

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

*

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZÓTS FARKAS

A M. PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

1895.

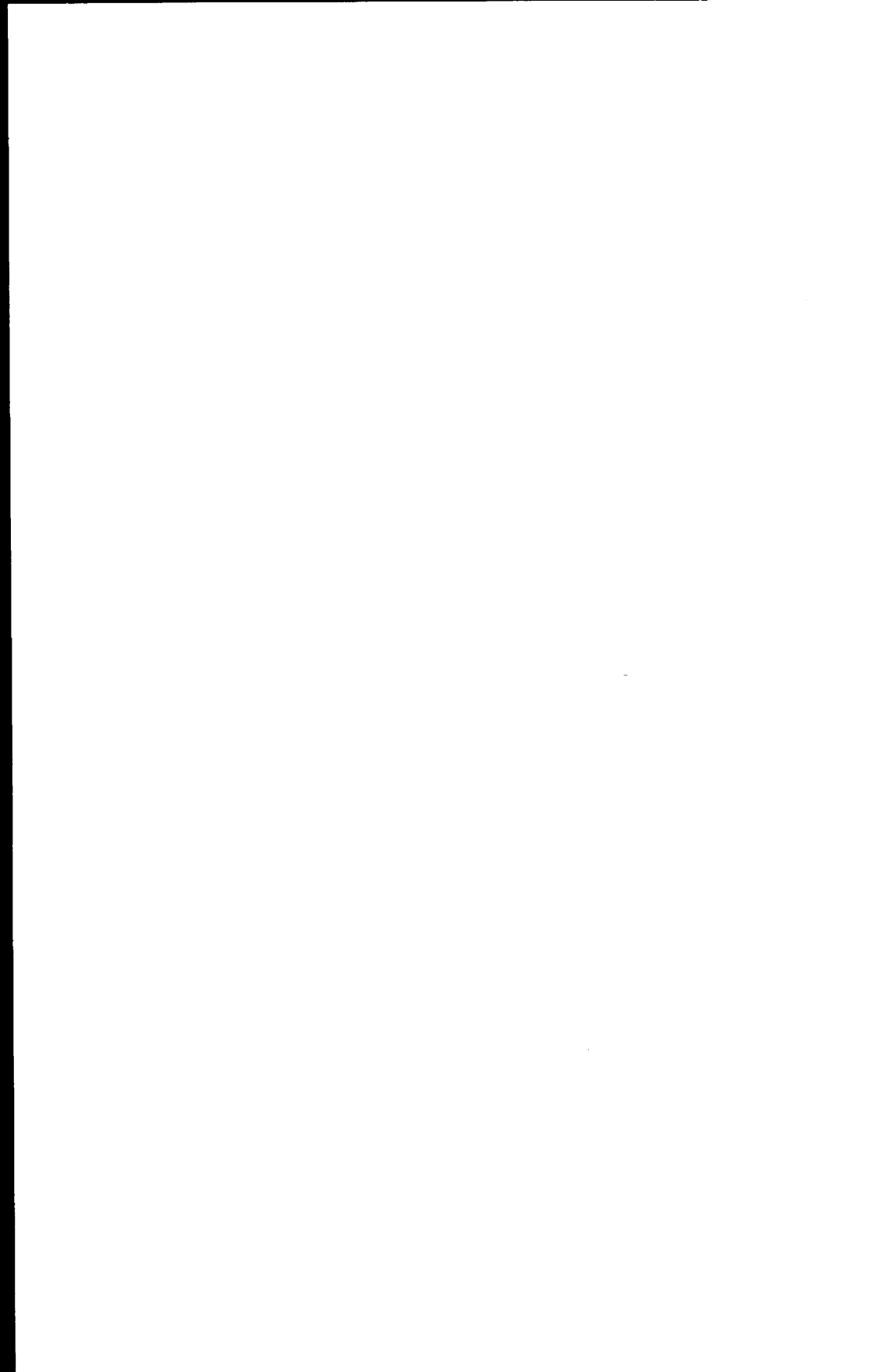
HETEDIK ÉVFOLYAM.

I—X. FÜZET.

BUDAPEST,

HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.

1895.

TARTALOM.

I.

Értekezések és tanulmányok.

	Lap
Az énekes-könyv reformja zenészetit szempontból FARKAS L.	1—77, 137—190
A héber szellem bölcseleti iránya JÓZSA ZSIGMOND	18, 64—129
A jövő vallása s annak prófétái SZLÁVIK MÁTYÁS	32, 92—152
A magyar prot. egyházak vagyoni jogi viszonyai az 1790/91 : XXVI. t.-cz-ig POKOLY JÓZSEF	51—115, 171—231
A ker. rationalismus egy új apostola VÁRNAI S.	208
A Chichagoi Vallás-Congressus R. L.	245
A halhatatlansági eszme története PAULIK JÁNOS	263—322, 406, 463—529
Dragoni Gáspár és a kőrmendi főiskola THURY ETELE	309
Adalékok a Luther-káté magyar honi irodalmának történetéhez KRUPECZ ISTVÁN	346
A belmissió eszmei szempontból SZABÓ ALADÁR	381
A buddhismus és a keresztyénség DR. SZLÁVIK MÁTYÁS	396
Adalékok Pathai P. Sámuel püspök életéhez FÖLDVÁRY LÁSZLÓ	423—469
Telekesi Török István PAYR SÁNDOR	441, 495—556
A londoni rongyos iskolák egyesülete CSIKY LAJOS	454
A socialismus és a keresztyénség DR. SZLÁVIK MÁTYÁS	489—549
Wichern J. H., a németországi belmissió atyja CSIKY LAJOS . .	514—576
Hajlam az élődiségre, természetben és egyházban DR. HEISZLER JÓZSEF	522
Beythe István apológiája RÉVÉSZ KÁLMÁN	589

TARTALOM.

II.

Könyvismertetés.

	Lap
Péter evangéliuma és apolypsise EGERHÁZY LAJOS	356

III.

Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom	40—103, 159—221, 284—371, 434—483,	535—596
b) Külföldi irodalom	47, 108—164, 226—290, 378—437, 487—541,	601—604

IV.

Társulati Értesítő.

A társaság üléseinek jegyzőkönyve	295, 298—545
---	--------------

40 5.90.

VII. évfolyam.

1895.

1. füzet.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA,
A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság kiadványa,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNÝANSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1895.

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK :	Lap
1. Az énekes-könyv reformja zenészeti szempontból. <i>Farkas Lajos</i>	1
2. A héber szellem bölceleti iránya. <i>Józsa Zsigmond</i>	18
3. A jövő vallása s annak prófétái. <i>Szlávik Mátyás</i>	33
II. IRODALMI SZEMLE :	
a) Hazai irodalom	40
b) Külföldi irodalom	47

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkári és pénztári hivatala: *Budapest, IX. ker., Csepelrakpart 7. sz. II. em. 9.* Ide czimzendők a társaság szellemi és anyagi ügyeit érdeklő mindennemű küldemények.

A kiadó hivatal tisztelettel kéri a még nagy összegben kinnlevő hátralékok mielőbb leendő beküldését.

A tagsági díjak nyugtázása mindig nyilvánosan történik a Szemle borítékján; ezért a tetemes postaköltség megkímélése céljából sem egyeseknek, sem testületeknek külön nyugta ezután nem fog küldetni.

Kivonat

a Magyar. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélek: a) pártfogók, b) alapítók, c) rendesek, d) pártolók és e) segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók és rendes tagok a Protestáns Szemlét és a monografiákat; a pártoló (3 frtot fizető) tagok pedig a Protestáns Szemlét.

AZ ÉNEKES-KÖNYV REFORMJA ZENÉSZETI SZEMPONTBÓL.

(Első közlemény.)

A magyar ref. egyháznak egyik évek óta vajdó nagyfontosságú kérdése, énekes-könyvének megújítása, korszerűvé tétele. És e téren eléggé üdvös munkásság volt észlelhető, főként az utóbbi években. Midőn az énekes-könyv megújításának ügye a nyolczvanas és kilenczvenes évek elején magasabb hullámokban indult meg, mire alkalmat főként az Előmunkálati füzetek kiadása szolgáltatott, az ügy iránt érdeklődők siettek felhasználni a dagály idejét s az evezőkhöz nyúltak, hogy egy-két hullámcsapással az ügynek régen úton levő hajóját valamennyire előbb vihessék. Az egyházi lapok csaknem minden száma hozott az énekreform kérdésére vonatkozó dolgozatot. Egyikben lelkes üdvözlet és öröm, a másikban félénk conservatismus és skepsis; egyikben heves radikalismus, mely a régiből követ kövön nem hagy, a másikban kétségbeesett jermiádok az énekügy úgy látszó pusztulása felett, — és így tovább.

Ha azonban e közleményeket ma némi figyelemmel átvizsgáljuk, a nagy szélsőségek közt található változatosság daczára is bennök némi egyhangúságot, vagy egyoldalúságot fedezhetünk fel, azt t. i., hogy az eltérő vélemények túlnyomó nagy többsége csakis a kérdésnek egyik részével, t. i. a *szöveggel* foglalkozik, míg a másik, vagyis a zenészeti oldal csak elvétve kap egy-két világító sugárt a szakértők véleményéből. Pedig ez oldal nem oly fényes, hogy több világosságra nem volna szüksége, s épen nem oly közönyös, hogy ahhoz egy-két szavunk ne lehetne.

Mindenki tudja, hogy az énekszövegek a dallam által szoktak előadatni. És a dallamnak e téren igen nagy fontossága s messzeható ereje van, mely azt a szöveggel teljesen egyenrangú tényezővé teszi. A dallam ugyanis, mely — Széchenyi

szavaival szólva — «a dolgok szive», az a tényező, mely az éneklő embert magával ragadja, oda, hol az értelem s az emberi nyelv rebegése megnémul; közvetítő az ég és föld között, mely érzelmeket, kedélyhullámzatokat s lelki emótiókat teremt s így a lelki világ és érzelem nemesítése terén a leghatalmasabb eszköz. Ily eszközzel szemben a különben puritán szellemű ev. ref. egyház sem lehet közönyös.

De vannak más körülmények is, melyek kívánatossá teszik, hogy énekügyünkkel, közelebbről az aktualissá lett énekreform kérdésével a zenészeti oldalról is foglalkozzunk. És erre nemcsak ama körülmény indíthat, miszerint «tagadhatatlan, hogy énekes-könyveink jobb darabjaiban is, a hol nem hiányzanék a vallásos érzés és eszme, részint a nyelv darabossága, részint a rithmus tökéletlensége, néhol teljes hiánya, mai nap már zavarba hozhatja énekeink becsülésében nemcsak a műveltebb közönséget, hanem a nép nagyobb zömét is, a kik az iskolában más zengzetű nyelven ismerkednek meg a világi költészettel»,¹ hanem indíthatnak ama művészeti elvek is, melyeket a haladó kor szelleme s a tisztultabb zenei ízlés követelményei szerint nekünk is követnünk s gyakorlatilag alkalmaznunk kell.

A szöveg és dallam különben is szoros összefüggésben állanak egymással. Egyik szavakba önti, mit a szív érez, a másik kifejezi azt, mi ez érzelmet hatóvá, teljessé teszi; virág az egyik, ennek illata a másik; ikertestvérek, melyek *együtt* adják az *ének* s így a szoros értelemben vett egyházi ének fogalmát is.

De nemcsak a két művészet közötti paritásnak emez általánosan érvényes elvei, hanem saját egyházi életünknek specialis szükségletei is arra indítanak, hogy a zenészeti dolgok kérdését másodrendű dolognak ne tekintsük. A zenészetben laikus ének-költőinknek s így magának az ügynek érdeke kívánja azt, hogy ne hallgassunk el némely zenészeti elveket, melyek az avatottak előtt közönségesen ismertek lehetnek ugyan, de a zenével nem foglalkozók számára hasznos útmutatásul szolgálhatnak az énekdarabok írásánál. Ezt tennünk kell, már csak azért is, mert maguk az ének-költők kérik ezt nyilvánosan és magánúton egyaránt. És végül azért, hogy azon énekdarabokkal szemben, melyek az eddig megjelent Előmunkálati füzetek révén a jövő század ref. énekes-könyvébe fognak bejutni, a nagyon is szükséges kritika a zenei szempontok szerint is gyakoroltassék.

Ilyen oldalról vizsgálva már énekügyünket s vele kap-

¹ Az énekes-könyv megújításának programja. 1890. 4. 1.

csolatban az énekügyi Előmunkálatokat, a tárgy természete szerint főleg két mozzanat az, mely a vizsgálódó figyelmét magára vonja, nevezetesen: 1. a költői nyelvnek kezelése, kapcsolatban a dallam külalakjával, 2. a szövegnek és dallamnak belső viszonya egymáshoz, kiváló tekintettel az Előmunkálatok darabjaira.

Általánosságban szólva már az Előmunkálatok darabjairól, az eddig megjelent öt füzet tartalmát képező 204 szöveghez feldolgoztatott összesen 81 dallam; és pedig a zsoltár-dallamok közül 45, a dicséretkei közül 11, az erdélyi énekeskönyvből 2 dallam, az énekügyi bizottság által kiadott programmon kívül 23 különféle dallam s végül két énekszöveg dallam nélkül. A dallamok közül egyik-másik több szöveget is kapott és pedig részint a már meglevő szövegek átiratait, részint egészen új szövegeket, illetve átdolgozásokat. Legtöbb szöveget nyert a XXX. zsoltár dallama, összesen kilenczet. Lehet, hogy a véletlen munkája ez, de igen hiszem, hogy e körülmény ama boldog, szenvedélytelen s nemes optimizmussal telt világnézetnek természetes folyománya, mely az Üdvözítő tudományán előmlik s a ker. ember kedélyvilágát át meg áthatja; ennek a kedélyállapotnak pedig megkapóan hű tolmácsa az említett zsoltár dallama. Ezután jó CXXXV.: 8. XXXVIII., LXVI. zsoltár-dallamok mindenike: 7., a XXXV., XLII., LXV., LXXVII.: 6., LXXVIII., LXXXIV., CXXXVIII., általános kedveltségű zsoltár-dallamok 4—5 szöveggel, és a többiek 1—3 szöveggel. Nem nyertek szöveget a CIII., CXL. zsoltár, a 4, 61, 64, 75, 145, 146, 179, 190 dicséret, s az erdélyi énekeskönyvből a 4, 5, 12, 13, 14, 30, 35, 42, 64, 164 számú melódiák.

I. Áttérve már ezek után a fent említett mozzanatok s így *a költői nyelv kezelésének s általában a szöveg külalakjának* tárgyalására, mindenek előtt meg kell jegyezni és hangsúlyozni, hogy a tárgyalás ismert szempontjánál fogva, a szöveget — mint ilyet — csupán csak annyiban fogom érintetni, a mennyiben az az éneklendő melódiának, vagy zenei formának *tartalmául*, vagy *gondolatanyagául* szolgál; miből önként következik, hogy fejtegetéseim közben esetleg elismerőleg szólhatok oly szövegről, melyet annak exegetikai s irodalmi szempontból avatott bírálói elítéltek, vagy megfordítva, elítéltek olyat, melyet ők kedvezően fogadtak. Mindezekből pedig az következik, hogy a készitendő új énekes-könyvbe csak azon szövegek veendőek fel, melyek a kettős kritika kereszttüzét dicsérettel állották ki.

Magam részéről ugyanis kívánatosnak tartom, hogy mindazon énekdarabokkal szemben, melyek az Előmunkálatokba föl-

vétettek, minden tekintetben oly igényekkel lépünk föl, minőt egyrészt a hamisítatlan és minden salaktól ment evangéliumi szellem, másrészt a mai műízlés a költészet és zeneművészet előhaladott elvei egyaránt kívánnak az oly költői termékektől, melyek a jövő nemzedék vallásos kedélyének szükségleteit lesznek hivatva szolgálni és kielégíteni. Nem lehet tehát megelégednünk a tartalom jóságával, hanem igényelnünk kell, hogy a jó tartalom szép külsővel is bírjon; mert csak az az «ének» végezheti magasztos hivatását, melyben a jó és szép egyesülnek. «Ha a hymnus-költészet — mondja szépen és helyesen az Előmunkálatok egyik szakavatott szövegkritikusa — a maga mysteriosus varázsával a vallásos kedély lágyabb, vagy erősebb, de mindenkor összhangzó hatású hullámzását, az Istenhez emelkedett szív érzelmeinek harmonikus összefolyását föltételezi, akkor ennek külsőképp az alakban is nyilatkoznia kell, mert különben a külső nem felel meg a belsőnek és a ragyogó gondolatok nem bírnak szárnyalni, a csillogó érzések tiszta forrása nem tud lejtetni a nehézkes formák akadályozó nyúgei között.»¹

Nem oly közönyös tehát a «forma» kérdése énekes-könyvünk reformjánál sem, mint azt némelyek hiszik és vallják; sőt fontosságában egyjelentésű magával a tartalommal. De hát *minő* legyen e forma és *hogyan* szerkesztessék az? — ezek azon kérdések, melyekre világos és határozott feleletet kell adnunk és pedig annyival inkább, mert az érdekelték némely része, kik avatott szemekkel tekinthetnek be e tárgy szövevényeibe, nagy ritkán s akkor is bizonyos tudós elburkoltsággal teszik meg hivatalos nyilatkozataikat; a másik rész pedig, mely sóvárogva várja amazoktól az irányadó véleményt, a tájékozatlanság és bizonytalanság homályában tapogatódzik és inkább csak ösztönszerűleg, mint egy vezető fény világa mellett halad az énekreform útján.

Minő legyen tehát a forma, melybe énekköltőink vallásos gondolataikat felöltöztessék; vajjon azon költészeti alakzatok közül, melyeket a mai szépliteratura felmutat, melyik nyerjen létjogot a leendő új énekes-könyvben? A stróphákba foglalt verssoroknak, nemkülönbén a verssorokban levő szótagoknak a számát természetesen annak a dallamnak a szerkezete határozza meg, a melyen a szöveg előadatni szándékolatik. De mind ez nem elég. A verssorok számának ismeretével aligha méggy messzebb a szöveg írója a hivatalos «Programm» eme fölvilágosításánál: «az énekversek szerzőit a dallamokkal szem-

¹ L. S. Szabó J.: «Az énekügyi előmunkálatok.» (Prot. Szemle 1892. 252. l.)

ben nem korlátozhatja más, mint a választott versmérték *rithmikai szabályai*». De hát épen az volna talán a kérdés lényege, minőek legyenek «a választott versmérték rithmikai szabályai?» Mert versmérték lehet a klasszikus forma pattogása, a nyugati jambikus szökdelése és a magyar hangsúlyos verselés is. És ha a «Programm» szabad kezet nyújt az énekköltőknek a «rithmikai szabályok» választásában, vajjon csodálkozhatunk-e azon, hogy az Előmunkálatokban mindenik alakzat képviselve van? És aztán felvehető lesz-e a «nép bibliájába» szánt e sokféleség? Nézetem szerint meg kell állapítani egy határozott elvet, egy bizonyos költészeti és rithmikai szabályt, mely szerint az egyes énekversek sorainak gördülőniök kell. Mert nem elég e verssorokat bizonyos apróbb részek, ú. n. lábak szerint szétosztani s bizonyos előre meghatározott számok szerint egymáshoz csoportosítani; hanem legfőképen szükségünk van arra az elemre, a mely energikus hatalmával az egymáshoz rakott lábakat bizonyos hullámzatú csoportokká állítja és a mely mozgást és lüktető életet teremt a rideg számítás helyett összerakott szavak egymásutánjában.

Ez az elem pedig nem más, mint az, mit *rithmus* néven ismer a zene- és verstan. E rithmusnál, azt hiszem, az ó-klassikai formákra senki sem gondol, ha csak az Előmunkálatoknak az a néhány írója nem, a kiknek énekeiben itt-ott még ez az alak is felesillan; szó csak arról a másik két költészeti alakról lehet, melyek egyike a nyugat-európai nemzetközi forma, hol a rimes jambusok, trochaeusok, anapestusok és dactilusok talán nem képezhetnének oly nehézséget a reánk nézve szintén kozmopolitikus jellegű franczia énekmelódiákkal való összeegyeztetésnél; másika a magyar nemzeti versidom a dipodiák, tripodiák és tetrapodiák különböző alakzatainak olynemű alkalmazásával, a mint azt a magyaros ütemérzék kivánalmi parancsolják.

Én, részemről határozottan az utóbbi mellett foglalok állást s teljesen magamévá teszem azt, mit énekügyünk egyik munkása, *Kálmán* Farkas már régebben is hangoztatott, hogy ének-költőink a magyar nemzeti versrithmus szerint dolgozzanak. Mert lehet ugyan, hogy az előbbi mód talán könnyebb, de az utóbbi nemzetiebb s így ránk nézve kötelezőbb. Amaz némi számításal kivihető, ehhez a nemzeti vér lüktetése s költészeti idomainknak alapos ismerete kívántatik. Amaz a műköltészet formája, mely a kozmopolita verselés mesterkelt formáit nem értő s egyedül hamisítatlan nemzeti rithmusain nyilatkozó népünknel soha sem bírt meghonosodni és nem is fog soha; emez az édes mienk mindenestől, a népé, mely e formát még

fájdalmas jajkiáltásaiban is őrizte a maga kunyhóiban, az első költészeti emlékek bölcsőkorától kezdve; ápolta kegyelettel a maga dalaiban, még azokban a szomorú időkben is, midőn a magyart hazájában idegen fegyver, költészeti formáját jövevény rithmikai alakzatok üldözték és pusztították. Az énekes-könyv is a népé, melyet nemcsak énekel, de olvas és recitál, s bizony nem jó szívvvel fogadná a legtisztábban szókdécselő jambusokat sem, mert azokban nem találná fel a nemzeti geniusszülte rithmusokat, melyeket bár névszerint megmagyarázni, értelmileg bonczolni nem képes, de érezni s éreztetni tud, mert élettanuk törvényei, szerkezetük titkai előtte ösztönszerűleg ismeretesek.

Magyar népünk lelki szükségletei s nemzeti költészetünk jól felfogott érdekei kívánják, sőt követelik, hogy a par excellence «magyar vallás» és felekezet énekes-könyve a maga költészeti formáiban is magyar legyen. Ha valahol, úgy e téren kell feltüntetnünk a magyar lyrai költészet tiszta zengzetességét és csodálatos bűbáját, a nemzeti költészet által teremtett versalakzatok biztos és költői kezelése által. Számos műforma áll e tekintetben az énekköltő rendelkezésére, melyeknek gazdag rithmikai változatossága, erőteljessége és kifejező karaktere minden tekintetben felülmúlja a jambusok és trochaeusok egyhangú döcögéseit. Ne térjenek ki szent poétáink a nemzeti formák elől, sőt ellenkezőleg, vegyék tanulmányozás alá ez alakokat, melyekben a magyar szellem teremtő ereje él. «A forma — mondja Négyesi — sokszor valami stereotíppá vált lényeg. oly elv, mely igen általános, igen állandó mintája a lényeknek. A nemzeti formákban — értve itt nemcsak a verset — a nemzeti genius van megkövülve; idegen formák átvétele, idegen jellemvonások átvételét jelenti. A nemzeti genius bizonyos nemzeti formák összege, melyek szerint az a nemzet érez, gondol és cselekszik. Egyes eszmék — a költészetben: tárgyak — vándorolhatnak nemzettől nemzethez, a nélkül, hogy az átvevőnek egyéniségét módosítanak. De a hol egy forma átment, ott egy jellemvonás cserélődött ki.»¹ Ha tehát nem más, a nemzeti irodalom és aesthetikai érzék eme követelményei is arra utalhatnak bennünket, hogy a magyar ref. szent énekek verssorai a hamisítatlan nemzeti rithmus törvényei szerint folyjanak.

És ha ezek után már a magyar költészet emez éltető elemét az énekes-könyvi Előmunkálatokban keressük, fájdalommal kell annak hiányát tapasztalnunk. Az Előmunkálatok e tekintben alatta állanak a népköltészet tartalmi tekintetben oly-

¹ Négyesi L.: «A mértékes magyar verselés története.» Budapest, 1892. 10. l.

kor nagyon silány termékeinek is. Az Előmunkálatokban, főleg a dicséreteknél, felcsillan ugyan egy-egy sor, melyen a magyar nemzeti rithmika érezhető; de a megindult rithmusi folyam szabályos hullámzata menten fennakad s lépten-nyomon torlódást, zökkenést szenved. Ha feltalálja is egyik-másik szerző a helyes méretet, de nem tudja azt öntudatosan s következetesen keresztülvinni; innen az, hogy ha a költemény egy sorában helyesen alkalmaztatik a rithmus, a második strófa megfelelő sorában már nagymérvű döcögéssel találkozunk.

Részemről e jelenség okát két tényezőre tudom visszavinni. Egyik a lyrai költészet mai kosmopolita iránya. «Mai lyránkban — mondja a már idézett Négyesi — a nyugati rithmus, de főleg a jambus annyira el van hatalmasodva, hogy költészetünk formái magyarságát komoly veszély fenyegeti. Az új magyar költői nemzedék szakítani látszik a nemzeti formák fényes multjával, majdnem egyedül a nyugati stýlnak él. Valóban ez a versforma most Petőfi és Arany korszaka után a nemzeti versidom nyakára nőtt! még a hatvanas években feltűnt némely költőknél, mint Dalmadinál és Tolnainál, többsége van a magyar formának: de ez arány gyorsan megváltozott. Napjaink költészete a jambus kultusa. Épen legnevesebb poétáink divatoznak a jambussal legjobban.» Ez a nemzetietlen áramlat sodorja magával az Előmunkálatok poétáit is, elannyira, hogy a ki e füzeteket lapozgatja, a nemzeties rithmus csengése helyett nem ritkán a görög és római világ klasszikus műformáinak pattogása üti meg füleit, melyeknek hallatára szinte hajlandóságot érez annak az elhívesére, hogy még mindig a Baróti, Révai, Rajnis stb. korát éljük. Bizony, ha az a sokszor böcsmérélt Szenczi, kinek «kopott rithmusait» annyi újabb poétácska próbálgatja «átdolgozni», megtudná, hogy az ő XC. zsol-tarának eme magyar zamattal írt sorait:

Te voltál és | te vagy erős | Isten
És te megma | radsz minden i | dőben

így «javította» agyon az egyik nagyreményű átdolgozó

«Voltál te | vagy te | és a jő | vőben :
Állsz örök | Isten | minden i | dőben !» (V. 28.)

talán megfordulna sanyarú élete után elért nyugodalmas sírjában.

A mi pedig a jambust illeti, attól meg épen hemzsegnek az Előmunkálati füzetek. El kell ismernünk, hogy sok helyen remekül szöknek e jambusok, de azt is mondhatjuk egyszersmind, hogy minden szépségök mellett is, soha sem fognak igazán hatni a nemzet nagy többségére, mely a vers zenéjét nem a kimért verslábakban, hanem egyedül a nemzeti rithmusban

keresi és találja fel. Szépek és tiszták a sok közül felhozott alábbi sorok:

Most új | ra hát | elhall | gatok,
Mert itt | csupán | vándor | vagyok
Követ | ve ő | seim | nyomát
Csak búj | dosom | a föl | dön át. (III. 28.);

de hogy e szépségeket az éneklő magyar kalvinista nép soha sem fogja élvezhetni és méltányolni, ez a fentebbiekből önként következik.

A másik tényező, melyre az Előmunkálatok rithmusainak fogyatkozása, mint okra visszavihető, az a körülmény, melyet a felhasználandó francia melódiák által megkívánt, idegenszerű strófaszerkezet szab az ének-költő elé, s ettől oly kiváló nyelvezelési technikát kíván, a mivel lsten csak ritka kedvenceit, egy Szenczit, egy Aranyt szokta megajándékozni. Ez a körülmény két nem épen rokon faj művészetét kívánja egybeforrasztani s eredménye nemcsak a külső forma darabos voltában, hanem magára a költői tartalomra való visszahatásában is sajnosan mutatkozik. Más formában szinte másképen gondolkodik a költő; s miután a versforma szerves része a költeménynek, az idegen korlátok közé szorított költői conceptió folytonosan akadályozva van s a költői lélek a maga nemes szárnyalásában nem repülhet bátran, szabadon, a gondolatok elvesztik bűbajos hatásukat, a szavak kifejező erejüket és melegségüket, míg a költői gondolat a formákkal való kínos küzködés közben, végre verssor alakjában papírra kerül. Ekként a költő valósággal kettős munkát végez, melyben az eszmék születése, a költői lélek fellángolása az egyik, az idegen schémák közé szorított verssorok szótagainak gépies számítása, méregetése a másik alkatrészt képezik. Valóban alig lehet csodálkozni, ha e kettős feladat megoldásának nehézsége felett panaszok hangzanak fel már a legrégebb időktől kezdve, és pedig legtöbbször azon kiválóbb és finomabb érzékű énekirók részéről, kik leginkább megéreztek az idegen formának nyugtató hatását a tartalom költőiségére is. Így már maga Szenczi is panaszkodva mondja műve előszavában (6. lap): »megmondhatja minden minémű nagy munkával kellett én nekem a hosszú magyar igéket a francia apró igékből álló versekre formálnom, holott egy syllabával sem tehettem hozzá többet, sem a sensustól nem kellett eltávoznom». Ugyancsak panaszkodik a mai énekes-könyv egyik legkiválóbb munkása: Pálóczi Horváth Ádám, akkoriban híres ügyvéd, mérnök, egyházmegyei gondnok s országos nevű költő is, ki mint ilyen, a 7, 9, 20, 34, 41, 59, 60, 69 dicséretetek szerzője. Így ír ugyanis a többek

közt az énekes-könyv reformja ügyében Benedek Mihály generális-notárius és főszerkesztőhöz 1805. márcz. 5-én kelt levelében «... hogy a mi zsoldárainkban ellenkező taktusok is vannak, sokbúl észreveszem még én is, a ki pedig muzsikus nem vagyok... mert a mi énekeink nagyobbára olyan bizonytalan, vagy legalább sok anceps quantitással teljes taktusúak, a milyenek tartom én a régi jambus-verset...»¹

Ime tehát már Horváth Ádám is sok «anceps quantitással teljes taktus»-nak mondja a francia zsoldár-melódiákat. S e kifejezéssel semmi mást nem akar jelezni, mint azt, hogy e dallamok sem eredeti alakzatukban, sem a használt chorál-méret szerinti beosztásuk mellett nem nyújtanak elég lendületet a költőnek a vers zengzetességére, rithmikai hullámzatának alakítására nézve. Ezért mondja ugyanott: «az az alázatos kérés, méltóztasson Főtisztelendő Úr egynehány áriát kiválogatni a zsoldárból s dicséretekből is, a melyekben bizonyos taktusokra találtam, és azokat muzsikához értő emberekkel lekótáztatni és nekem postán megküldeni;... mivel azt tartom, hogy legyen bennök a *numerus és taktus*; a numerust regulázzván a muzsikális caesurák, a tactust pedig a rövid és hosszú hangok, vagy ezeket amaz». Ennek a caesurákat «regulázó tactusnak» hiányát érzik erősen az Előmunkálatok szerzői is, s azért az ő műveik is olyan «bizonytalan, vagy legalább is sok anceps quantitással teljes taktusúak».

És ez azért van így, mert minden költő — különösen pedig a népdalköltő, — ki ihlettel ír, kinek áthévílt lelkéből szinte égő sziporkák gyanánt pattognak elő az egyes verssorok hamisítatlan rithmusai, rendesen egy-egy ismerős dallam keretéhez szabva alkotja költeményét. Egy ismerős melódia cseng szüntelen fülében és ez a melódia önt erőt, életet és eleveniséget a száraz szövegsorokba; ez teremti meg a sorok lendületét, ez csoportosítja a szavakat — már a költői gondolatok szülemtetésével egyidejűleg — bizonyos rithmikai gőcpontok köré; szóval ez teremti meg a költemény rithmusát, mely nem számítás és méregetés eredménye, hanem a dallamban élő rithmikai erő alkotása.

A vers rithmusa ugyanis nem más, mint azon dallam rithmikája, melyen a vers énekeltek. S ennek oka az, hogy kezdetben az ének, vagy zene és költészet — hozzájuk véve még a nemzeti tánczot is — nemcsak ikertestvérek voltak, mint napjainkban, hanem valóban együvé voltak növe, össze voltak forrva s együtt éltek gyermekségük idejét. A költemény

¹ Közölve Révész: Figyelmező. 1876.

a zenével együtt egyszerre született, mint a hogy a népdaloknál ez ma is így szokott történni. Később, midőn az írás fel-találása, a hangszerek önálló kezelése s velők együtt az ú. n. «abszolút zene» kultiválása elterjedt, az összenőtt művészeti ikrek elváltak egymástól, külön indultak sziveket hódító útjokra, de mindeniknél maradt a testvérektől egy kis emlék: ez a költeménynél a *vers zeneszerűsége*, vagyis a költői nyelvezetnek a dallam rithmusával teljesen azonos hullámzata.¹

Hogy pedig ez az elv nemcsak ötletszerűleg kigondolt valami, hanem kiváló költői lelkek, művelt ízlésű aesthetikusok és zeneszerek által évek hosszú során át érlelt elmélet eredménye, azt a verselés teoriájának történelme igazolja. És e történet szolgál megvilágításául annak a visszas helyzetnek, a melybe az Előmunkálatok írói a *francia dallamok* folytán kerültek. Ha ez elmélet ugyanis arra utalja a szövegírókat, hogy erőteljes rithmusokért mindig a melódiához forduljanak. mindjárt felmerülhet a kérdés, hogy a francia melódiáktól lehet-e magyar rithmusokat nyerni? Nézetem szerint egyáltalában nem! Bizonyítékul im itt vannak az Előmunkálatok. Szerzőik nem kaptak ösztönt a melódiá útján, nem ragadta meg lelküket a dallam amaz energikus hatalma. mely a verssoroknak hullámzó lendületet ad s mintegy önként szülemeteti a leg-szebb rithmusokat. Az ének-költők itt csaknem kizárólag a száraz szövegsorokra voltak utalva, melyeknek legtöbbször egyenlőtlen s idegenszerű méreteiben idegeneknek érzik magukat, rithmus-érzékük nem boldogul, nem tudja, hová tegye a nyomatékot, mi legyen a rithmikai góczpont, mely köré az egyes hullámzatokat összecsoportosítsa, s a formával való ilyen kínos küz-

¹ A vers zeneszerűségének kérdésére vonatkozólag nálunk felmerült irodalmi harcot illetőleg felemlítem *Földi János*nak a «Magyar Múzsá» 1787-iki folyamában a vers énekelhetősége érdekében megindított agitatóját; *Versegly Ferencz*nek idevágó műveit: «Rövid értekezés a muzsikáról» (1791.), «Mi a poesis és ki az igazi poéta?» (Buda, 1793.), «A magyar versnek különféle nemeiről» (a «Magyar Aglaja» cz. könyvben, Buda, 1806.); továbbá *Csokonainak* a «Magyar verscsinálásról» írt dolgozatát (Nemzeti könyvtár 1844.); *Berzsenyinek* a «Versformákról» írt értekezését («Tud. Gyűjt.» 1826.). Mintegy új korszakot jelez e téren *Fogarasi János*nak 1843-ban megjelent «Művelt magyar nyelvtanában» a «magyar népdalok és a zenékben uralkodó versmértékek kifürkészésére» szánt fejezete (366–387. ll.). A Fogarasi elveit követi *Erdélyi János* is; míg *Arany János* ezeket továbbfejleszti («A magyar nemzeti versidomról»), valamint *Ponori Thevrenk Emil* («A magyar zene rithmusa» 1881.). Figyelemre méltók még: *Bartalus* «Művészet és nemzetiség» (Bpest, 1876.), «Mi a magyar vers?» (Kisf. Társ. Évl. XXI. k.), *Négyesi* «A magyar verselmélet kritikai történelme» és *id. Ábrányi Kornél* «A magyar zene sajtáságai» (Bpest, 1893.).

delem közben maga a lélek szárnyalása is kimerül s alantabb jár, mint oly zenei alakzatoknál, melyek a magyar költő rithmus-érzékének inkább megfelelnek. Innen van, hogy a dicséretes dallamára készült énekekben jobban cseng az Előmunkálatok rithmusa, mint a zsoltároknál.

Meg nem állhatom itt, hogy ne idézzem művelt ízlésű Erdélyinknek ama jóslatszerű véleményét, melyet a francia darabokkal szemben levő visszás helyzetre nézve a következőleg mondott: «Nincs ugyan czélomban felbőjt támasztani a ref. énekek mai éneklésmódja és dallamai ellen; de . . . nem bírom eléggé fájlatni, hogy ref. egyházunk épen a francia nemzettől vett dallamokból él akkor, midőn szellemében a zenei hajlam oly előkelő, szinte túlnyomó tehetség, hogy ha a művészet egyéb fajaiban nem dicsekedhetik is ősi jelleggel és másunnan kell vennie módot és modort előadásaihoz: benne a zene minden kigondolható fajaira, így az egyházira is elegendő ér és idom található, az olasz, vagy francia, vagy bármely nemzeti teremtő szellem meglopása, vagy elszolgálása nélkül. Fájdalom, hogy ennek ily későn kell kimondatni! Mert hogy nemzeti sajátságokkal bíró nemzet meg ne bűnhődjék, ha így elveti a magáét s fogadja el túlnyomólag a másét, velem soha senki el nem hiteti. Megbűnhődik valósággal, mert az ízlésnek is van törvényszéke, bírósága, mint az igazságnak; megbűnhődik az előtt.»¹ És Erdélyi finoman érző lelke nem rosszul sejtett. Jós-lata rövid időn teljesült; a nemzeti dallamok mellőzésében a nemzeti műöszton sértetett meg, melynek kárhóztató ítélete ott mutatkozik az Előmunkálatok nemzetietlen és gyarló rithmusain, melyek ily alakban soha sem lesznek kedveltek a kosmopolitá-ságtól tiszta magyar nép előtt, soha sem fognak annak vérebe átmenni s így vallásos lelkületének sem lehetnek illő táplálói.

Hogyan lehetne már e hiányokon segíteni? Meggyőző-désem szerint azt az eljárást kell követni, hogy ha a meg-jelölt dallam maga nem tagolja szét a vers rithmikai csoportozatait, tegye meg ezt a költő még a dallam mellőzése árán is, egyedül a verssorok zeneszerúségére támaszkodva. Ha ugyanis «a vers nem egyéb, mint a beszéd énekszerúsége», vagy még helyesebben «a beszéd énekszerúségének, vagy énekének elvont rithmusa», mely a költői beszédnek nem tartalmi, hanem hang-beli eleméből alakul, akkor az egyes verssorok már magukban véve is bírnak némi zenei hatással, bár kevesebbel, mintha dallammal párosítva lennének s miután így minden verssor

¹ Erdélyi: «Magyar népdallamok és ref. szent énekek.» (Sáros-pataki füzetek. 1864. 442. 1)

egy-egy különálló hangidom, mely magánál a nyelvezet dal-lamánál fogva is képes rithmikai ízekre szétszakadozni, sőt a tartalomnak megfelelő hangulatot kelteni, mellőzzék ének-költőink (már t. i. rithmikai szempontból) a francia melódiákat, hanem *írjanak egyedül a verssorok rithmikája szerint*. A magyar rithmika különben is elég gazdag arra nézve, hogy általa az énekes-könyvnek bárminő számú sorai szépen és az ének hangulatának megfelelően nyerjenek kifejezést. A magyar költő tolla e tekintetben szabad, törvényeit előírni, kikötözni nem ajánlatos; maga a nagy nyelvművész. Arany sem kívánja, hogy a verssorban minden ütem határozott, merev mértékkel bírjon s a magyar vers «oly állandó, megkövült formába szoríttassék, minő pl. a Sapphó, vagy Alcaeus után nevezett mérték. Mert egy az, hogy a rím és gyakori metszet által megkötött nyelv nem is bírna már ily feszes nyűgöt; más az, hogy e túlszabályos idom végre is egyhangú lenne, holott épen a változatosság teszi főjellemét a magyar rithmusnak. Igyekezék ezt a költő minél szabatosabb caesurák által feltüntetni: azon túl az ütem egyes szótagjainak prosodiai mérése körül épen oly pindari szabadsággal járhat el, mint a barna zenész, ki majd egyik, majd másik hangon nyugtatja nyirettyűjét s ugyanazon ütem részeit se játsza mindig egyforma időfelosztással».

Ugyanezen elvek állanak az énekköltészetre nézve is. Bővebb prosodiai elvek fejtegetése helyett csak megjegyzem, hogy a magyaros verselés jellemző mérete a choriambus lévén, ez használtassék, a hol csak lehet, természetesen nem kizárólag, hanem a változatosság kedvéért felcserélve olykor *hasznoló*, vagy *ellenkező nyomású* ütemekkel. Mintegy követendő példakul legyen szabad mai énekes-könyvünk egyes sikerültebb rithmikával írt darabjaira hivatkoznom, kiemelvén azonban előbb a magyar rithmikának azt az ismeretes sajátját, hogy kettőnél kevesebb, négynél több szótagú ütemet nehezen tűr; ezért a kettőnél kevesebb ütemekben a hiányt rendesen szünet (pausa) pótolja, míg a négynél nagyobbakban a többlet külön rithmikai góczpont köré csoportosul. Így lesz az öttagúból 4 + 1, vagy 3 + 2, a hattagúból 4 + 2, vagy 3 + 3 stb. képletű ütem. Különösen áll ez elv a dallammal kapcsolatos szövegekre nézve, melyekben még az alexandrin rendes hattagú ütemei is kisebb tagokra szakíttatnak szét.

Sorra véve már a különböző tagú sorok ütemképleteit, e tekintetben az énekes-könyvben csaknem minden alakzatra lehet példákat találni. Igaz, hogy e képletek olykor mintegy elburkoltan jelennek meg előttünk s az egyes sorok rithmikája csak némi tanulmány után fejthető meg, de ez még nem azt

bizonyítja, hogy e sorokban egyáltalán semmi rithmus nincsen. Így vannak képviselve énekes-könyvünkben:

1. *Kéttagú sorok*, melyek, mint az irodalomban is rendszeren történik, csak mint egy hosszabb sor elszakasztott ízei jelennek meg előttünk, s igen ritkán önállóak. Ilyenek pl.:

Én nem	Vagy: Hozzád	Vagy: Csillag
Perlek	Térek	Villog
És nem	Végy be	Ragyog
Merlek (85. dics.)	Kérlek (163. d. 3. v.)	Már lám
		Melyet
		Bálám (Erd. ének. CI.)

2. *Háromtagúak* csak elvétve fordulnak elő önállóan, inkább csak mint az ősi hatos egyik fele szerepelnek. Önállóak az 5-ik dicséret dallamára írt szövegek 10. és 12-ik számú sorai, minők:

Bősséggel	Vagy: Még jobban
Víg kedvvel (5. d.)	Buzgóbban (Vas. kezdő. 3. sz.)

3. Négytagúak:

Én Istenem	Vagy: Megindulván. (XXXVIII. zs.)
Sok nagy bűnöm (163. d.)	Vedd füledbe (LXI. zs.).

4. Öttagúak:

- a) 4 + 1 A mit az Úr | szól
Cselekeszik | jól. (XXXIII. zs.)
- b) 3 + 2 Nagy távol | vagyon (XXII. zs.)
No minden | népek. (XLVII. zs.)
- c) 2 + 3 Értsd meg | mondásom (V. zs.)
Várván | kegyelmet (u. o. 3. v.)

5. Hattagúak:

- a) 4 + 2 Mindenkoron | áldom (XXXIV. zs.)
Légy ítélőm | Uram
Mert hűséggel | jártam (XXVI. zs.)
- b) 2 + 4 Hogy őt | megsegítéd
Inség | ből kimentéd (XXI. zs.)
- c) 3 + 3 Az egek | beszélük
És nyilván | hirdetik (XIX. zs.)

6. Héttagúak:

- a) Ne szállj perbe | én velem
Óh én édes | Istenem (162. d.)
Szent helyedet | kedvelem
És azt feljebb | becsülöm (XXVI. zs. 8. v.).
- b) 3 + 3 + 1 Beszédem | jusson hoz | zád
Ne rejtse el | tőlem or | zád (CII. zs.)
Valamint | volt kezdé | te
Úgy leszen | végeze | te (273. d.).

7. *Nyolcztagúak:*

- a) 4 + 4 Az én lelkem | fohászkodik
 Tornácidba | kívánczik (LXXXIV. zs.)
 Vajjon színed | eleibe
 Mikor jutok | élő Isten. (XLII. zs.)
- b) 3 + 2 + 3 Mint a szép | hives | patakra
 Lelkem úgy | óhajt | Úramra (XLII. zs.)
 Hallgasd meg | Úram | kérésem (CII. zs.)
 Isten a | roppant | egeknek. (69. d.)

8. *Kilencztagúak:*

- a) 4 + 4 + 1 Óh Istene | a magasság | nak (LXXXIV. zs.)
 A Sionnak | hegyén Úr Is | ten (LXV. zs.)
 Ez esztendő | testi jókkal | is. (2. d. 5. v.)
- b) 4 + 2 + 3 Én Istenem | és én | királyom (V. zs.)
 Nosza Isten | félt | szent hívek. (XXX. zs.)

9. *Tíztagúak:*

- a) 3 + 3 + 3 + 1 És kinek | csalárdság | nincs szívé | ben
 Tettetés | nélkül jár | életében. (XXXII. zs.)
- b) 3 + 2 + 3 + 2 Örül mi | szívünk | mikor ezt | halljuk (75. d.)
 És arra | gondja | mind éjjel | nappal (I. zs.)
 Az erős | Isten | Uraknak | Ura. (L. zs.)
- c) 4 + 2 + 4 Szól és mind a | földet | előhívja
 Támadatról | és nap | enyészetről. (L. zs.)
- d) 4 + 4 + 2 Te voltál és | te vagy erős | Isten
 És te megma | radisz minden i | dóben. (XC. zs.)
- e) 4 + 3 + 3 A ki nem jár | hitlenek | tanácsán (I. zs.)
 Kiterjed és | felhat az | egekre (VIII. zs.)
 Testi formát | vétetvén | fel vele. (57. d. 3. v.)

10. *Tizenegytagúak:*

- a) 3 + 2 + 4 + 2 Te benned | bíztunk | eleitől | fogva (XC. zs.)
 Angyali | verset | mondunk szent ün | nepén (63. d.)
 Mert remény | ségem | vetem csak te | benned. (XVI. zs.)
- b) 4 + 4 + 3 Adjunk hálát | az Úrnak mert | érdemli (175. d.)
 Hogy még sem ég | sem föld nem volt | formálva (XC. zs.)
 Én Úram vagy | te örvendek | tenéked (XVI. zs.)
 Óh mely boldog | az oly ember | életében. (XXXII. zs.)
- c) 4 + 2 + 4 + 1 Öröködbe | Úram | pogányok jöt | tek
 És szent templo | modat | megfertőztet | ték. (LXXIX. zs.)

- d) 3 + 3 + 3 + 2 Boldog az | a kinek | nagy bűnös | volta
 Istentől | nincs neki | tulajdo | nitva (XXXII. zs.)
 Szivem meg | alázván | te hozzád | megyek
 Elődbe | Istenem | hálá'dást | viszek. (140. d.)

11. Tizenkéttagúak :

- a) 3 + 3 + 3 + 3 Az Úrnak | irgalmát | örökké | éneklek
 És hűsé | ges voltát | mindenkor | hirdetem (LXXXIX. zs.)
 Nagy az Ur | ki fényes | házat é | pítette
 Ott fenn a | számtalan | egeknek | felette. (68. d.)
- b) 4 + 2 + 4 + 2 Imádandó | Isten | e széles föld | neked
 Zsámolyod és | a menny | fényes ülő | széked (66. d.)
 A csillagos | égnek | seregei | ott fenn
 Tündöklő fé | nyökkel | dicsérik az | Istent. (67. d.)
- c) 4 + 4 + 4 Könyörögjünk | az Istennek | szent lelkének (72. d.)
 Járuljunk mi | az Istennek | szent fiához. (71. d.)

12. Tizenháromtagúak :

- a) 4 + 4 + 4 + 1 Bocsássá ki | magas mennyből | fénylő vilá | gát (72. d.)
 Világosítsd | meg elménknek | nagy sötétsé | gét. (u. o. 5. v.)
- b) 4 + 2 + 4 + 3 Mert mondom hogy | megáll | mindörökké | irgalma,
 Melyet úgy meg | épít | hogy megálljon | mindenha
 (LXXXIX. zs.)
 Ti sok rendű | holdak | a bujdosó | földekkel
 E nagy erős | Urat | dicséjétek | énekkal. (68. d. 3. v.)

13. Tizennégytagúak :

- 3 + 3 + 4 + 4 Az Úrnak | jóvolta | napjainkhoz | napokat told
 Melyeket | bizonyos | részekre oszt | a nap és hold (1. d.)
 A földet | kinyitó | kies tavasz | vidámsága
 A mindent | érlelő | nyári idő | forrósága. (179. d. 5. v.)

Már csak e néhány mutatvány gyanánt felhozott sorból is látszik, hogy énekes-könyvünk az eredeti, tősgyökeres magyar rithmusokban nem szűkölködik; de látszik az is, hogy miután a bizonyos szótagú sorok nemcsak egyféleképp rithmizálhatók, az ének-költő azt a felosztást követheti, a melyik neki éppen tetszik, vagy a melyiken írnia könnyebb. A válogatást bátran teheti, miután a chorálméreten előadott dallamhoz mindenik felosztás hozzásimul; a fődolog csak az, hogy a verssorokban a nemzeti rithmus ilyen, vagy amolyan lüktetése s a caesurák szabatos használata érezhető legyen a szövegen, miután ezek még a chorálméreték mellett is kiérezhetők, ha másként nem, az éneklő lélekzetvétele által, midőn a szavak kettévágása nem kevésbé kellemetlenül hangzik, mint a szavalatnál. Végre a

fentebbi sorok s az ezekhez hasonlóak még azt is ajánlatossá teszik, hogy a szövegnek minden áron való újításától, a legszébb rithmikai sorok czéltalan felforgatásától őrizkedjünk, kivált akkor, midőn jobbakat készíteni nem tudunk. Újítsuk azt, a mit újítani kell, de hagyjuk meg azt, a mi a régiben is szép, mert az mindig szép lesz.

Kivételt képezhet a fent tárgyalt rithmikai elvek tekintetében egynehány dallam, melyeknek szerkezete magára a szövegre is visszaható erővel bír. Ily kivétel gyanánt említhető meg a VIII. és XVI. zsoltárok dallamai, melyek egyes sorokban nem négyes, de a magyarban szokatlan ötös ütemet vesznek fel. Így :

Óh felséges Úr | mi kegyes | Istenünk

Vagy: Tarts meg engemet | óh én Iste | nem.

Befolyással lehet a rithmizálásra még a dallamnak belső hangulata, karaktere is, melyről bővebben e dolgozat második részében lesz szó. Itt csak annyit kell megjegyeznünk, hogy bánatos hangú és tárgyú ének gyorsan pattogó rithmusokban nem írható, vagy legalább visszatetszést keltő dolog. Ily helyeken tehát a rithmus rohanását, pattogását, lassúbb, méltóságosabb menetű lábak közbeékelése által kell szelidítenünk, komolyabbá, ünnepélyesebbé tennünk; hogy már magának a verssoroknak nyelvdallama is komolyabb s a bánatos dallamhoz illőbb legyen. Téves tehát az a felfogás, mely pl. a bánatos hangú XLII. zsoltár menetét ilyen rohanó choriambusúnak képzei:

Mint a szép hí | ves patakra

A szarvas ki | vánkodik stb.

Szenczi e tekintetben sokkal finomabb formaérzékkel bírt, semhogy ily költészeti abszurdumot elkövetett volna. S említett zsoltárának mérete nem is a rohanó choriambus, hanem a dallam méla hangulatának inkább megfelelő dactilus. Így :

Mint a szép | híves | patakra

A szarvas | kívánko | zik stb.

Vagy a CII. zsoltár, melynek bánatos dallama szintén nem lehet ily pattogó choriambikus:

Hallgasd meg U | ram kérésem stb.

hanem ennél sokkal mérsékeltebb, szelidebb:

Hallgasd meg | Uram | kérésem stb.

A költői nyelv kezeléséről szólva, meg kell még emlékez-nem a *rímelésről* is. A dallamoknál ugyanis épen úgy meg-

található a soroknak strófaszerű egybecsoportosítása s ennek keretében a dallamperiodusok utolsó izeinek megfelelő összecsengetése, mint a szövegben, hol ez utolsó ízt a rímek alkotják. Szükséges tehát, hogy e kettő mindenkor megfeleljen egymásnak, azaz a hol a dallam periodusai párosan csengenek össze, ott a szöveg is páros rímet használjon, hol a dallamsorok ölelkeznek, ott a rím is ölelkező legyen; és így tovább. A rím elhelyezése tehát mindig a dallam szerkezetétől függ, melyet megérezni és kitanulni a szövegírónak feladata; szem elől téveszteni a legnagyobb ízléstelenségre vezet. A magyar dal általában a páros rím felé vonzódik, de egyházi dallamaink a melódia szerkezetének megfelelőleg vegyes rímelést kívánnak. Páros rímet kívánnak pl. a: VIII., XXIII., XXVIII., XXX., XXXII., LXXXIX. zsoltárok, 64, 137 dicséretes; hármás rímet: III., XIX., XXIV., XXVI., XXXVI., LXXX., LXXXIV. zsolt. (a a b rímeléssel), 140 (a a a), 75 dics. (a b a), visszaterő rímet: XXXVIII., LXI., CXXXVIII. zsolt., 162 dics.; négyes rímet (vagy e helyett két pár rímet): 153 dics.; ráütő rímet: VI. zsoltár, 63 dics.; keresztrímet: XVI., XXIV., XLII., LXV., LXVI., XCI., CXIX., CXLVI. zsolt., 146 dics.; ölelkező rímet: V. zsoltár, 70 dics.; refraint: 37, 74, 162 dics. dallamai. Megjegyzem azonban, hogy e rímek az illető dallamokban csak bizonyos uralkodó jelleggel bírnak, de mellettük főként az utolsó periódusokban esetleg más is előfordul. A fődolog itt mindenesetre az, hogy a rím, mint a vers egyik elsőrangú zenei eleme, tisztán csendüljön össze. Mert bár a vers elsőrendű követelménye nem a rím, hanem a rithmus, de az éneklésnél a hamis rímek is ép oly kellemetlen hatással vannak az éneklő zenei érzékére, mint a sántító rithmus mellett a szavak megtörései. Ugyanazért nemcsak szövegízeszeti, de főleg zenei szempontból is kerülendőek az Előmunkálatokban nem egy helyen található ilyen hamis rímelések:

Bizonyára jó az *Isten*
Azokhoz kik igaz *hittel* (II. füz. 31. l. 1. v.)

Vagy: Angyalaid hadd szórják *szélyel*,
Mint a polyva széthull a *szélben* (III. f. 23. l. 2. v.) stb.

Farkas Lajos.

A HÉBER SZELLEM BÖLCSELETI IRÁNYA.

(Első közlemény.)

A kérdés, melylyel foglalkozni kívánok, az ó-szövetség költői művei felé irányítja figyelmünket. Talán vallásos tekintetben is, de aestheticai szempontból is minden esetre e művek képezik a héber kánon legérdekesebb alkatrészeit. Mint a héber szellem minden alkotása, úgy e költői művek is szembeötölő jeleit mutatják ama sajátságoknak, melyek a sémi fajt általában és a zsidó nemzetet különösen a népek nagy családjában jellemzik. E faji és nemzeti sajátságok, egy specificus vallásos világnézettel párosulva, többé-kevésbé gátlólag hatottak a különben gazdag héber költészet sokoldalú fejlődésére. Epost és drámát p. o. — a szó mai értelmében — hiába keresnénk abban. Izrael néptudata a költészetnek csak két fajtát különböztette meg: a *sírt* és a *másált*, vagy a modern aethetica terminusaival élve: a *lyrai* és a didacticai, helyesebben *gnómái* költészetet. A két faj közötti jellemző különbséget legtalálóbban úgy fejezhetjük ki, ha az előbbit *subjectiv*, az utóbbit *objectiv* költészetnek nevezzük. Amott a költő egyénisége áll előtérben, érzelmvilága nyilatkozik meg, öröme vagy fájdalma vagy az a benyomás jut kifejezésre, melyet a természet, vagy az események szemlélete fogékony lelkére gyakorolt; a reflexio. az okoskodás egészen mellékes. Ellenben az utóbbinál a költő egyénisége háttérbe vonul és helyét a külvilág foglalja el; a tudás és nem az érzelem nyilatkozik meg; forrása az értelem és a tapasztalaton nyugvó ismeret. Míg a lyrikusnál az érzelmek elevensége, a közvetlenség a főkiváncalom, addig a gnómaköltőnél az éles megfigyelő képesség, az okosság a főfeltétel. A költői formának, ez utóbbi költészetben, nincs különös jelentősége; a tárgy természete nem követeli meg szükségképen. épen azért többé-kevésbé mesterséges és csak arra való, hogy a hallgató vagy olvasó a tartalomhoz könnyebben hozzáférhes-

sen, azt könnyű szerrel elsajátíthassa, aetheticai érzéke ingert s a költő szava, épen ez által érdeket nyerjen.

E költészet irodalmát a héber kánonban a *Példabeszédek*, *Jób* és *Prédikátor*, az apokryfusok között *Jézus ben Sirákh* műve képviselik. Ide kell azonban vennünk a történeti és prófétai művekben szétszórtan előforduló gnómákat, példabeszédeket is.¹

A mi ez iratok karakterét illeti, az nagyjában és alapján egy és ugyanaz, de részleteiben igen érdekes eltéréseket mutat föl. Valamennyi gnóma-költő az étellel foglalkozik, az élet ezerféle jelenségeit vizsgálja és bírálja, mindig gyakorlati szempontból, didaktikai czélzattal. De mialatt az egyik az emberi életet a maga egészében öleli föl, addig a másik annak csak egyes nyilvánulásait, csak egyes életviszonyokat vesz vizsgálat alá, míg ismét a harmadik csak egyetlen egy problémát ragad meg, nagy aprólékossággal és ottan-ottan philosophiai mélységgel, de mindig csupán alkalmazás kedvéért fejtegetve azt. Formai tekintetben abban különböznek egymástól, hogy míg az egyik kategoricus kijelentések, lazán összefüggő példabeszédek, velős mondások alakjában közli a tapasztalat eredményeit, életszabályok gyanánt állítva azokat olvasói vagy hallgatói elé, addig a másik szónoki modorban és szorosan egybefüggő «másál»-okban, ú. n. tanköltevényben rajzolja az erényt vagy bűnt, kapcsolatban a velük együtt járó boldogság és boldogtalansággal. A vallásos érzület intenzitása és nyilvánulási formája szempontjából is tehetünk különbséget közöttük. Némi-lyikük inkább, a másik kevésbé vallásos, a harmadik meg merőben közönyös a vallás iránt; egyik a specificus izraelita dogmák talaján áll és erre építi erkölcsi oktatásait, a másik kizárólag a tudás világánál halad és az egyetemes tapasztalatból vonja el életszabályait. Azonban a fennebb említett iratok közül egyik sem tartozik kizárólag az egyik vagy másik osztályhoz. A legvallásosabb szellemű nyilatkozatok gyakran a világi bölcsesség, az utilitarianismus rideg elveinek szomszédságában találhatók föl;² a szónoki és kategoricus forma, a tanítói hang és theoreticus fejtegetés ugyanazon szakasz keretén belül is gyakran váltakoznak. Általában mégis azt mondhatni, hogy a *Példabeszédek* első szakasza (I—IX.), *Jób* és *Prédikátor* szónoki művek; a *Példabeszédek* és *Jézus ben Sirákh* kizárólag és közvetlenül gyakorlati munkák; a *Példabeszédek*

¹ P. o. 1 Kir. 20. 11. Ezek. 18. 2. stb.

² P. o. a 6., 1—5, 6—11. 12—15. stb. részletek az erősen vallásos színezetű első szakaszban (I—IX.).

vallásosabb, mint Jézus ben Sirákh; Jób és Jézus ben Sirákh vallásosabbak, mint a Prédikátor.

Igen érdekes és minden esetre hálás föladat volna ez iratok *aesthetikai* értékével, *költőiségével* részletesebben is foglalkozni. Nekünk azonban e helyen, feladatunkhoz képest, ama szempont kikerülésével, azt a szellemi irányt kell vizsgálat alá vennünk, melyet ez iratok a héber nemzet szellemi életében képviselnek. Valamint ugyanis a prófétai iratokban a próféták sajátos világnézete és életfelfogása nyilatkozik meg, úgy a gnómai költészet termékei is Izráel nagy emberei egy másik csoportjának gondolatvilágát tükrözik vissza és ismertetik meg. E nagy embereket maguk az iratok *bölcseknek* (khákám) nevezik, értve e szó alatt olyan egyéneket, a kik gazdag élet-tapasztalatuknál fogva minden körülmények között és minden pillanatban tudják, hogy mit kell és mit nem kell tenni;¹ a kik megfigyelő képességük, éleselmességük, elfogulatlan, önálló gondolkozásuk, alapos emberismeretük, egy szóval *életbölcseiségük* által környezetükből kiválnak és magasan fölé emelkednek. Jeremiás egy sorban említi őket a papokkal és prófétákkal, mint olyan embereket, kiknek élethivatásuk a tanácsadás, az oktatás, az intés és óvás.² A többi prófétánál,³ sőt a lyricusoknál is fordul elő e szó ilyen értelemben, de sehol sem oly sűrűn, mint a gnómai költészet irodalmában. A «bölc» kifejezés itt mindig praedicatum, titulus gyanánt van használva, egy oly munkakörben mozgó egyén jelzésére, a kiben az életbölcseiség nyilvánul mások javára. E bölcseknek köszöni a gnómai irodalom eredetét, az ók működését tárja szemünk elé. Minden gnómai költő bölc a fennebb jelzett értelemben, de nem egyszerűen moralista is. Igaz, hogy az idevonatkozó irodalom nagyobbára erkölcsi tartalmú leczkéket, sententiákat tartalmaz, de találunk abban, ottan-ottan, elmés ötleteket, szójátékokat és talányokat is, melyeknek semmi közük az erkölcsivel. De különben is tudjuk, úgy a kanonikus, mint az apokryphus iratok idevonatkozó tudósításaiból, hogy a bölcsek néha minden didaktikai cél nélkül, csupán a maguk mulatságára, egymással nemes versenyre keltek, vitatkoztak, élcelődtek, szellemi ügyességüket, inventiójukat és elmességüket talányok föladásában és megfejtésében, aperçük és hasonlatok gyors föltalálásában ragyogtatták és egyszerűsággal gyakorolták.

Most már áttérhetnénk e bölcsek működésének jellemzé-

¹ Példab. 8., 12. Préd. 2., 4.

² Jerem. 18., 18.

³ P. o. Ezek. 7., 26.

sére. Mielőtt azonban ezt tenném, rá kell mutatnom egy, a fönnbbi fejtegetések szellemétől lényegesen eltérő feifogásra, melynek legnevesebb képviselői Ewald¹ és a minden ízében conservatív Keil.² Mindkét tudós, kiindulva azon föltevésből, hogy a hébereknél már igen korán, már Salamon idejében, tudományos törekvések világos nyomai észlelhetők, az izraelita bölcsek által képviselt irányt bölcsezeti jelenségnek, egy tudománynak tekinti és a *khokma* szót, melylyel a héberék ez irányt jelzik, következetesen és állandóan «philosophiá»-val fordítja. A mennyire igazolhatatlan azonban a föltevés, melyen e fölfogás nyugszik, épen annyira hibás, úgy az ó-szövetségi terminológiát, mint a sémi-szellem sajátos karakterét határozottan félreismerő az egész okoskodásnak a lényege. Mi sem ellenkezik a sémi-szellem természetével inkább, mint a rendszeres vizsgálódás, az abstract okoskodás, és a mennyiben mégis az izraelitáknál később tudományos törekvésekkel találkozunk, ne téveszszük szem elől, hogy ez az idegen szellem befolyásának volt az eredménye. Salamon idejében még sokkal alacsonyabban állott a héberék műveltségének színvonala, hogyszem ez időben már tudományról lehetett volna náluk szó. Midőn a Királyok könyvében azt olvassuk Salamonról, hogy szerzett 3000 példabeszédet és 1005 dalt; hogy szólott a fákról, a Libanon czédrusától kezdve a kőfalon tenyésző izsópig; szólott a barmokról, a madarokról, a csúszó-mászó állatokról és halakról³: nem szabad a nagy királyt a természeti törvények ismeretében jártas, tudós zoologusnak és botanicusnak képzelnünk, mint Ewald és Keil teszik. Nem lehet ezt tennünk, eltekintve az exegetikai okoktól, azért sem, mert az izraelita monotheismus határozottan kizár minden természettudományt.

Természeti törvényről vagy a természet életéről képzetük sem volt az izraelitáknak. Egyik írójuk, épen Salamon korában azon föltevással ír a szivárványról, hogy e jelenség a vízözön előtt nem létezett és semminemű okozati kapcsolatban nem áll a napsugarakkal és esőcsöppekkel.⁴ A természeti tüneményeket úgy fogták fel, a mint azok szemeik előtt közvetlenül feltűntek. Semmivel sem tudtak többet, mint a mennyit láttak. Látták p. o., hogy az évszakok, a vetés és aratás, a hideg és meleg, a nyár és tél, a nappal és éjszaka szabályos egymásutánban

¹ Über die Volks- und Geistesfreiheit Israels zur Zeit der grossen Propheten bis zur . . . (Jahrb. d. bibl. Wiss. I. 1848. 95—108. 1.) és Geschich. v. Is., III. több helyt.

² A Hävernik Einleitungjában III. 13. s köv. 1.

³ 1 Kir. 5., 9—14.

⁴ Genes. 9., 12. s köv.

váltakoznak. Hogy mindez miért van úgy, a mint van, azt nem érthették; csak azt érezték, hogy minden jól van úgy, a hogy van és Istentől vezetvén le közvetlenül és kivétel nélkül mindent, hittek Isten bölcsességében. Egészen ez a gyerekes, kezdetleges gondolkozás tükrözik vissza a Jób könyve 36—41. fej.-ig terjedő szakaszában is, a mire az ellenkező nézet hívei különös előszeretettel szoktak hivatkozni. Mind az, a mit az író e helyen a természetről mond, nem tekinthető egyébnek, egy talán idegen szellemtől megtermékenyített, de mindenestre igen késői kor képzetkörében mozgó költői lélek ömlengéseinél. Természettudományt hiába keresünk e szavakban. Hiszen, mint a contextusból kitűnik, e fejezetek épen azon czéllal irattak, hogy elvitassanak az embertől minden tudományt és ismeretet, minden bölcseséget és belátást; azok a kérdések, melyeket itt Isten Jóbnak fölvet, egyenesen arra valók, hogy őt e vallomásra bírják: megfoghatatlan előttem minden a természetben; «a te titkos cselekedeteid én felettem vannak, úgyannyira, hogy meg nem érthetem azokat.»¹ Sehoh semmi nyoma, e rajzban, a tüneményekben nyilatkozó immanens természeti törvény ismeretének.

Hasonló elbírálás alá esik a Példabeszédek könyve 8. fejezete, melynek tartalmában az orthodox irány exegetái közül némelyek, nem természettudományt ugyan, de mindenestre tudományos törekvésekre valló leírást: a «logos» fogalmának bölcsészeti leírását, vagy legalább Isten örök világtervére vonatkozó dogmaticai speculatiót látnak. Azonban mint amott, a Jób k. idézett fejezeteiben, úgy e fejezet megszülemlésében is sokkal több része van a merészen csapongó költői képzeletnek, mint a tudományos törekvésektől áthatott komoly bölcsészeti szellemnek. A dogmatikai speculatióktól merőben idegen sémiszellel természete és a gnómai költészet sajátos jelleme határozottan kizár minden egyéb feltevést. De különben is Isten örök világtervének eszméje a hébereknél létre nem jöhetett, minthogy, mint fönnebb említém, természeti világrendet nem ismertek, hanem Isten közvetlen működésének nyilvánulását látták mindenben, úgy az esetleges, mint a szabályosan változó természeti tüneményekben. És nem ismertek erkölcsi világrendet sem. Csak annyit tudtak, hogy Isten a maga világkörnyében igazságos (tehát bölcs is), hogy az erényt megjutalmazza külső javakkal és a bűnt csapásokkal sújtja. Immanens büntetésre nem gondoltak.

Mindezekből világos, hogy Ewald és elvtársai, a khokma

¹ 42., 3.

természetére vonatkozó felfogásukkal hibás úton járnak. Az ó-szövegség általában és különösen fönebb idézett szakaszai, melyekre a jogosultság látszatával hivatkozni szoktak, semmi támpontot sem nyújt nézeteiknek. A khokma nem philosophia a szónak mai értelmében, hanem egy gyakorlati humanisticus irány, mely az életet és annak ezerféle egymást keresztező viszonyait igyekszik a tapasztalat útmutatása szerint szabályozni; a héber bölcsek nem tudósok, nem egy philosophiai irány képviselői, hanem kiváló gyakorlati érzéssel és gazdag élettapasztalattal megáldott egyének, kik a papok és próféták mellett, néha velök egyetértve, néha velök harczban állva, a népelet vezetését és erkölcsi fejlesztését tekintették hivatásuknak.

És most áttérhetek *e humanisticus szellemi irány történetére*, vagyis annak fölfejtésére, hogy mint történeti jelenség mikor és hogyan jött létre a «bölcseiség»? Minő fejlődésen és átalakuláson ment keresztül, mielőtt létezni megszűnt volna, illetőleg: eredeti jelleméből kivetközve, jelentőségét elveszítette volna. Fejtegetésem, a szóban forgó jelenség fejlődésének megfelelően, *három* főrésze oszlik, melyek közül az I. a Salamon és kora bölcseiségét, a II. a Salamon halála és a fogság vége közötti idők, a III. a fogság utáni kor bölcseiségét írja le.

I.

Úgy az ó-szövegség történeti könyvei, mint a bölcseknek e tekintetben igen sokat jelentő hagyománya arra utalnak, hogy a «bölcseiség» történetét *Salamonnal* kezdjük.

Úgyde, valamint minden kiváló fontossággal bíró történeti jelenség, a bölcseiség is az idő nem egy meghatározható pontján, nem momentán lépett elő, hanem mint iránynak és irodalomnak egyaránt, előtörténete van és ha meg akarjuk érteni azt a nagy fogékonyságot, melyet Izrael e Salamon által életre hívott jelenség iránt tanusított, nem szabad ez előkészítő mozzanatokat merőben figyelmen kívül hagynunk.

Az időpontot, melyen ez előkészítő mozzanatok Izrael életében legelőször feltűntek, lehetetlen közelebbről megjelölnünk. Az bizonyos, — a dolog természetéből és a sémiták életmódjának karakteréből önként következik — hogy mihelyt a szellem fejlődni és művelődni kezdett, mihelyt a megfigyelő és ítélőképesség élesebbé lett, a khokmához hasonló valamelyes jelenség is azonnal életre kelt. A birák korában és az azt követő királyság első éveiben már találkozunk eféle jelenségekkel.

Gondoljunk p. o. a *Sámson-mondára*,¹ mely — jóllehet általános jelleménél fogva feltétlenül a legendák közé sorozandó — ötletei, történeti talányai és szójátékai által határozottan a khokmákra emlékeztet. Még közelebb áll ehhez a *Jothám meséje*,² mert a meseköltészetnek, jóllehet soha sem kultiválták azt a bölcssek, sok tekintetben ugyanaz a jelleme, mi a khokma termékeinek. Hasonló megítélés alá esik Náthán próféta ismeretes *parabolája* is,³ melyet Dávidnak az Uriás férjji jogain elkövetett sértés alkalmából, az egyetlen báránkját nagy gonddal dédelgető szegény emberről és a nyájokban gazdag fősvényről mondott vala. Mind e jelenségek, habár sporadice fordulnak elő, igen sokat mondanak. Sőt, én úgy vélem, hogy a khokma legelső jeleinek kutatásában, még ennél is tovább kell visszamennünk Izrael történetében. Visszamehetünk egész a patriarchalis korig. Emlékezzünk csak a Jób könyvének tartalmára. Figyeljük meg s mérlegeljük egész jelentősége szerint azt a rendkívül meglepő körülményt, hogy az itt rajzolt állapotok egyrésztben a nomád életből vannak kölcsönözve, hogy a költői leírások és bölcselmi fejtegetések keretét alkotó korrajz a patriarchalis időket tükrözi vissza. Vegyük figyelembe továbbá azt is, hogy azok a keleti bölcssek (Bené kedem), kik a Királyok k. szerint⁴ Salamonnal versenyre keltek, nómád életet élt kóbor pásztorok voltak. És mindezek után vegyük tekintetbe, hogy ugyanezt az életmódot folytatta Ábrahám törzse is, az a kicsiny kolónia, mely Mesopotámiából délnyugatra húzódva, Kánaánban megtelepedett; és ehhez az életmódhoz a nagyobb rész hű maradt Egyiptomban is, sőt a Jordánon túli törzsek Palesztina meghódítása után is. Valószínűnek tartom, épen a fennebbi jelenségekre támaszkodva, hogy a khokma már ekkor, Izrael életének gyerekkorában megkezdte, természetesen lassú és szögletes tempókban induló pályáját. A családfők letelepedtek sátraik elé és élettapasztalataik gazdag tárházából tanácsokat és leczkéket osztogattak a köréjük gyülekezett ifjú nemzedéknek, hogy ez által neveljék őt az élet ismeretében. E szokás később, midőn a társas élet rendezett társadalommá alakult és községek, városok épültek, bizonyára még általánosabbá lett, mint-hogy a héberek, mint a keletiek általán, fontos állami és polgári ügyek elintézése, sőt a jelentéktelenebb napi kérdések megbeszélése végett is, a városok bástykapui alatt szoktak összegyűlni. Tanácskérő és tanácsadó tehát mindig akadt e helyen.

¹ Bir. 13—16. fej.

² Bir. 9., 8—15.

³ 2. Sám. 12., 1—4.

⁴ 1. Kir. 5., 10.

Ezek szerint, jóllehet Salamonnal veszi kezdetét a bölcsesség, lételének legelső jeleit már a patriarchalis korban fel találjuk. Épen ezért nem szabad e jelenség magyarázatát kizárólag a Salamon személyiségében keresnünk. Az tény, hogy személyiségének elhatározó befolyása volt e történeti jelenség életében, hogy az izraelita hagyomány őt tekinti a bölcsesség megteremtőjének és benne látja azt megtestesülve. Hogy a történeti valóságot megállapíthassuk és azt a helyet, melyet Salamon személyisége a khokma történetében elfoglal, a valósághoz híven megjelölhessük, tudnunk kell, hogy ki volt ő.

Palotaforradalmak által, testvéreinek véres hulláján keresztül, a papság és prófétaság együttes támogatásával jutott a trónra. Nevelője a kegyes próféta Náthán volt; és ez a körülmény, támogatva a hagyománytól is, mely szerint szellemi javakat kér Istentől, a mellett szól, hogy ifjú korában és uralkodásának legalább első éveiben a valláserkölcsei elem nem hiányzott teljesen jelleméből.

Azonban a vallásos érzésnek azt a mélységét és gazdagságát, mely Dávidot jellemezte, a prófétai nevelés daczára is hiába keresnök nála. Inkább az értelem, mint a kedély embere volt. És későbbi életkörülményei, főleg az idegenekkel való érintkezése nagyban befolyt arra, hogy egész egyénisége és uralkodói politikája világias színezetet öltjön. A közönyösség, melyet kezdetben a theokratia, népvallásos intézményei és szokásai iránt tanusított, később a vallás iránti közönynyé fajult.

Igaz, hogy fényes templomot épített és a cultus végzésére előkelő, gazdag papságot teremtett, csakhogy ezt részint pompaszerezetből, részint politikából tette, abból a számitásból t. i., hogy a vallásélet centralisatiója folytán, a nagy ünnepi összejövetelek révén, az ország különböző területén lakozó, még mindig különálló, sőt egymással gyakran ellenségeskedő törzseket hozza egymással közelebbi érintkezésbe s ez által az együvé tartozás érzetét, a nemzeti solidaritás tudatát nevelje bennük.

Egész uralkodását a már érintett pompaszerezet és az anyagi jólét utáni áhitozás jellemzi. Számos és sokféle szövetségek és szerződések által folytonos érintkezésben állott az idegenekkel¹; szövetségeseinek szabad vallásgyakorlatot engedett birodalmában, mi által a természet- és bálványimádásnak útját egyengette. Háremével, költekező udvartartásával a szabad izraelitákat is terhelő robotozással,² általában egész kormányzatában közönséges keleti despotának mutatta magát. A theo-

¹ 1. Kir. 3., 1.; 11. 1.

² 1. Kir. 5., 27.; 11, 28.

kratia pedig semmiképen sem fér össze a despotizmussal, mely az isteni akarat organumainak, a papoknak és prófétáknak semmi befolyást nem enged az állami élet irányításában, a politikai ügyek intézésében. De hát, mint említém, Salamon közönyös volt a theokratia iránt; kosmopolita volt a szó teljes értelmében. És minthogy fényes országlásával népe szívét megnyerte, e kosmopolitismust, daczára a próféták paralyzáló törekvésének és opponálásának, kora szellemébe is átplántálta. A nép feledte nyomorát és készségesen haladt az úton, melyet számára hatalmas uralkodója kijelölt. Hogyan is ne? midőn a politikai nagyság és dicsőség, az anyagi jólét és békesség régen nem látott napjait élvezte trónusának árnyékában.¹ A szellemi javak áldása is megsokasodott; a műveltség kezdett általánosabb jelleget ölteni. Féniciái művészek keresték fel az országot; Edom kikötőjéből arab és indiai árukat szállítottak; Egyiptommal a kereskedelmi összeköttetés megnyílt. Mindenütt munkásság, élet és tenyészet, de ezzel együtt bizonyos világias érzület is, mely az egész társadalmat, annak legalsó rétegeit is lassanként kezdé áthatni. Izrael egészen belebonyolódott az előázsiai népek gazdasági forgalmi politikájába, a mi nagyban befolyt értelmi fejlődésére is. A sok új dolog, melyet láttak, ingerlé a kutatás vágyát. A tekintet élesebb, a látkör szélesebb lett; a gondolkodás ösztönt és anyagot nyert.

Ilyen körülmények között szólítá Salamon életre a khokmának nevezett szellemi irányt.

Valósággal csakis most születhetett az meg. Miután forrását a tapasztalat képezi, iránynyá csak úgy lehetett, az ősök szava a késői nemzedék előtt szent és örökbeni hagyománynyá csak azon esetben válhatott, ha az állami és társadalmi élet consolidálódott, határozott formákat öltött. És ez most történt meg. A biztos ismeret feltételei csak most létesültek.

De hát, ismételten kérjük, minő szerepe van Salamon személyiségének ez irány keletkezésében? Mit tett ő, hogy a hagyományt tekinti a bölcsesség főképviselőjének? Ha kutatjuk a khokmához hasonló jelenségeknek a megelőző időkben felfedezhető nyomait s ha meggondoljuk, hogy a Példabeszédek k.-ben nincsen egyetlen mondat, melyet teljes bizonyossággal neki tulajdoníthatnánk, ha tudjuk továbbá, hogy a bölcsesség termékeit utána kétszáz évvel kezdik feljegyezni, azt kell mondanunk, hogy Salamon bölcsesége velős mondásokban, a szeptet fejen találó frappans megjegyzésekben, szellemes ötletekben, talányok föladásában és megfejtésében, s főképen birói ítélke-

¹ 1. Kir. 10., 27.

zésben tanusított ügyességben nyilvánult. De valószínűnek kell tartanunk azt is, hogy az ősök életbölcseiségének a hagyomány által megőrzött nyilatkozatait is összegyűjté és elsajátítá s a maga bölcseiségének kincseivel gyarapítva, akkora mennyiségben szállítá át az ifjú nemzedékre, hogy messze túlszárnyalta azokat, kik előtte ezen a téren kiváltak.

Ez azonban még nem elég. Salamon nemcsak bölc volt, hanem a hagyomány szerint *atyja volt a bölcseiségnek* a szó legszigorúbb értelmében.

Atyja volt először annyiban, hogy a Példabeszédek költői alakját, a *másálformát* (a distichont meglehetősen egyenlő hosszúságú két parallel membrummal) *ő állapította meg*.

A költői ruha, melybe a bölcsek oktatásaikat öltöztették, mint említettem volt, nem tartozik a dolog lényegéhez, többékevésbé önkényes, mert sokkal természetesebb lett volna azokat a leczkéket a lehető legegyszerűbben prózában vagy dalban előadni. Azonban az ellenkezőt tapasztaljuk; a Példabeszédek a distichon költői alakját öltik fel és ezt még később is, midőn Izrael költői vénája már apadófélben van, megtartják. Mi lehetne valószínűbb magyarázata e jelenségnek, mint az, hogy egy kiváló személyiség megadta a mintát, melyet a későbbi kor az alapító tekintélyének erkölcsi kényszere folytán törvényes kötelező jelleggel ruházott föl. Annyival valószínűbbnek kell e magyarázatot tartanunk, mert látjuk, hogy a Példabeszédek k.-ben olyan közmondások is maradtak reánk, melyek eredetileg csak egy verstagot, monostichont képeztek és a melyekhez épen ezért a későbbi bölcsek tudatosan, jóllehet nem mindig találoán, elég művésziessen egy parallel második tagot illesztettek. Ama kiváló személyiség pedig, ki a mintát megadta, alig lehet más, mint Salamon. A gnómai költészet születésére kedvezőbb idők, mint a Salamon uralkodása évei, alig képzelhetők; épen olyan időt kíván, mint a milyen ez volt; az ezt megelőző viharos, forrongó századokban semmiképen létre nem jöhetett, a mint ezt az ezen korból reánk maradt khoknához hasonló termékek formája is bizonyítja.

Ez az aprioristicus okoskodás azonban még keveset bizonyít, ellenben igen sokat ama körülmény, hogy mialatt Salamon előtt semmi nyomát sem látjuk olyan példabeszédeknek, minők az így nevezett könyvben reánk maradtak, a Királyok írójától egyszerre arról értesülünk, hogy Salamon háromezer ilyen példabeszédet költött a természettől kölcsönzött formákban és a talányköltészetben is igen kitűnt, hogy általán költői talentuma és termékenysége rendkívüli volt. Továbbá maguk a bölcsek, kiknek szava e kérdésben igen nagy fontossággal bír, a Példa-

beszédék könyvének ama két gyűjteményét, mely a legrégebb bölcsmondásokat tartalmazza, Salamonnak tulajdonítják.¹ És ez a hagyomány századokon át fenmaradt, sőt a legkésőbbben élt bölcsek egyike, a Prédikátor, Salamont a bölcseség megszemélyesítőjének tünteti fel s ily irányú működését részletesen is rajzolja.² Epen úgy a Sapientia Salamonis cz. apokryphus munka írója és a zsidóhagyomány, mely a Prédikátorok, valamint a latin egyház, mely a Sirákh könyvét tulajdonítja neki. E' hagyomány, bármennyire tarthatatlan is ebben az alakjában, nem lehet a légből kapva és csak úgy jut a maga jogához, ha Salamont a gnómai költészet alapvetőjének tartjuk.

De ha bebizonyíthatnák is, hogy a gnómai költészet eredeti formáját, a distichont nem Salamon, hanem ama bölcsek valamelyike állapította meg, kikkel a Kir. k. Salamont összehasonlítja, p. o. Hámán, még azon esetben is apja maradna ő a bölcseségnek, mert *ő hívta ez irányt életre*.

A hasonló jelenségek előtte, kölcsönös kapcsolat nélkül, egymástól függetlenül fordultak elő, csupán annak érzületét és gondolkozásmódját tolmácsolva, kinek ajkairól elhangzottak. A «bölc» kifejezés adjectivum volt és nem cím, mely rokon-gondolkodású egének bizonyos közösségére, egy irányra emlékeztetett volna. Valamint a pap egyszersmiud próféta is lehetett (Ezekhiel, Zakharja), épen úgy nevezhették Salamon előtt a prófétát is bölcsnek (Náthán). Salamon után ez lehetetlen volt. Az a hagyomány, mely a khokmairodalom összes termékeit neki tulajdonítja, mindent tőle vezet le, mindent vele hoz kapcsolatba, benne látja az izraelita bölcseséget megszemélyesítve, ez a hagyomány megköveteli tőlünk, hogy a bölcsek azon tudatát, mely szerint ő volt mindnyájuk atyja és az izraelita bölcsnek mintaképe, semmiképen ne ignoráljuk. Annyival kevésbbé, mert Salamont, mint említém, egész kharaktere, világ- és emberismerete, kosmopolitismusa, életbölcseége, a theokratia iránti közönyössége mintegy praedestináltak ezen, a theokrátiától merőben idegen, universalis jellegű irány megteremtésére.

Atyja volt tehát Salamon a bölcseségnek. Atyja volt, a mennyiben kiváló költői tehetséggel, éles ítélőképeséggel és okossággal gazdagon megáldva, az ember és társadalom alapos ismeretével teljesen felfegyverkezve, különös kedvét lelte abban, hogy valahányszor csak az alkalom kínálkozék, közölje másokkal tapasztalatait, tanácsokkal szolgáljon és példabeszédek for-

¹ 10., 1. 25., 1.

² Préd. 12., 9. s köv.

májába öltöztetett megjegyzéseit hallatja. Ez a kedvtelése aztán másokra is átszállott; példája hódított és vonzott; életre kelté a bölcseket, hosszú sorát azoknak a férfiaknak, kik Izrael életének különböző korszakaiban a népnevelés fontos érdekeit az ő szellemében ápolták és szolgálták és e feladatok teljesítésében, tartalmi és alaki tekintetben egyaránt az ő példáját követték. A tapasztalat volt a forrás, melyből oktatásaikat merítették, az volt az alap, melyen az élet gyakorlata nyugodott; az egyéni boldogság eszközlése volt céljuk, mit az által vélték elérhetni, hogy szemei elé tárták az embernek a maga jól felfogott érdekeit. Bölcseségük fogalma magában rejté, de egyszersmind túl is szárnyalta a vallás és erkölcsiség fogalmát; a bölcs tudatával bírt annak is, hogy miképen felelhet meg a két utóbbi követelményeinek. Így veszté el a vallás, jóllehet az igazi izraelita arról le nem mondhat, közvetlen és mindenható befolyását az életre; így emelkedett ki a theokratiai formák szűk kereteiből és öltött universalisticus s egyszersmind humanisticus jellegét.

Sok okunk van rá, sőt minden arra kényszerít, hogy Salamon bölcsességét, összhangzóan előttünk ismeretes jellemével, ne theokratiai színezetűnek, de egyetemes sémi jellegűnek képzeljük. Ha a specificus zsidószellem és theokratiai érzület lelkesítette volna őt, nehezen kelthető vala fel idegen népek bámulatát.¹ Egy Jáhve imádó bölcs aligha versenyre kel vala pogány mágusokkal s vitatkozásba bocsátkozik Sába királynőjével, ki Jeruzsálembé jött, hogy őt talányokkal kísértse. Hogyan állhatott volna szóba Fenícia nagyhírű bölcsével, Hirammal, ki Flavius szerint² Salamonnak sofismákat és aenigmákat küldött megfejtés végett.

Mindazonáltal nem szabad azt képzelnünk, hogy Salamon bölcsesége egyenes ellentétben állott a vallással. Az idegenekkel való állandó érintkezése ezt nem involválja, mert azok az idegenek sémiták, tehát vallásos jellemű népfaj voltak. E mellett a dolog természetéből folyik, hogy a bölcsesség, ha fellépésekor a vallással szemben ellenséges állást foglalt volna, a *κατεξοχη* vallásos zsidó nemzet kebelében gyökeret nem verhetett volna, hanem kihalt volna már Salamonnal. Végül ellenkezik e föltevés a valódi kegyes bölcsek tudatával is, kik mindazt, mivel bírtak, vagy a mit alkottak, Salamon bölcsességének számlájára írták; ellenkezik a hagyománnyal is, mely szerint vallásos nevelést kapott s csak felnőtt korában és fokozatosan tántorodott el a theokrátiától.

¹ 1. Kir. 5. 11. 14; 10., 1—13, 23—25.

² Antiquit. VIII. 5. §. 3.

Eleget tudunk azonban róla, hogy őt valami kegyes, szigorú jellemű moralistának ne képzeljük; a mit költött, nem annyira a vallásosságnak, mint sokkal inkább az okosságnak, praktikus számításnak és világias érzületnek bélyegét viselő magán, összhangzóan egyéniségével és uralkodói politikájával.

Arra a kérdésre, hogy vajjon maradt-e ránk Salamon bölcseségének termékeiből valami, azt hiszem igenlőleg felelhetünk, ha tarthatatlannak nyilvánítjuk is a hagyományos felfogást, mely szerint a héber kánonban reánk szállott összes példabeszédeknek Salamon a szerzője. Említettem már, hogy nincsen a Példabeszédek könyvének egyetlen sora is, melyről egész bizonyossággal ki tudnók mutatni, hogy a nagy királytól származik; míg az ellenkezőt a könyv tartalmának túlnyomó nagy részéről minden kételyt kizárólag be tudjuk bizonyítani. Helyénvalónak tartom ez apodictus kijelentést most, egynehány vonással igazolni. E végre utalok első sorban azokra a példabeszédekre, melyekben királyról, a király dicsőségéről, valamint arról a magatartásról és viselkedésről van szó, melyet szolgáltnak tanusítaniok kell, hogy kegyét megnyerjék¹: az efélék bizonyára igen különösen hangzanának magának a királynak a szájában. Ugyanazt mondhatni a következő példabeszédekről: «Jobb lakni egy pusztaságon, Mint zsörtölő, rossz asszony nyál;»² «A ki kap egy feleséget, Boldogságot kap magának.»³ Az ilyen és ehhez hasonló nyilatkozatok egyszerű polgáremberek tapasztalatait fejezik ki, a kiknek rendszeren csak egy feleségük volt és nem a Salamonéit, ki egész háremek felett rendelkezett. Ép oly kevésbé illenek az ő szájába az engedetlen gyermekek feletti panaszok és a jó fiú fölötti dicsekedések, a földműves és pásztor-életből vett hasonlatok, az érzéki gyönyörök vadászását és a gazdagság szerelmét tiltó tanácsok, a kereskedőkhöz intézett figyelmeztetések, hogy legyenek tiszta kezűek. Képzeljük el Salamont e szavakkal ajakán: «Jobb egy marék Jáhve félelmével, Mint egy halom nagy háborusággal.»⁴ Képzeljük el szívében e meggyőződéssel: «A csata napjára készen a lovasság. Ámde a győzelem Jáhve kezében van.»⁵ Csak olyan egyén szólhatott így, ki a nyolczadik vagy utána következő századok valamelyikének vallásos légkörében élt, a midőn az életellentét Jáhve kegyelme és az emberi fejedelem között sokak szívében gyökeret vert már, de teljességgel nem Salamon, kinek óriási

¹ 14., 28, 35; 16., 10, 14, 15; 20., 2, 8, 26, 28; 21., 1; 22., 11; 25., 2, 3, 5—7; 29., 4, 14.

² 21., 19. — ³ 18., 22.

⁴ 15., 16. — ⁵ 21., 31.

hadikészlete volt s a kiről fel van jegyezve, hogy sok száz harczy szekeret készített s szerelt fel. Valóságos lélektani talány, egy monstrum lett volna Salamon, ha mindazt, a mit a történelem tanúsága szerint tett, azzal a fejlett, tisztult, vallásos gondolkozással tette volna, mely a nyolczadik század óta lett az izraeliták legjobbjainak sajátjává és a mely a reánk maradt példabeszédek legnagyobb részéből visszatükröződik.

Mindazonáltal, jóllehet egyetlen példabeszéd salamoni eredetét sem tudjuk kimutatni, mégis valószínűnek tartom, hogy a Pédabeszédek könyve a nagy király bölcshandásai és talányai közül is megőrzött számunkra egynehányat. Hiszen az erre vonatkozó hagyomány annyira általános és oly sokat tartalmazó, hogy lehetetlen tőle minden történelmi értéket elvitatnunk. És én úgy vélem, hogy Salamon irodalmi hagyatékát, ha valósággal létezik ez, a Pédabeszédek könyve második,¹ harmadik² és negyedik³ gyűjteményében kell keresnünk. Ezek, vagy legalább ezekhez hasonlóak lehettek az ő példabeszédei: «Disznó orrán arany perez: Asszony ki szép, de nincs esze»;⁴ «Ki dolgában hanyag, Testvére pazarnak»;⁵ «A szegény könyörög, a gazdag goromba»;⁶ «Az a ki dorbézol s vígan él, szegény lesz; Az aluszékonyság rongyokba öltöztet»;⁷ «A vidám szív állandó lakoma»;⁸ «Hogy ha mézet találsz, tele ne add magad, Mert majd megutálsz és ismét kiköpöd.»⁹ A talányok közül a következők származhattak tőle: «Mi édes mint a méz? Barátságos beszéd édes a léleknek, gyógyszer a csontoknak.»¹⁰ «Micsoda borzasztóbb, mint reábukkanni kölykétől megfosztott (ordító) medvére? Hogy ha a bolonddal, mikor bolondozik, szembetalálkozol.»¹¹ «Ki hasonlít ahhoz, ki kutyát csíp fülön? A ki belevegyül idegen vitába.»¹² «Mi súlyosabb mint kő s nehezebb mint fővény? A bolond haragja.»¹³ «Mi az, mi kezdetben jól esik a szájnak, de azután olyan, mintha homok volna? A csalás kenyere.»¹⁴ «Mi drágább a pénznél? Jó hírünk és nevünk.»¹⁵ «Mi olyan, mint a hó aratás idején? A tisztesség, melyben a bolond részesül.»¹⁶ — E talányok nagyban emlékeztetnek a serdültebb gyerekek között nálunk is szokásban levő és általánosan ismert ama társasjátékra, melyben a gyermekek egymásnak talányokat adnak fel megfejtés végett és talán nem járunk távol az igazságtól, ha Salamont udvaronczaival, vendégeivel társaságában képzeljük ilyen talányjátékkal

¹ X—XXII. — ² XXIII—XXIV. — ³ XXV—XXIX. — ⁴ 11., 22. — ⁵ 18., 9. — ⁶ 18., 23. — ⁷ 23., 21. — ⁸ 15., 15. — ⁹ 25., 16. — ¹⁰ 16., 24. — ¹¹ 17., 12. — ¹² 26., 17. — ¹³ 27., 3. — ¹⁴ 20., 17. — ¹⁵ 22., 1. — ¹⁶ 26., 1.

foglalkozva, miközben nem egy szellemes ötlet, kérdés és felelet hangozhatott el. Milyen kedvező alkalom volt ez a király kegyeinek megnyerésére, a midőn p. o. egy ilyen kérdésre: «Micsoda hasonlít oroszánbógésre?» valaki ügyesen rávágta: «A király haragja; ki ellene szegül, tönkreteszi magát.»¹

A mi már közelebbről illeti azt a kérdést, hogy Salamon minő viszonyban állott kora bölcsseivel, a fönnbbieket után nem lesz nehéz reá feleletet adnunk. Föl kell tennünk ugyanis, hogy okosságával, melyet koronájának fénye körített, túlszárnyalta valamennyit akkora mértékben, hogy azok bölcsesége csakis a király nagyságának és dicsőségének magasztalására nyilatkozott meg és az ő nevéhez fűződve plántálódott tovább, a mi egy-egyel több ok arra, hogy az utókor őt tekintse a legnagyobb bölcsnek. Fejedelmi udvarában, közvetlen környezetében is voltak bölcsök, ha ilyeneknek tekinthetjük az öregeket, kiket hivatalos tisztük a király oldala mellé állított és felteszszük, hogy nem csupán fontos állami ügyekben szolgáltak neki tanácscsal,² hanem bizalmas természetű beszélgetésre is gyakran nyertek alkalmat, a mikor aztán megeredt ajkaikon a bölcsesség árja, megvillant az elme s pattogott az élcz; a király és alattvaló eltűntek, a mester és tanítvány vevék át a szót. A bölcsesség góczpontja azonban korántsem a királyi udvar volt, hanem már ekkor is, valamint később is egész a fogságig az izraeliták nyilvános társas életének fokusa: a városok kapui.

Mint hogy a nép vénei kezdettől fogva, mihelyt a nép városokban telepedett meg, e helyen tartották üléseiket, itt bíráskodtak és hoztak törvényt³; valószínűnek kell tartanunk, hogy közülök azok, kik koruk és méltóságuk mellett életbölcsességük miatt is az általános tisztelet és közbecsület adóját élvezték, népnevelői működésük teretül is ezt a helyet választák; itt tartották leczkéiket, itt osztogattak tanácsokat az ifjaknak; itt ragadták el ajkaikról a bölcsesség ígeit, a példabeszédeket.

Salamon után állandó lett e szokás. Azt azonban nem lehet feltennünk, hogy az új irány minden átmenet nélkül, egy csapásra jutott volna általános uralomra. Csak lassanként és fokozatosan hódíthatá meg a sziveket és elméket, hova-tovább mind több hivat szerezve magának a kapukban, a kik aztán egyéniségük és vallásos személyiségük eltérő sajátságaik szerint különböző módon képviselték. Az is magától érthető, hogy a

¹ 20., 2.

² 1. Kir. 12., 6, 8, 13. 2. Kron. 10., 6, 8, 13.

³ 2. Kir. 7., 1. 18. Pldb. 31., 23, 31. Ruth 4., 1, 2, 9, 11, 3., 11. Sirákh 5., 17. stb.

régi bölcsek nem veszték el egyszerre posztíójukat a társadalomban és befolyásukat a népre; a bölcseletet még igen sokáig az öreg kor kizárólagos birtokának tekinték és csak lassanként vert gyökeret s lett általánossá a meggyőződés, hogy ahhoz főképen okosság, éles elme és mindenek felett egyéni rátermettség szükséges, a mivel az öregek nem mindig, ellenben az ifjak között is akárhányan dicsekedhetnek. Végül az is valószínű, hogy a Salamon által megállapított költői forma szintén nem vált azonnal sablonná; prózában készített bizonyára még azután is sokáig a példabeszédeket, bölcsmondásokat; de lassankint követelménynyé lön a distichon és követelménynyé lön a költői képesség is, mi nélkül a «bölc» névre igényt senki sem tarthatott többé.

Józsa Zsigmond.

A JÖVŐ VALLÁSA S ANNAK PRÓFÉTÁI.

(Első közlemény.)

Az emberi elme a vallással mindig szeretett foglalkozni. A vallásnak a kijelentés körén kívül is mindenkor akadtak prófétái, a mi kétségtelenül a mellett bizonyít, hogy a vallásos tudat az ember eredeti, nem pedig leszarmazott vagy megszerzett sajátsága. De míg a költők pantheismusa a természeti világ rendjében s belső törvényszerűségében keresi az istenség megnyilatkozásának nyomait, addig a philosophusok, mint *Kant* után *Schopenhauer* és *Hartmann* az ember metaphisikai szükségérzetére alapítják a vallás lényegét és szükségességét. A vallás legújabb prófétái közül csak *de Lagarde*, a nem rég elhunyt göttingai philologus tesz kivételt, kinek eredeti genialitása és élénk phantasiája egészen más: csodálatosan romantikus alapot keres a jövő vallása lényegének és tárgyának meghatározására. Lássuk külön-külön e gondolkodókat s keressük azoknak a kereszténység vallásos világnézetével rokon és attól eltérő vallásos gondolatait.¹

¹ Források: *Schopenhauer*, *Hartmann* s *de Lagarde* i. művein s *Erdmann*, *Fischer* lh. *Überweg* és *Windelband* nagyobb bölcselet-történeteinek tárgyunkra vonatkozó szakaszain kívül *Schmidt*: *Schopenhauer in seinem Verhältnisse zu den Grundideen des Christentums*, 1893., *Alexander Bernát*: A XIX. század pessimismusa. 1884., *Weiss*: *Hartmann und das Christentum*, Deutsch Ev. Blätter IV., *Krummacher*: *Hartmanns Zukunftsreligion*, D. Ev. Bl. IV., *Gwinner*: *Hartmanns Religion des Geistes*,

I.

Schopenhauer.

Schopenhauer a vallásról általában s a keresztyénségről különösen főművének («A világ mint akarat és képzet») «Epi-philosophia» cz. függelékében értekezik. Szerinte vallás és philosophia egy és ugyanazon psychologiai alapból, vagyis az embernek eredeti metaphysikai szükségérzetéből ered. A vallás népszerű philosophia, a melynek alapja egy rajta kívül levő tekintélyben, a philosophiának alapja ellenben az észszerű belátásban keresendő. A vallásnak tanai allegorikai, a philosophia tanai sajátképi értelemben igazak. Magában véve szükséges rossz a vallás, de a népre nézve, mivel az igazságot allegorikai értelemben, tehát a mese vagy egy mystikus eszköz alakjában közli, megbecsülhetetlen jótétemény is egyszersmind. Ép azért, ha allegorikai jellegéről megfejtkezik s a fölvilágosodással ellenkezik, «lehetőleg kiméletesen ugyan», de elutasítandó. Csak egy kijelentés létezik, s ez a bölcsék gondolatvilága s a vallásos hittannak helyét csakis a philosophia, mint a meggyőződés tana pótolhatja. A vallásnak értéke ethikai tartalmában van s ennek az allegorikai fátyolán keresztül való mind tisztább és világosabb felismerésében jelentkezik az egyes vallásalakok specifikus különbsége. Magának a főkülönbségnek lényege viszont attól függ, hogy az emberi lét lényegét és értékét optimisticus vagy pessimisticus módon fogjuk-e fel? *Schopenhauer szerint* az optimismus úgy a philosophia, mint a vallás igazságait megsemmisítő alaptévedés, míg a pessimismus asketikus szellemű ethikája e földi élet nyomorúságára s egy relative jobb és vigasztalóbb végtelenre, mint igazságra tanítja meg az embert.

Ez alapon Schopenhauer vallási ideálja a világot megtagadó brahmanismus és buddhismus, mivel az a cselekvés valódi moralitását megsemmisítő theismust nem ismeri. A legrosszabb és legvadabb vallásalak a zsidóság s az islam, a maga ledér optimismusával és szegényes theismusával. A keresztyénség heterogen elemekből áll s keletkezését egy földrajzi esetlegességnek köszöni. Ethikai része a buddhismusból, mint az emberiség ősvallásából való s a mi benne maig is maradandó, az épen annak a brahmanismussal és buddhismussal egyező zsidómentes morálja. A keresztyén tan fénypontja a bűnesetről

D. Ev. Bl. VIII., s *Gross*: de Lagarde und die Religion der Zukunft, D. Ev. Bl. XIX. évf. — Nálunk e helyütt csak *Reviczky* a költő és *Schmitt* Jenő a philosophus említhető.

s az eredendő bűnről szóló tan. A természeti állapot bűnös-ségének a tanát a megváltó helyettesítő kiengesztelésének a tana követi, a melynek részeseivé leszünk a hit által. Symbolizálva van e tanokban az a philos. igazság, hogy az akarat, mint a világ veleje Ádámban *akarja* az életet s az emberré lett istenben *tagadja* az életet. Az akartélet akarásáról annak megtagadására vezető átmenet az ujjászületés, mit a természetes ember meghalásáról való tan hirdet, miért is a keresztyén-ség legbensőbb lényege a teljes resignatióban keresendő. A keresztyén-ség körében jelentkező összes ellentétek az ó-szövetségi optimismus s az új-szövetségi (indiai) pessimismus ellentéteire redukálандók. Így p. o. az augustinismus, mivel annak központja az eredendő bűn dogmája, a keresztyén-ség legsajátosabb és leghelyesebben értelmezett alakja, míg a pelagianismus annak karrikaturája; mivel a keresztyén-séget a ledér optimistikus zsidóság színvonalára igyekezett alásülyeszteni. S a mennyiben a protestantismus az askesist elvetette, a ker. vallás alapigazságát tagadta meg. Általában véve tarthatatlan a ker. theismus a maga személyes istenfogalmával, mivel az a bajt s a fájdalmat a világban meg nem magyarázza. A pantheismus is elvetendő, mivel az már elvével sincs tisztában. Egyedül az atheismusban van igazság.

Schopenhauer e nézeteit a vallásról a keresztyén-ség történetével is törekedett beigazolni. Szerinte a keresztyén-ség egyik hátránya az, hogy nem tiszta tan, hanem kizárólag «história»: ép azért Krisztus személyiségében annak positiv meghatározása helyett csakis az életakarat tagadásának personifikációját vagy symbolumát látja. Helyenként azonban csodálja annak «fenséges alakját, mély élettartalmát, magasztos költői igazságát és felette nagy jelentőségét». Az őskeresztyén-ség nem a legkötele-tesebb jelensége a ker. vallásnak, sőt inkább azzal, a mi a dogmatikai tartalmat illeti, csakis a Luther által erősített s a janssenismus által továbbfejlesztett augustinismus azonosítható. Mystikus ethikai tekintetben hozzácsatlakoznak az anachoréták, s különösen a német mystikusok, a kiknek irataiból tisztán és világosan tűnik ki az, a mi az új-szövetségben csak «ködös fátyolon át» észlelhető. Elismeri Luther reformátori művének jogosultságát és szükségességét, de csak gyakorlati s nem elméleti szempontból, mivel szerinte egyik főhibája az, «hogy a rationalismusnak, ennek a pelagianus philisteri értelemnek ajtót, kaput nyitott». Szerinte a rationalismus ép oly hamis és veszedelmes, mint a supranaturalismus, mivel mindkettő a ker. eszméknek sensu proprio (s nem allegorico) való felfogására törek-szik. A catholicismus inkább a symbolikus-allegóriai gondolat-

elemeket magában foglaló supranaturalismus, a protestantismus pedig az üres rationalismus felé hajlik, a miért is ez utóbbi «egy teljesen elfajult és sok tekintetben eltompult, sőt életerejében megtört keresztyénséggel» azonos. Optimista-rationalistikus eszméivel a régi zsidóság módjára elhanyagolja az askesist, s ezzel alapjában elvágja a vallásnak életerejét.

Egészben véve Schopenhauer, a philosophus, nem valami nagy jövőt jósol a keresztyénségnek. A tudásnak terjedésével hanyatlak a hit a nép körében, különösen mióta Kant «a theologia eddigi ancilláját emancipálta, s a vallásos hitnek eddigi philos. alapjait és támaszait megingatta». A XIX. század im megérett már a philosophiára, a miért is a mai keresztyénség «a komolyabb hittől csaknem egészen elhagyatva a saját léteért küzdeni kénytelen».

Arról is megállapodott nézete van Schopenhauernek, hogy aztán mit nyujtsunk a vallásos emberiségnek az elerőtlenedett keresztyénség helyébe. Mindenekelőtt az európaiakat «Ex oriente lux!» emphatikus felkiáltással az indiai vallásokhoz, mint «a szent vallások szülőihez» utasítja s ezek közvetítésével a saját philosophiájához, mint olyanhoz, «mely a brahmanismus és buddhismustól függetlenül megtalálta e vallások igazi morálját, rationalis módon megállapította a keresztyénséget a maga igaz tiszta tartalmában s földerítette annak azt a megdönthetetlen magvas igazságát, mely az életakarát megtagadásában s ezzel összefüggőleg a zsidó optimismustól ment askesis hirdetésében és gyakorlásában áll».

Schopenhauer szerint tehát először is a tudományos s a vallásos szükségérzet alapja azonos; másodsor a vallásalakok történeti fejlődésének normái nincsenek, sőt inkább valamely vallásnak hátránya az, ha annak története is van, s harmadszor előtte teljesen közömbösek a vallás kedélyi bece s a cultus cselekvényei.

Schopenhauer vallásos világnézetének alapja az ő *metaphysikájában* van, mely utóbbi viszont az ő *ethikájának* támaszát képezi. Szerinte a világ a maga eredetében, valóságában és velejében akarat és pedig nem a tudatos egyéni akarat, hanem egy öntudatlan törekvés a lét és önmegvalósulás után, a miért is a világ egy alap nélküli esetlegességnek köszöni a maga eredetét. Egy intelligens világalkotóról tehát — a keresztyénség értelmében — szó sem lehet. Az által, hogy az akarat a lét körébe lépve akarta az életet, nagy tartozást vett magára. Ez ősakarat különféle «objektívítói» közül a szervetlen és szerves életvilágban legtökéletesebb az ember, kinek agyában, mint az értelem alakjában a világ mint akarat

mellett, a világ mint képzet létezik. Az ősakarát emez objektívítóiában — úgymond Schopenhauer — Platon eszméinek a módjára az egész világegyetem nagy rejtélyének a kulcsára akadtam. Mint az egységes ősakarát objektívítójának egyik fokozata az ember is részese az akarat által okozott őstartozásnak. A jelen világnak, mint az ősakarát tartozásteljes művének tehát csak relativ értéke van, s megrázó képekben festi itt a philosophus a világnak a gonoszságát, mely, hacsak még valamivel rosszabb volna, egyáltalában nem is létezhetnék. Az élet — úgymond — az akarat őstartozásának az elsenvedése, s a fájdalom és unalom szüntelen változata, úgy hogy a Hobbes-féle «bellum omnium contra omnes» tényleg a világ alapjellege, a melyben az örömmérzetek positívitásáról nem lehet szó, hanem csak a fájdalom időközi szüneteiről. Az ember élete merő szenvedés s oly üzlettel azonos, mely nem éri meg a költséget, miután a fáradság s a nyereség között nincs meg a kellő átmeneti viszony. Boldogság vagy meglegedés nem positív valami: csak fájdalomtól való szabadulás az. Kínok és bűnök között telik el életünk. A szegény népet a szükség kínozza, a gazdagokat az unalom. A polgári életben az unalom képviselője a vasárnap, a szükségé a hat munkanap. A pokol a szenvedések jelképe s a mennyországra nem marad egyéb az unalomnál. S e folytonos küzdelem végcélja a halál, a világ-előtti létbe való visszatérés. A halál a tényleges és végleges megváltás, az ú. n. palingenesia.

Ilyen az élet s az attól való önmegváltásnak képe — Schopenhauer philosophiájában. A keresztyénség is tanítja a világelet bűnösségét s az attól való megváltás szükségességét. De nála a megváltás az önző bűnös akarat megtagadásával s «az új ember» felöltözésével, míg Schopenhauernál e világ teljes megtagadásával azonos. A lét s a nemlét helyére a keresztyénségben az «ó ember» bűnös életének s «az új ember» megváltott és újjászületett életének elvi ellentéte lép.

Ez a kérdés Schopenhauer ethikájára vezet bennünket, a melynek alapját a metaphysika képezi. Az ethika, mint az emberi cselekvés «legfőbb» tudománya a metaphysikán, mint a világlényeg tudományán alapul. Mivel az egyén élete, mint az egy akarat futólagos, tüneményes nyilatkozata, semmis értékű s a kínok és bűnök szakadatlan láncolata, azért az emberi cselekvés hármasságának az eredeti önzés, a mások jajjait eszközöző gonoszság s a mások javát célzó részvét vagy könyörület. Morális értéke csak a részvéthől eredő cselekedetnek van, ép azért *részvét a morál alapja*, s mivel az élet csupa szenvedés, a részvét is egoistikus jellegű. Az élet szen-

vedéseinek «intuitív fölismerése», az életről való szabad lemondás s az akaratnak önszántából való megtagadása képezi az ethika metaphysikai bázisát, a melynek tapasztalati alapja viszont a részvét s a könyörület érzetében van megadva. Szenvédő lényegységünk intuitív felismeréséhez s a részvét gyakorlásához az erőt nem a tanításból vagy a példaadásból, hanem mystikus módon mintegy «az isteni malaszt hatásából» nyerjük, mi által megújítja Schopenhauer Kantnak tanát «az egyén önpraedestinációjáról időelőtti állapotában». Keresztyén értelemben vett kegyelem hatásról vagy megszentelésről, tehát ennek objektív eleme: vagyis az újjászületés és subjektív eleme: vagyis a megtéréssel együtt szó sem lehet annál a philosophusnál, ki metaphysikai alapon tagadja az akaratélet jellemének fokozatos fejlődését s a személyes halhatatlanságnak hitét. miért is az ő palingenesiája a Platon-féle lélekvándorlás tanának egyik torzképénél egyébnek nem tekinthető.

Az erkölcsiség tapasztalati alapja tehát a részvét, metaphysikai bázisa pedig az összes lények szenvedésben való azonosságának «intuitív» felismerése. Az erkölcsileg jó egyén minden teremtményben újra felismeri a maga énjét («sein Ich noch einmal»), azaz fölismeri a világfájdalmat az összes lényekben a maga egész valójában. Ennek erényeszköze a lemondás, az askesis, a melyet következőleg definiál: «... vorsätzliche Brechung des Willens, durch Versagung des Angenehmen und Aufsuchen des Unangenehmen, die selbstgewählte büssende Lebensart und Selbstkasteiung, zur anhaltenden Mortifikation des Willens». Ez alapon a mystikus szentekben és asketikus szerzetesekben látja aesthetikai és ethikai világnézetének összefoglalójaként a maga ideáljait, a kik az akarat megtagadásával és a saját Énjükről való lemondással tisztán szemlélő s bensőleg elmerülő életet élnek az eszmék világában. Ez, a «sok szép lélek» irigylésre méltó sorsa a keresztyének között, s még több példát található a hinduk s a buddhisták körében.

Mivel Schopenhauer erkölcsstanának főfogalma pathologiai = szívbeli pessimismusa értelmében a szentség fogalma, mint az életakarát tagadása, azért ethikájában a valódi moralitás helyére egy az akarat képességében kétségbeeső s minden tevékeny erkölcsiséget megsemmisítő negatív jellegű asketikus világnézet lépett. Ethikája tehát voltaképen már nem is morál, bár szerzője nem győzte eléggé hangsúlyozni, hogy az önmegtagadás által való megváltásnak, mint a Platon-féle «philosophiai halál»-nak az útjával s az e világot folyton akaró akarat elleni küzdelem hangsúlyozásával valódi keresztyén-eszmekörben mozog; s tényleg a külső megegyezés oly annyira megvesztegette gondo-

latait, hogy etikáját teljesen azonosnak tekintette a keresztényivel. Az istent s a világot megtagadó pessimistikus etikája dualistikus gondolatelemeivel tényleg a brahmanizmus és buddhizmus morálja alatt áll, a melyről egyik kritikusa, *Haym* méltán mondotta: hogy az etikában utolsó ítéletet mond Schopenhauer rendszere saját maga fölött, a melynek ítélete ellen felelkezés nincsen. Rajta is bebizonyult annak igazsága, hogy az alap gondolatokban való ellentmondás halálosabban hat valamely rendszerre, mint az egyes, alárendelt kifejtésekben nyilvánuló ellentmondások.

Schopenhauer rendszerének előadásából és kritikájából kitűnik, hogy a physikainak s a morálisnak szükségképi összefüggését hirdető alapelvét később az etikában megtagadta, s oly következtetésbe esett, a melylyel épen, mint előtte Kant önmagát czáfolta meg, mi mellett az a körülmény is bizonyít, hogy bár egyetemes okok alapján itéli meg a tapasztalást, gondolkodása mégis inkább az ő érzésének befolyása alatt áll, a melynek pedig elvileg nagyon alárendelt jelentőséget tulajdonított a philosophiában.

Vallásphilosophiájáról —közelebről így ítél *Hartmann* (*Philos. Fragen der Gegenwart*, 1855. 33. l.): Schopenhauer e téren egészen indiai talajon áll, s csak annyiban ismeri el a kereszténységet, a mennyiben katolikus multjának szerzetes-asketikus jelenségeiben indiai példányképei ismétlődnek. A zsidóság s a protestantizmus pozitív méltánylása iránt érzéke sincsen. Ennek alapja abban van, hogy a történetet, mivel csak a jelenséggel s nem az eszmével foglalkozik, «mint hazugságot» teljesen mellőzte s az egyéni szabadságot empirikus alakjában teljesen megtagadta, sőt abban «a komolyabb gondolkodók közös ismertetőjelét» látta. Ép azért álláspontját a világon kívül veszi, a melyet csak szemlél, de a melyben élni nem akar, — vagyis *transcendens philosophus* Schopenhauer, a mint hogy Kant és Aristoteles mellett «a görög óskornak legtranscendensebb philosophusa»: Platon az ő kedvelt philosophusa. Azért definiálja is a vallást «a népek metaphysikájának».

Schopenhauer philosophiájáról általában véve mondhatni, hogy bár a kereszténységgel az eredmény tekintetében — legalább külsőleg — több ponton egyezik, s kifejtésében is több keresztény eszmének befolyása alatt áll, azért még sem fogadjuk el *Hartmann* ama nézetét, a mely szerint «máris a theizmus felé menekülni igyekezett». E rendszerben épen pseudomorális értelemben teljesen átalakított keresztény eszmékkel van dolgunk, ép azért nem fogjuk azt *Deussen*-nel, egyik kö-

vetőjével «megtisztult keresztyénségnek» nevezni, sőt inkább kritikusaival egyetemben visszaadjuk «a világ mint akarat és képzet» genialis szerzőjének azt a vádat, a melylyel a protestantismust illette, s a mely nem más, mint hogy az ő pessimistikus és quietistikus philosophiája «egy teljesen eltompult, sőt elerőtelenedett keresztyénség», a melyben helye nincsen Madách ama keresztyén szellemű buzdító szózatának: «Mondottam ember, küzdj és bízva bízzál!»

Dr. Szlávik Mátvás.

II. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

HÁROM RÁKÓCZY-ÉLETRAJZ *Szilágyi Sándortól.* (FELSŐVADÁSZI RÁKÓCZY ZSIGMOND. 1622—1652. Budapest, 1886. — II. RÁKÓCZY GYÖRGY. 1621—1660. Budapest, 1891. — I. RÁKÓCZY GYÖRGY. 1593—1648. Budapest, 1893.) Történetírásunk jelenleg élő munkásai között kétségen kívül Szilágyi Sándort illeti meg egyik legelső hely, kinek nevét a gyűjtő, szerkesztő és szerző hármasságában egész könyvtár örökíti. Talán szülötte földének szeretetében is kereshetjük annak okát, hogy történelmünk azon korszakával foglalkozik leginkább, melyben a bérczes kis haza nagy nemzeti fejedelmei nemcsak a tulajdonképeni Magyarország eseményeire hatottak vezérlő befolyással, hanem az európai mozgalmaknak is számottevő tényezői voltak. De még e nagy alakok közül is a Rákóczy-család tagjai s különösen «öreg» Rákóczy György iránt viseltetik oly kegyeletes szeretettel és lelkesedéssel, mely mintegy praedestinálta őt a kálvinista Rákóczyak történetírójává. Többször hallom és olvasom másik jeles történészünket, Thaly Kálmánt, a «Rákóczyak történetírójának» nevezetnii; Szilágyi Sándor legalább is hasonló joggal tarthat igényt e dísz-névre; több mint három évtizeden át lankadatlanul folytatá a gyűjtést és kutatást s ezek alapján immár megalkotá a Rákóczy-trilógiát. Öreg Rákóczy Györgynek és két fiának, Györgynek és Zsigmondnak életrajzát. — Mindhárom munka a «Magyar Történeti Életrajzok» keretében jelent meg, mely vállalat már egy évtized óta szerez nagy érdemeket a legújabb történeti kutatások feldolgozásával s a történeti érzéknek s nemzetünk nagy alakjai iránti tiszteletnek az intelligens olvasóközönség körében való ébrentartásával és fokozásával. Először a két fiú életrajza jelent meg (Zsigmondé 1886-ban, Györgyé 1891-ben), atyjoké, az öreg fejedelemé pedig 1893-ban. I. Rákóczy György a mily erős magyar, ép oly buzgó kálvinista. Hazáját és egyházát

egyaránt szereti s mindkettő szabadságának megmentője lesz. Mint ural-
kodó s mint ember egyaránt nagy; nincs híjjával ugyan a fogyatkozások-
nak, — mert hiszen ő is ember — de a korabeli három legnagyobb
magyar egyike. Ūra, Istene előtt a legmélyebb alázattal borul le; családi
és magánéletét épűgy, mint nyilvános szereplését a legnagyobb vallásosság
hatja át. Czelja felé bölcs körültekintéssel, de lankadatlan kitartással tör;
a kis Erdélyt két hatalmas császárság közt nagygyá és boldoggá, — nevét
egész Európában ősmertté és tiszteltté tudja tenni. Ū valóban egy jól
eltöltött élet után hunyja be szemeit hozzá méltó hitvese, Lorántfy Zsu-
zsanna karjai között; két fia azonban tragikus véget ér. A szelid lelkű,
inkább a tudományokat, mint a harcot kedvelő Zsigmond harmincz éves
korában lesz a sorvasztó kór áldozata, eltemetvén elébb szeretett ifjú
nejét; egy évvel idősebb bátyja, a merész vállalkozó harczias György
életének pedig, nagy terveivel együtt a férfikor derekán a csatasíkon
kapott halálos seb vet szomorú véget. Vele az utolsó protestáns Rákóczy
száll sírba. E három fejedelmi alakot eleveníti meg előttünk a történetírő.
Hogy az életrajzok mindenike a mai követelményeknek teljesen megfelelőleg
van megírva; hogy az óriási s nagy részben új anyag mesteri feldolgozása
által nemcsak a fő alakok állanak egészen új világlításban előttünk, de
körüket és környezetűket összes eseményeit is — indokaikkal, egybefüggé-
sűkkel és kifejlődésűkkel együtt — egészen tisztán láthatjuk; hogy az
előadás minden mesterkélttség nélküli, egyszerűen világos, egyűttal lelkes
s ennél fogva a figyelmet teljesen lekötő: mindezeket bővebben fejtegetni
és bizonyítani nem lehet feladatom; hiszen a ki elolvassa ez életrajzokat,
mindezekről maga is azonnal meggyőződik s bizonyára nagy elismeréssel
nyilatkozik e művek illusztrativ oldaláról is. E helyen csak azt akarom
kiemelni, hogy ez életrajzok keretében azon kor egyházi és iskolai viszonyai
és mozgalmái is alaposan ismertetve vannak, úgy hogy e három
munka nemcsak a magyar történelem, de a magyar prot. egyháztörténelem
szempontjából is nagy nyereségnek tekinthető. A sárospataki és gyulafejér-
vári főiskolák, az udvari iskolák, a prot. és r. kath. nevelési rendszer,
Ratichius és Comenius reformjai, a vallási irodalom nevezetesebb ter-
mékei; továbbá a puritán-presbyterián mozgalom, az unitáriusok és szombatosok
dolga s még igen sok egyházi és iskolai ügy mind tárgyalva és
méltatva van. — Szilágyi Sándor e három életrajzban «aere perennius»
emléket emelt a három Ráhóczynak. Kegyelettel és tisztelettel állunk meg
ez emlékek előtt; de egyűttal azok alkotója iránt is készséggel fejezzük ki
méltó elismerésűnket. — (R. K)

AZ EGYETEMI TANÁRKÉPZÉS KÉRDÉSÉHEZ. Irta *Beőthly* Zsolt. — A 22
oldalra terjedő fűzet abból az alkalomból, hogy a közoktatási költség-
vetésben a tanárképzésre szánt összeg az eddigi költségvetésekhez képest
főlemeltetett s a minister is a pénzügyi bizottságban tett nyilatkozataiban
a tanárképzés fejlesztésének a kérdését ismét felszínre vetette, szól az
egyetemi seminariumokról, az ösztöndíjakról és ellátásról s végűl a tanár-

képző-intézet átalakításáról. Szerző épen állásánál fogva egyike a legilletékesebbeknek arra, hogy e kérdésekhez hozzászóljon s kell, hogy szava súlyllyal essék a mérlegbe, meghallgattatásra találjon és szélesebb körben is figyelmet keltsen. Kétségtelenül igaz, hogy «a jó tanárképzés annyi, mint a jó középiskola» és hogy «egész közművelődésünk általános színvonalát a középiskola adja meg, ezét pedig a tanárképzés». S épen e miatt sürgették is folytonosan úgy a szakkörök, mint az érdeklődő nagy közönség a tanárképzés emelését. Az egyetem bölcsészeti kara e czél érdekében még 1878-ban a középiskolai tanárvizsgálati szabályzatban felsorolt tárgyakból egyes tanárok vezetése alatt álló, egymástól független seminariumok alakítását hozta javaslatba. Hosszas tárgyalások után 1887-ben fel is állítatott összesen három seminarium: egy classica-philologiai, egy modern philologiai és egy történelmi. Ezekhez utóbb egy földrajzi is járult; míg egy matematikainak felállítása iránt ép ez idő szerint folytak a tárgyalások. A seminariumok mellett azonban a régi tanárképző is fenmaradt, a maga gyakorlataival. «A seminariumok költsége a tanárképző tételébe foglaltatott ugyan be s foglaltatik ma is, de a szervezet és feladatok épen ez által annyira összehonyolódtak, hogy az egész egyetemi tanárképzés berendezése szükségkép nehézkesebbé és tervtelenebbé lett.» És pedig ilyenné lett «főként a tanári tanulmányok fokozatos rendjének és, lehető teljességének biztosítása tekintetében.» A seminariumoknak — szerző szerint — meg volt ugyan a maguk haszna a tanároknak hallgatóikkal való sürfőbb érintkezésében és az ifjak munkássága felett való közvetlen felügyeletben; de egyáltalában nem segítettek a tanárjelöltek «tanulmányainak rendszertelenségén, készülteknek irodalmunk fogyatékából következő nehézségein, tudásuknak feltűnő hézagosságán s a nagy többség olvasottságának csekélységén». Sőt a bajok még szaporodtak általuk. «Nem egyben a legjobb növendékek közül bizonyos egyoldalúság fejlődött ki, korai ambitio részletkérdésekbe merülni, mielőtt a kellő általános ismereteket megszerezték, tudományt mívelni, mikor még tanulniok kellett volna.» Találó és kitűnő diagnosis! De ha megvan a baj, segíteni kell rajta; és a segítség, a javítás több eszközét mutatja fel szerző. Egyik eszköz a tanárjelöltek anyagi támogatása, mely első föltétele annak, hogy kiképezhessék magukat. «Az éhség és hideg mindenesetre a legeslegrosszabb tanárképzők.» Alig jobb a magántanítással való nagy elfoglaltatás stb. A mostani költségvetésbe a minister a tanárjelöltek támogatására fölvetett 15,000 forintot s ezzel nem ösztöndíjak, hanem ellátás formájában kíván a fenforgó szükségén segíteni. Szerző méltán tartja csekélynek ez összeget valamely az École normale mintájára szervezendő s internatussal ellátandó tanárképző-intézet felállítására; de elegendő volna ez egy olyan «Stift» létesítésére, a minő a tübingai. Általában pedig — azt mondja Beöthy — hogy «a mi viszonyaink között minden terv jó, ha alkalmas arra hatni, hogy jelöltjeink idejüket és erejüket tanulmányaikra fordíthassák és valósággal arra is fordítsák». A javítás másik eszköze gyanánt

szerző a tanító-gyakorlatokra, az ú. n. próbaév szervezésére mutat rá. E tekintetben a tanárképző-intézet gyakorló iskolájának tanári kara néhány évvel ezelőtt részletes szabályzatot dolgozott ki, melyet a tanárvizsgálóbizottság a maga véleményével és módosításaival együtt föl is terjesztett a ministeriumhoz. E szabályzat — a mint szerző állítja — tekintettel volt a jelöltek anyagi és szellemi érdekeire és szükségére egyaránt. De e próbaév szervezése a mai tanárszükség miatt egyelőre csak pium desiderium marad. A tanárképzés reformját nem szabályzatok fogják különben sem megcsinálni, hanem csak a kormány magasabb cultúrpolitikai fel-fogása és erélye fogja eszközölni. Mindenekelőtt azonban a tanárjelöltek egyetemi tanulmányait kell rendezni. Alapul a tisztán tudományos jellemű egyetemi előadásnak kell szolgálnia. Ez alapra kell aztán építeniök a seminariuumoknak, a melyekben a tudománymívelés útjával és módjával ismerkedik meg a jelölt. De ezeken kívül a szerző jönak, sőt feltétlenül szükségesnek látná, hogy gondoskodnék a közoktatási kormány egy oly intézményről is, a melynek körében tartott előadások és tanítások rendszeres és fokozatos folyamokban nyújtanák azt az egész ismeretanyagot, melyre a középiskolai tanárnak szüksége van és pedig nyújtanák ezt a jelöltek jövő feladatának folytonos szemmel tartásával, azaz megfelelő didaktikai útmutatásokkal és gyakorlatokkal kapcsolatban; mert «nem lehet rá kilátásunk, hogy rövid idő alatt fiatalságunk szelleme, az önművelésre való készség, ügyesség és kitartás tekintetében kedvezőbben alakuljon; de arra sincs egyhamar, hogy irodalmunk gyarapodása, jó tudományos kézikönyvek, módszeres feldolgozások, didaktikus vezérmunkák és segédkönyvek kielégítő száma ezt az átalakulást megkönnyítse és siettesse.» Ez intézmény megvalósítását szerző a bölcsészeti kar kebelében képzeli, nemcsak azért, mivel a leghivatottabb tanerök ott állanak rendelkezésre, hanem azért is, mivel csak így lenne az intézetnek a rendes egyetemi előadásokkal és seminariumi gyakorlatokkal való kívánatos, sőt elengedhetetlen kapcsolata s ebben a képzés egysége érvényesíthető és fentartható. Megfelelne a célnak a mostani tanárképzőnek a seminariuumoktól való különválasztása s újjáalakítása a jelenleginél szigorúbb és egységesebb szervezettel, növendékei fölött állandóbb és behatóbb felügyelettel s határozottan kijelölt és nagyobb munkakörrel. Munkája a mostani merő gyakorlatítás helyett jelentékeny részében közlő tanítás lenne és kiterjedne az egyes középiskolai tárgyak egész anyagának, a rokon- és segéd tudományoknak, továbbá a philosophiai propaedeutikának, a paedagiának s a philosophia és paedagogia történetének közlésére hetenkénti egy-két órás cursusokban, meghatározott tanulmányi renddel. Így tanulnának a jelöltek három éven át, a negyedik év maradhatna egészen a gyakorlatokra. Egy ily intézmény felállítását mellett külföldi példákra is hivatkozik szerző: a giesseni gyakorlati irányú pót-cursusokra, a tübingai Stift repetensi intézményére, a párisi École normale gyakorlatára és az angol «teachers training»-re. Az esetleg fölvethető túlterhe-

lési vád ellenében pedig azt mondja Beóthy, hogy a bölcsészeti karon a köteles óraszámot le lehetne szállítani tizenbatra s miután ó 4—5 órára contemplálja a tanárképző-cursust, így ez a mostani köteles 20 órát alig emelné egygyel, vagy épen nem is szaporítaná. A képzés tehát ilyenforma lenne: az előadások feladata lenne a tudománynak tisztán tudományos czélú közlése, nem korlátozva és nem veszélyeztetve compendiumokba és köteles cursusokba szorítás által; a seminariumoké: a növendékek bevezetése és begyakorlása a tudomány művelésébe; végül a tanárképző-intézeté: a szükséges tanulmányok egész anyagának összefüggő és befejezett cursusokban, didaktikus irányban és utasításokkal való megismertetése. Kár, hogy szerző eme valóban becses fejtegetései betetőzőjeként nem szól a tanári képesítő vizsgálatokról, hogy ezeket aztán hogyan képzeli? Minő terjedelmű lenne ezek anyaga s a kérdezésben is minő methodust kívánna követtetni? Mert ha a vizsgálatokhoz nem köttetik magasabb igény, félő, hogy a jelöltek majd csupán «az összefüggő és befejezett cursusokra» készülnek el s azt a magasabb tudományos czélt többé-kevésbé elejtik; majd produkálnak talán több s alaposabb szakismeretet, de szűkebb látókört, vagy a mint ezt egy szellemes német író nevezé: mikroszkopikus világnézetet. S ha már szükségét látjuk annak, hogy a jelöltek tanulmányaikban bizonyos fokú gyámkodás alá helyeztessenek a tanárképző-intézetben, vajjon nem volna-e helyes ugyanott a tanári egyéniség neveléséről is gondoskodni? — A füzet sok eszméltető gondolatával s az ügy iránt mutatott meleg érdeklődésével valóban figyelemreméltó. — (y.)

VEGYES EGYHÁZI BESZÉDEK. Írta *Lévay* Lajos, sárkeresztúri ref. lelkész. Budapest, Kókai Lajosnál. 1894. Ára 1 frt 30 kr. Megvallom, hogy mikor e vegyes beszédeket az irodalmi társaság titkárának azzal a megbizásával vettem kezemhez, hogy írjak róluk a Szemle irodalmi rovata számára: nagyon, de nagyon szomorú voltam s az én lelkem feletébb elbágyadt és csüggedezett. Felszállt lelkemben a komor kérdés: Ugyan kicsoda hiszen a mi prédikálásunknak? S e beszédekre vonatkozólag is azt kérdeztem magamtól: «Ugyan kit érdekel az, hogy mit gondolok én ezekről s különösen pedig, hogy kinek használ, ha nézeteimet róluk kifejezésre juttatom? Mennyivel érdekesebb lenne, ha egy olyan hatalmas lélek, a minő teszem Pál apostol volt, a ki prédikálásával gyülekezeteket alapított s országokat és nemzeteket rázott fel álmukból, jelenhetne meg közöttünk s mondhatná el e vagy más prédikációk felől véleményét. Mily áhitattal hallgatnánk! Mennyit tanulhatnánk! Mennyi világosságot nyerénk». A mint így gondolataim s bús érzéseim egymást kergeték, eszembe jutott, hogy Pál apostol hátrahagyott levelei alapján nem is lenne nagyon nehéz annak megállapítása: mily gondolatok támadtak volna a nagy apostol lelkében, ha e beszédeket olvashatta volna. Elhatároztam azért, hogy nem a magam ízlése szempontjából vizsgálom e rám bizott könyvet, hanem azt igyekszem feltüntetni, a magam és mások gyönyörűségére és bizonyára mindnyájunk tanulságára, hogy mily benyomást tett volna

ez annak a tanítványnak lelkére, a kit mi szeretünk protestáns apostolnak nevezni. Az kétségtelen, hogy Pál apostol, kezébe véve a könyvet, örömeinek adott volna kifejezést a csinos kiállítás felett, a mely Szammer Imre székesfejérvári nyomdász nyomdáját s az emberi művelődés ama nevezetes eredményeit dicséri, a melyek lehetővé tették, hogy eme szép, díszes könyvekből könnyedén s minden fennakadás nélkül olvashatjuk az Úr híveinek írásba foglalt gondolatait. Hanem az előszót olvasva, bizonyára megütközéssel vette volna észre az apostol szerzőnek ama szavait, a melyekben el van mondva, hogy szerző azért bocsátotta közre e vegyes beszédeit, mert hetedfél évvel ezelőtt megjelent egyházi beszédeit a szakbirálat is, meg «a lelkésztársak» is kedvezően fogadták. Az apostol bizonyára fejt rázva mondogatta volna: Az csak nem lehet, hogy a lelkésztársak egymás beszédeit mondogatják el! Bizony sajátságos dolog is ez! Mert az apostolra hírneves német tudósok ráfogták, hogy ő egész más evangéliumot hirdetett, mint az Úr Jézusnak első, választott apostolai, a kikről ama nagy tudósok azt vallják, hogy csak valami nagyon kezdetleges keresztyéniséget terjesztettek. Hát Pál apostol a Galatákhöz írt levélben nagyon nyilván mondja erre, hogy ő nem valami kezdetleges keresztyéniséget üldözött Saulus korában, hanem az Isten anyaszentegyházát. (Gal. I. 113.) Valamint nyilván azt is megmondta, hogy az általa üldözött keresztyének az ő megtérése után azt hirdették róla: Ugyanazt a tudományt hirdeti, a mit valaha üldözött. (Gal. I. 113.) Különben is az én magyar fejem előtt nagyon lehetetlennek tűnik fel, hogy az első keresztyének a keresztyén hit alapkérdései felett civakodtak volna, a mikor a Jézusban megjelent isteni szeretet erejét teljes mértékben tapasztalták s hogy később egyesültek volna egy nagy katolikus egyházzá, a mikor az eredeti nagy szeretet tüze lelohadt. De szó a mi szó, még azok a nagy tudósok sem merték Pál apostolról állítani, hogy valaha azzal támadta volna meg — noha, úgy mondják, nagy ellenzésben volt velök — a többi apostolokat, hogy: Barátim! ti az én prédikációimat mondtátok el! Mert akkoriban, bár nagy szükség és inség uralkodott a keresztyének közt, mindenki a maga szíve sugallatából beszélt, a mint a Szent Lélek indította s a kit meg nem indított. hát az vagy nem prédikált, vagy ha prédikált, nem hallgatták meg az Isten anyaszentegyházának tagjai. Tovább menve azonban, az apostol az előszóban megütközéssel vette volna észre, hogy a szerző az evangéliumellenes hitfelekezetek felvilágosítására csak egy beszédet szánt s ezt is a maga híveinek mondta el s sajnálatlaltal vette volna tudomásul azt a vallomást, a melyből az világlik ki, hogy azok, a kik magokat az evangélium híveinek vallják, mégis idegenkedtek az evangéliumellenes felekezeteknek a Krisztushoz való megtérítésétől. Az apostol ugyanis teljes életében arra törekedett, hogy a kik az evangélium ellenségei voltak, akár zsidók, akár pogányok, (majd azt mondtam: akár pápista vakhitűek, akár protestáns hitetlenek), azokat megnyerje a Krisztusnak, a ki megfeszítettetett a mi bűneinkért s feltámadott

a mi megigazulásunkért. Ha azonban az apostol megtekintené a közölt 19 beszédet, örömmel látná, hogy az Isten igéje nagy hatalommal uralkodik ebben az országban is, a hova ő már el nem juthatott, hogy a Krisztus nagy cselekedetei, születése, feltámadása, mennybemenetele kellő méltatásban részesülnek s hogy az összes beszédeken — kivéve a Kossuth Lajosról szólót — bibliai hang vonul át. Az apostol örömmel constatalná bizonyára azt is, hogy a beszédek egyszerű, érthető, a föllengzést nélkülöző nyelven vannak írva s e tekintetben megfelelnek Pál apostol homiletikája első része követelményeinek. Azonban a nagy apostol homiletikájában — a hogy valaki az I. Kor. II. részét nevezte — nemcsak arról van szó, hogy hogyan prédikáljunk, hanem arról is, hogy mit prédikáljunk. Az apostol erre nézve azt mondja, hogy csak a Krisztust prédikáljuk. Azért is a Kossuth Lajosról szóló beszédet az apostol nem tartaná evangéliumi beszédnek. Evangéliumi prédikátornak nem szabad akármilyen nagy embert tenni prédikációja központjának. Egy-egy nagy ember halálát felhasználhatjuk az evangéliumnak új világításban való feltüntetésére, de ember dicsőítését prédikálnunk nem szabad. Igen érdekes eset történt néhány évvel ezelőtt, a mely közelebb vihet bennünket az apostol szigorú homiletikájához. Egy esperes jubileumát ünnepelték s az ünnepi szónok beszédének első részében szépen kifejtette, hogy az az esperes mily érdemeket szerzett magának egyházi téren, a második részben pedig, hogy mily érdemeket szerzett világi téren. Azonban maga a jubiláns tiltakozott ez emberdicsőítés ellen. Hanem a Krisztus, s illetve a benne megjelent isteni kegyelem erejét többé-kevésbé nélkülöző több beszéd is van a Lévy-féle beszédgyűjteményben. Ilyen a «Téli gondolat»-ok című, a melyben szerző az Ézsaiás hatalmas próféciáját. «Nyugszik és csendre az egész föld» a téli csendre, a földműves nép s a föld, sőt a halottak pihenésére vonatkoztatja, s e mellett még ajánlgatja a téli, farsangi «vidámabb, talán zajosabb (bizony néha meg is részegesznek és összeverekesznek az atyafiak) örömeiket», meg aztán helyes gondolatként állítja oda Trefortnak azt az épen nem keresztyén mondását: «abban a tudatban, hogy meghalunk, a legnagyobb (?) vigasztalás rejlik». Csakhogy Ézsaiás (akár proto-, akár deuteró-Ézsaiás) nem erről szól ám az illető helyen! Hanem arról a békességről, a mely a földre elérkezik majd, ha az Úr, a büntetés ideje után az ő irgalmasságát kiárasztja. Nagyon kevés evangéliumi íz van az ember szenvedése és örömről szóló beszédben is. Olyan szörnyű történetet, a melyben elő van adva, hogy vihar idején egy matróz káromkodott s a kapitány ráfogta, hogy szívében imádkozik, nagyon veszedelmes dolog a hivek elé úgy állítani, mint annak a tételnek illuztrációját: A földolog az, hogy a szív imádkozzék. Általában azt mondhatjuk, hogy a legtöbb evangéliumi erő van az adventi, karácsonyi, húsvéti és áldozócsütörtöki beszédekben, míg ellenben a többiekben a moralizálás nyomul többé-kevésbé előtérbe. Az apostol erre bizonyára azt mondaná, hogy a moralizálás egymagában semmit

sem ér. Mert lehet, szabad és kell ajánlani a keresztyén cselekedeteket is. — mint ő ajánlotta teszem a római levél végén — de mindig ki kell éreztetni a Krisztus szerelmének nagyságát, mindig kell éleszeni is a lelkeket, mindig kell arra törekedni, hogy az evangélium melege kiáradjon a beszédből s a hivek se azt ne kérdezzék: Ugyan micsoda erő által cselekedjünk? (e kérdésre lásd a választ Pál apostol homiletikája, vagyis I. Kor. II. rész utolsó verseiben). se azt ne mondják: majd cselekeszünk a magunk erején! Az adventi stb. beszédekre pedig bizonyára azt mondaná az apostol: Hát ti, édes utódaim, csak bizonyos meghatározott és pedig csillagvizsgálók és kalendáriumcsinálók által meghatározott napokon szóltok a Krisztus nagyságos dolgairól? Nem jól van ez így! Az áldozócsütörtöki beszédet illetőleg még arra is figyelmeztetné a szerzőt, hogy elköltözött kedveseink nem mind jutnak ám a mennyországba, hanem csak azok, a kik igazán hittek a megfeszített és feltámadott Krisztusban. Valamint a karácsonyi beszédre nézve azt mondaná, hogy az a millió hirlap és könyv, a miről szerző megemlékezik, nem mind visz ám világgosságot a napszámos kunyhójába, hanem visz sok sötétséget. érzéki felfogást, hitellenséget, mint a hogy nem rég egy hetilap a Krisztus születésének történetét, mint szép legendát ajánlotta az olvasóknak. Bezzeg, ezt a hetilapot több protestáns háznál lehet találni, mint a «Kis Tükör»-t. Végezetre ide iktatom a sokat emlegetett apostoli homiletika főgondolatait. Első gondolat: Az én beszédem és prédikálásom nem bírt emberi bölcsesség elhithető szavaival, hanem lélek és erő megmutatásával (I. Kor. II., 4.). Második gondolat: Szóljuk titokképen Isten bölcsességét, az elrejtettet, melyet örök idők előtt elrendelt az Isten a mi dicsőségünkre, melyet e világ fejedelmei közül senki sem ismert, hanem a mint meg van írva: Azokat, a miket szem nem látott, fül nem hallott és ember szíve meg sem gondolt, a miket készített az Isten az őt szeretőknak. (I. Kor. II., 7—9.) Harmadik gondolat: Mi nem a világ lelkét vettük, hanem azt a Lelket, a mely az Istentől van. (I. Kor. II., 12.) Ha a szerző, a kinek van tehetsége az írásra is, a szónoklásra is s a kinek szívében van szeretet az Isten ígéje iránt, e gondolatok erejét magába veszi, ha így több evangéliumi határozottságot szerez, ha az evangéliumba jobban elmélyed. s nemcsak besugároztatja az életet az evangélium sugaraival, de arra törekszik, hogy az életet az evangélium át meg áthassa: bizonyára még jobb prédikációkat ír, mint a milyeneket most közzétett. — (Sz. A.)

b) Külföldi irodalom.

Fischer, GRUNDZÜGE EINER SOZIALPÄDAGOGIK UND SOZIALPOLITIK. Eisenach, 1892. 429 l. Ára 6:50 márka. A szociális kérdés s az ahhoz fűződő küzdelem a népelet bajaiban találja magyarázati alapját, a mely bajok viszont nemcsak a gazdasági, hanem egyúttal a vallásos-erkölcsi téren is keresendők. Épp azért a szociális béke korántsem a szociáldemok-

ratia erőszakos elnyomatása, sem a pillanatnyi bajokat elhárító kényszer-rendszabályok alkalmazása által érhető el, hanem igenis a népeletnek a keresztyénség vallásos-erkölcsi szellemében való nevelése s az egyéni életnek és a közrendnek ily irányban való fokozatos átalakítása útján való-sítható meg biztosan. Ez Fischer igen tartalmas művének állandó vezérgondolata. Leírja mindenekeelőtt a socialismus s a mi vallásos-erkölcsi állapotaink tényleges ellentétei s igen ügyesen és meggyőzően czáfolja a respublika, a kollektivismus s az atheismus u. n. tudományos követeléseit. Különösen szépek a tudomány s főleg az államtudomány fogalmáról adott meghatározásai, de már kevésbé sikerültek a socialismus eddigi történetének megítélésére vonatkozó fejtegetései. Második könyvének «Vorgeschichte» cz. fejezetében tárgyalja a socialistikus hadüzenetet a modern állam és társadalom ellen s itt igen meggyőzően igazolja azt, hogy a jelenkori radikális socialismus voltaképen csak egy mellékága a mult századbeli individualismusnak. Itt megjegyezzük, hogy Fischer művének egyik nagy hiánya az, hogy kellőleg nem tudta méltányolni egy Huber, Wichern s más német ker. tudósok valódi socialistikus törekvéseit az egyéni és társadalmi élet vallásos-erkölcsi átalakításában. A harmadik könyv a socialdemokratia polemikai tárházát mutatja be az olvasónak, ismerteti annak programját s az annak körében minduntalan észlelhető pártváltoztatásokat. A negyedik könyv czíme: «A küzdelem és annak eszközei.» Itt jellemzi a különböző politikai pártokat s azok jelszavait; valamint tárgyalja azokat a gazdasági, sociális, ethikai és publicistikai eszközöket, a melyeket a sociális bajok gyógyszeréül ajánl a mai társadalomnak. Nagyobb részletességgel ismerteti aztán ezeket az ötödik és hatodik könyvben, «mint sociális békeművet a házban, családban, egyházban, hadseregben, iskolában, politikában, közigazgatásban, sajtóban és a tudomány különféle ágai-ban». A mű rendszere kifogástalan s általában alapos tudás, meggyőző érvelés jellemzik. Kár azonban, hogy nyelvezetében nagyobb világosságra nem törekedett. Példánakokáért nem ártott volna behatóbban is foglalkozni a nemzetgazdászati problémákkal s azok alapfogalmaival. Szerző álláspontja a positiv keresztyénség alapigazságaiban gyökerezik s igen egészséges nézetei vannak az állami szervezetekről, parlamentarismusról stb. A különböző pártárnyalatokkal szemben határozott és tárgyilagos álláspontot foglal el s csakis a zsidó-kérdés óriási sociális erejét és jelentőségét nem tudja vagy nem akarja megérteni. A «Bank- és Börsen-wirtschaft»-nak bizony nagyobb tért is szentelhetett volna. A mű leg-szebb fejezete a «Socialpolitische Friedensarbeit in der Schule» című fejezet, mely úgy látszik szerzőnek speciális terrenumát képezi. A műről a német egyházi és politikai sajtó igen elismerőleg nyilatkozott s bár speciális német viszonyokat és bajokat tart szemé előtt, egyik legjobb terméke a legújabb német tudományos szakirodalomnak.

Ürtel, DER CONSERVATISMUS ALS WELTANSCHAUUNG. Leipzig, 1893.
105 l. Ára 1 márka. E mű meggyőző érvekkel mutatja ki, hogy a józan

konzervatív érdekeknek alapja a keresztyénségben van, lévén a konzervatismus ama vis vitalis, mely fejlődésre készlet s a multnak üdvös hagyományos érdekeit megóvjá egyházban és politikában egyaránt. Helyes érzékkel tárgyalja aztán a kérdést a socialismus, a tőzsde, a jog és az erkölcsiség szempontjából. Azt mondja többek közt a szerző, hogy a józan konzervatismus óvta meg az ág. hitv. prot. keresztyénséget a reformáció századában a hamis elvtelen liberalismustól s a separatismustól és hogy e konzervatív vallásos-egyházi érdekek megóvásában nagyobb óvatossággal járt el a lutheri, mint a helv. hitv. svájci protestantismus. A mű czíme azonban többet ígér, mint a mennyit a tartalom ad. A «világnézet» alatt nagyobb philosophiai és vallási alagondolatoknak beható fejtegetését várta volna az olvasó, ezt pedig a mű nem adja, hanem csak az elvet s annak jogosultságát mutatja fel és igazolja.

Schultz, GRUNDRISS DER APOLOGETIK. Zum Gebrauche bei akad. Vorlesungen. Göttingen. 1893. 126 l. Ára 2.20 márka. A keresztyén apologetika encyklopädiai állása, feladata és határai tekintetében a theol. tudományok körén belül maig is eltérők a tudósok nézetei. Bár alig van ma már követője Schleiermacher ama nézetének, a mely szerint az a theol. tudományok élére helyezendő, mégis az utolsó évtizedekben még mindig változtatja állását a rendszeres theol. tudománykörön belül a szerint, a mint azt «alkalmazott dogmatikának», vagy pedig a hit- és erkölcsstant előkészítő és megállapító «fundamentál-dogmatikának», vagy a «dogmatikai elvek tanának» értelmében vesszük. Az első értelemben azok a theologusok veszik, a kik positiv álláspontjuknál fogva a ker. kijelentésnek egészét tekintik az apologetika tárgyának. Ilyen esetben megelőzi azt a dogmatikai tantartalom, s közvetítő kapcsa a hit- és erkölcsstannak, mint p. o. Hagenbach, Lange és Kübel hittani rendszerében; vagy pedig összekötő kapcsát képezi az apologetika a hittani-ethikai rendszernek s a gyakorlati theológiának, mint p. o. Delitzsch, Hofmann, Düsterdick, Steude és mások rendszereiben. Fundamentális, vagy a ker. hittant előkészítő értelemben veszik az apologetikát azok a theologusok, a kik a hittani rendszer fölépítésénél a philos. spekulációval élnek, mint p. o. Dorner, Christlieb, Kähler és mások. Utóbbi felfogásnak legbefolyásosabb képviselője a Ritschl-féle göttingai iskola, mely a dogmatika elvi alapját tekinti az apologetika tárgyának, vagyis amaz alapnak, a melyből a dogmatika a maga tételeit vezeti le. Az apologetika tárgyát — mondja p. o. Kaftan — «a ker. vallás lényegének», míg a dogmatika tárgyát «a ker. vallás igazságának» előadása képezi. Schultz, Ritschl egykori kartársa, hasonlóan ez utóbbi eljárást követi a maga művében, a melynek teljesen elvileg alapvető, a vallás-philosophiával többé-kevésbbé azonos jelentőséget tulajdonít. Szerinte az apologetikának hármass feladatát: a vallás lényegének és jogosultságának, a vallás történeti jelenségeinek s a keresztyénség lényege és tökéletességének előadása és megértése képezi. Műve első főrészében «a vallásos világnézet apologiája» cím alatt tár-

gyalja «a vallás lényegét» oly értelemben, mint az a theol. encyklophdiában vagy a dogmatika polemiáiban szokásos. Közlebről apologetikai tárgyúak azok a fejtegetések, melyek a vallásos világnézet «követelményeit» vagy «észszerűségét» illetik. Itt tárgyalja ugyanis Isten személyes lényegét, kijelentését s a kijelentés csodáit és mysteriumát, míg a vallásos világnézet észszerűségét bizonyítja a hit, materialismus és pessimismus s az Isten lételének bizonyítékai megvilágításával. Több i. v. fejtegetése teljesen kielégíti a hívő olvasót; így a materialismusról s a pessimismusról adott kritikája, a csoda lényege és jelentőségéről szóló rajza s a theol. bizonyítékok ismertetésénél a darvinismus követelőzéseinek czáfolata stb. Más helyeken azonban túlerős szerzőnek kritikai álláspontja, mint p. o. a régebbi apologetika s az inspiráció megítélésében. Vallásbölcészeti, sőt történeti jellegű a második főrés. mely «a vallás történeti jelenségeivel» foglalkozik szakszerűen és behatóan. Itt előkerülnek a) a semita és árja pogányságnak vad természetvallásai; b) a főbb és jelentékenyebb kulturvallások, mint a chamitai és indiai papi vallások; a hellének és régi germánok ethikai költővallásai, s a romaiak és chinaiak ethikai államvallásai; és c) a prófétavallások, a hová az Avesta vallását, mint az árja világosságvallásnak és Buddha vallását, mint a brahmán papi vallásnak prófétai reformációját sorozza. A két semita papi vallás az ó-szövetség s a Korán vallása, a melyeknek ismertetésénél a szerző ó-szövetségi theol. tankönyvéhez híven az ó-testamentomi Wellhausen-Cornill-féle kritika álláspontjára helyezkedik, különösen Mózes történeti és prófétai személyiségének megítélésénél. A mű harmadik főrésze «a keresztyénségnek, mint a vallás legtokéletebb jelenségének apologiájával» foglalkozik. A keresztyénség lényege szerző szerint a Jézus Krisztusban vetett hit s benne a legfőbb kultur-problemák teljes megoldását látja. Itt több helyütt szerzőnek kifejezett Ritschl-féle rationalista álláspontja nem eléghető ki a positiv ker. hittani álláspontnak érdekeit. A megváltó személyéről és művéről adott rajza erősen emlékeztet szerzőnek «Lehre von der Gottheit Christi» cz. 1881-ben megjelent művére. Abban is hű követője a göttingai iskolának, hogy előbb tárgyalja a keresztyénséget, mint a legfőbb jónak kijelentését, mint a keresztyénség lényege teljes kijelentését, azaz az ethikát fölébe helyezi a dogmatikának. Különösen tévesek az ó christologiai és soteriologiai nézetei s teljesen megtagadja az ó-szövetségi vallás kijelentésszerű jellegét s az ó-szövetségi üdvtörténet teljes történeti értékét az új-szövetségre való előkészítése tekintetében. Apologetikai vezérfonalát tehát csak bíráltilag használhatjuk, latitudináris dogmatikai álláspontjában nem követhetjük, positiv alapfogalataiban azonban a mi tanulságunkra iratott meg.

**A „Magy. Prot. Irod. Társ.” pénztárába
1894. december 1-től 1894. december 31-ig befolyt
összegek kimutatása:**

1. Pártfogói alapítványok 5%-os kamatai 1894-re: Dunamelléki ref. egyh. kerület. Budapesti ref. egyház. Bányai ág. ev. egyh. Budapesti ág. ev. magyar egyh. Dunántúli ág. hitv. ev. egyh. kerület.

2. Alapító tagok alapítványi kötvényei után befolyt 5%-os kamatok: 1894-re: Pápai főiskola. Kééki ref. egyh. Borsodi ref. egyh. megye. Külső-Somogyi ref. egyh. megye. 1895-re: Széll Ákos szegedi kir. közjegyző. Bernáth István dráva-szabolcsi ref. lelk. Pápai ref. főiskola. Hajdu-Szoboszlói ref. egyh. Alsó szabolcs hajdú-vidéki ref. egy. megye. Baltik Frigyes ev. püspök (4 frt).

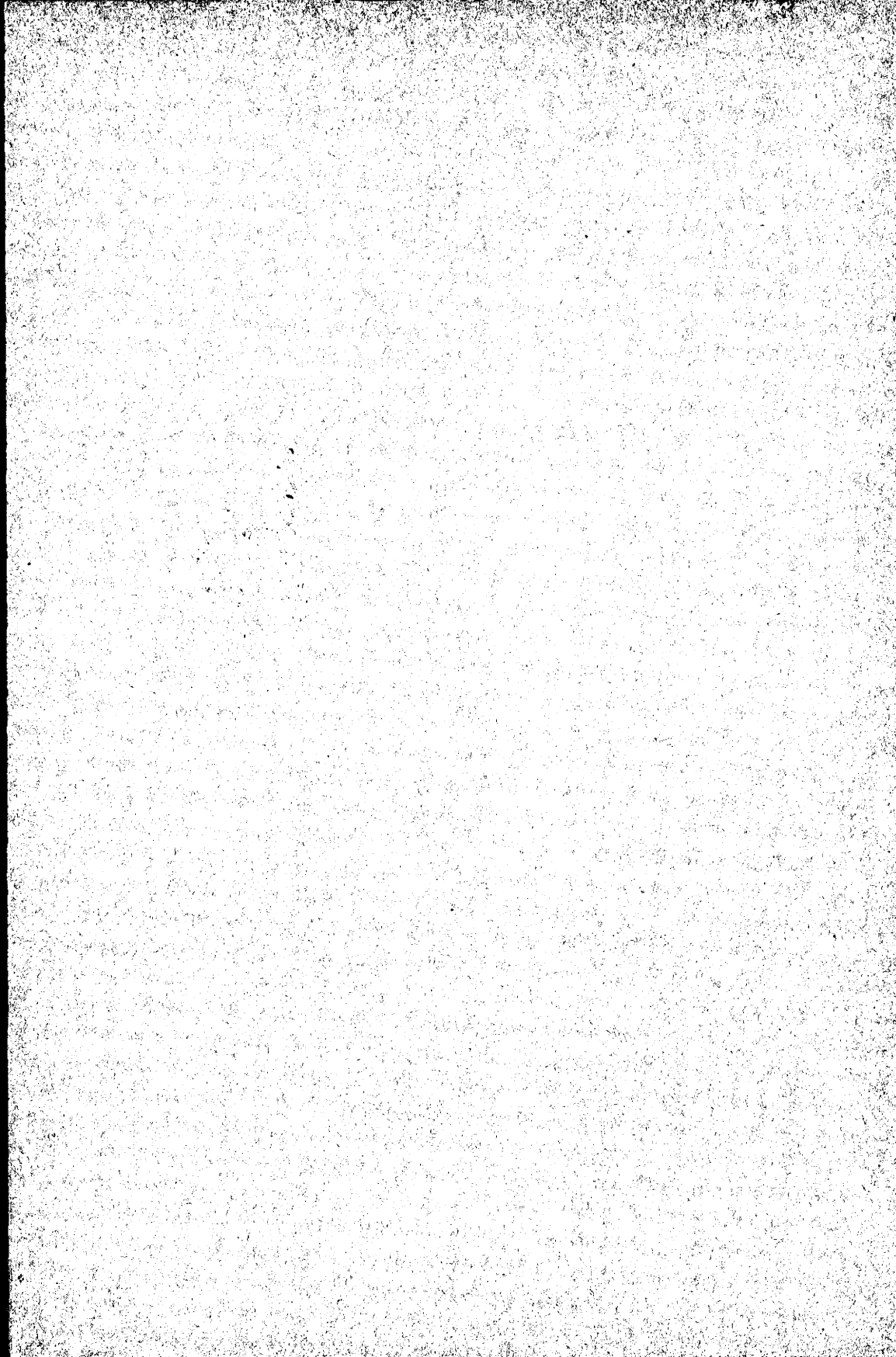
3. Tőketörlesztések: Dávid Gyula nagyharsányi ref. lelk. (IV-részlet, 10 frt.); Görgényi ref. egyh. megye (30 frt). Baltik Frigyes ev. püspök (III-rész 10 forint.)

4. Rendes tagsági díjak 6 frtjával befolytak 1893-ra: Zsigmond Ferencz (Ártánd). Rákosy Lajos lukafalvi ref. esperes. 1894-re: Bachát Dániel budapesti esperes. Kapy Gyula soproni képezdei igazgató. Soproni ev. tanítóképző. Jóba József magyar-acsádi ref. lelk. Varga Gyula vönöcki ev. lelkész. Zsigmond Ferencz (Ártánd). Balla Endre csetényi h. lelkész. 1895-re: Tóth Sándor feketehegyi ref. lelk. Szabó Károly nagy-kereki ref. esp. Ujfalussy Béla egyh. megyei tanács-bíró. Dr. Ballagi Géza sárospataki jogakadémiai tanár. Lengyel Samu egyh. világi tanács-bíró. Késmárki ev. lyceum. Zsigmond János h.-szoboszlói ref. lelk.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak: 1890-re: Dr. Kerékgyártó Elek bpesti polgári iskolai tanár. 1891–92-re ugyanaz. 1893-ra: Kenessey Kálmán vasúti és hajózási főfelügyelő. Somogyi Kálmán ádándi ref. lelk. Dr. Kerékgyártó Elek. Szánthó István bodrog-olaszi ref. lelk. 1894-re: Kövendi Dénes kun-madarasi ref. lelk. Kozma Zsigmond mező-sassi ref. lelk. Vitus Lajos szászvárosi tanár. Szekeres Mihály takácsi ref. lelk. Kiss Mór kocsiközs. jegyző. Kenessey Kálmán hajózási főfelügyelő. Somogyi Kálmán ádándi lelk. Doroghi Lajos kisujszállási ref. lelk. Gönczy Lajos székely-udvarhelyi coll. tanár. Szánthó István bodrog-olaszi ref. lelk. Bajcsi Lajos duna-mocsi ref. lelk. 1895-re: Széky Aladár dadi ref. lelkész. Sziráczy János szarvasi ev. tanító.

6. Népies iratokra: Kééki ref. egyh. (1 frt). Bihari egyh. megye több egyháza (22 frt 40 kr.)

A lakásváltoztatások bejelentését tisztelettel kérjük.

VII. évfolyam.

1895.

2. füzet.

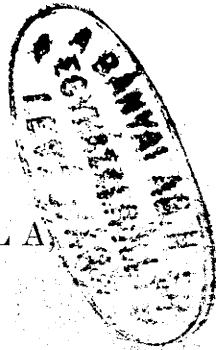
A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság kiadványa,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.

1895.

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK:	Lap
1. A magyar protestáns egyházak vagyoni viszonyai az 1790/91. XXVI. t.-cz.-ig. <i>Pokoly József</i>	51
2. A héber szellem bölcséleti iránya. <i>Józsa Zsigmond</i>	64
3. Az énekes-könyv reformja zenészeti szempontból. <i>Farkas Lajos</i>	77
4. A jövő vallása s annak prófétái. <i>Szlávik Mátyás</i>	92
II. IRODALMI SZEMLE:	
a) Hazai irodalom	103
b) Külföldi irodalom	108

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkári és pénztári hivatala: *Budapest, IX. ker., Csepelrakpart 7. sz. II. em. 9.* Ide czimzendők a társaság szellemi és anyagi ügyeit érdeklő mindennemű küldemények.

A kiadó hivatal tisztelettel kéri a még nagy összegben kinnlevő hátralékok mielőbb leendő beküldését.

A tagsági díjak nyugtázása mindig nyilvánosan történik a Szemle borítékján; ezért a tetemes postaköltség megkimélése céljából sem egyeseknek, sem testületeknek külön nyugta ezután nem fog küldetni.

Kivonat

a. Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: a) pártfogók, b) alapítók, c) rendesek, d) pártolók és e) segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5°/_o-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók és rendes tagok a Protestáns Szemlét és a monografiákat; a pártoló (3 frtot fizető) tagok pedig a Protestáns Szemlét.

A MAGYAR PROT. EGYHÁZAK VAGYONJOGI VISZONYAI
AZ 1790—91. XXVI. T.-CZIKKIG.

(Első közlemény.)

A reformáció, mint tudjuk, eredetileg tanbeli újítás volt a róm. kath. felekezettel szemben es nem az egyházszervezetnek megtámadása. Csak miután a javítási törekvés visszautasítással találkozott, az újítók az egyedül idvezítőnek nevezett «egyház» kebeléből kirekesztettek, kezdettek a tiszta evangélium hívei külön szervezkedni. Szervezetük a legtöbb helyen megfelelt az állam alkotmányának, legalább ahhoz alkalmazkodni igyekezett.

A külön szervezkedés szükségével merült fel aztán a szervezetnek mulhatlan alzataul szolgáló világi vagyonnak kérdése, a megszűnt régi egyház vagyonának hovatarozása, az új egyházak önálló szükségleteinek ellátása. És e kérdés annál fontosabbá lett. minél gazdagabb volt a régi, megszűnt egyház, és kapzsibbak az emberek, vagy minél önzetlenebbül jártak el a jogszerű örökösök. szívökön nem a saját előnyüket, hanem a nép művelődését hordozva szüntelen.

Természetesnek találjuk, hogy a kisebb egyházi javak, p. o. a parochialis vagyon, a «fabrica ecclesiae», szóval az egyes egyházközségek vagyona az újonnan alakult egyházközség számára könnyen volt megtartható és biztosítható, miután a lelkészek ellátásáról, az egyházi épületek karbantartásáról, felszereléséről, esetleg emeléséről gondoskodni okvetlen kellett s e célra legalkalmasabb volt az eddig is hasonczélú forrásokat, ingatlanokat, tőkéket, szolgálmányokat és szolgáltatásokat igénybe venni, illetőleg megtartani. És míg e részben a reformátorok fáradozásait koronázta is siker, addig másfelől a nagyobb egyházi javak, a püspöki és káptalani vagyonnak az új egyház céljaira való fordítása, sokszor a legnagyobb erőfeszítés daczára is vagy épen nem, vagy csak kis mértékben volt lehetséges. Luther, Kálvin és a többi reformátorok hiába igyekeztek

e roppant vagyont teljesen közczélokra, egyházak, iskolák, kórházak, szegényházak stb. alapítására és fentartására megszerezni. Hogy ennek oka a hatalmasok vagyon után kapkodásán kívül, legalább részben az új egyházi elméletek is voltak, az kétségtelen. Egyedüli kivétel az egyházi vagyon megtartására nézve Angliában látható, mi az angol reformáció sajátosságában leli magyarázatát s homlok-egyenest ellenkezett úgy Luther, mint Kálvin, akár Knox nézetével is. Ama nagy harczok, melyek Németországban a «reservatum ecclesiasticum» felett folytak, a protestánsokra kedvezőleg történt eldőltek esetére is egészen más állapotokat teremtettek volna, mint Angliában látható.

Hazánkban ugyanazon tüneménynyel találkozunk az egyes egyházközségi javakat illetőleg, mint más országokban, t. i. az evangélikus vagy református lelkész azokból a forrásokból veszi jövedelmét, a melyekből annakelőtte a r. kath. parochus és ő is parochusnak tekintetik a közfelfogásban; az egyházfentartási források hasonlóképen változatlanok maradnak.

A főpapi javakat szintén szerették volna megszerezni a protestánsok ép úgy, mint a káptalani és zárda-birtokokat is, legalább erre nézve határozott kijelentést találunk náluk több helyen. Meliusz Péter az Articuli Maiores: Art. 67. egyenesen kifejezi, hogy a régi egyház javainak jogszerű tulajdonosa csak az új egyház lehet, mivel az adományozók adományait, az örökhagyók hagyományait Isten dicsőségére, kegyes és szent czélokra tették volt s e czélok megvalósítása pedig most már a megtisztított tan alapján álló egyház feladatai közé tartozik. Távol áll tőlük a gondolat, hogy ők is lelkészek, esperesek s püspökök számára a róm. katolikusokéihoz hasonló fényes javadalmakat biztosítsanak, hanem igenis az ő egyik legfőbb emelése lebeg szemek előtt. Természetesen e czélra az addigi egyházközségi javak és jövedelmek elégtelenek voltak. A tanügy — eltekintve a népesebb városoktól, egyes zárda-iskoláktól — a legszánandóbb állapotban volt hazánkban a protestantismus terjedése előtt. A városokban az iskolákról maga a polgári község gondoskodott s így a városokban levő egyházi javakból sem került annyi felesleg, hogy iskolákat állítsanak ott, a hol nem volt, de szükségesnek ítélték. A zárdákkal pusztultak a zárda-iskolák is, és a zárda-vagyon ritkán, alig-alig jutott egyházi kezelés alá. Tehát a tanügy fellendítését főleg a nagyobb egyházi javak megnyerhetésétől várták s miután ez nem sikerült: innen érthető elkeseredett hangjuk. Meliusz egyenesen, habár burkolt szavakban az erdélyi szekularizáció ellen támad a 67. Artikulusban (in Mai) és keserű szavaiban az

egyháznak anyagiakban való gyenge ellátása miatt panaszkodik, mint olyan sérelem miatt, melyet Istenen ejtenek.

A protestáns egyházaknak a főpapi javakat illető minden aspirációinak Erdélyben véget vetett a szekularizáció, a mely azonban nem az összes egyházi, hanem csak a püspöki, káptalani, zárdai javakat érte (1558-iki kolozsvári országgyűlés, melynek idevonatkozó határozatait részletesen nem ismerjük) és a mely a püspöki tizednek $\frac{1}{4}$, illetőleg $\frac{3}{4}$ -ét meghagyta az egyházak birtokában.

A magyarországi részekben nem igen találunk hangulatot a protestáns egyháziaknál, mely a főpapi javakat szekularizáltatni vagy a protestánsok számára átadatni rendelné. Hanem igenis ellenkezőleg az 1548. s különösbbe az 1553. és 1557-iki országgyűlések az egyházi javaknak visszaállítása iránt határoznak. (Zsilinszky: Vallásügyi Tárgy. I. 38., 59., 80—81. l.) E határozatoknak oka az, hogy több püspökségnek javai világiak kezébe kerültek, kiktől sokszor erőszakkal kellett elvenni (p. o. Egert Perényi Pétertől U. o. 38 l.) Minthogy pedig az ilyen, püspökségeket elfoglalva tartó főurak között protestánsok is találhatók (Török Bálint Nyitrát, Perényi Egert stb.), sokan hajlandók még ma is ama feltevésre, hogy főurainknak kapzsisága egyik legfőbb oka volt a protestantismus terjedésének; holott, mint Salamon Ferencz kimutatja (Magyarorsz. a török-hódítás korában 126. l.) a főurak ezen birtoklása országos törvényen (1521.: 34.) alapult s «a püspöki javak elvevője az állam s a világi urak jogilag csak elfogadói voltak az állam adományának».

Feltűnő lehet, hogy azon országgyűléseken, melyek a főpapi javak visszaadásáról rendelkeznek, épen protestáns érzelműeknek ismert főurak viszik a vezérszerepet. Kérdésbe lehet tenni, hogy mely indokok ösztönözhatték e, lélekben s nyíltan protestánsokat arra, hogy a katolikus egyház helyreállítására célzó intézkedéseket tegyenek. A felelet valóban nehéz, különösen azon oknál fogva, mivel oly időszakot is látunk hazánk XVI. századbeli történetében, mely felette alkalmas lett volna nálunk is oly egyházi szervezet és viszonyok teremtésére, mint a minöket Angliában VIII. Henrik, VI. Eduard s Erzsébet létesítettek, annival inkább pedig, mivel a magyar kath. egyház még jobban össze volt forrva a nemzettel s közjogilag jobban be volt ékelve az államba, mint akár az angol is. (V. ö. Kovács Albert: Egyházjogtan 173—180. ll.)

Minthogy egyházunk anyagi viszonyaira, sőt egész életére elhatározó befolyású lett volna egy olynemű átalakulás, szinte tárgyam körébe tartozónak látom, hogy magam is megkísért-

sem a nehéz feleletet. A legigazságtalanabb vád és tévedés azt feltenni az akkori protestánsokról, hogy «ennek akkori vezérférfiai nem a nagy nemzeti egyházakat tüzték a magyar protestantismus elé példányokul, hanem az apró szektákat». Tévedés, mert Meliuszék ellen irányul, pedig ezek akkor egész más «ország»-ban laktak, Erdélyországban s működésüknek lett következménye a Bocskay-, Bethlen-, Rákóczy-korszak; igazságtalan, mert néhány vitatkozó theologustól oly átalakítást várni, mint a minő supponáltatik, képtelenség s egy oly mű létrehozásában őket akadályul feltüntetni: szinte érthetetlen. Hol államok «uno ictu» lettek protestánsná: ott nem a theologia, de a politika dolgozott; nálunk pedig sem a biceei, sem a debreczeni; sem a kolozsvári papnak nem volt politikai szerepe s nem lehetett soha. Pázmány sem diplomata, ha nagyváradi lelkész.

Hogy közigazgatási vagy igazságszolgáltatási érdek nem volt irányadó és indító ok főuraink ama maguktartására, kitetszik abból, hogy szüntelen a panasz épen ezeken az országgyűléseken a r. kath. papságnak s a papi törvényszékeknek közigazgatási s bíraskodási visszaélései ellen, sőt az egyházi törvényszékek hatásköre már ekkor csaknem egyedül az egyházi ügyekre szoríttatott, úgy, hogy az államhatalmi ágak közül jóformán a törvényhozás az, melynél a kath. egyház régi, ősi állását megtartja. Honvédelmi czélok sem igényeltek, mert mint fentebb Salamon Ferenczre hivatkozva mondam, az 1521. : 34. teljesen feleslegessé tette a főpapi állásoknak honvédelmi tekintetekből való betöltésének szükségét. Ugyanis ama törv.-czikk szerint, «mivel több nagy egyház üresedésbe jött s nincs főpapja, ki banderiumot tartson, ő felsége adja át és ossza az egyházi javakat (beneficia) érdemes (világi) férfiaknak és nemeseknek, kik banderiumot tartsanak s e banderiumokat a végvárakba helyezték»; ennél fogva eme czélnak inkább megfelelőhettek a világiak, mint az egyháziak.

Akárhogy és akármennyire fürkészszük is okait annak a körülménynek, hogy nálunk, a némelyek által oly egyszerűnek hitt változás létre nem jöhetett: nem találhatunk egyebet, mint hazánk sajátos politikai helyzetét. A magyar korona országai három felé voltak, három kézben, melyek közül legfélelmetesebb a török. A töröknek Európából kiűzetése, s így közvetve hazánk felszabadulása is, több ízben európai kérdés volt, melynek élén mindig a pápát találjuk. Hazánknak egysége, a török járom lerázása: ez volt az elsőrendű politikai kérdés, a mely mellett vallásváltoztatás, egyházi átalakítások csak alárendelt jelentőséggel bírnak. . . . De még ha mind ezek nem

lettek volna is, nem szabad figyelmen kívül hagynunk azon, a protestantizmus történetében kétségtelenül igazolt tényt, hogy egy államnak hitvallási átalakítása belülről s alulról, az egyetlen Skócia kivételével, sehol sem valósult. Különben szabad legyen hozzátennem, hogy e tünemény nemcsak a protestantizmus terjedésének történelme, hanem majdnem kivétel nélkül az egész vallástörténet által be van igazolva. Ha Ferdinánd a tridenti zsinatra küldött postulatumai-, Miksa saját meggyőződései alapján reformálja birodalma vallási ügyeit: a siker kétségtelen; a nélkül pedig lehetetlen volt.

Ime ezek az okai, — véleményem szerint — hogy a főpapi javak a róm. kath. egyház kezébe kerültek s hogy a főpapok közjogi állásukat megtartották, hogy fejedelemváltozás esetében actiójuk oly sikeres volt, hogy a fegyver hatalma sem szabhatott annak gátat.

A mint az erdélyi fejedelem s a magyar király fenhatósága alatt levő birtokrészekben nem kerültek a főpapi javak a protestáns egyházak kezére, azonképen nem sikerült azt nekik a török hódoltságban sem élvezniök. Az itt található csanádi, pécsi, székesfejérvári püspökség, a kalocsai érsekség javai török adófizetőknek kezébe kerültek s a protestánsok, habár a töröknek védelmével — persze pénzzel megfizetett védelmével — dicsekedhettek is, ez alatt legfeljebb az egyes egyházközségeknek egyházi javait és jövedelmeit élvezhették békességben.

Szóval nálunk, a főpapi javak felett Németországban folyt «reservatum ecclesiasticum» vita teljesen ismeretlen; a protestánsok részére semmi sem esik a főpapi javadalmakból, hanem az vagy megmarad a r. kath. főpapság kezén (a király birtokrésze), vagy szekularizáltatik (Erdély), vagy világi és török kézre jut (török hódoltság).

Az egyes prot. egyházközségek javai Magyarországon is ép úgy keletkeztek, mint külföldön bárhol, t. i. a megszünt r. kath. egyházzól örökség gyanánt szállt át az új protestáns egyházra. Hogy ezen örökség sértetlenül szállott volna át, azt épen nem állíthatjuk, mert a kánonokban több intézkedést találunk, melyek arra vonatkoznak, hogy a javadalmakat a hivek többször csonkították. Így szól a már említett 67. kánon (in Maioribus) az egyházi jövedelmek elidegenítőit és a lelkészek «törvényes» fizetésének megtagadóit súlyosan vétkezőknek mondván, kik Istentől megbüntettetnek; hasonlóképen a 33. kánon (u. o.) elrendeli, hogy míg a lelkész törvényes fizetésében kielégítve nincs, addig a hivek más lelkészt fel nem fogadhatnak. Ugyanezen intézkedést találjuk a II. erdödi 14., a hercegszőlősi 11., meszlényi 13., sopronyi 27., borsod-gömöri 20. és 24. kánonok-

ban. A csepregi 22. kánon általában szól azon esetről, ha a patronus vagy bármely világiak megkárosítják a lelkészt; a felső-magyarországi 32. kánon lelkészétől fosztja meg a gyülekezetet, mely lelkészét «illetékes és törvényes fizetésökben megcsalják». Sőt a szász földön, hol a papság a legéberebb szemekkel örködött az egyházi vagyon, főleg a tizedjog felett, hasonlóképen volt szükség e nemű intézkedésre, mint a «Forma Reform. Sax.» Tit. 17., 1. pont mutatja, mely tiltakozást foglal magában az egykor Istennek rendeltetett egyházi vagyon profán célokra való használata ellen. Magának ezen 14. titulushoz felirata: «De quibusdam politicis abusus reformandis».

Az egyházak jövedelmének csökkenésére lehetne következtetést vonni a kánonokban oly sokszor előjövő «affiliatio» kérdéséből is (gönczi 8., hercegszölösi 12., meszlényi 14., soproni 28., Art. min. 13., borsod-gömöri 18., komjáthi III.: 26., Geleji-Katona 31—32. kánon stb.). Azonban kétségtelen, hogy az affiliatio szüksége és megengedhetősége nem épen az egyházi javaknak elidegenítése miatt lett fontos kérdéssé.

Ha az egyes egyházak vagyoni viszonyait megfigyeljük, legelőször az fog szemünkbe tűnni, hogy egyházközségről, a mai fogalmak szerint, egészen a XVIII. század közepéig, azaz egészen addig, míg a bodrog-keresztúri konvent után a gyülekezeti presbyteriumok felállítása általánossá lett, nem lehet szó. Nem pedig azért, mert az egyházközség nem váltott külön a polgári községtől. Lehette ugyan arra hivatkozni, hogy a Dunántúl Pathai István és még inkább Kanizsai Pálfi János superintendensége alatt az egyes egyházakban a presbyteriumok szervezve voltak (v. ö. Révész Kálmán: A presbyteriumok első nyomai stb. Prot. Szemle 1892. 419. stb. l.), de másfelől épen ezen presbyteriumok jogköre, feladata, a reánk maradt emlékek szerint szinte kétségtelenné teszi, hogy szerepök az egyházi fegyelem fentartása s gyakorlásában, de nem az egyház anyagi ügyeinek vezetésében nyilvánult. A kánoni jog, mely hazánkban a reformáció előtt részben feltétlenül uralkodott s a melynek befolyását őseinknek protestáns vallásra térése el nem tün-tette, szinte lehetetlenné teszi «egyházközségnek» mai prot. egyházjogi fogalommal megfelelő alakulását. Az egyházi vagyonnak soha és sehol sem volt hazánkban a XVI. század elején valamely «egyházközség» a tulajdonosa, hanem vagy a templom (bona templi), vagy a lelkészi hivatal (bona parochiae; proventus ministri), vagy az iskola s tanítói hivatal (bona et proventus scholae resp. ludimagistri), maguk a hívők, egyenkint és összesen nem a tulajdonos egyházközség, hanem a patronus vagy a patronátussal bíró polgári község (civitas, communitas

oppida) szerepével, jogkörével bírtak, kiknek, mint ilyeneknek költségeik és jogaik a kánonjogi ius patronatus fogalmában merítették ki. Maga a ius patronatus pedig hazánkban a földes-úri joggal állott a legszorosabb egybefüggésben, mely utóbbinak főtétele az lévén, hogy a jobbágy, munkája jutalmán kívül, semmi egyebet nem bír tulajdonjoggal: a későbbi időkben, a XVII. század második felében megölelte a protestáns egyházaknak szellemi s anyagi tekintetben egyaránt.

Hazánkban a protestantismus egyelőre belehelyezkedett a kánonjogi állapotokba az egyházi vagyont illetőleg, azonban később az «egyházköztség» fogalma fejlődésének némi nyomaira akadunk, t. i. a jobbágyközségek lelkészválasztásában már a XVI. században és a XVII. század folyamán Erdélyben a «maior pars» templomjogában (A. C. P. 1. T. 1. Art. 7.), a nélkül azonban, hogy az egyházi javakat és a kegyúri jogot illető dominium az egyházközségre szállott volna át.

Az egyházközség tehát, mint jogi személy nem létezik vagyoni tekintetben, hanem igenis a plébánia vagy más templom, kápolna, iskola, parochia stb., melyeknek képviselői a patronus, a járadalmas, az egyházi (aedituus) s a kánoni látogatóság útján a felsőbb hatóság.

Ezen állapotok a dolog természeténél fogva többféle változatosságot mutattak fel már a kath. vallás fennállása idejében is, de még inkább akkor, midőn a conformitast nem igen ápoló protestantismus lett hazánkban uralkodó, melynek jóformán saját egyházjoga nem is volt.

Hogy ki legyen az egyházi vagyonnak tulajdonosa: az hosszabb ideig vita tárgyát nem is képezi. A patronus köteles az egyházi épületekről gondoskodni, mint a «Consultatio ministrorum» mondja 1558-ban (Breznyik: A selmeczbányai ág. ev. egyház és lyceum tört. 1883. I. füz. 137. l.): «Ubi sunt templa coemeteria diruta et lacerata, pastores *Magistratus* admoneant, ut illa aedificent et instaurent». Hasonlóképen a patronusok joga és kötelessége a lelkészek felfogadásáról is gondoskodni, mit bizonyítanak az eperjesi Articulusok 1546-ból, hol a 15. Art. szerint: «De eligendis pastoribus in singulis locis» ez mondatik (Ribini: Memorabilia I. 68. l.): «A (szab. királyi) városok (civitates) és nemesek ne hagyják alattvalóikat alkalmas lelképásztorok nélkül». A városi kánonok szerint pedig (24. kánon) «A patronus és valamelyik közeli szab. kir. város (civitas) lelkészénél való tisztelgés nélkül egy lelkész se vegyen magára lelkitanítói hivatalt, hanem vagy a patronus maga, vagy pedig bizalmas tisztjei által állítsa azt a szomszéd városi lelkék elé, hogy attól megvizsgáltassék», továbbá «ne is távozzék».

zék senki egyházából addig, míg egynegyed évvel előre be nem jelentette távozását a patronusnak s a szomszédos városi lelkésznek» (l. N. Múz. 2106. fol. Lat. 1540. (?)).

Megfelel ezen, a felvidéken található felfogásnak az is, a mit Lukács Ödön «Nyiregyháza tört.» cz. művében (II. 367. l.) olvasunk: «1547-ben már egyik Kállay az ide közel fekvő orosi ref. lelkésznek *díjlevelet ad*», t. i. a lelkész javadalmát a patronus állapítja meg s így nálunk protestánsoknál is van kezdetben patronus «quem faciunt dos, aedificatio, fundus».

Ha részletesebben megfigyeljük az ősi prot. egyházak vagyoni viszonyait, úgy találjuk, hogy lényeges különbség található már kezdetben és később is ott, hol a patronus valamely communitas, és ott, hol földesúr élvezi e jogot.

A szabad királyi városok privilegiumaiknál fogva szabad lelkészválasztási joggal bírnak, hasonlóképen a szepességi és erdélyi szászok is. Mihelyt tehát azokban, illetőleg az utóbbiak közönségeiben a megtisztított evangélium hirdetői nyertek meghívást, majdnem úgy tekinthetjük a helyzetet, hogy ott új vallású hitközség alakult. Hogy fennáll-e a kapocs az ily egyház és régi felettes egyházi hatósága között, az nem lényeges annak megítélésénél, hogy valamely községben alakult-e már evang. vagy ref. gyülekezet. Így p. o. a lipcsei, zólyomi, turóczi, árvai stb. már rég evangélikussá lett contuberniumok függenek a róm. kath. püspöktől s archidiaconustól és nevezetes az árvai contubernium azon eljárása is, hogy ősi, Zsigmondkori privilegiuma alapján őt megillető archidiacon választási jogával élven, a megválasztott esperest a r. kath. püspök által erősített meg (Fabó Monum. III. k. «Comitatus Arvensis.»).

A szabad királyi és bányavárosok, mint patronusok, gondoskodtak a templomok, egyházi és iskolai épületek felállításáról, fentartásáról; fizették a lelkészeket, tanítókat (Eperjesi Art. 2.); viselték az egyházlátogatási költségeket (u. o. 14.). meghatározták az istentisztelet rendjét (Breznik i. m. 43. stb. l.). meghívták, illetőleg választották a lelkészeket, iskola-igazgatókat és tanítókat. Az egyházsükségleteknek ellátása, a mennyiben a rendes egyházi jövedelemforrások elégtelenek voltak, a város közpénztárából fedeztettek hol közvetlenül, hol pedig e czélra külön választott tisztviselő (templomatya, templomgondnok, egyházi = aedituus) által.

Besztercebánya város tanácsa és a plébános, Miklós között Bernhardt Simon troppai lelkész megválasztása miatt heves harcz folyt 1521-től fogva, mely a város szabad választási jogát veszélyeztette, de az esztergomi érsek s a királyné, Mária közbelépése daczára is a városi tanács diadalmaskodott.

Bernhardt ugyan nem jött Besztercebányára, de hívtak más evangélikus szellemű lelkészeket, a kiknek teljesített fizetésökről és ellátásokról a maig is fenn levő egyházi számadások (Kündlinger Henrik gondnok) tanuskodnak. Rosenauer után álljon itt egy pár feljegyzés arra nézve, hogy a tanács olykor csak vendég-szereplő, de természetesen evangéliumi szellemű lelkészeket hívott meg, hogy a város polgárai között Luther tanai terjedjenek.

Hoffmann Domokos löwenbergi lelkész 1523. husvétkor volt Besztercebányán s távozásakor kérte az őt megillető tiszteletdíjat.

1525-ből az egyh. számadásban: «Der Herr Prediger 24 Wochen bei mir (a gondnoknál) gessen thut 6 fl. 72 den.»

«Item dem Jacobus (Glöckner gehen für die 2 Prediger Kostgeld 6 Wochen bis Aschermittwoch 4 fl.»

1527-ből: «Dem Prediger mitsammt seinem Knaben 46 Wochen in Kost gehalten fl. 23.» (Rosenauer: «A besztercebányai gym. tört.»)

Mint Besztercebányán, úgy más hasonló városokban is az egyházi javak kezelése, egyházi szükségletek fedezése egy külön, e végre választott, de nem egyházi, hanem városi tisztviselő által történik, ki az egyházi jövedelmeket (perselypénz, kegyes adományok, földjövödelmek stb.) gondozza ugyan, de nem mint az egyházközség tulajdonát, hanem mint templom-, vagy parochialis jövedelmet. Szabad királyi és bányavárosokban a hivek adózásának nyomaira nem igen találunk épen azon oknál fogva, mert nincs külön egyházközség s tekintettel az e korban szigorúan őrzött hitetagségre, a polgárság városi adója az egyházi szükségletek fedezésére is volt szánva. A bányavárosoktól messze eső Debreczen lelkészeinek a XVII. század elejéről való fizetésjegyzéke is arra mutat, hogy a hivek külön egyházi terheket ily helyen nem viseltek. (L. Révész: Figyelmező 1872. 143. l.)

Debreczen. «Egyenlő fizetések mind a két prédikátoroknak, két-kétszáz fl.; két-két verő ártány; két-két hordó bor 12—12 csöbrös; házokhoz fa eleghendő; kenyerekre, obrakjokra és szénájokra a szováti jobbágyok *deputáltak*; buzát, árpát, kölest vegyenek, azt a szováthi jobbágyok elvetik, felaratják és szemül a prédikátoroknak beszolgáltatják.»

A lelkészek eme jövedelméhez járultak még a palástdíjak, mint accidentiák, a hivek által ugyan, de esetleg viselve. Hogy

ezen lelkészi javadalom csakugyan a város, mint ilyennek tulajdonából adatott, az kiténik ugyancsak Debreczenben, hol 1753-ban a lelkészek a városi előljárásnak elpanaszolják, hogy a város mennyit vont el rég megállapított fizetésökből; itt kiténik az is, hogy a szováthi jobbágyok nem az egyház, hanem a város jobbágyai s a földek is, melyet műveltek, a városéi. Itt egyúttal megjegyezhetjük azt is, hogy a szab. kir. és bányavárosokban ritkán van az egyház szükségleteinek ellátására ingatlan birtok s ha van is, mint Debreczennél látjuk, nem a tulajdonjog illeti a javadalmast, mert az a városnál marad, hanem csak a haszonvétel. Ennek oka azon körülményben van, hogy az ilyen város, mint testületileg egy nemes személy, birhatott ugyan nemesi ingatlant, (bár később ilyeneknek szerzésétől eltiltatott) azonban a prot. vallású egyházköztség, a holt kézről szóló törvényeknél fogva sem Magyar-, sem Erdélyországban már nem szerezhett, ha csak reá, mint a róm. kath. templomi s parochialis javak örökösére nem jött át a hitújítás után. Hogy pedig a városok, mint patronusok nemesi javakat az egyházra és egyháziakra nem igen ruháztak, ha volt is különben nekik, az természetes, mert a nemesi jószág után nem adóztak; polgári birtokot pedig már ennek csekély volta miatt sem adhattak, annál kevésbé tették pedig azon oknál fogva, hogy az egyház adómentességet élvezvén, az adóterhet viselő polgári birtokokból a többiek adóterhe növekedésének veszélye nélkül egyet sem lehetett könnyen kiengedni. (Az adómentességre nézve lásd a Nagyszombatot illető 1647.: VIII. t.-cz.)

Tehát azt mondhatjuk, hogy mintegy a magánjogi birtokviszonyok szabták meg a kiváltságos városokban az egyház vagyoni viszonyainak és kormányzatának is formáját. A patronus város ellátta az egyház szükségleteit, a mennyiben a rendes egyházi jövedelmek nem fedezték, sajátjából, de azért egyúttal a város, mint ilyen, volt az egyház kormányzó hatósága is. A városi tanács volt az egyház presbyteriuma, az egyházfi (aedituus), az egyház pénzkezelője, a híró az egyház gondnoka. (Ez a körülmény képezi magyarázatát a mult évben és ezelőtt pár évvel egyházi lapjainkban a debreczeni gondnokválasztáshoz fűzött azon megjegyzésnek, hogy *ősi debreczeni szokás szerint* a város polgármestere választott gondnokká.)

A fentebb tárgyalt városi egyházakban a lelkészeknek, illetőleg «sede vacante» az egyháznak volt még egy jövedelemforrása, mely hasonlóképen a róm. kath. egyháztól átjött örökség, t. i. a tizedjog. Nem azért említettük ez itt is fel, mintha magán patronatus alá tartozó egyházak lelkészei ezzel nem bírtak volna, hanem mert a városokban ez oly része volt a javadalomnak,

mely a stóladíjjal együtt nem a várostól járt s a patronustól független volt.

A tizedjog méltatása a kánonjogba tartozik; itt csak mint történeti és egyházi tény akarom felemlíteni, hogy protestáns egyházak a XVI. században tényleg, a XVII.-ben, főleg az 1647.: XI., XII. t.-cz. óta jogilag is bírták a tizedet. Erdélyben ez «*expressis verbis*» mondatott ki az A. C. P. I. T. V. Art. 1-ben; («Az mely helyeken az egyházi tanítóknak dézmájok, quartájok, vagy egyéb eleitől fogva rend szerint jární szokott jövedelmek volt és vagyon, azt senki tőlök elvenni és szoktani ne merszelje» stb.) míg Magyarországon a bécsi és linczi békekötéseknek és az ezeket becikkelyező országgyűlési határozatoknak a *paritást* megállapító tételiben, de csak implicite, t. i. a mennyiben a paritás azokban benfoglaltatik és kifejeztetik (1608. K. e. I. 1647.: XI., II., III.).

Mindjárt az első szervezkedés idejéből láthatjuk az eperjesi 8. articulusban, («*de proventibus ecclesiasticis*») hogy «*a tizedeket és más jövedelmeket illetőleg, melyek kegyes czélokra szolgálnak, többé változás ne történjék*». Meliuszék is igényt tartottak a tizedre, mit a 67. kánon (in Mai) mutat; sőt hogy megkapták és élveztek is egy ideig, azt az A. C. említett helye és még inkább I. Rákóczy Györgynek 1631-ből való rendelete is igazolja. (A hatósága alatt levő magyarországi vármegyéknek komolyan meghagyja, hogy «*a modo in posterum successivis semper temporibus magyarországi birodalmunkban lévő vármegyékben a dézma, quarta, vagy octava* annakelőtte a prédikátorok számára, a megholt *Gábrriel fejedelem idejében is, ő felsége haláláig járt és jutott, ennekutána is mindenkor azonképen, mint ennekelőtte plenarie et integre* a partiombeli vármegyékben levő prédikátoroknak, maguk számukra, békeségben percipiálni hagyja és engedje, és azért őket *sub quovis colore et praetextu, semmi úton vagy módon meg ne háborgassa, sőt inkább mások ellen is megoltalmazni igyekezzék hűségtek*». Révész: Figyelmező 1872. 144. l.)

A kolozsvári dézma-negyed, melyet még János Zsigmond adományozott volt 1557. jún. 1., illetőleg 1562. szeptember 1-én a kolozsvári iskolában tanuló ifjak és kolozsvári szegények s árvák eltartására, mely adomány okirata ma is megvan és többször is (1571., 1576., 1626. stb.) megerősítettet, a kolozsvári három egyház és iskola ellátására valóban fejedelmi adomány volt. Ezen quartából még 1712-ben is a ref. és unit. eklézsia a következőket vette be: buza 2796 veka, bor 3298 veder. (Unit. Magvető XII. k. 257. l.) Hogy e quarta nagyságáról kellő fogalommal bírassunk, ide iktathatom, hogy Bethlen

Gábor fejedelem idejében a kassai kamara számadása szerint 1054 frt 51 1/2 dénár jött be az 1624—25. évben. (Br. Radvánszky Béla: «Udvartartás és számadáskönyvek» 1888. 173. l.)

Mint már fentebb is említettem, a szász papság maig is irigylésre méltó javadalmozásának alapját épen az «Andreanum»-ban gyökerező és sikeresen megvédelmezett tizedjog vetette meg. Roppant összeg az, mely e czímen azon ma is fennálló 260 egyházközségnek jutott. Jakab Elek ide vonatkozó terjedelmes műve (A királyföldi viszonyok ismertetése. 1871. l. 177. s köv.) ugyan kissé gyanús színben tünteti fel a szász papság dézma-kárpótlási tőkéje nagy összegének eredetét, de nem szabad elfelejtenünk, hogy náluk a dézmának soha sem quartáját, octá-váját vagy sedecimáját kapták a lelkészek, hanem vagy intakte az egészet, vagy legalább a 3/4-részt. Lehet, hogy így is sok amaz 5,500.170 frtnyi kárpótlási tőke s ennek 390,644 frt kamata, de mindenesetre tanulságos, hogy a gazdasági providentia a legkritikusabb helyzetben sem hagyta őket cserben.

A Habsburg uralkodók alatt álló birtokrészek prot. lakosai sem felejtkeztek meg a dézmáról; láttuk az eperjesi 8. artikulusban s láthatjuk a rozsnyói (vagy gömöri VI.: 10.) s a II. murányi kánonokban (62.); élvezték is, de az idők viszonytagaiban a tőlünk, protestánsoktól, elpártolt hatalom kicsikarta kezökből.

A szepességi szászok, kik hasonló tartalmú privilégiummal bírtak, mint erdélyi rokonaik, ép úgy élvezték a szabad lelkész-választás jogát s lelkészeik a teljes tizedet, mint az erdélyi szászok. Tehát náluk is a község (communitas) volt a patronus, a község gondoskodott az egyházak szükségleteinek fedezéséről. Hogy az egyházak lelkészei e községi dotációkból s a decimából jól voltak ellátva, azt megláthatjuk a XXIV. szepességi város esperességének protocollumaiból. (Én a M. N. Múzeum példányát használtam 2105. és 2110. fol. Lat.). A szepesváraljai prépost alatt álló 7 fraternitás 99 plébániájától évenként 381 frt és 59 den. járt 1519 táján katedraticum czímen a prépostnak. Mintbogy pedig ezen egyházak között a már említett XXIV. városi esperesség egyházai voltak a leggazdagabbak, ezek fizettek a legtöbbet is: évi 155 frt 39 d. (J. 2. 2110. f. L. 5—7. l.) A lőcei plébánosra 11 frt esett, tehát roppant évi adó a pénz akkori értéke szerint (Acsády: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1888. 32. l. Egy magyar frt belérték = 2 frt 64·39 kr. mai értékben 1527—1546-ig; 1547—1564-ig pedig = 2 frt 53·47 kr.; vásárló ereje pedig a mainak tizenkét, illetőleg tízszerese). mit természetesen csak úgy érthetünk, ha feltételezzük a megfelelő javadalmat is.

Henkel Jánosnak, mint olvassuk ama protocollumban, Horváth János prépost «ob innumera sua servitia» singulare privilégium alapján egész életére elengedte ama katedraticum fizetését, mi az Archidiaconi számadásban folyton nyilvántartatott s p. o. 1519-ben a prépost nyugtájában is felemlítették. (U. o.)

A szepességi, de velük együtt a többi felvidéki prot. egyházak is megmaradtak azon javak birtokában, melyek az egyházhoz a vallásváltoztatás előtt jutottak. Helyzetök tehát e tekintetben keveset változik. sőt annyira nem, hogy a XXIV. városi esperesség még a XVII. század elején is hűségesen beszolgáltatja a róm. kath. prépostnak a katedraticumot, egész az 1608. Ke. I.-ig, jóllehet katolikus hívőt azon vidéken már találni is alig lehetett.

Röviden összefogva az adatokat: a községi patronatus alatt állott egyházak vagyoni s ennek megfelelőleg vagyoni viszonyai a hitújítás után is ugyanazonosok maradtak. Különbséget csupán a következőkben találunk: a Habsburgok alatt álló részekben a törvényhozás által ignorálva, de a polgári közigazgatási hatóságok által fentartva és keresztülvive létezik ez állapot; azaz az állam, mint ilyen, tudomással sem bír a hitváltásról s nem rendelkezik; a közigazgatás ellenben szolgáltatja a kellő védelmet. Az erdélyi fejedelemség alatt levő részek egyházi törvényes oltalomban részesülnek s ennek védelme alatt élvezik a rájuk jutott és el nem kallódott örökséget. Végül a török fenhatósága alatt álló területen csupán pénzzel megfizetett, ennélfogva nem egységes oltalom alatt levő különböző állapotokat láthatunk.

Pokoly József.

A HÉBER SZELLEM BÖLCSELETI IRÁNYA.

(Második közlemény.)

II.

Salamon halála után nagyot változott a bölcsesség sorsa. A mily dicsőségteljes volt születése, a mily ragyogó volt napja életének első éveiben, épen oly szomorú, sötét volt sorsa a rákövetkező másfél század alatt. Úgy a vallásos élet terén felmerült újabb jelenségek, mint a politikai viszonyok felette bénítólag hatottak a bölcsek működésére. Az I. Jeroboám által meghonosított bikakultusz, az ennek ápolására hivatott bethéli és dáni templomok felállítása, a leviták hagyományos előjogainak flagrans megsértése (a papi funtiók mindenkire nézve szabad gyakorlatának kimondása által) forradalmat szültek, actiót és reactiót keltettek, vallásos pártokat teremtettek és felébreszték a theokratia iránti általános érdeklődést, a minek pedig szunnyadnia kell vala, hogy a bölcsesség figyelmes közönségre találjon, hogy általános érdeket keltsen. E mellett az ország kettészakadása és ennek folytán a nemzeti érzület fellendülése, egymással és külellenségekkel folytatott küzdelmek szakadatlan sora: szintén oly természetű jelenségek, melyek nem kedveztek ez irány életének és fejlődésének. Főleg Judeában voltak a körülmények a khokmára nézve igen kedvezőtlenek. Minthogy itt a dávidi dinastia uralkodott és a törvényes kultúra a pompás templomban és fényes papsággal sértetlenül fenmaradt és tovább folyt, Izrael vallásos erői ide koncentrálódtak. És épen ezért, a papi párt itt — sokkal inkább, mint Efraim országában — lassanként túlnyomó befolyásra tett szert (Hizkia, Josia), minél fogva a bölcsek elszigetelve állottak és idegeneknek érezték magukat honfitársaik között.

Positiv tudósításaink a khokmára nézve Salamon után csak II. Jeroboámmal (825—784.) kezdődnek. Annyit azonban

mégis bizonyosan tudunk, hogy a közbeeső másfél század sötét napjaiban is működtek a bölcsek, csakhogy hatásuk az életre nem volt annyira szembetűnő és működésük színtere is meg lehetős korlátolt volt. Számos körülmény szól a mellett, hogy ezen időben észak országa volt a hazájuk. Így: az első bölcs, ki író gyanánt fellépett, Északnak volt a polgára és bizonyoságot tesz arról, hogy korában és hazájában a khokma a tekintély és virágzás igen magas fokára emelkedett. Itt készült a Példabeszédek legelső anthológiája és északi eredetre vall, kétségen kívül a gnómai költészet nyelvezete is. Ellenben Judeában Hizkia uralkodása előtt (739.) a khokma nyomaival nem találkozunk. Joél is, a deli próféta, merőben hallgat e jelenségről, míg északi kortársai, Ámósz és Hozsea sokat emlegetik, tehát jól ismerik azt.

És mindezt igen természetesnek találjuk, ismerve a khokma sajátos jellemvonásait és Efraim országának vallás-erkölcsi életét. Hasonlítsuk csak össze *a bölcsét a prófétaival*, hogy annál inkább kitűnjek az előbbinek specificus karaktere és vessünk azután egy rövid pillantást Efraim belső állapotára, szellemi életére.

A bölcs közönyös a kultusz iránt; soha sem sarkal annak gyakorlására, csak ritkán tesz róla említést és a bálványimádást soha egyenesen meg nem támadja. Nem érdeklődik az ősök hagyományai, a szent történetek iránt, melyek Istennek az elődök iránt tanúsított különös szeretetét és az ebből folyó rendkívüli életeseményeket beszélik el. Hiányzik nála nemzete történetének az a drámai, mondhatnám tragikus felfogása, melyet a prófétáknál észlelünk, a kik mindent egy emelkedett, főséges állásponton tekintve, egy-egy nagy istenitélet különböző fázisait látják megvalósulni a bűnös Izrael sorsának különböző mozzanataiban. A bölcs nem a néppel, hanem az egyénnel foglalkozik és ennek is főképen családi és társadalmi viszonyai-
val. A próféta idealista, kinek szemei előtt az aranykor lebeg szüntelen, az a dicsőséges jövő, melyben a nép főséges hivatását betölti és a melynek előkészítője minden, mi a jelenben történik; épen azért nem bír a jelenhez alkalmazkodni, abba belenyugodni, hanem mindig tökéletesíteni igyekszik azt, ha mindjárt erőszakkal is. A bölcs ellenben alkalmazkodik az adott viszonyokhoz, elégedett a mával, mely egyedül érdekli őt; nem törődik a jövővel, a messiási jóslatokkal; nem sürget átalakítást, reformokat, hanem inkább a létező állapotokat igyekszik rendezni, consolidálni, a létező hibákat és gyarlóságokat igyekszik elsimítani, megkorrigálni. A bölcseségnek világias színe-
zete van, a mi nagyon érthető egy olyan kor termékénél, a

melyben a nemzet hatalmi túlsúlyának és anyagi jólétének rohamos emelkedésével nem párosult hasonló izmos fejlődés a vallásos élet terén.

Mindazonáltal, jóllehet a bölcs az egyesek boldogítására irányozza törekvéseit és kizárólag azt kutatja, mi hasznos vagy káros az egyénre nézve, nem szabad felednünk, hogy ez utilitarianismust a prófétáknál és a törvényben is megtaláljuk. «Az embernek istenfőnek és feddhetlennek kell lennie, nem azért, mintha a kegyesség és becsületesség önmagában boldogság volna. hanem mert boldogságot von maga után»: ez a törvény és próféták alapgondolata. És ezt a boldogságot, melyet Isten jutalomképen ad azoknak, kik őt félik és keresik, merőben külsőlegesnek, érzékinek képzeltek, minthogy a jövő életnek, a személyes halhatatlanságnak eszméje teljesen ismeretlen volt előttük. Csakhogy az egyéni életfelfogásnak e durva, önző jellegét a prófétáknál és a törvényben ellensúlyozza egy magasabb, fontos eszme, mely áthat és megszentel mindent, az a gondolat t. i., hogy Izraelnek a vallásos élet terén világtörténeti szerepe van, mert arra hivatott, hogy legyen a pogányok világossága, hogy a monotheismust úrrá tegye a föld színén. És ez eszme teljes önmegtágadásra vezetett, mert hiszen mi értéke lehetne az egyénnek, az énnak a nemzet ama magas sztos hivatásához mérten! Vallásos enthusiasmust teremtett ez eszme, olyat, mely képes volt így szólani: «Jáhve szava ez, Jáhve mondja, Ő akarja ezt!» Ez eszme hatása alatt a vallás és annak külső formái iránti szeretet, ragyogó jövője iránt táplált reménység életelve lőn az izraelitának. A bölcsnél mindez hiányzik; ő realista; észlelés és fontolgatás, nem pedig az istentudat, a vallásos enthusiasmus adják ajkaira a szót; nála tehát az egyén eljut ugyan a maga jogaira, de önmegtágadásra nem egy könnyen.

Mindazonáltal, jóllehet kizárólag a tapasztalat, az észlelés az a forrás, melyből a bölcs oktatásait, életszabályait meríti, a vallásos hit is hozzátartozik tapasztalati úton szerzett meggyőződéséhez. A bölcsnek is meggyőződése, hogy létezik egy igazságos Isten, ki megjutalmazza az erényt és megbünteti a gonoszát. «Féljed Istent s megáld, ha elhagyod, megver»: így beszél. És e meggyőződést izraelitának lehetetlen is volt feladnia, mert különben minden erény, minden vallás és erkölcsiség, minden a mi csak jó volt, elveszett volna reá nézve. A bölcsesség, mint irány megőrizte e meggyőződést mindvégig, még akkor is, a mikor egyes bölcsök elvesztették azt, a mikor a tapasztalat és e hit közötti ellentét gyöttrő bizonyossággá lőn előttük.

Mégis, jóllehet e humanisticus irány karaktere határo-

zottan vallásos volt, theokratiaellenes szelleménél fogva Judeában hatalomra nem vergődhetett. Itt ugyanis azok, a kik vallásosak voltak, egyszersmind theokraták is voltak papi és prófétai értelemben; a törvény és a próféták irányíták a nép szellemi életét, míg Efraimban a törvény népszerűségnek éppen nem örvendett.¹ Ezért állíthatjuk, hogy a khokma Judeában önállóan nem fejlődhetett, jelentékeny befolyást a népre nem gyakorolhatott egész a VII. sz. végeig, a mikor Észak országának bukása után Efraim bölcsei ide menekültek s tevék át működésük színterét.

Egészen másképen volt Efraimban. A benső kapcsolat a királyság és theokratia között itt teljesen hiányzott; honpolgár és theokrata nem voltak egyjelentőségű fogalmak, mint délen. A törvényes kultusz, papság és templom hiányánál fogva lehetett valaki tetőtől-talpig vallásos ember, habár közönyös is volt ama formák iránt. Igaz, hogy a profetismus itt is virágzott, a «nábi», mint az istenség tolmácsa, mint a sémi népeknél általában, úgy itt is igen nagy tiszteletben állott, de a nép nem tudta őket megérteni és méltányolni, nem tudott hozzájuk felemelkedni, ők pedig sokkal magasabban állottak, hogysem a néphez le tudtak volna szállani. Különben is a legnagyobb rész nem ragaszkodott mereven a theokratiahoz; politikából, önző számításból hova-tovább mindinkább eltért attól és az uralkodó korszellem befolyása alá kerülvén, letért a helyes, az igaz útról is: Ilyés után nagyon megcsappant tekintélyük a nép előtt. E mellett a VIII. sz. közepéig annyira bele voltak bonyolódva a politikába, a legfőbb állami hatalommal szemben oly erőszakos ellenállást fejtettek ki, véres forradalmakat is idézve elő nem egyszer, hogy lehetetlen volt sokat foglalkozniok a néppel és lehetetlen volt annak elméjéhez és szívéhez közel férniök, rokonszenvét maguk és törekvéseik iránt felkelteniök. Akárhányszor beszélnek süket füleknek. A bálványimádást a legnagyobb hévvel ostorozzák ugyan, de a népéletet a maga sokféle nyilvánulásaiban nem vezették. És nem is vezethették. A távolság igen nagy, az érintkezés pedig igen ritka és felületes volt. Itt tehát volt talaj a bölcsek számára, volt tér erkölcs-nemesítő hivatásuk gyakorlására, népnevelői törekvéseik érvényesítésére. Hibáktól, gyarlóságoktól s olykor komolyabb bűnök-től is hemzsegett a társadalom, volt tehát mit megtámadjanak és kiirtsanak, a minnek a helyén újat és nemest alkossanak.

E mellett tekintetbe kell vennünk azt a már érintett körülményt is, hogy a khokma egyetemes sémi jelenség volt,

¹ Hos. 8. 12 ; Jes. 28. 1, 10—13.

minélfogva nemzetiségi gőg, exclusivismus és particularismus nem tapadtak rá. Efraim országában pedig a külföldiekkel, főképen a kereskedő féniciaiakkal és Kisázsia karavánaival való állandó összeköttetés folytán a héber typus igen sokat veszített jellegzetességéből és a Salamon által megteremtett kosmopolita, theokratia-ellenes szellem szabadon és erőteljesen fejlődött, annyira, hogy a templom és papság hiányában még a messiási jóslatok sem voltak képesek azt kiirtani. Ennélfogva, habár igazi vallásos jellemek itt sem hiányoztak, azok enthusiastáknak épen nem voltak mondhatók. A khokmának, ez universalisticus, realisticus iránynak virágzását tehát joggal várhatjuk Efraimban.

A legközelebbi kérdés most az, hogy minő szellemben művelték ez irányt annak képviselői? Forrásainkból az tűnik ki, hogy a bölcsek Salamon halála után az ő hatalmas személyisége közvetlen befolyásának megszűntével meghasonlottak. Egyik oldalon a népvallás dogmáihoz szívósan ragaszkodó kegyesek állanak, a másikon azok, kik hitüket Isten igazságos világkormányában teljesen feladták. Ez utóbbiakat a kegyes bölcsek, mint a Példabeszédek könyvéből látható, *lészim*-nek nevezik, egy olyan elnevezés, melyet Delitzsch, a mennyire modern nyelven általán lehetséges, igen helyesen fordít «Freigeist»-tal. Hogy kik voltak ezek valójában, nem tudjuk, csak azt látjuk, hogyan ítélik őket meg a kegyes bölcsek. Ők maguk nem írtak s ha írtak volna is, senkinek eszébe nem jutott volna, hogy irataikat összegyűjtse és a kánonba felvegye. De az a kevés is, a mit róluk tudunk, teljesen elég arra, hogy a kegyes bölcseknek rájuk vonatkozó nyilatkozatait elfogultaknak, kivrívóan subjectiv természetűeknek, ellenük intézett támadásaikat pedig sok tekintetben jogosulatlannak tartsuk. A népvallás iránt tanusított ellenszenves magatartásuk — ezt meg kell nekik engednünk — a lehető legtermészetesebb folyománya volt a bölcsesség eredeti fogalmában rejlő elveknek. A theokratia iránti közöny igen könnyen válhatott a vallás iránti közönynyé; az önálló, elfogulatlan gondolkozásmód könnyen vezethetett az álliberalismus ferde álláspontjára; a khokmában rejlő világias elem könnyen fajulhatott frivol atheismussá. Csak alkalomra volt szükség, hogy a bölcsesség ilyen alakot öltön. És alkalom mindig kínálkozék. Ilyen volt például, hogy csak egyet említsék, az ember erkölcsi minősége és külső sorsa közötti disharmoniának gyakori észlelése. Ha valami, e jelenség bizonyára adhatott alkalmat az izraelitának a kételkedésre. Az idegenekkel való érintkezésnek szintén lehetett szerepe a jelzett indifferentismus keletkezésében és terjedésében.

E vallástalan bölcsek irányt természetesen nem alkottak; inkább elvtelenség, mint egy közös elv jellemzé őket. Bölcseiségük negatív természetű volt, a khokma pozitív oldalát merőben tekinteten kívül hagyták. Bár a VIII. század végéig mindig találkozunk velük, a kapukban maradandó helyet maguknak nem szerezhettek, követőkre nem találhattak. Egészen más volt sorsa a kegyes bölcseknek. A «Freigeist» ellen folytatott küzdelmük és az ezen oldalról jövő támadások csak fokozák bennük a vallásos érzés élénkségét és a solidaritás tudatát. Élet-szabályaik, intelmeik is nem állottak elszigetelten, egymástól függetlenül, hanem szerves, logicus kapcsolatban egymással; különböző oldalait képezték ezen pár szóban kifejezhető nagy leczkének: «Légy bölcs a szó igaz értelmében!» És az a szellem, mely valamennyiüket áthatotta és a melynek organumai voltak aképen, mint a próféták az isteni «ruakh»-nak (szellemnek), az a szellem a «bölcseiség» volt.

Azonban, valamint minden szellemi jelenség életében, mely fejlődésének csúcspontját elérte, hanyatlás észlelhető, e nemes, humanisticus irány is, melyet a kegyes bölcsek akkora elhivatással és művészi ügyességgel képviseltek és ápoltak, a VIII. század vége felé tartalomban és formában egyaránt hanyatlani kezdett. Az ezen korszakban keletkezett példabeszéd-gyűjtemények, a XXV—XXIX. és még inkább a XXII—XXIV. collectiók minden kétséget kizárólag tanusítják ezt. E példabeszédek formájában nem nyilatkozik az a művészi ügyesség, költői érzék és finom ízlés, melyet a megelőző idők hasonló termékeinél, p. o. a X—XXII. gyűjteményben tapasztalhatunk. A tartalom-ból is hiányzik az eredetiség és szellem. Általán úgy látszik, hogy a hivatás iránti lelkesültség és munkakedv megcsappant a bölcseknél. A költői forma használatában olyan szabadságokat engednek meg maguknak, melyeket azelőtt meg nem tűrtek volna. Ha egy szóval akarnám jellemezni őket, azt mondhatnám: középszerűekké váltak. És mind ennek magyarázata az az állapot, melybe a tíz törzs országa II. Jeroboám halála után († 784.) jutott s a melyben azután állandóan sanyalódott: a gyakori összeesküvések és trónváltások, a folytonos polgárháborúk és szerencsétlen hadjáratok. Ez állapot a prófétákat tevő a helyzet uraivá, míg a bölcsek számát, befolyását és tekintélyét rohamosan csökkenté. A népnek vigasztalás kellett most és nem erkölcsi oktatás, azt pedig a próféciaikban találta meg és nem a bölcseknél. Így játszotta le szerepét a khokma hazájában. Mielőtt Szalmanézer Szamaria elpusztítása és a lakosságnak Assziriába deportálása által (719.) Észak országának a halálos dőfést megadta volna, már betelt Ámósz próféta jös-

lata: «Ama napokban hallgatni fognak a bölcsek, mert rettenetes idő lesz az».¹

Efraim bukása után a bölcsek Judába teszik át népnevelői és irodalmi tevékenységük színterét és a papok és próféták által feltékenyen őrzött theokratikus intézmények talaját termékenyítik meg humanistikus eszméik és törekvéseikkel. A talaj azonban a theokratia őrei mellett csak igen csekély számmal és minden feltűnés nélkül szereplő bölcs működése által némileg már el volt készítve számukra. Az eddig észrevétlenül folydogáló kis patak most egyszerre új és bőséges táplálékot nyert észak vizeiből, mi által medre mélyebbé és szélesebbé lön.

Juda ekkori helyzete pedig felette kedvező volt a khokmára nézve. Észak bukása után ő lett a keleti világbirodalmak állandó játéktárgya és küzdtere. Az idegen elemek idegen szemleletet vittek be a theokratikus élet légkörébe, mi által, épen mint Északon történt, a zsidó typus szögletességei elmosódtak s az elmék és kedélyek fogékonnyá lettek az universalistikus elvek iránt. Előnyösnek mondható a khokmára nézve ama körülmény is, hogy Juda sorsát három évtizeden át (725—696.) *Hizkia*, a költőkirály és nagy irodalombarát intézte, ki nemcsak kegyeivel halmozta el ez irány képviselőit, hanem irodalmi tevékenységeikben is részt vett, ilyenmő vállalataikat fejedelmi méltóságának egész hatalmával és tekintélyével támogatta. A Példabeszédek könyvének irodalomtörténeti szempontból legbecsesebb szakaszát (XXV—XXIX.) e mácenási hajlamoknak köszönhetjük. Az ő megbízására és pártfogása mellett gyűjtötték össze udvarának nagyjai e példabeszédeket a hazátlanná lett efraimita bölcsek ajkáról, hogy az elkallódástól megmentsék és az utókornak, Salamon öröke gyanánt átadják.

Egy ilyen fejedelem uralkodása alatt könnyű volt a bölcseknek hozzászokni az új viszonyokhoz és feledni hazájukat, annyival inkább, mert többnyire tehetős, tekintélyes polgárok voltak, kiknek nem kellett új keresetforrás után kutatniok, nem kellett nehéz küzdelmekkel új megélhetési feltételeket teremteniök.

Fellépésük hatalmas lökést adott a khokma fejlődésének Judeában; számos és tekintélyes hivat szerzett az eddig mellőzött iránynak, rokonszenvet keltve iránta még a próféták között is. Jeruzsálem, a műveltség fokusa volt működésük központja; még Jeremiás idejében, a VII. század végén is itt találjuk őket, tanácsokat osztogatva mindenkinek, ki hozzájuk fordult és csak az ország és fővárosa bukásakor (586.) veszítjük el nyomaikat a kapukban. «A földre leültek és hallgatnak Sion

¹ 5. 13.

lányának vénei», panaszolja a Sirmak bánatos költője.¹ ki átélte a borzasztó katasztrófát. Az idegen földön, Babelben, a hova foglyokként hurczoltattak. hiányzott működésük számára a kedvező alkalom és azt vissza többé, azután is, soha nem nyerhették. Azonban, ha nyilvánosan nem is szerepeltek többé, tették azt zárt körben. Mint Ezekhiel k.-ből kitűnik,² már maga a nép is igen sok példabeszédet és közmondást hozott magával hazájából, a melyeket itt, hogy úgy mondjam, ismét forgalomba bocsátott és a folytonos ismétlés és idézgetés által tovább plántált; a bölcsek pedig, minthogy új példabeszédek alkotására a viszonyok kedvezőtlenek voltak, törekvésüket arra irányozták, hogy az otthon költött példabeszédeket emlékezetükben megőrizték. A Pédabeszédek könyvét, mely ekkor már, a két utolsó fejezet kivételével, készen volt, ide is magukkal hozták, olvasták és olvastatták és ez által nemcsak megőrzék a khokma emlékezetét a kihalástól, hanem az érdeklődést iránta állandóan ébren tartva, az irány esetleges föllendülésének lehetőségét tudatosan előkészíték.

E történeti fejtegetés után ama kérdésre kell visszatérnünk, hogy a Judeába áttelepült bölcsek működése az új vallás-erkölcsei élet légkörében, a theokratikus intézmények talaján, a papság és prófétaság mellett minő irányt vett fel?

Judeában, hol, mint említém már, a vallásos élet határozott formákban nyilvánult, melyeket a valódi izraelita a benső tartalomtól elválasztani nem tudott, igen különösen érezhették magukat a bölcsek. Jellemük és gondolkozásmódjuk azonban annyira ki volt forrva, az általuk képviselt irány annyira indifferens volt lényegében, a theokratia iránt, hogy theokratákká még ilyen légkörben sem válhattak. Mindazonáltal a vallásos jellemű bölcsek, Juda nemes érzelmű polgáraival való állandó érintkezéseik folytán még vallásosabbakká lettek és többé-kevésbbé a próféták befolyása alá kerültek. Ellenben azok, kik különben sem lelkesedtek a vallás iránt, hanem kizárólag a gyakorlati számítás irányelvei szerint igyekeztek az egyéni és népeletet berendezni, most még kevésbbé érezték magukat arra ösztönözve, hogy a vallásosság követelményeinek eleget tegyenek; a forma ellenszenves lévén előttük, azzal együtt a tartalmat is eldobták és ekképen a másik szélsőségbe csaptak át.³ Bár a bölcs névre ezek is igényt tarthattak, számukra marandó hely Juda földén nem létezett. Az előbbieket ellenben, mint említém, a prófétákkal jutottak állandó érintkezésbe. Csak ezek érdekelhetnek itt minket.

¹ 2. 10, 5. 14. — ² 12. 22; 18. 2, 19 s. köv.; 7. 26. — ³ Jesaj. 28. 1—22.

Bármily nagy is lón köztük és a próféták között a közleledés és rokonszenv, a nagy számmal főnnálló elvi ellentétek a kölcsönös érintkezés barátságos jellegét gyakran megzavarták. A próféták, Juda nép életének vezetői nem mutatkoztak hajlandóknak társadalmi állásuk fényét és méltóságát a bölcseséggel megosztani és irányelveiket az átszarmazott irány szelleméhez módosítani. Annyival kevésbbé, mert érezték, hogy vallásos tekintetben, mi előttük a főszempont volt, jóval felettük állanak. Ennélfogva a bölcsesség a virágzásnak azt a magas fokát, melyre Efraimban fölemelkedett, itt soha el nem érhetette. Igaz, hogy egynéhány évtizeden át megtartá önálló fejlődését, sőt föl is lendült, mert képviselői oly gyakorlatiasan s egyszersmind oly meggyőzően, mindenkire nézve oly világosan beszéltek, annyira a mindennapi élet kérdéseinek és szükségeinek tárgyalásához tudták magukat tartani, hogy a próféták mellett is érdekesekké váltak és sok figyelmes hallgatóra találtak. Nélkülözhetetlenek azonban többé nem voltak; a vallás-erkölcsi élet tiszteletben tartását a nép előtt, mi Efraimban az ő feladatok volt, a prófétaság vállalta magára; létjoguk tehát megszűnt s az általuk képviselt irány csak a profetismus szelleméhez módosult alakban elhetett tovább.

A két szellemi hatalom érintkezése azonban nemesak az egyikre volt hatással. Mi alatt ugyanis a prófétaság a gyorsan népszerűvé vált új irányt meghódítani igyekezett, maga is, mintegy öntudatlanul, annak befolyása alá került. Egészen hű és teljes képét adják a két irány közötti viszonyoknak és kölcsönös hatásának a *Jesaja* személyisége és profeciái. Örül a bölcseseknek, midőn a nép bűneit ostromozzák és vallás-erkölcsi életre serkentenek, de kikel ellenük, a midőn hivatásuk körét túllépve politikába elegyednek vagy állami ügyek feszegetésébe bocsátkoznak; a mikor pedig épen olyanokat lát közöttük, kik a jahvismus dogmáinak tekintélyét s ezzel a népvallás fundamentumát támadják meg, egészen elkeseredik és kíméletlen szavakban ad kifejezést nemes haragjának. Feltűnő, a bölcsesség szellemének történetére nézve jellemző, hogy a próféta későbbi. Elíraim bukása után tartott beszédei sokkal nagyobb rokonszenvet árulnak el ez irány és képviselői iránt, mint a korábbiak. Mig amott, 719 előtt a syr-efraim háborúk alatt tartott profeciáiban csak egy-egy eszme és terminus vall a khokma befolyására,¹ addig a Szánherib inváziója alkalmával (I. 710.), tehát pár évtizeddel később tartott beszédeinek már a for-

¹ 5. 13; 6. 9 s köv. v., 8. 20; 9. 5, 16: a *daat. jabinu. jedéu, nebalá, thórah* stb. kifejezések.

mája, a stylusa is a khokma-irodalom hatásának szembeötlő jeleit mutatja. Így gyakran találkozunk e beszédekben¹ a hasonlattal (másál) és azzal a mondatszerkezettel, mely a Példabeszédek k.-ból jól ismert parallelismusra emlékeztet.² Gondolataival is, a minék tudása ránk nézve fontosabb, állandóan a khokma eszmekörében mozog. Lépten-nyomon utal Jáhve bölcseségére, mely módját ejti Izrael megszabadításának³ Isten ítéletével fenyegeti népét, melyet tévútra vezettek a vallástalan bölcsék, kiknek azonban a próféta várakozása szerint, «bölcsességük elvész és okosságuk semmivé lészen».⁴ «Jaj nekik, kik elrejtik Jáhve előtt tanácsukat (eszáh) és így szólanak: kicsoda lát és kicsoda vesz eszébe minket?»⁵ «Semmivé lesz egy pillanat alatt a vallással csúfolódó (lész) és az erőszakos.»⁶ E «Freigeist»-okról mondja tovább, hogy «bünössé teszik az embert a beszédért és hálót vetnek annak, ki őket a kapuban megfeddi».⁷ azaz a kegyes bölcslet, az erkölcstanítót igyekeznek saját szavaiban megfogni. Másfelől azzal vigasztalja magát, hogy a nép megtérése után belátáshoz jut és megszívleli az oktatást (thórah).⁸ Majd akkor az esztelenek szíve is megnyílik a tudásnál (daat) és a vallással gúnyolódó bolond nem nevezetik többé nemes érzelműnek (nádib).⁹ A nép, mely most Istent nem ismeri és nem keresi, azt tanúsítja ezzel, hogy képtelen «ismeretre» és «belátásra»: ¹⁰ birái és bölcssei eltévedtek, de jövőben igazságosak és kegyesek lesznek ismét, mint azelőtt, mert Asszírira bukása után a bölcsesség és belátás ismét virágozni fog, mivelhogy Jáhve felelme közkincsévé lesz akkor a népnek.¹¹ Dávid hatalmas sarján fog megpihenni Jáhve szelleme, azaz: «a bölcsességnek és belátásnak, a tanácsnak és erőnek, az ismeretnek és kegyességnek lelke; jog és igazság szerint fog itélni és feddeni», a béke ama napjaiban, mint az igazi bölcs és igazi bíró mintaképe.¹²

Ez utóbbi szavakban a khokma befolyását látjuk a próféta messiási jóslatainak formájára. A néhány évtizeddel korábban élt Amósz és Zakharja (9—11.) messiási prófecián még nem fedezhető fel ez a befolyás, holott az előbbi próféta igen jól ismeri a bölcséket és gyakran foglalkozik velük. Sőt, úgy vélem, hogy Jesaja ide tartozó legrégibb keletű jóslatában is (Fiú adatik nekünk, kinek vállán leszen fejedelemség stb.),¹³ egészen ok nélkül keresik némelyek ezt a befolyást. A miből

¹ 29—32. fejezetek.

² 29. 9, 11, 12. — ³ 31. 2. — ⁴ 29. 14. — ⁵ 29. 15. — ⁶ 29. 20. — ⁷ 29. 21. — ⁸ 29. 24. — ⁹ 32. 4, 5. — ¹⁰ 1. 3. — ¹¹ 1. 26, 33. 6. — ¹² 11. 2, 4. — ¹³ Jes. 9. 5.

szükségképen következik két dolog; először, hogy a khokma-irodalom és a bölcsék működése általán csak azután gyakorolható befolyást a prófétákra, miután előbb maga a prófétai eszmék befolyása alá került s ez által realiticus karakteréből vesztített valamit; másodsor, hogy a kölcsönhatás lehetőségének föltételei közé tartozott a személyes rokonszenv, az ösztön-szerű sympathia is, minek például Ámosz igen kevés jelét adja. míg Jesajánál e hangulat annyira szembeötlő, hogy méltán nevezhetnők őt a «próféták bölcsének».

A másik nagyhatalom, melylyel a khokmának Judeában meg kellett mérkőznie, a *papság* volt. És minthogy a papok által képviselt irány és a khokma között az elvi ellentét sokkal élesebb és formailag is szembetünőbb vala, mint a prófétismus és khokma között, a mérkőzés eredménye is, mindkét küzdő fél sorsára nézve elhatározóbb befolyást kellett, hogy gyakoroljon. És valósággal azt látjuk, hogy míg amott a kölcsönhatás mindkét jelenségre határozottan üdvös volt: a prófétismus humanisticusabb, a khokma az «indifferens» elemek kiválása után vallásosabb jelleget öltött, addig itt az érintkezés és küzdés az egyik félnek, a khokmának sorsára végzetessé vált Jeremiás idejében, a VII. század végén már annyira elveszté önállóságát, annyira a törvény befolyása alá kerül, hogy a nép bölcs és pap között alig lát már különbséget és élet-szabályainak követését a törvény rendeleteinek megtartásával kapcsolja össze.¹ A fogság után aztán, mint látni fogjuk, a bölcsesség egészen a törvény karakterét ölti fel. De annál többet nyert az említett érintkezés folytán a törvény maga. Azt a káros hatást, melyet a vallás-erkölcsi élet bensőségének és tisztaságának okozott azzal, hogy a merőben külsőleges kultusz-cselekvényeket egy rangba helyezte az erkölcsiség szabályaival, a khokma a maga emberies szellemével, mély erkölcsi tartalmával nagy mértékben ellensúlyozta és enyhítette. És a particularismus is, mely az ó-szövetség valamennyi törvénycodexét egyképen jellemzi, a legszelídebb formában épen a Deuteronomiumban lép elő, abban a törvénykönyvben, mely a bölcsék és a khokmairodalom nyilvánvaló befolyása alatt készült, a VII. század második felében. E törvénykönyv tárja elének jellemzőbb mozzanataiban azt a hatást, melyet a khokma a törvény szellemére gyakorolt.

Mint a próféták, e kodex szerkesztője is eszméket és terminusokat kölcsönöz a bölcséktől, sőt odaig megy, hogy a törvény megtartását bölcseségnek mondja.² mi alatt korántsem a

¹ Jes 8. 8. — ² 4. 6, 7.

rendeletek beemlézését, hanem — a mi igen nevezetes — a törvény szellemének elsajátítását és ezzel együtt a theokratikus élet gyakorlását érti. És akkor is, midőn a törvényt az egyén benső tudatából vezeti le, figyelmeztetve, hogy mindenkire egyképen közel van az ige; szívében és szájában van az.¹ akkor is határozottan a khokma befolyását árulja el, mert a bölcsék voltak Izraelben az elsők, kik az egyén és az önálló egyéni gondolkodás jogait hangsúlyozták, ők hivatkoztak oktatásaik közben szüntelen az egyéni öntudatra, a szívre, mint ama forrásra, melyből a bölcsesség származik. De nemcsak eszméket és kifejezéseket kölcsönzött a törvény a bölcséktől, hanem egész gondolatformákat, mondatokat is vett át a khokma-irodalomból. Az a nyilatkozata p. o. hogy «az ajándék megvakítja a bölcséket és megtéveszti az igazak szavát»:² ugyanebben az alakban és jelentéktelen variációkban számtalanszor fordul elő a legrégebbi keleti példabeszédek gyűjteményében.³ Kiválóan jelentékeny hatást gyakorolt rá a Pédabeszédek első szakasza, melynek írója vele meglehetősen egy korban élt. És e hatás a törvénykönyvnek nemcsak irányán és célzatában nyilvánul szembetűnően, de felfedezhető tartalmában is, melynek számos részletét a tanköltemény egyes versei visszhangjának tekinthetjük.⁴ Sőt parallel verseket is találunk.⁵ *Kuenen* különösen a törvénykönyv IV. 5—8. verseire figyelmeztet, hol a törvényadó épen annyira kezét nyújt a bölcsnek, mint ez utóbbi neki a Pédabeszédek III. 9. 10. versekben.

Bármekkora befolyást gyakorolt is azonban a khokma a törvény szellemére és formájára, naponként veszíté a tért vele szemben. A törvény az élet szabályozását hova-tovább inkább a maga kizárólagos feladatának és jogának kezdé tekinteni. A kegyes Jósia király híres reformációja (630.), mely a Deüteronomiumot hivatalos jelleggel és kötelező erővel ruházta fel, a törvény e jogának teljes elismerést szerzett. A bölcsesség tehát most, a midőn a hit és cselekedet mindenkire nézve kötelező zsinórmértéke meg volt adva, feleslegessé lett. Különben is, mint említém már, hivatása Izraelben csak ideiglenes volt. Mihelyt egyszer a nép, bárminő formában is, minden rétegében vallásossá lett, a bölcsesség e létjoga megszűnt.

Az enyészet processusa azonban meglehetősen lassú volt, minthogy a nép, mely vallásos tekintetben conservatív szokott lenni, nem volt átalakítható egy nap alatt; a törvénykönyvben kodifikált prófétai eszmék nem hódíták meg egyetlen nap alatt

¹ 30. 14. — ² 16. 19. — ³ 10—22. fej. — ⁴ P. o. Deüt. 6. 4—9, 11. 18—21. és Péld. 3. 3, 6. 20, 21, 7. 3. — ⁵ Deüt. 8. 5 = Pbszd. 3. 12.

az elméket és kedélyeket. Sőt a reformáció felette erőszakos volta hatalmas reactiót keltett, a mi nemcsak késlelteté a bölcsesség halálát, hanem, legalább egyidőre, különös erőt és lendületet kölcsönzött működésének. Azt látjuk ugyanis, hogy még Juda végnapjaiban is elég erőseknek érzik magukat a bölcsek arra, hogy szembeszálljanak Jeremiával, megtámadják politikai magatartását és discreditalják a prófétai jóslatokat a nép előtt.¹ Általában nagy önbizalmat áruznak el a kétségbeesés e szomorú napjaiban s távolról sem gondolnak rá, hogy létezni valaha megszűnének: «A paptól nem vesz el a törvény, a prófétától nem a prédikálás, a bölcstől sem a tanács»,² hirdetik erős meggyőződéssel. A jövő azonban nem igazolta várakozásaikat. Az 596-ban bekövetkezett politikai bukás és a rákövetkező fogság nyomorai elnémíták a papot, prófétát és bölcset egyaránt és az általuk képviselt szellemi irányok fejlődésének hosszú időre gátot vetettek. Mi alatt azonban a törvény, mely már Juda haldoklásának utolsó évtizedeiben túlsúlyra jutott a más két szellemi hatalom felett, a viszonyok különösen kedvező alakulása folytán megizmosodva került ki a fogság viharai közül, addig a profetismus és a bölcsesség megtört erővel, szárnyaszegetten és útat tévesztve haladnak tovább, egy minden figyelemre méltó, érdekes mozzanatokban gazdag phassissal fejezve be hosszú életüket.

Józsa Zsigmond.

¹ Jerem. 19. 23, Ezek. 12. 22. — ² Jerem. 18. 18.

AZ ÉNEKES-KÖNYV REFORMJA ZENÉSZETI SZEMPONTBÓL.

(Második közlemény.)

A mi már magukat a *dallamokat* s a *dallamok külalakját* és rithmikai beosztását illeti, ezeknél nem kevesebb nehézségekkel kell megküzdenünk, mint a szöveg rithmizálásánál. Ugyanazon okok itt is ugyanolyan okozatokat szülnek. Az idegen nemzetiségű dallamok, melyek a Szenczi-féle zsoltárfordítással hozzánk átplántáltattak, még most sem lehetnek úgy teljesen a mieink, még mindig nem válhattak úgy saját vérükké, nemzeti vérmérsékletünk, magyar kedélyünk oly közvetlen melegségű tolmácsaivá, mint a magyar talajon szülemlett népdalaink melódiái. És hogy a jövőben sem lehetnek azzá, azt e dallamok idegen eredete, idegen eredetükből kapott művészeti sajátosságaik s a körünkben leélt csaknem háromszáz éves mult tanuságai egyaránt igazolják.

Nem szabad ugyan kegyeletleneknek lennünk e dallamok iránt; s midőn nem akarom senkinek e dallamokhoz kötött hagyományos kegyeletét zavarni, magam is tisztelettel hajlok meg Goudimelnek emlékezete előtt, ki csupán e dallamokért lett a Bertalan-éj áldozatainak lajstromába fölvéve; de másrésről, mint magyar és mint zenész egyaránt nem hunyhatok szemet ama következmények előtt, melyekkel a magyar nemzeti genius hangoztatja saját jogait még a vallás és ennek nyilvánulásai, úgyszinte a zeneművészet terén is.

Igaz ugyan, hogy a vallásban és a zenében egyaránt van bizonyos egyetemes jelleg, mely mindenkié lehet felekezeti és nemzetiségi különbség nélkül; igaz, hogy a népeknek és nemzeteknek egyaránt volt vallása és volt zenéje beláthatlan időktől fogva. De másrésről az is igaz, hogy úgy a vallás, mint a zene ezen egyetemes jellege csakis azoknak beltartalmára, az egyetemes emberit érdeklő érzelmre, tehát anyagára szorított, míg a külső előterjesztésekben, tehát a formákban mindkettőnél ott látjuk a végtelen különbséget a szerint, a mint

ezt az egy bizonyos éghajlat alatt és viszonyok között élt népek vérmérséklete, kedélyvilága, továbbá az egyes népfajok, nyelvcsaládok nyelvének és zenéjének különböző metrikai, rithmikai és dallamtani törvényei hozták magukkal. A nemzetiség ugyanis oly erős bélyeget nyom egy bizonyos területen élő nép lelki és testi életére, hogy ha ezt a bélyeget leengedi magáról töröltetni s talán mással fölcserélni, elveszti önmagát. Egyesek, kik a nagy világgal, annak különböző népeivel gyakrabban érintkeznek, a művelődés sokoldalú ráhatása folytán levetkőzik a nemzetiségi jelleget, de a nemzetnek nagy zöme, a nép, mely a maga tiszta nemzetiségi érzelmeit ivadékról-ivadékra plántálja át, soha sem lehet kosmopolitává. S mivel nem lehet, ennek lelki szükségleteit csak a nemzeti irányú nyilatkozatok s a nemzeti műöszton alkotásai elégíthetik ki igazán.

A nemzetiségnek a vallás terén való ilyen nyilvánulását látjuk már a régi népeknél is, a midőn t. i. a művelődéssel együtt járó kosmopolititás még nem zavarta meg az érzelmekek a nemzetiségi ösztön által sugalt módon való nyilvánulását. Az isteni tiszteleteken ott szerepel mindenütt a legnemzetiebb művészet, a táncz. Az oltárt tánczoló papok vették körül az indek, egyptomiak, héberek, Buddha és Mohammed vallásában s a nemzetiség ily irányú nyilvánulását eleinte még a partikularistikus ideákon felül álló keresztyén vallás sem volt képes ellensúlyozni s a vallásos tánczot egy ideig szintén meghagyta.¹ Sokkal nemesebb irányban nyilvánult a kultuszban a nemzetiség a reformáció idején azon körülmény által, hogy maga Luther visszaadta a népnek az isteni tiszteleten való tényleges szereplési jogát, mely főleg a nemzeti dallamokra készített sz. énekek előadásában mutatkozott s magára a reformáció terjedésére is óriási hatással volt. Ez énekek ugyanis nemcsak a templomokban hangzottak, hanem erdőn, mezőn mindenütt zengettek a munkás nép ajkán s az eredmény mellett fényesen tanuskodnak ama példabeszédszerű mondások, melyek magából a kath. ellentáborból hangzottak fel s így kétszeresen jellemzőek, minők: «Das Volk singt sich in Luthers Lehre hinein».

¹ A templomi és temetői szent tánczok a III. században divatosak leginkább, a mikor azokat Georgias Thaumaturgos neocaesarei püspök hivatalosan is elrendelte. Az ily tánczok előtánczosa maga a püspök volt s maguk a tánczok ünnepélyesek és komolyak voltak; később azonban, mivel rendszeren a vigiliák alkalmával rendeztetek, elfajultak s III. Gergely pápa által 731-ben, majd Zachariás által 741-ben, mint a keresztyén kultuszhoz nem illők, eltöröltettek. (Lásd bővebben: Böhm F.: «Geschichte des Tanzes» I. 15–19. l. V. ö.: Ponori Thewrewk E.: «A magyar zene tudományos tárgyalása». Budapest. 1890. 18–19. l.)

vagy ilyenek Consenius jezsuita pater szavai: «Hymni Lutheri animos plures quam scripta et declamationes occiderunt».¹

Hát minálunk, magyar protestánsoknál, kiknek dalos természetete annyi külföldi zenebúvárt hozott már hazánkba; kiknek kedélyében annyi mélység, annyi meleg költőiség s a dalra oly gazdagon termő talaj van, mint egy nemzetben sem, felhangzanak-e a templomon kívül, az erdön és mezőn is a mi egyházi dallamaink? Aligha! Pedig bizonyosan volna abban valami erkölcsileg nemesítő, a buzgóságot nevelő, ha a mi népünk munkája közben, vagy a munkáról hazajövet, egy-egy szép templomi énekünkre kezdene rá; ha valami, bizonyára ez volna képes bevinni a vallást az életbe, megnemesíteni a munkát, enyhíteni az arcok verejtékét s templommá avatni fel magát a szép természetet, hol «az egek beszélnek és nyilván hirdetik» az Úrnak erejét. Valamikor, talán a reformáció első idején nálunk is úgy lehetett, mint Lutheréknél. A mikor megindultak a Dévaiak, Batizaiak, Sztáraiak s rákezdtek önkészítette énekversüket egy-egy ismerős melódiára énekelni; a midőn meghallotta az a nép, melynek nem volt szabad az Istent saját énekléseivel dicsérni az előtt, hogy ő is énekelhet már ezután, és pedig énekelhet saját édes zengésű anyanyelvén s azokon a melódiákon, melyek azelőtt «a Cirus éneke nótájára», az «Im egy szép história», «Az Abigael asszony históriája», «Árpád való fő az kapitányságban», «Az Hunyadi János nótájára» stb. magyar históriás énekek nótáira énekeltek,² bizony maga is édes örömet megtanulta a reformátortól s a prédikátortól és aztán hangoztatta templomban, családban, mezőn egyaránt. Csakis így verhetett jó magyar népünknel gyökeret a reformáció, így terjedhetett el csaknem egy félszázad alatt oly nagy területen, így lehetett belőlünk «magyar vallás».

A XVII. század elején forduló pont áll be énekügyünk történetében. A Szenczi páratlan szépségű szövegeivel bejött francia melódiák nagy csapást mértek a régi históriás énekek dallamán használt énekekre. Az új zsoldárokkal «igen éltek vala az ekklesiában», t. i. a szép szöveget mindenütt nagy örömmel fogadták, «de hogy az muzsika a magyaroknál tudatlanságban vala, nehezen találták ki a nótákat», azaz nem tudtak velők oly könnyen megbarátkozni, mint a magyaros szöveggel.³

¹ Lásd ezekről bővebben: Knipfer: «Das Kirchliche Volkslied in seiner gesch. Entwicklung». (Bielefeld, 1875.) V. ö. Krausold: «Der prot. Choralgesang». (Fürth, 1851.)

² Lásd az 1593-iki «Bártfai énekes» feliratait.

³ Lásd Asztalos András levelét Szenczihez (Ipolyi: «Veresmarti M. élete és munkái». Budapest, 1875. I. k. 357. l.).

Majd hosszú kínos küzdelem következik a régi históriás dallamok és a francia melódiák között, melynek részletezését, tekintve, hogy az olvasó más helyen megtalálhatja s igen megbővítene e dolgozatot, ezúttal mellőzöm. E küzdelem eredménye a régi dallamok legnagyobb részének mellőzése s a francia melódiák uralomra jutása lett. Sajnálattal kell e tényt konstatálnunk, mert benne a nemzetiségi elemnek vereségét látjuk egy idegen javára, mely által népünk vallásos buzgósága, mélyen érző lelkülete soha sem nyilvánulhat a maga teljes mélységével s megrázó erejével.

Ismétellen hangoztatom, hogy más a vallásos buzgólkodó álláspontja, és ismét más a vizsgálódó kritikuse. S ez utóbbi szempontból tekintve, szivesebben látnók, ha az énekes-könyv folyamatban levő reformja által a mellőzött ősi magyar dallamok rehabilitálását kellene konstatálnunk, a francia melódiák további dédelgetésénél: örömeztőbb vennők, ha jó magyar népünknek visszaadnók azt, a mi neki jogos tulajdona s ne igyekeznénk elhítni magunkkal, hogy a francia népdalok motívumaiból készült melódiákat egészen magyarra, sajátunkká tettük. Az ilyen irányú reform gazdag gyümölcsökkel fizetett volna: míg a megszokott úton való további haladás, egynémely dallamnak — melyeket népünk úgy sem énekel — kihagyása s kincsét érő ősi melódiáinknak tovább is mellőzése nem fogja sokkal becsesebbé tenni az új énekes-könyvet a réginél. Nem mondom, hogy minden francia dallamot töröljünk ki az énekes-könyvből, mert hiszen ezek között is nem egy van, mely szerkesztését, dallamosságát s harmoniai képleteit tekintve, nemzeti-ségünknek úgy — a hogy megfelel; de azt sem hallgathatom el, hogy e dallamok — s általában a francia zene — a magyar kedély előtt hidegen hangzanék el s nem képes annak mélységeig behatolni. A francia általában a külső, a forma embere; ez jellemzi zenéjét is, mely nem a zenei gondolatok mélységével, a tartalom melegen ható erejével, de a külső száraz forma szabatos csínjával, a harmonizálás mesterkéltségű tudományával eszközli a hatást. Ámde a gyülekezeti — és ezt hangsúlyozhatjuk, hogy magyar gyülekezeti — éneknél mindezek előtt lendületes dallamosságra van szükség, mely nem az olasz zeneformák émelygős fordulataival, sem a német tudákos harmonizálással, még kevésbé a francia könnyed s csiszolt formájú, de sokszor kevés tartalmú melódiáival hódít, hanem a melyben van igaz és nagy érzelem, a gondolatokban mély-

¹ Lásd bővebben F. L.: «A magyar ref. énekügy és a francia dallamok». (Sárospataki Lapok 1892. évf. 26–31. szám.)

ség, a dallam szárnyalásában erő és lendület, közvetlenül ható melegség és mindezek mögött színezésre alkalmas, gazdag harmoniai háttér. Ilyen melódia elégítheti ki csak a magyar kedélyt. A szoltárdallamokból kisebb-nagyobb mérvben ilyenekül tekinthetők: a VIII., XVI., XXIII., XXVI., XXVIII., XXX., XXXIII., XXXVIII., XLII. L., LXV, LXXVII., LXXXVIII., LXXX., LXXXIV., CII, CV., CXXXV., CXXXVII., CXXXVIII. E hűsz melódiához hozzáveendőek volnának a dicséretekből: «Uram a töredelm...» 37, 64, 70, 74, 75, 137, 146, 153, 162, 163, 173, melyek ha még vagy 10—15 szép ősi magyar melódiával pótoltatnának ki, egy 40—45 dallamból álló énekes-könyvet adnának, melynek minden melódiája magában is értékes, ezenkívül a magyar nép kedélyére termékenyítő erővel és melegséggel bír s végül csakis ily kevés számú melódia mellett lenne megvalósítható a hivatalos «Programm» ama várva-várt terve, «hogy jövőre a kevesebb, de szebb dallamokat templomi közönségünk jobban begyakorolhassa» s így éneklésünk is vonzóbbá, isteni tiszteletünk szebbé s felemelőbbé tétessék.

E mondottak után meg kell még röviden emlékeznünk arról, minő formában szerkesztessenek e dallamok, hogy sem azoknak eredetisége s így szépsége el ne ferdítettessék, sem pedig a magyar éneklő nemzetiségének meg nem felelő előadásra ne kényszerítettessék.

Zenészeink véleménye e tekintetben három csoportra oszlik szét. Az első irányzatnak egyedül álló, de lelkes szóvivője volt *Ivánka* Sámuel, ki úgy élőszóval, mint meleg ügyszugság által sugalt vitázó, czáfólo irataiban, czikkeiben az ú. n. eredeti alakzat mellett küzdött. Vagyis kiváló tekintettel arra volt, hogy miután e dallamok legnagyobb részben a francia népdalok motívumaiból lettek összeszerkesztve és miután eredeti szépségük is csak ezen eredeti alakzatukban érvényesülhet teljesen, e szépségük kedvéért használjuk azokat mi is az eredeti méretek szerint. «Minden dallam — úgymond — egy kép, melyen a mult véres idők fájdalmas kinyomata látható; tegyük e képen avatatlan kezekkel egy esetben, oda nem illő tollvonást, az eredeti vonások megsemmisülnek s általuk megsemmisül a hatás és kinyomat is. Énekeink minden hangja egy szent emléket költ fel bennünk a mult időkből és sokat mondanának, sokra tanítanának azok, ha tudnának szólni. Nekem ez a meggyőződés, azért vagyok féltékeny énekeink eredeti alakzatára, azért kívánom azt mások által is szeplőtlenül megőriztetni.»¹

¹ Ivánka S.: «Szemle a revidált énekes-könyv felett». Sárospatak, 1877. 40 l.

Ámde kegyeletes érzelmei mellett feledni látszott az ügybuzgó szerző, hogy az énekes-könyv mint ilyen, ereklyetár, melynek minden egyes darabja sérthetetlen nem lehet; hogy az egy bizonyos korban, bizonyos természeti, műveltségi viszonyok között élő nép vallásos buzgólkodásának egyik eszköze, mely nem önmagáért van, hanem csak eszköz egy magasabb cél elérésére és az idő s viszonyok alakulásai szerint úgy kell módosulnia, a mint azt a magasabb cél szükségessé teszi. Már pedig, hogy a magyar nép a Goudimel melódiák iránt való minden kegyelete mellett sem énekelhet e dallamok eredeti francia metrikája szerint, ez nemcsak a magyar genius követelménye, hanem gyakorlatilag is egészen természetes. Ez utóbbira például hozható fel épen az a gyülekezet, melyben a megboldogult mint kántor működött, hol daczára egy 22 változatú orgonával kísért rendkívül erős hangjának, nem volt képes az eredeti metrika szerinti éneklést megkedveltetni és meghonosítani.

A második irányzat főleg a dunamelléki egyházkerület által kiküldött énekügyi bizottság jelentésében¹ s Kálmán Farkasnak a «Prot. Egyh. és Iskolai Lap» hasábjain megjelent cikkeiben² nyer kifejezést. Ez már módosítani akarja a dallamot, de a «módosításnak nem magára a dallamra, csak annak ütemezésére kellene kiterjednie. A dallam a szöveggel szoros összefüggésben van; a szöveg az énekben kötött alakú, vagyis vers; a vers, jelesen a magyar vers ütemekből áll; s ha a dallam ütemei a szöveg ütemeivel nem vágnak össze, . . . meghasonlás áll be a dallam és szöveg közt s e meghasonlás zenei dissonantiára vezet». Nézete szerint tehát «a megtartandó dallamok újra ütemeztessenek, vagyis rithmizáltassanak és pedig a magyar zene törvényeinek megfelelőleg». Hát ez így a papiroson szándéknak, tervnek igen szép, s ha ez elvet a 64, 70, 72, 74, 75, 137, 140, 146, 153, 157, 162, 163, 173, 179 tősgyökeres magyar melódiákra mondanók ki egyedül, talán a gyakorlatban is kivihető volna; de a tőlünk idegen s csak a megszokás által magunkénak vallható francia melódiákra ilyen magyar kényszerubbonyt ráadni a gyakorlatban soha sem lehetett és nem is lehet a jövőben sem. A «gyakorlat» alatt pedig nem azt értem, hogy a néma papiroson negyed és félkóták kiszámított ütemei szerint az idegen dallamokat bizonyos magyarosnak látszó csoportokba beosztjuk, hanem azt, hogy a dallamok ilyen beosztású gyakorlati éneklése soha sem lett meg-

¹ L. a dunamelléki énekügyi bizottság jelentését. 1876.

² L. Kálmán F.: «Mit akarok én». (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1892.)

valósítható. Ez pedig egészen természetes. Mert beosztani ugyan bármely nemzet dallamát lehet úgy a walzer, mint a csárdás tempó metrikája szerint; de hogy a walzerből még sem lesz csárdás és viszont, ezt az illető műfaj benső tulajdonai, eredetileg megalkotott s az illető nép nyelvében, szellemében rejlő szerkezete, a ritmikai góczpontok eredeti alakulata, a metrum, hangsúly, a dallamfrázisok s a harmóniai háttér eltérő sajátosságai jó előre bizonyossá teszik. A külső szerkezet a melódiának külső alakzatát elferdítheti ugyan, de annak lényegét, az abban uralgó szellemet róla le nem törölheti; és valamint a magyar ember még a török dervis öltözetben is magyar ésjárás szerint fog gondolkozni, a magyar kedély mélységével fog érezni, úgy a francia zsoltármelódiákon is mindig megmarad az az erőteljes puritán hugenotta szellem, mely azoknak oly belső tulajdonuk, mint az embernek lelke, szive, mit a külső el nem változtathat. És a mi magyar kálvinista népünk, mely bizony nem sokat ért a kótatudományhoz, azonnal meg fogná érezni, hogy az ily beosztású zsolttárok csak látszanak magyaroknak lenni, de tulajdonképen nem azok; menten észrevenné, hogy e dallamsorok nem szakadoznak szét oly önként bizonyos magyar ritmikai csoportokba, mint ezt a népdaloknál tapasztalni lehet. Más a szöveg sorainak felosztása, mert abban édes magyar nyelvérzékünk elvei az uralkodók, ott a magyar ritmika egészen természetes és szükségszerű; de hát a szöveg kedvéért a francia melódia soha sem fogja a maga ősi típusát levetkezni s nem fog a magyaros ritmikával oly könnyen megbarátkozni, mint azt némelyek hiszik. Elégé sajnálatos dolog biz az, hogy a viszonyok sajátos alakulata folytán a specialis magyar egyház abba a nehéz helyzetbe jutott, hogy a lelkének táplálékaul szolgáló két ellentétes elemének, *a magyar* énekszövegnek és *a francia* dallamnak összeegyeztetésén törje a fejét. Itt vagy nemzetiségünknek kell háttérbe szorulnia az idegen melódiák eredetiségének kedvéért, mint Ivánkánál; vagy pedig a dallamok szépségének s eredetiségének kell elferdülniök nemzetiségünk kedvéért, mint emez idézett jelentésnél.

Melyik a helyesebb? Azt hiszem egyik sem; mert a két elem közé oly ellentét van beékelve, mely a két nemzet nyelvi s népzenei sajátosságában gyökeredzik.

Eltelkintve az erdélyi énekes-könyv ritmikájától, mely a maga bizonytalan s kanyargatásokkal telt ritmizálásával az előbb említett beosztások egyikéhez sem sorozható, van még egy zenei műalak, egy nemzetközi forma, mely a maga nagy méreteiben leginkább képes a nemzetiségi ellentéteket úgy — a hogy kibékíteni s e mellett könnyen kezelhető s méltóságos

jellegű beosztásával igen alkalmas a nagytömegű előadáshoz, ez az ú. n. chorál-szerinti beosztás. Jelen viszonyaink között egyedül ez az elfogadható alakzat, melyen egyházi éneklésünk történhetik, mely elméletileg leginkább megengedhető, gyakorlatban legsikeresebben kivihető. E széles kalap alatt a mi ének-szövegeink nemzeti rithmusai is bátran megférnek és pedig annyival inkább, mert énekelhetés szempontjából a szótagok nyújthatását illetően a magyar nyelv igen engedékeny és könnyen használható. Azért hát én is a «Programm» álláspontjára helyezkedem s szerintem is helyes, hogy «a dallamoknak mostani chorál méretei fognak megtartatni»; csak arra vigyázzunk, hogy a «chorál» czímen felettebb el ne nyújtsuk az énekelt szótagokat.

II. A második kérdés, melyet énekügyünknek zenészeti szempontból való vizsgálatánál tisztáznunk kell, mely még inkább igénybe veszi a zenei kritikus figyelmét, mint a rithmus kérdése, mert gyakorlatilag fontosabb, következményeiben mélyebbre hatóbb: *a szöveg és dallam hangulati rokonságának*, vagy karakterisatiójának kérdése. Oly kérdés ez, mely elől kitérniünk, vagy csupán mellékesnek tekinteniünk nem szabad. Nem pedig annál, a mai napság már axioma gyanánt tekinthető művészeti elvnel fogva, mely a szöveg és dallam között szoros egységet, benső rokonságot követel. E két művészeti elemnek ugyanis teljesen egy és ugyanazon czélt kell szolgálnia. A szöveg szavakba önti az érzés által szült eszméket, a zene pedig ugyanazon érzeménynek szóval nem tolmácsolható hullámzatait adja. A szövegnek, mint szélesebb értelemben vett zenének elemei alkotják voltaképen a dallamnak, mint szűkebb értelemben vett zenének elemeit is. «A zöngék — úgymond Ábrányi — a különböző betűknek, a dallamphrázisok és egész dallamok az összerakott betűkből keletkezett szók, mondatok s szélesebb gondolatok; a rithmus a nyelvek hangsúlyának, a harmonia a gondolatokra fektetett jelentőségnek felel meg.»¹

A szöveg és zene benső karaktereinek tehát minden tekintetben, egészen az egyes verssorokban kifejezett gondolatok finom árnyalatáig egyezniök kell, mert csakis akkor lesz a két elem egybecolvadásából származott «ének» valóban a léleknek tápláléka. Ez czélja általában minden művészeti törekvésnek, legyen az kép, szobor, vagy bármi más, hogy a rendelkezésére álló eszközök összhangosítása által a lelki felemelkedés s az érzelmek nemesítése annál könnyebben eléressék. Ugyanez áll a zenészetnél is és pedig fokozottabb mértékben akkor, midőn

¹ Id. Ábrányi K.: A magyar zene sajátságai. Budapest, 1893. 5. l.

az nem mint öncél, nem mint egyszerű gyönyörködtetés, vagy szórakozás, hanem mint egy szélesebb s magasabb rendű lelki világnak egyik hatalmas eszköze jelenik meg előttünk. Ez a magasabb világ pedig, hova a szöveg és dallam szárnyai emelnek bennünket, az igazi benső áhitat, a vallásos érzülettől áthatott lelki felemelkedés. De e cél csak úgy érhető el, ha — a nagy apostollal szólva — «a lélek által értelemmel is éneklek». (1 Kor. XIV. 15.) Ha ez a művészi egység nincs meg, előáll az a vizsás helyzet, mely pedig mai énekes-könyvünkben és éneklési rendszerünkben nem ritkaság, hogy szöveg és dallam egymástól távol álló, vagy éppen ellentétes érdekeket szolgálnak, s így a lelki felemelkedés biztos és határozott irányban való terelése helyett egymás hatását gyengítik, rontják, vagy éppen megsemmisítik; minek következménye aztán az, hogy az éneklő az előadott éneknek semmi benső utóhatását nem érzi, mert az éneklés alatt nem mást, mint a hangadó szervek külső gépies gyakorlatát végezte.

Nem lehet tehát közönyös előttünk a karakterisatio kérdése, főként akkor, ha meggondoljuk, hogy mai énekes-könyvünkben igen sok téves és helytelen példa található, melyek az Előmunkálatok laikus írói előtt alig tűnnek fel, pedig úgy a mai műízlés, mint a szoros értelemben vett vallásos érzelmekeltés szempontjából elítélendők s az új énekes-könyvből kiküszöbölendők.

Érdekes lesz e tekintetben egy futó pillantást vetni mai énekesünkre.

A zsoltárdallamoknak ugyanis mindenike bizonyos eszmei tartalommal bír, bizonyos kedélyhangulat szolgálatában áll, melyek — mivel Goudimel, e kiváló finom műérzékkel bíró zenész által már előzőleg szövegre irattak — a zsoltárszövegekkel rendszeren igen szép és benső egységben vannak. Oly híven kísérik ez egyszerű s a kálvini puritanismus keretén belül is művészi alkotású dallamok a Béza és Marot verseinek hangulatát, hogy a karakter egysége és rokonsága nemcsak a szöveg alap gondolatát, de gyakran az egyes verssorok finom árnyalatait tekintve is érezhető.

Hol bänkódik az Izrael, hol a politikai és erkölcsi bukás szélére jutva segedelemért eseng a Jehovához; mikor a babiloni vizeknél hegedűt fűzfákra függesztve kesereg, vagy az Úr örökébe jött pogányok dülása felett búslakodik, ott Goudimel is sír, panaszkodik és kesereg. Ellenben hol öröme van az Izraelnek, hol a nép sípokkal és dobokkal örvend a Jehova szabadításán, vagy nemes hevületbe jöve, «lantban, hegedűben, czimbalmi zengésben» magasztatja az Urat, ott a dallam is

«szép hangossággal és nagy felszóval» örvendezik és magas régiókban szárnyalva lelkesül. E két szélső irány között állanak ezeken kívül azon dallamok, melyekben a vágy, áhítat, lelki boldogság és nemes felbuzdulás nyerne megfelelő kifejezést. Innen van aztán, hogy zsolttárdallamainkat a szöveg tárgyának, kidolgozásának természete s a melódiának ezzel való rokonsága alapján bizonyos osztályokba lehet sorozni az érzelmek és eszmék ama fokozatai szerint, melyeken kedélyvilágunk egyszer, vagy másszor átmegy. Felhangzanak itt: a mélyen érzett fájdalom elegikus hangjai (22, 78, 79, 80, 102, 137 zsolt.), az epekedő lélek sóhajtásai (3, 8, 28, 38, 42, 61, 84 zsolt.), az elmélkedés egyszerű hangjai (15, 24, 32, 36, 119 zsolt.), a boldog elégtelenség (5, 23, 25, 26, 30, 34, 50, 77, 91 zsolt.), lelki felbuzdulás (16, 19, 33, 35, 65, 89, 96, 103, 104, 138 zsolt.), az öröm különböző fokozatai (47, 66, 81, 105, 135, 150) zsolttárok dallamaiban. Így oszthatók be természetesen a dicséret-dallamok is, bár ott a karakterisatio elve nincs mindenütt öntudatosan és következetesen keresztülvive. Legkevésbé van pedig azon helyeken, hol a laikus énekköltő a már meglévő zsolttárdallamra alkalmazta énekátiratát. E helyeken már éles ellentétet találunk, minőkhöz hasonlóak már az Előmunkálatokban is csak kivételesen fordulnak elő. Mai énekes-könyvünket szerkesztő őseink ugyanis nem igen dicsekedhettek kiváló zenei képzettséggel s ebbeli tudományuk legfőlegb a Maróthi uram által szerkesztett: «a Soltároknak a kóták szerint való éneklésnek mesterségének rövid summája» s a nyolcz oldalú: «Harmoniás éneklésről való rövid tanítás» (Debreczen, 1743.) határáig terjedt. Aztán meg mellékesnek is tekintették a dallamot, azon régi keletű s részben még ma is honos, de alapjában téves elvből indulva ki, hogy a protestáns énekekben főszűly a szövegre fektetendő, mivel az éneklésnek is egyik főfeladata az oktatás, a tanítás. Ez elv eredetét bizonyára a XVI. században vette, melynek hymnusz-költészete az akkori idők szellemének megfelelőleg telve van száraz dogmatizáló, s most részletesen, szórszálhasogatva magyarázó, majd az ellenfelet csipkedő, gúnyolódó s a prot. elveket ily módon terjesztő részletekkel. Ez az elv kísért még az ú. n. kathekizmusi énekeknél is, melyeknek végórájuk az új énekes megjelenésével ütni fog. Tehát még e század elején is igen kevesen tudták, hogy az énekekkel tanítani épen nem lehet, miután egyedül ez képezi azon eszközt, mely a kedély szolgálatában áll. Az ének szárnyain emelkedhetik a lélek oda, hol a bölcselkedő ész már szédülni kezd, de annál inkább elemébe jó a lélek érzelmi irányzata. melynek eredménye a vallásos kedély.

Ily téves irányelvek és felfogás mellett alig lehet csodálkozunk, ha énekes-könyvünkben oly kezdetlegességekre bukkanunk, melyek a mai művészeti elvek mellett meg nem állanak, sem pedig a vallásos kedélyre építő hatással nem bírnak. Ha ez énekekben csak magát az alapeszmét nézzük is (a menyiben bennök egy ilyen található), vagy az alaphangulatot vizsgáljuk, mely a maga nagy általánosságában a szövegből kiérezhető, akkor is merőben ellentétes tendenciák merülnek fel nem ritkán a szöveg és dallam között. Hát még ha az egyes strófhák vagy verssorok finomabb árnyalatait akarnók e tekintetben szorgos vizsgálat alá venni? Nem ritkán látjuk, hogy egy 10—12 strófhás énekünkben az érzelmek egész skálája van képviselve a hálaadástól a könyörgésig s ezek mindenike egy és ugyanazon dallam által tolmácsolandó. Az ily részletező eljárásnak a következménye aztán nemcsak az, hogy az ének alapeszméje a felismerhetlenségig szétfoly és ellaposul, hanem az énekes-könyv is vaskossá, drágává tétetik; nem is számítva azt a körülményt, hogy az ily énekek közbeeső strófhái alig-alig használhatnák, mivel a kántorok az első két vers elénekélése után vagy a közvetlenül következőt éneklék, vagy pedig az egyházi beszédhez illő egészen új éneket vesznek föl.

Mindeme szempontok mellőzve voltak a mai énekes-könyvben s az eredmény ime ez: Nagypénteken búslakodunk Jézus kínos halála felett a 39. és 43. zsoltárdallamokon, melyeken pedig a bánat érzelme nem tolmácsolható; lelkesen hirdetjük, «hogy eljött az idő teljessége» a 61. dicséret ugyanám bánatos hangú dallamán; hol Goudimel megkapóan ecseteli az Isten oltalmát kérő lélek ömlengéseit (41. zsolt.), hol bánatos hangokon szól az Izrael pásztorához (80. zsolt.): ott mi húsvéti győzelemről (20. dics.) és hálás örömről (24. dics.) énekelünk. A Jézus kínszenvedését tárgyazó 99. dicséret egy méretű lévén a 75. és 135. zsoltárokkal, mindkettőre rászabott, holott tartalma sem az előbbinek monoton, sem az utóbbinak ujjongó jellegű dallamával nem egyezik meg. A 24. számú húsvéti énekünk énekelhető a mélabús 80., a nehézkes 94. s az örvendő 105. zsoltárok dallamán, holott mindhárom más-más érzélem tolmácsolója.

De még tarkább e kép, ha az egyes zsoltárdallamok köré csoportosítjuk azokat a szövegeket, melyek egy és ugyanazon dallamra irattak minden szakismeret, vagy nagyobb megfontolás nélkül, csupán a véletlenre támaszkodva. Az öröm és fájdalom, csapongó kedv és naiv áhitat, nemes felbuzdulás és egyszerű elmélkedés tarka vegyületben csoportosulnak egy-egy határozott karakterű dallam köré, mintha bizony a fájdalom érzelmei is

ugyanazon hangokon volnának tolmácsolhatók, mint az öröm kitörései, az elmélkedése, mint a lelkesedése; vagy mintha a dallamnak a kedélyhangulat irányítására egyáltalán semmi befolyása nem volna.

Legyen szabad az elmondottak igazolásául egynéhány dalmatot felsorolnom, feltüntetvén egyszersmind azon énekszövegek főbb gondolatait, vagy tendenciáit is, melyek az illető dallamra irattak. Például: a III. zsolt. dallamán örvendezünk Krisztus mennybemenetelén (30. dics.) és szorongunk a háborús időkben (226. dics.); a lágyhangulatú VIII. zsolt. dallamán lelkesedünk Jézus születésén (57. dics.), elmélkedünk (102. dics.) és könyörgünk a káros esők megszüntetéseért (203. dics.); a XXIV. zsolt. egyszerű, minden szenvedélytől ment, naiv dallamán elmélkedünk a «hitre tartozandók» felett (79. dics.), a jók és gonoszokkal szemben követendő magaviseletről (115. dics.) és hálákat adunk az úrvacsorában való részesülhetésért (175. dics.); a XXV. zsoltár lendületes melódiáján fohászunk az Úrhoz, «sok szükségét érezvén körülöttünk» (köznap reggeli 2. kezdő ének), elmélkedünk, hogy mennyire megbántják Istent, kik «ölnek és vért ontanak» (124. dics.) és hálát adunk a reggelért (148, 150. dics.); a csendes elmélkedés hangján írt XXXII. zsolt. dallamon hozsannákat zengünk Jézus virágvasárnap ijtájához (7.), örvendezünk «mennybemenésén az ember fiának» (34. dics.), elmélkedünk az Istenben való bizalom boldogító voltáról (107. dics.) s hogy «mely boldog, a ki jól s igazán él» (126. dics.), nemkülönben az is, «ki az álnok nyereségre átkot mer kérni, felnézvén az égre» (127.), végül «törődött szívvel teszünk vallást, hogy nem követtük a jó útmutatást, melyet sugalt lelkünk ismerete» (168. dics.); a XXXVI. zsolt. elmélkedő, monoton dallamán húsvéti örömeiket tolmácsolunk (18. d.), elmélkedünk Jézus elégtétele felett s fenyegetjük a gonoszokat az Úr haragjával (114. dics.), gondolkozunk Isten helyes ismerete és tisztelete felett (132. dics.), vigadozunk a föld lakosai-val az Úr bő tárházának aratási megnyilatkozásai felett (185. d.) és templomszenteléskor (234. dics.); a XLII. zsoltár mélabús hangjain Isten dicséretére serkentetünk (köznap reggeli kezdő ének 3. sz.), nagypénteki gyászt zengünk, de oly modorban, hogy énekünk inkább öröm-ének a Jézus váltságahalálának eredményei felett (11. dics.), ismét egy nagypénteki ének, valódi nagypénteki hangulattal (15. dics. Oh Isten, ki a törődött . . .), örvendünk Jézus feltámadásán (23. dics.), elmélkedünk Jézus eljövételének boldogító volta felett (49. dics.), vasárnap reggel buzgólkodunk (69. dics.), «dicsérjük hálaadással az egy fővalóságot» (91. dics.), az Istenben való bizalomról zengedezünk

(93. dics.), hálát adunk az elért estvéért (160. dics.), elmondjuk Jézus halálának és az úrvacsora szereztetésének történetét (167. dics.), szorongunk az árvizektől való félelem miatt (211. d.); az L. zsolt. érzelemteljes, lágy hangulatú dallamán adventi «dicséretet mond nyelve mindennek» (52. dics.), elmélkedünk az eredendő bűn és váltságshalál (110. dics.), az Isten bölcsesége és jósága (135. dics.), végül az úrvacsora hasznai felett (166., 170. dics.), szomorkodunk a szűk termés idején (187.); a LXVI. zsolt. örvendező dallamán szomorkodunk a megváltó szenvedései felett (21. dics.), örvendünk Jézus születési ünnepén (58. dics.), hálát adunk a reggelért (152. dics.) s a tavasz (181. dics.) és nyár (220. dics.) megérkezéseért, úgyszinté király koronázásakor (220. dics.) és békekötés után (230. dics.); a LXXVII. zsolt. csendes mollhangú dallamán pünkösti éneket éneklünk (46. dics.), hálát adunk az esőért (202. dics.), elmélkedünk a tél felett (216., 219. dics.); a LXXX. zsolt. búsongó dallamán húsvéti örömet hangoztatunk (24. dics., de ugyanakkor megengedjük, hogy e szöveg az ugyanam örvendező CV. zsoltár melódiáján is énekeltessek), siránkozunk a szűk termés idején (188. dics.), szüreti örvendezéssel hangoztatjuk: «dicséret, dicsőség Istennek» (236. dics.); a XCI. zsolt. kedves, idilli hangulatú lágy dallamán fennen hirdetjük Jézus húsvéti diadalát s lelkes szavakkal: «Győzelem! győzelem! ellenség meggyőzetett!» (20. dics.), örvendezünk Jézus születésén (55. dics.), elmélkedünk Krisztus hármass tiszteiről s a keresztyén név értelméről (96. dics.); az elegikus hangulatú CII. zsolt. dallamán búslakodunk Jézus halála felett (13. dics.), elmélkedünk az emberi nyelv áldásáról és az azzal való visszaélésről (128. dics.), örvendezünk a szüreti áldás (194. dics.) és kesergünk a szárazság csapása (198. dics.) felett, végül elsiratjuk az ó-évet (237., 238. dics. ez utóbbiban az eltöltött múltért való hálás érzelem uralgó jellegével).

Íme, csak e néhány példából is látható, hogy mai énekeskönyvünkben a hangulatot keltő dallam belső természetére semmi, vagy legalább is alig lett súly fektetve. Hogy különben nagy uelvű őseink a ref. hitelvek és a «tudomány» iránti lelkesedésük és buzgólkodásuk közepette egészen szemethunytak ama lélektanilag beigazolható tény előtt, hogy egy éneklőgyülekezet buzgólkodásának irányát, lelkes, örvendező, boldog, csendesen elmélkedő, vágyakozó, vagy kesergő hangulatát éppen nem a «tudománnyal» megterhelt szöveg, hanem a melódia szárnyalása, vig, csendes, avagy bánatos hangulata szokta eredményezni. Nem ismerték ezt, mert a dallam e munkáját rendszeren észrevétlenül, minden külső zökkenés nélkül szokta tel-

jesíteni; mintegy lopva termékenyíti meg a kedélyt, minek eredménye az érzelmek és lelki meghatottság olyan irányzata, minőt annak a dallam természetete ad. A fent említett példák közt kétségkívül vannak a dallamnak egészen megfelelő, vagy azzal rokon tárgyú szövegek is, de észlelhető egyszersmind az a nagy eltérés és szélsőség is, mely az egy dallamra irt szövegek motívumai, eszméi között van. Szolgáljanak e példák tanulságul énekköltőinknek arra nézve, hogy irandó darabjaiknál ne tekintsek a dallamot mellékesnek, vagy másodrendűnek, hanem mielőtt a szöveg megírásához fognának, tanulmányozzák, vizsgálják meg tüzetesen azon dallam természetét, hangulatát, modorát, melyre a szöveget írni akarják; s csak miután a dallam intencióit átérezték, általa hangulatba ejtettek, akkor fogjanak hozzá a dallamhoz illő alapeszme költői feldolgozásához. Az ének-költőknél feltétlenül meg kell lennie annak a finomabb zenészeti érzéknek is, a mely a melódiában nemcsak egymást követő hangokat, hanem eszméket is képes találni; a zenei hajlamnak ez az esetleges hiánya pedig a Goudinel-dallamokról és szövegekről fentebb mondottak alapján némileg az által pótolható, ha az énekköltő nem magát a dallamot, hanem annak eredeti szövegét veszi tanulmányozás alá; ámbár ily esetekben legtöbbször hiányzani fog a költeményből nemcsak a részletek finom s a dallam-periodusoknak megfelelő árnyalása, hanem az is, mit általában közvetlenségnek, melegségnek szoktunk nevezni.

Ez érzik az énekes-könyvi *Előmunkálatok* legtöbb darabján is. Ének-szerzőink költeményeket írnak, de nem *énekszövegeket*, melyek a dallam természetéhez, hangulatához és szerkezetéhez mintegy hozzásimulnak s a dallammal párosulva adják az «ének» egységes fogalmát. Szavalva, avagy felolvasva jók, de már *énekelve* (mi itt elvégre mégis a legfőbb) többékevésbé elütök a dallamtól. Műversek ezek a legnagyobb részben; vagy a hideg bölcselkedés érzelm nélküli tolmácsai, vagy a mi gyakoribb, a mondva csinált érzelme negélyes előadói, melyek hangzanak a frázisoktól, szint nyernek a szóvirágoktól, de hiányzik belőlök a közvetlenségnek és lelki erőnek amaz eleven melegítő hatása, a hymnus-költészetnek ama naiv bűbája, a mi pl. Dávid költészetét oly üdévé s folyton élővé teszi. Szerzők jórésben ismerik a formalításokat, tudják, hogyan illik az Úr előtt szólni, de hangjuk kímért, üres, mely nélküli az ártatlan őszinteségnek ama varázsát, melyben az érzellem szavakká, a szavak édes melódiává olvadnak át.

Legtöbb kívánni valót hagy e tekintetben a IV. füzet, mely költőietlen gondolatait minden lendület nélküli lapos nyel-

vezetben szokta előadni. Ennél jobb az I. füzet, melyben egy-néhány ének méltó a fölvételre. A II. füzet nyelvezete egyszerű, itt-ott egészen népies és ez az egyszerűség nem egyszer hasznára válik, mert a gondolatokat nem rejti a csengő frázisos halmazába alá, minek folytán azok az éneklő előtt mintegy felszinen úsznak s a buzgólkodó figyelmét nem veszik kelletén túl igénybe. De másrésről kárára is van, mert nem ritkán együgyűvé, szintelenné lesz főleg ott, hol a dallam hevesebben lüktető erőt s magasabb szárnyalású költészetet igényel a szöveg részéről is. Ebben a III. füzet szerzője a mester; mélyen járó gondolatait, melyekben sokszor több is a bölcselkedő elem, mint annak egy énekszövegnél helye volna, rendesen választékos nyelvezettel s bizonyos lendülettel és erőteljességgel fejezi ki; ezen kívül a technikai oldalt illetőleg is felette áll versenytársainak. Az V. füzet erősen érzelmi irányzata, meleg költői kedélye szerintem leginkább megfelel az Előmunkálatok darabjai közül az *énekszöveg* kellékeinek. Verssorai bizonyos gyöngédséggel simulnak a dallam hangjaihoz, melyek közt gyakran észlelhető a közeli rokonság; ezeken kívül az idegen dallamok választásában is bizonyos finom tapintatot árul el, mi éles megfigyelésre és tanulmányra vall. Kár azonban, hogy erős subjectivitásával néha kelletén is túllép s mintegy lerázza a dallam által reárakott bilincseket, declamatorius színezetű kitéréseivel, itt-ott rapsodikus modorával a bizarrság határáig jut.

Nem lehet azonban megelégednünk az egyes füzetek ily általános ismertetésével, miután abból az új énekes-könyvre nézve alig háramlik valami haszon. Szükséges, hogy azok minden darabjával szemben gyakoroltassék a kritika, megvizsgálván, mennyiben felelnek meg ama kellékeknek, melyek a mai zeneművészeti elvek szerint egy énekszövegtől megvárhatók. Hiszem ugyan, hogy e tekintetben az énekügyi bizottság is meg fogja tenni kötelességét annak idején; de talán akkor már késő lesz orvosolni a bajt, midőn azon segíteni másként nem lehet, mint a nem ritkán nagy fáradozással megalkotott szöveg egyszerű eldobásával. A rithmusi fogyatkozásokat, döczenést lehet még foltozással, pótlásokkal kijavítani; de ha a költemény már alapjában, hangulatában, vagy kidolgozásának egész modorában el van tévesztve, azt már javítgatni nem lehet. Megkísérlem azért sorra venni az Előmunkálatokban felhasznált melódiákat s midőn lehetőleg röviden jelezni fogom azoknak benső természetét, vagy karakterét, egyszersmind szemlét tartok az azokra írt szövegek felett, feltüntetve előnyeit, hátrányait.

Farkas Lajos.

A JÖVŐ VALLÁSA S ANNAK PRÓFÉTÁI.

(Második közlemény.)

Hartmann.

Korunk beteges szellemi diagnosisának egyik igen érdekes, de egyúttal szomorú jelensége az, hogy sokan az újabb ünneptelt írók sorából philosophiai vagy történet-kritikai alapon kimutatni törekedtek, hogy a keresztyénség végnapjait éli s a művelt ember azt többé nem vallhatja, a miért is az azzal való tisztességes szakítás az első kötelesség. E téren *Feuerbach* adta ki a jelszót, követte *Strauss* s rendszeres kifejezést adott ez iránynak *Hartmann*, a berlini philosophus «Die Selbstzersetzung des Christenthums» 1874., «Die Krisis des Christenthums in der modernen Theologie» 1880., «Das relig. Bewusstsein der Menschheit im Stufengange seiner Entwicklung» 1882. és «Die Religion des Geistes» 1882. cz. műveiben. S míg *Strauss*t, az ő elődjét «naturalismusa és optimismusa miatt» erősen korholja, addig *Biedermann*t és *Pfleiderer*t, századunk e jeles vallásphilosophusait munkatársainak üdvözli s csak azt kívánja, hogy «néhány még a ker. theol. theismusra emlékeztető eszmével, ú. m. az Isten, szabadság és halhatatlanság eszméjével, a régi rationalismus eme triasával szakítsanak». És *Strauss* és *Hartmann* között még az a különbség is észlelhető, hogy előbbi «Alter und neuer Glaube» cz. művében még mindig több történeti érzékkel bírt a keresztyénség lényege és története megítélésében, mint *Hartmann*, az «Unbewusst» számító szerzője.

A vallás és a philosophia egymáshoz való viszonya tekintetében élesen elkülöníti egymástól a vallásos szükségletet a metaphysikaitól. Az első a kedély, a másik az értelem szükséglete, s itt vádolja Hegelt, hogy a kettőnek «totális különbségét» megérteni nem tudta. A vallás s a philosophia közös forrása a mystika, mint Ádámtól reánk szállott örökség. A phi-

losophia a mystikus úton szerzett vallásos tartalmat képies alakjából kiemelni s «a rationalis rendszerbe» helyezni van hivatva. Mint pszichikai jelenség a vallás a hittel, illetőleg az embernek az Istenre való vonatkozásával azonos, a melylyel aztán a kegyelem, mint az Istennek az emberre való vonatkozása függ össze. A mystikus érzet a vallásos alaptevékenység, a melyből úgy a vallásos képzet, mint a vallásos akarattevékenység «sugárzik ki». A világ principiuma a tudatlan értelemmel bíró akarat, vagy röviden: a tudattalan (Unbewusst), a mely, mint ilyen, a vallásos kegyesség által reáruházott összes isteni tulajdonságokkal bír. Megilleti e tudattalant a mindenhatóság tulajdonsága ép úgy, mint a szeretet és szentség, s csak a tudat, meg személyiség attribútuma nem illeti meg. Az Unbewusst rendszere a theismus valódi igazsága, úgy, hogy a helyesen értelmezett theismus és e philosophia között elvi különbség nincsen. A tiszta áriai pantheismus «megdönthetetlen igazságával» egybe kell olvadnia a szélesebb alapon kifejlődött zsidó és ker. vallásos világnézetnek, hogy annak maradandóbb gondolatelemei a jövőre nézve értékesíthetők legyenek. A theistikus csalhatatlan hit s a vallástalan atheista naturalismus arany középútja a spiritualistikus monismus vagy pantheismus, a melynek, mint a jövő vallásának elvei az «Unbewusst» rendszerében vannak letéve. Az «Unbewusst» philosophiája tehát az egész philosophiai fejlődés betetőzője akar lenni, s bár «a theismus igazságának» mondja magát, mégis a theismus szempontjából tekintve, annak és a ker. igazságnak elferdítéseként tekinthető. Igenis a természet és a történet helyesebb megértése céljából szükségünk van egy valódi ker. theistikus világnézetre, a melynek megoldása fejlettebb tudatunk és ismeretelméletünk alapján a jövő philosophia megoldandó feladatát képezi. Hartmann is hirdeti ugyan, mint nálunk *Schmitt Jenő*, az új «szellemvallás» prófétája, az istenségnek az emberi lélekben való megnyilatkozását s az embernek az emberrel és az istenséggel való lényegegységét, sőt a szeretet s a szellemek egybeforrászásának tanát, mely azonban illusoriussá válik az által, hogy e mindenegyes tudattalan isteni absolutumát megfosztja a tudat s a személyiség attribútumaitól.

Vizsgáljuk most már a «Tudattalan» philosophiája alapján Hartmann kritikai felfogását a keresztyénség lényegéről és történeti keletkezéséről. Erre vonatkozólag helyesen jegyzi meg *Schweizer*, hogy az Unbewusst philosophiája csakis azóta tarthat igényt arra, hogy a tudomány fóruma előtt komolyan figyelembe vették, a mióta a keresztyénséggel s a theológiával is kezdett foglalkozni, tehát a való élet főbb problémái és javai

íránt is érdeklődött. Ha a keresztyénség egy teljesen elvadult világnézet volna, úgy oly philosophus, mint Hartmann, a jövő vallása művének positiv kiépítésében nyugodtan magára hagyhatta volna azt, mint olyat, «mely önmagát oszlatja fel s a melynek vallásos mélységét a buddhismus pessimismusa messze felülmúlja». Azonban Hartmann is elismeri, hogy a keresztyénségben maradandóbb gondolatelemekekkel is találkozunk a jövő vallása számára, csak hogy azok régibb és újabb tévelyekkel vannak egybekötve, sőt ezek a tévelyek teszik épen a keresztyénség lényegét, s így eredeti alakjukban hasznavehetetlenek.

Melyek ezek a főbb tévelyek? Hartmann különösen kettőt emelt ki, ú. m. a keresztyénség transcendentitását és heteronómiáját, a melyek nemcsak «merő esztelenség», hanem «mélyebben érző lelkek előtt utálatosak, mivel a modern intelligentiával s a modern erkölcsi tudattal homlokegyenest ellenkeznek; az emberiséget lealacsonyítják, megfélemlítik s leigázzák». Tudvalevőleg Strauss is abban látta a «Jézus életében» a keresztyénségnek legveszedelmesebb alapkérdését s a papságnak egyik legfőbb támaszát.

A gyakorlati keresztyénség, az érzékfölöttiség, a transcendentia iránti előszeretetével bebizonyította, hogy csupán a fogás utáni zsidóságnak egyik «elfajulása». Egy személyes világfölötti Isten, kinek lényege az önkény, s kívül szemben a világnak relativ önállósága s benső törvényszerűsége nincsen, továbbá oly realis érzékfölötti világ, a melyben angyalok és démonok laknak s végül oly mennyek országában vetett hit, mely jutalmat, sőt teljes élvezetet nyújt e földi élet megtagadása s az önkényes isteni parancsok vak betartása fejében: im ezek a képzetek — mondja Hartmann — «teszik a keresztyénség alappositióit». Keresztyén tehát az, ki ezeket a positiókat, mint Krisztus által kijelentett igazságokat elfogadja, azok szerint rendezi be életét, saját gondolkodása és akaratáról teljesen lemond s annak fejében annál erősebben vigasztalja magát a jövőendő élet jutalmával a mennyek országában. Ép azért a középkori katholicismus a maga tiszta supranaturalismusával, csodáival, csalhatatlan egyházával s az érzékfölöttibe vetett rajongó hitével «a keresztyénség legigazabb jelensége», míg ellenkezőleg a XV. századdal s a reformatióval, s különösen a világtudatnak a rajongó transcendentis istentudat mellett való fölbredésével s az állami és nemzeti egyházak keletkezésével veszi kezdetét a keresztyénség feloszlása. A valódi keresztyénség azonban maig is ott található, a hol ragaszkodnak Istennek tiszta transcendentis felségességéhez s kijelentése természetfelettségéhez s a hol még ébren van a maga egész teljességében és

erejében az érzékfölötti üdvösség iránti vágy s az örök pokol büntetéseitől való félelem. Különösen utóbbiakban nyilvánul a keresztyénség legbensőbb alapjellege, a mely is ép azért «teljesen erkölcsellenek» mondható. «Phänomologie der sittl. Bewusstseins» cz. művének 25—34. l. ritka vadsággal és igaztalansággal neki ront a keresztyénségnek, mint «a transcendens positiv eudämonistikus morál» képviselőjének. A keresztyénséget s közelebről Jézus tanát ilyen megjegyzéssel kíséri: «feltétlenül téves a theologiaiban még ma is sokféleképen hangsúlyozott ama nézet, a mely szerint a mennyei jutalomra való spekulatio az egoismusnak nemesebb alakja volna, mint a földi érdekekre való spekulatio. Ez csak akkor állhatna meg, ha minden földi egoismus érzéki s minden transcendens egoismus érzékfölötti természetű volna... Ha pedig a mennyei jutalomtól eltávolítjuk az érzéki elemet, mint azt az újabb theologia teszi az eredeti keresztyénséggel való ellentétében, úgy az örök üdvösség annyira unalmassá lesz, hogy kívánásunk tárgyának lenni teljesen megszűnik... A jutalom és a büntetés ép olyan önkényes, mint az isteni parancs és tilalom, mivel nincsenek kötvé immanens erkölcsi cselekvéseink feltételéhez. Tisztán ethikai szempontokból tekintve, az érzékfölötti megjutalmazás hite ép annyira elvetendő, mint a mennyire tarthatatlan elméletileg philosophiai okok alapján. S még csak alárendelt morálprincipiumnak sem vehető. A földi okosság morálja is jobb, mint a keresztyénség transcendens-eudämonistikus alapelve, mely legfejebb csak az érzéki vadság és ostobaság alsóbb kulturállapotaira gyakorolhat némi erkölcsi befolyást...»

Hasonlóan elvetendőnek és észszerűtlennek tartja Hartmann a keresztyénség transcendens jellege mellett annak *heteronomiáját* is a *morál terén*. Különösen nyilvánul ez az erkölcsi törvény eredetéről és tartalmáról, nem különben a ker. alaperényről szóló felfogásában. A keresztyén ember nem képes erkölcsileg gondolkodni vagy cselekedni, miután erkölcsiségének forrása nem az ő észszerű belátása, hanem a bibliai vagy az egyházi tan, mint Istennek kijelentett akarata, következőkép: hogy mi a jó magában véve, az reá nézve teljesen kérdésen kívül áll. Hartmann úgy állítja oda a dolgot, mintha a jezsuita gyóntató atya képviselné az igaz ker. lelkiismeretet. A ker. álláspontnak teljesen korrumpáló s erkölcsileg degradáló immoralitása azonban különösen abból tűnik ki, hogy folyton és következetesen az alázatosságot tartja főerénynek s a *bánatot* különösen becses indoknak az erkölcsi jellemképzés processusában, miután Hartmann szerint a valódi erkölcsiség az erkölcsi büszkeségtől, tehát a belső erkölcsi képesség stoikus erkölcsi

tudatától és érzetétől elválaszthatatlan. S a mennyiben a keresztyénség az alázatosságot, mint alaperényt proklamálja, megsemmisíti az autonóm erkölcsi önérzetet, gyöngíti az erkölcsi tetterőt s rabszolgává teszi az embert. Ép azért Hartmann szerint a «philosophiai s az egyházi erkölcsstan közötti kiengesztelésről szó sem lehet», mi mellett a maga etikáját eo ipso a philosophiaival azonosítja. Az egyik hangsúlyozza az erkölcsi büszkeség érzetét, hogy saját lábunkon álljunk, a másik pedig a lealacsonyító rabszolga-érzületet, mely azonban «den Lakaien-hochmuth. Knecht *dieses* Herrn zu sein, nicht ausschliesst», mondja stoikus önérzettel és megvetéssel a philosophus Phänomenologiaja 179. l. A keresztyénség által hangsúlyozott bűnbánat is csak arra való, hogy az erkölcsi önérzetet deprimálja s a morális erőt megbénítsa. «A bűnbánat — úgymond — az embernek előkészítése «für das Gängelband des Pfaffen»; az erkölcsi önérzetnek lassú és fokozatos megsemmisülése pedig a bűnbánat által nem más, mint a szegény bűnös léleknek präparandiai kursusa az egyház és a sakramentumok által nyújtott isteni kegyelem hívó és hálás elfogadásához.» Így ír ez az élettelen philosophia az egyháznak ama hőseiről, kik, mint Pál és Péter, vagy Luther és Kálvin az alázat s a bűnbánat útján lettek ama bátor hitvallókká, a kik a világot legyőzték s semmitől sem tartottak.

A keresztyénség tehát lényegileg ellenkezik a tudomány-nyal s a kulturával és aláassa a komoly erkölcsiség alapjait. Ez egyik minduntalan visszatérő tétele «Selbstzersetzung des Christenthums» cz. művének, a min csodálkozni nem is igen lehet, ha annak történeti keletkezését és alapítója személyiségét és nézeteit ismerjük. Mert mindazok a mélyebb és magasztosabb eszmék, a melyek a keresztyénséget világvallássá tették, alapítója eredeti tanával ellentétben Pál apostoltól s még inkább a János-féle iratok szerzőjétől származnak. Ilyenek: a megváltás, az Istennel való szellemi közösség, a relativ szabadságelet ethikai és spekulatív tekintetben, az Isten-fiúság, az Istenben való élet, az ethikai emberszeretet, a világfejlődésnek isteni célzandolata stb., a melyek Jézus előtt teljesen ismeretlenek. «Jézus zsidó volt és semmi más, s a ki azt tagadja, az a Jézus korabeli zsidóság s Mózes és a próféták zsidósága közötti különbséget nem ismeri. Jézus tana csak azt foglalja magában, a mit átvett korának talmudista műveltségéből.» Az egyetlen új dolog Jézusnál az, hogy a világ végének közvetlen közelségét s a zsidó Istennek mennyei-földi birodalmát hirdette, a melyet azonban ép olyan érzékinek fogott fel, mint az akkori zsidóság. A mellett környezetére «elvetendő» transcendens-érzékies eudä-

monismusával hatott, hitt a pogányság megtérítésében s vértanúi halála különös vonzó erejében. Jézus és a zsidóság közötti különbségről dogmatikai vagy ritualis tekintetben tehát szó sem lehet. S hütelenséget sem tulajdonított magának, sőt erre az erkölcsi ideálra, a mivé később lett az egyházi theológiában, épen nem volt alkalmas. «Az a gondolat, hogy az erkölcsi ideál egy történeti személyiségben valósulhatna, ép olyan esztelen, mint az, hogy az ideál a felhők felett trónoló személyes Istenben nyer alakot», mondja Straussal egyezően Hartmann is. Az ideál nem valóság és a valóság nem ideál. Az emberiség egyetemes eszményéről, annak az egyes népek, korok és egyéneknél való különböző átalakulásai miatt szó sem lehet.

Jézus személyiségéről szóló rajzát Hartmann Strauss «Alter und neuer Glaube» cz. művéből merítette, s csak abban tér el tőle, hogy Weiss, a berlini theologus «új-szövetségi theológiája» alapján Jézus életének és tanának relative véve legeredetibb és leghitelesebb rajzát a synoptikus evangéliumokban látta. Mint Strauss, úgy Hartmann is teljesen ignorálja egy Keim, Weizsäcker és Beyschlaggal szemben a historiai Krisztus lényegét. Csakis Krisztus korlátolt zsidóságát ismeri, s Krisztusról, mint az egyetemes vallásos-ethikai keresztyénség, tehát a megváltás vallása megállapítójáról hallani sem akar. Hogy a keresztyénség legbensőbb lényegében — a mint az különösen a hegyi beszédből s a makarismákból is kitetszik — tisztán erkölcsi vallás s minden ízében teljesen ethikai, tehát az ember erkölcsi tudatában gyökerező alapjelleggel bír, ismeretlen az Unbewusst philosophusa előtt. S a mi a ker. vallás lényegét képezi, lényege az Istenországa eszméjének is. A keresztyénség történeti fejlődése meg-alapítója személyétől függ; tanai az ő szájában váltak az örök élet igéivé, mivel ő hitünk sark- és szegletköve. Hartmann nézetei a historiai Krisztusról s annak a történeti keresztyénséghez való viszonyáról a keresztyénség lényegéről alkotott önkényes és egyoldalú felfogásában találják magyarázatukat. A keresztyénségnek későbbi vallásos-ethikai s szellemi universalis vonásai csupán toldalékok. Ép azért a reformatió sem állította helyre az eredeti tiszta keresztyénséget, sőt inkább azzal kezdődik annak fokozatos hanyatlása s végleges «feloszlása». Különösen az újabb theológiában igen kevés töredékkal találkozunk az eredeti történeti keresztyénségből s csakis a néphit és az egyház tekintélyének érdekei tartották vissza annak teljes kiküszöbölésétől. A miért is Hartmann — Strauss módjára — könyörtelenül neki ront a liberalis protestantismus theológiájának. «A liberalis protestantismus — úgymond — határozatlan és sovány metaphysikából áll, a melynek ellentmondásos kul-

tusából hiányzik a mystika s etikájából a komoly vallásos elem és egy oly világnézet szolgál annak alapul, mely a maga elvilágiasodásával és ledér optimismusával teljesen képtelen a vallásosság felfogására és fejlesztésére. Ez alapon teljesen jogosult a vallástalanság vádja a liberalis protestantizmussal szemben. E tekintetben csak *Biedermann*, *Pfleiderer* és *Lipsius*, mint a spekulatív protestantizmus képviselői tesznek kivételt. Különösen dicséri Lipsius dogmatikai álláspontjának kantianizmusát, a melynél fogva minden metaphysika mellőzésével tisztán a ker. vallásos-erkölcsi tudat tényeinek és nem hoimi objektív, egyetemes érvényű igazságoknak előadására törekszik. De azért Lipsius sem kerülhette ki «a kettős könyvvitel» s «a szégyenletes skepticismus fügefalevelének» a vádját.

Tagadhatatlan, hogy a philosophusnak éleselműsége több gyenge pontot fedezett fel a liberalis protestantizmus teológiájában, de itt is inkább annak gyengébb oldalát érintette s az igazságot épen nem találta el. Teljesen félreismerte ugyanis az orthodox traditionalizmus merevségeitől ment újabb tudományos teológiának azt az érdemét, a melyet nemcsak a keresztyén-ség, mint abszolút üdv- és kijelentés-vallás történeti felfogása, hanem annak fejlettebb tudatunk legmagasztosabb eszméivel és igazságaival összefüggő kifejtése körül szerzett. Nem akarja belátni azt, hogy a liberalis teológiában annak különböző arnyalatai mellett is a vallás, úgy a jövőnek, mint a múltnak vallása, míg Hartmannak projektált «jövő vallása» egyike azon legtartáhatatlanabb phantonoknak, a melyeket valaha kieszelt az emberi elme. Hartmann és Strauss a romanizmussal s az orthodox protestantizmussal egyezőleg mit sem tud a keresztyén-ség múlt és maradandó gondolatlemei között lévő elvi különbségről. Mottója az: *sint ut sunt, aut non sint, vagyis: «miután a keresztyén-ségben hinni, vagy azon változtatni többé nem lehet, úgy végleg szakítanunk kell azzal, ha képmutatók vagy gyávák lenni nem akarunk».*

Ime ez rövid vonásokban Hartmann nézete a keresztyén-ség lényegéről és történeti fejlődéséről, a melylyel annak kritikája is van megadva. Keresztyénellenes, de annál csodálatosabb «jövő vallásának» és tartalmatlan és vigasztalan moráljának főbb szempontjaiból kiemeljük még a következőket:

Mindenekelőtt elveti a theistikus istenhitet, mint philosophiai lehetetlenséget. Az absolutumnak a világgal szemben való személyes és transcendens jellegéről szó sem lehet, a miért is Jézus és a hívő keresztyén «mennyei atyja» egy teljesen naiv képzetnek tekintendő. Spinoza, Hegel, Schleiermacher, Strauss és Biedermann nyomán Hartmann is vallja, hogy a személyiség

fogalma korlátozást jelent s így egy világon kívül levő Istenre tér nincsen. A theistikus philosophusok és theologusok tehát tévednek, ha a szellem és a személyiség fogalmát correlativ fogalomnak veszik s a világban nyilvánuló értelemről annak észszerű alkotójára következtetnek. Ezt hebizonyítani természetesen nem igen lehet. Itt tehát hit áll a hittal szemben. Csak-hogy az emberi élet alapkérdése — mondjuk Hartmannal, a metaphysikussal szemben — nem logikai, hanem ethikai alapon oldható meg kielégítően s itt Hartmannak igazza van abban, hogy maga Kant is a gyakorlati ész a metaphysikára alapította. Csakhogy nála a gyakorlati ész a személyes Istenre vezet, illetőleg postulálja a világ felett trónoló személyes ideált, azt a szent Istent, a ki oka és biztosítéka a jónak az emberben. Hol marad tehát — kérjük — a jónak szent, azaz igazán abszolút jellege a szent Isten nélkül s honnan veszi nélküle az ember annak megvalósulásához a bizonyosságot? A Hartmann-féle világnézet sorsa nem lehet más, mint hatás nélkül való elenyészés, mert nincs semmi reális alapja sem a szellemi magasabb életben, sem a valódi emberiben. S bár helye van a mystikának a vallásos élet terén, mégis a mi Istenünknek tudatos szellemnek, nem pedig vak természeti erőnek kell lennie, a melyet legfeljebb egy keleti phantasia szülhet. S ha Strauss és Hegelnél a philos. Isten és világismeretnek utolsó consequentiája az optimismus, úgy ezzel szemben Schopenhauer és Hartmannal az emberiség benső és külső szelleméletét elfojtó pessimismus az. A mi pedig közelebről a keresztyénségnek s már Krisztus keresztyénségének állítólagos heteronómiáját és transcendens eudämonismust illeti, úgy az Hartmann szerint Pálnál csak félig, Jánosnál pedig épen nem található. Pedig úgy tudjuk, hogy különösen János hangsúlyozza első sorban a Krisztusnak természetfeletti módon értelmezett személyiségébe és kijelentésébe vetett hitet; a szeretetet, mint a Krisztus parancsa iránti engedelmisséget (János 5, 24; 6, 29; 15, 12: I. Ján. 4, 1—11 s 15—21 v.) s a ker. ember életteljességét az örökkévalóságban (János 5, 24 s köv., 14, 2 s köv. s 17, 24). Krisztus sehol sem tanította a vakhitet s az Isten önkényes parancsai iránti vak engedelmisséget az érzékes üdvösség elérése s az örök büntetések kikerülése céljából. Hisz ez volt épen az általa megtámadott farizeizmusnak az álláspontja, a melylyel szemben a lelkiismeretnek, mint a közvetlen vallásos tudatnak az emberiséget teljesen átalakító autonómiáját tanította. S a reformatió óta is a keresztyénség maradt a szellemi és lelkiismereti szabadság s a valódi humanitas valódi tűzhelyének a társadalmi és állami mindenhatóság mindamaz

elméletével szemben, a melyeket Hegel nyomán Hartmann is oly diadalittasan proklamál. A keresztyénség kezdettől fogva vallotta az Istenben nyugvó személyiség abszolút jogát és szabadságát, tehát a legtisztább humanitást a szellemi arisztokráciának ama fenhéjázásával szemben, mely az ész nevében oly gyakran szereti az istenséget játszani a földön. Igenis, az az olyannyira megvetett «mennyei atya», mint a ker. ember szellemileg és erkölcsileg felfogott Istene még mindig szellemi megszabadítója és erős vára az ő képére teremtett s a Krisztusban való istenfűságra rendelt embernek, míg másrésről az abszolút tudattalannak szolgálata legfeljebb fenhéjázásra, vagy a természet s a világ leigázására vezet s még nagyobb mértékben vezetni fog a jövőben is.

De hát hogy állunk a keresztyénség «transcendens eudämonismusával»? Igen, a keresztyénség, mint abszolút vallás, az ember számára az abszolút üdvösséget biztosítja; de ha ezt is eudämonismusnak akarják nevezni, hát az ellen nincs szavunk. Ily értelemben a keresztyénség csakugyan eudämonistikus, mert vigasza akar lenni az emberiségnek a maga nyomorúságában, mert a mennyei atya kenyeret nyújt az ő gyermekeinek s nem köveket. Ezzel szemben a Hartmann-féle abszolútum egy vak dämon, mely megcsalja az ő teremtményeit s a melynek még legjobb műve az, hogy elvégre is elnyeli. A «credo, quia absurdum est» különösen az újabb keletü bölcseségre alkalmazható. Igenis a keresztyénségben van eudämonismus, a mely azonban egyenes ellentétben van annak érzéki alakjával, p. o. az iszlamban. A keresztyénség a kereszt vallása; a szellemnek, az érzékfölöttire irányuló hitnek s a szeretetnek és a feláldozásnak világtörténeti vallása, a melyből az érzéki elem, az egoismus elvileg ki van zárva. Tudvalevőleg *Feuerbach* vezette le az összes vallásokat az egoismusból s e téren különösen a keresztyénségre vonatkozottan Hartmann is követi. Arról tehát, hogy Jézus az üdvösség elnyerésének feltételeként a hegyi beszédben a teljes isteni igazságosságot, a feltétlen isten- és emberszeretetet, a legtisztább erkölcsi érzületet s a legfőbb erkölcsi törekvést kívánja meg követőitől, semmit sem akar tudni Hartmann, valamint arról sem, hogy ugyanazok a pulzusok hatották át Pált és Luthert s a keresztyénség egyéb hőroisait. Van-e magasztosabb vallásos-erkölcsi fogalom a Jézus által hirdetett *istenfűságnál*? (Máté 5, 9, 45, 48), s Hartmann szerint már ez is «érzéki egoismus», sőt «fenhéjázó papi morál» (*Phänomenologie* 173. l.). S vajjon mit állít annak helyébe az erősen naturalistikus ízű Unbewusst philosophiája? «Phänomenologie des sittl. Bewusstseins» cz. művében hirdeti a leg-

magasztosabb önmegtagadás mellett a test emancipációjának evangéliumát, az erkölcsinek tisztán kulturális-társas alapon való felépítését, az életakarát teljes megtagadását. szóval egy pathologiai pessimismus értelmében a megváltás negatív etikáját s a mi positivumot meghágy, az nem más, mint az állati szeretetben is nyilvánuló «minden-egység metaphysikai érzete». A Hartmann-féle morálnak egyik alapsajátsága épen az, hogy mindenkinek tud valamit nyújtani és pedig: a nagy tömegnek az önfeláldozó felebaráti szeretetet, a tevékenyebb természetűeknek a kulturélet fejlesztését, a passiv világfájdalomnak a béke ntáni törekvést s az élet kinjaitól való megváltást, mely gondolatok azonban kellőleg összefüggésbe hozva nincsenek. A pantheistikus pessimismus metaphys. alapjai daczára sem képes egy életrevaló morálnak a fölépítésére, mivel az maga a «totale Unnatur». S kissé különös az, hogy e philosophia az általa szidalmazott kereszténységből s annak theológiájából meríti a legszebb eszméket, sőt kifejezéseket a maga fejtegetéseire. Így Pál, János, sőt Jézustól kölcsönzi a legszebb kifejezéseket, p. o. az önfeláldozó felebaráti szeretetnek a leírásához, mely azonban megint csak ilusoriussá és pseudomorálissá válik akkor, a midőn a közérdek mellett az egyéni érdekeket, p. o. az életerőt, becsületet, vagyont túlságos positiv ethikai értelemben hangsúlyozza, sőt mi több: műve 603. s köv. l. azt kívánja, hogy a produktív szellemek, tudósok és művészek sikeres működésük szempontjából «jó materialis basissal» birjanak. Az önfeláldozó felebaráti szeretetnek tehát erkölcsi hatása van s ez épen az önfentartás, az önjólét, mely azonban nem a Krisztus evangéliumi szelleme, hanem a minden-egység naturalistikus-egoistikus érzete által van áthatva. Szerintünk a Hartmann-féle morálnak veszedelme épen abban áll, hogy a ker. vallás- és erkölcsstan legmagasztosabb gondolatait, sőt kifejezéseit oly módon és értelemben használja és alkalmazza, a mely azoknak teljes pseudomoralis elferdítésére vezet mindenütt s ép ebben áll e pseudo-philosophia beteges pathologikus jelensége.

S mint a megváltás, önmegtagadás és felebaráti szeretettel, épen úgy jár el Hartmann az istenfiúság s az Isten és az ember közötti szeretetközösség eszméivel is. A ker. hitélet benső mystikáját is pantheistikus gondolkozásmódjába illeszti ép úgy, mint az életerős ethikai tendenciákat az emberiség s a világ érdekeinek folytonos kiépítéséhez. Így az istenség fogalmának helye nincsen az ő rendszerében s csak alkalmilag érinti azt a kegyelet erkölcsi érzetének tárgyalásánál. A törvény s a lelkiismeret szent komolyságáról — mint az különösen Kant hirdette — ép oly kevéssé lehet itt szó, mint a bűnről és tarto-

zásról s az ez által szükségessé vált kiengesztelésről. Hisz az embernek a transcendens Istenhez való személyes viszonyáról Hartmann hallani sem akar, s ez épen a pantheistikus immanencia álláspontjának természetszerű, de annál végzetesebb hatása és következménye. Az absolutum iránti minden devotioja mellett is jelensége egy részének tudja magát az egyén, sőt felette is áll, mint saját magának törvényhozója és bírója. Másik oldala ennek a természet és pedig a saját érzéki vagy spirituales természetének a szolgálata. Miután minden, a mi történik, a fejlődő természetprocessus egyik mozzanata, következésképen minden, mint a maga helyén és időben észszerű, be is igazolható. Hartmann pantheismusa tehát végelemzésében naturalismussal és fatalismussal végződik. Ha az embernek valódi ura, igazi ideálja, törvényhozója, bírója és megváltója a személyes Istenben nincsen, akkor csakis ide-oda tántorog a féktelen szabadság s a kétségbeejtő resignatio között. Bánatra, alázatra vagy az Istennel való kiengesztelésre ez állapotban nincsen szüksége. de azért magára is marad örök békétlenségében s az Istennel való közösségre el nem jutott élete kínos nyomorúságában, mely még sokkal nagyobb fájdalmakat foglal magában, mint a hogy Hartmann gondolja (Róm. 7, 23 s köv.). Hartmann philosophiája a maga képzelt istenfűségével s az Istentől való eltávolodásával egy a szellem s a szeretet által áthatott egészséges és fejlődésképes közösségi életnek a megalkotására és fejlesztésére soha sem leendő képes. Pedig a keresztyénség 18 százados dicső multjának tanulságai szerint ép e téren bizonyult be a világot meggyőző és átalakító életerős hatalomnak. S ha annak, mint a II. és III. század gnosisában, a mai naturalistikus pantheismus a maga hamisított ker. alapeszméivel lép oldala mellé s a szellemek feletti egyeduralomra törekszik; ha ezeken, meg ezeken hallgatják a hamis, keleti és modern vallásos-philos. gondolatlemek keverékéből álló bölcseséget, sőt annak áldozatul is esnek, úgy mégis hiszszük, hogy a keresztyénség, mint igazi «jövő vallása» diadalmasan állja meg nemes harcát e küzdelemben az élet s a tudomány terén egyaránt. A ker. bölcseség megtanít bennünket e hamis bölcseségnek okos fölismerésére és megítélésére.

Dr. Szlávik Mátyás.

II. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

AZ EMBERI SZELLEM KÉPVISELŐI. Irtá *Emerson* Ralph Waldo. Angoltól fordította *Szász* Károly. A munka, mint a M. Tud. Akadémia könyvkiadó vállalatának XX. és az 1894-iki illetményének IV. kötete jelent meg. Tartalmát a fordító előszaván kívül — a mely már önmagában is kiváló értékű tanulmány Emersonról és annak munkáiról, — a nagy emberek hasznáról, Platóról vagy a Bölcsészről, Swedenborgról, vagy a Mystikusról, Montaigneről, vagy a Skeptikusról, Shakspereről, vagy a Költőről, Napoleonról, vagy a Világ emberéről és Goetheről, vagy az Íróról írt mélyreható s nagyszabású essayék képezik. Channing, Emerson és Longfellow «e három név, mint önálló, de testvércsillagok csoportja tündököl Amerika társadalmi egén». Channing művei régóta ismeretesek nálunk is, valamint Longfellow költeményei is többeket inspiráltak irodalmunk kitünőségei közül; főként Szász Károly és Dömötör János classicus fordításai közvetítették a nagy bölcsész-költő fenszárnyaló gondolatait; míg most a harmadiknak, Emersonnak egyik legkiválóbb és legáltalánosabb érdekű munkáját «Az emberi szellem képviselőit» kapta meg a magyar irodalom egy nem kisebb műfordítónak a tollából, mint Szász Károly. És valóban, ha az Akadémia nem épen őt bízta meg e munka fordításával, a ki már annyi kiváló szellemnek volt irodalmunkban commentálója s a ki bámulatosan sokoldalú képzettségével, kitűnő formaezérével, csodálatos szókincsével és a magasságokban és mélységekben egyaránt otthonos gazdag lelkével utánozhatatlan könnyűséggel tud beléhelyezkedni bármely nagy szellem gondolat- és érzés-világába, tudja visszaadni a formákat, melyekben a legnagyobb írók gondolataikat kifejezték, tud színeztetni és árnyalni, mint ők, úgy, hogy az eredetinek mintegy még a hamvassága is megmarad, nem is szólva arról, hogy a tartalomról és az erőhöz semmi el nem vész: bizony Emerson ez előttünk lévő munkáját is alig-alig élvezhetné a közönség. Első sorban is ez essayékben az író egyéniségének olyan souverain hatalma nyilvánul, hogy ha valaki ez

egyéniségbe nem tudja magát teljesen beleélni, képtelen lesz abban a sajátos szellemvilágban másokat elkalauzolni. Azután oly óriási tudása van szerzőnek, hogy bölcsésznek, természettudósnak, historicusnak, sociológusnak és esztétikusnak s tegyük hozzá, mindenik szakban nagyon járatosnak kell lennie és mindenik szak műszó-kincseivel is bírnia kell annak, a ki átérteni és átültetni akarja e munkát. Irálya is nemcsak tömör, de tömött is. Rövid, szakgatott, egymásra halmozott mondatok, mindmegannyi gondolatból terhes. Mintha az író pyramisokat építene, úgy rak egymásra nagyobb-nál nagyobb dimenziójú köveket. A tervet előre ei nem árulja s csak mikor kész, akkor látjuk az egységet és a rendező művészetet. Sokszor amerikaiasan szertelen. A legfenségebb gondolatokat gyakran a legbanálisabb kicsiségekkel hasonlítja össze, a mint lángelméje a maga duzzadó erejében ide-oda kalandoz és mégis egy célra tör. Egy olyan író-t kellett a fordítónak nyelvünkön megszólaltatni s hozzánk közel hozni, a kiről — az előszóban lévő idézet szerint — Grimm Hermann, ez az Emersonnál nem kisebb essayista azt mondá: «Sokszor lehetetlennek éreztem mondatai mélyére hatolni». — — — «Emerson oly megfoghatatlan mesterséggel rendelkezik, hogy az olvasót a dolgok érzelmeibe viszi bele, a nélkül, hogy azokat leírná s a nélkül, hogy az a mesterség, melylyel azt végrehajlja, bármikép látható volna.» — — — «Mint a szél, mely éjjel egy erdőn vagy hímes réten átfuvallt, a fák, füvek és virágok lehelletét hozza nekünk, melyeket szemünkkel nem látunk: úgy burkol Emerson a dolgok oly érzetébe, mintha azok körülvennének.» És a fordításban mindezeket megkapjuk és élvezzük, még ez a Grimm által említett sajátos mysticismus is ott lebeg és érzeteti lehelletét. A fordító őszintén be is vallja a nehézségeket. «Fordítottam — úgymond — Shaksperet, fordítottam Dantét terzináival, de őszintén mondom, egyik sem volt oly nehéz, mint Emersont az ő prózájával». Az «elnézést» azonban csak a szerénység kérhette. Az után a mélyreható s az író-t oly kitűnően jellemző tanulmány után, melyet az előszóban a fordító adott e műről, nem merünk részletesebb ismertetésbe bocsátkozni; csak elismerésünknek kívánunk kifejezést adni, hogy az Akadémia és a fordító egy ilyen gondolatgazdag, nagyszabású munka méltó és remek átültetésével ajándékozta meg irodalmunkat.

GRADECZI HORVÁTH GERGELY ÉS LÁM (AMBROSIUS) SEBESTYÉN HITVITÁJA. Közli Ráth György. A kitűnő bibliographusnak előttünk lévő munkája, mint az «Irodalomtörténeti Közlemények»-ből készült külön lenyomat jelent meg. Az itt ismertetett hitvita előzményeit szerző «A felsőmagyarországi kryptokálvinisták hitvitázó irodalmáról» cz. s ugyancsak az Irod. Tört. Közl. II. évfolyamában megjelent értekezésében tárgyalta; míg ebben a tanulmányában nem annyira dogmatikai, mint inkább bibliographiai szempontból annak a hitvitának iratait, az ezen vita érdekében keletkezett munkákat írja le és kivonatolja, a melyet Gradecki Horváth, másként Stansith Gergely, Horváth Márknak fia, egy előkelő, gazdag és

bőkezű főúr, Lám Sebestyén késmárki pappal, a Melanchton hívével folytatott. A két vitázó rövidre fogott, de minden adatában érdekes életrajza vezet be a nagy erudícióval megírt tanulmányt. Horváth Gergelyt tanulmányai, külföldi útjában szerzett tapasztalatai erősen a lutheri egyházhoz fűzték s minden törekvését a luth. vallás érdekeinek előmozdítására fordította. Eszményi céljainak feláldozta a fényes jövőt, melyet neki pártfogói a császári udvarnál való szolgálathoz lépése esetére biztos kilátásba helyeztek. 1588-ban Késmárktól alig egy órányira fekvő neerei birtokán egy csakhamar nagy hírre emelkedett gymnasiumot alapított, a hova a többek között Grawer Albertet egyenesen azzal a megbizással hívta meg, hogy a lutheránusok, a pápisták és a kálvinisták között fenforgó vitakérdéseket magyarázza. A felvidéki összes lutheránus egyházakra is kiterjeszti nemcsak figyelmét, de bőkezűségét is; de midőn lelkész, vagy tanítót ajánl nekik, mindig figyelmezteti őket, hogy őrizzék meg egyházukat az Űdvözítő minden ellenségeitől, különösen «az istenkáromló kálvinianusoktól». A szentírásban ritka jártassága volt és erős dialecticus. Szóbeli vitákban is szeretett résztvenni; de irodalmilag is felvette a harcot. Az erősen lutheránus főúr nem nézhette nyugodtan a melanchtonista Lám késmárki működését s megindul köztük, egyenesen Horváth kezdeményezéséből, egy hosszú és több vitairatot provokált dogmatikus küzdelem. A történeti előzmények után szerző ez iratok tartalmát ismerteti teljes tárgyilagossággal és bizonyos közvetlen élénkséggel. A vita se tartalmában, se formájában nem emelkedik felül az azon időkben mindenfelé folyt vitákon; de érdekes az egész azért, mert egy darab kortörténet ez is, sugárvetés arra a korra, melynek harcaiban állott elő és szilárdult meg a magyar protestantismus. A tanulmányt pedig forrásértékűvé teszi a tömördek és részletes adat, a bibliographus előszeretettel az aprólékoságokig kiterjedő leírás és a régebbi, téves adatoknak helyreigazítása. Ily monografiákból, mint bő vizű patakokból állhat majd elő prot. egyház- és irodalom-történelmünk nagy folyama. A tömördek adat azonban a mű egységének esik rovására. Szerző annyira lelkiismeretes, hogy a kinek a neve csak előfordul akár a hitvita, akár annak szereplői közül, már közli róluk az általa bőven ismert és felkutatott adatokat s rájuk ki-kitérve, lapokon át beszél róluk és munkáikról, úgy, hogy a főtárgy untalan kiesik kezéből és ekként a munka nehézkessé, anyagában túlterheltté válik. — Ugyancsak a tudós szerző tollából vettük A PANNONHALMI SZENT BENEDEKREND NYOMTATOTT IMAKÖNYVEI A BREVIARIUM MONASTICUM BEHOZATALA ELŐTT című értekezést, a melyben a benczéseknek az 1488-ban Augsburgban megjelent Diurnaleját, az 1490 körül nyomtatott első misekönyvét és az 1500-ban kiadott teljes Breviariumát ismerteti. Könyvészetileg leírja a ritka első melki misekönyvet; közli a két vaskos könyvből álló melki breviarium beosztását; azután közelebbről a pannonhalmi benczések körében a melki ritus behozatalára vonatkozó irodalmi mozgalmakról szól, végül a melki szokásokból kiinduló különböző kiadású breviariumokat és

Ambrosius Pannonius munkáit írja le. Irodalomtörténeti szempontból igen érdekesek a breviariumban előforduló legendák.

LORÁNTFFY ZSUZSÁNNA. Írta *Farkas* József theol. akad. tanár. A vonzóan, melegséggel, érdekesen írt rövid élet- és jellemrajz a Budapesti rendezett vallásos esték során olvastott fel (1894. decz. 12-én) s most, mint a «Prot. Egyh. és Isk. Lap» különnyomata jelent meg a «Lorántffy Zsuzsánna-nőegylet» javára. A felolvasás vallás-erkölcsi építés czéljából készülvén, Lorántffy Zsuzsánnak főleg benső kedélyvilágát tárja elénk a kedves tollú író. Magát a nagy fejedelemasszonyt szólaltatja meg, a mint bizalmas leveleiben önmaga tárta ki gazdag lelke igazi drága kincseit, a melyek mind a vallásosság fényében ragyognak. Egy jellemkép van előttünk, a melynek vonásait azonban nem úgy erőszakolja össze, vagy önkényesen színezi a szerző; ő csak felidézi a mult elsárgult papirlapjairól az elköltözött szellemet s aztán beszélteti őt magát, hadd mondja el a mai embereknek, hogy milyennek kellene lenni a nőnek, a feleségnek, az anyának, a honleánynak, az egyháztagnak és mi volna a kötelességük azoknak, a kiknek sok adatott. Az embereknek nagy szükségük van nemes példányképekre. Ezek a legközvetlenebbül és a leghatalmasabban buzdítanak és építenek. A családban és az egyházban használjuk fel ezeket az építésre. Im itt van mindjárt egy!

A GYERMEKEK VALLÁSÁRÓL ÉS AZ ÁLLAMI ANYAKÖNYVEKRŐL SZÓLÓ 1894.: XXXII. és XXXIII. törvényczikkek Ráth Mór kiadásában *dr. Imlány* Konrád kuriai bíró által készített jegyzetekkel, utasításokkal és magyarázattal ellátva jelent meg. A magyarázatok a két kérdés régebbi jogviszonyaira és a változott újabb eljárásokra, az utalások rokонтartalmú törvényekre és az ususjogra, a jegyzetek az új törvények rendelkezéseinek megvilágítására vonatkoznak s a szakember alapos ujjmutatásaival kiváló gyakorlati értékűek. A füzet ára 40 kr. Hasonló kiadásban jelent meg a házassági jogról szóló 1894.: XXXI. t.-cz. is. Ára szintén 40 kr.

A DUNAMELLÉKI EV. REF. EGYHÁZKERÜLET Budapesten 1894. október 30-án tartott egyházi értekezletének EMLÉKKÖNYVE. Szerk. *Szöts* Farkas, az értekezőlet titkára. Az emlékkönyvben *Hamar* István értekezleti jegyző hí leírását adja úgy az értekezőlet előkészítő bizottság működésének, mint magának a nagy érdeklődés mellett lefolyt értekezőletnek. Rövid történetje e cikk az egész nagyfontosságú ügynek. Az értekezőleten tartott beszédek között első helyen áll *Szilassy* Aladár elnöki megnyitója, de valóban méltán is az ő szavaié az elsőség. Rámutat ez értekezőletek fontosságára, mert ezek kiválólag alkalmasak arra, hogy «kereshessük és megtalálhassuk a legalkalmasabb módokat, a melyek által az evangéliumnak mindent megnemesítő erőt egyházunk belső életébe, hűveink lelkébe s intézményeinkbe bevihessük. Csak az evangélium s annak isteni ereje tarthat meg bennünket s ez képesít, hogy ne csak megharcolni tudjunk elleneinkkel, de diadalmaskodni is s emelkedni többől-többre folytonosan». Utal arra, hogy a multban ily értekezőletek a partialis synodusok

alkalmával mindig tartattak s «hogy egyházunk a századoknak sokszor rémes vibaraiban meg nem semmisült: egyedül a hívek lelkében gondosan ápolt evangéliumi hitnek, Istenbe vetett rendíthetetlen bizalomnak köszönhető». A válságos jövőben is csak ebben bízhatunk. Nemzetfentartó erő csak az evangéliumból származhatik. Mint példára mutat rá a francia kis prot. egyházra, mely mint a kovász, lassan, de folytonosan előrehaladva hatja át a francia társadalom különböző rétegeit. Az evangélium kovászára nemzetünknek is nagy szüksége van. A másik kiemelkedő mozzanata volt az értekezletnek *Szóts* Farkas felolvasása «Az egyházi értekezletek feladatáról». Az egyházi életben tapasztalható lanyhaság meggátlása kell, hogy az egyházi értekezletek legfőbb feladata legyen s így ezeknek ki kell terjeszteniök munkálkodásukat a vallás-erkölcsi életnek mindama pontjaira, a hol hitébresztésre és hiterősítésre van szükség. A családot újra igazán keresztyénné és kálvinistává kell tenni; súlyt kell fektetni a gyermekek vallásos nevelésére; elsőrendű szükség a jó, vallásos nőnevelés; azután fel kell használni a sajtót, teremtven általa vallásos irodalmat, a mi pedig már van e téren, azt istápolni kell, termékeit terjeszteni. Vallásos s egyéb jótékonyági és könyörületességi egyleteket kíván szervezteni; de nem kerül ki felolvasó figyelmét az egyház anyagi építése sem s ehhez a legalkalmasabb eszközök megkeresése is csak méltó feladata az egyházi értekezleteknek. A tartalmas felolvasás valóságos munkaprogramm, mindenre kiterjedő figyelemmel és a tárgy iránt való meleg érdeklődéssel összeállítva. A kis emlékfüzetet az alapszabályok szövege és adományok kimutatása zárja be.

FÁBRI GERGELY DUNÁNTÚLI EV. PÜSPÖK ÉS AZ 1751. ÉVI VALLÁSI ZAVARGÁS VADOSFÁN. Egyháztörténeti monografia. Irta *Payr* Sándor ev. lelkész. A munka mint a Luther-Társaság XIX. kiadványa jelent meg. Szerző majdnem kizárólag eddig még közzé nem tett kézirati forrásokból dolgozik s művét egyházkerületi, esperességi és gyülekezeti jegyző-, számadó- és anyakönyvek, egyházi és világi hatósági levéltárakban található emlékiratok és hivatalos okmányok alapján írta meg. A történet Mária Terézia korában játszik. Az első fejezetben a dunántúli egyházak állapotát tünteti fel e korban. A történeti háttérrel festi meg igen élénken. A II. fejezetben kezdi Fábri életrajzát tárgyalni s fejezeti aztán 9 fejezetbe beosztottan, míg az utolsó fejezetben Fábri egyéniségének jellemzését adja. Az egész élénken, érdekesen s szép stílussal van írva. Tudományos apparátusa ugyan a nagy közönségre nézve kissé nehéz, fázasztó olvasmányá teszi; de ez a historikus felszereltség inkább csak a jegyzetekben van, mert a szöveg maga könnyed tárgyalású, folyékony s élvezhető előadású. A mult ilyen képeivel kellene erősíteni a mai hitbeli gyengeségeket. — A 100 lapra terjedő füzet ára 50 kr.

b) Külföldi irodalom.

Krause, ZUR RELIGIONSPHILOSOPHIE UND SPEKULATIVEN THEOLOGIE. Aus dem handschriftlichen Nachlasse des Verfassers herausg. von Dr. P. Hohlfeld und Dr. Aug. Wünsche. Leipzig, 1893. 186 l. Ára 3.50 márka. Krause pantheistikus philosophiája iránt, mely az Istennek theistikus eszméjét a tudomány s az élet legfőbb elvének tartotta, újabb érdeklődés mutatkozik napjainkban, bár el kell ismernünk, hogy napjaink philosophiája a maga physiologiai kísérleteivel és történeti interpretációjával kevésbé kedvez Krause spekulációjának. Az Istenben való bensőség s az arról való ismeret képezte Krause idealistikus rendszerének sarkpontját, a melyre helyezkedve a Schelling-féle pantheistikus azonosság-bölcsészettnek megdöntésére törekedett. A kiadók érdeme, hogy a tudományos világot újból e philosophiára terelték s annak a történetre, etikára, aesthetikára, logikára és metaphysikára vonatkozó irodalmi hagyatékait 1882 óta közrebocsátották. Jelen mű tervezeteknek a gyűjteménye, a melyeknek állandó themája «Istennek immanentiája a világban és viszont», a melyhez igen szép megjegyzések fűződnek a vallásról, keresztyénségről, egyházzól, bibliáról, imáról, jóról, rosszról stb. Mélyreható bepillantást engednek azok annak a philosophusnak belső lelki műhelyébe, ki Fichte, Schelling és Hegel kortársaként meglehetősen el volt hagyatva, de Nietzsche pessimismusa helyett Istennél lelte kortársai hálátlanságával szemben egyedüli örömét. Álláspontja tehát theistikus, míg a positiv keresztyénségről, a kijelentésről és a theologiáról szóló nézetei a rationalismushoz gyökeresnek. Ezen az alapon elveti az úrvacsora élvezetét, a keresztyénségben a vallásnak csak átmeneti formáját látja, elveti a ker. jog- és erkölcsstan főbb tételeit, ú. m. a mennyek országa és pokol, jutalom és büntetés, üdvösség és kárhozat képzetét, nemkülönben a ker. jogtan köréből a nőnek alárendeltségi viszonyát a férfival szemben s a polgári felsőbbségnek Istentől nyert büntetőjogi hatalmát. Tisztán anthropocentrikus alapon állva, érzéke sincs a történeti kijelentés hatalma és fokozatai iránt s csakis a magában vett emberinek a köre és lényege érdeklé őt. Nem ismeri tehát az örök életnek ama folyamát, mely oly régen üdvöztetőleg és gyógyítólag hat már az emberiségre s a mely az embernek, a tudománynak és a philosophiának maig is örök forrását és egyetlen gyógyszerét képezi. Tisztán az emberi tudatból nem igen lehet világnézetet alkotni. E tekintetben messze fölötte áll Lotze vallásphilosophiája.

Schröder, EIN ZEUGNISS FÜR DIE WAHRHEIT DES EVANG. GLAUBENS nebst Beleuchtung des religiös-sittlichen Lebens der Gegenwart in Thesenform. Parchim, 1894. Ára 1 márka. Az érdekes és időszerű röpirat első része csakugyan «bizonyosságot akar tenni az evang. hit igazságáról» és pedig kevésbé apologetikai, mint inkább thetikus alakban, fejtegetve annak megdönthetetlen bizonyosságát, hogy mit kell az ev. ker. embernek

hinnie s miképen élnie? Álláspontja positiv keresztyén, hittudata szilárd. az isteni üdvigazságok ismerete bámulatos. A 2-ik rész is, mely 27 thesisből áll, komoly, világos és józan. P. o. a 14-ik tételben azt kérdi: «*miere van korunknak szüksége?*» s erre így felel: «*korunk beteges valláserkölcsei életének egészsége nem annyira a hamis eskü, iszákosság vagy erkölcstelenség elodázásától, mint inkább a szeretetben tevékeny élő ker. hitnek helyreállításától függ*» s hangsúlyozza, hogy «*korunknak a bünbánó megtérés terén nagyobb alaposságra s a ker. reményben nagyobb állandóságra van szüksége*» és végül komolyan int arra, «*hogy napjainkban sok a vak vezető, nagy szédelgő és veszedelmes reformátor minden téren, úgy hogy komolyan kell vennünk az apostol ama figyelmeztetését: hogy ne higyjünk minden léleknek, hansm próbáljuk meg a lelkeket, ha Istentől vagynak-e?*» Meggyőzően kimutatja, hogy korunk léha és gyöngé, lágy és erőtelen. Petyhüdt a költészet. léha a művészet, érzéki a társadalom. hazug az ember ajka, önző a szive. bomlottak az idegei, elernyedt az akarata, türelmetlen, ideges, a kis bajok elől a halálba siet, sivár a lelke stb. Majd így folytatja: «*A philosophiából eltűnt korunkban az ideális elem, a történetírás csupa elbeszélés eszmei tartalom nélkül, a tudomány holt ismeretek halmaza, a hol hiányzik az egység, az összefoglalás s az általánosítás. Korunk egész társadalma csupa atomistikus önző egvedekre bomlott szét, a kik erőtlenül lézengenek a kétségbeesés idején. A jó barát és az igazi becsület fogalma ismeretlen benne, mert az előbbi a fenköltebb egyesülés, összetartás, az utóbbi a lelki erő megnyilatkozása, e kettőre pedig képteienek vagyunk. Nyájasak és jóságosak, simák és előzékenyek lettünk a lélek nemessége nélkül.*» Bizonyára ritka megfigyelő tehetségre mutatnak e thesisek modern társadalmunk bajainak és félszégeinek a felismerésében, a melyeknek egyetlen hathatós gyógyszere: a positiv ker. hit. az evangélium, a Krisztus. A vallásos oktatásra nézve is igen egészségesek szerző nézetei. Hangsúlyozza ugyanannak központi jelentőségét a felsőbb és alsóbb oktatás terén, de egyúttal óva int a sok vallási tananyagnak léleknélküli memorizálásától: «*Nem a quantum, hanem a qualitas itt is a fődolog; a vallás első sorban a szív és érzelem s nem a tudós főnek a dolga.*» Szerző szerint «*a sok tananyag rovására van a bensőségnek, a mélységnek, az alaposságnak s az alapvető elsajátításnak és feldolgozásnak.*» Bizonyára komoly intelmek s méltók nálunk is a megfigyelésre!

Krummacher, DIE EVANGELISCHEN JÜNGLINGSVEREINE und verwandte Bestrebungen nach ihrer Entstehung, Geschichte und Aufgabe für die Gegenwart dargestellt. Elberfeld, 1894. 444 l. Ára 3 márka. Vonzó modorban és folytonos gyakorlati utasításokkal kísérve mutatja be az ifjúság hibáit, a segítség útjait és módjait; leírja a német ev. prot. ifjúsági egyesületeket, az egyleti élet alakulásait általában s azoknak építő tevékenységét és organisatióját különösen; jellemzi a fiatal kereskedők, diákok és tanulók hasonló törekvéseit; egy rövid áttekintést nyújt «*Blick auf*

das Ausland» cz. alatt a külföld hasonló mozgalmairól, s végül ismerteti a kath. legényegyleteket; míg a függelékben a német ifjúsági egyletek statistikáját és az összes hasonló célú német egyesületek alapszabályait közli. Így a könyv igen gazdag tartalmú, adataiban megbízható, egészében átnézetes és helyesen csoportosított, sajnos azonban túlságosan gyakorlati irányú. Az elméleti kérdéseket kevésbé érinti. Mit sem olvasunk arról, hogy milyen viszonyban vannak ez egyletek a ker. szeretet-munkával, mint egészszel, a hivatalos egyházal és annak organumaival, a házi és családi élettel s a ker. etbika főbb kérdéseivel, a melyeket a szerző nagyobb theologiai alapossággal tárgyalhatott volna. A ker. diákegyletek közül nagyobb tért szentel az ú. n. Wingolf-oknak, a melyeket Schwarzburg-egyletnek is neveznek a külföldön és Németország csaknem összes prot. egyetemlein el vannak terjedve.

Gottschick. DIE KIRCHLICHKEIT DER S. G. KIRCHLICHEN THEOLOGIE. Freiburg, i. Br. 1892. 244 l. Ára 4 márka. A mű célja a theologia egyházias jellegének a meghirálása, a melylyel az ú. n. modern confessionalistikus theologia Luthardt, Hofmann és az erlangeni Frankkal az élen lépten-nyomon kérkedik. A theologia egyházias jellege szerző szerint nem azonos a symbolikus tanfogalmaknak birálatnélküli elfogadásával. Ilyen meghatározás a római kath. egyház törvényszerű álláspontjának s nem a személyes hitbizonyosságot tanító ev. protestantismus alapelveinek felelne meg. A mi ker. egyházi igazság, az csak az evangéliumi üdvhittel való legbensőbb összefüggésében érthető meg teljesen. «A theologia a ker. igazságot csakis a reformatori üdvhittel való összefüggésében tárgyalhatja. A vallásos tudatban rejlik a vallásos ismeret és személyes vallásos élet határa és mértéke. S ha azt a theologia követi, akkor betöltötte egyházias feladatát.» E tételeit szerző Luther művénél igazolja be azzal a későbbi fejlődéssel szemben, a melyet a prot. dogmatika Melanchton. Gerhard s az ó-protestánsok hittani műveiben észlelhetünk. Hogy a jelenkori hitvallásos theologia «roppant haladást» mutat az ó-prot. orthodoxyával szemben, azt szerző Luthardt, Hofmann és Frankkal, századunk e legnagyobb három orthodoxus theologusával igazolja be. Luthardt több ízben is kijelentette, hogy a római katholicismus s az ó-prot. orthoxia közös vonása annak merev dogmás tanépülete, mely a személyes vallásos üdvbizonyosság elvét hamis inspiratiójánál fogva teljesen nélkülözi. És Hofmann is több ízben hangsúlyozta az ó-prot. íráselvnek belső igaztalanságát és dogmatikai merevségét az írás belső tartalmának személyes hitépítő el-sajjattításával szemben. Végül még következetesebben hangsúlyozta az evang. hitnek, mint személyes tapasztalati bizonyosságnak jelentőségét Frank «System der christl. Gewissheit» cz. nagy hittani művében. Egész theologiája azon alapul, hogy voltaképen a személyes vallási tapasztalat az az alap, a melyen a ker. hittani ismeret fölépül s hogy teljesen hamis az ó-prot. orthodoxyiának az az állítása, hogy az ismeret képezi a vallási tapasztalás feltételét. Együttal azonban fájdalommal konstatálja szerző,

hogy a jelenkor e három nagy dogmatikusa közül egyik sem volt képes a maga hittani rendszerében a személyes üdvbizonyosság és üdvtapasztalat prot. alapelvének következetes kifejtésére, a mit Gottschick az egyes hittani alapfogalmak ismertetésénél bő idézetekkel is beigazol. Az intellectualismus veszélye az, a mibe a dogmatikusok kerültek. A modern hittani rendszerek tömkelegén belül való alapos tájékozásra biztos kalauz e mű, bár helyenként polemikus irmodorát és erős Ritschl-párti színezetet kifogásoljuk.

Traub, DIE SITTLICHE WELTORDNUNG. Eine systematische Untersuchung. Freiburg i. Br. 1893. 96 l. Ára 1.80 márka. E mű felelet a haagai társaságnak a ker. vallás védelme czéljából kitűzött ama pályakérdésére, hogy mit kell értenünk erkölcsi világrend alatt; min alapul ez s milyen viszonyban van a vallásos hittel? Elvi philosophiai alapon a Kant-féle ismeretelmélet határain belül igyekszik e kérdésre megfelelni eképen: Nem a világ a maga egészében, hanem csak a maga jelenségeiben tárgya az elméleti gondolkodásnak (1—26. l.). Egyedül az erkölcsi törvényből kiinduló gyakorlati gondolkodás haladja meg a jelenségek világát. Az erkölcsi törvény le nem vezethető, mivel minden deductio sajátos tartalmától fosztaná meg a törvényt. E törvény magában foglalja annak egyetemességét, az ember autonómiáját, személyességének végczélját s a czélok birodalmát az emberiségben (26—50. l.). Az a kérdés már most, hogy olyan-e az a világ, hogy a végczélnek a realizálására képes, azonos az erkölcsi világrend kérdésével. Az erkölcsi világrendnek számolnia kell a természeti szükségességgel s a rossznak ellentétes hatalmaival vagyis magában foglalja a mindenható szent Istennek, a halhatatlanságnak s a jutalom és megbocsátásnak az eszméjét, a melynek érvénye a vallásos hit számára kétségtelen. Az erkölcsi végczélok s az erkölcsi törvény érvénye be nem bizonyítható, mivel annak alapja a törvény feltételenségében s a Krisztus kijelentésében van. Tehát az erkölcsi törvény nem elméleti, hanem gyakorlati bizonyosságú. A természeti élet rendje is csak eszköze az erkölcsi czéloknak, ezen alapul épen az erkölcsi világrend egységes jellege. Lényegileg véve tehát, Kant gondolatkörével találkozunk a műben, vallási oldaláról kibővíve s mélyebben felfogva. Inkább egy elméleti kísérlettel, egy bölcsészeti alaptervezettel van itt dolgunk, mintsem az erkölcsi világnézet kérdésének egységes kifejtésével. Hiányzik a vallásosság és erkölcsiség, az erkölcsi világrend s a Krisztusban való kijelentés egymáshoz való viszonyának helyes felfogása. Egyetlen egy concret képet sem hoz fel a történelemből s az élethől a maga gondolatainak kifejtésében, a minek nem volna szabad hiányoznia egy «az erkölcsi világrendről» szóló műben.

Schneller, KENNST DU DAS LAND? Bilder aus dem gelobten Lande zur Erklärung der heiligen Schrift. 11. Aufl. Leipzig, 1894. 464 l. Ára? A mű a próféták, az apostolok s az Üdvözítő hazájának eleven rajza nép- és földrajzi tekintetben. Nem Palaestina vidékének és városainak

leírásával van itt dolgunk, hisz ez egy Bäderkernek s Palaestina rengeteg irodalmának a feladata, hanem igenis Palaestina népének mai szokásait és erkölceit mutatja be a bibliai állapotokkal való szoros összefüggésükben. «Mert száz esetben a mostani palaestini lakó maig is olyan, mint a milyenek voltak a hethiták, kanaaniták és izraeliták évezredekkel az előtt.» «A régi templomok romjainál és az avult feliratoknál világosabban beszélnek a mai tények és állapotok a bibliai múlt mellett s képezik a szentírás élő kommentárját.» S a mai Palaestinának e rajza csakugyan élénk és szemléltető; szerzőnek bethlehemi lelkipásztorkodása alatt szerzett személyes tapasztalatain alapuló s választékosan szép. A mű két részre oszlik. Az első rész az új-szövetségi bibliai történetek fonalán bemutatja a bibliai nyomokat a mai palaestini népben, házban és a mezei munkásság terén; míg a második rész inkább hely- és földrajznak volna mondható. A művet egy lelkes felhívás zárja be a szent földön való prot. misszióknak felkarolása és támogatása érdekében. A műnek illusztrációi: a bethlehemi prot., a gör. kath. Krisztus-születési templom és a nagyszerű syriai prot. árvaház Jeruzsálemben, a melynek főnöke szerző atya: «Schneller atya». Hálás feladat volna a mű magyarra való átültetése s remélhetőleg igazi prot. népkönyvvé válhatnék.

Luthardt. KOMPENDIUM DER DOGMATIK. 9. verb. Aufl. Leipzig. 1893. Leipzig, 1893. 410. l. Ára 7 márk s *Gandert*, VERZEICHNISS DER IM KOMP. DER DOGMATIK VON DR. CHR. E. LUTHARDT. IX. Aufl. 1893. citirten Bibelstellen. Leipzig. 1893. 32 l. Ára 1 márka. Mindkét mű az ismert lipcei Dörffling & Francke-czég kiadványa. Nem sajátképi dogmatikával, vagy egy modern hittani rendszernek a vázlatával, hanem az annak tanulmányozásához szükséges történeti anyagnak az összeállításával van itt dolgunk, a melyből a dogmatikai alap gondolatok csak kifejlődnek. E nemből tán sorozható a mű Hase «Hutterus redivivusa», Schweizer «Centraldogmen der ev. ref. Kirche» s nálunk Masznyik «Evang. dogmatikája» mellé, mely műveknek tanulmányozása nélkül a modern hittani rendszerek megértése s szilárd prot. hittudat szerzése lehetetlen. Luthardt az evang. egyházi dogmatika történeti rajzának az előadásában egészen helyesen Quenstedt és Hollaz-ot, az ó-prot. hittani rendszerek e tipikus képviselőit követi. Irodalmi teljesség tekintetében csaknem páratlanul áll Luthardt műve az újabb theol. irodalomban, úgy, hogy itt egy egész theol. ismerettárházzal van dolgunk. álláspontja azonban főleg az újabb hittani rendszerek megítélésében egyoldalú, sőt kizárólagos. Szerző tudvalevőleg a modern. luth. confessionalismusnak a híve, annak úgyszólván pápája. A mű végén található magyarázatok némely scholastikus-dogmatikus terminusokhoz s a gonddal készített tárgymutató és Gandert Verzeichniss-a nagyon könnyítik a mű kezelését.

Luthardt, ZUR EINFÜHRUNG IN DAS AKADEMISCHE LEBEN UND STUDIUM DES THEOLOGEN. Leipzig (Dörffling & Francke), 1892. 177 l. Ára 2 márka. Valódi bevezetés a theologiai tanulmányokba. Két részben 10 levél alakjában

ban tájékoztatni kívánja a theológiára lépő ifjút a tanulmányok mezején. A levélalaknak melegségével és közvetlenségével ismerteti az érdemes szerző a kezdő akad. hallgatót, a diákegyleteket, a diákeletet, a szünidőt, az általános műveltséget, az általánosabb természetű studiumokat, az írástanulmányt, az egyháztörténeti szakot s a rendszeres és gyakorlati theológiát. Megjegyzései valódi kincsei az ő gazdag tapasztalati és tudományos élete tárházának. E tekintetben csak Hagenbach Encyclopädiájával és Reuss theol. leveleivel hasonlítható össze. Ilyen Luthardt-Reuss-féle tájékoztatóra a theol. studium terén különösen a mi magyar theologusainknak volna szükségük. A német diákelet különösségei (p. o. a Kneipe) sem kerülnek ki a gondos szerző figyelmét s itt igen üdvös tanácsokkal látja el «Hermann» nevű studiosus testvérét. Mielőtt a tulajdonképeni theol. studium ismertetésére térne át, gyakorlati és tudományos szempontból egyaránt annak «előcsarnokába» vezeti be őtet. Az akad. theol. studium sikeres folytatásához szükségesnek vallja ilyen theol. tájékoztatónak kalauzolója mellett az akad. tanszabadságot tanár- és hallgatónál egyaránt, míg a római egyházi theologia ideáljai a tridenti kánonok szerint «a püspöki seminariumok».

Schrader, GESCHICHTE DER FRIEDRICHUNIVERSITÄT ZU HALLE. Berlin, 1894. Ára 31 márka. A nagyhírű halle-wittenbergi prot. főiskola legközelebb impozánsul lefolyt jubileumára készült a mű, a mely mint olyan, bennünket is közelebbről érdekel, mivel annak régebbi, wittenbergi helyén tanultak Révész I. és Bartholomaeides tanusága szerint a mi nagy reformátoraink csaknem valamennyien, s ma is, az immár 1817 óta egyesült halle-wittenbergi Frigyes-egyetemen a legtöbb magyar hallgatóval találkoztunk a külföld összes egyetemei sorában. Sajnos, e ránk nézve oly fontos fejezet hiányzik szerző művéből. Az egyetem története három korszakra osztható. Az első 1694—1730., a második 1766—1806. s a harmadik 1817-től a jelenkorig terjed. E korszakok közötti idők a stagnálás vagy hanyatlás jelzői a főiskola belső és külső történetében. Thomasius, a híres jogász és Francke, a mai nagyhírű és kiterjedésű hallei árvaház («Franckeschen Stiftungen») lánglelkű alapítója volt az, a kinek e főiskola első felvirágzását köszönheti, a melynek későbbi emeléséhez nem csekély mértékben maga Wolff Keresztély, a híres philosophus is járult. Schrader forrásszerű alapon készült emlékműveiből hiányzik a jelennek rajza, hiányzik a jelenkori vagy nem rég elhunyt professorok jellemzése, a kiknek mi magyarok is oly sokat köszönhetünk. Ma Halle városa bőven rendelkezik mindazokkal a kellékekkel, a melyek ily nagy multú prot. főiskolának felvirágzásához szükségesek.

Lutherophilus, DAS 6. GEBOT UND LUTHERS LEBEN. Halle, 1893. 111 l. Ára 2 márka. Az ultramontán történetírásnak a nagy reformátor személye ellen való támadása van itt föltüntetve minden oldalról Walther, ismert Luther-tudós által, kinek «Lutherophilus» neve alatt valósággal tisztítania kellett a pápista hamis Luther-adatok nagy halmazát. A czáfolás

módszere, a bizonyítás élessége s az a humor, a melylyel pápista ellenfeleit csaknem teljes kapitulálásra bírja, «Luther Róma ítélőszéke előtt» cz. mű ismert szerzőjére mutat. Bámulatos szorgalommal dolgozta fel az i. v. irodalmat. Róma történetírásának legújabb képviselői Luthert nem a maga korának felfogása szerint, hanem saját tendentiosus ultramontán észjárásuk szerint ítélik meg. «Luther szabad beszédmodorának» jellemzése után «Luther állítólagos testi bűneinek» ismertetésére tér át a szerző, a melyekről «Luther kortársai mit sem tudtak», s így a római-ultramontán phantasia produktumainak tekintendők. A Germániában Luther életére vonatkozólag közzétett Gottlieb-féle cikksorozatokról helyesen mondja a szerző, hogy «szinte undorító az az erkölcsi romlottság, a melybe a jezsuita morál az embert sülyesztheti». Az a piszkolódás, a melylyel egy Gottlieb, Evers, Herman, Röhm, Majunke és mások Luther személyét illetik, pártatlanul áll az irodalomban, úgy, hogy ez ultramontán történetírásnak tudományos értéke nincsen. Görögül nem tudnak, még a Breviarium latinságát sem ismerik, de annál jobban értenek az egyszerű másoláshoz. Evers p. o. állandó forrása a Gottlieb-féle Luther-leveleknek, ki viszont Weislingert írja ki lapokon keresztül. Történeti módszerről vagy kritikáról ez uraknál szó sincsen. Erasmus egyik levele hiteles és nem hiteles a szerint, a mint épen érdekeik kívánják. Még az ismert tények terén is roppant tájékozatlanok.

**A „Magy. Prot. Irod. Társ.” pénztárába
1895. január 1-től 1895. február 1-ig befolyt összegek
kimutatása:**

1. Pártfogói alapítványi kötvények után befolyt 5%-os kamatok
1894-re: Tiszáninenni ref. egyházkerület. Felső-szabolcsi ref. egyházmegye.
1895-re: Debreczeni ref. egyház. Tiszai evang. egyházkerület.

2. Alapító tagok alapítványi kötvényei után befolyt 5%-os kamatok
1893-ra: Kiss Ferencz ref. s.-lelkész. **1894-re:** Vajdahunyadi egyházmegye.
Kiss Ferencz ref. s.-lelk. Csurgoi főgymnasiumi könyvtár. Szászvárosi Kun-tanoda.
Dévai ref. egyh. Kun Bertalan ref. püspök. Marosvásárhelyi collegium. Csengey
Gusztáv eperjesi theol. tanár. **1895-re:** Szeremley Sámuel hm.-vásárhelyi ref.
lelk. Külső-somogyi ref. egyházmegye. Szolnoki ref. egyh. Kiss Ferencz ref. s.-lelk.
Szemes László szent-jánosi ref. lelk. Marosközi unit. belső emberek. Soltész
Farkas tetétleni ref. lelk. Selmeczi ev. lyceum. Gáborjáni ref. egyh. Pápai ref.
egyh. Fehér-komáromi ev. esperesség. Felső-nógrádi ev. papi értekezlet. Nógrádi
ev. esperesség. Gyulai ev. ref. egyh. Trsztýénszky Eerencz pozsonyi ev. lelkész,
Kassai ref. egyh. Szováti ref. egyh. Czeglédi ref. egyh. Gyurác Ferencz pápai
evang. esperes. **1896-ra:** Pápai ref. egyház.

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1892-re: Csik Dániel
püspöki titkár. **1893-ra:** Kérészi Barna nánai ref. lelk. Szécsi Ferencz felvinczi
ref. lelk. **1894-re:** Bocsor Lajos k.-somogyi esperes. Török József ev. lelk. (Czegléd).
Rácz Kálmán nyiregyházi ref. s.-lelk. Máté József mohácsi ref. lelk. Krupecz István
pozsonyi professor, Zágoni ref. egyh. Tatai Imre székesfehérvári ref. lelk. Nád-
udvari ref. egyh. Kiss Gábor pápai ref. lelk. Koncz József marosvásárhelyi tanár.
Fodor György cigándi ref. lelk. Szécsi Ferencz (Felvincz). Nagy Sándor szomodi
ref. lelk. Hosszu-Pályi ref. egyh. **1895-re:** Miklós Géza kecskeméti ref. s.-lelk.
Dömötör Lajos bölcskei ref. lelk. Csiskó János kassai ev. lelk. Thébusz János
zólyomi ev. lelk. Medgyaszai Vincze b.-főkajári ref. lelk. Sárkány Sámuel ev.
püspök. Török József czeglédi ev. lelk. Bakos József bakonszegi ref. lelk. Szűcs János
enyéngi esperes. Rácz János kecskeméti ny. ref. lelk. Zágoni ref. egyh. Bóódi
ref. egyh. Szentpétery Sámuel pelsőczai ref. lelk. Id. Lészai Ferencz (M.-Gorbó).
Tatai Imre székesfehérvári ref. lelk. Zilahi ref. collegium. Vén Mihály bikfalvi
ref. lelk. Antal Károly felső-görzsönyi ref. lelk. Iglói ev. főgymn. Breznvik János
selmeczbányai gymn. igazg. Vasi ág. ev. esperesség.

4. Pártoló tagsági díjak évi 8 frtjával befolytak 1898-ra : N.-keresztúri ref. egyh. Dr. Mezei Ödön sz.-udvarhelyi ref. orvos. **1894-re :** Kis Ernő pápai tanár. Szabó Sámuel kolozsvári colleg. tanár. Benke István sepsi-szt-györgyi tanár. Antos István földbirtokos. Gueth Sándor felső-eőri ref. lelk. Cserna István bálványosi ref. lelk. Uzoni ref. egyh. Polgár János meszlei ág. ev. lelk. Varga Sándor győr-szemerei ev. lelk. Német Péter csomonyai ref. lelk. Koós Ferencz brassói kir. tanfelügyelő. **1895-re ;** Debreczeni Gábor f.-nyárádi ref. lelk. Szabó Sámuel kolozsvári coll. tanár. Thern László szepes-iglói ev. lelk. Antos István földbirtokos. Gueth Sándor felső-eőri ev. lelk. Bodolay Imre mező-csáthi ev. lelk. Majerik János losonci vasúti tisztviselő. Pelsőczy ref. egyh. Uzoni ref. egyh. Mezei János őri-szt-péteri ref. lelk. Varságh Béla b.-csabai gyógyszerész. Scherffel Sándor szepesiglói ev. s.-lelk. Dr. Rácz Ottó kir. törvényszéki bíró. Burján András bpesti m. á. v. rak-tárnok. Petrovics Soma mezőberényi ev. lelkész.

5. Károlyi-alapra befolyt adomány : Rácz Kálmán 1 frt 70 kr.

A lakásváltoztatások bejelentését tisztelettel kérjük.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság kiadványa,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 ft.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1895.

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK:	Lap
1. A magyar protestáns egyházak vagyonjogi viszonyai az 1790/91.	
XXVI. t.-cz.-ig. <i>Pokoly József</i>	115
2. A héber szellem bölcséleti iránya. <i>Józsa Zsigmond</i>	129
3. Az énekes-könyv reformja zenészeti szempontból. <i>Farkas Lajos</i> .	137
4. A jövő vallása s annak prófétái. <i>Selávik Mátyás</i>	152
II. IRODALMI SZEMLE:	
a) Hazai irodalom	159
b) Külföldi irodalom	164

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkári és pénztári hivatala: *Budapest, IX. ker., Csepelrakpart 7. sz. II. em. 9.* Ide czímzendők a társaság szellemi és anyagi ügyeit érdeklő mindennemű küldemények.

A kiadó hivatal tisztelettel kéri a még nagy összegben kinnlevő hátralékok mielőbb leendő beküldését.

A tagsági díjak nyugtázása mindig nyilvánosan történik a Szemle borítékján; ezért a tetemes postaköltség megkímélése céljából sem egyeseknek, sem testületeknek külön nyugta ezután nem fog küldetni.

Kivonat

a Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: a) pártfogók, b) alapítók, c) rendesek, d) pártolók és e) segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5°/_o-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók és rendes tagok a Protestáns Szemlét és a monografiákat; a pártoló (3 frtot fizető) tagok pedig a Protestáns Szemlét.

A MAGYAR PROT. EGYHÁZAK VAGYONJOGI VISZONYAI AZ 1790—91. XXVI. T.-CZIKKIG.

(Második közlemény.)

Míg a szab. királyi és általában patronatusi joggal bíró városokban, illetőleg községekben az egyes egyházak vagyoni viszonyai a reformatió után sokban azonosak a mai egyházközségekével és p. o. oly helyeken, hol a hitegység megvolt, csakis azt a lényeges, a mai helyzettől eltérő különbséget látjuk, hogy az egyházközségnek, mint ilyennek saját képviselői organuma vagyoni ügyekben nincs, hanem a polgári község hatósága az illetékes intézkedő tényező: addig a világi vagy egyházi földesurak kegyurasága alá tartozó, tehát földesúri hatóságnak alávetett, valamint a szegényebb nemesi községekben a hivek vallásváltoztatása, protestánsná létele után az egyházi javaknak megtartott része nem községi, sem földesúri, de nem is egyházközségi tulajdonul tekintetik, hanem a tulajdonos továbbra is ugyanaz, a mi a r. kath. vallás uralma idejében. a kánonjog szerint volt, t. i. a templom, a parochia, az iskola, a kápolna, illetőleg imaház. Kis Bertalan dunántúli evang. superintendens egyházlátogatási protocolluma tanúsága szerint már a XVI. század végén s a XVII. században az üldöztetés koráig folytatott egyházlátogatások az egyház ingó és ingatlan javainak számbavételénél mindig a fentebb említett jogi személyeket tekintik tulajdonosoknak. (L. «Protocollum Visitationum Eccl. cis et trans Danub. Aug. Conf.» 1631. 206. fol. Hung. Collectanea etc. . . . 2077. fol. Lat. 363. kk. l.)

Mint hogy az egyházi javak legnagyobb részben a templom, parochia javára tett adományok voltak, ezeknek valamely felekezethez tartozása felett a templomot, iskolát használó, a lelkeszt beállító hívők felekezeti állása döntött. Ez állapot a XVI. század folyamán, mint tényleges szerepel egészen az 1608. K. e. I. t.-czikkig, de már e törvényczikk törvényessé tevén a

tényleges állapotot az által, hogy a protestánsokat egyenjogúsította a róm. katolikusokkal, egyúttal az akkori fennálló birtokállapotot is oltalom alá vette; mi világosan kitűnik az 1647. országgyűlés megfelelő czikkeiből. Ezeknél fogva azt mondhatjuk, hogy ama javakhoz törvényes joguk volt a protestáns vallású híveknek, az 1608. K. e. I. t.-cz. óta.

Hasonlóképen állunk a tizeddel is. A tized szent István király által (Corp. jur. Hung. Dec. L. II. cap. 52.) az egyháziak ellátására rendeltetvén, a reformatió elterjedése után is az egyháziaknak volt volna kiszolgáltató. És csakugyan a legtöbb helyen a lelkészek élvezetébe is jutottak a tizednek, vagy valamely hányadának, de már a püspöki tized a volt tizedbérlok, illetőleg a földesurak kezében maradt. A tizednek birtokában az erdélyi fejedelmek fenhatósága alatt maguk a fejedelmek törvénnyel és rendelettel, egyebütt pedig a megyei hatóságok vagy a földesurak meg is védelmezték az egyes lelkészi hivatalok törvényes ellátóit. Minthogy a protestánsok az 1608. K. e. I. cikket úgy fogták fel, mint a mely az egyenjogúságot foglalja magában, azért a végrehajtó hatalom főorganumai, a megyék ép oly értelemben jártak el, mintha a törvényben az egyenlőség és viszonyosság épen ezen szavakkal mondatott volna ki. A sárosi 1617-iki, a zempléni 1629-iki statutumok a lelkészi jövedelmek épségét oltalmuk alá veszik és megcsonkítás esetében egyenesen az alispánt és a megfelelő szolgabíró utasítják, hogy ha kell, a helyszínén is jelenjenek meg és állítsák azt helyre. Érdekes a sárosi statutum, mely egyenesen kimondja, hogy ha a prédikátorok jövedelmét meg nem adják, «a jövedelmek akár decima szerint, akár másképen alkuvás szerint megjárt», «ispán uramnak egy szolgabíró és esküdtivel, és ha több léssen is, autoritás adatott, hogy a queruláns instantiájára, ez statutumok erejével kimehessen és . . . exequálhasson». (Kolozsvári-Óvári: Jogszab. gyűjt. II k. I. R. 113. l.)¹

De hogy már a XVI. században minden kétséget kizárólag élvezték a lelkészek az ország nyugoti részeiben is a tizedet, az nem csupán a megyék és hatalmasabb urak pártfogásából vont következtetés, hanem oklevéllileg igazolható. Sibolti Demeter «superintendens» szemptei lelkészkedési idejéből maig is fenn van nevezettnek egy sajátkezü nyugtája, melyben elismeri, hogy a bordézmát (18 $\frac{1}{2}$) megkapta. A nyugta ez:

¹ A megyei hatóság befolyását és támogatását az egyházi ügyekben mutatják p. o. az 1602. sárosi statutum Balogh János esperest megerősíti; a sárosi s nógrádi egyh. törvényeket a megyei tisztviselők aláírják s így erősítik; a gómöri 1629. statutum még arról is gondoskodik, hogy a lelkészek hiteles mértékkel (szapu Rosnaiensis) kapják fizetésöket.

«Anno Jesu Christi 1579 12. november accipi a decimatoribus 18 $\frac{1}{2}$ vinum. Demetrius Sibolti Tholnensis, minister verbi divini in Semptini pastor». (Prot. Szemle 1890. 749. l. 2. jegyz.)

Mint hogy voltak oly egyházak is, melyekben az egyházi fekvőségekből és másnemű haszonvételekből folyó jövedelmek nem voltak elegendők az egyház szükségleteinek fedezésére és a parochiális telek után eső földek, vagy a többször előforduló zálogos birtokok, a lelkészi fizetéshez járuló haszonvételek (leginkább malomvámok) pedig nem biztosíthattak elég tisztas fizetést a lelkész javára, ezért szerepel a lelkészi javadalmakban s az egyházi jövedelmek között a hívek személyes adója és szolgálmanya is, továbbá a palástdíjak.

A tizeddel szemben ezen jövedelemnek az a lényeges tulajdonsága, hogy míg amaz a hívekre nézve dologi teher, ez határozottan személyi. Így fogta ezt fel az 1647-iki országgyűlés is, midőn a XI., XII. t.-czikkben a személyes adó alól a más felekezethez tartozókat felmenti s ez alatt tisztán csak az ágybért (lecticale = párbér) s a stólat (palástdíj) érti. Az emberi felfogásban rejlő különbséget igen szépen mutatja azon két ellentétes nézet, melyek egyike a tizedet is személyi tehernek tekintti, sőt a családi tulajdont képező malom jövedelméből örök időkre tett alapítványt is, mint p. o. Nádasdi Ferencz tette 1647-ben, másika pedig a lecticalét dologi tehernek minősíti, p. o. a m. kir. Curia a legújabb időkben is. Hogy a tized dologi teher volt, az nyilvánvaló, de hogy az ágybért miképen lehetett dologi tehernek felfogni és hozzá kuriai döntvényben kimondani, azt csak úgy érthetjük meg, ha látjuk a róm. kath. felekezet túlsúlyát ma is hazánkban. Sajnos, hogy még tudományos igazolására is vannak kész emberek (Timon Akos), holott az 1647.: XII. t.-cz., főleg ennek 3. §-a kétségtelenné teszi, hogy protestáns ember «a szegény nép» közül, még akkor sem tartozik a róm. kath. plébánosnak fizetni, tehát direct ágybér-szolgáltatást teljesíteni, ha «a papságnak semmi (dologi forrásból származó: V. ö. e t.-cz. bekezdését) jövedelmei nem volnának» is, mert ebben az esetben is csak közös kasszába megy és egyenlően megosztatik a «személyes vagy jobbágyi fizetések» bejövő jövedelem. Míg a törvényczikk bekezdése másfelől nyilvánvaló módon fejezi ki, hogy ha «jobbágyok, zsellérek, malmok, földek, szőlők, kaszálók vagy ily neműek», mint jövedelmi források állanak — ha csak a legkisebb mértékben is — a lelkészek számára a más vallásbeliektől fizetett személyes adóhoz egyáltalában közük nincs.

A lecticale eredetileg egyezményileg állapított meg a lelkész és a hívek között. Természete volt az is, hogy hol a

belőle folyó jövedelemösszegre, hol pedig csakis az egyes hívők által adott szolgáltatás nagyságára néztek és habár egyezményileg lett is megállapítva, rendes viszonyok között és helyes egyházi igazgatás mellett a lelkész jövedelme csakis a hívek számával együtt apadhatott. A különböző törvények, kánonok (felső Magyarország. 34—35., árvai 34., gömöri VI.: 11. kánon) a legszigorúbb büntetéssel sújtja azokat, kik lelkészi javadalmukból bármit is elengednek, csakhogy megválasztassanak, vagy marasztassanak továbbra is. Vásárt ütni a lelkészi jövedelemből, azt elkallódni engedni erélyes felsőbb hatóság mellett nem lehetett, mert azt a törvények tiltották s az egyházi látogatóság ellenőrizte a jövedelmeket.

A mindenkire egyenlő, ú. n. személyes adó, párbér, mint a minőt legújabb egyházi törvényeink az egyházi szükségletek fedezésére a vagyonból folyó jövedelmek mellett első sorban ajánl és követel a XVI. és XVII. században alig található. Különbséget tettek a zsellér és telkes jobbágy, sőt a különböző telkű jobbágyok között is. A Vas megyében levő «Lövő»-i evang. egyházban a XVII. században a hívek lecticleja, vagy ha tetszik személyes adója a következőkben volt megállapítva: «*Quilibet cui aratrum est sive sessionatus, sive colonus, sive inquilinus (szántó ember, helyes, sellér, lakó) et iumenta habet, a proprio aratro cub: 1. Trit.; 1. Av. — egy köből búzát, egy köből zabot. — A kinek féleke járma vagyon Tritic. cub. quadr. (= egy véka) Av. quoque. A kinek egy marhája vagyon s más-hoz fogja Trit. quart. 1 (= 1/2 véka) Av. quart. 1. Az, kinek marhája nincs, akár helyes, akár sellér, akár lakó, ad 12 kr. Özvegy férfi, ha másnál lakik 10 dén. Asszony 4 dén. vagy egy napi munka.» (Prot. Visit. 206. fol. Hung.) *Söjtörön* minden telkes ember egy, lakó félköből búzát, zsellér 10 dénárt, özvegy 4 dénárt fizetett. *Czenken*, hol a templomnak 20 hold földje, a parochiának 8 hold és még minden telek után 1 hold földje, 2 szőlője, 6 darab rétje s 6 zsellére volt, tartozott fizetni minden jobbágy, ki 3 hold búzát vetett egy köblöt, zabot ugyane módon; ki 3 holdnál kevesebbet vetett, az felényit fizetett s a zabot 4 krral válthatta meg; ki semmit sem vetett, fizetett 14 krt, egy özvegy 4 dénárt. Volt az egyháznak két malom után haszonvétele, egyiktől hetenként 1/2, másiktól 4 köből.*

Láthatjuk e pár példából, hogy a mai egyházi adó a legtöbb helyt kevesebb, mint régen volt és azért akkor a hívek, még ha üldözték is őket, szívesen fizették e nagy terhet s eszökbe sem jutott, hogy az egyházi adó miatt kitéréssel fenyegetőzzenek, mert ha viselték a terhet, a lelkészek is megtették a magukét.

Azonban nem mindenütt az egyes hívőkre kivetett személyes adó nagysága vezetettet be a «díjlevél»-be, hanem sok helyt összegben, mely a hívek számától változatlan volt, állapították meg a behivatalnoki fizetést, mely összeget a hívek hoztak ugyan össze, de mégis egy összegben szolgáltatottak rendszerint át az egyházi (aedituus — a mai gondnok) útján. Ily nemű «díjlevelet» is bemutatok egynéhányat.

«*Beszermeny.* (Értsd a mostani Hajdu-, vagy korábban Rác-Böszörményt.) Kézpénz a miniszternek 150, későbbi jegyzet szerint 200 forint; búza 65 köből; algabona 35 köből; 65 mezei boglya széna, magok behordják és rakják; 2 verő disznó; 1 dézsa turó; őszszel is egy szekér hat ökrével vízi malomba, tavasszal is egy szekér (t. i. örlendő búza stb. szállítására); elegendő fa.»

«*Thépe:* 55 frt; búza 75 véka; algabona 40 véka; 1 dézsa turó; 1 porcé; 8 sajt; 4 pint vaj; 3 itcze méz, 6 köből vetés; egy-egy boglya széna; elegendő fa és örlés.» (Révész: Figyelmező. 1872. 142—43. l. A Debr. e. m. legrégebbi meglevő jegyzőkönyve után 1621-ből.)

A szabolcsi egyházmegyéből hasonlóképen össze vannak írva az egyházi hivatalnokok jövedelmei és pedig a meglevő XVII. századbéli régi protocollum szerint az első, de már elveszett protocollumból «ex archivo anni 1597.»

Itt a *nyíregyházi* prédikátor fizetése a következő volt:

«Summa szerint fizetnek flor. 75; frum. cub. 60; dimidium silig. Egy-egy boglya szénát. Elegendő fát.» (L. Lukács Ö. «Nyíregyháza tört.» 1887. II. k. 369. l.)

Az ú. n. lecticale rendszerint a lelkészi fizetésbe szolgáltatott, sok helyt azonban a hívek ugyancsak személyes adóból fizették a tanítót is, de látjuk, hogy a személyes adóból az egyház közszükségeire csak ritkán fordítatik más, mintha a fixumban megszabott lelkészi és tanítói illetményeken felül lévő összeg folyt be. De azért találunk több helyt egyenesen az egyház számára fizetett egyházi adót is. Így p. o. *Nagy-Kálló*-ból positiv adatokat hozhatok fel, hogy a czéhek tagjai milyen módon járultak az ecclesia jövedelmének szaporításához. A czéhek testületi szervezetök és szellemök folytán, ha egy vallásúak alkották, rendszerint igen nagy erősségei voltak egy-egy városnak, egy-egy egyháznak. Hogy városokban, főleg erődített városokban nemcsak a város belső ügyeiben, hanem az esetleges védelemben is, *mint czéh* vettek részt, azt emlékeink eléggé bizonyítják. Hogy ekkleziális ügyekben is a czéh mint ilyen szerepel és nyomatékkal bír a multban, az is kétségtelen, mit főleg az áldozatoknak, melyeket az egyes czéhek az egyház részére

hoztak, köszönhettek. Harangot öntettek, úrasztali készletet ajánlékoztak, építkezésekhez a czéh pénztárából, mint testület áldoztak.

A nagy-kállói czéhek a czéhbe belépő mester beállási díjának harmadát az egyháznak ajánlották fel, mely beállási díj 6 és 12 frt közt váltakozván czéhek szerint, az egyháznak minden belépő mester után 2—4 frt jövedelmet adott. A lakatgyártó-csiszár-kovács-czéh privilegiuma, melyet III. Ferdinánd 1637-ben erősített meg, első articulusában így rendelkezik:

«A czéhmester immár *ennekutánna* az Ecclesia jövedelmére is, az ő tehetségek szerint, igazán gondot viseljenek és idejek eltelvén, hitők szerint azzal az Birónak számot adjanak. Az Ecclesia jövedelmei peniglen ezek: Valamely mesterré leendőek eő közzülök Mesterré lesznek, és beadgyák az eő Mesterségek mellé való pénzt, az mely teszen az egész Mesterséghez tizenkét forintot, ennek az harmadrésze leszen az Ecclesiához való» stb. (Görömbei P.: «A nagy-kállói ev. ref. egyh. története.» 1882. 25. l.)

Az egyháztagok egyházi terheihez tartoztak még a szolgalmányok, melyek többnyire a behivatalnoki földek megmunkálásában s letakarításában állottak. Például felhozom itten az *Inta*, *Mesteri*, *Tokorcs* és *Simoni* nevű egyházak egymás közötti viszonyának szabályozásakor az 1627. nov. 15-én Mesteriben tartott particularis zsinaton hozott megállapodások ide vonatkozó szakaszát.

A négy egyház úgy egyesült, hogy Inta (ma egy puszta, mely Felső-Mesterihez van csatolva) legyen az anyaegyház, Simoni a fő, a többi kettő, t. i. Mesteri és Tokorcs pedig alacsonyabb rangú filiálisok. (Inta és Simoni ma még csak nem is filiák: ellenben a két Mesteri és Tokorcs a Nemes-Dömölk anyaegyházzal bíró körben ma is leányegyházak.) A három filiális egyházban parochiális szántóföldek nem voltak, hanem a hívek, mint földesúri jobbágyok járás-szerben tartoztak a lelkész számára szántani, vetni, aratni s a parochialis rétet lekaszálni, a szénát felgyűjtve behordani. És pedig a helytartó emberek szántanak, vetnek, aratnak, kaszálnak, «a sellyérek, a kik nem szántanak, másnál lagnak, kaszálásban, aratásban tartoznak segíteni». A simoniak vetnek, általában munkálnak 3 hold őszi és 2 hold tavaszi vetést, munkálják a rétet; a mesteriek épen azonképen, míg a tokorcsiak kötelesek a reájok eső rétet megkaszálni, 2 hold őszi teljesen meg- és lemunkálni, tavaszi vetés alá pedig 1 holdat szántanak, vetnek, a le- és betakarítás terhe azonban a miniseré. (2077. fol. Lat. 81—82. pag.)

A legtöbb községben hasonló részletességgel volt meg-

állapítva az egyházi közmunka, illetőleg a szolgálmányok. Ide lehet még számítani a fa-deputatumot is, mely hol «elegendő fa», hol pedig «minden marhás ember egy szekér fát» kitétel-lel volt megszabva, de tekintettel a lakosok faizási jogára, vagy arra, hogy e jog a telek után a prédikátort illetve, jóformán a hivek szolgáltatása a levágásban, a beszállításban, tehát szolgálmányban állott.

Mint már említettem volt, a hivek személyes adózása rendszerint a behivatalnokok javára esett, de találunk arra is példát, hogy az egyház közszükségletei részben ugyan az ú. n. templom-vagyonból «*fabrica ecclesiae*», részben a hivek szolgálmányából, de olykor részben a hivek egyházi adójából nyerték fedezetüket. Így p. o. a sopronmegyei *Szakony* községben lakó evang. hivek és prédikátoruk Farkasdi Márton között az 1607 máj. 8-iki csepregi gen. zsinaton Zwonarits Mihály és Kőszeghi Balázs seniorok, továbbá Zwonarits Imre csepregi magyar lelkész előtt oly egyezés jött létre, hogy a felső-szakonyiak minden holdtól félkepet, az alsó-szakonyiak pedig minden holdról egy köblöt «valamit vetnek belé» tartozzanak adni s az így begyűlt összeg fele a prédikátoré, fele a templomé legyen. (7. k. pag. 75. margo.)

A szolgálmányok azonban a rendes személyadóval szemben okvetlenül szükségesek voltak az egyház közszükségleteinek fedezésére. Az évente előforduló fuvarok, épület karbantartására szükséges kézi és igás napszámok, rendkívüli esetekben az építkezési költségek és közmunkák: mindannyian mint az egyház-község terhére esők szerepelnek. És habár bizonyos mértékig a kánonjog szabványai a vagyoni jogi viszonyokra nézve is jó ideig fenmaradtak (V. ö. komjáthii kánonok III. 31—33.), mégis az egyházi épületek fentartási kötelezettsége nem nehezedett a javadalmasra, holott a kánoni jog harmadsorban és pedig, ha a congruán felül álló jövedelme van, építkezésre is kötelezi a javadalmaszt. A mi kánonaink legfeljebb azt követelik meg, hogy a lelkész ne engedje elpusztulni az épületeket (valamint a földeket sem) és ha az egyházi épületek pusztulásának a lelkész gondatlansága volna az oka, az ő jövedelméből, sőt vagyonából köteles az esperes az elpusztult épületeket rendbeszedetni s helyrehozatni. (V. ö. Geleji Katona kánonok 27. C.) Önként értetett, hogy az egyházi épületek emelése és fentartása a hivek, a patronus földesurak és jobbágyok kötelessége, azért sok helyt még ezt is határozottan kifejezve találjuk az egyh. látogatási jegyzőkönyvekben. Így p. o. a sopronmegyei *Széplakon* 1631. április 1-én tartott egyházhatóság feljegyezte «*Parochiae aedificium communitatis est curare*». (2077. fol. Lat. 368. l.)

Az építkezés mindig nagy teherrel járt és nem minden egyház volt abban a helyzetben, hogy a «*fabrica Ecclesiae*» fedezhette volna a szükségletet. Sok helyt a templom-jószág földből állott, melyet azonban ritkán műveltek a hívek az egyház részére, hanem mint a czeni 26 hold földtől decimát fizettek «*pro aedificio templi*»; máskor határozott bérösszeg volt kikötve, mint Széplak leányegyházában, *Sarródon*, hol 1631-ben Megyeri Zsigmond, kinek apja, Imre erőszakkal foglalta el az ottani imaház földjét, elismervén az egyház tulajdonjogát, évenként 10 köböl éleket fizetett. *Hidegségnek* egy $7\frac{1}{2}$, továbbá egy 5 «*pintes*» szőlője volt, melyet 39 frtért eladtak s a pénzt kamatoztatták, mint templomvagyon. Ez egyháznak filiája, *Booz* 7 hold földet birt «*bona templi*» czímen, mely évenként 7 font szászjt jövedelmezett.

Azonban a legtöbb helyen a «*bona templi*» csupán a templom épületéből, úrvacsorai és keresztelési felszerelésekből, tehát szent edényekből, abroszokból és elég gyakran könyvekből állott. (NB. A parochialis könyvtárak még kisebb helyeken sem ritkák. 1652-ben Musay Gergely superintendens a mosonmegyei Somogyon a következő könyveket találta a parochialis könyvtárban: 1. *Concordia Bibliorum Germanica Conradi Agricolae*; 2. *Concilium Tridentinum v. examen, Teutsch*; 3. *Summarium super Biblia Viti Dietrich, Teutsch*; 4. *Agenda Hungarica duplum exemplar, una in templo, una in pago*; 5. *Josephus Historicus de Antiquitatibus et bellis Judaicis. Teutsch. L. N. Múz. 1183. Quart. Lat.*) Minthogy ezekből templomot építeni, sőt mert a parochialis és iskolai javakat is egészen a javadalmasok élvezték, ezeknek épületeiről is gondoskodni nem lehetett, azért némely helyen az egyházi adó egy határozott, vagy a behivatalnokok szegődvényén felül eső részét, sőt temetések-kor kiszabott és beszolgáltatott «*harangdíjakat*», a hívek szolgálmányait, önkéntes adományait és a rendkívüli adókat vették igénybe. A komjáthii III. 63—66. kánonok a protestáns áldozatkészség serkentésére és ébrentartására, továbbá arra buzdítja a lelkészeket, hogy maguk is adjanak és hagyományozzanak az egyházaknak, melyeknek jövedelméből élnek.

De hát a legtöbb helyen mégis a hívekre szorult egészen az építkezés, mely teher alól sokszor vonogatták magukat. Ilyenkor a megyei hatóságok is közbeléptek. A zempléni 1572-iki statutum a jobbágyokkal bíró nemest 1 frt, az egy telkes nemest 33 denár fizetésére kötelezte megyeház és iskolaépítési költségek fedezésére. (Jogsab. gyűjt. II. k. I. R. 31. l.) Az 1629. statutum 12—12 frt büntetést szab azokra, kik a templom, parochia, iskola, cinterem építésétől vonakodnak. (U. o. 144. l.)

A szabolcsmegyei rendeknek 1636-ban Petneházán hozott határozatuk 1. pontja megérdemli, hogy egész terjedelmében ide iktattassék, hogy mutassa a világiak, a politikai megye gondoskodását az egyházak iránt.

Imo. «A mi a templomok építését illeti, universorum voto statutum est: hogy a templomok mindenütt megépíttessenek, és a hol kinek residentíája vagy, *ott az építsen.* Ha melly nemes embernek ott residentíája nem volna, hanem portionatus, az ott való jobbágyok fizetéssel és egyéb segítséggel legyenek azok. A mely nemes embernek pedig sok helyen való jószága volna, tehát az ott való portiója és része szerint legyen segítséggel az községhez épületében . . . sat. Az épületi pedig sindelyből legyen. És esztendő ekkorig meglégyen. Ahol pedig sz. egyház nincsen, tehát a hova filialis, oda tartozzék segítséggel lenni, az hova a predikátor jár a felül megirt mód szerint. Ha kik pedig esztendő ekkorig a sz. egyházat meg nem építenék, tehát a korbéli viceispán mindenütt kimehessen és ha nemes ember az oka, tehát két annyit vehessen rajta, a mennyit a templom fizetésére kellett volna adni. Ismét ha a falubelieken múlték el, azokon is hasonlóképen kétannyit, a mennyit oda kellett volna fizetni, annak felette 12 forintot vehessen rajta, melyet mind a templom építésére fordítsanak. Ha mely szent egyházak pedig szigeteken volnának a falun kívül és megépíttetnek, tehát a falubeliek 12 forint birság alatt, melyet a viceispán megvehessen, tartozzanak oda menni predikatiót hallgatni.» (Lukács Ö. i. m. II. k. 370. l.)

A hivek egyéb személyes terhei közé tartoztak még a fentebbieken kívül a palástdíjak (stolae), melyek a különböző *lelkészi funkciókért* fizetettek. Ezeknek ama nekik tulajdonított jelentőségök, t. i. hogy a lelkész nem szolgálataiért, hanem az anyakönyvezésért igényeli a palástdíjakat, épenséggel nem volt. Az anyakönyvezést elsőben a herczegszőlősi zsinat 23. kánona rendeli el a szülött feljegyzésére nézve (1576.), majd a bicsei zsinat VI.: 9. kánona a ma is vezetett hármass anyakönyvezésről intézkedik. (1600.) A Tiszán innen s túl levő református egyházakban nincs kánon a XVI—XVII. században, mely anyakönyvezésről szólana, de meg úgy itt, valamint mindenütt egyéb helyeken is a stola mindig magának a lelkészi funkciónak és nem valami másnak törvényes következménye. Az «ingyen vétetek: ingyen adjatok!» elv, melyet különben a lelkész összes ténykedésére rá lehetne vonni, a régi protestáns egyházakban ismeretlen volt s a lelkészek javadalmazását épen azzal indo-

kolják, hogy «a kik az oltár körül forgolódnak, az oltárról eljenek.» (Art. mai: 34.)

A palástdíjak a különböző községekben különböztek egymástól, de nagyjában ugyanazon vonásokat tüntetik fel. Többnyire nem pénzből, hanem más természetben adott dolgokból állanak, melyek mellett mint megváltási ár áll a pénzbeli érték; avagy pénzből és másból is állanak.

Pénzbeli stóla van említve a nyiregyházai lelkészi fizetés levelében: «Halott felett való predikálásért f. 1. Paraszt embert ha copulál dén. 40. Nemes embertől, vagy katonától f. 1.» (Lukács i. h. 369. l.) Részint pénzből áll a már említett Inta-Simoni-Mesteri-Tokorcs-egyházakban megállapított stóla ily formán: «Iffjak esküttetésétől jár d. 25, egy meszel bor, egy petsenye és egy czipó kenyér. Két özvegy esküttetésétől egy egy abrosz, avagy d. 80., félözvegytül félannyi; keresztelestül egy kappan és egy kenyér; komapénz egy-egy pénz. Béavátástól d. 4 és egy kenyér. (NB. A nálunk itt-ott ma is szokásos «egyházkelés» a régi lutheránus egyházban kánoni végzések által rendeltetett és szabályoztatott, mint «introductio sponsarum et introductio puerperarum». V. ö.: 1569. körmöczi kánon «de conjugio» 1577. dt.) Temetéstől ha predikál 25 d., ha csak énekel d. 12 és egy pecsenye, egy kenyér és egy meszel bor. Háznál való gyóntatástól d. 4 és egy kenyér, közönséges gyóntatástól kinekinek az ő conscientiaja mit akar adni». (2077. fol. Lat. 83. pag.)

Sz.-Miklóson (Fertő-, Sopronm.) a stóla a következő volt: «A copulatione iuvenum den. 20 et mediam vini, olim (ez 1631-ből való leírás) 12 d. et med. vini; a Viduis utrisque mappam v. den 80.; si unus viduus dimidium. A baptismo 1. capo, 2 panes, aut capo 8 d. redimatur panes 4 d. Pro communicandis domi aegris 4 d.; Introductiones 4 d. Concione funebri extra templum sepulch. 40 den. vel pro liberalitate ultra; *pro sepultura in Templo fl. 1. pro aedificio templi*; pro concione Ministro 40 d. Bubulci et subulci nihil Ministro dant, nec illis Minister». (U. o. 314. pag.)

A tanítók, illetőleg kántoroknak sokhelyt stolaris jövedelmök nem volt, más helyütt pedig tandíjat nem kaptak. A tiszántúli ref. kerületben, mint a debreczeni és szabolcsi e. megyék protocollumai mutatják, stóla és tandíj egyaránt járt a tanítóknak, kik egyúttal kántorok is voltak. A tandíj 12—40 dén., 1 frt és «Donum S. Galli, gallus». A dunántúli vasi evang. superintendenciában némely helyen tandíjuk, másutt stólájuk.

Fertő-Szent-Miklóson a rector scholae csak tandíjakat kapott (és stólát nem, de egyéb jövedelme is volt azért) és pedig: «Quatembrale a singulis pueris 25 d.; si sint peregrini:

ut conventum fuerit. Nundinalia 2 d., a peregrinis 4 d. A pueris Germanis Quatembrale fl. 1, nundinalia vel par cultrorum, vel 25. den. A quovis puero 1, plaustrum ligni vel 50 den. Donum S. Galli: gallus Sabbathale 1. ovum».¹

Széplakon (Sopronm.) tandíjat nem kapott, de stólát igen. «A funere et campanatum — temetéstől és harangozásért — den. 12.» Egyéb pénz- és terménybeli fizetését nem maga szedte, ép úgy, mint Szent-Miklóson, hanem az egyházi szolgáltatta be.

Czenken stólát és tandíjat kapott a tanító, mely utóbbi a gyermekek előrehaladottsága szerint különböző volt. «Így «A deductione funeris 12 d. A pueris elementariis 25 den. pro trimestri; a superioribus, ut conventum fuerit».

A különböző jellegű egyházi jövedelmi források felett a felsőbb egyházi hatóságokat illette a felügyelet. A mi ma törvényeinkben az egyházközségek javainak elidegenítése, új javak vásárlása, régi terhek átváltoztatása, újabb elvállalása stb. szempontjából, a felsőbb hatóságok jóváhagyásától tétetik függővé, régebben, ha az épen e hatóság beleszólási jogától függetlenül is, de oly formán volt lehetséges, ha azok is tudomást szereztek róla.

A tudomásul vétel eszközei az «egyházi látogatóságok» (canonica visitatio) voltak. Már a II. erdődi zsinat 18. kánona rendeli: «Végre ezek állandó gyakorlattal mérvadók: hogy legyenek minden évben a magok alkalma és illő idejében látogatások és gyűlések, a melyeken mindenről szoros vizsgálat tartásuk... a mint a Distinctiókban van».

Már eme határozatát megelőzőleg az eperjesi 5. articulus az egyházak látogatását az archidiaconusok tisztei közé sorolja s a 14. Art. elrendeli, hogy a látogatás költségeit a Magistratus viseli. Bővebben intézkedik az Art. mai. 65. szakasza, mely részletesen felsorolja, hogy a visitationak mi mindenre kell kiterjednie. Az ott felsorolt elvek egész maig irányadók «in temporalibus». Az egyházlátogatás főczélja, hogy a lelkész orthodoxyájáról, a hivek erkölcsi magaviseletéről és az egyházi javak s jövedelmi források mibenállásáról meggyőződjenek, az utóbbia-

¹ A régi stóla nyomai maig is megvannak, vagy nem régen enyésztek el. P. o. egyházamban Geszten, (Biharm.) az esketéstől a pénzbeli stólán felül egy liter bor, egy kalács és — ha leány a menyasszony — egy kendő jár. Keresztelésné: a komapénzt a szülésznő kapja. A tanítónak járó tandíj a század első felében osztályonként és pedig más mód szerint a fi- és más mód szerint a leányiskolánál változott s így a fiiskolánál, 6 osztály lévén, hatféle, a leánynövendékektől, 3 osztály lévén, háromféle tandíj volt, ú. m.: 24, 48, 102, 136, 170, 204 den. s egy véka búza s a fiúktól egy kanta bor.

kat nyilvántartsák s a kánonok értelmében (Art. mai, 33., 51. Min. 21. Csepr. 22.) az elkallódástól megóvják. Foganasítja a dékán vagy senior.

Míg a legfőbb egyházvidék egyszerűen egy kánonnal, mely a canonica visitatiót elrendeli, megelegetett, addig a vasi evang. superintendencia egész szabályzatot dolgoztatott ki, mely az egyházlátogatást bizonyos specificus mellekkörülmények figyelembevételével szabályozza. Ez az «Articuli quidam pro visitandis ecclesiis conscripti» című 27 articulusból álló gyűjtemény, melynek különösebb sajátsága a 3-ik articulus eme rendelkezésében van:

«Ad visitationem maiori cum utilitate et auctoritate perficiendam, *seculare brachium*, ut pote supremi magistratus, sicuti in nostris Ecclesiis Illustrissimi Comitibus Dni Patroni gratiosissimi necessario requiritur, ut ex illustrissima sua Magnificentia certum ex primariis familiaribus emissarum, lateri Dni Superintendentis adiungat, desideratur.» (N. Múz. 1140. Q. Lat.)¹

Ezen egyházlátogatási szabályzat részletesen előadja, hogy miképen kell a lelkész igazhitűségét, miképen a hívők erkölcsi állapotát vizsgálat tárgyává tenni. Bennünket azonban most különösebben az érdekel, hogy az egyházi javakról mit szól. A 10. Art. megteszi a különbséget a «bona quaedam templum ipsum de iure spectantia» és az «ipsum parochiam concernentia» között. Ezek tehát a templomingságok és ingatlanok, továbbá a parochia ingatlanai. A 12. Art. így szól: «Inquiratur diligenter, quale nam salarium annale pendatur ministro, *et illud fideliter conscribatur*». Ezen «salarium annuale» alatt az ú. n. párbért, ágybért (lecticale) kell értenünk. A 13. Art. «de proventibus accidentariis» szól, melyek a palástdíjak (stolae) s a melyek, mint minden egyebek feljegyzendők. Az egyházlátogatóság figyelmének ki kell terjedni az iskolákra s tanulókra (14., 15. Art.) az iskolák, tanítók és tanulók javaira s jövedelmeire is (16. Art.).

Mindezekből láthatjuk, hogy ha a felsőbb hatóság engedélyéhez nincs is kötve a változtatás, de annak tudta nélkül nem történhetik, mivel az elég gyakran tartott canonica visitatio protocollumába mindent bejegyzett.²

¹ Az általam használt példányból meg nem állapíthattam e szabályzat keletkezési idejét. Van ok, a mi arra mutat, hogy 1598-ban, és van ok, mely arra mutat, hogy 1631-ben keletkezett.

² E superintendentiában látogatás volt 1597., 1598., 1605., 1630—32. 1640—60. L. Fabó Beythe István életrajza 50. l. s N. Múz. 206. fol. Hung. 2077. fol. Lat. 1183. Q. Lat.

Ha már láttuk a visitationalis szabályzat rendén a különböző egyházi javak s jövedelmek számbavételét: fölmerülhet a kérdés, hogy vajjon az egyes egyházközségek beléletében miképen mehetett az ezek felett való felügyelet és ezek kezelése?

A XVI. századba visszanyúló emlékeink kétségtelenné teszik, hogy az egyházközségi gondnokság intézménye nálunk régtől fogva ismeretes volt. Nem ugyan egészen a mai administrationalis fogalmak szerint, t. i. hogy a lelkészekkel együtt elnököl a presbyteri gyűlésekben, hanem a mi a dolog lényege: hogy az egyházak financialis dolgai az ő kezein fordultak meg. Az 1595-iki árvai kánonok 3-ik függeléke az egyháziakról — ma gondnokok — szól s annak 4. pontja elrendeli, hogy «legyen teljhatalmuk az egyházi tartozások beszedésére s illetékes helyre való fordítására».

Az «Articuli quidam pro visitandis ecclesiis conscripti» 18-ik articulusa, mely elrendeli, hogy minden egyházban legyenek «egyházi»-ak, ezek kötelelességeit a következő 4 pontban szabályozza: 1. Istentiszteletnél, főleg az úrvacsoránál a lelkésznek segédkezzenek s borról gondoskodjanak. 2. A lelkész járandóságát a hivektől gyűjtsék be és annak szolgáltatassák ki. (V. ö. Újabb egyházi törvényeink 96. d. §-ával, mely az egyházi hivatalnokok fizetését a gondnok által szedeti be.) 3. Az egyházi jövedelmekről gondot viseljenek. 4. Templom, paplak, iskola szükségletei dolgában a gyülekezetet tevékenységre ösztönözzék. (Quart. Lat. 1140.)

A Geleji-Katona-kánonok 100-ik szakasza «az egyháziakról s azoknak választásáról és kötelelességeiről» szól s az utóbbiakból láthatjuk, hogy az egyháziak hatásköre ugyanaz volt az összes protestáns egyházakban. Főleg a következők érdemelnek figyelmet:

«A perselypénzt, harangok vagy szőlők és más lehető javak jövedelmét vegyék magukhoz és egyházuk lelkipásztorának, megyéjük esperesének s püspökének is beleegyezésével adják vagy a templom építési tárába, vagy osszák ki a szegények között, vagy fordítsák az egyház más szükségének fedezésére, s ugyanazok előtt bevételeikről és kiadásairól évenként adjanak számot; továbbá a templomok, paplakok és iskolák romlásait javíttassák ki s más ilyenmű épületekre ügyeljenek fel; . . . egyszersmind a *diakon*usok teendőit is végezzék; a lelkipásztorok, tanítók fizetését s tiszteletdíját szedjék be.» . . .

Azonban a gondnokok, vagyis akkor egyháziak nem csupán egyházi, hanem világi törvények által is köteleztettek tisztókben való szorgalmas eljárásra. A megyei statutumok

egy eseten külön rendelkeznek az egyházi dolgok felől és gondoskodásuk, mint láttuk, az anyagiakra is kiterjedt. A legérdekesebb és tanulságosabb minden megyei statutumok között, melyet eddig láttam, a *marosszéki Constitutiók*, melyeknek 1610—1718-ig terjedő gyűjteményében az első rész «De rebus Ecclesiasticis» szól. E rész hét articulusa, mintha valamely kánonból volna merítve, oly pontosan s úgyszeretettel intézkedik. Minthogy a megyei statutumok még nincsenek kellőleg felhasználva egyházaink belső történeténél, azért tanulságul a nevezett helyet ide iktatom.

Art. 1. A szentegyház javairól a *kezelők* felügyelet alatt álljanak s felelősök, mire őket az egyházköztség világi törvényszék előtt is kényszerítheti.

Art. 2. Az egyház tartozik gondoskodni az egyházi épületekről s a hívek kötelesek szolgáltatásokat teljesíteni, mit ha nem tesznek, az egyház büntetheti őket.

Art. 3. szól a behivatalnokok fizetéséről, ennek beszedéséről, mire nézve a polgári hatóság segélye is igénybe vehető, ha a hívek vonakodnak a fizetéstől.

Art. 4. A visitatiót gátlók megbüntettessenek s «brachio sedis» is exequáltassanak.

Art. 5. A kötelességét nem teljesítő *patronus* a duplában marasztaltassék el.

Art. 6. A belső személyeket becstelenítők a megyei széken megbüntetendők.

Art. 7. Az egyház vagyonáról a *kezelő* tartozik évenként számolni a *lelkész és patronus* előtt.

Ime e néhány tételből a legvilágosabban láthatjuk a megyei hatóságoknak az egyházak felett gyakorolt és hasznos patrociniát, mely az állami kormány részéről jövő üldözésekkel szemben valódi bátyája lett a sanyargatott protestantizmusnak.

Pokoly József.

A HÉBER SZELLEM BÖLCSELETI IRANYA.

(Harmadik és befejező közlemény.)

A fogság után a bölcseségnek két különböző alakjával találkozunk, melyek közül az egyiket, ha egy szóval akarnám jellemezni, *philosophiai*, a másikat *lévitai* vagy törvényes iránynak nevezhetném. A bölcseség részben elméletté lesz, vizsgálódása körébe vonva olyan kérdéseket, melyek minden idők bölcsészeti gondolkozását érdeklék és foglalkoztatták; részben gyakorlati jellegének és a történeti fejlődés folytonosságának megőrzése mellett, kora hatalmas szellemi áramlatainak a levitizmusnak és szóferizmusnak befolyása alá kerül, kivetkőzve teljesen eredeti fogalmából és elveszítve minden önállóságot. Az előbbi irány képviselői *Águr*,¹ *Jób* és a *Predikátor*, az utóbbi az apokrifus *Jézus ben Sirákh*. A zsidóság fogság utáni életviszonyai eléggé megmagyarázzák a bölcseség e két irányú és sajátyszerű fejlődését. Különösen természetesnek találjuk e viszonyok ismerete mellett a bölcseség lévitai irányának kifejlődését.

Tudva van ugyanis, hogy a zsidó királyságból a fogság után papi állam lett. Azzá tette Ezrás és Nehemiás hires reformációja, mely a reformátorok érdekes egyéniségének minden jellemvonását magán viselé. Pap volt mind a két férfiú, áthatva a particularismus és exclusivitas rideg szellemétől, mi őket a monotheismus megszilárdítására irányítá, tehát igen tiszteletreméltó törekvéseikben elhibázott eszközök alkalmazására és felszeg intézmények megteremtésére készíté. A zsidóságot hermetice elzárták mindentől a mi idegen, hogy ez által felebbreszszék a haldokló nemzeti érzületet. Ez vala reformációjuk első mozzanata. A másik és legfontosabb, valamennyinek alapját képező reform: az ú. n. mózesi törvény inaugurálása volt. Láttuk, hogy már Jósia király megkísérté volt néhány évtizeddel a fog-

¹ Példab. 30. f.

ság előtt törvénykönyvvel, a Deüteronomiummal szabályozni a zsidóság életét. E kísérletnek akkor, főképen a gyorsan bekövetkezett politikai bukás miatt, nem lehetett meg a kívánt eredménye. Most azonban, ugyanazon törekvés a körülmények kedvezése folytán kiválóan sikerült. A Pentateükhushnak ú. n. papi törvénye a zsidóság vallásos, állami, társadalmi és családi viszonyainak uralkodó életelvévé, a hit és cselekedetek hivatalosan szentesített zsinórmértékévé lön. Az élet minden mozzanata, annak egész berendezése e törvényeken pihent, azok szerint történt. Azokban olvadt fel maga a vallás lényege is. A nagy tömeg legalább azt vélte, hogy a törvény külső rendeleteinek pontos teljesítésével teljesen eleget tett a valláserkölcsei élet követelményeinek. A régen nélkülözött templom gyakorlása és a szertartások különböző nemeinek végrehajtása: ezek valának életének legfőbb örömei. És mindezzel egyidejűleg, a törvény uralmának szükségszerű következményeképen, kezdetét vette az írástudók működése és a zsinagogalis oktatás. A törvényt, a reformátorok intentiója szerint, be kellett oltani a nép véérébe és ezt a feladatot az írástudók vállalták magukra, a zsinagógákat választva működésük szinteréül. Itt olvasták, magyarázták és tanították a törvényt, oly fáradhatatlannal, hogy a monotheismus most már, épen e tanítás folytán, valósággal a nép leghensőbb tudatának sajátjává lön. De, fájdalom, ezen az úton és ilyen intézmények mellett egyszersmind minden eredetiségnek és önállóságnak, minden szabadságnak és lelkesült-ségnek el kellett tűnnie a vallás-erkölcsi életből.

Minő más élet ez, mint a bölcsesége, melylyel a fogság előtt találkozunk! A tapasztalat normatív szerepét a törvény váltja fel; a bölcsék universalismusát a féktelen nemzeti gőg, az elkülönzés dőlőfős szelleme; a theokratia iránti közönyt a külső formákhoz való merev ragaszkodás, a scrupulositas a cultus végrehajtásában és a törvények pontos megtartása. Valóban nem a khokma számára való talaj volt az, mely ilyen plántákat termelt. És hogy mégis ebben az időben is találkozunk vele, annak igen mélyen fekvő, a khokma fogalmában és az emberi természetben rejlő oka kellett hogy legyen. Valósággal úgy is van.

Láttuk ugyanis e jelenség fogság előtti történetének rajzában, hogy létjogát, eltekintve a vallás-erkölcsi élet terén teljesített fontos missiójától, főképen az a körülmény adta meg, hogy egy igen lényeges emberi szükségét elégített ki, a mennyiben t. i. jogához engedé jutni az egyént, a mi Izraelben sehol egyebütt nem történt. Ez a szükség pedig meg volt és élénken nyilvánult most is; sőt most annyival hangosabban követelte

kielégítését, mert ez ideig századokon át ki volt elégitve, mert a vallásos enthusiasmus ki volt halva és lélekölő egyhangúság és egyformaság kezdett uralomra vergődni, elfojtással fenyegetve az életnek minden szikráját. Bárha nagyot is változott a dolgok új rendjének, a korszellemnek hatása alatt a bölcsesség eredeti karaktere, mégis az az emberi szükség, hogy kiki maga rendezze be és szabályozza életét, hogy maga válassza meg a mit tennie vagy elhagynia kell, hogy tanácsot kérjen a tapasztalattól és azzal másokat is útbaigazítson, ez az emberi vágy, az egyén megsemmisítése nélkül, elfojtható nem volt. Az ember erről semmi körülmények között le nem mondhatott.

Ilyen magyarázat mellett érthetővé lesz a khokma fogság utáni szereplése. Annyival inkább, ha tudjuk, hogy a hagyomány a fogságban is számos példabeszédet őrzött meg az ősök bölcsességének hagyatéka gyanánt és hogy bizonyos bölcséleti tevékenység, a bölcsességnek szűk családi körre szorított gyakorlása e szomorú napokban is dívott. Csak alkalomra volt szükség, hogy e tevékenység szélesebb körben is föllépjen és lendületet vegyen. Valószínű, hogy ez az alkalom a Pédabeszédek könyvének a kánonba való felvétele volt, a mi hosszas habozás után épen most történt meg a könyv egyes szakaszainak régisége és a vélt királyi szerző hírneve iránti tekintetekből. A példabeszédek ugyanis ez által általánosan elterjedtek, ismeretesekké lőnek és sokakat inspiráltak a bölcsesség gyakorlására. És minél műveltebb és szélesebb látkörű volt valaki, annál inkább kellett vonzódnia az életbölcsesség e művészi formákba öntött szellemes nyilatkozataihoz. Innen van az a történetileg igazolható tény, hogy az írástudók oly szorgalmasan és nagy előszeretettel tanulmányozták a khokma-irodalom termékeit és oktatásaikban, melyekkel a törvény tartalmát és alkalmazási módját közlelték, oly sűrűn használták a bölcsmondásokat, példabeszédeket. Innen van, hogy most épen maguk az írástudók lesznek a khokma oszlopos képviselői és a zsinagógák annak focusai. A minék aztán az lett a szükségszerű következménye, hogy a khokma új és igen sajátos karaktert nyert, egy karaktert, melyet főnnebb «lévitai»-nak neveztem.

Teljesen hű képét adja e lévitai jellegű bölcsességnek a *Jézus ben Sirákh* könyve. Arra a kérdésre, hogy kicsoda bölcs? azt a választ adja, hogy csupán az az izraelita, a kit a törvény utólérhetlen és nélkülözhetlen fénye körülragyog¹ és az izraeliták közt is főképen a kegyesek,² tulajdonképeni értelem-ben csupán az írástudó (a szófér, grammateusz), kit a minden-

¹ 24. 8, 11, 12, 22. — ² 19. 18. 21. 11.

napi élet gondjai, küzdelmei nem gátolnak az önművelésben, a bölcsesség gyakorlásában. Bárki is hasznára válhatik a társadalomnak, a maga szakjában vagy mesterségében lehet igen tapasztalt és ügyes, de a bölcsesség kívül esik a közönséges halandó látkörén, példabeszédek és bölcsmondások teremtése nem az ő feladata. Az írástudó ellenben egészen átadhatja magát a törvény, a próféták és khokmairodalom tanulmányozásának; van ideje és képessége ellesni híres emberek érveléseit, okoskodását és elsajátítani ötleteit és axiomáit. Ennélfogva, ha Isten úgy akarja, beteljesedik a tudás és belátás szellemével és a bölcseségnek hűséges igéi áradnak ajkáról; ismereteit és életbölcsességét okosan fogja rendszerezni és czélszerűen fogja másokkal közölni; a törvényben és az Úr szövetségében fog dicsekedni.¹

A mindennapi életviszonyok azonban még nem alakultak annyira át, hogy kizárólag csak az írástudók tarthattak volna igényt a «bölcs» elnevezésre. Kivülök is sok tapasztalt és élelmejű ember volt, ki ez ékes czímet megérdemelte² és a kiket a régi szokáshoz híven, épen úgy neveztek «szofoj»-nak, mint «preszbüteroj»-nak vagy «gerontesz»-nek, akár öregek voltak valósággal is, akár nem. Miután azonban a gazdag élettapasztalat az aggság koronája, a miképen a kegyesség annak dicsekedése, hírneve;³ a bölcsesség pedig a törvényben való jártasság (pájdeja) mellett a gazdag élettapasztalatot, a világlátottságot (polüpejria) is szükségképen feltételezi: a bölcsnek nagy többsége az öregek soraiból került ki. Innen van, hogy a bölcsök ajkain, épen mint a fogság előtt, oly gyakran találkozunk oktatásaikban a «fiam» (teknon) megszólítással.⁴

Ezek a bölcsök azonban, eltérően a fogság előttiektől, nem a városok kapuibán, nem a nyilvánosság terén szerepeltek, hanem zárt falak között, szűk családi és baráti körben gyűltek össze és valamiképen az összejövetel nem tervszerű megállapodásra történt, úgy oktatásaikban is a véletlen és momentán felmerült kérdések és szükségek megbeszélését és orvoslását tartották szem előtt. Úgy hozzátartozóiknak, mint mindazoknak, kik egyes-bajos dolgaikban útbaigazításért hozzájuk fordultak, tanácsokat osztogattak, gyakorlati utasításokat és irányelveket adtak.⁵ a mózesi törvényekre támaszkodva mindenben.⁶ Gondolataik kifejezésére legszívesebben a másálformát, a példabeszéd alakját választották, daczára annak, hogy az ilyenmű

¹ 38. 24, 39. 11. — ² 6. 33, 7. 14, 25, 3-6. — ³ 25. 6. — ⁴ 2. 1, 40. 28, 41. 14, 39. 13. stb. — ⁵ 8. 8. s köv., 15. 14. s köv., 2. 4. s köv. — ⁶ 6. 36, 36. 3, 31. 8, 39. 1 stb.

beszédformákat a gyakran czélszerűnek vélt és tudatosan alkalmazott talányszerűség, homályosság miatt igen nehéz volt szerkeszteni és még nehezebb megérteni,¹ a minthogy általán a bölcseségnek megszerzése nagy erőfeszítést igényelt.² A bölcs ember ismérve éppen abban állott, hogy képes volt ama példabeszédek, talányokat teljesen megérteni és találón alkalmazni,³ míg a balga képtelen e szellemi tevékenységre.⁴

E bölcsekkel vagy öregekkel érintkezni és beszélgetni mindenkire nézve egyaránt kívánatos,⁵ de főképen az ifjakat sarkalja Sirákh a bölcsök társaságának keresésére, megtiltva nekik, hogy szájukat ilyenkor felnyissák és beszélni próbálnak.⁶ A tanítás a bölcsök kiváltsága és ritka eset ugyan, hogy a bölcslet e kiváltsága gyakorlására unszolni kelljen, ellenben gyakran történik meg, hogy óvni kell őket a túlbuzgóságtól, minthogy néha még a legkevésbé alkalmas időben is, akkor is például, mikor a társaság zene és édes bor mellett mulatozik, komoly leczkéket tartanak és minden áron hallatni akarják magukat.⁷

Különféle képekben ragyogó szinekkel rajzolja Sirákh azt a boldogságot és dicsőséget, melylyel a bölcsök mások felett dicsekedhetnek, karöltve azokkal, kik leczkéik hallgatása és a törvény tanulmányozása folytán bölcseségre törekednek. E boldogság és dicsőség pedig azért koronázza bölcsességüket, mert ennek lényege: Jáhve félelme és a törvény megtartása.⁸ Előjogaik közé tartozik, hogy a népgyűléseken és a zsinagógákban beszélhetnek, jóllehet sohasem beszélnek a nélkül, hogy magukat előbb kellően elő ne készítették volna.⁹

Mindez, ismételjük, a legmagasabb potenciában a bölcs írástudóra illik. Csak neki van ideje magát előkészíteni (eükajria szkholész), bárkinél is jobban ért a példabeszédek szerkesztéséhez és alkalmazásához, a bírói széket is nagyobb joggal foglalhatja el, mint akárki. Örökkévaló és az egész világra kiterjed hirneve.¹⁰

Íme ilyen volt a fogság utáni kor bölcséleti tevékenységének képe. Alakilag teljesen azonos, de tartalmilag lényegesen eltérő a khokmának nevezett szellemi iránytól. Hiányzanak belőle ez irány legfontosabb jellemvonásai: az önállóság, az individualitás és az universalistikus szellem. Forrásai nem csupán és első sorban éppen nem a tapasztalat és az ezzel egyenrangú vallásos igazságok, hanem egyszersmind és főképen a papi-

¹ 3. 27. 13. 25. — ² 6. 21. — ³ 18. 28. — ⁴ 20. 19. — ⁵ 9. 14—16. — ⁶ 6. 31—36, 7. 14. — ⁷ 4. 23. s köv., 35. 3—5. — ⁸ 8. 26. — ⁹ 36. 4, 39. 19. s köv. — ¹⁰ 38. 24—39. 11.

lévitai törvények sanctionált gyűjteménye. Ezért mondom, hogy a bölcseségnek ez az alakja találóan lévitainak nevezhető.

E mellett és ezzel szemben azonban találkozunk e korban a bölceleti szellem olyan nyilatkozataival is, melyek formailag ugyan nem, de alapjukban, tartalmuk leglényegesebb jellemvonásai által teljesen azonosak a khokmával. A Példabeszédek XXX. fejezetében, a Jób és Prédikátor könyveiben áll előttünk e jelenség. Valamennyinek írója bölcs, a szó fogság előtti jelentésében, miután mindenik teljesen önállóan, minden külső tekintélytől függetlenül, kizárólag a maga egyéni tapasztalataira támaszkodva fejezi ki és tárja elé meggyőződését, nézeteit. Bizonyos értelemben pedig valamennyi nevezhető bölcsésznek is, nem azért, mintha a lelki élet egyik vagy másik jelenségének végokaira vonatkozó elméleteket, hypothesiseket vagy tétéleket állítana fel, — ez inkább mondható Jézus ben Sirákhról — hanem mert valamennyi a philosophiai vizsgálódás körébe tartozó nehéz problémát tárgyal speculativ-poéticus formában és a kor szellemi nivójához mérten nagy alapossággal. sőt részben többkevesebb rendszerességgel is. Ezért neveztem a khokma fogság utáni nyilvánulásának ezt az alakját «philosophiai»-nak. Érdekes tudni, hogy a bölcseségnek J. Sirákh által képviselt alakja és az azt megteremtő particularisticus törvényes korszellem uralma mellett e jelenség hogyan jöhetett létre?

Említettem volt, hogy a fogság előtti bölcsek irodalmi termékeinek formája mily nagy befolyást gyakorolt e kor bölcseségének alakulására. Most hozzáteszem, hogy a gnómai iratok hatása még más tekintetben is nyilvánult: a bennük megnyilatkozó szellem és gondolkozásmód is megtette hódításait. És számos jelenség, mely társadalmi és vallás-erkölcsi téren az Ezra reformatiója által előidézve felmerült, könnyíté meg és segíté elő ez iratok szellemének hódításait. Az a reformatió ugyanis erőszakos, kiméletlen volta miatt még a papok és próféták körében is nagy ellenszenvet és visszahatást keltett. Másfelől akadtak még többen a zsidóságban olyanok, kikben élt a profetismus szellemének bizonyos maradványa, minélfogva nem tudtak kibékülni a hitet és cselekedetet szabályozó ama törvényes iránynyal, mely minden szabadságnak és eredetiségnek elvi ellensége volt; férfiak, kik sok tekintetben hasonlítanak a régi bölcsekhez, a mennyiben a vallás iránti lelkesültséggel az izraelita vallásos formák iránti közönyt párosítanak. A visszahatást azonban sikerült Ezrának erőszakos úton elfojtania; ő maradt a győztes; a törvény az életviszonyokat feltétlen tekintélyvel szabályozó legfőbb hatalommá lön. De a fölszín alatt még igen soká tovább égett az oppositio tüze; a szabadság

iránti hajlam és a theokratia iránti közöny, bár nyilvánulnia lehetetlen volt, sokak szívében vert kiüríthatlan gyökeret: innen van, hogy később a hellenismus annyira föllendülhetett s oly áldatlan polgárháborúknak lehetett szülőoka.

Természetesnek találjuk, hogy a férfiak e gondolatvilágukhoz közelebb álló gnómai költészet termékeit sokkal többre becsülték a törvény rideg rendeleteinél, szorgalmasabban olvasgatták és a bennük kifejezett igazságokat, elveket szívesebben választák éltük szabályozó zsinórmértékéül. Azok az indokok és érvek, melyekkel a bölcsek az erény és kegyesség gyakorlását sürgető intelmeiket támogatják, mint a közvetlen igazság erejével ható axiomák, feltétlen helyeslésükkel találkoztak; de a mi leginkább vonzta őket, az az elfogulatlan gondolkozásmód, az a minden külső tekintélytől szabad függetlenség, az a törvény és szertartások iránti közöny, a kislelkű nemzeti góg iránti ellenszenv, egy szóval az a theokratiaellenes és még sem vallástalan szellem volt, mely a Példabeszédek könyvének minden lapjáról visszasugárzik. E szellem ápolta és erősíté azt, mi lelkekben gyökeret vert és nyilvánulási formákat keresett.

És ehhez járult végül egy másik igen fontos körülmény. Midőn a törvény és nem sokkal utána a prófécia is isteni tekintélyvel felruházott normatív hatalommá lőn, azonnal elmúlt minden kétely, megszűnt minden szabad vizsgálódási jog a hitigazságok mezején, a nélkül azonban, hogy ugyanakkor a kételyek valósággal is megszűntetve, az ellentétek valósággal is kiegyenlítve lettek volna. Hiszen még Malakiásnak, az utolsó prófétának is e szavakkal kell a szerencsétlenekhez fordulnia: «Miért gyötritek Jáhvét beszédeitekkel, azt mondván: Mindenki, a ki gonoszat cselekszik, kedves Jáhve szemében, gyönyörködik ő az ilyenekben; avagy hol van hát az ítéletnek Istene?» «Hiában szolgálunk Istennek; mi haszna, hogy törvényét megtartjuk és alázatosan viseljük magunkat a Seregeknek Úra előtt? Ime, boldognak kell mondanunk a pöffeszkedő bűnösöket, kik hamisságot cselekesznek és megmenekednek, bár kísértsek az Istent.»¹ És jóllehet igyekeztek e hangulatot részint a jövőre való utalással, részint a törvényre való hivatkozással elnyomni, mégis igen sok elfogulatlan, gondolkozó fő akadt, ki nem szűnt meg vizsgálódni és kétkedni, ha talán hallgatott is. A nemzet politikai helyzete, a jobb jövőnek már századokon át hiában ápoló reményei, a folyton tartó szolgaság nyomasztó légköre, párosulva társadalmi bajokkal és súlyos elemi csapásokkal bőséges tápot nyújtának e sötét hangulatnak. És bizonyára magá-

¹ 2. 17, 3. 14. s köv.

nak a Példabeszédek k.-nek is, főleg a 3. szakasznak¹ nagy része van abban, hogy a vallásos kétely sokaknak lelkében föl-ébredt, vívódásokat és forradalmat idézve abban elő, minőt a Jób könyve rajzol, avagy megnyilatkozva oly elementáris erővel, oly merev formában, a kiengesztelhetlen meghasonlás olyan tüneteivel, mint azt a Prédikátornál látjuk.

Ezzel a khokma külső történetével be is számoltunk. Tovább mennünk lehetetlen, mert a fogság utáni kor bölcelete, melyet Jézus Sirákh k.-ből ismertünk meg, képtelen a fejlődésre; természeténél fogva stationär, története tehát nincs. A második század vége felé a judaismus (a vallásos szellem «törvényes» alakja, a betűimádás) a fariseismusban fejlődésének csúcspontjára jutott, elfojtva teljesen minden szabadságot, minden önállóságot. A bölcsék lábai alól tehát elveszett a talaj; még zárt falak között, a család vagy barátok bizalmas társaságában sem találkozunk többé velük: a bölcsesség a rabbik iskoláiba menekült. Még szórványosan sem látjuk most megnyilatkozni az elfogulatlan philosophiai gondolkozást, úgy, a mint azt Jób és a Prédikátornál tapasztaltuk a IV. és III. században, a midőn daczára a lévitai törvényes szellem uralmának, a fariseusi kislelkűség és a határtalanul kihegyezett particularismus még nem metelyezte meg a zsidó nemzet geniusát.

A mi már a khokma elvének dialektikáját, fejlődésének belső történetét illeti, azt a Példabeszédek és Jézus-Sirákh k. tartalmának fölfejtése által egy más alkalommal kísértem meg olvasóim előtt bemutatni.*

¹ 22. 17—24.

* Fájdalom, a halál kivette az író kezéből a tollat. Ezt a részt már nem írhatta meg. A korán elhunyt fiatal tudós e posthumus munkáját azonban így is, mint önmagában is kerek egészet közöltük, hogy a becses tanulmány theologiai irodalmunkra nézve el ne vesszen. — Szerk.

Józsa Zsigmond.

AZ ÉNEKES-KÖNYV REFORMJA ZENÉSZETI SZEMPONTBÓL.

(Harmadik közlemény.)

A III. zsoltár dallamára három eredeti ének és egy átírat készült. Amazok között részint a kidolgozás szintelensége, a bensőség és melegség hiánya a rithmus többé-kevésbé döcögős volta miatt legkevésbé méltó a felvételre az V. füzet 2. lapján levő; ennél jobb a III. f. 4. l. s legjobb az I. f. 2. lapon levő. Az átírat (IV. 43.) sokkal pathetikusabb s a lét és nem lét, örök élet és mulandóság gondolataival tépelődő tárgya már erősebben motivált dallamot kívánt volna, mint ez, melyben az Istenben vetett rendületlen bizalom s az ellenünk tusakodókkal szemben is Istenben megnyugvó lélek ömlengése sugárzik felénk.

V. *zsolt.* Átiratai közt (V. 5. II. 3.) a dallam bizalmas kérő hangját, melyet oly jellegzetesen fejez ki Szenczi e két sorban:

«Elődbe számlálom ügyemet
Várván kegyelmet.»

hüebben visszatükrözi az előbbi; rithmikája azonban tisztább az utóbbinak.

VI. *zsolt.* Dallamát s így átiratait is (I. 5 III. 5. III. 17.) nem ajánlhatom a föl vételre, mivel szerintem e melódia egyike azoknak, melyek legkevésbé érintik meg a magyar kedély mélységeit. Dallamosság alig van benne, pedig ez a choráldallamok elengedhetlen kelléke. E tekintetben kivételt képez az utolsó sor ódon zamatú melódiája, mely azonban egymaga nem lehet elég ok a föl vételre. A szöveg tartalma azonban egy hozzáillő dallammal párosítva (ajánlom e czélra a LXXX. zsoltár dallamát) szép bűnbánati énekké válhatnék.

VIII. *zsolt.* Egyike legkedvesebb dallamainknak, melynek melódikus sorain nyilván érzik az Isten «nagy dicsőségén» reposeső lélek öröme. Kár, hogy csak egy átírat (II. 4.) foglal-

kozik e dallammal, de ez főleg az itt specialiter előforduló ötös ütemek használatában elég ügyes.

XV. zsolt. E dallamot átirataival együtt (II. 5 V. 6.) a kihagyandók közé sorozom és pedig azért, mert sajátos dallamvezetése idegenszerű s bizonyos monoton jellegű a magyar kedély előtt. A népies chorálnak mindenek felett melódikusnak kell lennie, különben eltévesztette hatását.

XVI. zsolt. Ismét egy hangulatos s modulációkban gazdag dallam, mely a magyar szív húrjait is képes megérinteni. Az Előmunkálatokban két átirat próbálkozik meg vele (II. 6. V. 7.), de egy sem eléggé meleg. Simább nyelvezetét tekintve, talán sikerültebb az előbbi.

XIX. zsolt. E szép tárgyú s lendületes dallam három átirata közül (IV. 5. I. 7. I. 9.) főleg eléggé sikerült rithmusaiért leginkább ajánlható az első.

XXI. zsolt. Dallama két eredeti (I. 12, III. 9.) és egy átirati (IV. 32.) szöveget kapott; föl vételre azonban egy sem fogadható el. A III. füzet énekében van ugyan elég hév s kellő nyelvdallam, de maga a melódia e tekintetben jóval alant áll, úgy, hogy gyülekezeteinkben is csak elvétve használatos. Pedig, ha általánosságban véve is kívánatos, sőt szükséges, hogy az új énekes-könyvben minél kevesebb, de teljes becsű dallamok nyerjenek tért, annál inkább kívánatos ez az eféle királyhimmuszszzerű szövegek dallamánál.

XXII. zsolt. Ez az ének szövegileg, dallamilag egyike a legérdekesebb s legértékesebb énekeinknek. Mindkettőre el lehet mondani, hogy nemes gyümölcs kemény burokban; talán ez az oka, hogy gyülekezeti közéletünkben kevésbé használtatik. Rithmikája magának Szenczinek is nagy fejtörést okozhatott, mert épen erre czélozva mondja a zoltárokhoz irt előszavában (5. l.) «a francia rithmusok sokkal külömb-külobm formában foglaltatnak össze és az verseknek sokféle nemei vadnak. Néhol az három első rithmus egyenlő módon megyen ki, de az negyedik rithmus végének az következő vers rithmusi felelnek meg. Ilyen a XXII. zoltár». Bizonyosan nem kis munkájába kerülhetett e forma az egyetlen átirat (III. 10.) szerzőjének sem, kinél azonban — mint sejteni lehet — elég erős kezekben mozog a toll, hogy vele az ily formák keménységével sikeresen megküzdjön. Mutatványul — s esetleg mintául — álljon itt egy versszak:

Óh én Uram | ki adtad | éltemet,
Ki bölcsőmtől | vezettél | engemet,
A kit imád | tam eddig | szüntelen,
Óh most légy | velem!

Óh most ne hagyj | el e bús szé | gyenemben,
 Midőn minden | ki elhagyott | már engem,
 Most szabadíts | meg. hogy e föl | di szörnyek,
 Reám törnek !

(4. v.)

Dallamával olyanformán vagyunk, mint ez általában a klasszikus becsű dallamoknál szokott történni; első halláskor hidegen hagy, a másodiknál már melegít s a harmadiknál hevit. Ez utolsó fokot azonban csak azok érhetik el, kik a neki megfelelő finom árnyalatú orgona-, vagy harmónium-kisérletet hozzá megkészíteni, jól előadni s ily módon a nehézkes menetű dallam erőteljes motívumaihoz a szövegnek megfelelő érzelmi háttért alkotni képesek. De hát hol vannak még a mi organistáink és kántoraink (tisztelet a nagyon kis kivételnek) attól, hogy a választásos érzület és buzgólkodás fejlesztésére a művészet ilyen finom eszközeivel hatni képesek volnának? Szerintem szöveg és dallam egyaránt méltók volnának a megtartásra; de tekintve egyházi énekügyünk jelen viszonyait, alighanem pusztán csak a számot fognók velük szaporítani. Pedig ez nem kívánatos.

XXIII. zsolt. Hogy e dallam egyike a legkedveltebb, leginkább használt dallamainknak, az az előmunkálati füzeteken is meglátszik. Négy szöveget találunk bennök e dallamra írva, melyek közül kettő (II. 8. V. 8.) eredeti, kettő pedig (II. 1. V. 32.) átírat. A mi az eredetieket illeti, mind a nyelvezet simasága, mind a dallamhoz illő melegség tekintetében jóval sikerültebb az V. füzetbeli. Valóban csak örülnünk lehet, ha hangulatosabb dallamaink ily meleg közvetlenséggel készült szövegekkel lesznek párosítva. Az átdolgozottak közül az I. füzetbeli az első zsoltár elmélkedő-magyarázó szövegét párosítván az érzelemteli emelkedett hangulatú dallammal, választása sikeresnek nem mondható. Szerző nem igen vette észre a különbséget, mely az általa átírt szöveg eredeti dallama és a XXIII. zsoltaré között van. Amaz, inkább monoton jellegű, mely a költemény csendes, elmélkedő hangulatának inkább megfelel (minők pl. a XXXVI. és CXIX. zsoltárdallamok). Emebben bizonyos ódai erő lüktet már, mely nem ejti az éneklőt a szövegnek megfelelő elmélkedő hangulatba, de főlebb ragadja azon. Szerencsésebb e dallam választásánál az V. füzetbeli átírat. Újvére írt, igazán emelkedett hangú szövege már mintegy méhében hordja az erősebb motívumokat. Az eltöltött multért való hála s az Istenbe vetett bizalommal várt jobb jövő reménye, a mulandóság tudata párosulva egy mindeneket bölcsen intéző gondviselő iránti megnyugvó hittel, valami emelkedettebb hangulatot kölcsönöznek a költeménynek. Úgy látszik, szerző megértette a dallam intencióit, mert szövege nemcsak a maga egészében, de sokszor a fino-

man árnyalt gondolatok nuanceaiban is szépen karakterizál a megfelelő dallamphrasissal. Próbálja csak valaki énekelni a 4. v. e két utolsó sorát:

— Óh engem a sír bízvást eltakarhat,
Megnyugtát ott is az, hogy te akartad;

lehetetlen, hogy ne érezze a szöveg és dallam közötti rokonságot.

XXIV. zsolt. E dallam rithmusa egyike a legegyszerűbeknek; képviselve is van az Előmunkálatokban hat énekszám-mal. Az eredetiek (I. 13. II. 9. IV. 6.) rithmus tekintetében tűrhetők, de a dallam közvetlen melegsége nem igen érzik rajtuk. Az átdolgozottak közül kettő (II. 21. IV. 16.) az 52-ik zsoltár átirata; közülök az előbbi költészeti gyarlóságai miatt esik el; az utóbbiban kifejezett Istenben való bizalom és boldog megnyugvás a 4—5. verseket kivéve egészen jól illik a dallam minden erősebb szenvedélytől s fájdalomtól ment, lágy motívumaihoz. De egészen tévesztett dolog, a mint ezt a 95. zsolt. átirója teszi (II. 43.), erre a kedves hangulatú, mondhatni ábrándos természetű dallamra örvendező s buzdító éneket írni.

XXV. zsolt. E dallamra írt két szöveg közül az eredetinek átirata (II. 10.) eléggé hű marad a dallam jellegéhez. Sajnálom, hogy nem mondhatom ezt a 69-ik zsoltár átiratánál (III. 57.). Igaz, hogy derek dolgot cselekedett szerző, midőn e híres átkos zsoltárt a maga zsidós érdességeitől megfosztotta, szelidebb, keresztyénibb köntösbe öltöztette; de a dallam választásában már nem volt oly szerencsés. Ha valahol, úgy itt áll a szöveg és választott dallam a lehető ellentétben. Amabban egyrésről az örvény közepette hánykódó lélek kétségbeesése, másrésről a lángoló bosszú szomja nyilatkozik a héber költészet teljes melegével és közvetlenségével, emeből pedig az Istenben meg nem szégyenülő büszke öntudat ereje sugárzik felénk, mely nyílt homlokkal fogadja az ellenséget s büszkén mondja szemébe a fondorkodóknak:

«Azok pironkodjanak,
A kik hitetlenül ének.»

Ha szerző e szöveg eredeti dallamát (51. zs.) tanulmányozza, lehetetlen, hogy benne a panasz és fájdalom motívumait észre ne vegye: épen ez az oka, hogy az erősebb motívumok folytán maga az egész dallam olyan idegenszerűnek tűnik föl a magyar ember előtt, hogy taian ma már sehol sem énekeltek. Igaz, hogy szerző ezeket az erős motívumokat meg lehetőszen szelidítette átiratában, de ezzel a szöveg és dallam közötti ellentét még nincs kibékítve, mert e kettő már alap-

eszméjében különbözik egymástól. A szöveg tehát újra átírandó és pedig szerintem legsikeresebben a 79. zs. dallamára.

XXVI. zsolt. Alig van dallamunk, melyben a szelidség, az ártatlanság, a nemes önmegadás és a szent naivítás oly megkapóan nyilvánulnának, mint ebben. Épen azért csodálkozom, hogy énekköltőink nem ragadták meg e kedves dallamot, hogy általa a keresztyén érzelmek eme gyöngyeiről zengedezzenek, mely témákra e melódia csaknem praedestinálva van. Az előmunkálatokban csak egy ének készült e dallamra (II. 11.); hangja elég meleg, de különben alig jobb Szencziénél. Minden áron pedig nem akarhatunk újítani.

XXVIII. zsolt. E dallam három szöveggel van az Előmunkálatokban képviselve, ezek közül kettő (III. 13. V. 8.) eredeti, egy pedig (V. 36.) egy szabadon választott témának, a szeretetnek feldolgozása. Zenei szempontból tekintve, amazok közül az elsőnek egyszerűbb modora, kérő, de minden nyugtalanság nélküli hangja s természetes naivítása inkább illő a dallam karakteréhez, mint a másodiké, melynek irálya szaggatottabb, modora pathetikusabb, kéréseiben türelmetlen, szinte követelő. Az átíratnak szép tárgya eléggé melegen s vonzóan van kidolgozva; méltó a fölvételre.

XXX. zsolt. Egyike a leghasználtabb s legkedvesebb zoltárdallamoknak, mely nemcsak szerkezetének mesterkéletlen egyszerűsége, de behizelgő dallamossága folytán is találó kifejezője annak a boldog lelki csendességnek s Istenben bizó optimismusnak, mely az igazi keresztyén érület alapját képezi. Talán e körülmény az oka annak, hogy e dallam a legtöbb szöveget — szám szerint kilenczet nyerte, melyek közül három eredeti, hat pedig különböző énekek átírata. Az eredetiek (III. 15. IV. 7. V. 9.), a már meglevő szöveget dolgozván fel, hangulatban a dallammal megegyeznek; melegségét és nyelvezetét tekintve azonban, a 3. füzetbeli határozott fölnyenyel bír. Az átíratok közül: négy (I. 37. I. 39. III. 53. IV. 37.) a hasonló tárgyú CXXXIX. zoltár szövegének átíratai, melyek közül elsőnek keresetlen hangja s egyszerűbb modora jobban illik a dallam naiv színezetéhez, mint a többi többé-kevésbé pathetikusabb átíratok. Az ötödik átírat (II. 19.) szerzőjének valószínűleg halvány fogalmai lehetnek a szöveg és dallam benső karakterisatiójának elveiről. Hogy azon a nyugodt boldogságtól sugárzó dallamon, melyhez oly jól illenek Szenczi szövegének e szavai:

Dicsérlek Uram tégedet
Mert te megtartál engemet stb.

hogyan lehet a LX. zsoltár kétségbeesett sirlalmait párosítva így énekelni:

Minket Úr Isten elhagyál
És reánk megharaguvál stb.

ezt nem értem. A hatodik átírat (III. 26.) az Isten által reánk hocsátott csapások között is nyugalomra s türelemre int. Szép tárgy, de a mely csak részben érinti a megelégedett boldogságtól zengő XXX. zsolt. melódiáját. Igaz, hogy mindkettő a keresztényi nyugalmat tolmácsolja, de a türelem nyugalma, mely mégis bizonyos kényszernek szüleménye és a megelégedés csendes boldogsága, mely önként jó, még sem egészen egy. Mindazáltal a szöveg szépségeiért ez átírat megtartásra méltó.

XXXII. zsolt. E dallamra készült két ének (II. 13. V. 11.), tárgya egy s ugyanaz; bár mindkettőnek hangja eléggé meleg, de az Isten kegyelmében való megnyugvás csendes boldogsága az elsőnek, egyszerű nyugodtabb sorain inkább felszínén van, mint az utóbbi sokszor mélyebben járó s így az éneklő előtt nehezebben érthető szövegben. Ezenkívül az utóbbinak rapsodikus modora, kitörő fölhívásai a nyugodt elmélikedő hangulatú dallam keretén is nem egyszer túlcsapnak.

XXXIII. zsolt. Alig van dallamunk, mely a melódiában szárnyalóbb, modulációkban gazdagabb volna, mint ez. Az Istenben örvendő lélek ünnepélyes megnyilatkozása e zsoltár, mely erőteljes hangokon hív az Úrnak «lantban, hegedűben s czimbalmi zengésben» való magasztalására. Nagy kár, hogy az előmunkálati énekek (III. 19. V. 12.), valamint a LXVII. zsolt. átírata (II. 27.) is messze maradtak úgy a bibliai szöveg erőteljes vonásaitól, mint a Goudimel-féle dallam nemes szárnyalásaitól. Különösen csodálkoznom kell itt az V. füzetben, mely pedig tud eléggé melegen és rapsodikus hévvel írni, hogy itt — a hol épen annak helye volna — elhagyta nemes fölgerjedése; sőt oly kezdetleges dolgokban botlik meg (a mi később lesz az e fajta tévedések közt fölsorolva), melyeket tőle épen nem vártam.

XXXIV. zsolt. Egyszerű, minden szenvedélytől ment dallam, mely az Úrban dicsekvő lélek boldog áradozását festi megkapóan. S e csendes boldogságnak és naiv örömmek hangja eléggé sikerülten van rajzolva az egyetlen énekben (III. 21.), mely az Előmunkálatokban e dallamra íratott.

XXXV. zsolt. E dallamra hat énekszöveg íratott; de annak az egyszerű, hálás érzelmű és kitörő öröm közötti hangulatát alig értette meg csak egy is. Így az eredeti szöveg átírata (III. 23.) ellaposult, még a Szenczi szövegének erőteljes-

ségétől is messze marad. Az átiratok közül az I. füzetbeli (4. l.) a III. zsoltárt alkalmazván e dallamra, hangulatában eléggé rokon; de kidolgozásában gyenge. A második átirat (III. 48.), mely a fogságból hazatérő zsidó nép kitörő örömrivalgásait tárgyazó CXXVI. zsoltárt alkalmazta e dallamra, egészen téves választást tett. Azt a kitörő örömet, mely az említett zsoltárban foglaltatik, ha a specialis zsidószenvedély melegségéből némileg — mint szerző az öröm általánosítása által teszi — leengedünk is, még sem lehet a XXXV. zsoltár közepes hangú dallamán tolmácsolni, főként az oly írmodor mellett, mely inkább szavalathoz, mint melódiához való. Az ily modorhoz erősebben szárnyaló dallam s erőteljesebb motívumok szükségesek, minők a: XIX., XXIX., XXXIII., XLVII., LXXXI., CV., CXXXV. zsoltárdallamok, melyekben bizonyára sokkal több a recitativ elem, mint a választott melódiában. A harmadik átirat (III. 59.) emelkedett hangú elmélkedése egészen találó; míg a többi átiratok (III. 62. IV. 45.): egy köznap reggeli kezdő ének, melynél rövidebb s lendületesebb dallamra van szükség és egy szintelen aratási ének: nem ütik meg a kívánt mértéket.

XXXVIII. zsolt. A bűnbánó léleknek e mély érzelmű tolmácsa, hét szöveggel van az Előmunkálatokban képviselve. Az eredetiek közt (II. 48. III. 24. IV. 8. V. 14.) a dallamhoz illő bensőség és naiv érzélem tekintetében talán legközelebb áll a második füzetbeli, bár ennek szerkezetén is némi pongyolaság érzik; a többiek részint az affectált alázatosság, részint a többé-kevésbé érezhető hidegség miatt nem illenek e mély érzelmű dallamhoz. A mi pedig az átiratokat (I. 29. III. 30. V. 37.) illeti, az igazi bánat hangja leginkább érzik az I. füzetbeli éneken, mely a rokontárgyú CXXX. zsoltárt dolgozta fel. A többi: az Isten igazságosságáért epekedő, de a bosszúvágy motívumaitól sem ment átirat, valamint az ó-év utolsó estvéli ének: nem alkalmasak a dallam hangulatához.

XLII. zsolt. Az Isten után való epekedésnek e panaszos hangú s kifejezésteljes melódiája, mely mint ilyen, egyike a leginkább használatban lévő dallamoknak, mindenesetre megérdemelné, hogy vele egy erőteljes s a szív igazi mélyéből fakadt szöveg párosíttassék. Sajnos, hogy ez a kellék az Előmunkálatok egyik darabján sem érzik oly mértékben, a mint ezt a dallam kívánna. Még talán leginkább megfélelnek e tekintetben a kívánalmaknak a rokontárgyú LXIII. zsolt. átírata (II. 23.) s az I. füzetbeli (17.), melyeken elég melegség és buzgóság érzik, de a többi (I. 46. I. 55. IV. 11. V. 16.), melyek közt pláne még egy boldogságtól sugárzó reggeli ének is van (I. 46.), többé-kevésbé hidegek s a dallamtól elütő jellegűek, nem is

említve azt, hogy e dallam rithmusát valamennyien pattogó choriambusinak képzelvén, erre a rámára írták a szöveget, holott e nézet a melódia csendes búsongásával merőben ellenkezik, a mint az már fennebb is említve volt.

A *XI. III. zsolt.* dallamát, mely abszolút becses nem bír s ezért csak nagy elvéve használtatik itt-ott, a legtöbb gyülekezet nem használja, a magam részéről a kihagyandók közé sorozom; így tehát kimaradnak az erre írt szövegek is (III. 28. IV. 13. V. 18.) Az eféle közepes értékű dallamok nem fogják az új énekes-könyv becsét emelni. Ugyanez áll a *XLVI. zsolt.* melódiájára és szövegeire is (I. 19. III. 12. és IV. 14.). Valamint kimaradhat a *XLVII. zsolt.*, szövegeivel együtt (I. 61. III. 29. IV. 15.).

De annál értékesebb az *L. zsolt.*, a mely egyike az abszolút becsű daraboknak. Az az édes lágy hangulatú dallam, mely távol a panasz fájó érzelmeitől, de távol az örvendezés csapongó szárnyalásától is, csendes zsolozsmaként hatja meg a kedélyt: igen alkalmas akár az életben, akár a gyülekezetben való buzgólkodásra. Annyival inkább örülhetünk azért, ha e dallammal oly finom tapintattal s gyöngéd érzéssel alkotott szövegeket látunk párosítva, minő az Előmunkálatok két átírata (II. 14. V. 33.) Egyik a *XXXVII. zsolt.* költői melegséggel s folyékony nyelvezettel írt áttétele, a másik egy kedves hangulatú estvéli ének. Mind a kettő megpendíti már első soraiban a csendes buzgólkodásnak ama naiv, bensőséggel teljes hangját, mely oly specialiter illik e kedves dallamhoz, mintha Goudimel is ezekhez a szövegekhez készítette volna. Kisértse meg bárki énekelni e szövegeket:

Ne buslakodjál, Oh! te én szívem
Ha boldogul az, ki nem él híven stb.

vagy még inkább az említett estvéli énekkel:

Ne még, ne szállj le, fátylas alkonyat,
Ne terítsd szét addig homályodat,
Míg lelkem elbuzogja csendesen
Nagy nevedet én édes Istenem stb.

lehetetlen, hogy ne érezze mindjárt, hogy itt szöveg és dallam szerencsésen megtalálták egymást. A harmadik átírat (II. 16.), mely e dallam eredeti szövegét dolgozta fel, sok tekintetben hátramarad az előbbiektől s fölvételre egyáltalán nem méltó.

Az *LVII. zsolt.* dallama kihagyandó a szövegekkel együtt (II. 18. V. 9.).

A *LXI. zsolt.* dallamára két eredeti (I. 21. II. 20.) s egy átírat (II. 44.) szöveg készült. Előbbiek közül minden tekintet-

ben jobb az I. füzetbeli. Az utóbbinak dallamválasztása merőben téves, midőn az Isten segélyül hívásának lágy hangján irt dallamot a XCVI. zolt. emelkedett hangú tartalmával párosította. Lehet, hogy szerzőt az tévesztette meg, hogy mindkét énekben bizonyos «kiáltásról» van szó; de hát kiáltás és kiáltás közt nagy «közbevetés» van. Az egyikben nagy inségben s messze földről kiáltunk segedelemért, a másikban ugyanám lelkesen kiáltjuk «örüljön az ég hangossággal, a föld örvendjen vigassággal; a tenger zúgjon, a mező zengedezzen az Úr előtt nagy hálaadással» (9. v.). A két kiáltás közt tehát némi különbség van s ezt a kis különbséget — mint arról a XCVI. zolt. dallamának eléneklése után kiki meggyőződhetik — a Goudimel művészi ihletű lelke nagyon is érezte; úgy látszik, szerző nem.

A *LXV. zolt.* dallamának eredeti szövege közül (I. 22. II. 24. V. 20.) azt az erőteljes lendületet, mely a melódianak egyik leghatározottabb vonása, plastikus szépen s elég hévvel emeli ki az V. füzetbeli; egyes sorai azonban még némi javítást igényelnek. Az átiratok egyike a LXXIII. zolt. szövegével egy szépen sikerült királyhymnus, a másika (III. 36.), a CXVI. zolt. átdolgozása zenei szempontból nem esik kifogás alá.

LXVI. zolt. Az örvendezéssel teljes dallamra hét szöveg-íratot és pedig egynek (II. 26.) kivételével mind más szövegek átdolgozásai. Ezek között egy (I. 14.) a XXVII. zoltár elméledő, magyarázó szövegének áttétele, mely mint ilyen, nem azonos az örvendezés erőteljes motivumait magán viselő dallammal, a másik (I. 26.) a CXXVI. zoltár átirata, mely mintegy a nemzeti szabadulás himnusza már méhében hordja az örvendezésnek a dallammal rokon vonásait; de kidolgozásában gyarló, szétfolyó, holott a dallam erőteljes s tömör sorokat kívánna; ugyancsak alapeszméjében rokon a 3-ik átirat (I. 51.) egy husvéti örvendező ének, melyben már a sorok kifejező ereje és tartalmassága is feltalálható, bár itt-ott némi javítást igényel; a 4-ik átirat (II. 45.) a XCVIII. zolt. alapjában rokon, de kidolgozásában halvány ének; az 5-ik egy méltóságos kothurnusban járó bölcselmi költemény, mely mélyen járó fejtegetésekkel bibelődik, e kérdésből indulván ki:

Mi nyugtalanság úzi hajtja
Hit nélkül az ember-szívet?
Miért lesz hiúvá gondolatja,
A kit nem az Isten vezet?!

(1. v.)

Bár szívesen elismerem ez átiratnak, mint költeménynek magvas voltát, de azt magam részéről énekszövegül el nem fogadhatom. És pedig a jelen esetben nemcsak azért, mert e szöveg mélyen járó elmelkedései egészen más jellemű dallamokat kíván-

nak a választottnál, minők pl. a 3, 32, 36, 84, 89, 119 stb. zsoldárdallamok, hanem azért is, mert egyáltalán nem gyakorlatias dolog az ily nehezebben érthető szövegek énekre alkalmazása. Az éneklő ugyanis — főként az egyszerű gondolkodású — soha sem vizsgálhatja, nem mérlegetheti a szövegek mélységeit, nagy gondolatait, hanem lelke a dallam szárnyain emelkedni vágyik oda, a hol a bölcselkedő, fontolgató ész már elhallgat; szükséges tehát, hogy az éneklendő szövegeknél az értelem lehetőleg tisztán, mintegy a szövegsorok felett lebegjen, hogy ily módon az éneklő figyelme részint a dallam következményei (pl. taktustartás, lélekzetvétel stb.), részint a szöveg értelme között meg ne osztassék. E dallamra alkalmaztatott még (III. 37.) a CXVIII. zsold. rokontárgyú átírata, elég szerencsével.

A LXVII. zsold. dallama hat énekkel van az Előmunkálatokban képviselve, melyek közül három eredeti, három pedig átírat. Amazok között (II. 33. IV. 20. V. 33.) tartalom és forma tekintetében első helyen áll a II. füzetbeli, mely nemes naivitásával, egyszerű, de tiszta nyelvezetével leginkább megközelíti a dallam intencióját. Az átíratok közül egy, a LXXIII. rokontárgyú zsoldár átdolgozása (II. 31.) költészeti gyarlóságai miatt esik el; a más kettő közül pedig (II. 37. IV. 23.), melyek mindenike a LXXXVI. hasonló tartalmú zsoldár átírata, mind külalak, mind beltartalom tekintetében jobb a II. füzetbeli.

A LXXVIII. zsold. dallamára az átíratok mindenike (I. 24. II. 39. V. 28.) a mulandóság nagy gondolatával foglalkozó XC. zsoldárt dolgozta fel. Nem csekély érdeklődéssel fordultam az átíratokhoz, keresve bennök a kifejezések ama mélységét és megrázó erejét, mely úgy a bibliai szövegben, mint a phrasisain, melyekhez nemcsak azok benső alkotása, de a gyakori használat és megszokás folytán is mintegy hozzátapadtak az elmúlás nyomasztó reminiscenciái erősen érzik; sajnos, e tekintetben csalódtam. A verssorok közt bőven találunk nagy mondásokat, hangzatos phrasisokat, de nélkülözzük az igaz érzés szülte szavak őszinteségét és melegségét, mely behatol a «velők megoszlattatásáig» s megtermékenyíti a kedélyt. E tekintetben talán mégis a II. füzetbeli nyújt legtöbbet, mely helyes tapintattal jó részben meghagyja a réginek több magvas és szép kifejezését, melyek mint a mulandóságnak mindmegannyi aphorismái már erős gyökeret vertek a magyar ref. kedély földjének mélységein. Kár azonban, hogy rithmus tekintetében ez is fogyatékos s míg elmellőzöm itt a kisebb s könnyebben elfedezhető fogyatkozásokat, egyet már a szép hangzat kedvéért sem hallgathatok el, t. i. az utolsó versszak első sorát, mely úgy rithmizálva, mint énekelve kellemetlenül hangzik.

Például ad normam: 3—2—4—2.

Te benned | bízunk | eleitől | fogva.
 így: Balsors u | tán de | ríts ráuk víg esz | tendőt.

LXXIX. zsolt. Hangulatteljes s modulációkban gazdag dallam, mely megérdemlené, hogy minél többet hangozzék templomainkban s épen azért kár, hogy az Előmunkálatokban lévő eredeti szövegek (II. 35. V. 25.) daczára annak, hogy a szerzők a Jeruzsálem felett való siránkozás specialis vonásait némileg általánosították s a hazára való czélatokkal pótolták, mégis ily alakjukban is alig lesznek használhatók. Az eredeti szöveg mellőzésével — vagy legalább erős szelidítésével — a dallam új szöveget igényel, de semmi esetre sem örvendező jelleggel, mint ez mai énekünk egyetlen átiratánál (51. dics.) van. Hiba volna azonban, ha e tekintetben a másik szélsőségbe mennének az énekköltők, mi bekövetkeznék akkor, ha e dallam által az éles fájdalomnak, búbanatnak, gyásznak, pl. temetési szövegben akarnának kifejezést adni. A dallam ugyanis a keseredett szív fájdalma s az egyszerű vágyakozás között mintegy középhelyen áll s így igen alkalmas a nyomott, borongós hangulat tolmácsolására; mi főként az ú. n. elemi csapásokról szóló énekeknél (szárazság, hosszas eső, árvíz stb.) sikerrel alkalmazható.

A LXXXI. zsolt. dallamára csak egy átirat készült (II. 47.), mely a hasonló tartalmú C. zsoltárt dolgozta fel. Választása bár sikerült, de a kidolgozásban messze elmarad a dallam erős lendületétől, mely velős rövidségű s declamatorius jellegű szövegeket kíván. Ajánlom e dallamot főként invocatiós énekek dallamául.

A boldog ömlengésnek és az Úr házába való kívánczóságnak egyik legkedvesebb hangulatú és igen alkalmas dallama *a LXXXIV. zsoltáré.* Benne nemes egyszerűség, mely érzelemmel, magvas tartalom a forma tisztaságával van egyesülve s mint ilyen, hozzá illő szöveggel s izléses előadás mellett, az egyszerűségükben is szép és izléses kálvinista énekeknek mintaképe lehet. Nagy kár, hogy az Előmunkálatok nem tudtak egy hozzá illő szöveget felmutatni, mely az «Oh könyörgést meghallgató» mintájára alteregoja lehetett volna e dallamnak. A közlött énekek mindenike (II. 36. IV. 22. V. 27.) szenved némely hibákban, melyek részint a tartalom, részint a külső forma tekintetében kifogás alá esnek. Van még egy átirat e melódiához (III. 50.), mely a CXXXIII. zsolt. tartalmát dolgozta fel. Targya igen szép: a haza jóléte; hangján az elmélkedés nemesége és heve érzik, mely mint ilyen, jól karakterizál a dallammal. Némi javítással megtartható.

LXXXIX. zsolt. Lendületes és erőteljes dallam, melynek két átírata közül (I. 25. IV. 36.) minden tekintetben jobb a IV. füzetbeli.

A *XCIX. zsolt.* zsidós ízű szövegével együtt (II. 46.) kihagyandó.

CII. zsolt. Alig van dallamunk, mely a fájdalom, bánat, mulandóság stb. leverő hatása alatt megrendült lélek panaszhangjait oly igazán s oly szívighatóan tudná tolmácsolni, mint ez. Valódi gyöngy ez énekes-könyvünkben, mely egymaga is elég volna arra, hogy Goudimel nevét halhatatlanná tegye. Megéreztek rajta az elegikus hangot mai énekes-könyvünk szerkesztői közül a művelt ízlésű Lengyel József és Bátor István is, kik közül amaz egy nagypénteki (43. dics.), emez pedig ó-esztendő utolsó napján mondandó két éneket (237., 238. dics.) szerkesztett rá. Hogy azonban ez elegikus hang mennyire karakteristikus vonása e dallamnak, azt már Bátor sem figyelte meg akkor, midőn mindkét énekéhez a CII. zsolttal választotta ki, holott is az egyikben a mulandóság gondolata, a másikban pedig a megtartásért való hála érzete domborodik ki. A két alapérzelem között pedig nagy különbség van. Előbbi igen szépen karakterizál a dallammal, míg az utóbbi épen nem, vagy legalább is az alkalom által szült alapérzelem révén némileg. A mi már az Előmunkálatok ide vonatkozó darabjait illeti (III. 32. IV. 28. IV. 39.), azokon általában bizonyos kimért hidegséget, mely éles ellentétben áll a dallam melegségével, a nyelvezetben pongyolaságot s mesterkéeltséget tapasztaltam, mely rontja a hatás harmonikus voltát. Legkevesebbé kifogásolható e tekintetben a IV. füzet utolsó darabja (39. l.), a melyben már van némi melegség s költőiség az egyes sorok énekelhetési szempontjából is. Némi javítás mellett megállhat. Ugyancsak e dallamra iratott az előbb említett 13. dicséret átdolgozása is (I. 50.), de száraz dogmatizálása és fogyatékos technikája folytán, úgy a hangulat elegikus voltát, mint a nyelv költőiségét tekintve, a Lengyelénél jóval alantabb áll.

CV. zsolt. Épen ellentéte az előbbinek. Örvend és vigad itt minden sor, minden ütem. A dallam periodusaiban lélek és élet, melyek ritka könnyedséggel simulnak a magyar pattogó chorijambusokhoz. Főkellék azért már, hogy a dallam által kívánt chorijambusok a szövegben valóban is tisztán és minden döczenés nélkül meglegyenek. A mi az Előmunkálatok ide vonatkozó szövegeit illeti (IV. 10. IV. 45.), azok e tekintetben megállják helyöket, de a dallam és szöveg közötti viszonyt illetőleg mindkettőben éles dissonantiák észlelhetők. Az I. számúnak szerzője már a dallam választásánál is nagy tévedésbe esett,

midőn a lelkesedéssel s örömmel teljes dallamhoz a nehézkes menettű s erősen elmélkedő hangulatú XXXIX. zsoltár szövegét választotta és midőn nyelvének zabolázásáról, mulandóságról, világi hiábavalóságról beszél, ezt oly eleven, pattogó chorijambusokban teszi, hogy mintegy bántóvá lesz a dissonantia, mely a beltartalom s a külforma között van. Csodálom, hogy ezt szerző észre nem vette. Pedig ehhez zenészeti tudomány se kell, mely a dallamban az eszmét felismerni képes, hanem csak kissé finomabb formaérzék. A második átirat valamivel szerencsésebb ennél, a mennyiben aratási alkalomra írt szövegében már némileg megvan a dallam örvendezése; de hiányzik az a lelkes declamativ jelleg, mit a dallam megkíván. A szövegben itt is az elmélkedő hang dominál, mely, míg fontoskodva kérdi:

«Ki védte az őszi magvakat
A hosszú tél fagy-zára alatt?
Ki parancsolt, hogy a telet
Szüntesse meg a kikelet? (2. v.)

éles ellentétbe jó a dallam erősen állító, szinte lelkesen declamáló jellegével, mely nem fontoskodik, nem kérdez, hanem tettehiv:

Adjatok hálát az Istennek!
Imádkozzatok szent nevének!
Hirdessétek dicséretét! stb.

CXIX. zsolt. Szövegével együtt (III. 39.) meghagyható.

CXXII. zsolt. E dallamot, mely hosszú, vontatott menetével s monoton ismétléseivel eddig is csak nagy ritkán hangzott fel templomainkban, magam részéről a kihagyandók közé sorozom. Egész éneklési rendszerünknek különben is egyik eléggé nem ostorozható hibája az énekek borzasztó módon való elnyújtása, mely rendszer mellett az ily énekek valóban unalmasakká s ellaposultakká lesznek. De különben is, mint már többször említve volt, az új énekes-könyvben csak az abszolút értékű dallamoknak kellene helyet foglalniok, melyek közé ez épen nem tartozik. Ajánlom a kihagyásra, természetesen az Előmunkálatokban levő szövegeket is (II. 48. IV. 17. IV. 30.). Ugyancsak kimaradhat a CXXXIV. zsolt. (IV. 25. IV. 27. V. 34.)

CXXXV. zsolt. Midőn mai énekes-könyvünk szerkesztése e század elején munkában volt, az ügynek egyik nagy buzgalmú munkása, Pálóczi Horváth Ádám Benedek főszerkesztőhöz írt s fent említett levelében többek közt ezeket írja: «... Ki tudja, hogy a mi csinosodásban felesleg gyarapodó gyermekeink nem fogják-e sivatagollani ezen mi háji-báji francia áriáinkat? és csak az olyan formákat fogják szeretni, mint az: *Aldjátok az Úr nevét*, azt is csak úgy, ha igazi muzsikális taktusra éne-

keltetik». Ime tehát már Pálóczi érezte azt, hogy nem minden zoltár-melódiának van «igazi muzsikális taktusa», vagyis, hogy nem minden zoltár dallama alkalmas a magyar zene törvényei szerinti használatra. A kevés számú kivételek közt van a tárgyalt melódia. Pálóczinak igaza volt, mert a dallam ép oly természetű, mint a fennebb említett CV. zoltáré. Melódiája emelkedett hangú és lelkesítő, rithmikája tiszta (4 + 3) s a magyar chorijambusokhoz könnyen alkalmazkodó; de épen e rithmikai tisztaságánál és folyékonyságánál fogva annál könnyebben elárulja a metszetben esetleg előforduló döczenéseket. Hogy pedig a közkedveltséget illetőleg is jól sejtett Pálóczi, hoc est exemplum: ama nyolcz szöveg, mely az Előmunkálatokban e dallamra iratott. E szövegek egynek kivételével mind más énekek átiratai s a mi a versalakot illeti, — talán a forma könnyed voltánál fogva — eléggé sikerültek. Ám másként áll a dolog a hangulati rokonságot illetőleg. E tekintetben igen kevés szövegen érzik a lelkesedésnek és erőteljességnek az a foka, a mely a dallamon előmlik. Így: már az eredeti szöveg átirata (I. 31.) is szintelen és ellaposult. A többi átiratok között az egyik (I. 29.) a CXXXVIII. zoltárt dolgozta fel, melynek idilli tartalma nem illő a dallamhoz. A második (I. 53.): egy hűsvéti ének, a dallamhoz illő tárgy, lelkes hangulattal, erősen rapsodikus irálylyal: felvehető. A harmadik (III. 7.) a rokontárgyú IX. zoltár átirata, melyben azonban több melegség és erő kívántatik, hogy a dallam mértékét megüsse. A negyedik (III. 14.) a XXIX. zolt. érdekes átirata; tárgy elég jó, modora határozottan declamatorius; de a részletek nüanszaiban nem eléggé finom árnyalású. Szerző a lelkesedés hevét minden egyes strophában crescendo módon fejti ki. Kezdi a leírason s úgy fokozatosan a lelkesedés kitöréséig. Ime mutatványul egy strophá:

Megzendül az Úr szava
Zajgó tengerek felett;
A menydörgés moraja
Rázza a földet s leget;
Mily hatalmas, mily erő!
Ember ezt nézd, állj elő!

A dallam azonban ennek épen megfordítottját tünteti fel, t. i. kezdi a lelkes felkiáltás hangján s úgy száll fokozatosan. Valami visszás volna tehát, ha ez átiratot énekelve, a szöveg és dallam folytonos keresztezését kellene éreznünk, ha pl. e melódia minden utolsó periodusának alászálló hangjain extasisba jöve, ilyen szavakban törnénk ki:

Ember ezt nézd s állj elő! (2. v.)
Ide jertek emberek! (3. v.)
Te hatalmas erre térj! (4. v.) stb.

Az 5-ik átírat a LXXV. zsolt. tartalomban és formában gyenge átírata. Ehhez hasonlóak a 6-ik (IV. 42) és 7-ik (V. 34.) átíratok is.

CXXXVII. zsolt. Egyike az elegikus hangulatú dallamok legszebbjeinek, mely a LXXVIII. és CII. zsoltár-melódiákkal egy nivón áll. Csak örülhetünk, ha az Előmunkálatokban két megleghangú átíratot kapott. Egyik (III 51.) az eredeti szövegnek hazánk abszolút uralom alatti állapotára érzéző átdolgozása, melyen a «száraz ágon csüggedő madár»-ként hallgató nemzet borús, de reménykedő hangulata ömlik el. Másik (II. 17.) az Isten előtti mély megalázódás hangján írt ének, mely szintén beválik.

CXXXVIII. zsolt. E hangulatteljes dallam öt szöveget nyert, melyek közül négy (I. 36. I. 44. II. 49. III. 52.) az eredeti szöveget dolgozta fel, egy pedig (III. 63.) átírat. Amazok között a bensőségteljes hang s a nyelv költőiségét tekintve, legjobb a III. füzetbeli. Emez egy lendülettel írt husvétii ének, mely szintén méltó a fölvételre.

CL. zsolt. Két szöveg által van az Előmunkálatokban képviselve (II. 50. IV. 41.) s ezek bár alap gondolatban némileg egyeznek a dallammal, de nem éreztetik azt az erőteljes velősségét és declamativ jellegét a soroknak, mely pedig a dallamnak egyik legfőbb követelménye, a mint ez Szenczi szövegén is nyilván észlelhető:

Dicsérjétek az Urat!
Áldjátok ő szent voltát! stb.

Farkas Lajos.

A JÖVŐ VALLÁSA S ANNAK PRÓFÉTÁI.

(Befejező közlemény.)

De Lagarde.

1891 karácsonyán temették el Göttingában az egyetemi tanárok és hallgatók élénk részvétele mellett de Lagardet, a «Georgia Augustia» világhírű professorát. *Wilamovitz-Moellendorff*, az akkori prorektor méltán mondotta, hogy e «haláleset tragikumuma mélyen megrendítő az egyetemre nézve. Nem tudunk annyi nyelvet kibetűzni, mint a hányon ő szövegeket nyomattott s mégis gyakran szelet vetett s vihart aratott». *Grimm Jakob* nemzeti irányú romantikájának befolyása alatt állva, a sacra philológiát tűzte ki élete feladatául. S a mi Lachmann volt az új szövetségre, az de Lagarde az ó-szövetségi szövegre nézve. Életművét be nem fejezhette, annak befejezésére tanártársai a mester sírjánál tettek ígéretet.

De az elhunyt — így folytatta tovább a prorektor — nemcsak világhírű tudós, hanem próféta is volt a maga nemében, ki hatalmasan prófétált az államról és az egyházzal, az ifjúság oktatásáról, az istentiszteletről, a társadalomról és az erkölcsiségről. Heraklitos és Parmenides, Agoston és Giordano Bruno, Rousseau és Carlylehez hasonlóan próféta vala minden ízében. De erős subjectivitásával még azokat is felülmúlta. Egy Rousseau vagy Carlyle sem tudott úgy gyűlölni, mint de Lagarde. Saját mérték- és határnélküli Énjénél nem ismert nagyobb tekintélyt. Se Jézus, se az apostolok, se Luther, se a reformátorok valamennyien épen nem imponáltak neki. Kikérte volna magának a Lutherrel való összehasonlítást bárki ember fiától! Csak egy tekintélyt ismert maga felett s ez az *egyház*, de ez alatt korántsem a prot., vagy a r. kath., hanem azt a *jövendő német egyházat* értette, a melynek prófétájául magát tartotta s a mely egyház berendezésével és hitcikkeivel a következőkben fogunk

foglalkozni. Egy szent személy előtt hajol meg végtelen alázattal s ez «*a szent szűz, az istenanya*», a minthogy túlzott romanticismusával magát is «*Mária gyermekének*» tartotta. Mint a hogy a középkori szerzetesek szerelmi dalai a szent szűzről zengettek s egyes hysterikus apácák Jézus szent szívébe voltak szerelmesek, a göttingai philologus is ép oly rajongó imádattal viseltetett Mária iránt.

De Lagarde született 1827. nov. 2-án Berlinben. Atyja, *Bötticher*, kinek elődjei 150 éven át az általa annyira gyűlölt prot. lelkészi álláshoz tartoztak, a Frigyes-Vilmos gymnasiumban főtanító volt s 1850-ben halt el. Anyja, 19 éves korában, fia születése után 12 napra halt meg. Mostohaanyjáról költeményeiben (55. l.) így panaszkodik:

«Die Mutter hat mich ausgesetzt.
Und sich ins Grab davon gemacht:
Ach! keine Liebe stand dem Kind
An seinem Bette in der Nacht.
Ach! keine Liebe stand dem Kind
An seinem Wege ohne Ziel:
Es wand sich einsam durch's Gestrüpp.
Und niemand hob es auf, wann's fiel.»

Berlin a 30-as és 40-es években közepszerű város volt, de történelmi emlékekben annál gazdagabb. Udvara, egyeteme, tud. akadémiája, vára és múzeuma, operája és színháza, nemkülönben világhírű brandenburgi kapuja már ott volt. A nagy választó fejedelem, a hét éves háború és a szabadságharcok porosz hőseinek emlékei vonzó erővel bírtak mindenkire, csak de Lagardera nem. Mert később mint diák s még később mint theologus, ugyancsak kevés érzékkel bírt Poroszország történelméje s különösen a porosz-brandenburgi reformatió jelentősége iránt. Az egyetem theol. fakultásán az orthodox, türelmetlen Hengstenberg szelleme uralkodott, ki mellett a theol. tudomány valódi fölkelet bajnokai: egy Twisten vagy Neander alig érvényesülhettek. De Lagarde beismeri, hogy «*Twistentől tanult*», de a jó Neander, «*ez a megkeresztelt szent utálatos zsidó kiköpte (sic!) őt a collegiumokból*». Az a jellemzés, a melyet később «*Berliner Theologen*» cz. művében az akkori hittudósokról ad, bizony sem a tudós tanárhoz, sem a «*belső titkos tanácsoshoz*», de még csak egy tisztességes emberhez sem méltó. Különösen Neander különczküéseit gúnyolja, a ki szerinte minden órája végén bizonyította, «*hogy nemcsak a pectorál, hanem egyszersmind az expectorál-theológiának is a legnagyobb mértékben hódolt*». Érdekes «*Erinnerungen an Fr. Rückert*» cz. műve, mely nem annyira Rückertre, mint inkább magára az

íróra felette jellemző. Ebben van a többek között ez az imád-sága is: «Szent paragrafus könyörögj érettünk most és halálunk óráján» stb. A túlzott beteges rajongás ennyire ragadta! «Über einige Berliner Theologen und was von ihnen zu denken ist» cz. gúnyiratában meg eleitől végig, nem mint a czím sejteti, a berlini theologusokat, hanem *III. Frigyes Vilmost* és a pró-féta későbbi collegáját, *Ritschl* gúnyolja, kit még «a követke-zetes gondolkodásra» is képtelennek tartott. Ebben önti ki gyű-löletét az 1817-iki porosz unió ellen, mert hát több érzéke volt egy Schlegel, Werner vagy Brentano romantikus házassága, mint a protestantismus multja és hivatása iránt. A reformatió ő szerinte még egy II. Joachim előtt is csak üzlet volt; nem több, mint egy műhely vásárlása, vagy egy erős szarvas leteri-tése. Csupán önző érdekekből adott menedéket az üldözött protestánsoknak. Nos ilyet még Janssen sem mond! Pusztá «üzlet»-nek már még ő sem meri mondani a reformatiót! Ritschl iránt a legellenségesebb érzülettel viseltetett. Azt hitte, hogy az újabb theologia e legjelentékenyebb képviselőjével «a prot. theológiát is agyonverheti», sőt f. i. műve 103. l. szerint «a protestantismusnak vége van s annak theológiája soha sem is volt».

1846-ban Halléban tanult, hol *Tholnck* és *Müller* voltak tanárai, a nélkül azonban, hogy romantikus-katholizáló hajla-maiból csak valamit is engedett volna. 1851-ben ugyanott ha-bilitáltatta magát az egyetemen, mignem Bunsen ajánlatára IV. Frigyes Vilmos királytól két évre egy 500 tallérból álló ösztöndíjat kapott, a melyen tanulmányait 1852. s 1853-ban Londonban és Párisban folytathatta. S ezzel a férfikorba, életé-nek legcsodásabb stádiumába lépett.

Több éven át különböző helyeken a gymn. tanárnak ke-serű kenyerét ette. Majd a tudományos világ elé lépett több-rendbeli philologiai dolgozataival, a melyekben azonban, főleg Brugsch és Spiegel szigorú bírálatai után reá nézve nem volt sok a köszönet. Már e kritikusok is élesen ostorozták az akkoriban új neve mögé bújt szerzőnek határtalan hiúságát és saját Énje szeretetében gyökerező féktelen subjectivitását, mely őt nagyon elkeserítette, de azért de Lagarde személyiségének alap-sajátsága maradt mindhalálig. S ebben rejlik épen a nagy tudós tragikumuma. Nincs a világirodalomban mása de Lagardenak, ki annyira szerette volna előtérbe tolni kedves Énjét s ú. n. «mintaszerű értekezéseivel» annyit kérkedett volna, mint ő «Altes und neues über das Weihnachtsfest» cz. művében. Ebben keresendő annak az oka, hogy de Lagarde annyit beszél mel-lőztetésről és «Unseligkeit»-ről. De hogy e mellőztetés nem volt

meg valójában, mutatja az, hogy 1867-ben hallei theol. tanár, 1869-ben Ewald göttingai tanszékének örököse és 1876-ban a kir. akadémia r. tagja lett. 1887-ben pedig b. t. tanácsosi czimmal tüntették ki.

Sajátságos képet alkotott de Lagarde a német protestantizmusról. Annak tudományos theológiája, virágzó irodalma, fejlett egyházi élete, áldásos Gusztáv-Adolf-egyesülete s harcias Ev. Bund-ja egy cseppet sem zavarta őt abban, hogy *Strauss*, *Hartmann* és *Dühring* értelmében azt «holtnak» ne vallja, holtnak, «mint az ajtószögek». Mig *Schleiermacher Lücke*-hez intézett hirneves levelében még melancholikusan kérdezte: a keresztyénség a barbársággal haladjon-e, vagy a tudomány a hitetlenséggel? — s e kérdésre egy kategorikus nemmel felelt, -- addig *Strauss* «Alter und neuer Glaube» cz. művében kimutatni vélte, hogy «mi műveltek többé nem vagyunk keresztyének» s könyörtelenül egy vigasztalan materialismusnak estünk áldozatul, sőt *Dühring* magasztalja e materialismus heroikus etikáját. Egészen másként, mint ezek a prózai tudósok, beszél Hartmann, a philosophus és de Lagarde, a próféta. Az «Unbewusst» philosophusa szerint a keresztyénség «hat sich selbst zersetzt» s egy új vallásnak kell annak helyébe lépni, mely «jövő vallása» azonban szerencsére még a sötét Unbewusst anyai keblén nyugszik. Még tőle is különbözik de Lagarde s mégis több tekintetben mindannyiokkal egyezik. Straussal osztja a nagy tudományosságot, Hartmannal az Unbewusst mély értelműségét s Dühringgel a végetlen Énnek szeretetét az igazság kutatásában.

De Lagarde vallása a maga nemében egészen eredeti s annak ep oly kevés köze van a ker. universalitáshoz, mint a ker. szeretethez és pietáshoz. A nagy apostol ama szavainak: «nincs különbség sem zsidó, sem görög, sem szolga, sem szabados, sem férfiú, sem asszony között» (Gal. 3, 28.) s az Üdvözítő eme kijelentésének, hogy «Istent sem Jeruzsálemben, sem Garizim hegyén, hanem lélekben és igazságban kell imádnunk» (Ján. 4. 21—24.) helye nincsen de Lagarde jövő vallásában, mivel egy, a nemzetiség korlátait áttörő vallás ő szerinte «túlhaladott álláspont». A jövő vallása kizárólag a nép vallása, a melynek, mint olyannak, a német államszervezet szolgál alapul.

A nevelésről és az oktatásról, az iskolákról, az egyetemekről és az akadémiákról behatóan nyilatkozik «*Deutsche Schriften*» cz. művében. Az államról igen alantas fogalma van, mely szerinte csakis arra való, hogy az egyének érdekeit mozgítsa elő s így önczél soha sem lehet. Németország alatt következőt az Ausztriát is magában foglaló «Grosser-Deutschland»-ot

érti. Kategorikusan követeli, hogy a történet s a vallás tanítása az oktatás köréből zárassék ki, mivel az iskola «nem nevel, hanem csak tájékoztat». E tekintetben tehát a jezsuiták tanmódja lebeg az új német próféta szemei előtt, kinek érzéke sincs a német história és protestantismus multja és hivatása iránt. De Lagarde egyik további «követelménye» az, hogy a magasabb iskolák «internatusok» legyenek, a hol a róm. kath. szerzet ideálja lebegett az ő szemei előtt s ennek megfelelőleg azt kívánja, hogy «az állam hagyjon fel a tanítás monopoliumával, a porosz állami babona eme legrosszabb kinövésével s engedje azt át az önállóvá lett egyházaknak». Az ultramontanismus és jesuitismus lólába okoskodásának minden sorából kitetszik. *Mommsennel* szemben, ki legalább *egy* idegen nyelv alapos ismeretét kívánja, De Lagarde a vallás és a történelem pótlásaként *négy* idegen nyelvnek, ú. m. a latin, görög, francia és angol alapos ismeretét hangsúlyozza.

E szertelenségeknél azonban még bizarrabbak a vallásról való nézetei. Krisztus egy színvonalon áll Mohameddel. Pál a gyűlölt protestantismus ösatyja s ez már elég nagy bűne! Luther nevének már csak pusztá említése is idegessé teszi. Szerinte Luther még németül írni sem tudott. «Luther bibliája a szász választófejedelmi iroda kevésbé rokonszenves irányát a maga hebraismusával még elrontotta.» («Revidirte Lutherbibel» 3. l.) Elfogultsága persze nem akarta elismerni, *Eichendorff* Józseffel, a kath. tudóssal. «Luther elragadó nyelvhatalmát», sem saját volt tanárának, *Grimm* Jakabnak magasztalásait, a ki «Luther nyelvét nemes és tiszta egyszerűsége miatt a mai újnémetség magvának és alapjának tartotta» s e németséget «*prot. dialektusnak*» mondotta.

A keresztyénségnek egész *vallásfogalma hamis*. («Deutsche Schriften» 60. l.) «Úgy a róm. catholicismus, mint a protestantismus az evangelium meghamisításával azonos» (u. o. 62. l.). «Az állam feladata tehát az, hogy Németország összes vallásos közösségeit, tehát a r. catholicismust is sektáknak deklarálja s mint ilyeneket kihalni engedje» (u. o. 63. l.). «Annak, hogy az állam a históriai egyházakat sektáknak deklarálja, természetes következménye az, hogy azokat az intézeteket, a melyeken az egyházak papjaikat nevelik, feloszlassa, illetőleg csak mint semináriumokat hagyja meg nekik. A most fennálló theol. fakultások tarthatatlanok.»

«Az egyház a dogmákat a vallásszükségleteknek megfelelő s minden pillanatban feloldható formulákba foglalta s ez épen *a sákrámentom* . . . A sákrámentom fogalmánál Gergely ama meghatározása irányadó, hogy abban isteni erő titkos módon

eszközül üdvöt érzéki jelek közvetítésével» (u. o. 234. l.). Ilyen sákrámentom a keresztség, a bérmlás; ez utóbbi azért, mert a gyülekezet előtt letett hitvallás s mint ilyen ép úgy, mint más nyilvános fogadástétel, azt, a ki letette, a ker. üdv szempontjából kötelezi. De már az *eucharistia* igaz értelme az «úrvacsora» szokásos használata miatt csaknem teljesen elmosódott a mai emberek előtt. Azonban az az étel és ital, a melyből az emberi test táplálkozik, szellemi és lelki áldásnak veendő, ha azt az Isten iránt való hálával költjük el. Ez esetben áldozatnak tekinthető . . . Hasonlókép sákrámentom a gyógyás; a házasság, a mennyiben ez a férfi és a nő közötti testi közösség egyúttal a lelki szeretet kötelekeit is megalkotja.»

«*A papok* az egyház fogalmának képviselői. Maga az egyház is sákrámentom. Papjai úgy haladnak e világban, mintha nem is abból valók volnának . . . ellentállanak a csábító gyönyöröknek, egyedül szolgálnak s magányban hálnak.»

«Az egyház az isten- és emberfia mellé Máriát s a szenteket helyezte.» (234. l.)

«*Róma egyháza* a karácsonyi ünnep meghamisításával mentette meg a keresztyénséget . . . Újból megmentette azt, a midőn Photius ellenében a filioque hitvallásához ragaszkodott. Meg kell szabadulnunk mielőbb a protestantismustól, mint modern arianismustól, mert csak akkor nyerhetjük újból az egyházat» («Altes und neues über das Weihnachtsfest» 322. l.)

«A mondottak beigazolásául szolgál a jesuitismus. Művészi produktum az s ép az bizonyítja ezt, hogy annyira gyűlölik. Ez a gyűlölet tette lehetetlenné a különben józan és igazságos embereknél is annak belátását, hogy mennyi ethikai erő rejlik a jesuitismusban (V. ö. *Pascal*, *Döllinger-Reusch* és másokat), mily közel áll az az egyházhoz s *mennyi áldást* szerezhet annak. A jesuitismus közelebb áll a római katholicismushoz, mint a protestantismus a keresztyénséghez. Az út kellőleg egyengetve van. A jesuitismusnak az egyházat, a melynek firmáját viseli s a mely a germán nemzetiségen ment tönkre, r. kath. jellegéből át kell alakítania egyetemes kath. egyházzá s én hiszem, — mondja az új próféta — hogy most helyesen is fogta fel feladatát s annak kivitelén erősen is dolgozik.» («Deutsche Schriften» 233. l.)

Im ez a képe De Lagarde «jövő vallásának». Jól ismerjük e vallást a históriából. A multnak ama vallása az, a mely ellen Luther az ige s a szellem erejével küzdött, t. i. Róma egyházának vallása, mely oly gyakran «mentette meg» a keresztyénséget az emberi áldozatok hekatombáival s oly áldozatok árán, a melyeket mi «protestánsok» ugyan «szentek»-nek

nem tekinthetünk, de a melyek bizonyára inkább tarthatnak igényt a «szentség» glóriájára, mint a Róma által kanonizált ú. n. szentek valamennyien. Amaz egyháznak «jövő» s mégis múlt vallása az, a mely meg nem elégszik Krisztussal, mint hitünk egyedüli alap- és szegeletkövével, hanem a melynek a régi pogány-kultus maradványaként még Máriára s a szentekre is szüksége van, röviden De Lagarde vallása a hét sákrámentom, a papok és a coelibatus, a fülbegyónás, a miseáldozat s a franciskánusok, dominikánusok és jezsuiták pápista egyházának a vallása.

Sajnáljuk azt a jeles férfiút, nagy tudóst, eredeti gondolkodót s termékeny író, a ki az eszmék világából ily térre sodortatott. S ha egyik kritikusa hálát ad az égnek, hogy ma már a haza és a tudomány érdekében mennél kevesebb az ilyen Ewald- és De Lagarde-féle *eredeti* gondolkodóknak a száma, úgy mi annak kiegészítésül *Nippolddal* egyetemben sajnosan konstatáljuk, hogy: a pápás kúriának egyetlen valóban veszélyes segédjei protestáns földön keresendők!

Dr. Szlávik Mátyás.

II. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

KÁLVIN THEOLOGÍAJA. Theol. magántanári vizsgára írta *Nagy* Károly, jelenleg nagy-enyedi ref. lelkész. Az előttünk lévő munka szerzőnek 1892. szept. havában tartott theol. magántanári vizsgájára készült dissertatiója, a melyben Kálvin hit- és erkölcsstanát ismerteti. A hittan I. részében Kálvin dogmatikai rendszeréről, annak fejlődéséről és méltatásáról szól, fejtegeti, hogy honnan ismerhető meg e rendszer, minő vitás kérdések merültek föl az Institutionesre vonatkozólag, részletesen ismerteti az Institutiones különböző kiadásait, az ezek között lévő eltéréseket, Köstlinnek, Gassnak idevonatkozó nézeteit s méltatja Kálvin rendszerét. Igen helyesen ismerte fel szerző, hogy «Kálvin dogmatikai rendszere szerves összefüggésben van az ő vallásos ismeretszerzési, tapasztalati módszerével, mondhatnók, mintegy ebből nőtt ki». — «Az üdvtörténelmi tényekre támaszkodó leírása az egyéni üdvéletnek: ez célja, feladata s ez szabja meg művének úgy objectiv történeti, mint subjectiv pszichologiai oldalát». — «Nem az üdvélet felől való speculatio, vagy annak philosophiai vizsgálata, hanem annak egyszerű leírása a célja.» Kálvin munkájának épen ez az örök emberi, ez az erős individualitás, a mely azonban épen annyira egyetemes is: ad rendkívüli erőt, ép úgy, mint Pál apostol felséges leveleinek, a melyek szintén az egyéni üdvéletnek leírásai és nem elvont, meddő okoskodások száraz termékei. Kálvin nagyságát, korát századokkal megelőzött bámulatos kiválóságát s mind növekedő hatását épen az mutatja, hogy ő akkor már, a mikor még a legelvontabb metaphysikai és theologiai speculatiók járták, tényleg felismerte, hogy csak a tények leírásában van erő és hogy tulajdonképen ez a feladata az igazi tudósnak és theologusnak; mert a speculatio az élettől nemcsak elszakítja és távol tartja, hanem oly régiókba viszi, a melyekben könnyen a hamis következtetéseknek, a tévedéseknek és az igaztalan törvényeknek hinárjába veszhet. A megújódás a hitélet és a hittudomány terén csak abból várható, ha visszatérünk arra az egyedül helyes alapra, az egyéni üdvélet-

nek az üdvtörténelmi tényeken alapuló leírására. Szerzőnek már az magában is elismerésre méltó érdeme, hogy annyira belemélyedt Kálvin rendszerébe, hogy meg tudta látni és át tudta érteni ennek a rendszernek épen jellemző sajátosságát, erejét és képes volt helyesen megállapítani a helyét is kora theologiai irodalmában. A második, a dogmatikai alapvető rész a vallásos ismeretről, a vallás eredetéről, lényegéről és fejlődéséről szól. Itt is megint ki tudja szerző emelni azt, a mi Kálvinban e kérdések fejtegetésénél nemcsak korához mérten új, hanem a mi a theologiai fejlődésnek egy egészen új irányt jelölt ki. «Állala lett — úgymond — a protestantismus közkincsévé az a tudat, hogy a vallást és a vallásos élet jelenségeit nem értjük meg előbb, míg komolyan nem vesszük azt, hogy a vallás az ember szellemi életének szükséges és nélkülözhetetlen oldala, a minek méltánylására nem leszünk előbb képesek, míg psychologiai oldalával tisztában nem vagyunk.» Az egyházi philosophiát, Kálvin vallás-philosophiává tette, tehát emancipálta azt az egyház nyűgei alól. A harmadik rész az «Institutiones» alapján Kálvinnak specialis keresztyén hit-tanát ismerteti szólván a teremtő (I. fej.) és a megváltó Istennek (II. fej.) ismeretéről, a váltság előkészítéséről, a Jézus Krisztus által való megalapításáról (1. szakasz), a Jézus Krisztusban megalapított üdv közléséről és elsajátításáról (2. szakasz), végül az üdv külső eszközeiről (3. szakasz). Az erkölcstani rész összefoglalása azoknak az erkölcsi eszméknek, a melyek Kálvinnál tulajdonképen a hittani fejtegetések közben fordulnak elő, mert Kálvin külön erkölcstani nem írt. Hit- és erkölcstanának egyaránt a praedestinatio képezi közös objectiv alapját; míg a subjectiv alap: a Krisztus felöltözése. A keresztyén élet a poenitentiában nyilvánul, magasabb fokon az önmegtagadásban. Az erkölcsi tökéletesedés útja a kereszt hordozása. Az élet normája a szeretet törvénye és pedig a ker. szabadság feltétele mellett stb. A «befejezésben» visszapillantást vet szerző az egész kálvini theologiára és néhány általánosságban tartott kritikai megjegyzést tesz. Igaza van szerzőnek abban, hogy az, a mi Kálvin rendszerében «a Krisztusban történt örök isteni kijelentésen alapszik s a mennyiben ezen alapszik: az atya szeretetén és kegyelmén nyugvó vallásos elv, az atyai bölcseségre támaszkodó teljes függés érzete: ez örök; — a gondolkozás formája, a kifejezés, a nyelv, a képzetek, a gondolatok anyagi része, a terminologia azonban a XVI. századé». Szerző végóhajtásával is egyetértünk, nem ugyan a bauri megkülönböztetések, hanem a Krisztus evangéliuma alapján. Készséggel ismerjük el, hogy szerző nem közönséges theol. készületségről tett e munkájában bizonyosságot s értékes tanulmánynyal ajándékozta meg theol. irodalmunkat. Különösen nagyrabecsüljük, hogy a közvetítető theologiai iskolák vizenyős és határozatlan hitnézeteitől áthatott dogmatikai rendszerek helyett a saját figyelmét is, a másokét is egy határozott, plastikusan kidomborított, egy hatalmas egyéniség jellegzetes munkájára fordította s mint éltető, erősítő forráshoz ment önmaga és igyekezett másokat is odavezetni.

Érdemül ismerjük el azt is, hogy Kálvin nagy gondolatait a legtöbb helyütt szerencsésen commentálja, világos, választékos, szép iránylyal adja, méltatásaiban azoknak értékét kellőleg és elég tárgyilagosan mérlegeli. Csak egynek, a praedestinatio gondolatának kálvini mélységeit s különösen e gondolatnak az individualismusban jelentkező és érvényesítő igazságát, ennek socialis fontosságát, gyakorlati szervező, hódító és állam- és egyházfentartó erejét, népek jellemét és gondolkozását átalakító hatását nem tudta eléggé kimeríteni és kidomborítani, inkább csak a pusztán dogmatikai igazolásra szorítkozott. Miután azonban épen ezzel a tannal tömérdek gyakorlati kérdés függ össze, óhajtottuk volna, hogy a tisztán dogmatikai szempontokon kívül rámutatott volna szerző ezekre a kérdésekre is és általuk is bizonyította volna az ezen tan alapjául szolgáló világnézet igazságát. Kimutatja ugyan szerző úgy a fatalismus, mint a determinismus és a praedestinatio-tan között levő különbséget — és pedig igen szépen, jól megvont határvonalakkal (124. l.); — még csak azt kellett volna megmutatnia, hogy épen ez a tan nemcsak hogy nem szül fatalistikus semmittevést, lemondást és bizonyos quietistikus közönyösséget, hanem épen ez, az egész keresztyén élet alapját (Isten szeretete), objectiv feltételét (Krisztus műve), subjectiv oldalát (hit) és végcélját (örök élet) önmagában egységre összefoglaló tan ad különös erőt a keresztyén munkára, ösztönt az egyén erőinek minél teljesebb kifejtésére, szabadságot a Krisztusban minden emberi tekintetektől való függetlenségre és ez adja azt a nemes világnézetet, a mely mellett még ha a legnagyobb dolgot cselekeszszük is, csak kötelességet és nem érdemlő jó cselekedeteket teljesítünk. És ezt nem akarja épen a mai kor elhinni; azért kell neki untalan eléje tárni, kivált akkor, mikor az alkalom is önként kínálkozik, Kálvin theológiájáról szólván. Úgy az ex offo theologusoknak, mint a műveltebb laikusoknak egyaránt arra van szükségök, hogy «az elődök vallását a modern tudatnak hozzáférhetőbbé tegyék, saját nyelvünknek, észjárásunknak és gondolatvilágunknak megfelelőbb formába önteni igyekezzünk» (190. l.); de ezt ne úgy tegyék, hogy az örök igazságokat elpárologtassuk a modern felfogás kedvéért, hanem úgy, hogy a modern tudás által nyújtott minden eszközt a felismert igazságok támogatására használjunk fel. Az evangéliumi igazságokat ma már a modern tudomány által sokkal inkább és sokkal több oldalról tudjuk igazolni, mint elődeink. Azt hiszszük, hogy szerző is így érti az elődök vallásának a modern tudással való összhangba hozatalát. — A 191 lapra terjedő monografia Nagy-Enyeden, Báldy Károly könyvkereskedő kiadásában jelent meg. Ára 1 frt 50 kr.

PÁL APOSTOL ÉLETE ÉS LEVELEI. Írta *dr. Masznyik* Endre theol. tanár. Az apostol életét tárgyaló s a mű tíz első füzetében befejezést nyert I. rész után a XI—XIV. füzetekben a II. részhez tartozó levelek egy részének az ismertetését, fordítását és magyarázását vesszszük. Az említett füzetekben a thessalonikabeliekhez írott első levél feldolgozása és

a galatákhoz írott levél egy része foglaltatik. Szerző gazdag forrástanulmányok alapján ismerteti Thessalonikát, annak rövid történetét, az ottani gyülekezet megalapítását és jellemét, a hozzájuk írt apostoli levél keletkezésének körülményeit; majd a levél hitelességének kérdésével foglalkozik és annak felosztásával. Azután jó a levél fordítása és exegetikai magyarázata. E magyarázatban a tudós exegetikai igények bő kielégítése mellett igen sok gyakorlatilag is felhasználható, eszméletű megjegyzést tesz. A tárgyalási modor emelkedett, meleg hangú. A részek mint egy egységes szervezetnek alkot-elemei egymásba forranak. A nyelvtani megjegyzések, magyarázatok az aljegyzetekben kaptak helyet, a szakember ott is felkeresi őket; a szöveg az eszmei és tárgyi magyarázatot adja csak, az esetleges laikus olvasót meg nem kell terhelni görög szavakkal, meg váriánsokkal! Így egyesíti szerző munkája kettős célját: használni a theologiai tudós irodalomnak, de megkedveltetni és elkalauzolni Pál felső leveleiben a laikust is. A fordítás a legtöbb helyütt sikerült s mindenestre élvezetesebb, mint az új-testamentumnak revidéalt kiadása. Károlinál legalább megvan a régies nyelv utólérhetlen és a századok folytán szentesült ereje, zamatja, kenetessége; de a revidéalt kiadás ezt letörölte róla és a vegyesen használt modern kifejezésekkel erőtelenné tette. Dr. Masznyik mindenütt a mai modern irodalmi nyelvet használja, a melyet, mint ismeretes, könnyen és mégis erőteljesen kezel. A felett itt-ott lehetne vele ugyan vitázni, hogy miért fordítja ezt, vagy amazt így és nem másképen; de ez az exegeta szabadsága, különböző magyarázók eltérő nézetének az eredménye. Hanem azt mi is szíves figyelmébe ajánljuk szerzőnek, a mit egyik laptársunk kiemelt, hogy legalább a forrásmunkák repertoriumába vegye fel a meglevő magyar munkákat és tanulmányokat. Emlékezzék meg róluk s a mennyiben lehet, használja fel őket. Hiszen theologiai és bölcsészeti irodalmunknak, a mennyiben van is, az a nagy baja, hogy minden historiai folytonosság hiányzik belőle, a későbbi írók ügyet sem vetettek előzőikre. Elszigetelten, önmagában áll egy-egy munka. Meddig ment az előző és mennyit végzett? arra ügyet sem vet a következő. A historiai folytonosság fenntartása nélkül pedig nem fejlődhetik nemzeti irodalom, hanem mindig csak egy olyan secundair-jellegű irodalom tengődik, mint a minő a mi theologiai és bölcsészeti irodalmunk is. Nálunk egyenesen kötelesség felkutatni, hogy csinált-e valamely téren valaki valamit és azt a valakit megmenteni a teljes elfeledtetéstől. A korinthusi leveleknél pl. felemlítendő, esetleg felhasználható is lehet dr. Heiszler munkája, a rómabeliekhez írott nál a dr. Erdőse stb., habár ez utóbbi nem magyar nyelven van, de magyar emberé. A munkából egy-egy hat íves füzet ára 60 kr. Megrendelhető a szerzőnél.

THEOLOGIAI ISMERETEK TÁRA. Hazai és külföldi források alapján dr. Antal Géza, Rác Kálmán, Révész Kálmán és dr. Tüdős István közreműködésével szerk. *Zoványi Jenő* theol. m. tanár, tiszaföldvári ref. lel. kész. Az I. kötetet (A—F.) bezáró V. füzetig jutott el már az általunk

is többször ismertetett hasznos vállalat, a mely az általános theologiai czikkeken a Holtzmann-Zöppfel-féle «Lexikon für Theologie u. Kirchenwesen» II. kiadása alapján készül, de a melynek hazai vonatkozású czikkei teljesen önállólag dolgoztatnak fel s illetőleg a jelzett Lexikonból átvett dolgok is a magyar viszonyokat is szem előtt tartják. Az előttünk levő füzet az egyházi szónoklás — füstölés szavak közé eső anyagot tartalmazza. Gond és lelkiismeretesség jellemzik ezt a füzetet is s óhajtjuk, hogy a hézagot pótló vállalat minél előbb a maga egészében lehesen előttünk. — A teljes műre az előfizetés 6 frt. A jelen füzet ára 70 kr.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE című képes díszmunka (szerk. *Beöthy Zsolt*) 25—30. füzete az első füzetekhez hasonló gazdag tartalommal és szép kiállítású illusztrációkkal jelent meg. A 25. füzetben *Ballagi Géza* a «Felvilágosodás irodalmáról» írott kitűnő tanulmányát fejezi be; *Badics Ferencz* a múlt század végéről való tudományos irodalmunkat ismerteti; *Bayer József* pedig a nemzeti játékszín küzdelmeit. A Széchenyi korához *Beöthy Zsolt* írt általános korrajzot, a melyben a politikai és irodalmi viszonyok kölcsönhatásáról s főleg Széchenyi befolyásáról szól emelkedett felfogással s nemes, szép irályival. E füzetben veszszük még *Szász Károly* értekezését a M. T. Akadémia keletkezéséről, megalapításáról s első és későbbi szervezetéről és végül ebben kezdi meg *Zichy Antal* «Gr. Széchenyi István mint író» cz. magvas tanulmányát. A műmellékek között a legérdekesebb Berzsényi Dániel levele gr. Festetich Györgyhöz autogrammban. A 26. füzetben nyer befejezést *Zichy A.* tanulmánya, azután *Kardos Albert* Kisfaludy Károlyról ír és *Rákosi Jenő* Katona Bánkbánjáról. Rákosi megmutatta, hogy a Gyulai nagy tanulmánya után is még lehet eredeti felfogással írni. Ő az újabb aesthetikai elvek alapján vizsgálja e tragoediát s fejtegeti a kérdést, hogy mi az oka annak a jelenségnek, hogy «ma még közönség és kritika hideg a hatalmassal szemben s holnap már lángba borul tőle mindenik. Mi történt máról holnapra Magyarország értelmi életében?» Rámutat irodalmi viszonyainkra a jelen század elején, az Aurora-kör hatására stb. Hogy Bánkban miért nem kelt figyelmet, ennek okát abban találja, hogy «kezdetleges irodalmi viszonyok között a hatás mindig biztosabb, nyájasabb, közepesebb, gondolkozásában és módszerében az emberekével rokonabb gondolkozású író számára» — — «Katonát a lényeg vonzotta, ő súlyos tartalommal járt, nehézkes, darabos volt, majdnem a tehetetlenségig». Az aránylag rövid tanulmány egyike a leghatalmasabbaknak az egész vállalatban. A 27. füzetben Rákosi értekezésének vége, *Badics*nak «Kisfaludy Károly iskolája» cz. cikke, *Szász Károlynak* «Vörösmarty Mihály»-ról írt tanulmánya és *Váczai Jánosnak* «A klasszikai éposz művelői» cz. értekezése van. *Szász Károly* «Vörösmarty»-ja is kiváló figyelmet érdemel s igen érdekes összehasonlításokra adhat alkalmat Gyulai páratlan essay-jével. Találó és jellemző az az összehasonlítás, a melyet tesz Vörösmarty és más nagy költőink között; tanulságos a Vörösmarty előtti költői nyelvre való visszapillan-

tása, Vörösmartynak e nyelv újjáalkotásában való érdemeinek feltüntetése, majd a melegséggel megírt életrajz, a Zalán futásának s a kisebb époszoknak kritikai méltatása, a drámák, a Shakespeare-fordítások kritikája stb. Szász Károly Vörösmartyt lírai költeményeiben tartja a legnagyobbknak. A gazdag élet sokoldalú tevékenységi körének minden ágáról külön szól az író, feltüntetvén Vörösmartyt mint szerkesztőt, mint nyelvészt és mint politikust. E füzet mellékletei közül kiemeljük azt az Orlay festménye után készült metszetet, a mely Kazinczynak Kisfaludy Károlylyal való találkozását tünteti fel a 20-as évek íróinak arcképeivel és Széchenyi ifjúkori költeményének kézirati hasonmását. A 28. füzetben fejezi be Váczy János «A klasszikai éposz művelői»-t; *Kelemen* Béla Bajzáról és az Athenaeum-körről ír; ismét *Váczy* a század első felében az ősi rokonság kutatására megindult tudományos törekvéseket ismerteti (K. Csoma Sándor. Reguly Antal) és ugyancsak ő adja Toldi Ferencz életrajzát és munkásságának méltatását. A 29-ikben *Bayer* Józsefnek a nemzeti színház történetét 1837 után, *Széchy* Károlynak Vajda Péteréről, Kuthy Lajosról és Jósika Miklósról írt tanulmányait és *Baráth* Ferencz br. Eötvös Józsefről írt esszejének az elejét vesszük; a hozzácsatolt mellékletben pedig Wesselényi Miklósnak az Akadémia alapítása tárgyában egy levelét és Kisfaludy K. költeményeiből kézirati hasonmását. A 30. füzet hozza Baráth Eötvösről írt tanulmányának a végét, *Gyulai* Pálnak Kemény Zsigmondról írt gyönyörű értekezését és *dr. Sebestyén* Gyulának «a népköltészet és gyűjtői» cz. cikkét. Baráth Ferencznek írói egyéniségében van nagyon sok a kiváló angol essayisták tulajdonságaiból. Tárgyába szeret teljesen belemélyedni, meglátja és megkeresi a legcsekélyebbeknek látszó jelenségeket is, hogy azokkal is fényt vessen tárgyalt alakjaira. szeretettel, melegséggel és lelkesedéssel foglalkozik velök, a festésükre használt színei pedig finomak, választékosak. A tonus meleg, a színezés előkelő. A füzet nagyszámú illusztrációi mellett a külön mellékletekből Vörösmarty «Hazafiak» cz. költeményének első fogalmazása hasonmásban említhető fel. A befejezéséhez közeledő nagyszabású vállalat körülbelül 35 füzetben fog megjelenni s füzetenként 40 krért kapható.

b) Külföldi irodalom.

LEITFADEN DER INNEREN MISSION zunächst für den Berufsunterricht in Brüder-Diakonen und Diakonissen-Anstalten von Theodor *Schäfer*, Vorsteher der Diakonissen-Anstalt zu Altona. Dritte vermehrte und verbesserte Auflage. Hamburg, Agentur d. rauhen Hauses 1891. 255. l. Ára kötve 4 márka 20 pf. A mű, a mint czíme mutatja, voltaképp tankönyvnek van szánva s pedig különösen a diakonus- és diakonissa-intézetek számára. Boldog ország, a melyben diakonus- és diakonissa-intézetek számára a belmissióról írnak tankönyveket. Nálunk még a theologusok is alig ismerkednek meg a belmissió különböző ágaival s ha mégis egyik

vagy másik belmissiói intézményről megtudnak valamit, az bizonyára nem a tanítási rendszer érdeme. De hiszen épen azért ragadom meg örömmel az alkalmat, hogy Schäfer könyvét a magyar közönségnek bemutatassam. Ügyes, elég tartalmas, nagyon világos áttekintést nyújtó és elég olcsó könyv, hogy lehetőleg mindazok megvegyék, a kiknek hivatása, hogy lankadt egyházi életünket felelevenítsék. A gyakorlati theologia tanárai bővebb, részletesebb és classicusabb munkákat is találhatnak e nemben a magok használatára, de még ők sem ajánlhatnak élénkebb lelkű tanítványaiknak, a kik a Krisztus nyomába lépni, nem a chablon járma alá görnyedni készülnek, alkalmasabb munkát, a melyből a jövő lelkészei a belmissió történetéről s nevezetes intézményeinek berendezéséről, céljairól és áldásairól rövid áttekintést nyerhetnének. S mily impulsusokat vehetnének e rövid műből is! Hiszen a belmissió a névleges keresztyénység közt élő igazi keresztyén egyház, a mely ott, a hol a hivatalos egyház az evangélium alapjáról elméletileg és gyakorlatilag le nem tért, a hivatalos egyház functionariusait is megnyeri (sőt sokszor ezek a functionariusok indítják meg a belmissiói munkát), de ha a hivatalos egyház meg nem mozdul, nem vár addig, a míg az alvók felébrednek, a lelkek a Krisztushoz megtérnek s a mentő szeretet munkáira megindulnak, hanem nekiindul s a nyomorultaknak segítséget, a hitetleneknek világosságot s az elfáradtaknak enyhülést visz. Ilyen értelemben vett belmissiói működésre nálunk is nagy szükség lenne. Szükség lenne, mert sok a baj, nagy a hitelenség, növekedik a vakhit uralma s az evangéliumi egyházakat a szakadozottság szelleme bántja. A kiknek pedig hatni, alkotni új utakat törni kellene és lehetne, a kiknek az evangéliumi világosságot és könyörületességet el kellene vinniök mindazokhoz, a kik azt maguk nem keresik: azok hágyadtak, erőtlének, közönyösek, sőt sok esetben teljesen nélkülözik a Krisztus evangéliumának erejét. A világiak nálunk csak igazgatják az egyházat, de nem építik s a lelkészek nem is merik őket arra serkenteni, hogy az egyházat szóval, cselekedettel, jó könyvek terjesztésével s a könyörületesség keresztyén szellemben való gyakorlásával az Isten országává tenni igyekezzenek. Azért volna jó, ha minél többen megismerkednének Schäfer könyvével s megtanulnák annak első részéből (1—8. §.), hogy az evangéliumi önkéntes tevékenység kifejlesztésére mily férfiak és nők hatottak. Egy Chrysostomusnak, Franckenak, Chalmersnek, Fry Erzsébetnek, Wichernnek élete többet használ s jobban buzdít száz szép frázisokban bővölködő prédikácziónál. Hát még ha Schäfer könyvének második részéből azt tanuljuk meg, hogy nincs oly neme a nyomornak s a bűnnek, a mely ellen a Krisztus hívei jól szervezett intézményekben ne küzdenének. Kezdve a szegény szülők csecsemőin, a kiknek apja s anyja munkában van reggeltől napestig, fel a megátalkodott bűnösökig minden elhagyatott vagy elzüllésnek indult lélekkel gondol a keresztyén belmissió. Már a könyv egyes fejezeteinek címzei sokat mondanak. E címzei a következők: 1. A belmissió története. 2. A gyermekek nevelése és okta-

tása. 3. Az ifjúság nevelése és megőrzése. 4. Az elveszettek megmentése. 5. A veszélyeztetettek megóvása. 6. A betegek és nyomorékok ápolása. 7. A keresztyén iratok terjesztése. 8. A socialis bajok elleni küzdelem. 9. A belmissió munkásai. Kifogást természetesen lehet tenni a szóban forgó könyv ellen is. Kifogásolom először is azt, hogy a német viszonyokra van különös tekintettel s a francia és angol belmissiói tevékenységet csak érinti. Kifogásolom, hogy a konfirmáltak egyesületeinek nevezetes tevékenységét nem méltatja. Kifogásolom, hogy minden intézményről e hat pont szerint szól: 1. Bajok. 2. Történet. 3. Berendezés és munka. 4. Nehézségek. 5. Rokonintézmények. 6. Cél és áldás. A szempontoknak folytonos visszatérése a könyvet egyhangúvá teszi, ámbár el kell ismernem, hogy az áttekintést ez a körülmény csak könnyebbé s a könyvet azok számára, a kik a belmissióval sem elméletileg, sem gyakorlatilag eddig még nem foglalkoztak, csak alkalmasabbá teszi. — (Sz. A.)

Roscher, GEISTLICHE GEDANKEN EINES NATIONALÖKONOMEN. Mit einem Bildniss des Verfassers vom Jahre 1893. Dresden 1895. 187 l. Ára 4 márka. Roscher Vilmosnak, az európai híró lipcsei nemzetgazdásznak irodalmi hagyatékával van itt dolgunk, a melyet fia rendezett sajtó alá. A munka elé írt életrajz mély betekintést enged Roscher fejlődésébe és egyéniségébe. Szellemi fejlődésére nagy befolyással volt Sophokles, Händel, Mozart, Schiller és Goethe, de különösen szerette, sőt Goethe fölé emelte Schillert a maga komoly, Kant erkölcsbölcsélete által befolyásolt és megtisztult ethikai világnézetével. Komoly vallásos keresztyén volt, ki teljes életében vallotta Krisztus istenségének egyházi tanát. Nagy volt mint ember és keresztyén hívő egyaránt. Öntudatos ev. prot. volta és gondolkozása mellett pedig bizonyítanak Lutherről mondott következő szavai: «A mi kedves dicső Lutherunk — úgymond — nem volt sem próféta, sem apostol, sem szent, mert ilyen czímek ellen az ő valódi keresztyén alázata a legbatározottabban tiltakozott volna. Ebben a tekintetben nincsen szükségünk az ő emberi gyengeségeinek túlzott aggodalmaskodással való megvédésére pápás ellenfeleivel szemben. Mert oly férfi, ki mindent, a mit gondolt, oly bátor becsületességgel és önérettel kimondott s a kinek majd minden szava napvilágot látott, nem lehet ellentmondások és túlzások nélkül. Ha Luther irataiból azzal a bölcseséggel és óvatossággal válogatta volna ki valaki a keresztyén gondolatok quintessentiáját, a milyennel az egyház Pál apostol életével és irataival bánt el, úgy valami a bibliához közelállót kaptunk volna». Ugyancsak valódi ker. szellemben nyilatkozott a lélek halhatatlanságáról, az isteni világkormányzásról és gondviselésről, a bibliáról s a keresztségről és úrvacsoráról, úgy, hogy a modern kritikának az egyház szentségei s közelebbről a szertartási igék hitelessége ellen intézett kritikáját «Afterkritikának» bélyegezte. Nemzetgazdaszati főműve, mely őt európai hírnévre emelte és különösen «Thukydides» telve van keresztyén eszmékkel és gondolatokkal. Ilyen férfi, ki az anyagi lét problémáival foglalkozott s mégis folyton a keresztyénség szelleméből és

örök érvényű eszméiből táplálkozott, a keresztyénség egyik hathatós apologetájának tekinthető.

Haack, ÜBER WESEN UND BEDEUTUNG DER CHRISTL. ERFAHRUNG. Schwerin 1894. 49 l. Ára 1 márka. A vallásos tapasztalás kérdése régóta foglalkoztatja a hittudósokat. Schleiermacher nyomán újabban Herrmann, Ritschl iskolájának jeles követője és Frank fejtegeti elvi alapon és vallásos-erkölcsi jelentőségében e kérdést a maga nagyobb hittani művében. A ker. tapasztalás lényegének meghatározása után annak a hithez, az íráshoz s végül a ker. ismerethez való viszonyát veszi vizsgálódás alá s kimutatja, hogy a ker. vallásos tapasztalás a hit által feltételezett élő összefüggés az üdv tényezőjével, a melynek közvetítése folytán a hívő egyén a tapasztalás tárgyáról s annak boldogító hatásáról győződik meg. A megigazulás és újjászületés centralis tapasztalatától megkülönbözteti az egyes egyéni vallási tapasztalatokat. Az újabb kritikai iskola theologusait, nem egészen méltatlanul azzal vádolja, hogy ők voltaképen csak a vallásos igazságok átélésében hisznek, holott szerző szerint tapasztalás és hit némileg ellentétesek. Az írásra vonatkozólag a vallási tapasztalás isteni eredete és tulajdonságainak hívő elfogadásában és elismerésében áll s Frankkal egyezően a vallási tapasztalaton alapuló üdvismeretet fölébe emeli az ú. n. fogalmi ismeretnek. Haack gondolatai a ker. vallásos tapasztalat központi érvényéről és jelentőségéről lényegileg Frank dogmatikájának a gondolatkörében mozognak s szellemes, vonzó és gyümölcsöző alakban fejt ki azokat az egész művön keresztül. Nem fogadhatjuk el azonban azt a tételét, hogy a ker. vallásos tapasztalás végeredményében az írásnak, mint Isten igéjének hívő elismerését feltételezi, mert az írást Isten igéjével azonosítanunk még sem lehet. E tekintetben a bibliai kritikának vívmányait még sem nélkülözhetjük. Az írás isteni tekintélyét tehát külsőleg értelmezi, a minek locus classicusát Phil. 1, 9-ben véli feltalálhatni. Helyesebb a hívő subjectivitásának s az írás objectivitásának kölcsönhatásában látni és keresni a ker. közvetlen üdvhizonyosságnak az életadó elvét. Az is helytelen, ha Krisztus személyiségének hívő elsajátítását az ó- és új-szöv. szentírásra s nem a hívő és bizonyoságot tevő gyülekezetre alapítja. Az ellen mit sem bizonyít az Apologia ama nyilatkozata: «cum deo non potest agi, deus non potest apprehendi nisi per verbum», mert ha közelebbről nézi meg e helyet, azt fogja találni, hogy ott idézve van: Róm. 1, 16 és 10, 17, a mi világosan szól az Isten igéjének szóbeli hirdetése mellett. De így is érdekes és tanulságos a mű, mivel fölvetette ker. vallásos üdvhizonyosságunk tényeinek égető és alapvető kérdését.

Fey, GUSTAV ADOLF IM LICHT DER GESCHICHTE. Leipzig, 1894. Ára 1 márka. A nagy svéd királynak 300 éves jubileuma az ultramontán erőlködések daczára mindenfelé fényesen sikerült. Gazdag irodalmából bőven jutott ki a templomnak, az iskolának s a színpadnak egyaránt. Devrient, Thoma, Kaiser és mások ünnepi játékaikat mindenfelé kedvezően fogadták; a népies modorban írt ünnepi iratok egy Thoma, Rogge és

Hottinger tollából kedvező talajra találtak s az ünnepélyek népszerűvé tételében nem kis része van a Preuss. Jahrbücher, Illustrierte Zeitung és Daheim ünnepi számainak. Tudományos alapon foglalkoztak Gusztáv Adolf életével Lenz a berlini és Opel a hallei történetíró. Közélebről vele, mint a prot. hit hőseivel és a reá szórt ultramontán vádakkal Fey műve foglalkozik. Az ultramontán írók közül említi Leo, Menzel, Gfrörer és Kopp ítéleteit; ezekre támaszkodnak Janssen, Bolanden, Knie, Annegam Saget és Stein művei, a melyek tele vannak a nagy svéd királyra szórt vádakkal s itt nem tesz kivételt a prot. Droysen sem, a ki ugyancsak félreértette Gusztáv Adolf németországi hadviselésének indító okait. Svéd források nyomán fejtegeti szerző a 30 éves háborút, mint vallási háborút és a svéd hős Németországba való betörésének czélját és indító rugóit. Az ultramontán vádakkal és történeti hazugságokkal szemben hivatkozik szerző Caraffa, a pápai nuntius iratára, nem különben Schiller, Arndt, Kahnis, Freytag, Moltke, Moser, Gervinus és Ranke elfogulatlan ítéleteire. Ennyiben a mű — az Evang. Bund kiadványainak egyik legsikerültebb terméke — a maga irodalmi idézeteivel és bizonyítékaival valódi tárházát képezi a prot. polemikának az ultramontán történetírás czélzatos ferdítéseivel szemben.

Mielke, DAS SYSTEM ALBRECHT RITSCHL'S, dargestellt nicht kritisirt. Bonn, 1894. 60 l. Ára 1.20 márka. A Ritschl teológiájáról szóló eddigi, igen nagy terjedelmű irodalomtól annyiban különbözik Mielke i. irata, hogy csakugyan «Ritschl rendszerének lehető objectív ismertetésére és nem kritizálására törekszik». Nem kivonatokkal van itt dolgunk Ritschl nagyszámú műveiből, hanem igenis a göttingai tudós moráltheologiai összrendszerének lehetőleg hű és teljes képével, a melyből annak összefüggésére vonatkozó egyetlenegy lényeges mozzanat sem került ki a tudós ismertető körültekintő figyelmét. A gondolatok összefüggésének világos átnézete kívánta meg azt, hogy csak a főbbeket emelte ki e nagy hatásnak és terjedésnek örvendő Ritschl-féle theol. rendszerből. Ismertető őszintén kijelenti, hogy «sem Ritschl hive, sem annak ellenese», úgy találja azonban, hogy több általános érvényű alapgondolatával nagy jövőnek néz eleibe s e téren a többi modern theol. iskolák követői is tanulhatnak tőle. A rendszernek a maga összefüggésében való föltüntetése képezte tehát ismertető hálás feladatát, úgy, hogy Ritschl bibliai theologiai, dogmatörténeti és ismeretelméleti nézeteit csak annyiból vonta be tárgyalásának a körébe, a mennyire azt az összrendszer egységes megértésének a szükségessége kívánta. Teljesen tájékozott az ismertető a rendszer összes részleteiben, a hol még Ritschlnek egynemely követője is tanulhat tőle. Az egésznek rövid rajza és kerete okozza azt, hogy helyenként nagyon is röviden bánik el az egyes theol. kérdésekkel, mint p. o. a kötelesség s a lelkiismeret kérdésével. A szaklapok egyhangú bírálatai szerint Mielke ismertetése első helyet foglal el a Ritschl ismertető irodalomban.

Bonus A. ZWISCHEN DEN ZEILEN. Dies und Das für besinnliche Leute. Heilbronn, 1895. 160 l. Ára 2 márka. A milyen sajtószertű e mű czíme, ép olyan annak tartalma és írmodora. Sajtószertű és mégis vonzó és érthető a maga összes fejtegetéseiben. 24 kisebb értekezésben ismerteti a keresztyén vallás lényegét s bár tárgyilag és alakilag egyaránt műveltebb laikusoknak van szánva, mégis szilárd, iskolázott és megállapodott dogmatikai-philosophiai alapon áll. A szabad keresztyénség ügyének szolgál s ennyiben becses útmutató azon műveltebb laikusok számára, a kik a régi dogmatika útjain haladni nem tudnak vagy nem akarnak. Az értekezéseket dogmatikaiakra és ethikaiakra lehetne felosztani. A dogmatikai részlet egy aesthetikai pantheismusnak a szellemében és világánál ismerteti az Isten lényegét, annak a nazarethi Jézus történeti személyiségében, szerzetetérzületében és akaraterejében történt kijelentését, Krisztus feltámadását s a ker. ember vallásos erkölcsi életének közvetlen bizonyosságát; továbbá ismerteti az emberi lélek, mint a fejlődő vallásos erkölcsi személyiség lényegét, annak hitéletét s végül a bűnbocsánatot és az örök életet. Az ethikában súlyt fektet a hit s az erkölcsileg tevékeny élet közvetlen összetartására s teljes viszonyosságára. Ez alapon elveti az érzelgős pietismus és quietismus irányzatait; de a melyeknek aztán a vallásos élet bensőségére és közvetlenségére vonatkozó maradandó alap gondolatai iránt sincs érzéke. A műnek theol. tartalma nem száraz tudományos fejtegetésekből áll, hanem inkább szellemes és tanulságos essay-vel van itt dolgunk, a melyeket a műveltebb gondolkozók mindig épülésökre és tanulságokra sikeresen használhatnak.

Hoensbroech, ULTRAMONTANE LEISTUNGEN. Berlin, 1894. 52 l. Ára 0.80 márka. Annak idején említettük, hogy Hoensbroech gróf a «Preuss. Jahrbücher» hasábjain indokolta meg a jesuita rendből való kilépését, mely úgy prot., mint róm. kath. körökben, valamint a politikai sajtóban egyaránt méltán keltett föltűnést, miután éppen szerző volt az, a ki több polemikus iratában a rend visszahívása s a német birodalmi törvény eltörlése mozgalmának egyik elsőrangú apológétája volt. Most «Ultramontane Leistungen» cz. alatt újból megszólalt s «az ultramontanismust és a socialdemokratiát», és «a trieri csodahireket» teszi vizsgálódásának tárgyává. A belgiumi állapotok világánál mutatja fel az ultramontanismus és a jesuitismus ténykedéseit a socialdemokratia bajainak eloszlátása, vagy legalább is enyhítése körül. Meggyőzően mutatja ki a szerző, hogy nincs európai ország, a melyben a római egyház s a jesuita rend évszázadokon át oly háborítlanul működött volna, mint éppen Belgium, holott ez országban az atheista és forradalmi jellegű socialdemokratia ugyancsak aláásta annak belbékéjét az egész vonalon. Belgiumnak van 6 millió kath. hive, 6,582 világi papja. több mint 30 ezer szerzetese, ezek között ezer jesuitája s 1784 kolostora; s általában a római egyház ma ott a helyzetnek a maga dúsgazdag javadalmaival és széleskörű összeköttetéseivel különösen a népnevelés terén, — s mégis az általános szavazati jog be-

hozatala a közel múltban 915 ezer klerikális szavazat mellett 353 ezer liberális és 318 ezer socialdemokrata szavazatot eredményezett. Statistikai adatokkal igazolja Hoensbroech, hogy «⁹/₁₀-ed része a munkásoknak vallás nélkül él», hogy «a vallásos érzület az utolsó 25 év alatt 75 %-al hanyatlott», s «hogy a katolicismus hanyatlik, a Freidenkerthum ellenben ijesztő módon szaporodik», — s a vallásosság hanyatlásával — főleg a pápás Lüttichben a maga 35 kolostorával és 38 templomával — karöltve jár a morál hanyatlása is. Hoensbroech gróf meggyőzően kimutatja, hogy e szomorú jelenségeknek egyetlen oka az újabb katolicismus fejlődésében keresendő. A vallásnak üdvöt és életet adó ereje háttérbe szorult az újabb katolicismusban s annak helyére «külső ceremonialismus és chablonszerűség» lépett. A sok fényes templom és kápolna gyönyörködteti ugyan a szemet s az elegáns szónokok körül nagy számmal csoportosul a nép; a kolostorok fogadó termei telvék ugyan a sok látogatóval s az ország fiait és leányait nagyszerű nevelőintézetekben nevelik a leghirebb rendi atyák, de azért az élvezetvágy és frivolitás s a vallástalanság és erkölcstelenség ijesztő módon terjed az ultramontanismus erőlködése daczára. Így volt az a múlt században Franciaországban s így van az ma Belgiumban. Az ultramontanismus fényes palotája egy kártyavár, a melyben evangéliumi élet és erő nincsen, a miért is elsepri azt az idők szele s a történelmi fejlődés szigorú logikája.

**A „Magy. Prot. Irod. Társ.” pénztárába
1895. január 1-től 1895. február 1-ig befolyt összegek
kimutatása:**

1. Pártfogói alapítványok 5%-os kamatai 1894-re: Pesti ref. egyház-megye.

2. Alapító tagok alapítványi kötvényei után befolyt 5%-os kamatok 1894-re: Erdővidéki ref. papi testület. Sepsi ref. egyh.-megyei könyvtár. Fehérvár-csurgói ref. egyház. **1895-re:** Mezőföldi ref. egyh.-megye. VI. sz. kir. városi esperesség (Eperjes). Hajdú-Böszörményi ref. egyház. Erdővidéki ref. papi testület. Révész Kálmán kassai ref. lelkész. Sepsi ref. egyh.-megyei könyvtár. Gégényi ref. egyház. Tatai ref. egyh.-megye.

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: Szöllősi Antal m.-szigeti takarékpénztári igazgató (1890—1891—1892—1893. és 1894-re). **1893-ra:** Vékony József h.-m.-vásárhelyi földműves. **1894-re:** Szalay Ferencz szaporczai ref. lelk. Zoványi Jenő tiszaföldvári ref. lelkész. Vékony József h.-m.-vásárhelyi földműves. Raffay Sándor tápió-sz.-mártoni ev. lelkész. **1895-re:** Berghoffer Károly tanár (Gyömrő). Fejes István sátoralja-újhelyi ref. esperes. Trauschenfels Jenő (Bécs). Csulak Zsigmond kőbori ref. lelkész. Bihar-udvarii ref. egyház. Sándor János miriszlói ref. esperes. Benkő István rákos-palotai ref. lelkész. Eperjesi magy.-német egyház, Balogh György hicskei ref. lelk. Kovács Gábor mocsoládi ref. lelkész. Szeremley József h.-böszörményi ref. lelkész. Sztehló János eperjesi ev. esperes. Szalay Ferencz szaporczai ref. lelkész, Szilágyi Márton fűzesgyarmati ref. lelkész. Jármí Márton kótai földbirtokos. Poszvék Sándor soproni ev. theol. tanár.

4. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1892-re: Szabó Károly kis-sárkányi ref. s.-lelkész. **1893-ra:** Szabó Károly kis-sárkányi ref. s.-lelkész. **1894-re:** Szabó Károly kis-sárkányi ref. s.-lelk. Nagy Sándor ágyai ref. lelkész. Nagy Sándor mohi ref. lelk. **1895-re:** Halász Árpád makói tanár. Mozsay Mihály felső-görzsönyi tanító, Fábri Dénes iglói ev. főesperes. Vas Mihály gégényi ref. lelkész, Dózsa József tatai ref. lelkész.

A lakásváltoztatások bejelentését tisztelettel kérjük.

№. 530.

4. VII. évfolyam.

1895.

4. füzet.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA.

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság kiadványa,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1895.

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK:	Lap
1. A magyar protestáns egyházak vagyoni jogi viszonyai az 1790/91.	
XXVI: t.-cz.-ig. <i>Pokoly József</i>	171
2. Az énekes-könyv reformja zenészeti szempontból. <i>Farkas Lajos</i> .	190
3. A ker. racionalizmus egy új apostola. <i>Várnai S.</i>	208
II. IRODALMI SZEMLE:	
a) Hazai irodalom	221
b) Külföldi irodalom	226

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkári és pénztári hivatala: *Budapest, IX. ker., Csepelrakpart 7. sz. II. em. 9.* Ide czimzendők a társaság szellemi és anyagi ügyeit érdeklő mindennemű küldemények.

A kiadó hivatal tisztelettel kéri a még nagy összegben kinnlevő hátralékok mielőbb leendő beküldését.

A tagsági díjak nyugtázása mindig nyilvánosan történik a Szemle borítékján; ezért a tetemes postaköltség megkímélése céljából sem egyeseknek, sem testületeknek külön nyugta ezután nem fog küldetni.

Kivonat

a Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélek: *a)* pártfogók, *b)* alapítók, *c)* rendesek, *d)* pártolók és *e)* segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5°/_o-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók és rendes tagok a Protestáns Szemlét és a monografiákat; a pártoló (3 frtot fizető) tagok pedig a Protestáns Szemlét.

A MAGYAR PROT. EGYHÁZAK VAGYONJOGI VISZONYAI
AZ 1790—91. XXVI. T.-CZIKKIG.

(Harmadik közlemény.)

Minthogy az iránt semmi kétség nincs fenn, hogy a protestánsok az 1608. K. e. I. t.-cikket, mint a teljes egyenjogúság törvénybe iktatását tekintették és — mint láthattuk is — a prot. megyék teljes erővel azon voltak, hogy a törvénynek az ő felfogásuk értelmében érvényt szerezzenek: nagyon fontos az a kérdés, hogy hát az állami főhatalom, a király és ennek kormánya által mily felfogást és bánásmódot tapasztalunk a prot. egyházak ily vagyoni jogi viszonyaival szemben. A kérdést nem kell Erdélyre nézve feltennünk, mert ott nemcsak vallották, hanem meg is tartották a négy «recepta religio» törvénybe iktatott paritását.

Hát bizony a Királyhágón innen fekvő részek protestáns egyházai épen úgy voltak kénytelenek tapasztalni a jogélet bizonytalanságát, mint általában ez majd minden téren is nyilvánult. Az uralkodók és kormányaik szeszélye, olykor meggyőződése megvédelmezte őket a róm. katolikusokkal egyenlőképen akár a törvény ellenére is, még törvényen kívüli állapotuk idejében is; olykor — és ez a gyakoribb eset — a törvényesen biztosított szabadság, jog aláadására épen az uralkodótól, illetőleg kormányától jött a kezdeményező lépés, sőt a mit az uralkodók az országgyűlésen tiltanak, tagadnak, annak ellenkezőjét a gyakorlati életben megteszik és viszont. De lásunk csak tényeket . . .

A bécsi béke előtt a protestantismusnak hazánkban, illetőleg e haza Királyhágón inneni részében, az ország törvényei által elismert vagy államszerződéses, vagy privilegiumok által biztosított, szóval törvényes szabadsága, közjogilag elismert állása nem volt, sőt fennállottak az eretnekséget büntető, felségsértésnek bélyegző törvények s ezek között a híres «*Lutherani*

comburantur». És mégis látjuk, hogy Perényi Gábornak, az elismert erős orthodox lutheranusnak, a sárospataki — kétség-telenül protestáns — iskola javára tett adományait Miksa császár 1569. okt. 25. megerősíti, nemkülönben nevezettnek az egyház részére tett hagyományait is 1572. aug. 21-én. (V. ö. «Monumenta Prot. Hung. Eccl.» Sárospatak, 1860. 178. l.) És ennél az esetnél az a legérdekesebb, hogy Perényi Gábor collatiói örökösök voltak és nemcsak életére szólottak, már pedig a sárospataki uradalom, melynek jövedelméből ama járandóságokat kiszolgáltatni kellett, fiscalis jószág volt, melyet Perényi Gábor Ferdinánd és Miksa császároktól visszaháramlás jogával kapott volt. Midőn így az uradalomhoz mintegy hozzácsatoltatott az iskola és egyház felett való patronatus joga is későbbben, mikor katolikus birtokosok kezébe került a pataki uradalom, p. o. a XVIII. század elején Traubsohn herczeg kezeibe, ez is bírta, sőt, mint az előbb idézett helyen olvashatjuk, az iskolával szemben 1723-ban gyakorolta is a patronatust.

De talán Miksa fentebb említett megerősítéseivel szemben még lehetne hivatkozni az ő protestáns érzületére. Azonban, ha még Rudolf királynál is ugyanazon tény előfordulását látjuk: kétségtelen, hogy az egyes fontosabb személyiségek politikai súlya ebben az időben jelentősebb volt sokszor a fejedelmek előtt, mint akár az ország törvénye is. Rudolf, ki 1604-ben a híres 22-ik törvényczikket toldja az ország törvényeihez, ugyanazon év (1604.) nov. 1-én s újból 1605. nov. 24-én helybenhagyja, megerősíti Ruzskai Dobó Ferencz 1602. jan. 28. kelt végrendeletét, melyben hasonlóképen a pataki dominium jövedelméből a pataki iskola és egyház, illetőleg egyháziak javára tett hagyományok is foglaltatnak. (I. m. 120. l.) Ruzskai Dobó Ferencz, mint végrendeletében maga mondja, 128,000 frtért bírta zálogban a pataki uradalmat és pedig úgy Rudolf, a király, mint öcsce Miksa főherczeg neki «plenaria potestast adtanak, hogy a sárospataki és több jószágokat dézmákkal egyetemben testamentumomban annak hagyassam, az kinek akarom, iuxta beneplacitum». Így rendel «az ruzskai szentegyház építésére . . . ötszáz magyar forintot»; alapítja s fényesen dotálja a pataki felső hostátban levő, Czeglédi Ferencz-féle házba elhelyezett ispotályt. Továbbá így rendelkezik:

«Az pataki jószágbeli praedikátorokat, káplánokat, scholamesteröket és egyéb egyházi rendön való szolgálakat az ő régi, szokott és császár urunktól ő felségétől ez sárospataki városnak arról adatott privilegiumnak continentiája és tartása szerint, ez ideig continuáltatott

jövedelmekben, signanter pedig az pataki fő praedikátort az chiarnohoi és nagytoronyai, annakfölötte az abai homokról való szokott jövedelmében... semmiképen és semmi okon meg ne háborítsák, hanem az mint ez ideig abban megtartassanak, ezután is megtartsák és megoltalmazzák őket és minden rendbeli egyházi szolgálkat eo numero megtartsanak, mind itt, mind egyéb helyekön, az mint ez ideig continuáltatott és azoknak az ő rendelt fizetésöket épen és fogyatkozás nélkül megadják és megadassák.»

Hasonló rendelkezést tesz a pataki tanulóknak az arдай malomtól való jövedelmük, egyéb «rendelt fizetésök», a lévai és szerednyei praedikátorok, oskolamesterek és egyéb egyházi szolgálk jövedelmeiről. Sőt e testamentumban annyira erősen protestáns, hogy így intézkedik: «*Más religion való egyházi rendöt sehult semmi jószágomba ne hozzanak*, hanem azon keresztyéni religion valókat, kiben én értem és mind holtomig is voltanak». (Megjegyzendő, hogy e végrendeletnek a m. kir. kamara levéltárában levő másolatát épen az 1604 : XXII. t.-cz. szerzője, Forgách Ferencz hitelesítette s adta ki Prágában 1603. júl. 3. V. ö. br. Radvánszky B.: «Magyar család-élet és háztartás» III. köt. 192—216. l.) Megerősíti a pataki egyházi személyek proventusait később II. Mátyás király is.

A dolog természeténél fogva az ilyen királyi adományozás tárgyát képező fiscalis jószágok a megajándékozott vagy zálogbirtokos halála, illetőleg a kiváltás után a fiscusra szállott vissza s így ezen idő alatt a fiscus volt a patronus is és ez szolgáltatá ki az uradalom jövedelméből az egyházak, iskolák, egyháziak és tanulók számára egykor rendelt és a királyok által megerősített javadalmakat. És így azon sajátságos tüneményt látjuk, hogy míg egyfelől a protestánsok vallásszabadsága ellen a legerősebben tör a király és kormánya másfelől a gyakorlatban egyes prot. egyházközségeknek, privilegium alapján, vallásszabadságot biztosít s azokat és azok alkalmazottjait javadalmakkal látja el.

A törvény (1608. K. e. I.) értelmében a szabad vallásgyakorlat a fény jószágaira is kiterjedt és ha ily területen valahol a róm. kath. hitközség hivek hiányában megszűnt, az egyházi javak az új egyház kezeibe mentek át, ép úgy, mint más egyebütt is. Ez tünik ki a király róm. kath. tanácsosainak 1609. nov. 7-iki, «az egész magyar egyház nevében» tett felterjesztéséből, hol elpanaszolják, hogy «az egyházi jövedelmek, jólehet ezekről a törvény nem szól, protestáns prédikátoroknak adatnak; a prebendák és oltári adományok a prédikátoroknak és iskolamestereknek jutnak, pedig bizonyára nem a régi ka-

tholikus egyházi jövedelmekből kellene őket ellátni, hanem az új embereknek újakat kellene alapítaniok». (Zsilinszky i. m. II. k. 5. l.) Minthogy ilyenmő felterjesztések a király véleményének is megfeleltek, nagyon természetes, hogy csakis a protestáns egyház, vagyis helyesebben az országgyűlési protestáns status ereje volt képes megakadályozni a katolikus király, katolikus kormány és katolikus rendek együttes erőfeszítésének sikerét és biztosítani ott, a hol többségben voltak és bírták a hatalmat, a vallásszabadság törvényben lefektetett nagy elvének effectuálását.

Épen az egyenjogúság alapján tekintettek a protestáns egyházközségek is *nemeseknek* annyiban, hogy javaik után adóval nem voltak terhelhetők. Ez magában a bécsi békében, vagy annak becikkelyezésében épen úgy nincs kimondva, mint a superintendensek iurisdicciója, de implicite épen úgy benne van, mint amaz. És midőn a klérus és a királylyal élén az egész katolikus status folyton azt hánytorgatta, hogy mi van a törvényben «*expressis verbis*», továbbá hogy még ez is az ő előnyük szerint hol magyarázandó *stricte* és hol kibővitve: nem egy esetben, de mindig *concret* tényeknél az országgyűlés határozatai Leopold uralmáig úgy értelmezte, magyarázta és bővítette amaz első fontos t.-czikket, hogy azt a teljes egyenjogúság alapjául biztosan lehet tekinteni... Így épen a fent említett adómentesség kérdésében, melynek semmi más alapja nem lehetett, hanem csak a prot. egyházak nemességének hallgatólag elismerése, midőn az 1647. országgyűlés elé a nagyszombati evangélikusok a város által történt megadóztatásuk miatt panaszszal járulnak; ügyök kedvező elintézésre talál, sőt az 1647.: VIII. t.-cz. I. §. eme szavai: «*a nagyszombati evangélikusoknak s másoknak...*» egyenesen arra mutat, hogy itt a nagyszombati *concret* esetből kifolyólag általános érvényű minden egyházra kiterjedő törvényczikket hoztak.

Magával az állammal szemben tehát az volt a protestáns egyházak vagyonzogi állapota, hogy az állam elismerte őket ott, a hol a régi egyház örökébe léptek, a régi egyház vagyona örökösének, sőt van arra is eset, hogy káptalani jószágból is bírtak valamit, mint p. o. a kassai evang. lelkész az egri káptalanhoz tartozó széplaki birtokrészt zálogban bírta, mit a katolikusok az 1613. országgyűlésen fel is panaszolnak. Minthogy a kir. *fiscus* jószágai állami javak, ennélfogva azt is mondhatjuk, hogy p. o. a sárospataki uradalomban és más hasonló helyzetben levő *fiscalis* jószágokon *a protestáns egyházak és egyháziak, iskolák, tanítók és tanulók állami eredetű javadalmazással, illetőleg jövedelmekkel bírtak*, mely jövedelmek

kiszolgáltatása a dominiummal járó realteher volt, mely terhet viselt az adományos, zálogbirtokos, olykor maga a fiscus is. Végezetre a templomok előjoga alapján a templom, paplak és iskola telkei mindenféle adózástól mentek voltak és így nemesi kiváltságot élveztek, habár ez a nagyszombati eset előtt törvénybe foglalva nem is volt.

Az eddig felsorolt, különböző eredetű és különböző módon kezelt egyházi vagyon az egyház céljainak megvalósítására szolgálván, az egyházi épületek — ilyenekül tekintettek a templom, imaház, iskola, papi és tanítói lakások — emelésén és karbantartásán kívül az egyházi hivatalnokok, alkalmazottak és szolgák javadalmazása vétettek kiválóbb mértékben igénybe. Hogy a templom, iskola, a lelkészi és tanítói hivatal, mint bizonyos mértékig jogi személyek tekintettek, arról már fentebb szóltam. Azonban a dolog természeténél fogva egyszerre láthatjuk, hogy itt tulajdonképen tiszta jogi személyiségről nincs szó, mert habár tényleg nem létezik egyházközség, mint vagyoni jogi alany, de létezett mint erkölcsi testület s ezen körülményben már benfoglaltatott az a gondolat, a mi a XVIII. század folyamán tetet öltött, hogy a különböző egyházi vagyon tulajdonosa az egyházközség, mely mint ilyen, gondozza az egyházi épületeket és ellátja a javadalmakat. A XVII. század folyamában oly felfogás lett túlnyomóvá, mely a földes urasággal rendszerint karöltve járó kegyuraságot majdnem az egyházi javak tulajdonával ruházta fel. Ezen irányzat híve, a kánoni jog daczára, a róm. katolicismus volt, mely azt remélte, hogy ezen elmélet segítségével, főleg a nagybirtokú, főrangú, katolizált egyének útján a protestáns egyházi célokra szolgáló vagyont katolikus egyházi célokra nyerheti meg. Így történt aztán később, hogy a kegyúri joggal bíró földesúr rendelkezett a templom, az iskola s a különböző egyházi hivatalok vallási jellegével is, mintha azoknak tulajdonosa lenne. A földesúr felszenteltette a prot. templomot, elűzte a prot. lelkészt és tanítót, amabból lett kath. szentegyház s ezek helyett állított be katolikusokat, kiknek részére jobbágyaitól kikényszerítette a különböző szolgáltatásokat.

Ezt az eljárást, a protestantismus terjedésének idejére hivatkozva, a következő klasszikus dilemmával indokolták meg: «Azok a mágnások és nemesek, kik lemondva a kath. vallásról, lutheranistust és kalvinistust vettek föl majdnem kivétel nélkül, összes birtokaikról a kath. papokat elmozdították, kizavarták s a kath. parasztok ellenkezése daczára is, saját hitők prédikátorait tolták fel; . . . ez vagy jogos cselekedet volt, vagy pedig jogtalan s törvényellenes. Ha ez utóbbi, akkor a katolikusokat

nem lehet okozni, ha igyekeznek a jogtalanul elkövetetteket javítani, a törvényes birtokosokat jogaikba visszahelyezni s kinek-kinek megadni a magáét. Ha pedig az előbbi áll, akkor a katolikusoknak van igazuk, mert nekik részben azon előnyük van, hogy míg a protestánsok csak az engedmények bizonyos korlátaihoz s határaihoz kötve, addig a katolikusok ős időktől fogva örvendenek a vallás gyakorlatának». Ez az eljárás azonban a szép, de könnyen megdönthető dilemma daczára is a magyar kulturára óriási veszélyt hozott. Eltekintve a közös érdekek megvalósítására kötött fegyverbarátságától, eltekintve az alsó és felső klerus hovatovább terjedő elnemzetlenedésétől, a legnagyobb csapás az iskolákat és a tanügyet sújtotta.

Ugyanis sem az egyik, sem a másik felekezetenél ebben az időben tanítóképezdek, tanítói kar még nem voltak. A katolikusok rendelkeztek egy pár tanító-szerzettel, de ezek a Geleji-kánonokban «nemzeti»-nek nevezett iskolákkal nem törődtek. A protestánsoknál ellenben minden lelkész életének egy szakában kellett, hogy tanítósággal foglalkozzék s így a végzett theologusok számának megfelelő újabb tanítói generáció állott elő minden évben. Nálunk még a mult században sem igen voltak segédlelkészek, hanem a theológiát végzett ifjú, külföldi útja előtt, vagy helyett tanítóskodott. Ezért vannak a különböző rendelkezések, melyek a tanítókat a nősüléstől s a helybenmaradástól 2—3 éven túl eltillják. (Borsod-gömör-kishonti 32. kánon; Appendix 25.: A szathmári zsinat 1606.; a komjáthii IV.: 10. Geleji: 95. stb.)

Nálunk az egyházi javadalmak nevei között diaconussal, capellanussal csak elvéve találkozunk. A reformátusoknál a «káplán», ha előjön, mint p. o. Ruzskai Dobó Ferencz végrendeletében, majdnem a mai, ú. n. levita jogkörrel felruházott, végzett theologus értendő, ki tanító és prédikáló egyszersmind, de a sákramentumok kiszolgáltatására, egyházközség önálló vezetésére jogosultsággal nem bír. Az evangélikusoknál, főleg Felső-Magyarországon található segédlelkészek, — diaconi, — de ezek is nem a magyar vidékeken. A felső dunamelléki és a vasi superintendentiában diaconus nincs; az itt szereplő «dékán» szomorú tiszttel, az accusator, — olyan közvádoló-féle szereppel bírt. Diaconusok voltak a bányavárosokban, Selmezen, Körmöczön, a gömöri és nyitrai egyházmegyében. A gömöri vagy rozsnyói (1604.) I.: 10. kánon róluk így rendelkezik:

«A diaconusok a lelkészek által a hallgatók megegyezésével hivattatnak s a hallgatók jelenlétében egyházi beszéd által próbáltatnak meg. Ha felfogadtattak, híven

teljesítsék tisztóket; lelkészőknek jámborul engedelmeskedjenek; azoktól függjenek, megelevedvén az ő régtől fogva rendelt fizetésűkkel; azokat a nép előtt ne ócsárolják, sőt inkább kedveltté tegyék, és ha lelkészőktől valami méltatlanságot szenvednek, azt ne a nép, vagy a világi hatóság, hanem a senior és az egyházmegyei gyűlés előtt adják elő.»

Hasonlóképen rendelkezik a nagytapolcsányi kánon is a diaconusokról, kiknek fizetéséről, t. i. hogy az honnan jár, a kánonokban semmi szó, de mint Selmeczbányán látjuk, a város által fizettettek s így ellátásuk (lakás és táplálék) súlya nehezedett legfeljebb a lelkészekre. Így őket is az egyházi javadalmasok közé lehetne sorolni, de erre nézve oly kevés adat áll rendelkezésünkre, hogy biztos képet az ősi protestáns segédlelkész helyzetéről nem alkothatunk. Azon körülményből, hogy az ordinatio előtt a lelkész a sákramentumok kiosztására jogosultsággal nem bírt, sőt ilyenfel sem ruháztatott, továbbá mert a felszentelés soha sem történt titulus nélkül: következtethetjük, hogy a diaconus szerepe a mai catechetákkal egyező, azaz vallásitanításra és prédikálásra szorítkozott. Diaconus időközi vagy helyettes lelkészül ki nem rendeltethetett s így a bona et proventus parochiae az ő részére soha se estek, hanem ellátásuk más forrásból nyert fedezetet. Minthogy időközi vagy helyettes lelkészek a diaconusok nem lehettek, azért a mai káplán-tartás a régi időben nem szerepelhetett és diaconusok leginkább ott alkalmaztattak, hol a kegyúr, t. i. a város vagy egyes földesúr sajátjából gondoskodott javadalmukról.

Azon intézkedés következtében, hogy csak az ordinált lelkészek nyerhették meg a sákramentumok kiszolgáltatása jogát és az exmissio erre nem képesített: tulajdonképen be kellett volna tölteni azonnal a halál vagy bármely más ok által megürült lelkészi állást, mi azonban a már eleitől fogva meglehetősen megszilárdult egyházgazdasági, helyesebben belhivatalnokok szolgálati éve számítása folytán nem lett volna könnyű. Ide járult az a körülmény is, hogy a protestantismus a coelibatust eltörölve, a rendszerint elegendő vagyon gyűjtésére alkalommal nem bíró, e tekintetben a kánonok által sok mértékben korlátolt lelkészek özvegyei és árvái könnyen koldusbotra juthattak volna. Ezért részint tárgyi, részint alanyi okoknál fogva már a XVI. században kiléjlődik nálunk az ú. n. «*csonka év*» vagy «*kegyév*» intézménye, melynek alapgondata az, hogy a megkezdett szolgálati év, vagy annak bizonyos hányada jövedelmére a lelkész önmaga s családja részére már jogot szerzett pusztán a hivataloskodás megkezdése által. És

ezen intézményben van első csirája nálunk a közhivatalnokok özvegyei s árvái kegydíja s állandó ellátása, vagyis özvegy- és árvagyámoltás rendszerének, miből később, a mult század vége óta a lelkési nyug- és gyámintézetek kifejlteni kezdettek, nagy mértékben befolyásolva már a külföldi hasonnemű és tökéletesebb intézetek által.

Legelsőben a zólyomi 17. kánon 1592-ből intézkedik a csonka év tekintetében, de a személyválogatásnak helyt adva, bizonyos mértékig a következőképen:

«Ha elhalálozik *valamely erényei, kegyessége és a hitben s vallásban való állhatatossága által kitűnő lelkész* s maga után özvegyet és kiskorúakat hagy, ne vessenek ezek ki azonnal a parochiából, főleg azon isteni parancs folytán, mely az ily személyek, különösen az előregedett tisztas nők kimelését rendeli. Hanem ha a férj szolgálati éve még ki nem telt, annak folytatása és a szolgálatok teljesítése a kegyelet törvényénél fogva a szomszéd lelképásztorok kötelessége. Ha pedig az (t. i. a szolgálati év) kitölt, tisztas és illő módon bocsáttassanak el, vagy ha lehet, valami módon az hosszabbittassék meg» (promoveatur).

Ezen intézkedésnek a mai napig is általános divatos, csonka, illetőleg kegyeleti év felett az az előnye van, hogy az özvegy és árvák a teljes jövedelem élvezetében maradtak, hátránya pedig abban nyilvánul, hogy nagyon sok függött az egyház ügyeinek rendbentartásánál a helyettesítő lelkészeknek jóakaratótól és ügybuzgalmától, mit semmi anyagi előny nem fokozott.

A három évvel később (1595.) keletkezett árvai kánonok annyiban könnyítik az özvegyek sorsát, hogy az elhunyt lelképásztor tisztességes eltemetését a fraternitas kötelességévé teszik, de a csonka év meghosszabbításáról, tehát a ma ú. n. kegyeleti évről nem intézkednek. (Árvai kánonok 1595.: III. 3.) Míg a bicsei kánonok (1600.; IX.: 3.) annyiban pótolják az előbbieket, hogy az esperesnek kötelességévé teszik, hogy e rendelkezés épségben megtartassék, addig másfelől úgy a kegyeleti évről, mint a fraternitas által teljesítendő temetésről hallgat.

A komjáthii kánonok a csonka és kegyeleti évről annyira nem rendelkeznek, hogy ellenkezőleg a lelkésztől követelik meg az egyház számára való hagyományozást (III. 65.), legyen e hagyomány pénz, könyv, vagy bármi más, mire tehetségük van. Sőt ha a lelkész örökösök nélkül hal el, egész hagyatékát az egyházközség számára foglalja le. Azonban ha a csonka és kegyeleti évről nincs is a komjáthii kánonokban szó, van va-

lami, a mi a mai gyámintézetekre emlékeztet. Ugyanis a III.: 66. kánon így intézkedik:

«III. Can. LXVI. Az egyházi javak különféle felhasználásáról. A hivek önkéntes adományait nem kell nekünk világi és magánczélokra kiadni, hanem illik, hogy az egyház javára fordítsuk. Ugyanis minthogy megfogytak a tanulók pártfogói, adjuk ezeket az adományokat részben akadémikus ifjak segélyezésére, részint felsőbb iskolák gyámolítására, részint könyvek kiadására, részint a lelkésztársaink (r. kath.) üldözése folytán száműzöttek segítésére, ha oly szegények volnának, *részint pedig a mi elhunyt szolgatársaink által végszükségben hátrahagyott özvegyek és árvák támogatására.* Ezen és más kiadásokra alkalmat a jövő bőségesen fog nyújtani.»

Ime ez volna az első gyámintézetnek némi nyoma, de az egész rendelkezésből előre lehet látni, hogy nem valami célhozvezető a jövedelmek önkényes forrása, a bejövő pénzek sok, különféle célokra lekötött voltánál fogva.

Erdélyben s a tiszántúli kerületben Bocskay fejedelem az által igyekezett a lelkési özvegyek és árvák terhén, sanyarú állapotán segíteni, hogy 1605-ben kiadott rendelete által őket mindenféle adók és szolgáltatások alól felmentette. (L. Révész: «Figyelmező» 1878. 482. l.) Később pedig a Geleji-kánonok (30. kánon) a csonka évre nézve is tesznek rendelkezést ép oly formán, mint a felső-magyarországi evang. egyházmegyék kánonai, de a zólyomi 17. articulushoz megfelelő clausula van itt is, midőn kimondatik, hogy:

«az elhunytnek Seniora, *ha a hallgatók nagy sérelme és az egyház nagy veszélye nélkül lehet* atyafiúi és atyai szánalomból az év hátralevő részét a szomszéd lelkészházak által töltesse ki, hogy az elhunyt özvegye az év egész jövedelmét szedhesse s magát és szegény árváit ebből táplálhassa».

A fentebbiekből kitűnik, hogy az említett egyházaknál ú. n. intercalaris jövedelmek nem léteztek, hanem a csonka, sőt kegyeleti év jövedelme is az özvegyet és árvát illette, miről a hasonnemű tárgyak között azonban a komjáthii kánonok nem intézkednek.

A Szászföldön, Erdélyben már vannak intercalaris jövedelmek és csonka vagy általán özvegyi évnek nyomát nem találjuk. A Honter-féle Ref. Eccl. Saxonie. Tit. I. § 5. art. rendel, hogy a lelkész halála után az újválasztás sokára ne halasztassék. Ha talán néhány hónapig nem találnak alkalmas lelkészt, a tizedjövedelmek fordíttassanak az egyház javára.

A bárczasági káptalan 1590-iki határozata szintén hasonló következtetést enged, midőn így hangzik: «Jede Gemeinde kann in die Stelle des gestorbenen Pfarrers so schnell, als möglich einen anderen frei erwählen».

Azonban az erdélyi szász evangélikusok ezen eljárását, t. i. hogy az elhunyt lelkész özvegyei s árvái iránt nem intézkednek, eléggé indokolttá teszi az a körülmény, hogy náluk jóformán nem is létezett rosszul dotált lelkészi állás, mivel ingatlanokkal, tizeddel és más egyéb személyes terhet képező szolgáltatásokból folyó jövedelmekkel bőségesen el vannak látva s így szegény özvegyet és árvát alig hagyhattak hátra.

A csonka és kegyév intézménye minden esetre őseink humánus gondoskodásáról tanuskodik és ha e mellett a komjáthii kánonok III.: 66-ban foglalt intézkedését látjuk, sajnálunk lehet, hogy a viszonyok nem engedték szép és nemes törekvésük sikerre jutását. Másfelől, ha a körülményeket megfontoljuk, azt is láthatjuk, hogy őket a sikertelenségért nem érheti vád, hiszen a mult század végén, a budai és pesti zsinatokon tervezett kerületi gyámintézetek csak itt-ott, a később, 1805—6. táján javaslatba hozott országos nyug- és gyámintézet maig sem valósulhatott meg.

Még van egy fontos dolog, a miről az egyes egyházközségek vagyoni viszonyainál okvetlen meg kell emlékezni, t. i. a *patronatus* kérdése a protestáns egyházakban.

Hogy a privilegiumok alapján patronatusi joggal felruházott szab. kir. és más városok, kiváltságos kerületek községei az egyházi terheket viselték, az egyház ügyeit intézték, az már volt említve. Valamint arról is szólottam, hogy az ily községek állapota hasonlított leginkább a mai egyházközségi szervezethez s csak azt a lényeges különbséget mutatja, hogy a kánoni jog alapján állók voltak a patronatusok annyiban, a mennyiben ez a polgári községet terhelte és jogosította, vagyis hogy a tisztán egyházi és tisztán világi közigazgatás és szervezet nem váltott külön, hanem egybeolvadt. Mi nem járt bajjal a protestánsokra, ha a túlnyomó befolyás őket illette a községi ügyekbe, de veszedelmes lehetett és lett is az ellenkező esetben. És bár igaz, hogy a protestáns egyházjog elveinek ilyenmú patronatus nem felel meg, de mint tényleges állapot, fennállott egész a XVIII. század végéig, sőt némi nyomai maig is láthatók.

A magánegyének kegyurasága hasonlóképen ismeretlen a prot. egyházjogban és csakugyan nálunk eleitől fogva eltérő, a kánoni joggal nem mindenben egyező volt a magán-patronatus fogalma. A kánoni jog szerint: «Patronum faciunt dos, aedifi-

catio, fundus», mely terhekkal szemben különös jogok illetik meg, mint p. o.: «honor, utilitas, defensio, ius praesentandi». A protestáns egyházak magán-kegyurai csakugyan viselték ama terheket, melyeket a kánoni jog előír.

Láttuk már a szabolcsmegyei 1636-iki, Petneházán hozott statutumban, hogy «a hol kinek residentiája vagyon, ott az építsen;... a portionatus... az ott való portiója és része szerint legyen segítséggel... 12 forint birság alatt». Ime az *aedificatio*.

Az 1647.: X. t.-cz. pedig a földesurakat feltétel és vallás-különbség nélkül arra kényszeríti, hogy az elfoglalt templomok helyett építendő új templomok számára az evangélikusoknak elegendő és alkalmas helyet adjanak és jelöljenek ki. Ime a *fundus*.

Erdélyben a ref. egyházban a patronus, vagyis a ki e címre s a vele járó jogosítványokra igényt tartott, egyéb önkéntes fizetéstől eltekintve, tartozott legalább kétannyit fizetni a papnak és mesternek, mint egy paraszt ember, még ha jószág-talan volt is. Ime a «*dos*».

Azonban a felsorolt köteleességek sehol egyöntetűen szabályozva nem voltak. És ha látjuk is, hogy a patronussághoz bizonyos terhek köttetnek, mégis a hazai prot. egyházjog szerint azt mondhatjuk, azok voltak a patronusok, kik valamely egyház fenntartásához nagyobb segélylyel járultak. De még a XVII. század első felében sokhelyt dominál részben a kánoni jog kegyurasági fogalma is, midőn p. o. az iránt kérelmeznek a protestáns rendek az országgyűlésen, hogy egyik s másik katholikussá lett földesúr által megtagadott, azelőtt annak uradalmából járnai szokott jövedelem visszaadása elrendeltesék. És minthogy még az 1647-iki országgyűlés, mely bizonyos mértékig I. Rákóczy György fegyvereinek hatása alatt állott, csupán a személyes fizetésekre nézve rendelt el azt, hogy a rendek egyedül csak saját vallású lelkészeiknek fizessenek: a dologi természetű egyházi jövedelmekre nézve, melyek p. o. alapítólevél által, vagy donationalisban valamely uradalomból egyes egyházak javára rendeltettek, az volt a felfogás, hogy azok, mint dologi terhek, a jószággal járván, kegyúri terhet képeznek s kegyúri jogoknak szolgálnak alapul. Az 1655. országgyűlésen maga a király kijelentette az evangélikus rendek sérelmeit tartalmazó feliratra, hogy «az 1647-ig és az azután felmerült vallási sérelmeket az evangélikusok kedvéért hozott törvények szerint kell orvosolni». (Zsilinszky: «M. orsz. gyűl. vallásügyi tárgya.» III. 123. l.) És e felelet értelmében az 1647.: XII. t.-cz. szerint a nem személyes természetű jövedelmek a

protestánsoktól még a kath. földesurak által sem lettek volna elvehetőek. Ugyanezen országgyűlés évében látjuk is, hogy a kath. gróf Battyáni Ádám a martyánczi evang. egyházat védelmébe is veszi azon egyezség ellenében, melyet Musay Gergely vasi evang. superintendens és Szeli György pápai ref. senior, továbbá az evang. és ref. hitvallású némely országgyűlési követek kötöttek olyformán, hogy a martyánczi evang. egyház átadassék a reformátusoknak, az evangélikusok pedig elégedjenek meg a sebestyéni és szeszvetai (mindszenti) filialisokkal. A gróf a patronus defensori jogánál fogva nem engedi a kálvinistáknak a martyánczi anyaegyházat és csakugyan meg is marad az az evangélikusok birtokában mindaddig, míg végre teljesen katólikussá is nem lesz. Megjegyzendő, hogy itt nagy szerepet játszott az a körülmény is, hogy a reformátusok még a török hatóságok segélyét is kikérték és épen ezen török befolyás lehetett egyik oka annak, hogy a kir. tanácsos, Battyáni Ádám gróf az evangélikusoknak fogta pártját.¹

Az egyházak patronusait megillették bizonyos jogok, melyek között általános volt a «*honos*», mi főleg a külön hely, esetleg temetkezés, vagy — mint a maroszzéki constitutiókban láttuk — abban is állott, hogy az egyházfiak a lelkész és patronus előtt számoltak. Erdélyben a XVII. századtól fogva a patronusokat az egyházközségen kívül az egyházmegyén és kerületen is illették némi tiszteleti jogok, p. o. a későbbi időben a különböző s így az egyházi *fő*tanácsban való részvétel joga is.

¹ Nem tartozik épen szorosan tárgyamhoz, de mégis összefüggésben áll vele ez érdekes vita, melyet a martyánczi evang. anyaegyház és ennek összes javai felett az evangélikusok és reformátusok török és róm. kath. segítséggel vívtak: azért egy pár érdekes okmányt csatolok ide.

1. «*En Muszel Martyánczi Ispaiia* adom tudtodra Pap vagy e, vagy mi ördög vagy, vagyon hiremmé, hogy az Polgárokat üzöd-kergeted, magad pedig szélyel ide s tova jársz, hanem mihent ez leveletem látod, ha az én falumban akarsz lakni, hát megböczüly az Polgárokat, mert ha úgy czelekszel, mint ekoráig czelekedtél az Polgároknak, az én igaz Török bitemre mondom, hogy bizony megbánkozol róla, az én falumban pedig ne lakjál, mert ha meghallom, hogy ott lakol, bizony mindjárt oda megyek s a házadat meggyujtom.» 29. Junij 1652. (2077. fol. Lat. 345. p.)

2. «*Mi Kanisa Végh Várának főfő Agái*, ti kik vattok Martyánczi Polgárok, kiczintül fogva nagyik, ez levelünket látván azt adjuk tudástokra, hogy ti közületek levő tizennégy tizennyolcz falubeli Polgárok, az egész Vármege pöczétes levelével jöttek ide, megértettük mind ez hogy van az levél írva, hogy minden ember az maga hitén megálljon, kalvinista kalvinista Predikator tartazon, Luteranus Luteranus és mindenik maga Predikatorjának fizessen. Mi Kanisai Agak azt helyen hattuk, ha fejetek köll, egymás hitén megálljatok, egymás között szépen vesztegségben legye-

A «*defensio*» kötelesség, de egyúttal jog is volt, mire nézve szép példát látunk a vasi superintendentiában, hol a Nádasdiak követeli a partialis és generalis zsinatokon résztvettek és az egyházak látogatásához mindig kértek valakit kísérőül részint defensionis, részint honoris causa.

A mit a kánoni jog «*utilitas*» néven említ, t. i. hogy az elszegényedett patronust segélyezze az egyház, az nálunk protestánsoknál nem fordulván elő, ismeretlen.

A «*ius praesentandi*» oly alakjában, mint a róm. katolikusoknál, nálunk ismeretlen, mert nálunk az egyházi hivatalok mindig választás útján töltettek be. A választás joga pedig a hívők összességét illette, melybe bele volt számítva a patronus is. (természetesen kivételt képezett az udvari lelkészek választása), csakhogy a patronusnak módjában állott esetleg befolyását érvényesíteni, mit egy-egy hatalmas földesúr nemcsak lelkész, hanem superintendens választásnál is tett. Azonban a legtöbb esetben, legalább a nagyobb földesurak, szabadjára hagyták a hiveknek a lelkész- és tanítóválasztást, vagy legalább egyértelemmel igyekeztek eljárni. De találunk arra is esetet, hogy az egyházi hivatalra a meghívás tisztán a patronus nevében történik.

Ez utóbbira példa Kanizsai Pálfi Jánosnak meghivatása Báthory Erzsébet, özv. gr. Nádasdi Ferenczné nevében, ennek főudvarbírója, Pásztory Gergely által 1608-ban (Fabó: Codex... 40—41. l.) Az előbbi esetre ugyancsak Kanizsai Pálfi János életében találunk példát, t. i. midőn 1612-ben Podári István

tek, mind két hiten lévő Predikátorok egymás között békével legyenek avagy éljének. Mert ha egymás között háboruság esik, fejetekkel fizetitek. Lutheranus Lutheranusnak fizessen, kálvinista kálvinistának fizessen, ehez tarczatok magatokat. Ha a Predikátorok török Ispaña földét élik, tüle fizessenek, ha fejetek köl. Ehösz tarczatok magatokat. Költ Kanisán 1652.» (U. o. 345—46. pag.)

3. «Köszönetünk után jó Atyámfiai megértettük leveletekből, mit írjatok az Martyancki templomnak elígéréte felől, mely lett volna itt Pozsonyban a Lutheranus superintendens által az Calvinistáknak, mind az földes Urak, mind a hallgatók akarajtok ellen. Irhatják azért bizonyosan, hogy az Lutheranus superintendens az mit tselekedett, sem az Ország előtt, sem az földes Urak előtt nem jelentette meg az mint hogy értjük, hogy néktek sem volt hiretekké. Azért Atyámfiai az superintendens parantsolljon rendet az maga sajátjából, mi nem engedjük az mi földesuri méltóságunkat senkinek. Calvinista Uraim legyenek az határookban: ha ti nem akartok Calvinistát bevenni, nem köthetik erővel reátok magokat. Ha penig ezen kívül tselekesztek az mi hirünk nélkül, lássátok; de mi az Calvinistáknak nem engedjük az mater Ecclesiat. Isten sok esztendeig éltesen benneteket. Datum Posony d. 6. Juny A. 1655. Jó akarótok. Comes Adamus de Battyán.

pápai főbíró az egész tanács és esküdtek nevében, mint a hogy mondja: «mindnyájunk akaratjából, mind Urunk ő Ngának (Török István), mind vitézlő rendnek és mind az egész városnak akaratjából és önnön magának predikátor Uramnak engedelméből» (ugyanis Pápán két lelkészi állomás volt ez időben rendszeresítve) közli a pápai gyülekezet meghívását Kanizsai Pálfi Jánossal. Török István megegyezését világosan mutatja ama levele, melyet Kanizsai Pálfi Jánoshoz 1615-ben augusztus 29-én intézett s melyben azon óhaját fejezi ki, «hogy ő kglme minden esztendőnként ne bucsuzzék» stb. (L. mindkét levelet Fabó i. m. 51—52. és 138 l.)

Arra esetet, hogy a magánpatronus, ha csak nem épen egyedül maga tartotta fenn az egyházat, magának vette volna, avagy csak követelte volna a választás jogát, nem találunk. Hanem igenis arra van már eset a későbbi időkben, hogy Nádasdi Ferencz 1648-ban azt kívánja, hogy neki, mint földesúrnak praesentáltassék a megválasztott evang. lelkész.

«Protestált azon is, hogy a Praedikatorot különben be nem veszi, *hanem repraesentáltassék neki* (mivel mindenik personalis solutio) *mint földes Urának*, tudja ki legyen az; iuxta Artic. 100.» (2077. fol. Lat. 203 pag.)

A patronus fogalma és jog és kötelezettségi köre tehát az első két században nálunk a kánonjogi kegyuraság és a későbbi ú. n. patronusság fogalmából áll, mely utóbbi alatt az egyházközségek bőkezű maecenásai értetnek, kiknek némi tiszteleti jogokat a budai s pesti kánonok is engednek a nélkül, hogy kötelezettségeket szabnának rájuk.

A protestantismus első két századában is voltak már az egyházközségek vagyona mellett bizonyos közös javak, legtöbbszörre közpénztárak, vagy közjövelmek, melyek más tekintetek alá esnek, mint az egyes egyházközségi javak és jövelmek. Ilyenek voltak a püspöki fizetésekre szánt közadók, az ú. n. «census cathedraticus», az egyházmegyei és kerületi hitközségek fedezésére szolgáló belépti-, pecsét-, ítéleti díjak, büntetés-pénzek, kegyes adományok, püspöki jószágok és néhol a lelkészek rendes évi egyházi adója a közpénztár számára.

A püspökök, illetőleg esperesek a protestáns felfogásnak megfelelőleg egyszerű lelkészek levén, külön püspöki jószággal nem bírtak, nálunk külön főpapi javak nem keletkeztek, habár később lassacskán a felsőbb egyházi hivatalnokok a rendes lelkészi fizetésen felül némi külön esetleges jövedelemre vagy rendes évi fizetésre tettek szert. Azonban ez, legalább Magyarországnak a Királyhágón inneni részében földbirtokból, mint püspöki jószágból soha sem állott.

A superintendensek s ezeket megelőzőleg az esperesek a felvidéki evangélikusoknál az ú. n. cathedaticum élvezetébe léptek. Már a zsolnai zsinat előtt van ennek nyoma, mi egészen természetszerűleg onnan fejlődött, hogy a régi róm. kath. espereségek majdnem a maguk egészében levén evangélikus fraternitásokká, senioratusokká, az ily egyházmegye élén álló esperesek ép úgy, mint előbb az archidiaconus, szedték tovább is a census cathedaticust. Az első rendelkezést erre a zólyomi 10. kánon foglalja magában 1592-ből eme szavakkal:

«Quilibet Pastor suo Magistratui concedens munus, pactata, cathedaticum et alia ab antiquis constituta, sine molestia et difficultate statuo tempore solvat et deponat.»

A dunántúli (vasi) evang. superintendencia számára készült «Articuli pro visitandis Ecclis.» 26-ik pontja a census cathedaticusról úgy szól. mintha az az egyházlátogatóké lenne, azaz mindig azé, a ki abban az egyházban végzi a visitatiót. Maga ez a 26. articulus így szól:

«Arra is kell vigyázni úgy a régi és szent királyok, mint a jelenbeli kegyes világi hatóság tekintélye útján, hogy az egyház látogatójának minden kathedrától *egy magyar frtnyi census* fizetessék. Figyelmeztetni kell tehát minden egyház egyházfiát, hogy ama kegyes és szent szokás szerint a nyomtató ökör száját ne kössék be I. Cor. 9: 9., hanem teljes kegyelettel a Krisztus rendelete iránt, Luc. 10, adják meg a munkásnak az ő jutalmát »

A régi gyakorlat az lévén, hogy a censust a lelkész fizette: ezen látogatási szabályzat rendelkezése zavarokra adott alkalmat, mert a lelkészek erre, az egyházközség pedig a régi gyakorlatra hivatkozva, nem akartak fizetni. Ezért az 1630. jún. 4—5-iki csepregi zsinaton azt határozták, hogy a census «a populo debet exhiberi». Másfelől az iránt is kellett határozni, hogy a census kit illet. Ugyanis midőn 1595. és 1598-ban a dunántúli prior és posterior törvények elkészültek, habár ezekben superintendensről van szó, mégis — mint tudjuk — superintendenst Beythe István haláláig nem választottak, vagyis 1612-ig. Az egyházlátogatási szabályzat 2. Articulusa is a superintendenst nevezi supremus visitatornak, ki maga mellé egy seniort véve visitál, vagy ha akadályoztatnék, vicariust küld ki. Úgyde superintendens 1612-ig nem lévén, az egyházlátogatás az esperesek között osztatott fel, p. o. az 1603. decz 3-iki «Iványi» zsinaton. Tehát midőn az egyházlátogatás a superintendens kötelessége lett, a census is őt illette, de másfelől az adiunctus senior (mindenik senior a maga megyéjében)

és a superintendentialis főjegyző is igényeltek valamit a censusból. Ezért a már említett 1630-iki zsinaton azt határozták, hogy a census egyharmada legyen az adjunctus senioré, a többi a superintendensé 24 dénár hián, mely a főjegyzőt illeti.

Azonban látható ezen intézkedésből, hogy itt nem lehet szó a superintendens rendes évi püspöki fizetéséről, mert a censust csak visitatókor és csak a meglátogatott egyháztól kapta.

A bécsi béke után, illetőleg 1610-től fogva szervezkedvén a felső-magyarországi evangélikusok is, a contuberniumok superintendentiákká tömörültek. A zsolnai, szepesvárallyai és semptei zsinatok mindannyian gondoskodnak a superintendens rendes évi külön, tehát lelkészségétől független jövedelméről is. Így a zsolnai zsinat praefatiójában olvassuk, hogy «a superintendensek fizetését illetőleg, a census cathedraticuson és az egyházfiak adóján kívül az egyházmegyék és említett politikai megyék is kerestessenek meg az iránt, hogy kegyes buzgalmuk, az Úr egyháza s ennek szolgálai iránt táplált jóindulatuk és bőkezűségükből maguk is némi összeget rendeljenek és határozzanak». Hogy e census, melyet a lelkészek és a «contitutio aedituorum», melyet az egyház pénztárából fizettek, mennyire mehegett, adatok hiányában meg nem mondhatom, valamint azt sem, hogy mily sikere lett a hivekhez intézett felhívásnak. A semptei zsinat 8. kánona a censust és az egyházfiak adóját rendeli a superintendensnek, de fixum itt sincs kiszabva.

Másképen van már a szepesvárallyai kánonokban, hol a superintendens évi fizetése 200 frtban van megállapítva, mint fixumban a következő dispositio szerint: felét fizetik a nemesek, porta szerint, felét pedig a papság (census) és pedig kiki jövedelme arányában («facta prius iuxta uniuscunque facultates et proventus conscientiosa limitatione»). Ezenkívül az egytelkes nemesek és tiz lándzsások is fizetnek, még pedig mert portaszámuk nincs, a sajátjukból.

Ezen javadalomra nézve meg kell jegyeznünk, hogy nem épen bőkezűleg van kimérve. Hiszen már láttuk, hogy a szepesi prépost 1519-ben 381 frt és 59 dénárt kapott census címen a lelkészkedő papságtól. Ha ez összegnek megfelelőt vesznek magukra a nemesek is, hozzáadván még az egytelkes, vagyis szegény nemesek és a tizlándzsások adóját, egy-egy superintendens évi fizetését legalább 400 frtban állapíthatták volna meg.

Tudjuk, hogy a róm. katolikusok a census, t. i. a protestáns egyházaktól folyó census elvesztése miatt felettébb haragudtak, a királyhoz benyújtott sérelmi feliratukra kedvező

választ is kaptak, azért a superintendensek a censusnak mindaddig birtokában maradtak, míg az elnyomatás éveiben a kath. főesperesek, a rendszerint superintendens nélkül maradt kerületek egyházainak látogatását erőszakos úton kezeikbe nem vették s a censust zsebre nem rakták.

Az ev. espereseknek rendes esperesi fizetésük nem igen volt, de némi jövedelmet azért húztak az egyházmegyei közpénztárból, vagy a büntetéspénzek és az ítéleti illetékek hányadát nyerték külön díjazás gyanánt. Így p. o. a nagytapolcsányi 14. kánon azt rendeli, hogy a büntetéspénznek a fele a senioré legyen.

A Magyarország Királyhágón-inneni részében levő reformátusoknál sem census, sem valamely meghatározott püspöki vagy esperesi fizetés nem létezett. Ezeknek külön jövedelmét rendszerint a válóperbeli ítéletekért fizetett taxa, vagy ennek hányada képezte. A notariusok pedig a pecsétdíj egy részét kapták külön honorarium fejében. Ezen állapotból azon eléggé nem sajnálható körülmény következett, mire másutt már rámutattam, hogy a házassági perek és válóítéletek száma néhol egész legió volt s a házasságok könnyelmű felbontása szinte botrányos mértéket öltött. Valóban sok igazuk volt a Melotai által, ennek Agendájában megtámadott azon embereknek, kik azt mondogatták: csak tegyek szert ennyi meg ennyi pénzre: elmegyek a papokhoz és majd elválasztanak. Ezért vette a XVII. században már az egyházkerület is kezébe a válópereket, hogy a botrányos visszaéléseknek lehetőleg gátat vessen.

Erdélyben a református püspök rendes papi fizetésén kívül a fejedelmi udvartól még külön püspöki díjazást is nyert. Így találjuk Bethlen Gábor Udvartartási és számadási könyvében (kiadta br. Radvánszky Béla 1888. L. 230. l.), hogy a püspök évi fizetése a fejedelemtől 300 frtot tett ki. Ezenkívül a püspöki hivatal bírt már a XVII. század elejétől fogva némi fekvőséggel, mely az enyedi püspöki házból és az ehhez tartozó külsőségekből állott. Majd a XVII. század végén a püspöki hivatal tetemes jószágokra tett szert; Gilányi Gergely püspök 1667-ben kelt testamentuma következtében midőn ugyanis Gilányi Kővár vidékén, Belső-Szolnok és Alsó-Fejér vármegyékben levő ingatlanait a püspök ellátására hagyományozta. E javak képezik ma is törzsrészét az erdélyi református püspök tekintélyes fizetésének.

Az erdélyi szász püspöknek eleitől fogva tekintélyes ingatlanok és tizedek állottak rendelkezésére, mi kitűnik csak onnan is, hogy a szász püspök ma is dézmkárpótlás czímen 7500 frtnyi jövedelmet húz. (L. Jakab Elek i. m. I. k. 160. l.)

Az unitárius püspököknek külön fizetése nem igen volt, hanem a szerint, hogy tanár volt-e vagy pap, a kolozsvári dézmából tanári vagy papi fizetést húzott. (L. Unit. Magvető XII. 257. kk. l.) Így 1712-ben fizetése 100 magyar forint, 160 veder bor és 14 köből búza volt, melynél a plebanus 60 frttal több fizetést húzott. Természetesen az accidentalis jövedelmek az unitárius püspöknél is tekintélyes összegre rúgtak.

Minden egyházkerületben és megyében volt rendszerint egy közpénztár, melyből az esetleg felmerülő utazási, gyűléstartási költségek fedeztettek s melyet hol a superintendens, hol a főjegyző, illetőleg az esperes kezelte. Ily pénztár gyűjtésére már a XVI. század közepén megindul a törekvés. A gyűléstartás, főleg a szegényebb lelkészekre elég nagy terhet rótt, azért ezen kellett segíteni. Ily intézkedés volt az eperjesi 14. articulusban, mely az ordinatio végett egybehívott gyűlés költségeit az ordinált lelkészre róvta. Ezen költségeket sok esetben az egyházak viselték, ezért rendelte egyik-másik kánon, hogy az a lelkész, a kiért az ordinatio költségét a gyülekezet viselte, legalább 2—3 évig tartozik egy helyben szolgálni. (Geleji kánonok: 20. art.)

A herczegszőlősi 20. (meszlényi 25., soproni 72.) kánon ezt mondja: «Miért hogy az anyaszentegyháznak közönséges szüksége gyakorta való költséget kíván, ezokaért valami efféle költségben valamely tanítóra esik, azt minden szugolódás nélkül megadja». (Ezen kánonok, mint már tudva van a történetből, legnyomósabb indoka az volt, hogy Veresmarti Illyés superintendens közköltségen kellett kiváltani a budai pasa fogságából)

A lipthói, árvai, zólyomi, murányi, bicsei, rozsnyói kánonokban mindenütt ott szerepelnek a fiscus részére fizetendő díjak. Ilyenek voltak a *keblezési díjak* fix összegben rendszerint 1 frt (lipthói 17., vagy rozsnyói I.: 6., murányi 52. stb.); az *évdíjak* hol fix összegben, hol százalékban (Liptóban az évdíj 1 frt; Gömörben kétszer 12 dénár; a murányi esperességben négyszer 12 dénár; Trencsénben 10%-a az évi jövedelemnek); *pecsédíjak*, *büntetés pénzek* és sok helyt külön a gyűlési «*mensalia*», a közebéden egy teríték ára, mint ma mondanánk, melyet még akkor is be kellett küldeni, ha el nem jött a lelkész a gyűlésre (bicsei VII.: 1.)

Az ily közpénzekről a kezelők felelősséggel tartoztak s a gyűlésnek évenként számot kellett adniok bevételeik és kiadásairól. A dunántúli evang. egyházkerületben eleinte a fősenior, később a superintendens kezelte az egyházkerület pénzét. A csepregi 1625. zsinat 13. kánona így szól: «Az egyházi pénz álljon

Püspök Uramnál és az hol kívántatik, pro communi bono költsön abbul ő kegyelme». Azonban már három év múlva, 1628-ban a főjegyző lett pénztárnokká s maradt is azután mindig, míg külön pénztárnok nem választatott.

A felső-magyarországi esperességekben az esperesek voltak a vagyonkezelők és pedig mert őket rendszeren egy évre választották, midőn lemondásuk ideje elkövetkezett, ugyanakkor be is számoltak a közpénzekről is.

Hogy a közpénzek nemcsak épen a gyűléstartási költségekre fordítottak, hanem egyéb nemes czéljok is volt, az a komjáthii kánonoknak már idézett helyéből kitűnik. Ugyancsak ezt láthatjuk a dunántúli ev. superintendentiában, midőn az iványi zsinat azzal az utasítással küldi el az egyházlátogatóságot (1603.), hogy «Dni Visitatores minden Praedikátortól a visitatiokorth némünemü katechismus kinyomatására vegyenek d. Hung. 25.»

Azonban az is kétségtelen, hogy egy-egy esperesség vagy superintendencia soha sem rendelkezett valami nagy vagyonnal s a közpénzek felett az ellenőrzés sokkal nagyobb volt, mint a milyent igényelt a pénztár.

Pokoly József.

AZ ÉNEKES-KÖNYV REFORMJA ZENÉSZETI SZEMPONTBÓL:

(Negyedik és befejező közlemény.)

A dicséretes dallamai közül általában kevesebb használtatott fel, mint a zsoltármelódiákból. Oka hihetőleg abban a körülményben rejlik, hogy az énekköltők a szövegre fordítván inkább figyelmüket, a dicséretes között kevesebb javításra s átdolgozásra valót találtak, mint az énekes-könyv első részében. Pedig valami kívánatos dolog lett volna, ha költőink a helyett, hogy a sokszor kevesebb műbecsű, sőt az énekügyi «programm» által is teljes joggal kihagyandónak ítélt francia melódiák egyikére-másikára fecsérelték a költői alkotás gondjait és munkáját, e helyett a magyar nemzeti vérmérséklethez és kedélyvilághoz úgy eredetre, mint külalakra nézve közelebb álló dicséretsdallamokat dolgozzák fel. És e célra igen szép tér nyílt volna azon zsoltárszövegekben, melyeknek eredeti dallama kihagyandónak czéloztatik az énekügyi bizottság által. Természetesen itt is, mint mindenütt, szoros figyelemben részesítvén ama művészeti követelményeket, melyek a szöveg és dallam belső rokonságára vonatkoznak, nemkülönben az is, hogy az egyes szebb dallamok, melyeket ezelőtt esetleg csak egyes ritkább alkalmakhoz kötötteen énekelhettünk, most lehetőleg több szöveget kapjanak s a gyülekezetek által gyakrabban énekeltessenek.

Igy mindjárt kellemesebben érinti a vizsgálót, egyik bensőséggel s nemes gyöngédséggel írt dallamunknak, az *Uram a töredelmes* . . . dallamának feldolgozása (I. 30.). Eddig e dallamot csak bűnbánati hetekben invocatiós ének gyanánt használhattuk, most már alkalmunk lehet bármely alkalommal hangoztatni e par excellence bűnbánati hangulatú dallamot, valahányszor az emberi lélek és az alkalom kívánatossá teszük,

hogy az átirat finom tapintatú szerzőjével így sóhajtsunk fel az egek Urához:

A mélységből kiáltok
Te hozzád én Uram! stb.

5. *dics.* Dallama az Előmunkálatokban két szöveget kapott (II. 52. III. 36.), melyek ellen zenészetű szempontból nagyobb kifogásaim nincsenek. Vannak azonban némely megjegyzéseim a dallamra magára s annak szokásban lévő használatára nézve. Nem tartom ugyanis helyesnek és követendőnek azt a rendszert, mely e dallamon invocatiós, vagy ú. n. felálló énekeket énekeltet, nem pedig legkevésbé azon methodus szerint, mely csaknem minden gyülekezetünkben honos, hogy t. i. az énekeknek minden legkisebb szótagja is borzasztó módon elnyújtva s ízléstelenül kanyargatva adatik elő. E methodus magában véve is eléggé nem kárhóztatható, mert az ízléstelenségeknek nem egy nemét hordozza méhében. A dallamok finomabb szépségei, melyek korrekt előadás mellett, mint az arany szem a homokból előcsillámlanak, itt teljesen elenyésznek; a melodia a kivehetetlenségig szétfolyik és elmosódik, mint a part-jain kicsapott folyom, mely a helyett, hogy saját medrében tisztán és határozott irányban hömpölygetné előre hatalmas hullámain, e helyett lapos és iszappal telt mocsárrá terül szét. Ily éneklési mód mellett a különben is felette hosszú lélekzetű dallam, melynek a témák folytonos ismétlése a nélkül sem nagy lendületét még inkább redukálja, valóban unalmassá válik. Hát még ha meggondoljuk, hogy e dallamot *felállva* kell énekelnünk, mely az isteni tisztelet elején a vallásos buzgóság és áhitat emelésére, fejlesztésére van hivatva. A gyakorlat ennek alighanem az ellenkezőjét mutatja. Fültanuja voltam egy gyülekezeti éneklésnek, hol a dallam elmondása *nyolcz* teljes percet vett igénybe. Képzhetni, minő lehetett ez «éneklés»? S a hatás?!... az, hogy az intelligentia — köztük maga a tisztelendő úr — s a nemes ifjúság is csak akkor lépnek be a templomba, midőn a «felálló» ének végre valahára szerencsésen eljut a finalehoz. És midőn ezeket a jelenségeket gyülekezeteink kilenczven százalékánál látjuk; midőn halljuk a találó és túlzott vicczeket, gúnyoros megjegyzéseket, melyeket elleneink szórnak egész éneklési rendszerünkre; látjuk a csalódás és bosszankodás, itt-ott a satirikus mosoly vonásait a művelt idegen arczán, ki véletlenül templomainkba betéved; végre midőn mindezeket összevetve a külföld hasonló intézményeivel, valóban magunknak is «difficile est satiram non scribere»: én magam részéről, bár a botránykozás követ dobálja is rám a

kegyeleteskedők tábora, kimondom e dallam felett a saját egyéni ítéletemet: *delendam esse censeo*. Hogy mióta használtatik e dallam felálló ének gyanánt, azt nem tudom; de valószínűleg a múlt század közepe óta.¹ S ha akkor is téves dolog volt egy ily hosszadalmas és minden magasabb lendületnélküli dallamnak az invocatiók közé fölvétele, most, midőn a zenei műformák még a nagyobbszabású művekben is a rövidséget, a kerekdedséget és formai tisztaságot követelik, most még tévesebb dolog volna azt a jövő század énekes-könyvébe is újra fölvenni. Hiszem, hogy lesznek olvasóim között olyanok, kik talán a megszokás és a régiek iránti féltékeny ragaszkodás által sugalmazva, kegyeletlenséggel, kiméletlenséggel is fognak vádolni; sőt bizonyos határig magam is tudom méltányolni a régiek iránti ragaszkodást; ezenkívül a régi melódiák iránt én is igen nagy előszeretettel és kegyelettel viseltetem: de mindezek nem tartóztathatnak fel bennünket a készitendő új énekes lehetőleg czélszerű s a zeneművészet mai igényei szerint való átalakulásának munkájában. A «Szent Isten noha néked» dallama ref. egyházunknak múkincse marad mindig, azt kegyelettel fogja őrizni a magyar prot. énekügy története; de hát az énekeskönyv. mint ilyen, ereklyegyűjtemény még sem lehet, hanem az a jelenkor vallásos kedélyének egyik tápláló forrása, mely a kor igényei művészeti követelményeinek s az ízlés törvényeinek van alávetve s azok szerint módosul. Én magam részéről soha sem tartok attól, hogy e dallam — és általában más ily dallamok — elhagyása oly nagy zavart idézne elő az egyház beleletében, mint a minővel a maradi emberek szeretnek ijesztgetni, mert hiszen sokkal nagyobb bajt idézne elő majd az a körülmény is, hogy a régi *énekszövegeket*, akár volt rá ok, akár nem, fenekestől felforgatták az átdolgozók. A dallamok terén sokkal simább lesz a reform útja és szabadabb a reformáló keze. Sőt azt mondhatjuk, hogy e terén a reformmunkálatok már évtizedek óta folynak bizonyos passiv methodussal. Ma ugyanis már kuriosum gyanánt emlegetik azt a néhány gyülekezetet, melyek kegyeletes kötelességet vélnek teljesíteni azzal, ha énekes-könyvünknek mind a 164 melódiáját

¹ «A szent Isten noha néked» kezdetű szöveg szerzőjéül Tóth Ferencz: Lengyel Józsefet, Révész Imre: Földvári Józsefet gyanítják. Kálmán Farkas szerint ez ének: «Heiliger Gott du wohnest zwar» kezdettel a magyarországi német reformátusoknak már majnai Frankfurthban nyomtatott énekesében is benne van. mely mint ilyen, Gellért Keresztély lipcsei tanár és író (szül. 1715., meghalt 1769.) műve. Mások szerint a német szöveg egy már meglevő magyarnak fordítása . . . (Prot. E. és I. L. 1878. 38. sz.) De a dallamot illetőleg egyik sem nyújt felvilágosítást.

egymás után végigéneklük, akár van reá lelki szükség, akár nincs, akár megy jól az éneklés, akár nem; míg a többi nagyon helyesen a 164 melódiából megeleégszik 64-el, a többit pedig használaton kívül hagyja. Ez utóbbiak útjára tért már a tárgyalás alatt levó dallam is. Igen sok kántort hallottam már panaszkodni e dallam használata miatt, de ugyancsak sokat ismerek (pedig mások is lehetnek még), kik e dallam helyett más énekeket, pl. «Im bejöttünk...», «Itt megállunk...», «Örül mi szívünk...» stb. dallamait éneklük invocatiós ének gyanánt, a nélkül, hogy a gyülekezetek részéről valami panasz, vagy zúgolódás emeltetnék ellenök. Igen, mert valami a gyülekezet is szívesen fogadja (és pedig nemcsak a téli hidegben, mikor maga is a rövid énekeket és rövid szertartást sürgeti), ha e hosszú, monoton ének helyett egy-egy rövidebb, formailag át-látszóbb, melódiáiban szárnyalóbb dallamot énekelhet invocatió gyanánt, mely a vallásos lélek hurjainak felajzására sokkal alkalmasabb. Egyházi dallamaink között nem egy formailag szabatos modulatiókban s hangulatban gazdag dallam található, mely az invocatiókban jobb szolgálatot tenne az énekügynek, mint az öt dicséret dallama.

37. *dics.* Csak egy átirattal van képviselve (II. 52.), pedig többet s ennél szebbet is érdemelne.

63. *dics.* Két átirata van (IV. 46., V. 35.), de tartalmuk üres volta s a forma számos hiányai folytán fölvételre egyik sem méltó.

70. *dics.* Egyike a legrégebb dallamoknak, melynek azonban nemcsak történeti, de valódi belbecse is van. Kár, hogy úgy mai énekes-könyvünkben, mint az Előmunkálatokban is csak egy szöveg által van képviselve (II. 53.) s ez is igen gyarló. Jó lesz, ha annak idején a bizottság gondoskodni fog, hogy az ősi melódiák egy-egy igaz gyöngye, minő e dallam is, az új énekes-könyvben kellő méltánylásban részesüljön s lehetőleg több szöveget kapjon.

74. *dics.* Egyik lendületes és magasán szárnyaló dallamunk, mely a nemes felbuzdulásnak és lelki emóciónak hű tüköre; épen azért ajánlatos az ú. n. invocatiós énekek dallamául. Az Előmunkálatokban csak egy szöveget kapott (II. 55.), mely azonban a réginél is hátrább áll.

137. *dics.* Sikerült szövegével együtt (II. 56.) megtartandó.

140. *dics.* Szép, bensőséggel teljes dallam, melynek eredete a régi históriás énekek korára vezet. Két átirattal szerepel az Előmunkálatokban (I. 60., 61.), mindkettő a már meglevő szöveg feldolgozása, pedig e dallam megérdemelné, hogy minél több alkalommal használtassék. Így különösen rövidségénél és

kedves ódon zamatánál fogva igen alkalmas volna köznapi invocatiós szövegekhez. Ajánlom e tekintetben az énekköltők figyelmébe.

153. *dics.* E kedves idilli hangulatú dallamra három szöveg iratott. Ezek közül egy (I. 54.) a régi formájára visszaállított dallamhoz képest 5—5 soros s voltaképen nem más, mint a maig használt szöveg, 3—4 sorai között egy új sorral megtoldva, míg a többiek (I. 62. II. 58.) a mai megszokott dallam szerint 4—4 soros strófából állanak. A mi az előbbit illeti, az eredeti ötsoros dallamra való visszavitelt magam részéről nem ajánlom. És pedig neincsak a mai forma megszabottsága folytán, melynek renoválása bizonyosan nagyobb zavart idézne elő az éneklés alkalmával, mint a szövegé, hanem mert az ily alak a mai zenei ízlés és zenészeti műformáknak sem felel meg. A zenei ízlés igényei ma már egészen mások, mint hajdan, midőn a dallam még eredeti latin szövegével volt használatban. Ma a zenei formákban főként a tisztaságot, kerekdedséget keressük, mely főként a chorálnak egyik elengedhetlen kelléke. Ezenfelül különösen a magyaros zene az, mely a formákban a páros (lehetőleg négy, vagy ennek bizonyos szorzatú) számokat szereti ütemben s a dallamos periódusokban egyaránt. Nincs tehát ok arra, sőt szerintem káros volna, ha a dallam mostani alakzata megváltoztatnánk egy oly periódus felvétele által, mely különben is nem egyéb, mint a 3-ik sor csekély módosulatú ismétlése s így új gondolatot nem tartalmaz, sőt kellemetlen akadály a zenei gondolat megnyugvásának; végül, mely azonkívül, hogy a mostani dallamnak kerek, tiszta formáját megzavarja, az egésznek kedves idilli hangulatát bizonyos érzélgős, hogy úgy mondjam: pápistas színezettel cseréli fel. A többi átiratok közül jobb az I. füzetbeli, mely kedves idilli hangulatával s nemes egyszerűségével méltó társa lesz a dallamnak.

162. *dics.* A bűnein bánkódó lélek siránkozásának s az Isten segedelmeért való esdeklésnek alig van oly hű s a szív mélyéig ható tolmácsa, mint e dallam. Az Előmunkálatokban két szöveget kapott (I. 58., II. 59.). Előbbi a maga csendes elmélkedő modorával, mely inkább csak bűnös voltának egyszerű konstatálására szorítkozik, messze elmarad a dallam emelkedett hangú, szinte szenvedélyesen kérő, esdeklő motívumaiból. Sokkal jobb e tekintetben a II. füzetbeli, melyben az érzelmek melegsége, a kifejezések pathetikusabb jellege s a dallamnak megfelelő declamatorius hanghordozás, főleg a verssorok végén refrainszerűleg megújuló «Uram irgalmazz nékem!» felkiáltásban egész sikerülten van visszatükrözve.

163. dics. Bensőséggel teljes bűnbánati dallam ez is, melyre az Előmunkálatokban három szöveg készült (I. 59., 60. II. 60.). A két előbbi a 85-ik dics. átirata, míg az utóbbi e dallam eredeti szövegének átdolgozása, mely egyszersmind közvetlenség és melegség tekintetében is legjobban illik e dallamhoz.

173. dics. Ez is egyike a legszebb bűnbánati dallamainknak, melyben azonban már nem a szenvedély és kesergő panaszszerű kifakadásai, de a megadással beismert bűnös öntudat s ennek naiv, de őszinte meleg hangjai nyerne kifejezést. Az egyetlen átirat (II. 62.) elég hűséggel tükrözi vissza e lelki állapotot.

Az erdélyi énekes-könyvből fölvett dallamok közül mindössze csak kettő kapott az Előmunkálatokban szöveget. Ezek közül egyik (II. 63), a XXXIV. ének valóban magasztos dallamát használta fel a már meglevő szöveg némi javításával. Másik, a CI. ének melódiáját (I. 48.), mit azonban felvételeire nem ajánlok.

A mi az Előmunkálatokban az énekes-könyvi *«Programm» keretén kívül* feldolgozott dallamokat illeti, azokat magam részéről épen azért, mert a különben konzervatív alapon álló énekügyi bizottság által is nyomós okok alapján hagyattak ki, az új énekesbe fölvenni nem ajánlom. Ha az ellenkezőt tesszük; ha talán egy-két gyülekezet kedvéért, vagy az Előmunkálati darabok egynéhány ügyesebb gondolatáért, sikerültebb frázisáért egy-egy közepes dallamot újra felvesszünk, akkor ismét tért nyitunk arra, hogy a leendő énekest mindenféle közepes, vagy épen silány dallamokkal megtöltsük és az énekes-könyvet ily módon megint *«potrohossá»* tegyük, a mint ezt nehaj való jó Geleink mondotta. Pedig ez épen nem kívánatos; sőt *«elvben»* maga az énekügyi bizottság sem kívánja, kimondván, hogy *«a dallamokra nézve az volt az általános nézet, hogy azok lehetőleg kevesbbittessenek, miután a sok dallamnak jó betanulása fölötté nehéz és éneklésünk szépségét épen azoknak nem tudása nehezíti most is; kívánatos tehát, hogy jövendőre a kevesebb, de szebb dallamokat templomi közönségünk jobban begyakorolhassa»*.¹

De hát ezt az elvet a gyakorlatban is keresztül kell vinni következetesen; az új énekes-könyvben szerintem csak abszolút becsű daraboknak engedessék hely, melyek között minden gyülekezet megtalálhatja a bő kárpótlást az esetleg elvesztett *«kedvelt»*, de nem nagybecsű dallamért.

Csodálkozom azonban, hogy e tekintetben a bizottság is

¹ Az énekes-könyv megújításának programja. 6. l.

némileg a szélsőségekben járt, akkor, midőn egyes dallamokat, melyekben alig van valami, mi főként a magyar kedélyt megérinteni képes volna, kegyeletesen tartogat a jövő számára, egyes jobb sorsra méltó dallamokkal pedig nagyon is radikális módon bánik el. A bizottság megtartásra méltónak tartja a VI., XV., XLIII., XLVI., XLVII., LVII., XCIX., CXIX., CXXII., CXXXIV. s más, ezekhez hasonló dallamokat, de kihagyja a LXXX., CIV. zsoltároknak s a protestantismus diadalhymnusának, az «Erős várunk . . .»-nak dallamát, melyeknek egyikében is van annyi melódia, szépség és lendület, mint az előbbieket összeségében.

E megnevezett dallamokat azért magam részéről még a programmon kívüli állapotok daczára is felvételre ajánlom. Közöttük az első igen szépen használható fel bűnbánati ének dallamául (mit ezennel szívesen ajánlok az énekköltők munkás figyelmébe); a második eddig is használatban volt s most, miután az Előmunkálatokban is egy szépen sikerült szöveget nyert (III. 34.), még használatosabb leend; a harmadik pedig a reformatió ünnepén tenne kiváló szolgálatot, miután a hozzátörtött reminiscenciák igen alkalmasak a protestáns öntudat élesztésére s erősítésére. Az Előmunkálatokban is megpróbálkozik ugyan e melódiával egy szöveg (IV. 3.), de mind az alkalomszerűség, mind a dallam által megkívánt erő és lendület hiányával.

Van még egy dallam, mit a programmonkívüliség daczára is felvételre ajánlok. Egy régi ének, mely talán a reformatióval egy idős, ezenkívül mélyen járó gazdag kedélynek, bensőség-teljes, igazi magyar érzületnek alkotása.¹ Az Előmunkálatokban egy szöveg iratott reá (I. 64.), egy szárazságkori ének, mely úgy az alkalom által megkívánt hangulatnak a dallammal való rokonságát, mint a magyaros rithmika tisztaságát tekintve, egészen méltó a felvételre.

A többi dallamokat megfelelő szövegeikkel együtt kihagyandóknak tartom. És pedig a következőket: VI. (II. 28.),

¹ E dallam régiségét bizonyítja az a körülmény is, hogy már a Bornemisza Péter által szerkesztett énekes-könyvben («Énekek három rendbe . . .» Detrekő 1582.) befoglaltatott. Pedig még ennél is régiebb; eredeti szövege hihetőleg a nagy Dévai B. Mátyás tiszteletére iratott, a mennyiben a nevezett énekes-könyvben (62. l.) ez van felőle írva: «Nótája: Magyar nyelven Mátyás vala az Prédikátor». A mai előtt használatban volt énekes-könyvben 272. szám alatt található; de közölve van a régebbi énekügyi Előmunkálatok 206 ik s a Mátrai által szerkesztett: Történeti, bibliai és gúnyoros magyar énekek dallamai a XVI. században. Pest, 1859. 40–42. lapjain.

IX. (I. 6.), XXIX. (I. 16.), XXXIX. (I. 17., talán a 173. dicséret dallamával használható lenne), LI. (I. 20.), CXLVI. (I. 40., III. 55.), CXLVIII. (I. 41.), a zürichi énekes-könyvből (I. 47.), 17. dics. (I. 63.), XVII. (II. 7.), XCII. (II. 42.), «Hát csak azért ragyogának» (III. 62.), XCVI. (IV. 26.), CXLV. (IV. 34.), CXLVIII. (IV. 35.) LXXIV. (V. 29.), Szózat (I. 10.), Hymnus (III. 49.) dallamait.

Lehet, hogy feltűnt valakinek, de némileg még elvi kérdés gyanánt is tekinthető e két utóbbinak, t. i. a szózat és hymnus dallam kihagyásának, illetőleg mellőzésének kérdése. És pedig annyival inkább, mert midőn az énekes-könyvi előmunkálatok felett az eszmecsere annak idején folyamatban volt, több részről kifejezés adatott szóban és írásban amaz óhajtásnak, hogy a leendő énekes-könyvbe e két nemzeti ima dallamai is föl-vétessenek. Mindezek daczára is én nem ajánlom magam részéről a felvételt. Sietek itt megjegyezni, hogy épen nem valami nemzetiségi szempont mondatja e szavakat velem, (mert hiszen mindenkor szívesen meghallgatom e dallamokat, sőt magamnak is volt szerencsém nem egyszer e dallamoknak templomainkban való előadásán közreműködni, a hol ez t. i. egy képzett és gyakorlott dalártestület útján történt). A felvételt két okból nem ajánlhatom. Egyik az, hogy e dallamok mindenike annyira le van már foglalva a magyar nemzeti eszmék számára, annyira hozzájuk vannak már tapadva a nemzet reményeinek, örömeinek és fájdalmanak reminiscenciái, hogy ezek folytán könnyen megzavartathatnék a vallásos buzgólkodás eszményi tisztasága és bensősége; hogy akkor, midőn a buzgólkodó «ajtómat behajtva és magánosan sóhajtva» szeretne Istenéhez emelkedni, félő, hogy az emelkedő lélek szárnyaira akaratlanul is ráülepednének az eszmetársítás folytán önkéntelenül is fel-fel toluoló nemzetiségi gondolatok, köztük a «Gott erhalte» stb. s ezeknek «járuléka», melyek mind az éneklés bensőségét veszélyeztetnék. A másik ok, mely miatt a felvételt nem ajánlhatom, a mondott dallamok zenei compositiója, szerkezete, melyekről letöröltetnék az a művészeti zománcz, mit a zeneköltő teremtő lelke rálehel, ha esetleg gyülekezeti éneklés céljából felvételtenek. Az eféle műalkotások igen meg szokták sínyleni már azt is, hogy ha az *énekkar*, mely előadásukhoz megkívántatik, nincsen kellőleg képezve, dressirozva, míg ellenkezőleg kétszeresen nyernek értékben a szabatos előadás által. Olyanok, mint a gyémánt; értékük a csiszolástól függ. Természetes tehát, hogy e műdarabok a mi gyülekezeteinknek chorálméret szerinti s különben is szétfolyó és vonatott előadása mellett egész a felismerhetlenségig elferdülnének,

művészi zománczuktól megfosztatnának s így felvételük cél-tévesztett dolog lenne. Azok pedig, kik talán jóakarathból, talán kissé túlzott buzgóságból e dallamok felvételét sürgetik, vegyék tudomásul ama művészeti nagy igazságot, hogy rossz előadás még a legszebb művet is tönkresilányíthatja és hogy nem minden «szép» darab használható egyszersmind templomi chorál gyanánt is.

Végre a mi a *dallamnélküli szövegeket* illeti (I. 43., I. 45.), e tekintetben magam is csatlakozom a «Programm» elveihez, hogy t. i. ilyenek dallam nélkül föl nem vehetők.

A szövegnek és dallamnak egymáshoz való belső viszonyáról lévén szó, nem hagyhatok még figyelmen kívül egyes elveket, miket a zeneművészet a szöveg írójától megkíván; miket jó lesz az Előmunkálatok szerzőinek is némi figyelemre méltatni, annyival inkább, mert idevonatkozólag is nem egy tévedés észlelhető az egyes énekszövegekben. Az Előmunkálatok darabjaira a fentiekben volt már alkalmam rámutatni s ott az e nemű hiányokat említettem is. Itt tehát, mintegy következtetés gyanánt kell még bizonyos elveket hangsúlyoznom, melyeknek követése csak javára válhatik énekköltőinknek. A szöveg és dallam hangulati rokonságának elveit a fenti példák után, magának kiki elvonhatja. Ezek mellőzésével tehát egy másik nagy elvre utalok, mely a lírai költészetben különben is érvényben van, annyival inkább akkor, ha az e nemű szövegek éneklés tárgyát képezik. Ez az elv pedig azt kívánja, hogy a szövegben nemcsak névleg, de tényleg is az igazi és nemesen lángoló *érzelmi irány*, a lírai elem legyen az uralkodó. Száraz, egyhangú okoskodásoknak, prózai fejtegetéseknek, avagy mélyen járó bölcselkedésnek az énekszövegekben alig lehet helye. Az éneklő nem vizsgálja, nem mérlegeli az énekelte szöveg értelmének mélységeit, valamint nem veszi észre oly könnyen fogyatkozásait sem; mert a tartalmat nem annyira az ész vizsgálódásai, mint az éneklés közben nyert érzelmi benyomások, a kedély és szív útján ismeri meg.

Ez az elv áll az egyházi énekköltészetre nézve is. «Az egyház tanít és jobbit; — mondja a művelt ízlésű Erdélyi; — erre való a szónoklat, ima, könyörgés; ezekben okul és horul el a hívő lélek a legmélyebb alázatig. Az ének ereje a buzdító képesség, az elméknek kellő magaslatra emelése az egész gyülekezet közvetlen részvéte, együttes munkássága mellett. A dicséreték, himnuszok, menten a tudomány, közmoralé és elmélkedés máshova tartozó elemeitől, az alkalmiság eseményeitől, melyek mindenike annyiszor volt megvesztegetője a költészetnek, hogy midőn röptét elnehezíté, egyszersmind célját elérni sem segíté,

különösen a mi énekes-könyvünkben annyira félszegül használvák, hogy az emberi bölcsesség helyénkívüli okoskodásaival, a természeti dolgok közvetlenítő szemléltetésével magától a fő-tárgytól ragadják el a buzgó elméket s Isten előtti megadás helyett földi bajainkra való emlékezés köt le, mint göröngyöt a fagy. Hideg józanság, melynek helye a tudomány, ha tan; az élet, ha való. *A költészet melegség, az ének buzgóság.*¹

Nem szükséges e kiválóan jeles aesthetikusunk fenti szép szavainak igazolására külön példákat idézgetnem. Megtalálhatja kiki az énekes-könyvben; hogy többet ne említsek: az ú. n. katekismusi énekek majdnem mindenikében. S hogy e körülmény mennyire visszahat magára a dallamra, mint az «ének» szoros értelemben vett lírai alkatrészére is, felesleges bővebben magyaráznom. Érezhetjük e hatást mindannyian és mindannyiszor, valahányszor egy-egy emelkedett hangú melódián kell száraz s minden költői lendület nélküli szöveget énekelnünk.

Nem lehet azért eléggé figyelmükbe ajánlani énekköltőinknek, hogy irandó szövegeiknek ilyen módon való elsekélyedésétől, a költői ér lüktetésének megapadásától és elgyengülésétől feltékenyen óvják meg vallásos lelkületük szüleményeit. Ne írjanak addig, míg az ihletóra elérkeztét nem érzik. És ha eljő; ha a szív megteljesedik érzelemmel, a lélek magasztos gondolatokkal, ne aggassanak költői ihletük szárnyaira terhelő súlyokat; ne igyekezzenek a zsoltárok minden aprócseprő s olykor anachronistikus elemeit magukhoz ölelve emelkedni fölfelé: hanem írjanak szabadon s lendülettel; keressék ki a zsoltárok gondolatanyagából a főbbeket, szebbeket, melyek ma is élnek s életet, melegséget, buzgóságot lehelnek magukból; ezek nem fognak holt súly gyanánt feküdni költői lelkük hajóján, hanem ott maradnak a kiindulás helyén, leszállanak, mint iszap a kristálypatak porondjára, ott maradnak a zsoltárok bibliai szövegében s a történelemnek kegyelettel átadandó mai énekes-könyvben.

Ime a szövegítészeti és zenei kritika találkozása. Más-más utakon jár egyik és másik; de a közös cél, az igazi szép és nemesnek keresése összehozza őket. Mindkettő hirdeti, hogy az ízésnek jogai vannak még a szent költészetben is; mert «nem mind szent a mi költészet és *nem mind költészet a mi szent*».

Mindezekből következik, hogy a lapos, minden költőiség nélküli, silány szövegek nemcsak irodalmi szempontból itelen-

¹ Erdélyi F.: «A reformált énekes-könyv és énekügy». (Sárospataki füzetek 1864. 855—56. l.)

dők el, de, mint a dallam szárnyalásával emelkedni nem tudó, a lelket lenyűgöző alkatrészei az éneklésnek, egyszersmind zenészeti szempontból is. És ha a szövegkritikus kihagyandónak tartja az eféle költőietlen alkotásokat:

Mert a ki hú és istenes,
A gonosz ember arra les
S éltére támad vakmerően;
Az omló fal s dülő sövény,
A kikre nézve nincs remény,
Tört vetnek az erőszak ellen. (II. füz. 21. 1.)

egészen a zenekritikus intenióit keresi, ki az énekszövegekben mindenkifelett költői melegséget és lendületet követel. Fájdalom, de az Előmunkálatok legnagyobb része szűkölködik e kellékek nélkül s épen ez volt az oka, hogy az egyes darabok fenti kritikájában azok legtöbbször a leendő új énekes-könyvbe való felvételre zenészeti szempontból sem ajánlhattam.

A fenti kritikai elvek, melyek bár inkább az «ének» benső természetére vonatkoztak, visszahatnak magára a külső formára, mint szorosabb értelemben vett zenei elemre is. E hatás eredménye pedig főleg abban mutatkozik, hogy az énekszövegekben az elmélkedéssel és prózai körülírással gyakran kapcsolatos terjengős és körmondatos szerkezetnek egyáltalán semmi helye nincs. Az «ének — mint Erdélyi főnnebb mondotta — buzgó-ság levén, ott az érző szív és nem a fontolgotó, egzegetáló ész működése van igénybe véve. Ennek természetes következménye aztán az, hogy az értelem szerint szorosan együvé tartozó mondatrészeknek egymástól való szétszórása, a mellékmondatokkal való túlságos megbélelés, mely a főgondolat alanyát és állítmányát egymástól annyira széttolja, hogy az éneklő, mire az elsőtől a másodikig eljut, voltaképen azt sem tudja, hogy miről van szó, az énekszövegekben egyáltalán meg nem engedhető. Ecclatáns például hozható fel ide vonatkozólag egyik énekünk, melynek e nemű hiányait csak azért nem vesszük észre, mert a gyakori használat által már gyarlóságaival együtt egészen megszoktuk. Értem alatta egyik invocatiós énekünket, melynek a fenti zenészeti elv folytán általam perhorreskalt részlete így hangzik:

Szent Isten, noha néked
Az egek ülőszéked,
Ott dicsérnek tégedet,
Bíztat szent igéreted.
Hogy azért meg nem veted
Földön lakó népedet . . .

Íme egy hatalmas körmondat, melynek valódi értelme annyira

be van a sok mellékmondat által hálózva, hogy még olvasva, vagy szavalva is csak némi gondolkodás után deríthető ki. Hát még énekelve! és énekelve abban a borzasztó vontatott és kanyargós modorban, mely gyülekezeteink legnagyobb részénél divatos; midőn ez ének előadása alkalmával legtöbb helyen 3—4 percnyi időköz választja szét az alany és állítmány hangoztatását, vajjon ki volna képes az értelem szerint együvé tartozó alkatrészeket elméjében fentartani? Én azt hiszem, hogy senki. Ám kérdezze meg bárki, főként az egyszerűbb hiveket ez ének valódi értelme felől, azt hiszem, hogy tíz eset között kilenczre fog találni, melyben az éneklő e csaknem minden vasárnap hangoztatott és szinte általánosan könyv nélkül ismert énekszöveg vezérgondolatát, értelmét nem ismeri. Csak mellékesen érintem még itt meg, hogy e nevezett mondatszerkezet folytán a szöveg és dallam benső viszonya is erősen sértve van, mi egyszersmind rávall a szöveg írójának a zenében járatlan voltára. A dallam hat első periodusa ugyanis, melyen az ismert körmondat éneklendő, két határozott részre különül el. Benne a három első periodus fejez ki egy határozott kerek gondolatot, úgy, a mint ez az 5-ik dicséret szövegén igen világosan észlelhető:

Ez esztendőöt megáldjad.
Ez esztendőöt megáldjad
Kegyelmedből Úr Isten.

A harmadik sorban a zenei gondolat alászáll és megnyugszik. A második részben pedig ugyane három periodus ismételtetik a fenti modorban:

Bő zsírral ékesítsed,
Bő zsírral ékesítsed
Te szent Jehova Isten.

A zenei gondolat tehát már a harmadik periodus végén befejeztetik és alászáll. Míg a «Szent Isten . . .» szövege, nem ügyelve a gondolatok ez elkülönítésére, tovább szövi a mondat-szerkezetet s fokozatos emelkedésben tartja a hangot, akkor is, midőn a 4—6. dallamperiodusok, mint az 1—3. periodusoknak visszhangszerű ismétlései semmi folytonosságot és fokozatot nem tüntetnek fel.

Talán csak egyetlen eset van, midőn a stróphaszerkezetben a vesszorokat alkotó mondatok körmondatszerű felhalmozása (agglomeratio) bizonyos mértékben megengedhető. Midőn t. i. az együvé tartozó mondatok, vagy helyesebben talán «mondatocskák» oly módon csoportosítatnak egymáshoz, hogy úgy egyiknek, mint másiknak értelme világos és mintegy a fel-

szinen úszik; e mellett az egyes sorok nem mint az értelem továbbnyújtói, összekapcsolói, vagy kiegészítói szerepelnek, hanem magukban véve is kerek, érthető egészet képeznek s mintegy ama szónoki alakzat lörvényei szerint sorozzák egymás után, mit «felfüggesztésnek» (sustentatio) szoktunk nevezni, melyben egyes, magukban is érthető részleteket fűzünk egymás mellé, de a valódi értelem, mely ez apró sorokon, mondatokon uralkodik, csak a stropha (mondat) utórészén világlik ki. Ez esetben azonban rendkívüli figyelem fordítandó magára a dallam hangulatára és a periodusok szerkezetére s az agglomeratio csak akkor alkalmazandó, ha ezt a dallam megengedi. Például hozható fel ide vonatkozólag a 69. dics. 9-ik verse:

Bennünk az okos erőnek,
Szünetlenül munkásnak,
LételeDET ismerőnek,
Mint égi származásnak:
Eredete is te vagy stb.

Az énekszövegek ez egysége és határozott kerekedsége azonban nemcsak a strophaszerkezetben, hanem az egyes sorokban is lehetőleg érvényesítendő. És különösen reánk, magyarokra és a mi költőinkre nézve fontos ez elv, a mennyiben a magyaros rithmikai érzék, «valamint a soroknál minden ütembe az összetartozó mondatrészt, úgy itt a versszak soraiban egy-egy, többnyire önálló gondolatot csoportosít s nehezen tűri az értelem átvitelét egyik sorból a másikba; *épen nem*, ha már a vers a rím visszafordultával mintegy rá van ütve, be van fejezve».¹ Ez elv ugyan a nemzeti népdalokra mondatik első sorban; de általában minden énekszövegre nézve érvényben van. Minélfogva nem helyeselhetők az énekes-könyvben sem a gondolatoknak ilyenszerű átvitelői:

Óh Úr Jézus első gondunk
Ez ünnepen az, hogy mondjunk
Tenéked dicséretet . . . (18. dics. 1. v.)

Ugyancsak az énekes-könyvi Előmunkálatokból is kihagyandók az idevágó példák, minők:

Az Úr igaz és úgy ítél, *de*
Rakva a föld áldásával. (V. 12. 2. v.)

Haragodtól Uram félek,
Bűnös élet
Vádja nyomja fejemet. (IV. 8. 2. v.)

¹ Arany: i. m. 48. l.

Dobogj szívünk örömmel! *Isten*
Széttörte a rabláncokat. (I. 26. 1. v.)

Benne üdvöm *még halálom*
Óráján is feltalálom. (I. 51. 5. v.)

s még ezeken kívül számos más, melyeket sorra felidézni nincsen tér.

A szöveg és dallam szoros egységénél és a hangulati rokonság elvének még a sorok árnyalataira, a kifejezések finom nuanceaira is kiterjedő erejénél fogva nem lehet továbbá figyelmen kívül hagynunk azon kisebb jelentőségű, de esztétikai szempontból mégis bántó jelenségeket, melyek az Előmunkálatokban a karakterisatio elvének meg nem tartásából állottak elő. Így zenészet szempontból nem lehet helyeselnünk a verssorok hangjának ollyszerű vezetését, mely kérdőjelhez, vagy kettősponthoz vezetve a mondatot, a hanglejtést ezeknek megfelelőleg fokozatosan emeli, sőt az emelkedés zenithjére juttatja akkor, midőn a neki megfelelő dallamperiodus az emelkedésnek, avagy kérdésnek (mert ilyen dallamperiodusok is vannak, különösen az ú. n. «festői», vagy «programmzenében») semmi jelét sem viseli magán; sőt az alapra visszatérve csendesen megnyugszik. Ilyen tévedések szintén bő számmal vannak az Előmunkálatokban s visszataszító voltak inkább csak éneklés közben, mint egyszerű olvasáskor tűnik ki. Am próbálja meg kiki s énekelje a megfelelő dallamperioduson a mutatványul ide írt sorokat:

Látja-e
Nyomorában a hívőt,
S boldogul a hitszegőt? (II. 32. 4. v.)

Látván a te dolgaidat,
Hallván a bölcs igéket szádból: —
. (I. 36. 1. v.)

Legnagyobb azonban az e nemű tévedés akkor, ha a szöveg hangjának említett felemelése a stropha végén (hol t. i. a dallam mindig leszáll az alapra) történik. Ilyenkor már valóban oly dolgok kerülnek felszínre, melyek csaknem az absurdummal határosak s mint ilyenek nemcsak az éneklés bensőségének, de olykor komolyságának is nem kis hátrányul szolgálnak. Ily esetek pedig rendszeren akkor állanak elő, ha az énekköltők, mintegy megfélekedve az éneklendő szöveg ama kellékéről, mely a strophákban az egységet és kerekdedséget követeli, kérdőleg, vagy kettősponthoz vezetve emelik fel a hangot a vers-

szakasz végén, a következő versszakra bizván a várt feleletnek megadását, vagy a felemelt hangulatnak illő alászállítását.

Kiváló például hozható fel ide vonatkozólag egy úti ének a tiszántúli ref. egyházkerület temetési énektárából, hol t. i. egy hasonlat ily épületes módon van három stropha közt fel-darabolva :

Mint a gyenge szép rózsza szál,
Mely tavasszal nyíllóra váll,
Mutat vidám ékességet,
Kelleimetes kedvességet :

— itt a kántor elhallgat s tovább lépdelve a gyászmenet élén, csak vagy 2—300 lépésnyi távolban gondolja rá magát a fenti hasonlat első részének folytatására s ismét 2—3 lépésre, a hasonlat második részletének ilyen kikerekítésére :

«Így lőn sorsa e kisednek.» stb.¹

Azonban az Előmunkálatok is szolgálnak ilyenemű példákkal és pedig épen az V. füzet, mely különben elég gyöngédséget és fogékonytságot mutat itt-ott az énekszövegben megkívántató kel-lékek iránt. Ime pl. :

. . . Az éjszaka sötétjében
Gyötrött szívem örök ébren
Vonszolván e bút, e bajt.
Önkéntelen felsohajt :

a kettősponthoz vezetett gondolatmenet itt a magaslatra fel-jutva, hirtelen megszakad s csakis a következő verssorokban nyer kielégítő folytatást :

«Vajjon az Úr meddig ver még !?» (V. 24. 3—4. v.)

Óva intem énekköltőinket, hogy az e nemű tévedésektől óva-kodjanak és pedig nemcsak azért, mert a végső sorok hangu-latának ilyen felemelése által leginkább megzavartatik a szöveg és dallam között megkívánt benső összhang; hanem azért is, mert ez eljárás folytán könnyen kiteszik az éneklő gyülekezetet annak, az isteni tisztelet komolyságát is zavaró absurd helyzet-nek, hogy egy verbum regens nélküli szöveget énekel és félbe-szakaszt épen ott, a hol a szöveg leghathatósabb része, az ér-telem súlypontja következnek.

Még egy körülmény van, mit e helyen említés nélkül nem hagyhatok, az t. i., midőn az Előmunkálatok írói, mintegy meg-feledkezve arról, hogy ők voltaképen *énekszöveget* írnak, mely

¹ Halotti énekek stb. Budapest, 1884. 8. sz. 2., 3., 4. vers.

egy bizonyos — már meglevő — dallam hangjai, frázisai és periodusai által lesz tolmácsolandó, túllépnek az énekszöveg elé vont korlátokon s egyenesen a szavalati művek terére lépnek. A csendes folyású szöveget költői felhevüléssugalta kitörésekkel, az indulatok hatalmas felkiáltásaival, vagy a szavalati hatás egyéb eszközeivel zavarják itt-ott meg, melyeknek a chorálméreték méltóságos hullámzatában folyó egyházi dallamainknál semmi helye sincsen. Az ilyen szöveg-alakzatok egyedül a műzenében, főleg az ú. n. drámai zenének recitativáiban fordulnak elő, hol minden egyes indulatszó, felkiáltás, vagy kérdés stb. megfelelő zenei alakzatot nyer s ily módon jut teljes érvényre. Egyházi dallamaink lassú cantabileszerű hangjain, hol egyik szótag ép oly naiv egyszerűséggel énekeltetik, mint a másik, a kitörő indulat szava épen úgy, mint a kegyes sóhajtásé, e szavaló természetű szövegek teljesen hatásukat veszítve s intenciójukból kiforgatva, sőt nem ritkán komikus értelmet nyerve hangzanak el az ájtatoskodó jámbor hívő ajkáról.

Kerülendő azért a szöveg ilyenemű szerkesztése:

Nem! ... magam jól érzem ... (I. 56., 3. v.)
Volt! ... *nincs!* ... tovaszáll, mint a felleget ... (V. 29., 5. v.)
Folyt — *folyt* a vér stb. (V. 25., 2. v.)

Hogy ezek és az ezekhez hasonló példák nemcsak meg nem felelnek a dallamnak, de énekelve szinte komikusan is hangznak, arról e szövegek éneklése által ki-ki könnyen meggyőződhetik. Például: a fenti szövegek — melyek szavalva, vagy olvasva — egészen kifogástalanul hangzanak, énekelve körülbelül ilyen elferdített értelmet adnak:

Nem magam jól érzem ...
Volt *nincs* tovaszáll ...
Folyt *folyt* a vér ...

Ugyancsak ellaposul és elferdül az így szerkesztett mondatok értelme is:

Nincsen-e hát? ... Te a szemnek,
 Hallószervnek
 Alkotója nincsen-e? ... (III. 31. 4. v.)

Végül az éneklés komolysága és bensősége, nemkülönben a fejlett műízlés igényei is követelik azt, mit a szövegkritikusok egy része is helyesen sürget, hogy t. i. a bibliai zsolnárszövegek azon részletei, melyek részint az akkori időkre való vonatkozásokkal teljesebbek s így minket — mint éneklőket közelebből nem érinthetnek, buzgólkodásunk fokozására nem alkalma-

sak, nem különben azok is, a melyek az érzékes és naiv közvetlenség erejével irt, túlzott képekben gazdag zsoltárváltásban a mai izlés elveinek nem felelnek meg, az átdolgozás alkalmával mellőzendők.

Sok példát hozhatnék ide vonatkozólag fel úgy az énekeskönyvből, mint az Előmunkálatokból, de legyen elég csupán mutatványul a következő:

az előbbire nézve:

Emőr földe látta
A véres pusztulást,
Midőn nagy királyát
Sihont megalázád... (I. 35. 13. v.)

az utóbbira:

Szent haragod láttasd meg azokkal,
... *Kik megették minket.* (V. 26. 3. v.)

vagy:

... Miért feledsz el jó atyám
... Az erő így elhagy *ám!* (IV. 12. 5. v.)

Ide számíthatók még, mint a buzgólkodás bensőségének és tisztaságának megzavarói, mind ama fogyatkozások és gyarlóságok, melyek a nyelvezet költőietlen kezelése folytán állanak elő. Ilyenek:

a nyelv dallamosságának és a széphangzatnak hiánya, mely legtöbbször *az idegen szavak* és nevek alkalmazása folytán szokott előállani. Kellemetlenül hangzanak éneklés közben az alábbi sorok:

Add, hogy *megújuljak*... (III. 17. 1. v.)

vagy:

Kezeimen sincs semmi szeny. (II. 12. 4. v.)

vagy:

Hát *Bársán* királya
Ogh miként vészett el... (I. 35. 14. v.);

a rithmus hibás volta, különösen oly helyeken, hol a szó lélekzetvétel által kettészakítottván, a verssor hibás, vagy épen mosolyt keltő értelmet ad. Pl. a LXXXIX. zsoltár ezen sorának méretére:

Mert mondom hogy | megáll | mindörökké | irgalma (4-2-4-3.)
így: Van-e való | ság ki | hozzád hason- | *lő lenne* (I. 24. 2. v.)

*

Összevonva már az eddig mondottakat s azok tanulságait az Előmunkálatokra alkalmazva, ezekből részint a nyelvezet darabos volta, a kidolgozás erőtelensége és színtelensége, részint a dallam ellen emelhető kifogások és a hibás karakterisatio alapján a 204 előmunkálati szövegből mellőzendőnek tartok

154 szöveget. Zenészetit szempontból megüti a mértéket: 50 szöveg. És pedig:

Az I. füzetből: III., XXXIX. (a 173. dics. dallamán), XLII., LXI., CXXX. (Uram a töredelm. dallamán), CXXIX. (30. zsold. dall.), Husvétit ének (66. zsold. dall.), Éstvelit ének (153. dics. dall.), Ének szárazságkor.

A II. füzetből: VIII., XVI., XXV., XXXII., XXXVII. (50. zsold. dall.), LI. (137. zsold. dall.), LXIII. (42. zsold. dall.), LXVI., LXXII. (65. zsold. dall.), LXXVII., LXXXVI. (77. zsold. dall.), XC., CXXX. (38. zsold. dall.) zsoldárok; 137., 162., 163. dicséreték s a 34-ik ének az erdélyi énekesből.

A III. füzetből: XXVIII., XXX., XXXIV., XXXIX. (30. zsold. dall.), CIV., CXVI. (65. zsold. dall.), CXXXVII., CXXXVIII., CXXXIX. (30. zsold. dall.) zsoldárok; 210. dics. (35. zsold. dall.), Husvétit ének (138. zsold. dall.).

A IV. füzetből: XIX., LXII. (24. zsold. dall.), LXXXIX., CII. zsoldárok.

Az V. füzetből: V., XXIII., LXV., Újévit ének (23. zsold. dall.), Éstvelit ének (50. zsold. dall.), Szeretet (28. zsold. dall.).

Miután azonban az új énekes-könyvbe felveendő énekeknek nemcsak a zenész, de a szövegkritikus kedvező ítéletét is ki kell nyerniök, fenti vizsgálódásaink eredményét összevetve e folyóiratban már megjelent szövegkritika végeredményével, e kettős kritika tüzet csak huszonegy énekszöveg állja ki; tehát ennyi méltó a felvételre s előlegesen egy önálló füzetben való kiadásra, hogy velük a nagy közönség megismerkedhessék s esetleg rájuk észrevételeit megtehesse. Ez énekszövegek volnának:

Az I. füzetből: a LXI., Éstvelit ének (153. dics. dall.).

A II. füzetből: XXXVII. (50. zsold. dall.), LXXII. (65. zsold. dall.), XC. zsold., 137., 162., 163. dics., 34-ik erd. ének.

A III. füzetből: XXXIX. (30. zsold. dall.), CIV., CXIX., CXXXVII., CXXXVIII., CXXXIX. (30. zsold. dall.).

A IV. füzetből: LXXXIX. zsold.

Az V. füzetből: XXIII., LXV., Újévit ének (23. zsold. dall.), Éstvelit ének (50. zsold. dall.), Szeretet (28. zsold. dall.).

Kevés ugyan e szám a reafordított nagy munkálódás, hosszú idő s nem kis költsékezés mellett; de a maradandó becsű alkotások csakis így teremnek. Az énekes-könyv megújítása nem annyira a magunk, mint inkább a folyton művelődő utónemzedék számára tervezetik, abba sem költészeti, sem művészeti közepes alkotásokat beraknunk nem lehet.

Azért hát «videant consules».

Farkas Lajos.

A KERESZTYÉN RATIONALISMUS EGY ÚJ APOSTOLA.

A német ethikai társaság nem rég kérdést intézett a nagy orosz socialphilosophushoz, Tolsztojhoz, s a következő két pontban kérte ki a bölcshöz különöz véleményét: először, hogy hogyan értelmezi Tolsztoj a vallás fogalmát; és másodsor, hogy vajjon elfogadja-e a vallástól független erkölcsiség lehetőségét? Mindkét kérdésre határozott és precíz a felelet, melyet Tolsztoj adott s fejtegetései, melyeket a keresztyén felfogás mélységes szelleme leng át, fényes bizonyítékai a vallási igazságok meggyőző erejének, melyek még egy oly kiváló elmét is a pozitív hívők soraiba vezetnek, mint az ünnepelet író.

Megjegyzéseink e czikk során nem is a vég-consequentiaikat illetik, melyekre Tolsztoj elmélkedései fonalán eljut, csupán egyes tétéleire kívánjuk alkalmazni a tárgyilagos kritika jogát, a mennyiben azok szerintünk téves kiinduló pontokból vezetvél le s a keresztyénség szellemének egyoldalú értelmezéséből veszik eredetüket.

Tolsztoj, könnyen érthetőleg, mint telivér orosz, nem tud mélyebben behatolni a protestantismus eszméibe, előtte csak a katholikus hitestmény lebeg, annak dogmáit, hierarchikus intézményeit azonosítja a történelmi keresztyénséggel s innen az, hogy némely kijelentései egész más alakot nyernének, ha ki lépne abból a hamis világitásból, melyben a catholicismus merev felfogása mutatja előtte a tényeket.

«Mi a hit? — kérdi Tolsztoj — miért hisznek az emberek abban, a miben hisznek? Mi a hit? Honnan eredt?»

A felvilágosult osztályok többsége szerint eldöntött kérdés, hogy minden vallás lényeges eredete a természet erőinek megszemélyesítésében, istenítésében lelhető fel, melynek forrása ismét a természet megfoghatlan jelenségeinek babonás félelme. Ha imitt-amott emelkedik is egy-egy hang, mint a Müller Miksáé, ki a vallásnak más értelmet és eredetet tulajdonit, a

hang elvész abban a majdnem egyértelmű elismerésben, hogy a vallás a babona és tudatlanság szüleménye.

Még nem rég is, e század kezdetén a legfelvilágosultabb gondolkozók, ha visszautasították is a katholicismust, protestantismust és az orthodox hitet, mint a mult századbeli encyclopedisták, de nem tagadták, hogy a vallás nélkülözhetlen volt és marad mindnyájunk életében. Nem említve a deistákat, mint Bernardin St. Pierre, Diderot és Rousseau, Voltaire emléket emelt az istenségnek, Robespierre ünnepet rendelt a Legfőbb Lény tiszteletére. De ma már Comte Ágost frivol és felületes tanai után — a ki, a francziák legnagyobb része példájára komolyan hitte, hogy a keresztyénség semmi más, mint a katholicismus s ezért a katholicismusban látta a keresztyén szellem teljes megvalósulását, — a művelt tömeg is elfogadta, hogy a vallás az emberiség fejlődésének csak egy avult stadiuma, mely akadályozza haladását: elfogadta, hogy az emberiség két perioduson küzdötte át már magát, a vallásin és a metaphysikain, s most a harmadik és legmagasabb fejlődési fokot érte el, a tudományost.

Ámde ha megegyeznénk is abban, hogy a vallás eredetét bizonyos titokzatos lényeknek a természet felfoghatlan erőinek félelme által előidézett és felébresztett tiszteletére kell visszavezetnünk, habár Socratest, Descartes-ot, Newtont bizonynyal nem ez vezette az istentudásra, mindjárt utána föltolul a kérdés, honnan támad az emberben egy láthatatlan, természetfölötti lény eszméje? Hisz ha az ember fél a dörgéstől, villámástól, félhet a nélkül is, hogy azért szükségkép egy láthatatlan és természetfölötti Jupiterre kellene gondolnia, a ki mennyköveivel az embereket agyonstújtja.

Különben is mindenki tudja, hogy a vallásos érzést kora gyermekkorában sem valami külső, érzéki ijesztő jelenség, hanem ellenkezőleg inkább saját gyarlóságának, elhagyatottságának és bűnösségének belső tudata fejlesztette ki. Ezzel behizonyítottnak vehető úgy a külső, mint a belső tapasztalat útján, hogy a vallás nem az ismeretlen természeti erők babonás félelme által gerjesztett istenhitben áll, a mi különben is csak az értelmi fejlettség kezdetleges állapotában fordulhat elő, hanem valami egyébben, a mi egészen független a félelemtől és a műveltségi foktól.

És valóban, a mint az ember csecsemőkora állati existenciájából észszerű lényé tudatára ébred, nem kerülheti ki figyelmét, hogy a körülötte levő élet hogyan újul meg szünetlenül, állandóan alárendelve valami örök törvénynek, csak ő maga, a kit az egész világegyetemtől különálló lénynek tart, van

halálra s a határtalan tér és időben való eltűnésre rendeltetve, tettei felelősségének kínzó tudatával, hogy ha nem cselekedett jól, jobban is cselekedhetett volna. E pillanatnyi, múltó, állhatatlan lét mit keres az örökkévaló, végnélküli világegyetemben?

Ezt a kérdést nem lehet elkerülni. Elébünk kerül mindenütt s a válasz, melyet rá adunk, magyarázza a vallás lényegét. Miért élek s hogyan viszonyulok a körültem levő mindenséghez? Nincs oly vallás — mondja Tolsztoj — akármily finomult vagy akármily kezdetleges, mely ne az embernek a környező mindenséghez vagy annak végökaihoz való viszonyából indulna ki.

Csakhogy e viszony kifejezése sokféle lehet s a faj és idő föltételeiben gyökerezik, melyek közt valamely vallás alapítója élt és tanított. Azonkívül ezen viszony kifejezése sok félremagyarázásra és helytelen értelmezésre is okot szolgáltat a hívek és követők részéről. Mind a mellett Tolsztoj a létező vallási viszonyulatokat valamennyien három főtypusra vezeti vissza: 1. a primitív személyes viszony, 2. a pogány társas-családi vagy állami viszony, 3. a keresztyén vagy isteni viszony. Hozzáteszi azonban, hogy szorosán értve, az ember csak két módon viszonyulhat a mindenséghez: személyes módon, a mi nem egyéb, mint az életnek, mint egyéni boldogulásnak való felfogása külön, vagy másokkal együttesen, s keresztyén módon, a mely az életet úgy tekinti, mint Annak szolgálatát, a ki az embert a világra küldte. A társas viszony csupán a személyesnek kibővülése.

Az első felfogásból eredeti az összes régi pogány, valamint az újabb kevésbbé tisztult vallásokat, mint a buddhizmust, taoizmust, mohamedanizmust és a keresztyéniséget is, elfajult fejlődési irányjaiban. E felfogás alapgondolata abban áll, hogy az ember önmagát kielégítő lény s létezésének célja egyedül az, hogy a személyes boldogság minél nagyobb mértékét szerezzék meg önmagának e világból, bármennyi szenvedés háramlik is abból más teremtményekre. Ide számítja továbbá Tolsztoj a modern spiritizmust is, mely szintén az egyén fennmaradásán és boldogságán alapszik, ép úgy minden pogány babonát, jövő üdvösséget, szentek közbenjárását stb. Szerinte a buddhizmus is csak negatív pogányság, mert habár követőtől lemondást követel a világi gyönyörökről, sőt magáról az életről is, azért mégis az önmagát kielégítő s örök boldogságra, vagy inkább fájdalomnélküliségre rendelt személyiség elvén alapszik. Míg ugyanis a pogányság azt tanítja, hogy a világegyetem az egyén érdekeit szolgálja, addig a buddhizmus tana abban

kulminál, hogy e világegyetemnek el kell mulnia, mert az emberi nyomornak létrehozó faktora.

Az ember és az universum viszonyának második, vagyis társas felfogása az emberi civilisatió második lépcsőfoka, mely már elismeri, hogy az élet célja nem az egyesek boldogulása, hanem bizonyos csoportozatok, p. o. a család, törzs, állam, nemzet, sőt az egész emberiség boldogulása. Ide tartozik, vagy legalább ide soroz az orosz philosophus minden patriarchalis és társadalmi vallást, a khinaiakét, japánokét, a zsidó választott népét, a rómaiak államvallását, a mai államegyházak vallásait, melyeknek keresztyén elnevezését Tolsztoj kifogásolja, végre a positivismus emberiségi vallását. Ezen vallásrendszerek jellegző tulajdonságait ismeri fel Khina és Japán ős-imádásában, Róma császár-imádásában, a zsidók számos szertartásaiban, a keresztyén Te Deumokban stb.

Harmadik és Tolsztoj által egyedül keresztyénnek tartott vallási viszonyulat, melyre az emberiség — mondja Tolsztoj — most tér át, az az eszmény, mely az emberi élet célját nem az egyéni, sem nem a társasági törekvések sikerében látja, hanem egyes-egyedül az embert teremtő Legfőbb Akarat s az egész mindenség szolgálatában, ezen Legfőbb Akarat céljai megvalósítására. Ennek az eszmének csiráit fedezi ő fel a ránk maradt legmagasztosabb vallási tanokban, a pythagoreusok, essenusok, egyiptomiak, persák, braminok, buddhisták, taoisták egyes tanításaiban, melyek azonban betetőzésüket a keresztyénség valódi és romlatlan magyarázatában nyerték. Szétszórt nyomait szolgáltatják ennek a vallásos világnézetnek a modern unitáriusok, universalisták, quekerek, nazarénusok és orosz sectarianusok testületi élete s valamennyi rationalista sectáé, egyházi beszédeikkel, zsoltáraikkal, szent könyveikkel és belső vallásos életükkel.

Minden ember és minden nemzet vallási fejlettsége — folytatja Tolsztoj — e három typus valamelyikének felel meg s épen ez alkotja vallási világát, eltekintve minden névleges felekezeti hovatartozástól. Oly benső lélektani postulatumnak tartja Tolsztoj a vallási eszmélkedés e hármas irányát, hogy azokon kívül nem is képzel értelmes lényt. Még azok is, kik a keresztyén kultuszt magokra nézve azon a jogon vélik nélkülözhetőnek, mivel szellemi fejlettségüknek oly magaslatára jutottak, a hol állítólag nincs szükségük vallásra, eldobva maguktól a keresztyénséget, csak a primitiv pogányság, vagy a társas-családi államvallás valamelyik alakjához csatlakoznak tudtokon kívül is. Mert ember vallás nélkül, — tehát a világegyetemhez való viszonya egy vagy más értelemben való átértése nélkül ép oly lehetetlen, mint ember szív nélkül.

Észrevehettük eddig is, hogy Tolsztoj teljesen a bölcséleti megismerés különböző fokára fekteti a vallási eszme tökéletesedő jelentkezései sorát. Igaz, hogy ő ezt a viszonyt egészen ellenkező szempontból nézi, mert azt mondja, hogy az ember és az universum kölcsönviszonya tévesen magyaráztatik a tudományos vagy philosophiai speculatio tárgya gyanánt, mert a philosophia nem lenne képes ezt a viszonyt formulázni, ha arról bizonyos előzetes fogalmunk vagy sejtelmünk nem volna. De ezzel nem kerüli ki annak az ellenvetésnek súlyát, hogy az ember és világa közötti kapcsolat subjectiv és objectiv gondolata nem a historiai fejlődés tényei, hanem egymás mellett és egy időben jelentkező oldalai kettős felfogásunknak és a vallás legmagasabb szemlélődései épen ezen fenomenalis kettősség egy és változatlan alapja keresésére irányulnak. Azonkívül Tolsztoj feledi, hogy az egyén, az állam, az emberiség, az universum csak magasabb létegyeségek láncolata, melyeken át az emberi gondolat az isteneszméhez fölemelkedik, de minden következő organismus magába veszi föl a másikat és minden előbbi a magasabb létszervezet közös jegyeit hordja magában, úgy, hogy a vallási eszme ezen különböző megnyilatkozásai tartalmilag nem különböznek egymástól. Az, a mit Tolsztoj a Legfőbb Akarat czéljai szolgálatáról és megvalósításáról mond, mint a vallási felfogás legmagasabb nyilvánulatáról, voltaképen nem ellenkezik az ember, mint erkölcsi lény öncéljaival, sem a család, állam, nemzet vagy emberiség közös aspiratióival, különben kételkednünk kellene ezen Legfőbb Akarat észszerű és erkölcsi természetében.

Kész bizonyosságot szolgáltat különben erre maga Tolsztoj, mikor szépen kifejti, hogy valamint az ember nem szabhatja meg mozgási irányát, hanem minden mozdulatot parancsoló kényszerűséggel tesz, úgy a tudomány és a bölcsелеm sem tűzi ki maga azt a célt, melynek irányában az igazságot kutatja, hanem követi azt az utat, melyet már a vallási meggyőződés tört az emberek elméjében. Így követte Plato philosophiája is azt a pogány életnézetet, mely az egyén és az egyének társasága, az állam jóléte maximumának biztosítását ismerte feladatául, míg a középkor keresztyén egyházi bölcselete ugyan ezen pogány gondolattól vezérelve, kereste az üdvözülés módjait s csak theokratikus kiépítésében ölelte föl magába a társadalom boldogítását. Ellenben Hegel, valamint Comte philosophiája már az élet államtársadalom-vallási felfogásán alapul; Schopenhauer és Hartmann pessimismusa pedig, szabadulni óhajtván a zsidó vallási hagyományoktól, önkénytelenül is a buddhizmusba tévedt bele. Így volt a philosophia mindig azon eszmék kutatási mód-

szere, melyeket a vallási benyomás hagyott az emberiség gondolkodásában.

Ugyanezt a theoriát alkalmazza Tolsztoj a positiv tudományokra is. Annyi tudomány van, a hány vallás. Minden vallásnak van bizonyos gondolatköre, melyet tanulmányoz és minden tudomány magán hordja bélyegét annak a vallásnak, melynek szempontjából kutatásai kiindulnak. Így a renaissance korában fölújított és jelenleg keresztyén cím alatt virágzó pogány tudomány mindig azon föltételek vizsgálata volt, melyek mellett az ember legnagyobb jólétét érthette el. A bramán és buddhista tudomány mindenha azon viszonyokat vette tanulmánya tárgyául, melyek folytán az ember megszabadulhat földi siralmaitól. A zsidó tudomány, illetőleg a Talmud ismerete azokat a körülményeket fejt ki, melyek között a választott nép elhivatása legmagasabb színvonalára emelkedhetik. Végre a keresztyén egyház tudománya mindig azt kutatta, hogyan üdvözülhet az ember s ezt Tolsztoj igaz keresztyén tudományánál a Legfőbb, az isteni akarat céljainak megismerése fogja helyettesíteni.

Ezt a kissé különösnek látszó elméletet Tolsztoj azzal próbálja indokolni, hogy a bölcelem és a tudomány elégtelenek az embernek a világegyetemben elfoglalt helyzete feltüntetésére, mert eszmefejtéseik alapja csupán az emberi értelem, már pedig az embernek az universonhoz való viszonyát nem csupán az értelem határozza meg, hanem szellemi erői által támogatott érzéki felfogása. Bármint sikerüljön is meggyőznünk valakit arról, hogy az eszme a való lét, hogy az anyag atomok csoportozata, hogy az élet testiség és akarat, hogy a hő, fény, mozgás, villamosság ugyanegy erő különböző nyilatkozatai: nem határozhatjuk meg ezzel egy kínból, gyönyörből, reményből és aggodalomból összegyúrt lénynek a világhoz való helyzetét. Ezt csak a vallás magyarázhatja, mikor azt mondja: «a világ érted van, szedd életed gyümölcsét»; vagy pedig: «Isten választott népéből való vagy, szolgálj e népet, teljesítsd Istened parancsait s népeddel együtt részese leendesz a legfőbb üdvösségnek»; avagy ismét: «semmi sem vagy egyéb, mint egy korlátlan akarat eszköze, mely téged a világba küldött, hogy küldetésedet elvégezd; ismerd meg ezt az akaratot és hajolj meg neki, mert ez az egyetlen tökély, melyet elérhetsz».

Innen az, hogy míg a bölcelet és tudomány megértéséhez tanulmány és készütség szükséges, addig a vallás megértéséhez ezek egyike sem kívántatik, sőt a fölösleges tudás inkább akadály. Egy embernek, hogy a világban elfoglalt helyzetét megértse, nincs szüksége tudományra, csak le kell mondani a világi

hiúságokról s öntudatára jutni gyarlóságának, a mi az evangélium szerint leginkább gyermekek és együgyűek sajátja. Ezért látjuk, hogy a legegyszerűbb, legtanulatlanabb emberek sajátítják el oly tisztán a legmagasabb keresztyén életfelfogást, míg a legképzettebbek nyers pogányságban vannak elmerülve. Példának okáért magas látkörű és felvilágosult emberek teszik magokévá az élet azon schopenhaueri felfogását, mely a személyes jólézés és fájdalomatlanság biztosításában áll, vagy a tanult egyházfők azon meggyőződését, mely a lelki üdvösséget a kegyzserekhez látja kötve, holott ugyanakkor egy olvasni sem tudó orosz sectarianus paraszt a legkönnyebb eszközökkel jut el ugyanazon magas életfelfogásra, mely a világ legnagyobb bölcseit, egy Epictetust, Marcus Aureliust, Senecát jellemzi.

Ki kell jelentenünk, hogy ennek a mystikus, sejtelmes ösztönnel, mely tehát sem nem tudományos, sem nem philosophikus, hanem a szó legteljesebb értelmében közvetlen természetű, maga Tolsztoj sem bír más nevet adni, mint a mit theologiai értelemben *kijelentésnek* nevezünk. Tényleg úgy magyarázza azt, mint a végtelen szellem megnyilatkozását az emberben.

De arra sem bír Tolsztoj feleletet adni, hogy van az, hogy ezer évvel ezelőtt az emberek képtelenek voltak megérteni, hogy létezeljajukat nem meriti ki az egyéni boldogulás s hogy sok időnek kellett eltelnie, míg eljött a kor, a midőn az élet magasabb család-államársadalmi eszménye föltárult gondolkozásuk előtt. És mikor végre a keresztyén világfelfogás győzelmesen tört útat magának az emberi civilisatióban, honnan van az, hogy épen egy bizonyos időben, egy bizonyos helyen, egy bizonyos embernek vagy embereknek jelentkezett először?

Hagyjuk e kérdéseket, melyekre úgy sem nyerünk Tolsztojtól feleletet s vizsgáljuk inkább, hogy minek tulajdonítja ő a keresztyén humanismus terjedésének akadályait? Oka ennek, Tolsztoj szerint, hogy korunk vezérszellemei a renaissancetól föltámasztott pogány életphilosophia által kalauzoltatva, nemcsak hogy nem értik az igazi keresztyénség szellemét, mely az emberiség jövője irányát mutatja, de nem is igyekeznek azt megérteni. Tudományukban elszakadva a keresztyénségtől s látva, hogy tudományuk azzal össze nem egyeztethető, nem azt következtették ebből, hogy tudományosságuk 1800 évvel mögötte maradt a keresztyénségnek, hanem hogy a keresztyénség maradt hátra 1800 évvel. És innen az, hogy korunk tudományossága, daczára az anyagi világ tüneményei kutatásának

terén elért sikereinek, az emberi életre nézve vagy értéktelen maradt, vagy éppen veszedelmes eredményekkel járt.

*

Munkája második részében Tolsztoj az erkölcsi érzés alapjait vizsgálja, szoros összeköttetésben az ember vallásos természetével. «Ha a vallás — úgymond — az embernek e világban elfoglalt helyzetéről alkotott fogalma, mely kihat élete belső alakulására, akkor az erkölcsiség az emberi cselekedetek azon kriteriuma, mely e felfogásból önként foly. Mivel pedig az ember vallási viszonyulatának három ily felfogását tanultuk ismerni, tehát erkölcsi rendszerről is háromról lehet szó, t. i. a primitív, vad, individualistikus, a pogány család-állami, vagy társadalmi s a keresztyén-isteni morálról.

Az első a pogány vallások azon közös tantételéből foly, melynek ismervét az egyén öncélú meghatározásában láttuk s melyhez képest a morál czélja mindaz, a mi az egyes ember elégedettségét biztosítja. Ebből az elméletből támadt az epicureismus s a mohamedanismus erkölcstana, mely itt és a túlvilágon minden boldogságot ígér az egyénnek, valamint a keresztyén egyházi erkölcstan, a személyes üdvözülésről szóló tanával s az utilitarismus. De ide sorozza Tolsztoj a buddhista morált is, a maga szenvedőleges boldogság-eszményével s a pessimisták tanításait.

A második erkölcsi eszményből vezeti le Tolsztoj mindazokat az erkölcsi tanokat, melyek az emberiségtől odaadást követelnek bizonyos általánosabb életszervezethez, melynek jólétre juttatása életczélja. Az egyes ember vágyai és szükségletei csak ezen az életkörön belől találhatnak kielégítést. Ilyen a görög-római világ morálja, mely az egyént a társadalomnak áldozza fel; Khina erkölcsi rendszere, a zsidó erkölcstan, mely a választott nép hivatásának s a mai keresztyén-állammorál, mely az állam jólétének rendeli alá az egyes ember érdekeit. Ezt a felfogást tükrözi vissza a nők helyzete is, kiktől önfeláldozást követelünk a család s különösen a gyermekek érdekében.

A harmadik álláspont jelzi itt is a legmagasabb erkölcsi-ségi ideált, mely az ember magatartását a Legfőbb Akarathoz viszonyítja s a mit Tolsztoj kifejezve lát a pythagorikus, stoikus, buddhista, bramán és taoista iskolák eszméiben, továbbá az igaz keresztyén erkölcsi parancsban, mely nemcsak az egyéni akaratról való lemondást, nemcsak a személyes, de sőt a családi, társadalmi és állami érdekeknek is háttérbe szorítását követeli meg az isteni akarat beteljesedésére való tekintettel.

Ámde itt is vajjon minő értéket tulajdoníthatunk a Tolsztoj szép elmélete szerinti morálnak, ha tudjuk, hogy az teljesen önkénytelen, mert hiszen rögtön hozzáteszi Tolsztoj, hogy «minden ember, bármit valljon vagy prédikáljon is morál gyanánt névleg, bármelyik álláspontot higgye is igaznak, ettől egészen függetlenül csak a három jelzett vonatkozás valamelyikében találja meg igazi, *őszinte* moralitása mértékét». E szerint például hiába akar valaki a társadalom, az emberiség, az isten-akarát eszményeiért lelkesülni, ha a világhoz való viszonyát másképp egyéni boldogulása céljában látja, cselekedeteit mindig az a rugó fogja intézni, mert nem is cselekedhetik másképp, míg a világhoz való viszonyának felfogása nem módosul. Viszont bármit beszéljen is keresztyén erkölcsi meggyőződésről az, a kinek a világgal szemben elfoglalt álláspontját a család, törzs, haza vagy nemzet szolgálata szabja meg, azért erkölcsi természetűe mégis család- és államerkölsi jellegű lesz, s ha választani kell maga és a társadalom java, vagy Isten akaratának végrehajtása közt, cselekvése inkább embertársai java felé fog hajlani, mert abban ismeri föl létezése célját.

Az erkölcsiség ekkép nem függetleníthető a vallástól, mert nemcsak hogy annak kisugárzása, de egyenesen benne is foglaltatik. Látni ezt azoknál a nem keresztyén bölcséknél, kik meggyőződve arról, hogy a keresztyén morál nélkülözhetlen, úgy akarják azt a magok nem keresztyén philosophiájukból levezetni, mintha a keresztyén erkölcsstan az ő pogány vagy társadalmi rendszerük függeléke volna. Pedig a pogány philosophia határozottan ellentmond a keresztyén eszménynek. A pogány alapon álló bölcselmi rendszerek ezen lehetetlen egyeztetési kísérletének a létező keresztyén morállal, tulajdonítandó az új philosophia rettenetes abstractiója, érthetlensége, szeretet-hiánya s az élettől való elzárkózása. Tolsztoj e gáncs alól csak Spinozát veszi ki, kinek philosophiája — habár nem is volt keresztyén — igazi keresztyén vallásos alaphól indult ki, valamint Kantot, ki etikáját merészen függetlenítette metaphysikájától. Ellenben Schopenhauernél látszik már az ethika és metaphysika mesterséges egyeztetésére való fáradságos törekvés.

Lehetetlen mindezek után tagadni, hogy a keresztyén etikának eredeti és szilárd talapzata van, mely független a philosophiától. Belátta ezt a boldogtalan Nietzsche is, mikor elismerte, hogy minden erkölcsi szabvány a létező nem keresztyén philosophia álláspontjából csupa álság és hypokrisis és hogy jobb, előnyösebb, észszerűbb az emberre nézve, hogy az «Übermensch» társadalomnak legyen tagja, semmint hogy ahhoz a tömeghez tartozzék, melynek a társadalmi állapot lépcsőjéül

kell szolgálni. A pogány vallásos életfelfogás semmi philosophiai combinatiója nem képes bebizonyítani, hogy jobb és észszerűbb egy emberre nézve nem saját óhajtott, elérhető és felfogható céljainak, vagy családja és társadalma céljainak élni, mint mások céljainak, melyek előtte érthetetlenek és elérhetetlenek a maga elégtelen eszközeivel. Az a philosophia, mely a lét eszményét az ember boldogulásában látja, soha sem bizonyíthatja be gondolkozó lényeknek a halál örökké jelenlevő tudatával szemben, hogy neki le kell mondania saját óhajtott, érthető és bizonyos boldogságáról, nem mások bizonyos boldogsága érdekében, mert hiszen önfeláldozásának soha sem ismerheti következményeit, hanem csak azért, mert így *kell* tennie, mert ez *categoricus imperativus*.

Előttünk azonban egészen világos, hogy ebben sincs feloldhatatlan ellenmondás a Tolsztoj neo-christianizáló és a pogány philosophia eszménye között. Mert a világfejlés törvénye nem lehet más, mint azon mindenkéül álló akarát megvalósulásához fokozatosan közeledő tökély. Hiszen mi más végső alkalmazásában a keresztyén világ nagy erkölcsi elve, az önfeláldozás, a lemondás, az önmehtagadás Isten országának nem e földi életből vett örömeiért, mint a pogány közönség teljes megtisztulása, végső kibővülése a nemzet és állam határain túl a valódi világszellem, a humanismus eszményéig. A görögök, rómaiak igaz, nem sokat törődtek a földöntúli elettel, de vajjon nem voltak-e azért nagy és tiszteletreméltó, majdnem keresztyéni erényekre képesek: odaadásra, önfeláldozásra, lemondásra a maguk szűkebb eszményük, a haza, az állam, a szabadság iránt? Tolsztojnak könnyű a feladata, mikor a stoikus, a pythagoreikus philosophiai iskolákat egyszerűen kiszakítja a klasszikus ó-kor kulturéletéből; de vajjon nem összefüggő szoros productumai voltak-e azok a legteljesebb virágzásra jutott görög-római civilizationának s nem épen belőlök nyerte-e legnemesebb gondolatait a keresztyén erkölcsstan?

Nehezebb ennél a keresztyén ethika és a pogány tudományosság alaptételei kiegyeztetése azon a téren, mely Tolsztoj elmékedéseinek utolsó fázisát képezi, t. i. a fejlődéstani elvek szempontjából. Semmi sophisma nem vitathatja el, hogy az evolutionismus hypothesis elválaszthatatlan a létért való küzdelem és az alkalmasabb kiválása teoriáitól, a mi pedig azt jelenti, hogy minden embernek, ha fenn akar maradni, vagy ha társadalmát fenn akarja tartani, igyekeznie kell, hogy erősebb legyen vagy hogy társadalmát erősebbé tegye a kevésbé erős és alkalmas szervezetek hátrányára.

Ebben a pontban Tolsztoj mindenkéül Huxley-nek

egy felolvasásával száll szembe, melyben a hirneves angol tudós az etikai fejlődés tételeit következőkben fejtegette. A kiválás törvénye nyilvánvalólag ellenkezik az erkölcsi törvénnyel. Tudta ezt a régi görög és hindu világ is s azért mindkettőnek philosophiája és vallása az önmegtágadásban csucsodott ki. Ez azonban Huxley szerint nem a helyes conclusio, hanem a helyes ez: van egy kosmogonikus törvény, mely szerint minden teremtmény küzdelmet folytat a létért egymással s csak a győztes marad fenn. Az ember is alá van vetve e törvénynek s általa lett az, a mi. De ez a törvény ellenkezik a moralitással. Hogyan egyeztetendő tehát ki azzal? Egyszerűen úgy, hogy létezik egy társadalom-fejlesztési processus, mely a kosmikai processus feltartóztatására s etikai elvvel való helyettesítésére törekszik s melynek eredménye többé nem az «erősebb», hanem az etikai értelemben vett «jobb» túlélése lesz.

Azt is megmondja Huxley, milyen bázison történik ez a processus. Az emberek ugyanis, csak úgy, mint az állatok, társaságban szeretnek élni s azért mindinkább elnyomni, kiirtani hajlandók maguk közt az oly törekvéseket, melyek a köz fennállítására veszélyesek. Tehát Huxley az indulatoknak a köztársadalom fennállása érdekében való megfékezésében, a büntetéstől való félelemben látja az etikai processus. Tolsztoj ennek ellene mond. «Azt hiszi Huxley, — kiált fel metsző iróniával — hogy Angliában, a maga ír elnyomásával, a gazdagok esztelen fényűzésével, opium- és szesz-üzérkedésével, véres háborúival, kereskedelmi és politikai érdekből indított népiirtásaival, titkos bűneivel és hypokrisisével — mindenki, a ki nem lépi át a rendőri tilalmat, erkölcsös ember?»

Az erkölcsiség — folytatja — állandó fejlődés tárgya, ennél fogva a társadalom intézményes rendjének kötél és vérpad segítségével való fentartása, a melyekre, mint a moralitás eszközeire Huxley céloz, nemcsak nem megóvása, de egyenes megsértése az erkölcsi rendnek. Ellenben a fennálló szabványok minden oly túllépése, mint a milyen Krisztusé és tanítványaié volt, a római provincia rendeleteivel szemben, vagy mint a milyen a létező intézményeknek való ellenszegülés olyanok részéről, kik vonatkoznak résztvenni az esküdtszéki ítéletekben, katonai szolgálatban, katonai célokra szolgáló adó fizetésében, nemcsak nem ellenkezik a moralitással, de annak egyenes föltétele. Ily módon az a kannibál is áthágja társadalma törvényeit, ki vonakodik résztvenni az emberevésben. Tehát habár a társadalom szabványainak áthágásai lehetnek erkölcstelenek is, de viszont minden igazi moralis mozgalom, mely az erkölcsiség ügyét előbbre vinni alkalmas, csak a társadalom egy vagy más intézkedésé-

nek átlépésével valósulhat. Következésképp ha létezik a társadalomban oly törvény, mely a személyes jó feláldozását követelné, az egész társadalmi gépezet egysége megőrzése érdekében, az nemcsak hogy ethikai elv nem volna, hanem egyenesen a létért való küzdelem törvénye lappangó, rejtett formában. Csak a létért való harcz alanyai változnának át egyénekből az egyének agglomeratioivá; de a küzdelem nem szünnék meg, csak fegyvere az erősebbet találná. Ha a létért való küzdelmet az élet örök törvényeként elfogadjuk, — pedig azt Tolsztoj is elfogadja — akkor a társadalmi haladás theoriáját ebből lehetetlen levezetni, mert az a küzdelem állandósítása a családok, fajok és államok között, fokozott kegyetlenséggel és fokozott erkölcstelenséggel. Így Tolsztoj s való igaz is, hogy az «élet versenye», «a létért való küzdelem», «az erősebb túlélése» stb. nem az erkölcsi eszmekörből vett szavak. Úgyde a fejlődés emberi fokán már a haladás annyira szorosan összefügghet az erkölcsi magatartás föltételeivel, hogy e fokon a «jó» eszméje már igen könnyen helyettesítheti az «alkalmas» vagy az «erősebb» fogalmát, úgy, hogy az észszerű rationalismusnak itt sincs oka egyenes támadásra.

A gondolkodás képessége magával hozza kétségkívül azt, hogy a lehető legjobbat gondoljuk. Az idealismus az embernek vele született hajlama és szükséges ellenlábas a rationalismusnak. A természet evolutionisticus felfogása mellett is előbbutóbb eljő az idő, mikor a küzdelem kifárad, mint mikor fegyverzetlen tömegek állnak szemben a törvény és rend szervezett fegyveres erejével. Ekkor következik be annak a szüksége, hogy magunkon kívülről hívjunk segítséget; oly erőktől, melyek nincsenek az értelem felelősége alá vetve. Szoros és szükségszerű lánczolat kapcsán szítunk ekkép a valláshoz, mely nem egyéb, mint a saját létezése igazolását kereső idealismus, mely a keresztyén vallásban készen találja azt, mire szüksége van. A mit a hit — mely lényegében spiritualis optimismus — megkövetel, az nem az, hogy tárgya bebizonyíthatólag igaz legyen, hanem hogy ellenkezőjét lehetetlen legyen bebizonyítani s ez a föltétel megvan a keresztyén kijelentésben.

Krisztus vallása egyedül áll az élet és természet eszményítésének tökélyében, ezért a keresztyénség az emberiség praedestinált vallásának, az ember által elérhető legmagasabb vallásnak tekinthető. Buddha és Mahomet csak két ellenkező polusát képviselik annak a fejlődési processusnak, melyet a természet a tudományos felfogás szempontjából tár elénk. A keresztyénség mindkettőnek fölötte áll. Mahomet azt a vallást csinálta meg, melyet az evolutio tana csinálna meg, ha szük-

sége volna arra, míg a buddhizmus eredet-formájában nem egyéb, mint önmagunk felsőbb erőknek való teljes átengedésének vallása oly célból, hogy eszközei legyünk a természet akaratának. Ezzel szemben a keresztyén vallás a nagy világharcz kibékítése egy jóltevő hatalom gondolatában, kit atyának ismer el.

A keresztyén hittan igazi törekvése nem a hit, a miből Tolsztoj kiindul, hogy a pozitív világrendhez alkalmazkodjék, vagy abból meritse utólagos igazolásait, hanem hogy fölülemelkedjék rajta. Ekkép értelmezve, a rationalizmus és idealizmus, az evolutionizmus és keresztyén ethika között nincs ellentét, mindkettő egy kútfőből ered, szükségképeni kisugárzása az emberi elmének s a kettő közt egyeztetetlenséget keresni szerintünk egészen felesleges.

Várnai Sándor.

II. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

BOSSUET EGYHÁZI BESZÉDEI, fordította és bevezetéssel ellátta *Acsay* Ferencz, a győri főgymn. igazgatója. I. kötet. Bossuet arczképével. A panonhalmi sz.-Benedek-rend kiadása. Ára 5 frt. Esztergomban, Laiszky János, Budapesten Kókai Lajos bizománya. A nagy szellemek alkotásai közkinccseket képeznek s egyéniségük kiválósága mellett az elfogulatlan ítélő szemében merőben háttérbe kell szorulnia annak, hogy az illetők pl. minő felekezeti álláspontot foglaltak el; mely hittani nézeteknek adtak kifejezést; csztozunk-e azokban, avagy nem? Az az erő, mely bennük nyilvánul, egyetemleges hatást gyakorol, a mely alól senki ki nem vonhatja magát; a formának az a tökélye, a melyben gondolataikat, érzéseiket kifejezték, mindenha és mindenkinek példányul szolgálhat; a tartalomban, a részleges igazságok mellett azok az egyetemes, nagy igazságok, a melyek épen a valódi nagyságot kölcsönzik a kiváló szellemeknek, mindig és mindenkire nézve csak haszonnal, tanulsággal és magasabb szellemi élvezettel kínálkoznak, mély benyomást tesznek és főlegelőleg hatnak. Kinek jutna eszébe kicsinyelni, vagy a történelem nagyjai közül kitagadni Homerost, Virgiliust, Horatiust, Cicerót vagy Tacitust azért, mert a pogány világnézetnek képviselői? Irodalmi értékük és az emberi szellemre való hatásuk kisebb-e e miatt? Avagy egy Bossuet, Bourdaloue, Massilon, vagy Pázmány Péter kisebbek-e azért, mert a római catholicismust, annak dogmáit és hagyományait fejezik ki s egy más világnézetet hirdetnek, mint a protestantismus? A miben írói és szónoki erejük rejlett, az, az erők fenmaradásának és hatásának természeti törvényei szerint mindenha és mindenütt működik, hat és mély benyomást gyakorol. Csak az olyan Jansen-féle parányi méretű és célzatos írók kicsinyelhetnek valakit pusztán azért, mert nem az ő felekezetükhöz tartozik és tagadhatnak meg valakitől minden érdemet, mert az egy más világnézetnek a képviselője. Mi, a mi egyházi álláspontunkon Bossuetről — mert hiszen most épen az ő munkájáról van szó — nemcsak azt

mondhatjuk, a mit Nisard mondott róla a francia irodalom történetében, hogy «kétségen kívül a mai kor gyermekére a rejtelmek szörszálhasogató vagy merész magyarázata nem fog oly benyomást gyakorolni, mint a tizenhetedik század hívőire», hanem még azt is, hogy beszédei egy a mienkétől merőben különböző hiltani álláspontot foglalnak el, más szellem él azokban, mint bennünk, más világ az, mint a miénk: és mégis csak örömmel és elismeréssel fogadhatjuk mi is, hogy e nagy szellemnek munkái irodalmunk kincsei közé átültetettek, hazai nyelvünkre lefordítatván, mind nagyobb kör által hozzáférhetőbbekké váltak. Mert az, a mi Bossuet beszédeinek főltárgya, a mi rajzainak eredetije: az az ember, a ki pedig a maga erényeivel és hőnével, képességeivel és gyarlóságaival, vágyaival, törekvéseivel és szenvedélyeivel, gondolataival és érzéseivel mindig ugyanaz. Az pedig, a ki Bossuet beszédeinek is eszményképe, kezdő-, köz- és végpontja, ugyanaz a Krisztus, a kinek neve által tartatunk mi is meg, a ki tegnap és ma és mindörökké ugyanaz. Bossuet is a világtalány megoldását az Isten szeretetében s e szeretetnek a Krisztusban való kijelentésében látja. A nagy szónok szíve különösen a Krisztus festésében mutatkozik. A legmélyebb szeretettel csügg annak fenséges alakján és megváltó hatalmát tartja a világ üdvösségének alapjául. Bossuet a bibliával és az egyházi atyák irataival termékenyítette meg lelkét s bámulatos élelműséggel tudja feldolgozni a bibliai jeleneteket, feltárva azok legapróbb részleteit és alkalmazásukban páratlan művészettel járva el. Ime a tartalmi közös kincsek, a melyekből mi is osztályrészt vehetünk. Aztán az írónak az a rendkívül finom stylusa, módorának az az előkelősége, előadásának az a plasticitása, a színhatásoknak az a meglepő változékossága, a conceptio ujsága, a művészi és mégis természetes elrendezés, az az erő, mely azonban erőszakba soha se megy át, mintha mindig érezné, hogy brüsseli csipke-karing korlátozza az izmok duzzadását és híbor-palást suhog lépései után, amaszt széltépní, emezt letaposni nem szabad, — vajjon mind e tulajdonságok tanulmányozása nem gazdagíthat-e minket is és nem kívánhatjuk-e, hogy lelkészeink és a fiatal Timotheusok, a lelkész-növendékek ragadják meg a kínálkozó kedvező alkalmat és tanulmányozzák e művet, a melyet most egy igazán gondos, lelkiismeretes, erőteljes és szép fordítás tett élvezhetővé azoknak, a kik az eredetit nem olvashatják. A fordítónak is egyenesen az volt a célja, — a mint ezt az előszóban részletesen kifejti — hogy mintát adjon pap-társai és a pap-növendékek elé. Az, a mit a fordító az előszóban, ebben az önmagában is már értékes tanulmányban, az egyházi szónoklatról és annak a pap-növendékben kívánatos tanításáról mond, majdnem szóról-szóra reánk is alkalmazható, nekünk is szól. «Két ténny — úgymond — kétségtelenül megállapíthatunk: először is azt, hogy növendék-papságunk előkészülete (t. i. a homiletika terén) nagyon is felszínes; másodsor meg azt, hogy egyházi irodalmunk nem nyugszik biztos esztetikai elveken.» Ez a diagnózis — fájdalom — ránk is talál. «Ha tehát — folytatja —

azt akarjuk, hogy egyházi szónoklatunk színvonala emelkedjék, először is meg kell állapítanunk e műfaj szabályait mind tartalom, conceptio, mind előadás tekintetében s ez alapon venni vizsgálat alá a szónoklati termékeket; másodsor pedig a növendékeket minden módunkban álló eszközzel rá kell segítenünk, hogy e műfajt lehetőleg önállólag is tudják művelni, mindenek felett pedig, hogy az egyes szónoki beszédeket józan, művelt ízléssel legyenek képesek megítélni.» És a miket fordító az ezen czél elérésére alkalmas eszközökül megjelöl, azokból is tanulságokat meríthetünk mi is. Így nálunk is elsőrendű szükség volna mindjárt az első évben a theológiákon a bibliát olvastatni, elemezni s egyes gyakorlati magyarázati fejtegetésekkel kísérni; módot kellene nyújtani arra, hogy az ifjak aesthetikai képzettségüket, mely a gymnasium végzésével megszakadt, fejleszthessék; már az első évekkel rendszeresen iratni kellene elmékedéseket, hogy egyrészt a vallásos irányba mind jobban belemélyedjenek a saját erejükből, másrészt, hogy irályuk izmosodjék; minden tekintetben classikus egyházi beszédeket kellene velük elemezni conceptio, szerkezet és előadás tekintetében, akkor, a mikor a homiletika elméleti szabályait már megismerték és havonként legalább is egy beszédet kellene készítenie minden növendéknek, a melyeket aztán a tanár rendszeres bírálattal látna el; a classikus beszédek elemzésébe pedig bele kellene foglalni a világirodalom összes nagy szónokát legalább is egy beszéddel; e czélból az első teendő volna egy, alapos jegyzetekkel felvilágosított chrestomathia kiadása stb. A jelen munkát is fordító már e gyakorlati czélra tekintettel adta ki. Az előttünk lévő első kötet Bossuetnek szorosán vett egyházi beszédeiből összesen harmincznyolczat foglal magában és pedig abban az időrendben, a mint Bossuet elmondotta őket. Függelékül összehasonlíthatás kedvéért e beszédekhez *Bourdalonuak* (A gondviselésről), *Massilonnak* (A végső töredelmességről) és *Pázmány-nak* (Miért lett Isten emberré?) egy-egy prédikációja van csatolva; míg az egész mű bevezetése gyanánt Bossuet rövid életrajzát, beszédeinek történetét, Bossuet szónoki fejlődését és forrásait kapjuk. Már ez a bevezető tanulmány határozott bizonyosságot tesz nemcsak a fordítónak nagy utánjárásáról, öntudatos kritikával végzett munkájáról, hanem arról a készségéről is, mely Bossuet classikus beszédeinek méltó commentálójává teszi. És valóban a fordítás a lehető legsikerültebb. A nyelvet kitünően kezeli, az eredetinek ereje és finomsága jól van visszaadva, szinte érzi az ember a fordításon is a franczia nyelvnek hajlékonyságát és választékosságát. Megérzik ugyan, a «kötelem», a «közellen» s eféle modern szavakon, hogy Bossuet ízlése ilyen rossz szavakat — ha ő is magyarul írt volna — nem használt volna; de hát ezek felett nem akarunk nyelvészeti vitába bocsátkozni. Olyan kicsiségek, hogy szót is alig érdemelnek. A fődolog az, hogy az eredetinek minden szépségét bőségesen élvezhetjük igazán magyaros, magas irodalmi színvonalon álló, előkelő fordításban. Szívesen várjuk a kilátásba helyezett II. kötetet, a mely Bossuetnek az

egyházi beszédeinél is nagyobb szabású dicsőítő és halotti beszédeit fogja tartalmazni, kiegészítve Fléchiernek és Mascaronnak egy-egy halotti s Pázmánynak egy dicsőítő beszédével.

JÉZUSHOZ VEZETŐ ÚT czímen jelent meg magyar fordításban a «nemzetközi vallásos iratokat terjesztő egyesület» kiadásában *White E. G.*-nek «Steps to Christ» czímű munkája, a mely az ilyen természetű irodalmi termékek között egyike a legnemesebbeknek. Mély evangéliumi szellem hatja át és a mint végig vezet azon az úton, a mely a bűnösségből, az Istentől való félelemtől a Krisztus által való megigazulásig és az Úrban való örvendezésig, a nála megtalált békességig visz, lépésről-lépésre mutatja meg ez útnak egyes pontjait, a melyekről mind tágabb kilátás nyílik az üdv-világ felé. A keresztyén fejlődésnek természetes lélektani mozzanatai vannak meglepő és mély benyomást tevő igazsággal feltárva. Az Istennek az emberek iránt való nagy szeretetéből, mint hitéletünknek és üdvösségünknek alapjából indul ki. E nagy szeretettel szemben az ember csak bűnösségét és erre való méltatlanságát érzi. A bűnösnek szüksége van a Krisztusra, mint megváltóra, hogy közeledni merjen Istenhez, a tiszta szentséghez és igazsághoz. A lépések az Istenhez való közeledésre: a bűnbánat, a vallástétel és önmagunknak a Krisztusnak való átadása. Ez utóbbi tulajdonképen a hit, e hit feltétele alatt Isten gyermekeivé fogadtatunk s a mikor áthat az istenfűség tudata, megkezdődik a tulajdonképeni keresztyén életben való növekedésünk, életünket ez a tudat nemesíti meg és ösztönzi munkára, leszünk a Krisztus munkatársai, nagy és szent előjogunknak tartjuk az imádkozást, kétségeink felett diadalmaszkodik az Isten beszédében, kijelentésének igazságában való bizodalunk és elérjük végül az Úrban való örvendezést, a nyugodtságot, a lelki békét. Ime a munka rövidre fogott tartalma, inkább csak vázlata, a melyet a legnemesebb, a legmélyebb evangéliumi gondolatok és egy keresztyén léleknek tisztult érzései tesznek teljessé. A tartalomhoz azonban egyáltalában nem méltó a fordítás. A fordító jobbnak is látta, hogy még csak meg se is nevezze magát. Angolul jól tudhat, de hogy magyar stylusa egyáltalában nincs, annak élénk bizonyítéka ez a munka. A legszebb gondolatokat tönkre teszi nehézkes, érthetetlen, magyartalan és egészen közönséges fordítása által. Az a «nemzetközi vallásos iratokat terjesztő egyesület», a melynek tudtunkkal magyar nyelven ez az első kiadványa, majd ha nem lesz meg a várt kelete a műnek, bizonyára a maga jelentéseiben belármázza a világot, — a mint már ezt a külföldiek nem egyszer megtették — hogy ime a magyarok milyen hitetlenek, nem akarják a legjobb munkákat sem befogadni s a míg itt százezer példányszámra árusíthatjuk iratainkat, a magyaroknál alig kél el egy-két ezer stb., holott a hiba nem a magyarokban van, hanem van az ilyen egyesületek utazó megbízottjaiban, a kik tájékoztatlanul adják ki fordításra a munkákat s e miatt rendszeren olyan rossz, idegenszerű dolgozatokat kapnak, a melyek alig kellene valakinek, a népnek meg épen nem valók

élvezhetetlenségük miatt és a legjobb esetben is csak a colporteurök tudják valahogyan az ismeretleneknek a nyakára kötni. Rendkívül nagy szükségünk volna pedig ilyen Withe-féle mélyen vallásos munkákra, a melyek építenek, felemelnek, vigasztalnak és magasabb szellemi élvezetet nyújtanak; de az ilyen fordítás, mint a minő előttünk van, valóságos merénylet a magyar irodalom ellen és nem figyelmeztethetjük elég komolyan a nevezett egyesületet, hogy fordítóit válogassa meg jobban, ha csakugyan keresztyéni szeretetből a mi népünk javára is akar munkálkodni. Az egész fordításnak alig van egy ép, a magyar nyelv szellemének megfelelően alkotott mondata; alig egy igazán zamatos, törül-metszett népies kifejezése. Eféle munkával nem lehet hatni; mert nem arról van szó, hogy nem szép a fordítás, hanem, hogy érthetetlen és megemésztethetetlen és így a héj alatt lévő, különben rendkívül értékes mag is hozzáférhetetlen, tehát nem táplálhat.

A SZÁZADOK, a magyar történelmi társulat közlönyének f. é. I—III. füzetében nagyobb tanulmányok: *Szilágyi* Sándor emlékbeszéde Salamon Ferencz felett; *Ráth* Györgytől «Két kassai plébános a XVI. században», *dr. Wertner* Mórtól: «A Güssingiek»; *Lánczy* Gyulától: Sienai dolgok. Magyarország és sienai sz. Bernardino, Capistrán János és II. Pius pápa; *gr. Wilczek* Edétől: Magyar tengerész az Anjou-korban; *Mátyás* Flórián: Szent István király kanonisatiója és *Kollányi* Ferencztől: Illicini Péter. A Tárcaiban *Thaly* Kálmántól: «Még valami 'Páriz-Pápairól» (II. füz.).

Az ERDÉLYI MÚZEUM cz. folyóirat, mely az erdélyi múzeum egyesület kiadványa (szerk. *dr. Szádeczky* Lajos, titkár), folyó évi I—IV. füzeté a következő nagyobb értekezéseket tartalmazza: *Fenichel* Sámuel: A dák kardokról; *dr. Szádeczky* Lajos: Hogy éltek az erdélyiek 2—300 évvel ezelőtt? *dr. Balogh* Arthur: A belga alkotmányrevízió (I. f.); *dr. Moidován* Gergely: Emlékbeszéd Felméri Lajos felett; *dr. Gyalui* Farkas: Egy székely katonaköltő a mult századból (Adorján Imre); *dr. Thallóczy* Lajos: Északkeleti Európa története s az újabb magyar irodalom (II. f.); *Bálint* Gábor: A mongol császárság története; *Györke* Lajos: A fogarasmegyei oláhok építkezési és lakásviszonyai (III. f.); *dr. Szamosi* János: A nők az ó-kori görögöknél; *dr. Boros* Gábor: Berzsényi aesthetikai és kritikai munkássága (IV. f.).

A MAGYAR MESE- ÉS MONDAVILÁG-ból, *Benedek* Elek öt kötetre tervezett nagy munkájából az Athenaeum kiadásában már az egész vállalatnak majdnem a fele jelent meg, a mennyiben az egészében 50 füzetre tervezett műből 24 füzet van már előttünk. A mesék és mondák valóban páratlan mesemondói routinnal vannak feldolgozva, azzal a népies közvetlenséggel, a mely mintha csak a boglya-kemence patkájáról szólana és mégis szinte művészi színvonalon, a mely a legkényesebb aesthetikai ízlést is kielégíti. A nép örök ifjú szellemétől üdék ez alkotások és a népnyelv kincseilől gazdagok. Csak úgy pazarolja a tős-gyökeres jellemző kifejezéseket; bár azt sem tagadhatjuk, hogy igen gyakran használ olyan

társzólásokat, a melyek a Királyhágón-innen alig-alig érthetők és annak az ifjúságnak, a melyhez első sorban szól a munka, itt-ott bizony megnehezíti egy-egy ilyen ismeretlen tájszó a szöveget. A mesék mind úgy tünnek fel az író dialectusában, mintha valamennyien a Székelyföldön születtek volna és a háromszéki havasok aljából indultak volna ki hódító útra a Tisza-Duna közére. De ez is az író erejét mutatja csak, a ki ennyire individualizálni képes a különböző vidékek közös tulajdonát képező alkotásokat. A mű egyes füzetének ára 25 kr. Megjelenik kétheti időközökben. Az I. és II. kötet ára díszes kötésben 3—3 frt.

Az Athenaeum KÉPES IRODALOMTÖRTÉNETÉBŐL a 31. füzet négy érdekes dolgozattal jelent meg. *Sebestyén* Gyula befejezi «A népköltészet és gyűjtői» című tanulmányát; *Szász* Károly Tompa Mihályról és költészetéről ír azzal a melegséggel és szeretettel, a mely mint barátokat egybekapcsolta és azzal a mélységgel, a mely le tud szállani a költő lelkébe s annak minden mozdulását megérteni és megérezni képes; *Riedl* Frigyes Petőfiről értekezik finom elemző kritikával; míg az utolsó cikkben *Beólhly* Zsolt kezdi meg Arany Jánosról írott tanulmányát. Itt még csak a bevezetés s a költő gyermekkora van. Ezt a füzetet is sok arczkép s egyéb illustratio díszíti, külön mellékletekül pedig Bajza «A királyra» cz. költeményének kézirati hasonmása és Eötvös szobrának rajza vannak adva. Egy-egy füzet ára 40 kr. Az egész mű körülbelül 35 füzet lesz.

b) Külföldi irodalom.

Holtzmann, NEUTESTAMENTLICHE ZEITGESCHICHTE. (Grundriss der theol. Wissenschaften. 2. Reihe 2. Bd). Freiburg i. Br. 1895., VIII., 260. l. Ára 4.50 márka. A munka az új-szövetségi kortörténet tananyagát a bevezetés után — a melyben a tárgy feladatát határozza meg és irodalmát ismerteti, — három főszakaszban tárgyalja. Mindenekelőtt az új-szövetségnek történeti alapjaival foglalkozik (57—135. l.); adja Palaestina politikai történetét Nagy Sándortól Krisztus után 70-ig, majd az új-szövetség politikai földrajzát, pénzeit, mértékeit és gondosan szerkesztett chronologiáját. A politikai földrajznál közelebbről különös súlyt fektet Itáliára, Rómára s a római tartományokra (96—106., 107—110. l.). A második szakasz a zsidó népeletnek az új-szövetségi írókig terjedő átalakulását ismerteti (186—245. l.). Itt ugyanazt a tananyagot tárgyalja, a melyet Schürer nagy művének II. kötete magában foglal, vagyis bemutatja a jeruzsálemi istentiszteletet, a synagógát, az írástudományt, a zsidó pártoskodást, a jeruzsálemi főtanácsot s a Palaestinán kívül lakó zsidóságot. Végül a 3. szakasz az új-szövetség korabeli zsidóságnak vallásos nézeteit ismerteti (186—245. l.). Tárgyalja itt a zsidóság anygal- és szellemhitét s a törvény mellett még annak hellenista befolyásoltatását is. A törvény s a messiási remények és üdvigérek közötti viszonyt kissé erőltetett módon foglalja a hellenismus alá, nem gondolva azzal, hogy a messiás

remények az ó-szövetségi zsidóságnak legjellemzőbb vallásos sajtáságaihoz tartoznak. A mű kitűnően tájékoztat az új-szövetségi kortörténet tananyagának rengeteg halmazában s az újabb prot. theol. tankönyvirodalomnak egyik legszebb terméke.

Christ, DIE SITTICHE WELTORDNUNG. Zürich, 1894 Ára 2 márka.

E mű felelet a haagai társaságnak a keresztyén vallás védelme céljából kitűzött ama pályakérdésére: hogy mit kell értenünk erkölcsi világrend alatt, min alapul ez s milyen viszonyban van az a vallásos hittel? Mint a múlt században a voltairianismus, úgy ma Comte Ágost positivismusa ura a műveltebbek kedélyeinek, mely minden valódi idealismus mellőzésével tisztán természettudományi alapon törekszik a mi világnézetünk megállapítására s cselekvésünk megfelelő átalakítására. A természettudományok behatása alatt Comte positivismusa szerint a jelenségek ethikai tekintetben is csak arra valók, hogy azokat megvizsgáljuk, azoknak utolsó okait és törvényeit kutassuk, mert csak ebben áll a tudománynak a célja. Az abszoltnak fogalmáról tehát nem szólhatunk, mivel tisztán csak a relativ értékűnek és érvényűnek megvizsgálására vagyunk utalva. Így hát a szellemi élet jelenségei és kérdései is tisztán csak természettudományi alapon vizsgálándók, mert a tudomány feladata Hellwald szerint az erkölcsiség, szabadság és jog eszméinek semmisségét mutatni ki, daczára annak, hogy ilyen s ezekhez hasonló illúziók az emberiségre nézve nélkülözhetetlenek. Ilyen körülmények között s a Comte-féle positivismus biologiai és sociologiai «tudományos hierarchiájával» szemben kétszeres örömmel kell üdvözlönnünk Christ pályanyertes művét, mely az ethikai idealismus álláspontjára helyezkedve, a spekulatio segítségével, tehát bölcséleti alapon törekszik az erkölcsi világrendnek, mint gondolkodásunkra nézve szükségképeninek a föltüntetésére. Nem matematikai döntő evidentiával, hanem tisztán ethikai alapon teszi vizsgálódásainak tárgyává az erkölcsi világot s az emberek és népek belső és külső életének megfigyelését, mi mellett az erkölcsinek úgy egyéni, mint társas közösségi és történeti nyilvánulására terjeszti ki körültekintő figyelmét. A belső tapasztalást közelebbről a lelkiismeret bizonyosságaival azonosítja, a mely a nélkül, hogy az emberi lélek munkásságának bármelyikével összeesnék, minden egyes functióra: tehát az értelemre, az akaratra s az érzésre egyaránt kiterjed s igazán az ember egész belsejében élő és ítélő bíróságnak mondható. Az akarat szabadságának kérdéséről helyesen mondja szerző, hogy az a legnehezebb pszichologiai és ethikai problémák egyike, mely sem a merev determinismus, sem pedig az elvont indeterminismus értelmében meg nem határozható. Az akarat szabadsága relativ értelemben veendő, a mely a lehetőségen túl nem terjedő s mint az embernek vele született képessége a többi képességekkel egyetemben fejlődik, meggyengül, sőt teljesen elvész, vagyis választó-szabadság az, a mely a helyes jellemképzés útján a jóra való állandó akaratelhatározás folytán az ember állandó tulajdonává válhatik. A lelkiismeret s az akarat

szabadságának meghatározása után a bűnnek kérdésére tér át a szerző s ennek lehetőségi alapját az akaratelhatározás képességében látja. Az erkölcsi világrendnek a vallásos hithez való viszonyánál vallja a szerző a kettőnek összetartozását, mert a «vallástalan morál logikai képtelenség». Az erkölcsi végczélok s az erkölcsi törvény eredete és érvénye be nem bizonyítható, mivel annak alapja a törvénynek felülről adott feltétlenségében s a Krisztus kijelentésében van. Művének e része a leggyengébb és leghomályosabb. Inkább egy elméleti kísérlettel, egy bölcséleti alaptervezettel van itt dolgunk, mintsem az erkölcsi világrend Fichte-féle idealis kérdésének egységes és összefüggő kifejtésével. Hiányzik épen a vallásosság és erkölcsiség, az erkölcsi világrend s a Krisztusban való kijelentés egymáshoz való viszonyának helyes felfogása. Egyetlen egy concret képet sem hoz fel a történelemből s az életből a maga gondolatainak kifejtésében, a minnek pedig nem volna szabad hiányoznia egy «az erkölcsi világrendről» szóló műben.

Franke, DIE ENTWICKELUNGSGESCHICHTE DES SITTlichen GEFÜHLs UND DIE PÄDAGOGIK. Bielefeld, 1894. Ára 1.50 márka. A «Sammlung pädagogischer Schriften» cz. vállalatnak egyik kiadványa e mű, a mely főleg «az erkölcsi érzetek eredetének kérdésére» s arra a kérdésre akar felelni, hogy «hogyan keletkezik a gyermekben az erkölcsinek megítélése s mely tényezők hatnak jótékonyan annak kifejlődésére?» Itt mindenekelőtt azokat a lelki erőket keresi, a melyek az erkölcsi érzület kifejlődését befolyásolják s e végből magának az érzetnek lényegét és eredetét veszi vizsgálat alá. Elveti ama Herbart-Nahlowsky-féle elméletet, a mely szerint az érzetek eredete az akadályozó és előmozdító képzetviszonyokban volna keresendő, a melylyel szemben szerző annak a meggyőződésének ad kifejezést, «hogy az érzet tisztán pszichologiai eredetű, teljesen önálló képesség, a melynek mint ilyennek, a képzetek világához semmi köze». A képzetek csak követik az érzeteket, úgy, hogy utóbbiak «a képzetek embryoinak és előfokozatainak» veendőek, vagy a kantianus Cohen szavaival kifejezve: «az érzet ugyan magával a képzetrel azonos, csakhogy a tudatnak korábbi fokozatán». Miután az érzet «csak azt hozza tudomásunkra, a mit maga a tárgy reánk nézve jelent», ép azért nem lehet a felvilágosodás pädagogiájával vallanunk azt, «mintha az értelem kiművelése tenné jobba az embereket». sőt inkább az intellectualismus erkölcsi tehetetlenségével szemben megfigyelésre és követésre méltó Caspari ama nézete, a mely szerint «az emberiség azért győzte le a természeti egoismust, mivel egy az állati világtól különböző s jobban kifejlett oly harmonikus alapterhességgel bír az egyéni érzetben, mint az egoistikus ön-érzetek s a részvét érzeteinek arany középútjában», mely lehetővé teszi a társas érintkezést s a természeti önző érdekek uralmának fokozatos legyőzését! Ehhez járul még az a körülmény, «hogy az emberi szellemnek lényege lehetővé teszi oly erkölcsi értékfogalmaknak a keletkezését, a melyek a pusztá mechanizmust túlhaladó tevékenységekben nyilvánul-

nak. Ilyen p. o. «az erkölcsi és jogi érdektudat kifejlődése a gyermekben». Az élénk részvét érzete az erkölcsi érzület kifejlődésének előfokozata, ép azért szerző szerint «az erkölcsi érzetek szülőanyja a család, s anyja és gyermek képezi az első erkölcsi gyülekezetet». Így fejlődik ki a családban «egy összakarat», a melynek személyes kifejezője az atya, mint a család feje. Így tárgyalja szerző «az erkölcsi érzetek fejlődési történetét», a melynek eredményét aztán pädagogiailag is értékesíteni akarja olyképen, hogy az etikát a történelemre s a psychológiára alapítja. A gyermeknél «a kötelességérzet élessége és finomsága» a földolog, meg kell vele értetni, hogy a ki enni akar, annak dolgoznia is kell, s a ki jogokat élvez, annak kötelességei is legyenek. Jogok kötelességek nélkül nincsenek s ezt a kötelességtudatot főleg a közösségi társas élet irányában kell kifejtenünk a gyermekben. Szerző szerint «az erkölcsiség ideáljai minden időben és népeknél különbözök». Ilyen sociaethikai eredményre el kellett jutnia annak, a kinek érzéke sincs a positiv vallás fogalma s a Krisztusban való isteni kijelentés pädagogiai jelentősége iránt. Tisztán psychologiai fejtegetésekkel semmire meggyünk a pädagogiában.

Sabatier. LEBEN DES HEILIGEN FRANZ VON ASSISI, übersetzt von M. L. Berlin, 1895. LXVIII., 346. l. Ára? Körülbelül egy éve annak, hogy Sabatier műve francia nyelven megjelent s páratlanul áll a francia vallásos irodalomban. Magyarul Balogh F. theol. tanár ismertette részletesen a «Debreczeni Prot. Lap» múlt évi folyamában. Azóta több nyelvre s így németre is lefordították. A fordítás correct, nyelvezete emelkedett, szép és lendületes. Csakis e vallási reformátorral s annak mély vallásos és szeretetreméltó személyiségével való legbensőbb rokonszenvezés adhatott ilyen sikerült átültetést. A Franciscus-legenda forrásainak bírálataival üdvösen egészíti ki Sabatier műve Hasenak 1856-ban kiadott classicus biographiáját. Őt szakaszban tárgyalja ugyanis Assisi Ferencz munkáit, életrajzát, diplomatiái adatait, a szerzetrend krónikaíróit s a Ferencz-rend külföldi történetíróit. A történelemben két Assisi Ferencz van: a pápás legendák Ferencze, a mint a pápai érdekek megalkották s a valódi históriai Ferencz, a mint az új nyomozás s ennek élén Hase Károly és Sabatier kikutatta, a mely a római csinált középkori ideállal minden tekintetben ellentétes. De annyi forrás és adat egyetlen egy írónak sem állott rendelkezésére, mint éppen Sabatiernek; nem csoda tehát, ha Sabatier munkáját a mai pápás irodalom, mint annak idején a Luther-életrajzokat, élesen támadja, az elfogulatlanabb francia és német olvasó közönség ellenben örömmel és élvezettel olvassa. Egy szép és vallásos középkori lélek drámája e mű, a melynek egyik érdeme az is, hogy a ferenczrendiek középkori mystikáját a prot. olvasó közönségnek megfelelő alakban bemutatta. Oly személyiséggel van itt dolgunk, kinek lényege a szeretet: a szeretet a gyengék és betegek iránt oly időben, a midőn Rómában a hatalmas III. Incze pápáskodott, ez az «inkább király, mint pap s inkább pápa, mint szent». A testvéri szolgálat e közép-

kori mintaképét prot. olvasók is örömmel és élvezettel olvashatják. Nem ártana, ha főbb vonásokban illetékes fordítónak a tollából magyar népünk is olvashatná, mert hiszen a mi tanulságunkra és épülésünkre is iratott meg.

Buchwald, WITTENBERGER ORDINIERTENBUCH VON 1537—1560. Leipzig (Wigand), 1894. V., 141. l. Les. 8r. Ára 10 márka. Egy becses egyháztörténeti okmánynak illetékes tollból való közzétételével van itt dolgunk, mely hennünket, magyar protestánsokat is igen közelről érdekel s új fényt deríteni van hivatva a reformáció belső történetének első félszázadára. Még a Luther-jubileumi évben, 1883-ban adta ki a wittenbergi seminarium jeles professora Rietschl «Luther és az ordinatio» cz. ünnepi iratát, a melyben egyszersmind a legrégebbi fölszentelési formulát is közzétette a ritka, reformációkorbeli kéziratokban gazdag wittenbergi parochialis levéltárból. mi mellett arra is utalt, hogy abban a levéltárban az ordináltaknak 1537—1560-ig, Melancton haláláig terjedő jegyzéke is található. Ezt publikálja most Buchwald, az ismert nevű Luther-tudós idézett művében. Eredetijét a megsemmisülés elől Hofmann general-superintendens mentette meg, ki azt Wittenbergben 1746-ban újból beköttette. Kár, hogy az eredeti kéziratban is az 1556—1557-ig terjedő időszakasz hiányzik. A lenyomat az eredeti kézirat után készült, az ordináltak számozva vannak s az életrajzi adatok marginális jegyzetekbe foglalattak. A 118—141. lapon személyi és helyi jegyzék is található, bár magyar és erdélyi vonatkozású részeiben helyenként hibás és hézagos. A jegyzékben 1980 ordináltak neve található, három utólagosan van pótolva. A wittenbergi ordináltaknak az eredeti jegyzéke felette becses segédeszköz a reformáció történetének tanulmányozásához, főleg az ordinatio s a lelkészi hivatal történetéhez, a melyből bőségesen meríthet az egyháztörténet s a liturgika-homiletika studiuma egyaránt. Ebből értesülünk arról, hogy az ordinánsok nem mindig tanult emberek, hanem különböző hivatásúak voltak s csak lassanként fejlődött ki az az egyházi gyakorlat, hogy csak theológiát tanult ifjak ordináltattak s lépbettek be a papi szolgálatba. Az ordináltak nevei nemcsak a szász választó-fejedelemségre szorítkoznak, hanem kiterjednek Ausztriára, Morvaországra, Erdélyre, Magyarországra és Dániára is, úgy, hogy e jegyzék helyi történelmi szempontból is felette értékes és érdekes. Ennyiben e jegyzéknek Buchwald-féle közzététele hivatva van a helyi és személyi vonatkozásoknak földerítésére a reformáció történetének alapos ismerete szempontjából.

**A Magyar. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1895. márczius 1-től 1895. április 1-ig befolyt összegek
kimutatása:**

1. Pártfogói alapítványa után kamatot fizetett: 1894-re: Szász Domokos erdélyi püspök.

2. Alapító tagok alapítványi kötvényei után befolyt 5%-os kamatok 1893-ra: Móricz Pál budapesti földbirtokos. 1894-re: Érmelléki ref. egyh. megye. Pozsonyi ev. theol. akad. könyvtár. Móricz Pál budapesti földbirtokos. 1895-re: Özv. Czékus Istvánné (Rozsnó). Érmelléki ref. egyh. megye. Felső-Zempléni ref. egyh. megye. Pápai ref. egyh. megye. 1896-ra: Pápai ref. egyh. megye.

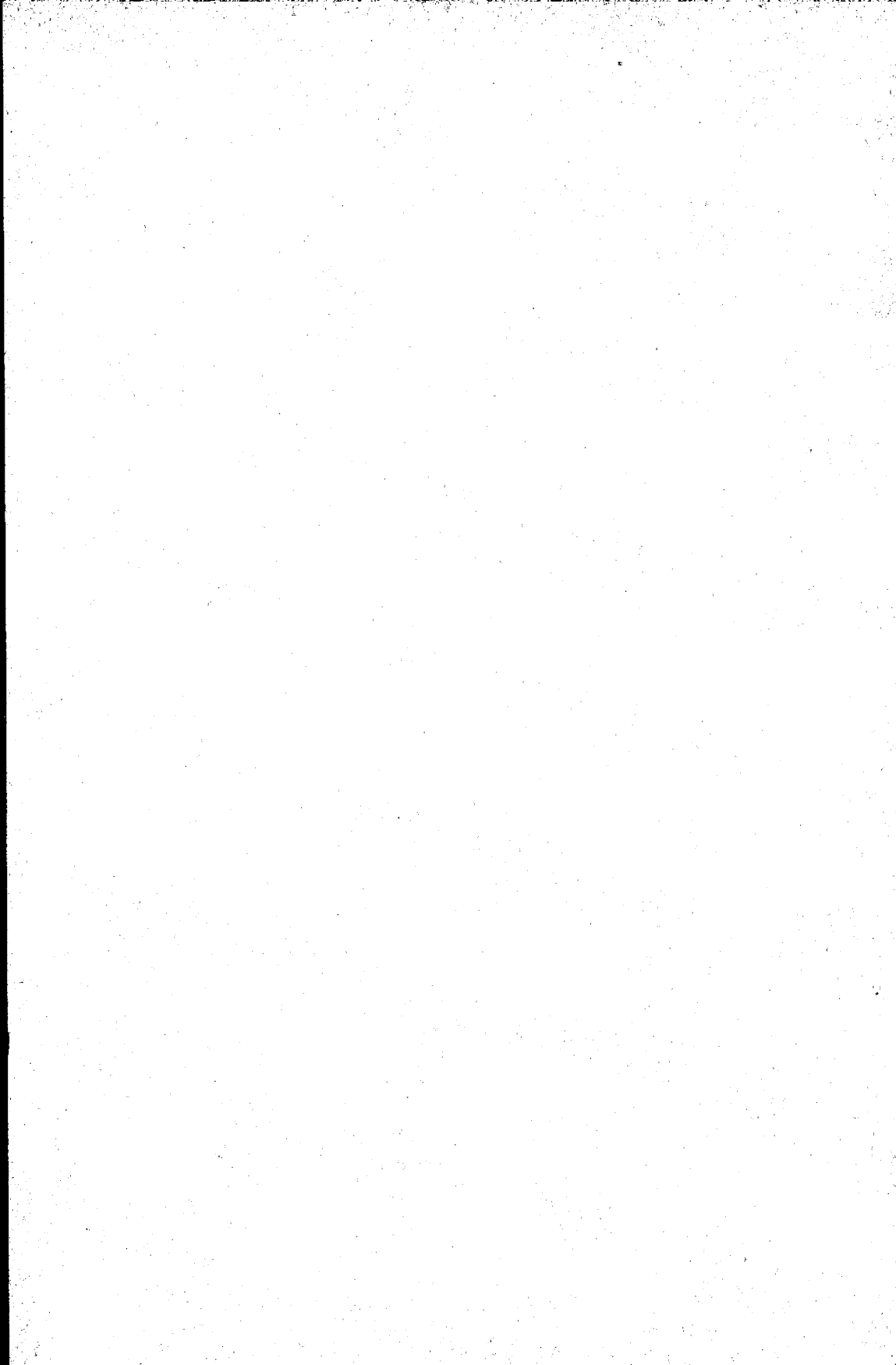
3. Tőkebefizetés: Sz.-udvarhelyi ref. collegium (100 frt).

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1889—90—91-re: Kovács Lajos bpesti ref. s.-lelkész. 1893-ra: Benedek Károly alvinezi ref. lelkész. 1894-re: Varga Lajos tótszentgyörgyi ref. lelkész. H.-Hadházi ref. egyház. Csire István somogy-n.-hajomi ref. lelkész. 1895-re: Lévay József Borsod megye alispánja. Papp Károly bpesti ref. lelkész. Szöllősi Antal ny.-szt.-erzsébeti ref. lelkész. Nagy József nagy-szebeni ref. lelkész. Körösy János körösladányi ref. lelkész. Varga Lajos tót-szentgyörgyi ref. lelkész. Somlyóvidéki ág. ev. lelk. kör. Benedek László pándi ref. lelkész. H.-Hadházi ref. egyház. Beóthy Zsigmond v. b. t. t. (Rév-Komárom), Hajdú-bagosi ref. egyház.

4. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1893-ra: Barys Sándor ref. lelkész. 1894-re: Barys Sándor bokodi ref. lelkész. Zeke Lajos siklói ref. lelkész. Gáspár Albert aldobolyi ref. lelkész. 1895-re: Barys Sándor bokodi ref. lelkész. Farkas György szabolcs-berczeli ref. s. lelkész. Kiss József kákiesi ref. lelkész.

6. Népies kiadványokra: Tornai ev. ref. egyházmegye. (3 frt 70 kr.)

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1894-ik évre szóló monográfia-illetménye a legközelebről hagyta el a sajtót. E munka Drummond Henrik glasgowi tanárnak: Természeti törvény a szellemi világban cz. világhírű műve. Fordította Csizmadia Lajos lepszényi ref. lelkész, fölülvizsgálta Dr. Szabó Aladár bpesti theol. akad. tanár. A mű bolti ára 1 frt 50 kr.; de a Társaság pártoló (3 frt évdíjas) tagjai, ha a művet egyenesen a társaság titkáranál (IX., Csepelrakpart 7. sz., II., 9.) rendelik meg, 1 frt kedvezményes árért kaphatják meg.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság kiadványa,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 ft.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1895.

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK :	Lap
1. A magyar protestáns egyházak vagyonjogi viszonyai az 1790/91.	
XXVI. t.-cz.-ig. <i>Pokoly József</i>	231
2. A chicagói vallás-congressus. <i>R. L.</i>	245
3. A halhatatlansági eszme története. <i>Paulik János</i>	265
II. IRODALMI SZEMLE :	
a) Hazai irodalom	284
b) Külföldi irodalom	290
III. TÁRSASÁGI ÜGYEK :	
1. Az 1895. április 4-iki választmányi gyűlés jegyzőkönyve	295
2. Az 1895. április 5-iki közgyűlés jegyzőkönyve	298
3. Pénztári kimutatás és költségvetés	306

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkári és pénztári hivatala még a f. é. június hó végéig: *Budapest, IX. ker., Csepelrakpart 7. sz. II. em. 9.* Ide czímzendők a társaság szellemi és anyagi ügyeit érdeklő mindennemű küldemények.

A kiadó hivatal tisztelettel kéri a még nagy összegben kinnlevő hátralékok mielőbb leendő beküldését.

A tagsági díjak nyugtázása mindig nyilvánosan történik a Szemle borítékján; ezért a tetemes postaköltség megkimélése céljából sem egyeseknek, sem testületeknek külön nyugta ezután nem fog küldetni.

Kivonat

a Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: a) pártfogók, b) alapítók, c) rendesek, d) pártolók és e) segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók és rendes tagok a Protestáns Szemlét és a monografiákat; a pártoló (3 frtot fizető) tagok pedig a Protestáns Szemlét.

A MAGYAR PROT. EGYHÁZAK VAGYONJOGI VISZONYAI
AZ 1790—91. XXVI. T.-CZIKKIG.

(IV. és befejező közlemény.)

A magyarországi protestantismus első három századbeli történetében az 1608. K. e. I. t.-cikk, illetőleg az ennek alapul szolgáló bécsi béke a legkiemelkedőbb esemény, melynek közjogi jelentősége, reánk nézve, épen nem áll alatta az 1848.: XX. t.-cz. 2. §-ának s közjogi helyzetünket szabályozó törvényeink közül csakis ez utóbbi helyezhető vele párhuzamba. Sajátságos, hogy e két sarkalatos törvény sorsa is sokban hasonlít egymáshoz. A róm. katolikus felekezetnek a többi, főleg protestáns felekezetekkel szemben elfoglalt állása, mely hol inkább, hol kevésbé, de mindig aggressiv, az ily általános tartalmú törvénynek részletezését, majd az alapnak elhomályosulását vonta maga után, úgy, hogy csak a különös törvények maradtak lassanként előtérben. Ily visszaesést képeznek az 1647.: VI—XV. stb. t.-cikkek az 1608. K. e. I. t.-cikkkel, az 1868.: I. III. az 1848.: XX. t.-cikkkel szemben.

A bécsi béke és ennek becikkelyezése, mint tudjuk, épen nem hozta meg a vallási békességet. A folyton erősödő katholicismus több ízben tett kísérletet, hogy ama, rá nézve kellemtelen közjogi korlátokat szétörje, de kísérletei majdnem egy félszázadig folyton kudarczot vallottak. Azonban ha az alap-törvényekkel nem birt is, ha a protestantismus közjogi alapját eltörölni képes nem volt is, lényeges sikereket vívott ki már I. Rákóczi György haláláig ama törvények gyengítésére és előkészítette az alapot, melylyel a protestantismust aláasta. Közjogi aspiratiói meghiusulta után és küzdelmei közben a magánjogi téren igyekezett legfőbbképen, t. i. a vagyonjog terén a protestantismust gyengíteni és e célból a kánoni jogon alapuló kegyúri jog és a magyar magánjogban gyökerező földesúri jog sajátzerű kapcsolata alapján, belekeverve ebbe a Németország

protestánsainál kifejlődött territorialis egyházalkotmány mottóját: «cuius regio, eius religio»: a protestáns híveket templomaik és iskoláik, templomi és iskolai vagyonuk használatától, a lelkészeket és tanítókat lakásuk és javadalmuktól fosztotta meg a világi előnyért és szinte divatból katholizáló vagyonos földesurak által. A templomfoglalások, lelkészek és tanítók elűzése, vagy javadalmaik elfoglalása napirenden voltak s az országgyűléseken a protestáns rendeknek állandó sérelmét képezték. A katolikusok védelme ezen eljárásuk igazolásánál mindig az volt, hogy a földesurak az egyedüli tulajdonosok, a jobbágyok csakis az általuk művelt földek jövedelmének bizonyos hányadára tarthatnak jogot. A földesurak a templom, paplak, iskola stb. fundusának tulajdonosai lévén, nem kötelesek azt túrní idegen felekezeti birtokában, sőt jobbágyaikat is szabadon változtathatván, nem háramlik abból senkire jogsérelem, ha a nekik nem tetsző jobbágyoktól földeik haszonélvezetét megvonják és másoknak adják, illetőleg ha bizonyos feltételeket kötnek ki, melyek megtartása esetében az illetők továbbra is megmaradhatnak.

Azonban hazánkban, úgy a Királyhágón innen, mint túl, soha nem volt semmi alapja e nemű, a territorialis egyházalkotmányra emlékeztető felfogásnak. A hitterjedés idején egyes földesurak járhattak el kényszerrel jobbágyaik térítésében, de hazai reformátoraink írásaiban én a «cuius religio; eius religio» elv sürgetését, annak keresztülvitele kívánatos voltát sehol sem találtam. Az országgyűléseken még abban az időben is, a mikor eféle visszatorlásképen gyakrabban jelentkezhettek volna, alig hoznak fel a katolikusok protestáns földesurak ellen hasonló panaszt. A protestáns felfogás hazánkban a vallások gyakorlatáról egészen más volt. Legelőször Erdélyben nyilatkozott meg e felfogás, mint a maga nemében ekkor még páratlan az egész Európában. Az 1564., 1572., 1584. stb. articulusok a négy recepta religióról, távolról sem emlékeztetnek a «cuius regio (terra) eius religio» elvre. Hasonlóképpen nincs nyoma ennek az 1608., az 1647-iki törvényekben, az ezeket megelőző békekötésekben, a közibük eső országgyűlési articulusokban sem. Igaztalan tehát az az állítás, hogy hazánkban a protestantismust saját elvével verték meg (Timon). A hazai protestantismus mindig a teljes vallásszabadságot követelte a maga s védte a kath. felekezeti számára.

A földesúri és kegyúri jog kapcsolatából fentebb levezetett álláspontot azonban az országgyűlés 1647-ben nem fogadta el, sőt a 10. cikkben egyenesen kimondja, hogy oly helyeken, hol a katolikusok elfoglalták a protestánsoktól a templomot

stb. s ez a 6. cikkben vissza nem adatott, a protestánsok ily helyeken építhetnek templomot, parochiát, iskolát s e czélra a földesurak négy hó leforgása alatt kötelesek egy bizottság előtt elegendő telkeket jelölni ki s a jobbágyi terhektől felszabadítani. Vagyis tehát a földesúri jog nem ad szabadságot arra, hogy a templom, paplak s iskola telkeivel a földesúr szabadon rendelkezék. Így volt ez még 1647-ben; de mint tudjuk, ama 6. articulus, a 90 templom felsorolásával megteremtője lett az articularis és inarticularis helyek különböző vallásgyakorlatának (publica et privata) s az utóbbi helyeken a protestáns egyházi javak elfoglalásának azon alapon, mert ott prot. lelkész nem lakhatik; javadalma res nullius: tehát elfoglalja a plébánus.

Hogy az 1647.: X. cikk nem a kath. felfogásnak hódol, azt bizonyítja Pázmány Péternek II. Ferdinánd 1628-iki leiratára abban a kérdésben adott véleménye, hogy a ius patronatus alapján megtilthatja-e Harrach Károly gr. Óvárrott az evangélikus vallás gyakorlását: hol Pázmány egyenesen állítja, hogy a patronus «földesúri joga alapján a templomot az eretnekek elől elzárhatja, a prédikátorokat elmozdíthatja, helyökbe kath. plébánust helyezhet s a parochia összes dologi s személyi forrásból fakadó jövedelmeit ennek rendelheti. (Dr. Timon: «A protestánsok viszonya a párbérhez» 1884. 4. l)

Azonban az 1647-iki törvények nem csupán a fundus s a rajta levő épületre nézve (templom, paplak, iskola), hanem a jövedelmek tekintetében is eltérőleg intézkedik a közönséges katolikus felfogástól. Már említve volt, hogy az 1647.: XI. XII. t.-cz. értelmében egyáltalában nincs helye annak, hogy protestánsok bármely fizetéssel közvetlenül tartozzanak a kath. plébánusnak, viszont katolikusok a prot. prédikátornak. Közvetve akkor részesülhet valamely felekezet lelkésze a más felekezetű hivek személyes szolgáltatásában, ha az illető helyen a parochiának teljességgel semmi dologi forrású jövedelme nem volna, a mikor a személyes szolgáltatások (párbér) fele a kath., fele a prot. lelkészt illeti. A palástdíjak (stolares) az 1647.: XII. t.-cz. értelmében más felekezetű hivektől nem követelhetők.

Az 1608. K. e. I. t.-cz. alapján a helyzet vagyoni jogi tekintetben az volt, hogy a hivek többségétől függött a templom hovatartozása, a templomi, parochialis és iskolai javak hasznvétele. A személyes szolgáltatást a saját vallású lelkész részére teljesítették a hívók s így adták a palástdíjakat is.

Az 1647.: XI., XII. t.-cz. után a földesurakra, valamint a jobbágyokra nézve lényegesen változott a viszony. A földesurak a XI. t.-cz. értelmében minden személyes szolgáltatástól mentek lévén a más vallású lelkészszel szemben, azon ügyekez-

tek, hogy falvaikban vagy birtokrészeiken a más vallású lelkészek által bírt mindennemű javadalmat személyes szolgáltatásnak tüntessenek fel. Már hivatkoztam gr. Nádasdy Ferenczre, ki a malomjogot, a tizedet mind-mind személyes jellegűnek mondotta s ez alapon ezeket az evangélikus lelkészekről megtagadta. Hasonlóképen jártak el mások is, p. o. II. Rákóczy György özvegye az újból katolikussá lett Báthory Zsófia az összes javadalmakat elvonta a prot. lelkészekről azon az alapon, mert azok személyes szolgáltatások. Pedig voltaképen a dolog úgy áll, hogy a különböző ingatlanok avagy haszonvételek egy meghatározott templom vagy parochiához vannak kötve s az illető ingatlanok ezen csatoltatása nem oldódik fel az által, hogy a templom stb. más felekezet kezébe kerül. Vagyis tehát a parochiához tartozó dos a parochiától el nem választható azért, mert abban, t. i. a parochiában előbb evangélikus, később katolikus lelkész helyeztetett és viszont. A jobbágyokra nézve pedig annyiban változott meg a viszony, hogy teljesen felszabadították a más vallású lelkésznek való fizetés alól, kivéve természetesen azon ritka esetet, ha talán valamely parochiának más vallású jobbágyai voltak. Hogy csakugyan kivétettek a jobbágyok a fizetés alól, ezt legvilágosabban épen magának III. Ferdinándnak a vallásalap alkotásakor alapító-levelében foglalt eme kitétele: *«Egyebek között meg kellett azt is engedni, hogy az katolikus rendek, de leginkább a nép és jobbágyok ezután ne legyenek kötelezve semmi fizetésre és adózásra a katolikus parochusok részére»*. De másik, a jövő események keretében még fontosabb hatása lett a jobbágyokra nézve az 1647.: XII. t.-cz. azon rendelkezésének, hogy a doszal nem bíró kath. parochiák a katolikus és evangélikus hívők által fizetett személyes adók felét kapták javadalom gyanánt. Ugyanis a mint a kath. vallás a Leopold alatti gyászos időkben hova-tovább erősebb lett, először mindenuitt követelte a fél jövedelmet, később pedig már nem törődve az 1647.: XII. t.-cz. intézkedéseivel a protestáns jobbágyokat is kényszerítette a kath. plébánosnak adózni, legalább az inarticuláris helyeken.

Minden esetre megvan az 1647-iki törvényeknek is a maguk előnye, t. i. a részletezésben, de mert a mi még manapság sincs teljes szabadsággal megállapítva: e felekezetek egymás közötti s az államhoz való viszonya, abban a néhány törvény-cikkben nem nyert, mert nem is nyerhetett kellő megoldást: azon sajátságos helyzetnek lett a megteremtője, hogy az általános elveket magában foglaló 1608. K. e. I. t.-cikk elsőben is a csak némely szempontból, itt is több helyt homályos és

bizonytalan kifejezésekkel részletező törvény által háttérbe szorították s azon felfogásnak engedték, hogy eme részletekben foglaltatik a prot. szabad vallásgyakorlat; sőt mert későbbben a katolikus status, hatalmának emelkedése, a protestantismus s vele egyidejűleg a közsabadság hanyatlása folytán elég erővel rendelkezett akarataát kellőképen érvényesíteni: az általános elveknek törvényben megkezdett részletezése törvényen kívül, explanatiókban, resolútiókban folytatást nyert, oly magyarázatokkal láttatott el, melyek ugyan az 1608. K. e. I. t.-czikkel, valamint az 1647-iki törvényekkel, a békekötésekkel is ellenkeztek ugyan, de az erőszak folytán érvényesültek.

Míg a Királyhágón innen az államfő a kath. klerussal egyetértve a protestantismus elnyomására tört, vagyonát elszedezni igyekezett: addig Erdélyben a négy recepta religio szabadsága törvényes oltalom alatt folyton erősödött. Országos törvények biztosították a felekezetek vagyonának birtokát is. Az AC. I.: 1. X. elrendeli, hogy «az ecclesiai jövedelmek, parochialis régi örökségek, azokról iratott végzések szerént, a melyek voltanak és meghagyattanak, ezután is helybenhagyassanak», kivéve ha «contra iura regni praeiudiciumque fiscii, iuris regii vel legitimorum haeredum lettenek, vagy ezután is lennének». Ugyancsak az AC. I. 5. I. a behivatalnokok javadalmát biztosítja, szigorú büntetést szabva a lelkészi fizetések elfoglalóira s visszatartóira.

A törvényes oltalom daczára azonban itt is előfordult, még a nemzeti fejedelmek idejében is, hogy egyik-másik felekezet olykor vagyoniilag rövidséget szenvedett, p. o. az evang. szászok tizedeikben Báthory Gábor 1609. rendelete következtében, vagy p. o. az unitáriusok, midőn a zsidók ellen való ingerültségében az öreg Rákóczytól a hithű unitáriusok is szenvedtek kormányzati és vagyoni tekintetben is: azonban e tünetek nem voltak egy permanens üldözés következményei s távolról sem hasonlíthatók a magyarországi zaklatásokhoz.

I. Rákóczy György halála után, az Erdélyre bekövetkezett zavaros és válságos idők alatt a magyarországi protestantismus is támasz nélkül maradt. Pedig igen nagy lett volna erre a szükség, mert már a linczi béke idejében is igen érezhető volt a katolicismus túlhatalma a király, a klerus s a gazdag főrendűek egyetértése, összetartása folytán, a protestantismust elnyomó ereje, melyet csakis fegyverrel, erőszakkal lehetett féken tartani. Leopold uralma meghozta a katolikusoknak, helyesebben szólva a kath. klerusnak azt, a mi után folyton vágyakozott: az 1608. és 1647-iki szép törvények devalvációját és hogy nem jutott épen odáig, hogy az 1523., 1524. és az 1604.: XXII.

t.-cikket visszaállithassa, az épen nem a klerus buzgalmán múlt

Hasztalan mutatjuk ki, hogy az 1659-től 1687-ig tartott országgyűléseknek végzései a bécsi és linczi békekötésekbe, tehát államjogi szerződésekbe ütköznek: érvénytelenek; hasztalan bizonyítjuk, hogy a Leopold-féle különböző explanatiók és más rendeletek, a mennyiben az érvényesen hozott törvényekbe ütköznek: eo ipso semmisek; hasztalan igazoljuk be, hogy a király egyoldalúlag törvényt nem magyarázhatván, midőn törvényt magyarázatot ad egyedül az országgyűlés hozzájárulása nélkül: ez ipso facto semmis: mindezekkel egyebet úgy sem tudnánk már elérni, mint konstatálnók ama közönségesen elismert tényt, hogy a katolikus felekezet, élén a türelmetlen gondolkozású és bábakaratú fejedelemmel, lábbal tiporta vakbuzgóságában a lelkiismereti szabadságot, megtámadta alkotmányunkat és hogy előtte a haza semmi, hanemha Róma szolgálja.

Az 1659—1681-ig tartott országgyűlések a protestánsok sérelmeit csak fokozták. A templom- és vagyonfoglalások, lelkipásztorok és hívők üldözése a törvényes biztatások daczára is folyton tartott. A földesúri jog elmélete ugyancsak kifejlett s midőn az 1681.: XXV. t.-cikk *«a földesúri jog sérelme nélkül»* erősíti meg a vallásszabadságot: eme törvénycikkben benfoglaltatott, hogy a Rákóczy által kiküzdött nagy vívmánynak a linczi béke 2. pontjában foglalt, a szabad vallásgyakorlatot a parasztsokra is kiterjesztő biztosításnak többé ereje nincs; de ezenkívül a patronatussal összeszőtt földesúri jogból következett az is, hogy a kath. földesúr úri birtokán protestáns egyházi vagyont nem volt köteles tűrni. Ez azonban megfordítva már nem állott, mert a katolikus plébánust, templomot, vagyont háborgató protestáns földesurak oltalma, a *ius terrestrium Dominorum* már nem volt.

A földesúri jog hangsúlyozásával függ össze a XXVI. t.-cikk 20. § a is, mely elrendeli ugyan, hogy sem a protestánsok a katolikus plébánusnak, sem a katolikusok a protestáns miniszternek nem tartoznak fizetni, de hozzáteszi, hogy az 1647.: XI. t.-cikk értelme szerint. Ezen cikk pedig, mint fentebb is idézve volt, a rendeknek adómentességét a más felekezeti lelkészszel szemben biztosítja; a jobbágyokról ellenben, kikre az oltalom minden esetre jobban rájuk fért volna, az 1647.: XII. t. cz. intézkedik. Így a jobbágyok egyházi adózása és más egyéb szolgáltatása is ki volt téve a földesúr kényének, ki ezt oda rendelhette, a hova akarta, mert patronatusánál fogva joga, sőt kötelessége volt egyházáról gondoskodni, job-

bágyaival pedig nagy mértékben rendelkezett. Az 1681.: XXVI. t.-cikk még más egyebeken kívül azért is nevezetes, mert ebben fordulnak elő ama helyek, melyek «*loca articularia*» első sorban. Az 1687.: XXI., XXIII. a vagyonjogi helyzeten az 1681.: XXVI. után nem hozott létre semmi változást, a mennyiben az csak az 1681.: XXV., XXVI. t.-cikket erősíti meg «*ex gratia et clementia*» ideiglenesen.

Nagyon természetes, hogy ezen a ponton nem állhatott meg a diadalmas klerus és mert országgyűlésben nem bíztak: megcsinálta Kolonics a Leopoldina Explanatiót 1691-ben.

Az Explanatio Leopoldina egyik legfontosabb jelentősége abban áll, hogy bevezetése és alapja a protestantismus ezután következő majdnem százados kiméletlen üldöztetésének. A gyász évtized, bármily borzalmas legyen is ama kegyetlenség, melyet rajtunk katolikus testvéreink elkövettek, a protestantismus számbeli túlsúlyát hazánkban meg nem ingatta. A kath. főesperesek egyházlátogatásakor készült népszámlálások (több látható a XVII. század végéről s a XVIII. század elejéről a Hevenessy-gyűjteményben az Egyetemi Könyvtárban) a protestánsok túlsúlyát a felvidéken kétségtelenné teszik. A Tisza vidéke pedig majdnem egészen protestáns volt, a dunántúli megyékben pedig inkább túlsúlyban voltak a protestánsok, sem mint kisebbségben. A Leopoldina Explanatio alapján III. Károly és Mária Terézia alatt folyt tervszerű katolizálás tett bennünket minoritássá.

Az Explanatio a protestáns alapokat még védelmezi, valamint az egyenesen prot. lelkészek számára alapított tizedet, azonban midőn a nem articularis helyből a prot. lelkészt kitiltotta, az itteni prot. egyházi javak, a lelkészeknek addig járt másnemű jövedelmek egészen elvesztek a stólán kívül, melyhez annyiban juthatott a prot. lelkész, a mennyiben a nem articularis helyek lakóinak megengedtetett az articularis helyeken lakó prot. lelkészek szolgálatát igénybevenni. Már az Explanatio gondoskodott azonban arról, hogy ez a jövedelem se lehessen nagy, mert a protestánsokat arra kényszeríté, hogy előbb a kath. parochusnak fizessék meg a stólát; mely kettős stóla aztán főleg a szegény jobbágy népre nagy teher lett s ezeket kényszerítette, hogy saját lelkészük szolgálatát igénybe ne vegyék.

Az explanatio hangsúlyozza ugyan a «*salvo iure dominorum terrestrium*» záradékot, mindazonáltal nemcsak a prot. jobbágyakat, hanem a prot. földesurakat is megfosztá a lelkész-tartás jogától, ha nem articularis helyen laktak, a mennyiben az általok szabadon emelt oratoriumba prédikátorokat beengedni semmi szín alatt nem volt szabad. Ezzel aztán az ily helyeken

a régebben szerepet játszott, külön törvények által is szabályozott (turóci(?) kánonok) udvari lelkészség is eltűnt lassanként.

A protestáns egyházak fogyta és gyengülésének előmozdítása ezután folytonos gondja volt a klerusnak. A nem articularis hely szinte megszűnt vagyoni jogilag a protestáns egyházra nézve. Már pedig az articularis helyeknek fogyasztására a legkülönbébb módokat gondolták ki. Az 1681.: XXVI. t. cikkben felsorolt helyek apasztására szolgált Leopoldnak 1701-ben kiadott azon rendelete, mely a volt véghelyeket, melyek a török kiűzése folytán megszűntek véghelyek lenni, az articularis helyek közül törölte; az új szerzeményekben egyedül a katolikus vallás gyakorolható nyilvánosan stb.

Ezen rendelet tehát míg egyfelől a nem articularis helyeken a lelképásztorkodást tiltja el, másfelől az egyházak összes vagyonát elfoglalja, mert magát az egyházat semmisíti meg. Az ingatlanok kath. célokra vétetnek igénybe, a szolgáltatások a plébánust illetik. Igazán nagy szerencsénk volt e rendelettel szemben, hogy annak végrehajtása nem volt oly szigorú, mint a rendelet s hogy III. Károly uralkodásáig, főleg 1722-ig nem vitték következetesen keresztül. Azonban volt mégis alkalom elég a túlbuzgó kath. püspökök számára, hogy a protestánsokat meggyőzzék az Explanatio igazi hatásáról; ha az végrehajthatik úgy, mint contemplálva volt. Az erőszakoskodások napirenden voltak s nem volt kath. püspök, ki a protestánsok elleni buzgalmában leengedte volna magát győzetni tisztársa által.

A Leopold alatti alkotmányellenes törekvésekhez csatlakozott a protestánsok elleni türelmetlenség s mindkettő közösen hozta létre a II. Rákóczy Ferencz-féle felkelést. A protestáns megyék nagy készséggel támogatták Rákóczyt s ez viszonzásul a széchenyi és ónodi gyűléseken a protestánsok vallásszabadságát, ennek igazi értelmében biztosította.

Mint hogy visszhang volt aztán erre a 1708-iki pozsonyi országgyűlés tanácskozmányai félbeszakadtával kiadott királyi rendelet, melyben József az Explanatio mellőzésével a soproni és pozsonyi cikkek alapján ígerte a protestánsok vallásszabadságának biztosítását. Természetesen ez a biztosítás nem vonta el a protestánsokat Rákóczy mellől, mert másféle szabadság volt az, az egyházak másféle állapota, a mit ők reméltek, vártak s a minőnek reményében az evangélikusok Rózsahegyén (1707.) rendezkedtek is. Azonban a fellengző remények eltűnésével még meg kellett elégedni a szatmári békében biztosított szabadsággal, mely József becsületos, őszinte fellépése folytán legalább arra nyújtott reményt, hogy a mi benne foglaltatik, t. i. a vallásügyi törvények megtartása, az *egyházaknak jogos java-*

dalmaikban megvédése, minden hátsó gondolat nélkül mondatik és nem az Explanatio alapján fog a fejedelem állani. Lehet, hogy József így is járt volna el, de III. Károly nem sokára trónra lépte után a soproni és pozsonyi törvényczikkek «*igazi értelmét*» az Explanatio alapján állította helyre és az 1714/15. országgyűlés XXX. czikke világosan is kimondja, hogy «*in genuino suo sensu hactenus declarato*» fognak az 1681. és 1687-iki articulusok ő felsége által «*ex gratia et clementia*» ideiglenesen megtartatni (*adhuc censuit conservandos*). A végrehajtása pedig e törvényeknek a királyi Explanatiók Értelmében foganatosítandó. («*Omniaque ad articulare statum et genuinum eorundem sensum, secundum explanationes Regias reponenda et manutenenda.*»)

A Rákóczy-felkelés zavarai alatt az Explanatio daczára is megmaradtak a protestánsok az ő régi vagyoni viszonyaikban. A Rózsashegyen tartott gyűlés a gyászévtized óta ziláltan álló evang. egyházszervezetet helyreállította meglehetősen a régi alapokon és daczára a kath. püspökök erőszakoskodásainak, a felvidéki evangélikusok egyidőre tömörítették. Az 1714/15-iki XXXI. törvényczikk ugyan megsemmisítette a rózsashegyi határozatot és bár a zsinat tekintélyesebb vezetői is számos üldözésnek voltak kitéve, mégis a rózsashegyi végzések, már keletkezésük formájánál fogva is, t. i. hogy világiak és egyháziak közösen hozták és irták alá e törvényeket, de meg tartalmuknál fogva is, melyet egészében úgy sem lehetett megsemmisíteni, alapját képezték az evangélikusok későbbi ellenállási erejének, melyre a helytartótanács felállítása óta rendszeresen, következetes szigorúsággal, az Explanatio, majd a Resolutio szellemében folytatott «csendes temetési eljárással szemben» ugyancsak nagy volt a szükség, főleg az ország északi részén, hol inkább ki voltak téve a püspök támadásának s a megyei hatóságok később eszközei voltak a helytartótanácsnak, mint p. o. a Tisza vidékén lakó református megyék hatóságai.

Azonban alig hét év eltelté után, a rózsashegyi végzések-től számítva, ugyanezen 1714/15. országgyűlés XXXI. cikkében egy oly határozatot is találunk, mely még az Explanatio által teremtett vagyoni helyzetünket is rosszabbítani igyekezett, t. i. midőn az evangélikusokat és reformátusokat királyi rosszálás és törvényes büntetés terhe alatt eltiltja mindenféle gyűjtések eszközlésétől s adók kivetésétől.

1722-től fogva a protestánsok zaklatása egészen rendszeressé, a kiirtásukra irányuló eljárás tervszerűvé lett, mert a «*flagellum haereticorum*» az újonnan felállított helytartótanács

nemcsak a végrehajtó hatalomnak szerve, hanem az ország rekatholizálásának is kérlelhetetlen eszköze volt. 1691-től fogva 1722-ig a Leopoldina Explanatio által teremtett állapot még тұrhető volt ahhoz képest, a milyenné később a helytartótanács működése folytán lett.

Erdélynek állapotában is s vele együtt az erdélyi protestánsok sorsában is lényeges fordulópontot képez az 1691. év, az ú. n. Leopoldinum Diploma által. A Diploma biztosítja a négy recepta religio szabadságát, az egyházak részére javaik sértetlen biztosítását igéri meg. De a kétszeres biztosítás (az 1693-iki Dectretum) daczára is hova-tovább rosszabbra fordult az erdélyi protestánsok sorsa és pedig legnagyobb mértékben az unitáriusoké.

Már Apaffy fejedelem idejében mozgolódott a katolikus status, hogy a jezsuitákat Erdélybe visszahozhassák, de ezen 1669-iki kérelmezéseknek, melyekkel Leopoldhoz, az esztergomi érsekhez, főbb jezsuitákhoz és királyi tanácsosokhoz fordultak (l. Fabó: Codex 242—46.) semmi sikere nem lett. A Diploma kiadása után 1699-ben újból folyamodnak a felséghez több ízben (u. o. 250—52. l.), még pedig sikerrel, mert 1700-ban már letelepedési engedélyt nyertek a jezsuiták (Kolozsvárt). És alig hogy megtelepedtek a szerzet tagjai Erdélyben, azonnal fel volt zavarva a vallási béke. Rabutin 1700-ban elfoglaltatta a gyulafehérvári főiskolát s bár azzal védekezett, hogy az esetleg kitörhető s a négy recepta religio békéjét zavaró felekezeti vilongások megelőzése végett, előzetes bemondás folytán szállatta meg és ha tévedett, kivonja embereit: mégis már 1702-ben Leopold a főiskolát a katolikusoknak adja, mibe bizonyos feltételek mellett a reformátusok is kénytelenek megnyugodni. Ugyancsak 1700-ban megakadályozzák a tövisi elpusztult templom felépítését és a reformátusokkal egyesült oláhok ellen üldözést szítanak fel. A mint a gyulafehérvári collegiumot a reformátusok, úgy 1701-ben az evangélikus szászok az ú. n. apácza-templomot kénytelenek a katolikusoknak és pedig épen a jezsuitáknak átengedni stb.

E bevezetéshez méltó volt a folytatás is. A protestáns egyház vagyona és tagjai után egyaránt kivetették a jezsuiták a hálót s működésükben a császári tábornokok s a mindinkább nagyobb mértékben katolikusokból összeállított főkormányszék által készségesen támogattak. Steinville tábornok az unitáriusoktól elvette a főtemplomot 1718-ban, más egyéb javaikkal, új iskolájukkal, nyomdájukkal, parochiájukkal egyetemben. Pedig már 1693-ban, épen országgyűlési határozat folytán, kénytelen volt régi iskolájától megválni, mely aztán a jezsuitáké

lett s cserébe megelégedni 3 db, összesen 6300 frtért vett telekkel s 5000 frttal (Unit. Magvető XII. 257. l.). Az unitárius főiskola ugyan nehezen és bajjal újra felépült, de elvesztvén az unitárius egyházközség tekintélyes jövedelemforrásait, megszünt az a kapcsolat is, mely közte s az egész unitárius egyházközség között, mint fő és központ, meg a tagok közt létezett. Az unitáriusok különben rövid idő alatt hivatalképességüket is elvesztették.

Szóval a Leopoldinum Diploma, habár jobban megtartották is, mint a magyar országgyűlési törvényeket s államjogi szerződéseket, épen nem védte meg a protestánsokat javaiknak zavartalan birtokában. Még aránylag a szászok jártak legjobban, mert tizedeiket, templomaikat legkevésbé háborgatták, talán épen nemzetiségök miatt, de azért, mint említettem is már egy esetet, őket sem kimélték teljesen s nekik is voltak veszteségeik s ellenök is készült a «*Terv, miképen lehetne az eretnekeket Erdélyben kiirtani*». (Fabó i. m. 289. l.)

1731-től a Carolina Resolutio rendezi protestáns egyházaink ügyét s ettől fogva egészen 1781-ig nincs egyetemes érvényű rendelet, magyarázat; sem pedig törvényczikk az 1790/91. XXVI. t.-czikkig. A Carolina Resolutio pedig nem másképen bánik el a protestáns egyházakkal és ezek vagyonaival, jövedelmeivel, mint az Explanatio tette volt, t. i. a nem articularis helyekről semmi más jövedelem nem illette a prot. lelkészt, mint a stóla, ha ugyan előbb a r. kath. plébánusnak is megfizették azt. A Resolutio itt eltiltja a plébánusokat attól, hogy a protestánsoktól nagyobb stólát szedjenek, mint saját katolikus hiveiktől. Az articularis helyeken a prot. egyházközségek ingatlan s ingó vagyonnal birhattak, ilyeneket szerezhettek, egyházi és iskolai hivatalnokaik számára adózhattak s fizették a stólát; szabadon állíthattak megfelelő számú lelkészi állomásokat, de szándéukat, képességük kimutatása mellett a felségnek tartoztak bejelenteni.

Azonban a protestáns egyházak vagyoni jogi viszonyaira sokkal fontosabb következményűvé vált a második, t. i. az 1734-iki Carolina Resolutio, bár igaz, hogy nem oly irányban, mint a mily célból e rendelet kiadatott. Mint tudva van, e rendelet a protestánsok egyházkormányzati viszonyait rendezi s a magyarországi protestánsokat négy evangélikus és négy református superintendens felügyelete alá rendeli. A rendezkedés céljából tartattak a hodrog-keresztúri és pesti tanácskozmányok, melyek kiinduló pontját képezik mindkét prot. egyházunkban később kifejtett presbyteri egyházalkotmányoknak. A presbyteri egyházalkotmány nyal járt aztán együtt, hogy az addig legtöbb

helyen, t. i. a hol a községben a hitelgyűlés megvolt, szokásos egyházi és polgári közös organum: a biró és a községi tanács átengedték az egyházi javaknak kezelését a gondnok és lelkész vezetése alatt álló presbyteriumnak, a mivel kezdetét vette az önálló egyházközségi vagyon s ennek kezelése. Ezen egyházközségi szervezet, mely autonomiáknak lényeges része, főleg Mária Terézia alatt fejlett ki világi uraink hatása alatt, mint egész mai egyházalkotmányunk is. És Mária Terézia idejéből, legalább vagyonjogi viszonyainkat illetőleg éppen ez a leginkább felemlítendő, mert egyéb, e térre vonatkozó események, rendeletek csakis egyszerű folytatását képezik az Explanatio és Resolutio teremtette helyzetnek. Legfeljebb azt kell még constatálnunk, hogy a párbérfizetési kötelezettség a protestánsokra nézve a szokás vagy egyezés által állapotított meg, míg a stóla fizetésére minden inarticularis helyen, rendi állásukra tekintet nélkül köteleztettek a protestánsok; itt a szokás vagy egyezés nem jött tekintetbe. A protestáns hivekre az inarticularis helyeken fennállott a templomemelési költség vagy teher is azon alapon, mert ők itt a templomot használták. II. József türelmi rendelete nem igen változtatott a helyzeten egyebet, hanem hogy eltörölve az articularis és nem articularis helyek között levő különbséget, megszüntette a protestánsok kath. templom-építési terhét is (Timon i. m. 27—31. l.).

Az egyházkerületi s megyei közpénztárak fennállottak a XVIII. században is, sőt egy újabb közpénztárral szaporodtak, t. i. a kerületek közös pénztárával, melyek az ágensek fizetésének s egyéb közös terheknek fedezésére voltak irányozva. Ötvenévi év, intercalaris jövedelmek stb., a fentebbiekben részletezett, az egyházak vagyonával összefüggő kérdések most is csak olyanok voltak, mint előbb, természetesen mind ezt az articularis helyekre értve. Az affiliatio az Explanatio óta a türelmi rendelelig protestáns részen nem létezik, de 1781-től fogva kétözött erővel indul meg. Egyházi és iskolai alapítványok veszendőbe mennek, mert a pénzszükségben levő királynő igen szívesen tette a kezét a protestánsok tőkéire; mit bizonyít az is, hogy ezeket összeíratta s ha lehetett, kölcsönképen vette fel (Magvető XVII. 72. s k. l.) II. József már e tekintetben nem követett hasonló eljárást s célja inkább az volt, hogy oktatás- és cultus-ügyeknek biztosítsa a tőkét, mintsem háborús és egyéb célokra használja fel és ellene e tekintetben nem is igen emelkedik protestáns részről panasz, habár a már megátadottakat ő sem helyezte bizonyosságba.

Végre elkövetkeztek a szabadulás és szabadság napjai is II. Leopold idejében. A francia forradalom szellője átlengett

egész Európán s hazánkban is felfrissítette a türelmetlenség által ránk nézve már-már dögleletes levegőt. Nem tartozik ide, hogy fejtegessem az 1790/91. XXVI. t.-czikk előzményeit s létrejötté körülményeit, de egyszerűen felemlíthetem, hogy egyes, már elavult intézkedéseitől eltekintve, mai napig is alapja egyházaink vagyoni viszonyainak. Az erdélyi és magyarországi törvények e tekintetben is testvérek; amazok a Diploma, ezek a két nagy államjogi szerződés alapjára helyezik vissza a protestánsok vallásszabadságát s bár az előzményektől nem függetlenek is teljesen, mind a mellett igen sok tekintetben a XVI. s XVII., illetőleg a XVII., s XVIII. századbeli szabadabb országgyűlések visszhangjai, azok igazi bővítése s részletezéseiképen tekinthetők.

Tárgyunkra közelebről a 2., 5., 6., 10., 12. pontok tartoznak, mint a melyek szorosabb összefüggésben állanak egyházaink vagyoni viszonyaival

A 2. pont a nyilvános és magán-vallásgyakorlat között eltörölvén a különbséget, az articularis és inarticularis helyek megszüntével a protestáns gyülekezetek, illetőleg híveknek katólikus parochiákhoz való csatolását, affiliálását is megszüntette s megadta a szabadságot, hogy az oly filialis, mely elég vagyoni erővel bír, ennek a megyei hatóság előtt való kellő igazolása után anyaegyházzá válhat s a földesúr köteles ily helyeken a templom, paplak s iskola számára telket, de csakis belső telket jelölni ki s adni át. A kölcsönös segédkezések r. katólikusok és protestánsok között megszüntek.

Az 5. pont a tanügyről szól s az iskolák állítását szabadnak mondja s ezzel együtt szól a tanítás és tanulás rendjéről is.

A 6. pont a stóla és ágybér szolgáltatását rendezi, kimondván, hogy az országgyűlés után 3 hónap mulva már kath. plébánusok ezeket protestánsoktól soha és sehol nem követelhetik.

A 10. pont a protestáns alapítványokat biztosítja és pedig a multra és jövőre nézve, valamint ezek állományát és kezelését is.

Végre a 12. pont a kath. és prot. felekezetek vagyoni igényeire nézve, kivéve egy pár, tőlünk elvett, de per útjára utasított s így visszaszerezhető alapítványt (Szirmai, Hrabovszky és Apaffy) a statusquot tekinteti döntőnek, azért ez állapot megbontóira az 1647.: XIV. t.-czikkben megállapított 600 magyar forint büntetést szabja ki.

Tehát végre több mint 100 éves állandó, elkeseredett üldözés után visszanyerték a protestánsok vallásszabadságukat. Mint a törvényczikk mondja, a bécsi és linczi békekötések alapjára helyezték vissza a protestánsok szabad vallásgyakorlatát, de az összehasonlítás arról tesz tanubizonyságot, hogy

ez állítás a papiron áll ugyan, de a valóságban, épen a törvény rendelkezései folytán lényeges különbségek vannak, a protestánsok hátrányára, ama békekötések és ezen XXVI. t.-cz. között.

Éltekintve attól, hogy a békekötések a bevett vallásfelekezetek között a paritást biztosították, a minék a XXVI. t.-czikben nyoma is alig van, még csak amaz állapotok sem helyzetettek vissza előbbi állásukba, melyek a protestánsok régebbi vagyoni viszonyainak megfeleltek. Nem a status quo ante-t értem, mert a törvény a status quo nunc-ot állapította meg, hanem p. o. a midőn elrendeli a törvény, hogy templomok, paplakok és iskolák számára csak belső telkeket tartoznak a földesurak adni: ez már a régi vagyoni viszonyok ellenére volt, mert a belső telkekhez megfelelő külsőségek tartoztak; midőn a megyei határozattól, illetőleg vizsgálat eredményétől teszi függővé, hogy valamely helyen új egyházközség létesülhessen: ez szintén a régi vagyoni helyzet áll ellentétben, mert régebben a megyei hatóságok gyámkodásától függetlenül alakulhatott az egyházközség. A status quo nunc által a protestáns községek a régi articularis helyeken még elég kedvező helyzetben maradtak, de p. o. az újonnan alakuló egyházak minden ingatlanok nélkül tisztán hiveik személyes szolgáltatásaira utaltattak. Ez a körülmény képezi mai napig szegénységünknek legfőbb okát. A gyülekezetek gyorsan szaporodtak, de szegények maradtak a megfelelő vagyoni erő hiányában. A XXVI. t.-cz. 6. pontja kilátásba helyezi a kath. plébánusok számára a kárpótlást a protestánsok által eddig fizetett stóla s lecticale elvonása folytán támadt jövedelem-csökkenésért, de a paritás figyelmen kívül hagyása folytán a protestáns lelkészek sorsával semmit sem törődött az országgyűlés.

Hogy ma oly mozgalom észlelhető, mely az anyagilag rosszul ellátott protestánsokat állami segélyben kívánja részesíteni, annak lehet alkalmi oka a megváltozott egyházpolitikai helyzet, de a mi szemünkben annak oly alapja van a történelmi fejleményekben, a régi, közjogi állásunkat megszabó államjogi szerződéseinkben s alaptörvényekben, melyek az államnak egyenesen feladatává teszik, hogy az 1790/91-ben a status quo nunc által teremtett helyzet folytán meggyengült erőnket, mely pedig hazafiságunk, műveltségünk s a közművelődés érdekében kifejtett munkásságunk következtében nem közönyös az államra nézve, a jog és méltányosság alapján, de másfelől hazánk jól felfogott érdekében minél inkább támogassa s lehetőleg oly állapotba helyezze, melyet a paritás, hazafiságunk és szolgálataink megkívánnak és megérdemelnek.

Pokoly József.

A CHICAGOI VALLAS-CONGRESSUS.*

Az 1893-iki chicagói világkiállításnak, az ipar és művészet minden csodái mellett is, legjelentősebb ténye, a jövőre legkihatóbb eseménye kétségkívül az ugyanazon év szeptember 11—27. napjain tartott vallás-congressus vagy vallás-parlament volt, melynek munkálatai a múlt 1894. év folyamán jelentek meg («Transactions of the World's Parliament of Religions») két vaskos kötetben.

Lehetetlen e nagyfontosságú esemény előtt, még a legnagyobb gondolkozású embernek is egy percre meg nem állania. Ha nem áll is ma a vallás a világtörténelem központján, mint egykoron, ha nem kizárólagos mozgatója is az eseményeknek; de elmondhatjuk, hogy az ma is egyik legfőbb érdeke az emberiségnek, egyik legfőbb hatalom, mely a kebleket hullámozásba hozza, érzelmeit fölkelti, tetteit irányozza. Mi volna az emberiség története, ha abból a vallást kitörölnők? Talány megoldás, élet szívverés nélkül! Sok rosszat csinált a vallás a történelemben, talán több rosszat, mint bármi más hatalom: de ugyanannyi jót és dicsőt alkotott s képes alkotni! Némely történetíró a vallásban azt a veres fonalat látja, a mely a történelem egész szövedékén végigvonul s azt a pillanatot, a melyben az örök vallás szétszórt s összekúszált fonalai első ízben tűzettek össze egy csomóba, nem lehet egészen közönyösnek tekinteni az emberiség történetében. Sok vallásforma van, de csak *egy a vallás*. Minden történeti vallás csak az örök vallásnak változata, miként a tájszólások egy nyelvnek változatai. A zsidó, keresztyén, mohammedán, brahmán, buddhista, jainista, zoroasteri s Chinában a Confucius és Laotse alapította

* *Max Müller*: Das Religionsparlament in Chicago. Deutsche Rundschau. März 1895. 415. s köv. II. és *M. G. Bonet-Maury*: La congrès religieux de Chicago et la réunion des églises. Revue des deux Mondes. 15 août 1894. tanulmányai után.

vallásokat tekinthetjük úgy, mint a vallás legfőbb alakjait. De ezeken kívül a vallásos tudatnak még több alakja is van, melyek ha történelmileg kevésbé fontosak is, de a történetíró figyelmét kiválóan megérdemlik. A fenti kilenc vallásnak az az előnye, hogy ezeket saját autorizált szent könyvekben tanulmányozhatjuk. Ámde Egyiptomban és Babyloniában, Görögországban és Rómában is volt vallás, a kelta, germán, szláv, turáni törzsek kebelében is találkozunk vallással, csak hogy ezeknél be kell érünk töredékekkel és szétszórt történeti tudósításokkal, melyek a vallásnyomozó construáló ítélete elé gyakran legyőzhetetlen akadályokat gördítenek. Ép így általánosan elismert dolog, hogy a civilizálatlan népek közt mindeniknek, még azoknak is, melyek a műveltség legalsóbb fokán állanak, van bizonyos képzetök és elnevezések bizonyos láthatatlan, érzékfölötti lények számára, melyek iránt tiszteletet tanusítanak, melyeknek áldozatokat nyújtanak, szóval, hogy egy nép sincs vallás nélkül.

E vallások mindenike a maga útján halad s annyira meg van győződve a maga egyedül üdvözítő erejéről, hogy a többit alig méltatja egy tekintetre s csak nehezen nyombat el egy szánakozó mosolyt, ha azt képzelik felőle, hogy ő a többi vallásokkal egy sorba helyezi magát. Sajnos, sokszor nem maradnak meg e közönyösség mellett, hanem gyakran ellenszenvet, megvetést, sőt gyűlöletet mutatnak más vallás iránt, a mi a történelem legszomorúbb összeütközéseihez vezetett. Mihelyt két vallás egymással érintkezésbe jut, legelső gondolatuk az, hogy egyik a másikat elnyelje. Előbb szép vagy csunya eszközökkel téríteni próbálnak; de ha a szellemi érvek sikertelenek maradnak, az utolsó argumentumhoz, az *ultima ratio regum*-hoz, a puskaporhoz és a golyóhoz is hozzányúlnak.

Az a kísérlet tehát, hogy a legfőbb vallások képviselőit békés összejövetelre hívják egybe, felszólítva őket, hogy mindenik ismertesse meg a maga hitágazatait, azok legszebb vonásait, — minden esetre új volt. A chicagói világkiállítás rendezői érezték, hogy egy ily kiállításon nemcsak az ipar és technikai művészetek alkotását, hanem a szellem, tudomány és szabad művészetek legfőbb vívmányait is egyesíteni kellene. Hadd foglalják el a szellem művei is a kéz művei mellett jogos helyüket. S így történt, hogy az ipar, tudomány és művészetek képviselői mellett a nagy vallások képviselőit is meghívták Chicagoba.

E vallás-congressus világtörténeti jelentőségét semmi sem mutatja ékebben, mint az, hogy az emberiség legfőbb vallásainak képviselői az egész történelem folyamán még soha se gyűltek össze ily közös értekezletre. Ez volt az első és egyetlen

len a maga nemében. Soha hasonló összejövétel ezt meg nem előzte, sőt meg se előzhette. Proféták lelkében régóta élt már, költők régóta hirdették már; de Chicagóban valósult meg először.

Voltak ugyan már korábban is nagyarányú vallásos összejövetelek, de azokat nem lehet a chicagoi vallás-parlamenthez hasonlítani. Így *Asoka* buddhista király is tartott Kr. e. a III. században egy zsinatot. Asoka felvilágosult fejedelem volt, ki a vallásos türelmet jobban hirdette, mint bármelyik fejedelem előtte vagy utána. De a Kr. e. 242-ben *Pataliputrá*-ban tartott zsinat összes tagjai egy és ugyanazon valláshoz tartoztak, t. i. a Buddha vallásához, a mely ugyan már a III. században is sok szektára volt szétszakadozva, de a melyet mégis csak egy vallásnak tekinthetünk. Nincs semmi adatunk arra nézve, hogy más, nem buddhista szekták, például jainisták, ajjvikák vagy védai brahmanok is jelen lettek volna e zsinaton, úgy, hogy ott különböző vallások összehasonlításáról vagy épen eltéréseik kiegyenlítéséről szó sem lehetett.

Még kevésbé lehet a chicagoi congressust a *niceai* zsinattal összehasonlítani. Utóbbi, igaz, hogy közzsinat volt, de mi volt az ú. n. *Οἰκομἐνή*, a lakott föld Kr. u. 325 évvel, összehasonlítva a Chicagóban képviselt lakott földdel? És senki sem mondhatja, hogy a niceai zsinatnak az volt a célja, hogy a többi, nem keresztyén vallásoknak testvéri kezét nyújtszon. E zsinat vezetői egészen másra törekedtek, arra, hogy a keresztyén szeretet és türelem határait mind szűkebbre vonják össze, a mennyiben még az árianusokat, az eddig orthodoxnak tekintett Árius híveit is kitzsíták a ker. egyház kebeléből. Csak most kezdik belátni, mennyit ártott akkor magának az egyház annyi becsületes és felvilágosult hívének elvesztével. Ma már kevés, történetileg művelt keresztyén van, ki Krisztus személyének árianus felfogását ne az igazinak és méltóbbnak tartaná, föl-téve, hogy a *ὁῖος μονοθεῖης* értelmét úgy fogjuk fel, mint Kelemen és Origenes tette, szellemileg és nem physiologiailag. A mi aztán a niceai püspökök magaviseletét illeti, a chicagoi zsinat tagjai nem nagyon érezhetnék magokat lekötelve, ha össze akarnók őket azokkal hasonlítani.

Egy harmadik vallásos összejövetelt is föl lehetne hozni, mint némileg hasonlót a chicagoi congressushoz, t. i. azt, a mely *Akbar* császár (1547—1605.) udvaránál folyt le. Az a szellem, a mely Akbar lelkében élt s őt arra inditá, hogy az összes vallások képviselőit meghívja *Delhi*-be, ugyanaz volt ugyan, mint a mely az amerikai vallásparlament egybehívóinak és szervezőinek szívét lelkesíté. De először is a Chicagóban képviselt vallások száma sokkal nagyobb volt, mint a Delhi-

képviselteké, másodszer Akbar személyes célzatai egészen mások voltak. Akbar szándoka — elégedetlen lévén saját vallásával, az izlammal — az volt, hogy egy újabb és tisztább vallást alapítson s e célból óhajtott az akkori kor fővallásai-val megismerkedni. Előbb azonban a saját vallásáról akart tiszta képet nyerni, ezért meghívott egynehány tudós ulemah-t magához, hogy azok az ő jelenlétében fejtsék ki nézeteiket az izlam homályosabb pontjai felől. Az ulemah-k olyan erősen vitatkoztak, hogy valóságos lármát csaptak, mire a császár megparancsolta egyik főemberének, hogy mindazokat, a kik nem viselik magokat tisztességesen s csak badarságokat beszélnek, küldje el az udvarból, mire ez azt válaszolta, hogy akkor valamennyi tisztelendő atyát el kell küldenie. Chicagoban semmi ilyenféle nem fordult elő. Akbar mindent megtett ugyan, a mi hatalmában állott, hogy a saját vallása s a többiek felől pontos fogalmat szerezzen magának, de a szerencse nem kedvezett úgy neki, mint a chicagói gyűlés elnökének. Zsidók és keresztények megjelentek ugyan és parancsot kaptak a császártól, hogy szent könyveiket, az ó- és új-szövetséget fordítsák le számára. Beszéltek, hogy a ker. missionariusok akkoriban szabadon járhattak-kelhettek Indiában, sőt egyes adatok szerint a császár maga is kihallgatta őket s titokban állítólag át is tért a ker. hitre. De e híreknek kevésbé lehet hitelt adnunk. Akbar célja első sorban csak az volt, hogy a többi vallásokkal első kézből ismerkedjék meg. E célból egy csomó fordítót alkalmazott s nagy csomó kéziratot és könyvet gyűjtött össze a császári könyvtárban. De itt sem sikerült neki minden. Egy brahman se akart annyira leereszkedni, hogy a védát, India régi bibliáját előhossa vagy abból fordítást készítsen a császár számára. A mit a császár a védából tudott, az legfeljebb az atharvavéda egy része lehetett. Szerencsésebb volt az avesthával, mert abból egy Ardeschir nevű persa lefordított számára egyes részeket. A buddhista vallással nem tudott megismerkedni s hogy vajjon China vallásait vizsgálódásai körébe vonta-e, több mint kétséges. Azt sem kell felednünk, hogy mind e tárgyalásoknál Akbar és a többi vallások képviselői közt nehéz, sőt lehetetlen volt a császár jelenlétét figyelmen kívül hagyni. S egy delhi-i császár a XVI. században olyan volt, mint Zeus, kinek tekintete a közönséges emberfiakat elkábította, agyonnyomta. S a császár mellett állottak az izlam fenyegető képviselői, kikkel még a császár se bírt teljesen. Akbar, valamint főminisztere Abufazl, bizonyára arra a meggyőződésre jutottak, hogy «a világ minden vallásának egy és ugyanaz az alapja van». De e nézetöket óvakodtak nyíltan kifejezni, sőt a császár annyira.

ment az óvatosságban, hogy ha más hitűekkel vagy hitetlenekkel akart értekezni, azt neki is titokban, éjjel kellett tennie. Mily másként történt mind ez Chicagóban! Ott nem volt Constantin vagy Akbar, kinek haragját vagy mosolygását tekintetbe kellett volna venni. A püspökök és bíborosok, a kik jelenvoltak, a küldötteket a legszabadabb szókimondásra bátorították s ezt nem is akadályozhatták volna meg. A congressus szabad, collegialis és testvéries volt s elejétől végig semmi kellemetlen hang nem vegyült bele. A világ összes főbb vallásai képviselve voltak benne, jóval számosabban, mint a delhi-i palotában.

A congressus kezdeményezője, létrehozója, vezetője, lelke *John Henry Barrows* volt, az első presbyteri egyház papja Chicagóban. Föltétlen elismerés illeti azt a lankadatlan buzgalmat, melylyel ő és munkatársai a szükséges eszközöket előteremtették s oly fényes sikerrel koronázott levelezést folytattak az összes országokkal s országok uraival. De azt is ki kell mondanunk, hogy a világ egy ily vállalat számára megért, sőt hogy a legjobb szellemek ezt már várták és remélték. Tekintsük meg csak a legújabb kor theologiai és philosophiai irodalmát s látni fogjuk, mennyire előtör mindenütt a vallásos dolgokban való egyesülés utáni vágy, úgy szűkebb, mint szélesebb körökben.¹ Ha egy világvallás eszméje csak a ködös távolban mutatkozik is, de arról mind inkább-inkább meggyőződtek, hogy — mint már Augustinus mondá — nincs vallás minden igazság nélkül, hogy az összhangzás a legfőbb vallások közt sokkal nagyobb, mint korábban hitték, hogy sok a vitás pontok közül lényegtelen dologra vonatkozik és hogy határozottan lehetséges a különböző vallásoknak békésen egymás mellett élniök. Hinduk és mohammedánok megmutatták nekünk Indiában, hogy két oly vallásnak hívei egyetértésben élhetnek egymás mellett, ha megelégszenek azzal, hogy azokat az igazságokat, a melyek mindkét vallással közösek, örömmel elismerjék, a különbségeket pedig türjék és respektálják mindaddig, míg azok az észszel és az erkölcsiséggel nyílt ellenmondásban nem állanak. Míg az emberek emberek lesznek, elkerülhetetlen lesz, hogy olykor ezt a jó egyetértést szenvedélyes kitörések meg ne zavarják, de az mégis igaz marad, hogy hindu templomok és mecsetek ugyan-

¹ Nevezetes e tekintetben Th. W. Higginson «*A vallások sympathiája*» című műve, mely 1860-ban jelent meg Amerikában. Szerző ez iratában végigtekintve a történeti vallásokon, kimutatja azokat az egyező vonásokat, melyek ezeket egymással összekötik s azt a véleményt fejezi ki, hogy mind e látszólag különböző formák alatt csak egy vallás rejlik, melynek két alapezikkelye: *Isten a mi atyánk, az emberek testvérek!*

abban az utczában állhatnak fenn és állottak fenn századokig. Ép úgy a buddhisták mind inkább-inkább szorosabb összekötetésbe lépnek egymással, daczára felekezeti eltéréseiknek, sőt a buddhizmus két főága, a *Mahájáne* és *Hínajáne*, egyesülni törekszik egymással. Chinából ismeretes, hogy a császárnak mind a három államvallás hívének kell lennie s mind a három vallás összejövetelein való jelenléte által népének példát adni a türelemre, hogy megtanulják, mely szerint mindenki, a ki Confucius, Laotse vagy Fo (Buddha) parancsait becsületesen teljesíti, Isten előtt kellemes. A keresztyének közt sem hiányoztak az unio-kísérletek, de csaknem úgy tetszik, hogy minél jelentéktelenebbek a különbségek, annál nehezebb a kölcsönös közeledés. Bármennyit vitatkozzanak és czivakodjanak is a theologusok, nem ép oly jó keresztyének-e az igazi, örök vallás világitásában az egyik, mint a másik ker. felekezet tagjai? S a mi mindkettőjüknel közös, nem ezerszer becsesebb-e, mint azok a kis igazságok és nem igazságok, a melyek felett plébánosok és lelkészek vitatkoznak?

Másik kedvező tényező volt a congressus sikere érdekében az idegen vallásoknak egyre behatóbb ismerete. Korábban még erős előítéletek uralkodtak a keresztyéneknél a nem keresztyén vallások iránt. Nem is csoda! a mit nem ismerünk, vagy felületesen ismerünk, azt nem is méltányolhatjuk. Ha korábban a missionariusok voltak azok, kik az idegen vallásokat kedvezőtlen színben igyekeztek a keresztyénség előtt feltüntetni, úgy el kell ismernünk, hogy az újabb időkben ők voltak azok is, a kik a jó elemeket az idegen vallásokban először felismerték és elismerték. Meg kellett vallaniok, hogy Indiában, sőt Afrikában is vannak emberek, a kik — habár nem tértek a ker. hitre — oly életet folytatnak, a mely miatt egy keresztyén se szégyelhetné magát. Ehhez járult az idegen országok mind gyakoribb meglátogatása, beutazása, a hol, kivált hosszabb tartózkodás mellett, lehetetlen volt az utazóknak azt a kedvező befolyást észre nem venniök, a mit még kevésbé tökéletes vallások is a nép erkölcsi, értelmi és politikai állapotára gyakoroltak. Egy angol utazó: Gordon, ki legutóbb a világot körülutazta, a pogány vallások iránt a legnagyobb előítéletekkel kelt útjára Angliából, de miután Japánban és Chinában saját szemével tanulmányozta a nép vallásos és erkölcsi életét, a legnagyobb elismeréssel szolt e vallások előnyeiről.

De mindennél hathatósabb tényező volt az idegen vallások számára a türelem és elismerés kivívásában a *Müller Miksa* által kiadott *«Kelet szent könyvei»* (Sacred Books of the East), melynek életének utóbbi 20 esztendejét szentelte. Előbb

a Rig-Védát, a brahmánok bibliáját, az árja néptörzsnek, ha ugyan nem az egész emberiségnek, legrégebbi könyvét adta ki. De mikor e korábban még soha ki nem adott mű szövegét és commentárját hat negyedréti kötetben befejezte, akkor látta, hogy mily kevéssé érte még el életének tulajdonképeni célját: az ó-világi vallások ismeretének elterjesztését. Ekkor szövetkezett néhány barátjával s szaktársával az emberiség legfontosabb szent könyveinek lefordítására és kiadására. Óriási nehézségekkel kellett megküzdeniök. Először is nehéz volt valódi hozzáértő tudósokat megnyerni; a fordítandó szövegek gyakran nem voltak kritikailag feldolgozva, a fordítást sok helyen csak kísérletképen lehetett végezni. Mindezek daczára a munkatársak lassankint összeverődtek; munkához fogtak s ma már 50 kötet fekszik előttünk nyomtatásban, a melyekben a régi vallások mindegyikét, a milyenek voltak s a milyenek ma, minden angolul értő szemügyre veheti és tanulmányozhatja.

Végre a congressus helye is jól volt megválasztva. Chicagóban a vallásos légkör sokkal szabadabb, sokkal mentebb azoktól a viharos felhőktől, melyek oly gyakran fenyegetőzve lebegnek az ó-világ égboltja fölött. Maga a város, a Michigan-tó partján, Amerika közepén, csaknem egyenlő távolra van Európától és Ázsiától. Az a tíz népfaj, a mely itt kereszteződik, a helyett, hogy ellenséges egyházakra volna szakadva és elkülönözve, mint keleten, erősen össze van keveredve s ebben az érülködésben feláldozták particularis előítéleteiket, hogy csak egyetlen egy nemzetet képezzenek, a mely egész összeségében élénken érzi függetlenségét és kosmopolita nagyságát. Az egyházak, feloldva az állammal való minden kötelék alól, kizárólag a hivek adományából élnek; a hiveknek az egyház ügyeiben való részvétele megőrzi a papságot a klerikalis szellemtől s közelebb viszi őket egymáshoz, ugyanazon haza kebelében élvén, melyet mindnyájan egyformán szeretnek, mivel az egyformán tiszteli és oltalmazza minden kultus szabadságát.

Szerencsés sugallat volt tehát az, mely Barrows-t arra indítá, hogy egy vallás-congressust hívjon egybe a nyugati civilizatio e fiatal fővárosába. Egy valóban genialis tekintettel megértette, hogy mily előnyt lehet nyerni úgy a vallásos érzés fölébresztésére, mint az egyházak egyesítésére nézve ezeknek a nem keresztyén vallásokkal való érülködéséből.

Körlevelében, melyet 1891. júniusától fogva küldözött szét a vallásos világ minden tájékára, a Higginson által fölvetett alap gondolatból indul ki. «Hiszszük, hogy Isten létezik s sehol sem hagyta magát tanubizonyosság nélkül; hogy a vallás hozzájárul befolyása által a közjó növeléséhez s a legelső élő erő a

társadalmi szervezetben. Meg vagyunk győződve, hogy Isten nem nézi a személyt, hanem minden nemzet kebelében elfogadja azok hódolatát, kik őt félik s az igazságosságot gyakorolják; ezért szívélyesen meghívjuk minden hitnek képviselőit, hogy segítsenek nekünk az 1893-iki kiállításakor a világ előtt bemutatni *az emberiség vallási összhangzását és egységét* s feltárni azokat az erkölcsi és szellemi műveket, melyek az előhaladás gyökerét képezik.»

«Tervünk az, hogy megvizsgáljuk a vallásos hit alapjait, megtekintsük a vallás diadalait minden korban, kifejtsük helyzetét a különböző nemzeteknél, befolyását az irodalomra, kereskedelemre, kormányzatra és családi életre; megjelöljük a vallás hatályosságát a mértékletesség s a tiszta erkölcsiség terjesztésében, a valódi tudománnyal való összhangzatát; feltüntetessük a heti szünnap fontosságát; egy szóval növeljük azokat az erőket, a melyek az emberi nem egységét az Isten tiszteletében s az ember szolgálatában létrehozhatják.»

A körlevél meghatározta aztán a vallás-parlament tárgyát, mely nem az, hogy vitatkozásokat tartsanak, hanem hogy *kifejtsék a vallásoknak egymással való megegyezését*. A munkálatok programja röviden egybefoglalva, a következő:

I. *A vallás magában véve*: az Istenben való hit egyetemessége. Az egyetlen Istennek, az összes emberek atyjának eszméje. Képzetek a jövő életről.

II. *A vallás*: 1. a családdal, 2. a tudományokkal, művészetekkel, irodalmakkal, 3. a morállal, 4. a társadalmi problémákkal, 5. a humanitással való *vonatkozásában*. A népek testvérisége, a nemzetközi igazságosság s ítélő-bíróság.

III. *A vallások jelenlegi helyzete*: a keresztyén egyházak egyesülésének s az emberi család vallásos egyesülésének kilátása. Az egyetemes és utolsó vallás.

Ez egyetemes congressussal egyidejűleg mindenik egyháznak: a katolikusnak, presbyterianusnak, unitariusnak, izraelitának stb. is voltak külön congressusai. Látni való tehát, hogy tág s a vallás méltóságának megfelelő programot állítottak össze. A napirend nem kevésbé bölcsen volt megállapítva. Nyílt ülésben nem lehetett vitatkozni; a viták és magyarázat-kérések egy tudományos szakosztály elé utaltattak, a mely egy kisebb teremben ülésezett; itt olvastattak fel a kevésbé népszerű jellemű emlékiratok is. Mindenik vallás képviselői felszólítottak, hogy fejtsék ki saját kultusok lényegesebb fogatkozásait.

Daczára azonban mindezen elővigyázati szabályoknak, a régi zsinatok türelmetlenségök által oly rossz hírbe keverték a theologusokat, hogy a vallás-parlament terve eleinte több

ellenzőre vagy kételkedőre talált, mint pártolóra. A bábeli torony sorsát jósolták neki. Saját egyháza megtagadta Barrows-tól a támogatást. Visszautasították a meghívót: a török szultán, mint az izlam kalifája, az amerikai presbyteri egyházak közgyűlése, az amerikai püspöki egyház. A canterburyi érsek visszautasítása következőleg hangzott: «A keresztyénség az egyedüli vallás. Nem foghatom fel, hogyan lehet e vallást egy vallás-parlament tagjának tekinteni a nélkül, hogy azt a többi kultusokkal egy színvonalra ne süllyesszük. Egyébiránt az önök programja megengedi, hogy a *római egyház a katolikus egyház* s az amerikai püspöki egyházat s következőleg az angol egyházat úgy tekinti, mint a mely a katolikus egyházon kívül esik; mi pedig ezt nem tűrhetjük.»

De Barrows lelkész szilárd jellemű ember, a ki nemcsak bízik egy eszmében, hanem azért kész erélyesen küzdeni s szükség esetén szenvedni is, mivel az ránézve egy a Krisztus ügyével. Sikerült eszméjének a kiállítás egynéhány főintézőjének helyeslését és támogatását, sikerült különösen az amerikai kath. főpapok csatlakozását megnyernie — s a congressus sikere biztosítva volt.

Az írásbeli hozzájárulásokon s a beküldött emlékiratokon kívül *170 küldött* jelent meg személyesen a vallás-parlamenten, kik körülbelül egy milliard 200.000 lelket képviseltek. A küldöttek az egyes vallások közt következőleg oszlottak meg:

chinai vallások (taoismus, confucianismus, buddhismus)	4
japáni » (shintoismus, buddhismus)	10
indochinai és ceyloni vallások (buddhismus)	3
hindostani vallások (brahmanismus, brahmo-somaj, jainismus, parsismus)	8
különféle vallások (vereshőrűek, négerék, polynesiiaiak)	5
judaismus	12
izlam	2
örmény (ker. egyház)	2
gör. keleti	4
r. kath.	18
prot. egyházak (ideértve 18 hölgyküldöttet is)	100
agnostikusok	2
	<hr/>
	170

A congressus: 20 népfaj, 16 különböző vallás papjainak. theologusainak e gyülekezete szokatlan látványt nyújtott. Első tekintetre csupa eltérés látszott köztük: se faji, se nyelvi, se vallási kötelék nem egyesítette ez embereket. De közelebről megtekintve, a jóakarát kifejezését lehetett olvasni arczukon, közös aspiratiót az ég felé, a solidaritas érzetét a szenvedésben, a megegyezés után való égi vágyat, hogy a gonosz fölött diadal-maskodhassanak.

A kongressust *Bonney*, a kiállítás egyik elnöke nyitotta meg. Miután üdvözölte az egybegyülteket, így folytatta: «E congressuson a vallás szeretetet és imádást jelent Isten iránt, szeretetet és szolgálatot embertársaink iránt! Senkitől se kívánjuk, hogy tagadja meg hitét, sem hogy alkudozzék meggyőződésével! Mi nem is akarunk minden vallásnak egyenlő érdemet tulajdonítani. Mi azt akarjuk, hogy szent ligát alkossunk az összes vallásokból a vallástalanság ellen s oda vigyük őket, hogy testvéri viszonyba lépjenek egymással az erkölcsök javára, a szeretet és kölcsönös becsülés előmozdítására.»

Egy protestáns laikusnak e felszólítására az új-zeelandi kath. érsek, *Redwood* válaszolt, előadva, hogy ő nem állítja azt, mint katolikus, mintha a teljes igazság birtokában volna s képes volna minden problémát megoldani. Ő a szeretet és az igazság minden elemét az ő egyházán kívül is tudja becsülni. Egyedül Krisztus mondhatta el azt: *Én vagyok az igazság!* S mindenütt, a hol igazság van, van valami tiszteletre méltó. Az ember nemcsak morális, hanem társadalmi lény, fejlődésének, virágzásának az a föltétele, hogy *szabad* legyen, szabad nemcsak politikai, hanem vallásos tekintetben is. Reméljük kell, hogy ma egy új korszak kezdődik, a melyben minden nép körében elenyészik az a képzet, hogy az embert el kell nyomni vallása miatt. Egyedül a szeretet az, mely a lelkeket a világosságához vezetheti.

Ime egy olyan nyilatkozat, a minőhöz nem igen szoktattak bennünket az európai kath. érsek s a mely több krisztusi szellemet árul el, mint az anglikán érsek kevély visszautasítása.

A chicagói vallás-congressus (se zsinatnak, se parlamentnek nem nevezhető, mert ott se nem vitatkoztak, se nem szavaztak, se senkit ki nem átkoztak) valóban ökumenikus jellegű összejövétel volt. Minden ország, minden egyház hittel telt fia egyesültek itt azzal az őszinte és forró óhajtással, hogy a vallás és a philantropia legégetőbb problémáit szemügyre vegyék. Abban a két vaskos kötetben, melyet Barrows a congressus munkálatairól kiadott, megtaláljuk összegyűjtve e kérdések tárgyalásának s a képviselt országok vallásos viszonyainak képét. Mi ebből három főpontot fogunk kiemelni: a keresztyének és a pogányok kölcsönös magatartását, a keresztyének és a zsidók viszonyát, végre a keresztyénség különböző ágai közt való közeledést.

A ker. papok és a missionariusok magatartása a pogányok iránt, kevés kivétellel, a legudvariasabb, a legrokonszenvesebb volt, s ebben Barrows lelkész járt elől jó példával.

A városban kitünő szállást, az emelvényen kitünő helyet kaptak, a tanácskozásokon sok és hosszú beszédet tarthattak. S méltán. Japán, China, India küldötteinek szárazon és tengeren a legnagyobb útat kellett megtenniök, hogy Chicagoba jussanak. Nem az ő bizonyágtételök volt-e a legfontosabb ebben a nagy vallásos tanácskozásban? Nem úgy számítottak-e rájuk, mint a vallásos pacificatio ügyének legvitézebb előharczosaira? S e figyelem nem volt hiabavaló, a pogányoknak nagyon jól esett e szives fogadtatás. Bucsú-beszédjökben mindnyájan hála-jokat fejezték ki ezért, finom iróniával emelve ki azt az éles különbséget, melyet e figyelem s amaz önkényes eljárás közt tapasztalnak, melyet saját hazájukban kell az ú. n. keresztyének részéről eltérniök.

Részükről kétféle magatartást lehetett megkülönböztetni; az egyik agresszív, a másik concilians irányú volt. Némelyek nem haboztak kijelenteni a congressus előtt, hogy miben nem tesszik nekik a keresztyénség s nyíltan szembeszálltak a missionariusokkal: ezek a hagyomány képviselői, a conservatívok voltak. Mások viszont megvallván a kultusokban végbement mély átalakulásokat, engedményeket tettek a keresztyénségnek. Különösen egy japáni laikus buddhista támadta meg erősen a missionariusokat; szemökre vetette a nyugati ker. hatalmasságoknak, hogy méltánytalanul bánnak az ő hazájával s áthágják az evangelium alapelveit. Serkentik őket az erkölcsiségre, de azért ők magok lábbal tiporják a japánok jogait, szokásait, a nélkül, hogy ezeknek módjukban volna valamely részrehajlatlan bírósághoz folyamodniök. Hát ez a keresztyén moral? a keresztyén igazságosság? E bírálatok oly alaposak, ez ellenmondások oly kiáltók voltak, hogy senki, még a missionariusok s diplomaták se próbálták azokat megczáfolni. Pár üléssel utóbb egy brahmán és egy buddhista újra elkezdtek bírálni a missionariusok eljárását. Szemökre vetették, hogy nincs bennök alázatosság, türelem, önzetlenség; különösen kíméletlenek a nép ősi szokásai iránt. Támadásaik, mint a fentemlített japánié is, a bibliára támaszkodtak s annál metszőbbek voltak a támadottakra nézve. Egyes missionariusok igyekeztek e vádakat megerőtleníteni, de el kellett ismerniök, hogy van sok társuk, a ki nem ismeri a régi vallások szent könyveit és szertartásait s a helyett, hogy a pogányság ellen hadakoznak, jobban tennék, ha az illető vallások igazságait igyekeznének megismerni. Nem tagadhatták, hogy gyökeresen változtatni kell az evangelisatio módszerén, a szellemi bizonyágot, mely az erkölcsös élethez való őszinte visszatérésben áll, kell az orthodox tantételek elfogadása helyére tenni, mert ezek gyakran semmi hatással sincsenek a maga-

viseletre. Alger bostoni lelkész e szavakkal fejezte be az e kérdés fölötti vitát: «Korunk valódi antikrisztusa a keresztyén-ség keresztyénellenes jelleme és magaviselete. Keressétek Istennek országát és annak igazságosságát s mindenek megadatnak nektek! mi pedig hátul hagyjuk ezt a királyságot és annak igazságosságát; mint ugyanannyi megtestesült ördög, minden alakban személyes érdekeinkért dolgozunk. Ime az emberi család egyesülésének nagy akadalya.»

Nem képzelhető valami nemesebb, valami tiszteletreméltóbb az amerikai jellemre nézve, mint ez a loyalis vallomás a keresztyénség gyengéiről, még ellenfeleivel szemben is. A ki ezt a nyilatkozatot tette, annak az igazság kedvesebb volt, mint saját vallásának érdeke s az a vallás mindenkor erős, mely nem fél az ellenfél kritikájától, sőt azt felhasználja saját tökéletesedésére. De persze e vallomások mellett a ker. tan és morál egyetlen tételét se áldozták fel s viszont a polytheismus képviselőinek legnagyobb része, megvallván, hogy vallásuk kebelében gyökeres módosulások, reformok mentek vagy mennek végbe, többé-kevésbé nyiltan meghajoltak a ker. morál és monotheismus felsősége előtt.

Így egy japáni főpap (Japán nemzeti vallásának, a shintoismusnak papja) megvallotta, hogy ez a reform, mely már a XVI. században megindult, arra irányul, hogy egy legfőbb Istenre koncentrálják az imádást, a mely eddig sok félisten közt osztott meg. Ez az Isten magától létezik s örökkévaló; ő teremtett mindent s a többi istenek az ő hatalmának manifestációi. «A vallások — úgymond — csak külső alakjuk által különböznek, melyet a nép vérmérséklete vagy az a physikai környezet, melyben keletkeztek, határoz meg. Mind egy főigazságon alapulnak. Helytelen s nehéz dolog volna ugyan őket egybeolvasztani, de hűveiknek legalább minden ellenséges érzelmet le kellene vetkezniök egymás iránt s egyesíteni erőiket, hogy feltárják azt a közös igazságot, mely különféle alakokba öltözködik.»

A buddhismus képviselői hasonló meglepetést okoztak, midőn kijelentették, hogy ők elfogadják a brahmanismus legfőbb istenét Bráhmát, mint a ki a világ jelenlegi korszakának élén áll. Ez az Isten csupa szeretet, jóság, könyörület s mindenek fölött egyenlő gondossággal őrökdi. A parsi és hindu vallások kebelében hasonló monotheistikus irányú mozgalom észlelhető. Egy bombay-i parsi (Jinanji-Jamshedji-Modhi) kijelentette, hogy a magusok primitiv vallása monotheista volt: a kétféle elv elmélete csak philosophiai magyarázat. Ahura-Mazda a föltétlen és mindentudó úr, a teremtő, ki igazságos-

sággal kormányozza a látható és láthatatlan világot. Midőn az idők teljessége eljő, Ahriman és a pokol leromboltatik, a halottak feltámadnak s örök boldogság fog uralkodni a világon.

Hasonló fejlődés ment végbe az utóbbi 60 év alatt a brahmanizmus kebelében. 1830-ban egy brahmin (Raja-Ram-Mohan Roy) megalapította az *isten társaságot* (brahmo-somaj), hogy megtisztítsa a hinduk vallását 33 millió istenétől és istennőjétől és kegyetlen vagy demoralizáló ritusaitól. Ez a társaság erős mozgalmat indított meg Indiában, mely lehetővé tette az angol kormánynak, hogy az özvegyek öngyilkosságát eltörölje, a törvényes házasság minimalis életkorát fölemelje s a kasztok érülködésének is útját egyengesse. E nagy kiterjedést vett szövetség tagjai a bibliát elismerik szentirásnak, ép úgy, mint a védákat és upanisad-akat, egyetlen élő Istent imádnak, ki minden emberek atyja s Krisztusban az emberiség legistenibb prófétáját tisztelik. E szövetséget Chicagóban három küldött képviselte, kiknek egyike csakhamar a congressus legkiválóbb szónokai közé emelkedett. E férfiú, *Chunder-Mozumdar*, «*A keleti Krisztus*» cím alatt egy könyvet is írt, melyben kimutatta, hogy az evangélium mennyire a véda predicationának visszhangját képezi. Erről az összhangzásról Mozumdarnek «*A világ vallásos adóssága Ázsia iránt*» cím alatt (1893. szept. 21-én) tartott beszédének következő részlete hű fogalmat nyújt:

Miután megerenlítette, hogy a világ Ázsiának köszönheti e nagy dolgokat: a természetben immanens és munkás Isten szellemének intuitióját, az introspectiót vagyis annak tudatát, hogy Isten bennünk munkálkodik; a szerető és derült imádást, a mely imák- és himnuszokban fejeződik ki s az érzéki gyönyörökről való lemondást, így folytatta: «Az önuralom vagy lemondás csak egy része az akarat szellemi nevelésének; másik része az engedelmesség, azaz magunknak Isten akaratára és az emberiség szolgálatára való szentelése. Az önfegyelmzés csak egyik eszköz e legfelsőbb czél elérésére: magunkat alávetni s azonosítani Isten akaratával. A búzaszem lehull s meghal a földben, hogy százszorosan életre keljen, ép úgy az az ember, ki életét Istenért fölemészti, azt örökre megőrzi. A halál, az önző és testi én lerombolása s ez lesz mindig az az ár, melyet fizetnünk kell, hogy Istent elérhessük. Ki mondhatta ezt: *A te akaratod legyen meg s nem az enyém?* Csupán az, ki küzdött a halál keserű kelyhével, ki csak Isten és az emberek szolgálatára gondolt, míg a gyilkos ajtaja előtt állott.

Nevezzétek ezt lemondásnak, stoicismusnak, halálnak: tény, hogy csupán az, ki meghal önmagára nézve, találhatja meg az Istenben való nyugalmat s az emberrel való kiengesztelődést.

Az önmegtágadás, a halálszenvedés e nagy törvényének symboluma az a mystikus kereszt, a mely nektek oly kedves s a mely nekem is oly becses. Keresztyének! eltaszítjátok-e ti valaha a Kalváriát? Az akarat és jellem egyesülése a legfőbb, de legnehezebb foka az Istennel való egyesülésnek!»

Vajjon hány katolikusról és protestánsról lehet elmondani, hogy ennyire behatolt a megváltás mysteriumába?

A mi a *zsidó* vallás képviselőit illeti, voltak közöttük orthodox, ritualista rabbik is, kik a törvényben, körülmelésben és a kóser-húsban keresik az üdvöt. De a rabbik legnagyobb része, eltelve egyetemi éveik alatt bibliai eszmékkel, oly tanokat hirdetett, a melyek nagyon közel állanak a keresztyénséghez. Például *Wise* Izsák cincinnati tanár kifejtette, hogy a judaismus e négy sarkdogmán alapul: az egy élő Istenbe, a kijelentésbe, az erkölcsi törvénybe, a jó és rossz jövő sanctiójába vetett hiten. *Kohler* new-yorki rabbi az irgalmas samaritánusról szóló példázatot úgy mutatta be, mint az interconfessionalis türelem és szeretet legszebb leczkékjét, mely az embereknek adatott. De különösen két rabbi lepte meg a congressust azzal a szent merészséggel, melylyel az evangeliumhoz való szellemi csatlakozásukat megvallották: *Hirsch* chicagoi egyetemi tanár «*Az egyetemes vallás elemei*» című beszédével és *Lyon*, a n.-cambridgei Harvard-egyetem assyriológiai tanára. Látszik ebből, hogy a vegyes egyetemek belső érülködést létesítvén a különböző vallások hivei közt, alkalmat szolgáltatnak nekik egymás kölcsönös tiszteletére s tanaik megbecsülésére. *Lyon* rabbi «*A judaismus hozzájárulása a civilisatiohoz*», cím alatt értekezett. Először is a Harvard-egyetem türelme iránt róvta le a hódolat adóját, a mely daczára: *Christo et ecclesiae* jelszavának, tanszékeit valláskülönbség nélkül, minden tudós előtt megnyitja; majd az «*Egyesült Allamokban*» egy második ígérlet földjét üdvözölte, a mely igazán megvalósította Izrael prófétáinak álmát. A zsidók itt egyfelől *otthonra* találtak, a hol megnyugodhatnak vándorlásaik és keserveik után, másfelől jólétre, mert Amerika földje kimeríthetetlen forrásokat nyújt fajuk kereskedelmi és ipari lángelméjének. Áttérve tárgyra, előadta, hogy a világ Izraelnek nem csupán a szentírást köszönheti, hanem az erkölcsi szépség és hazafiság felülmúlhatatlan typusait is, azokat a hősöket és prófétákat, kik Mózesnek, Jeremiásnak, Pálnak s első sorban názáreti Jézusnak neveztetnek.

«Jézus szintén zsidó volt. Csakhogy nevét annyira azonosították a világ történetével, hogy utoljára elfelejtették eredetét. Azt mondták, hogy egy ily souverain személyiség sokkal

egyetemesebb, sem hogy egy népfaj határai közé lehetne szorítani. S így figyelmen kívül hagyják, hogy Jézus egy zsidó család kebeléből származott s galileai nevelésben részesült. Távol áll tőlem, hogy megpróbáljam felszámítani jellemének befolyását az emberiség előhaladására. Egy ily feladat elvégzéséhez nem kevesebb kellene, mint az egyetemes tudomány. Targyamhoz elég, ha megemlítem nemzetiségét annak, kit a világ tekintélyes része tisztel, mint az emberi nem legnagyobb, legszébb példányképét . . . Tudom, hogy a zsidók nagy része még nem ismerte el Jézus nagyságát: de e magatartás megmagyarázható abból a hatásból, melyet egyes, személyére vonatkozó tanok s azok az üldözések gyakorolnak rájok, melyeket a zsidók azok részéről szenvedtek s szenvednek még most is, kik Krisztus nevét viselik. Bármint legyen is, Jézus nevében és személyében az áldásnak s az erkölcsi emelkedettségnek oly forrása rejlik, hogy én nem látok okot, a mely a zsidókat megakadályozhatná abban, hogy fényes tudósaik legnagyobbikát s legszeretettebbikét el ne ismerjék »

Az izraelitáknak Jézus erkölcsi nagysága s evangéliumának üdvözítő ereje iránt tett hódoló nyilatkozata a keresztyénység szolgálait is hasonló udvariasságra és türelemre hangolta. *Ireland* saint-paul-i érsek, pár nappal utóbb, elment az izraelita congressusra, hogy kifejezze rokonszenvét e nép iránt, melylyel némely országokban oly gyűlöletesen bánnak. *Latas* zantei érsek, a görög orthodox egyház nevében igyekezett megczáfolni azt, a zsidók ellen annyiszor kihasznált legendát, hogy ők egy ker. gyermeket áldoznak fel a páska alkalmával.

«Kérem a congressust, járuljon hozzá ahhoz a meggyőződésünkhöz, hogy a judaismus minden fajta gyilkosságot elítél; hogy semmiféle hatósága, egyetlen szent könyve sem engedi meg az emberi vér kiontását s a rítusban való felhasználását. Ily rágalom terjesztése egy monotheistikus hit hívei ellen nem tekinthető másnak, mint keresztyénellenes eljárási módnak.»

E szavakat a kongressus élénk helyesléssel fogadta s nyilvánvalóvá lett e pillanatban, hogy a biblián alapult két nagy vallás fejei szövetségi szerződésre léptek egymással.

De ha a rabbik és brahmanok ily elismerők és engedékenyek voltak a ker. vallás iránt, ennek egyes felekezetei is igyekeztek közeledni egymáshoz, igyekeztek Jézus hű tanítványainak bizonyulni. Két alapon keresték az érülködési és csatlakozási pontokat: egyfelől morális és socialis, másfelől vallásos és liturgiális alapon.

1. Az összes ker. felekezetek papjai közmegegyezéssel el-

ismerték a bűn létezését, gyászos következményeit s a Krisztus által szerzett megszabadítás realitását.

Mindnyájan bűnösök vagyunk; hogy beléphessünk az Isten országába, meg kell szabadulnunk a bűntől s a bűn utáni vágyakozástól. A bűnnek nemcsak gyászos hatása van az egyénre; ez a főoka minden társadalmi nyomornak: az alkoholizmusnak, szegénységnek, prostitucionak, háborúnak. Ime az óriás bajok, melyek ellen az egyházaknak békés hadjáratot kell szervezniök s egyes congressusi tagok kérve-kérték a különböző felekezeteiket: ne csak arra szoritkozzanak, hogy a gyermekeket hittételekre oktassák vagy hitvitáikat folytassák, hanem egyesüljenek az egyes társadalmi osztályok közt levő viszony javítására s ezt jótékonyági egyletek, humanitarius intézmények alapítása által érhetik el leginkább. «Ha különbözünk is a hitben — mondá Gibbons bíbornok — van egy alap, melyen közös egyetértéssel működhetünk: ez a szeretet és jóakarát. A tiszta és folt nélküli vallás Isten előtt az, hogy látogassuk meg az özvegyeket és árvákat szorongattatásaik közt s tartsuk magunkat tisztán a világ szennyétől, vagy a mint Cicero mondá: *«Homines ad Deos nulla re propius accedunt, quam salutem hominibus dando»*.

E philanthropikus egyesülés megvalósítására két terv merült fel. Seward tanár azt javasolta, hogy alakítani kell *«Keresztynégység testvérisége»* név alatt egy szövetséget; Barrows lelkész viszont azt javasolta s javaslatát elfogadták, hogy nevezzenek ki három bizottságot, — tekintettel a különböző felekezetekre s vallásos viszonyokra — mely állítsa össze a keresztynégségről írott 50 legjobb könyv jegyzékét. E három bizottság, miután előbb külön ülésezett, utóbb közös ülésben állapítson meg egy jegyzékét a hitvédelmi, történeti és építő irányú művekből.

2. De a congressus tagjai még egy szélesebb s mélyebb alapot is választottak az egyesüléshez, azt, a mely mindenik vallásnak lényegét képezi: a lélekben való imádást, ama végetlen lény tiszteletét, a kiben élünk, vagyunk és mozgunk. S ez az imádat e két legideálisabb, legimmaterialisabb formában nyilatkozott: a csendes ima, vagy az úri ima és a közös himnuszok éneklése. Mily ünnepélyes pillanat volt, midőn egyik ülésen a protestáns lelkész, másikon a kath. főpap állott fel s mondta el a *«Mi Atyánk»*-ot! de még ennél is meghatóbb volt, midőn a záró-ülésen Hirsch rabbi mondta el ugyanezt az imát, az írástudók és törvénytárgyosok utódja, a mint a Golgotán megfeszített előtt bizonyosságot tett!

A himnuszok, a melódia és a rythmus szárnyain égbe

száll ez imák, nem kevésbé visszatükrözték ez összhangot. Szerkesztettek a congressus használatára egy hymnus-gyűjteményt, oly ügyes összeválogatással, hogy az összes ker. felekezetek hívei egy szívvel-lélekkel énekelhették azokat. Némelyek az örök ifjúsággal ékeskedő héber zsoltárok átíratái voltak, mások a latin egyház énekes-könyvéből vették (Te Deum laudamus, Veni Creator); végre kath., unitárius, vagy quaker költők műveit is bőven lehetett benne találni. Különösen kettő tetszett nagyon a hallgatóságnak, Adams éneke:

Nearer, my God, to thee
(Közelebb hozzád, Istenem)

és Newmann érsek gyönyörű hymnusa:

Lead thou me on, o kindly Light!
(Vezess engem, óh kegyes világosság!)

Soha a zene hatalma nem nyilvánult ékebben az egyetértés létrehozására, mint az utolsó ülésen. Miután a pogány nemzetek és az idegen egyházak képviselői elmondották bucsúszavaikat, az énekkar rázendítette Händel *Messias* című oratoriumának *Alleluja*-ját. A karvezér s az énekesek annyira át voltak hatva a nagy mester lángelméjétől s e bibliai szavak fuvalmától:

«Alleluja! mert az Úr Isten mindenhatósággal uralkodik!
Ő a királyok királya, az urak ura, örökké fog uralkodni.
Alleluja!

hogy a hallgatóságra leírhatatlan hatást gyakoroltak. Ezt a 4000 főnyi tömeget szinte fölemelte valami természetfölötti erő; úgy tetszett, mintha minden faji, nyelvi, dogmai akadályok leromboltatnának s mindenek Isten nagy családjának tagjai lennének! A lelkesedés viharja csak akkor csillapult le, mikor a kar újra rázendítette Mendelssohn *Ítéj meg Istenem* című darabját.

3. Így a chicagoi congressus megvalósította a ker. felekezetek megegyezését a szeretet, a társadalmi nyomor ellen való küzdelem, az ima és az ének alapján. Lehet-e s kívánatos-e tovább menni s hitelvi egységre törekedni? A megegyezés szükséges, sőt a napkeleti missiói munkásság sikere érdekében elkerülhetetlen; de a megegyezés még nem összeolvadás s nem kell összetéveszteni a felekezeti szellemet a testületi szellemmel. A történeti egyházak a ker. hitnek különböző arculatát képviselik s egymást kölcsönösen kiegészítik. Épen a legtevékenyebb s legcivilizáltabb népek azok, hol a vallásos elnevezések a legszámosabbak: de mindnyájan egyek Isten imadásában, Krisztus-

nak és a bibliának elismerésében, az erkölcsi törvény és a jövő élet hívésében.

Világos, hogy a nagy ker. felekezeteknek egy kiválólag morális hit alapján való megegyezése nagyon megkönnyítene a ker. vallásnak a pogányság közé való behatolását. A mai nemzedék kevesebb teológiát és több vallásos érzelmet kíván; kevesebb dogmát és szertartást, de több élő és tevékeny morált. Nem a dogmatikai vagy ritualis, hanem a morális és társadalmi törekvések egyesülése kívánatos. A nemesebb lelkek arra áhítoznak, hogy szabadon érülközhessenek a könyörület és szeretet Istenével, valódi solidaritásban álljanak szenvedő embertársaikkal.

Ez az értelem nyert kifejezést *Hirsch* rabbinak «*Az örök vallás elemei*» című értekezésében is. E leronthatatlan elemek szerinte a lélek-isten eszméje, a bűn tudata s az őszinte megbánásnak biztosított korona, a jövő életben való hit, a lélekben és igazságban való imádkozás, Istennek az emberiség bibliáiban való kijelentése felett való elmélkedés s főként a szeretet gyakorlása, ama megszorítás nélküli szeretetnek, melynek Jézus volt a mintaképe s a mely az emberi társadalom minden kapcsolatait át fogja hatni. Jézus lesz az emberiség valódi unificatora, ez volt több brahman és rabbi többé-kevésbé világosan kifejezett jóslata, de egész határozottan kifejezték ezt az összes ker. felekezetek képviselői. Az ő személye és evangéliuma az a polus, a mely felé gravitál a vallásos világ. *Keane* érsek e kérdésre: «*Mi lesz végre a vallás központja?*» ily feleletet adott:

«Ez a parlament megmutatta, hogy a föld összes népeinek törekvései az isten-ismeret terjesztésére, a mindenható által az emberek egyesítésére megkísérelt eszközök logikailag e pontban egyesülnek: *Jézus Krisztus*. A világ nagy vallásos vezetői megvallják, hogy ők csak előfutárok, kik a sötétben tapogatóznak s ujjjaikkal jelölik annak feljöttét, a ki a világ világossága. Századok ítélete hirdeti, hogy semmi más alapot nem lehet vetni, mint a mely Isten által vettetett, t. i. a Jézus Krisztus. A míg Isten Isten s az ember ember lesz, Jézus Krisztus lesz örökre a vallás központja. A mi egyházát illeti, annak két oldala van. Emberi oldaláról mindig helye lesz, mint volt, benne mindenféle reformnak, az emberi gyarlóságok kiküszöbölésének, mert a mi Urunk semmi ígéretet nem tett az emberi vétkelhetlenségre nézve. De isteni oldaláról tekintve, semmi változás nem lehet benne, a módosításnak még árnyéka se... Ennek az egyháznak egy tökéletes szervezetté kell lennie, minden eltérésnek össze kell olnadnia az egységbe.»

E szavakra Barrows lelkész bezáró beszédében így válaszolt:

«Lelkem annyira tele van szeretettel, boldogsággal, hálával, hogy nem vagyok képes kifejezni mind azt, a mit érzek. Ha van valaki, a kit megillet e vallásos parlament sikeréért az elismerés, az a Krisztus szelleme, a szeretet szelleme... Azt mondják, hogy Reynold a képirásról tartott előadásait a Michel Angelo nevével fejezte be. Részemről azt óhajtom, egészen másnemű hódolattal, hogy az utolsó név, melyet e gyülekezet előtt kiejtek, annak neve legyen, a kinek az életet, igazságot, reményt s minden dolgot köszönhetek; annak neve, ki minden ellenmondást feloldhat s ki égi trónjának magaslatáról a földre irányozza a megváltó szeretet derűs és fáradságtalan járását, Jézus Krisztusnak, a világ megváltójának neve!»

*

E hittel, reménnyel és szeretettel telt szavakkal zárult be a chicagói vallás-congressus, a föld nagy vallásainak békés zsinata.

S hatása? Az sem maradt el. E congressus két nagy áramlatot indított meg: a vallások mélyebb tanulmányozását s a különböző ker. felekezeteknek egymáshoz s az izraelitákhoz való közeledését. A chicagói egyetemen egy hölgy már alapított is egy tanszéket az összehasonlító vallástudomány számára. Japánban congressus ült össze a négy fővallás képviselőiből a vallások összehasonlító tanulmányozására s Chicagóban mult tavasszal egy társaságot alapítottak, melynek hivatása az unitárius, universalista és izraelita egyházak szabadelvű elemeit csoportosítani

S ezek az eredmények évről-évre szaporodni fognak.

De mennyivel nagyobb az erkölcsi hatás. A chicagói congressus fényesen igazolta a vallásos érzés életképességét egy oly században, melyben a pessimisták és materialisták mindennütt a hit halálát hirdetik. A ritusok és formulák változnak, elmúlnak, a vallás örök. Ha a vallások végökhöz közelednének, honnan magyarázhatók ki azok a változások, elágazások, fejlődések, melyeket több vallás felmutatott? nem az életerőnek, termékenységnek jelei-e ezek? Ázsia régi vallásai monotheismusra, monogamiára, a keresztyénnel rokon morálra törekednek.

További szerencsés eredménye a congressusnak az, hogy sok előítéletet és kölcsönös neheztelést elenyésztetett: a türelemnek és egyetértésnek szép látványát nyújtotta. Ha csak a ker. felekezeteket tekintjük, róm. és gör. katolikusok, anglikánok és presbyteriánok loyálisan eszmét cseréltek s a pogány

phalanxszal zszemben ösztönszerűleg megtalálták az egyetértés módját. Különösen a prot. egyházak kebelében hozott létre a congressus üdvös egyesítő mozgalmat. Soha nem beszéltek anynyit az amerikai prot. egyházak uniójáról, mint mostanában. A congressus által elhintett élesztő teljesíti feladatát s gyorsan munkál. Érzik, hogy valami confederatio vagy cooperatio-félét kell alapítaniok úgy a belső, mint a külső missió érdekében. Egy bizottság alakult is már Barrows elnöklete alatt, melynek feladata a külső missió-társaságok szorosabb egyesítése. *A ker. törekvés társasága* több mint két millió fiatal embert egyesített, kik 30 különféle felekezethez tartoznak.

Általában a chicagói congressusnak engesztelő s valóban ökumeniai jellege volt. A nemes gondolatok, a szeretet, az odaadás tevékeny érülközése rokonszenvi, sőt barátsági kapcsot létesített e nem rég még idegen, sőt ellenséges érzelmű papok közt. Érezték, hogy a palást alatt emberi szív ver. Az elválás pillanatában mindenkiben megrezdült a viszontlátás vágya; sok pogány könyezett s mindenki azt kérdezte: Nem lehetne-e újra kezdeni e chicagói testvéri agapékat? Nem lehetne-e időnkint újra összehívni ily vallásos parlamentet? *Jones* lelkész indítványára ki is mondták, hogy a közelebbi vallás-congressust *Benaresben* tartják meg a XX. század első évében s elnökül Barrows lelkészt választották. De hogy e congressus létrejöheszen s üdvös munkát végezhesen, szükséges, hogy egy vegyes vallású országban üljön össze, a hol az egyházak, egészen vagy részben, függetlenek az államtól, mert csak ily helyen lehet szilárd meggyőződésű, de egyúttal türelmes lekipásztorokat találni. Aztán óvakodni kell unio-alapul valami dogmatikai vagy szentségi symbolumot fölvenni, hanem ugyanazt a két, tág keretű pontot kell alapul elfogadni, mint Chicagóban: *Isten atya, az emberek testvérek!* vagy: *szeresd Istent, szeresd az embereket!* E két egyszerű hittétel, mely minden valásban benne rejlik, habár sokszor nyers, vastag burokkal behorítva, lehet és lesz a jövő vallásának magva, központja.

R. L.

A HALHATATLANSÁGI ESZME TÖRTÉNETE.

(Első közlemény.)

«Meghalni, — elszunnyadni — és alunni!
Talán álmodni» . . . ! ?

Shakspere: Hamlet. III. 1.

Az ember szereti az életet; a halál gondolata mindig borzalommal tölté el kebelét s ennek nyomasztó hatása alól menekülni igyekezett. A földön tapasztalható gyakori igazságtalanságok, az erény sárbatapodása, a méltatlan nyomor és szenvedés láttára ezer és ezer kérdés tolt el elméje elé; veleszületett méltányossági érzete orvoslás s méltányos kiegyenlítés után vágyódott s a kedveseit sirató szív vigasztalást kért és keresett. S midőn a világ azt teljes mértékben nem adhatta meg, az égre tekintett s a halhatatlanság gondolatával igyekezett megnyugtanni háborgó lelkét.

A halhatatlansági hitet az emberi szellem, erkölcsiség s kedély emberi tökéletlenségében gyökeredző követelmények feleletének tekinthetjük. A mióta az ember gondolkodni tud, a fentiek közül hol egyikre, hol másikra kereste benne a feleletet. Hogy az nem mindenütt s nem egyformán sikerült, az természetes; de hogy mindig kereste, azt a halhatatlansági eszme minden népnél feltalálható különféle nyilvánulási alakjai mutatják legjobban. E tekintetben az új-kor ép olyan, mint az ősi idők. A modern philosophiai rendszerekben e kérdés egyik főkérdésnek maradt, sőt azt mondhatjuk, hogy magok a rendszerek is az emberi lét végcélja utáni szükségszerű kérdezősködés kifolyásai. «A philosophiának — mondja Schopenhauer is egy helyütt — voltaképi sugalmazó szelleme vagy musagétese: a halál, s ez okból mondá Sokrates, hogy a philosophia a halállal való foglalkozás. Aligha is philosophálna az ember, ha a halál nem volna.»

S az emberiségnek a végcélzt megfejteni igyekező törekvéseit s a «halálutánról» alkotott képzeiteit végig szemlélni nagyon érdekes; annyival is inkább, mert e hitnek nagy és mély hatása volt mindenha az ember vallás-erkölcsi életére. A mikor az indián kegyetlenül skalpirozza ellenségét, vagy a zulu százakat öl le fejedelme sírján; vagy a brahmán a fakir-ság kínos torturájának veti magát alá, vagy a középkori keresztény mosolygó arczczal lép a máglyára: ez eszme hatása alatt áll. Pedig e példákkal még csak egyik oldalát érintettük e hit hatásának. Az emberiség passiv és activ magatartását ez irányította; lelkesített, visszariasztott, emelt és vigasztalt. E mellett nemesítő, civilizáló szerepet is játszott a népek életében. Ez segítette az emberiség millióinak viselni az élet nehéz terhét, ez segítette azokat, a kiket az ember «szent» névvel tisztelt meg, feljutni arra az erkölcsi magaslatra, a hova áhitattal tekintünk fel reájok s ez készítette az emberiség nagyjait a nagy, méltó bámulatunkat keltő s a civilizatiót terjesztő remekművek alkotására.

A halhatatlanság hite egyrészt az emberi erkölcs s műveltség istápolója, másrészt pedig annak mérlege, próbaköve. Minél magasabb a műveltség s finomabb az erkölcsi érzék, annál inkább csüngnek rajta; s annál inkább kifejlesztik, minél jobban belemélyednek. Tükörnek is nevezhetnők, melyben a népek lelki élete, vágyai, erkölcsi érzéke verődnek vissza. S a ki az emberiség történelmét mélyen s igazán akarja megismerni, arra nézve nem lehet közömbös a halhatatlansági eszme — a népek jövő élethitében nyilvánuló — történetének ismerete. Ez eszmére is áll az, a mit Müller Miksa a vallásokra nézve általánosságban mond, hogy «a ki az emberiség tanulmányozásával foglalkozik, az érdeklődésére méltóbb tárgyat alig találhat, mint a különféle vallásalakok tanulmányozását... Az emberiség voltaképi története: a vallástörténet, az a csodás ösvény, a melyen az emberi nem célja felé tör s az Istent minél jobban megismerni s ismerete és szeretete által hozzá közeledni igyekezett.»

Az Isten eszméje mellett a halhatatlansági eszme a vallások legfontosabb s legnagyobb eszméje. Egyik a kezdet, másik a vég titkait akarja megmagyarázni. E kettő együtt adja a vallásnak azt a melegítő erőt, a mely a szív legszebb virágait: a reményt, türelmet, vigasztalódást, kitartást ápolja s óvja az élet dermesztő hidegétől. A magasabb színvonalon álló vallásalakokban e két eszme mindig karöltve jár. Az alsófokú vallásalakokban ha meg is található mind a kettő, de nincs mindig kettő kapcsolatba hozva egymással. Néhol egyenesen a halha-

talansági eszme adja a népeknek az isteneket, mint pl. a fetisimádóknál, vagy az őseiket imádó népeknél, a kiknek gyermeki képzelete minden fát, bokrot, követ stb. elhúnyt elődje szellemével népesíti be s a melynek jó vagy ártani szerető szellem tulajdonságait imputálván, féelme vagy talán hálája azok imádására készíti. A fejlettebb vallásalakok halhatatlansági tanában az istenség fontos szerepet nyer; ő a kijelentett erkölcsi parancsolatok megvetőinek s követőinek túlvilági birája, büntetője vagy jutalmazója.

Mi az alábbiakban a különféle népek jövő élethite alapján a halhatatlansági eszme történetét óhajtjuk feltüntetni. Vizsgálatunk közelebbi tárgyát azonban csak e hit vallási alakjai képezendik, egyrészt azért, mivel a népek gondolkodás módját ezek tüntetik fel legjobban; másrészt a legelterjedtebbek lévén, nagyobb hatással voltak a népek életére, mint a philosophiai rendszerek ide vonatkozó tanai, a melyek inkább csak a tudósok kisebb körére gyakoroltak befolyást.

Az első kérdés azonban az, hogy vajjon feltalálható-e minden népnél a halálutáni élet képzete s így általános emberinek mondható-e a jövő élet hite?

Erre nézve a vélemények igen eltérőek. Némelyek azt állítják, hogy sok népnek fogalma sincs a jövő életről; mások ellenben általános volta mellett nyilatkoznak. Lubbock például «Entstehung d. Civilisation» cz. munkájában egész sorát igyekszik felmutatni azon népeknek, a melyek e hitet teljesen nélkülözik. S a materialista írók közül Büchner («Kraft u. Stoff») tagadva e hit általános voltát, ezeket mondja: «Azt mondják, hogy a halhatatlanság eszméje, ép úgy, mint az isteneszme, az emberrel veleszületett s ép ez oknál fogva nincs vallás, a melyből az hiányoznék. Velünk született eszmék — a mint azt a tudomány eléggé kimutatta, — nincsenek s a mi a vallást illeti, vannak oly szekták, a melyek a halhatatlansági eszmét nem ismerik. A zsidók legtekintélyesebb szektái semmi nemű halál utáni személyes fenmaradásról nem tudtak. A mózesi tan soha sem utal a halál utáni jutalmazásra. A nagy Confucius eredeti hittana semmit sem tud egy mennyei túlvilágról . . . A buddhismus legelterjedtebb vallásrendszere nem ismer halhatatlanságot s a «nem-létet» prédikálja a megváltás legfőbb célja gyanánt.» Ezekkel szemben azonban csak azt jegyezzük meg, hogy habár vannak is egyesek, a kik e hittal szemben közömbös vagy tagadó álláspontot foglaltak el, de egész népeket vagy köröket, a melyekben a jövő élet eszméje ismeretlen lett volna, nem találunk sehol. S épen azért e sporadikus jelenségekből nem lehet e hit hiányára következtetni. Mert, hogy

csak egy analog esetet vegyünk fel, azért, mivel a mi századunkban egysesek, pl. a materialisták ezt a hitet megtagadják, joggal állíthatná-e később valaki, hogy Európa a XIX. században nem hitt a jövő életben? S így vagyunk ez eszmét illetőleg minden században. A vallástörténelem tanúsága szerint a halál utáni élet a néphitnek egyik fő tárgyát képezte mindig és mindenütt. Ez ellen még a Büchner által idézett példák sem tekinthetők teljes erejű érveknek, mivel — a mint később látni fogjuk, — a chinai nép vallási reformátora, habár nem is veszi fel hitrendszerébe s nem fejt ki ez eszmét úgy, a hogy azt a legtöbb vallásalapító teszi, de tagadásától is távol áll, meghagyván népének e tárgyra vonatkozó régi nézeteit. S a mózesi iratokban is felcsillan ez eszme egy-egy sugara. A buddhismustól a halál utáni élet eszméjét eltagadni egyoldalúságra vall, mert igaz ugyan, hogy egyes buddhista bölcsészeti iskolák a nihilismust tanítják, de a nép hitének a túlvilági élet egyik fő tárgyát képezi.

Már a történelem előtti kor kutatásai is elárulják e hit nyomait. Ribáry Világtörténetében (I. 17—19. ll.) az iramszarvas-korszak emberéről ezeket írja: «A franciaországi Aurignac melletti barlang előtt, mely úgy látszik temetkezési helyül szolgált, tűzhely nyomaira akadtak, még pedig az özönvizi óriási állatok megpörkölt csontmaradványai közt. Azt hiszik, a vidék lakói itt halotti tort ültek; de a mi arra mutat, hogy a földöntúli létről is némi homályos sejtelmük volt, az ama körülmény, hogy a sírban ép csontokat is fedeztek föl, mint a halottak számára oda tett étkek maradványait, sőt fegyverek is voltak helyezve a hullák mellé. A barlang szájánál a tűzhely és a csontmaradványok, a temetés módja arra engednek következtetni, hogy a túlvilági lét reménye vezette a temetéseknél az iramszarvas-korszakának embereit is». S a ki Lartet-nek, az Aurignac melletti ásatások vezetőjének ez ősmaradványokra vonatkozó vizsgálatait közelebbről ismeri, ezt nagyon valószínűnek fogja tartani.¹

Azok, a kik a jövő élet hitének általános elterjedtségét tagadják, nézeteiket rendszerint arra alapítják, hogy sok nép nyelvéből az ennek megjelölésére szolgáló kifejezés teljesen hiányzik, arról soha sem nyilatkoznak, vagy ha ezt teszik is, úgy az teljesen tagadólagos. Vagy pedig hivatkoznak egyes népeknek a halottakkal való bánásmódjára, a mely szerint egyszerűen ott hagyják őket elpusztulni, a hol elhullottak, sőt nem

¹ L. bővebben: Das Alter d. Menschengeschlechts, Lyell-Büchner 1874. 79—87. ll.

egyszer vadállatoknak dobják őket martalékul. Ez azt bizonyítaná, hogy a halál utáni élet képzetét teljesen nélkülözik.

Igaz ugyan, hogy az utazók állítása szerint némely népeknél a jövő élet fogalmát jelző kifejezés nincs meg s velök e tárgyról nem beszélhettek; de a mint pl. Anderson, Fritsch, Holub stb. összhangzólag mondják, ennek főoka abban rejlik, hogy a halottakról s a halál utánról idegenekkel beszélni babonás okokból tartózkodnak. Másfelől az, hogy sok helyütt semmiféle ilyesmit jelző kifejezésre nem akadtak, még nem bizonyít semmit, mert hiszen mi minden kifejezés hiányzik a természeti népek nyelvéből. S a hol maga a szó hiányzik, gyakran annál hangosabban beszélnek a sirok, a temetési szokások, a nép titkos sejtelmének e kifejezői. Abban is van sok igazság, hogy a természeti népek között sokszor akadtak olyanok is, a kik a halál utáni élet lehetőségét határozottan tagadták s a missionáriusok erre vonatkozó tanításait kétkedve fogadták. Így pl. Moffat missionarius említi, hogy a mikor egy becsuannal erről beszélgettek, ez a kutyájára mutatva azt kérde: «Mi különbség van köztem és ez állat között? Ti azt mondjátok, hogy én halhatatlan vagyok; miért nem az az én kutyám vagy az én ökröm is? Ők meghalnak s marad fel valami lelkükből? Mi a különbség az ember s az állat között? Semmi, legfeljebb csak az, hogy az ember nagyobb kópé». S a délafrikai namaquatörzsről ugyanez a missionarius azt írja, «hogy a legcsekélyebb fogalmuk sincs Istenről s a jövő életről; a szó szoros értelmében olyanok, mint az állatok». Livingstone D. is beszéli, hogy midőn Szesekében a feltámadásról beszélt, neki hinni nem akartak. S hasonlót tapasztalt Nachtigal is az észak afrikai népeknél.¹ De ezekben az esetekben sem szabad elhamarkodva itélnünk s ez eszme teljes hiányát föltételeznünk; nem pedig azért, mivel több példa van arra is, hogy a hol egyik utazó semmit sem talált, egy másiknak, a ki behatóbban kutatott, sikerült mégis valamit felfedezni. De meg nagyon helyesen jegyzi meg Tylor: «Lehetek alsó néplajok s tán még ma is vannak, a melyek a jövő élet hitét nélkülözik. Mindannak daczára a mélyreható ethnographusoknak az e fajta tudósításokat kétkedve kell fogadniok azért, mert a vad ember, a ki azt mondja, hogy a halottak többé nem élnek, azzal tulajdonképen csak azt akarja mondani, hogy meghaltak». S mindjárt például állítja oda a zulukat és a nyugat-afrikaiakat, mondván: «Ha az ember a nyugat-afrikaitól kérdi, mi lesz eltemetett elődeivel: «a régi

¹ Neue Missionsreise. 336. l. Nachtigal G. Sahara und Sudan. II. 687. l.

emberekkel», úgy azt feleli: «ők végeztek»; de azért azok szellemének fenmaradásában mégis hisznek».¹

Nem szolgálhat bizonyítékul e hit teljes hiánya mellett végre az utazók által itt-ott tapasztalt ama kegyeletnélküli eljárás sem, melyet halottaik iránt tanusítanak. A dél-madagaskari tanalák Platz B. közlése szerint halottaikat egyszerűen az erdőbe vetik ki. A vataveta és vahehe törzsek, úgyszintén a vagandák Afrikában halottaikat nem temetik el; így tesznek a becsuanok is az idegennel és a rabszolgával, sőt nem egyszer a holttesteket hiénáknak vetik oda martalékul.² Erre nézve is azonban azt kell megjegyeznünk, hogy habár e kegyeletlen szokás tényleg létezik, de nem kizárólagos, mivel e mellett egyes kiváló halottjaik iránt gyakran a lehető legnagyobb kegyeletnek is voltak szemtanúi. Így pl. ugyancsak a fent említett vagandatörzsről azt találjuk feljegyezve, hogy «Uganda előbbi királyai egy nemét képezik a félisteneknek. Az ő sírjaik fentartása vallásos cselekmény számba megy; azok felett épületeket emelnek, a melyeket gondozni az első fejedelmek egyikének tisztéhez tartozik s ezeken alkalmilag emberáldozatokat is hoznak».³ S hogy a fent említett kegyelet nélküli szokásaik mennyire nem bizonyítják a jövő élet hitének teljes hiányát, felhozhatjuk pl. még az Ukereve és Tanganjika tó között lakó vanjamvesi törzset is, a mely halottait szintén nem temeti el s csak fejedelmeinek tartja fel e kivételes jogot; de azért elhunyt elődei iránt tisztelettel viseltetik s egy fejedelem sem indul addig csatába, míg atyjának sírját meg nem látogatta s áldozattal tanácsát s segedelmét megnyerni nem törekedett volna.⁴

S ezeket tekintetbe véve, mi részünkről nem tudjuk elképzelni, hogy itt és másutt mi más indíthatná a természet ez egyszerű gyermekeit arra, hogy halottai sírján áldozatot hozzon, ha nem az az ösztönszerű sejtélem, a mely azt súgja neki, hogy halottja a földi élet befejezése után is él s nem vált holt, élettelen anyaggá. Hogy azután a tisztességes eltakarítást s a halhatatlanságot csak egyes kiválóbb osztályok előjogának tekinti, az fejletlen gondolkodásának eredménye. Hasonló felfogással többször találkozunk a vallástörténelemben, még a magasabb műveltségű népeknél is.

S ha mindezekhez hozzávesszük azt, hogy a vad népek vallása — a míg följebb nem emelkedett — általában az elhunytak jó és rossz szellemeinek tiszteletében, az ősök imá-

¹ Anfänge d. Cultur. II. k. 19. l.

² Die Völker d. Erde. I. 47.

³ Wilson-Ferkin: Uganda und d. egypt. Sudan. 105. l.

⁴ Platz i. m. I. 227.

dásában áll, a mi pedig csakis a jövő élet képzetével kapcsolatban lehetséges; ilyen körülmények között tehát, még ha a halhatatlansági eszmét illető minden szóbeli vagy más külső bizonyíték hián volnánk is, egy pillanatig sem lehetünk kétségben az iránt, hogy a nép szívében ott él e sejtelen. Úgy áll a dolog ezzel a kérdéssel is, mint a hogyan Ratzel mondja általában a vallási képzetekről, hogy «az ethnographia nem ismer teljesen vallás nélküli népeket, csak a vallási eszmék különböző fejlődési fokán állókat, mely eszmék egyeseknél csirájukban, vagy jobban mondva bábállapotban alig láthatóan rejlenek, míg másoknál a mythosok és mesék tekintélyes terebélyfájává fejlődtek ki» («Völkerkunde» I.).

Sokkal nehezebb azonban megfelelni arra a másik kérdésre, hogy vajjon ez őseredeti tulajdona-e a népeknek, vagy csak a fejlődés folyamán szerzett birtoka? Ott hordá-e már bölcsőjében annak csiráit az emberiség, vagy csak gondolkozása erejével jutott e magasabb rendeltetésének tudatára?

Ismeretes erre vonatkozólag a két egymással ellentétes vélemény: a revalatio s az evolutio elmélete. Első szerint Isten már bölcsőjében oltá szívébe az emberiségnek a halál utáni fennmaradás sejtelmét, utóbbi szerint magának az embernek szellemi ereje s különösen életszeretete szülé azt. S valóban a ki e kérdésre határozott feleletet adni ígérne, az nem kevesebbet arrogálna, mint azt, hogy ismeri a kezdet titkait! Mi azt hisszük, hogy mind a két theoria tartalmaz valami igazságot s felemelő gondolatot. Az első azért, mivel e világ alkotójától származtatva mindent, ezáltal bizonyos szentesítést ad az emberiség vallási gondolatának; a másik pedig azért, mert az embert valamely csodás képességgel ruházta fel akkor, a mikor azt hiszi, hogy ez saját erejéből is eljuthat magasztos rendeltetése tudatára. Annyi azonban bizonyos, hogy kizárólag sem egyikkel, sem másikkal e hitnek az emberi öntudatba való jövetele meg nem magyarázható. A népek emlékei arról beszélnek ugyan, hogy Isten maga nyilatkoztatta ki nekik ezt a hitet, ő tett bizonyosságot a halhatatlanság felől. Így mondják ezt a zsidó, a perzsa, mohamedán, hottentotta, a karaibi stb. népek erre vonatkozó hagyományai. De e feltevés mellett is még mindig ott marad a megfejthetetlen kérdés hogy hát miért nem egyforma mindennütt e kijelentés? Azt hisszük, legjobb az őskor e nyelvét maira fordítani le s úgy keresni a valószínű megoldást.

Istent e ténykedésből teljesen kizárni — a mint némelyek akarják — nagyon helytelen eljárás. Isten lévén teremtője a mindenségnek s így az embernek is, ő ruházta fel ezt azokkal a képességekkel, a melyek birtokában a nagy tanító-mestertől,

a természet világától megtanulhatta azokat, a mik abban Istenből nyilvánvalókká lettek... Lehet, hogy volt idő, a midőn halhatatlanságának tudatára még nem ébredett; lehet, hogy volt idő, midőn e teremtett világ tanítását még nem értette, nem fogta fel. Kicsoda tudhatja az ősi mult titkait! A csecsemő életének eleje is öntudatlan lét s a Teremtő által kebelébe vett mag is csak később csirázik s fejlődik ki annyira, hogy szellemével az édig száll. S a multról szóló adatok nagyon bátorítanak arra következtetni, hogy az emberiség ősi multja az ember első éveivel lehetett hasonló, s fejlődése az ember fejlődéséhez és hogy szelleme aludván, aludt benne a szellem egyik gyermeke: a halhatatlanság eszméje is. S ha valaki ez állításban a jövő élet hitének tárgyi igazságát s az «e consensu gentium» merített érv érvényét véli veszélyeztetve, az ne feledje el, hogy pl. a kretin vagy a kis csecsemő halhatatlansága az által, mert tudatával nem bír, egy cseppet sincs veszélyeztetve, ha valóságban tényleg isteni kéz őrzi.

Mikor az ember — mint földműves vagy állattenyésztő — szorosabb viszonyba lépett a természettel s változásainak megfigyelésére lett utalva, mily hatalmas leczkét vehetett a természettől! A természet elalvása s a tavasz újraébredése s vele az elvetett mag új életre kelte, mily könnyen vezethette halhatatlanságának tudatához!

Lelkének felismerésére valószínűleg az álom vezette el. Álmában különféle képek rajzolódtak eléje; teste alszik s ő mégis tesz, lát. Ez vezethette ama sejtelemre, hogy testében olyas láthatatlan valami van, a mi ezt a csodaszzerű dolgokat eszközözi. Mi az és hol van? Erre is kereste s megtalálni vélte a feleletet. A haldoklónál azt tapasztalta, hogy egy végsőt lélekezik s ime — vége, mozdulatlan, élettele né válik! Ennek látása mintegy kínálni látszott neki azt, hogy az emberben székelő, láthatatlan életelvet azonosítsa a lehelettel, a mint azt tényleg az alsófokú népeknél gyakran található «lehelet» fogalma tanúsítja, a mi synonymja a mi lélek-fogalmunknak. A tapasztalatból levont ezen képzetét kapcsolatba hozván azután azokkal, a melyeket a természet élete s változásai hirdettek előtte, könnyen érlelődhetett meg s válhatott tudattá benne az ember örök fenmaradásának eszméje is.

Mi részünkről így fogjuk fel az Isten által az emberi kebelbe hintett s a jövő élet-hitének csiráit tartalmazó magnak életre kelését s tudattá való emelkedését. S hogy azután a halhatatlanság eszméje oly változatos, tarka köntösben jelenik meg, az a népek jellemében, foglalkozásában, éghajlati viszonyaiban stb. leli magyarázatát, mint a melyek az ember minden gon-

dolatára rányomják bélyegüket. De e nagy változatosságban is egy gondolat a maradandó: a halál utáni fenmaradás gondolata.

Ez eszme nyilvánulási alakjai természetesen nagyon különbözők. Azt a sejtett túlvilágot az emberi phantasia a képzetet tarka virágaival ülteti be, melyek általános szemlélete olyan benyomást tesz az emberre, mint a teljes virágjában álló rét tarka színvegyülete.

A halál utáni fenmaradásnak a népek hitében különösen két főalakjával találkozunk; az egyik: a lélekvándorlás; a másik egy specialis túlvilágon való jövő élet hite. E kettő majd külön-külön, majd egymás mellett, majd pedig egymással keverve lép fel.

A vallástörténelem adataiból következtetve azt hisszük, hogy a halhatatlansági eszme legősibb s legelterjedtebb kifejezése a lélekvándorlásban való hit. Mert daczára ama feltűnő jelenségnek, hogy a Rigvédában nem található, majdnem mindenütt ez kezdő alakja a népek jövő életről alkotott fogalmainak. Számos válfaja ismeretes; de mindeniknek az a gondolat képezi alapját: hogy az ember maradandó része a test halála után egy ideig vagy örökre e világon vándorol, majd köben, fában s más növényekben tartózkodva, a mint azt pl. a bengali santalok, vagy Borneo sziget némely lakói hiszik, vagy pedig valamely állati testben üt tanyát. Ez utóbbi képzet nagyon elterjedt. A műveltség alacsony fokán álló népeknek ez közös hite s a fejlett vallásrendszerekben is megtalálható. A brahmanismus és buddhismus vallásrendszerének — tudjuk — ez egyik sarkalatos tanát képezi. S az egyiptomi sírok mumiáit is a lélekvándorlás hitének emlékeinek kell tekintenünk. A görög philosophiában is talált szószólókra. S alig van vallás, a melyben homályos emlékei fel ne csillannának. Az ős kereszténység nem ismeri, de ennek egyik elfajulása: a manicheismus szintén felvette tanai közé.¹

Ha ennek a nagyon elterjedt hitnek eredetét akarnók megmagyarázni, úgy azt hisszük, hogy legjobb úton járunk, ha alapját az ember és állatvilág egyes sajátságainak hasonlatosságában keressük. E gyakran szembeszökő hasonlatosság nem egyszer a népeket arra vezette, hogy az egyes állatokat bizonyos emberi tulajdonok hordozóinak tekintse. S mi könnyebb, mintha azok a népek, a melyek az emberi és állati lélek közötti határvonalat megvonni nem tudták, látva e hasonlóságokat, azt tétéleztek fel, miszerint az állatokban emberi lélek

¹ V. ö. Varga L.: Egyháztörténelem. I. 138. l.

tartózkodik s így az elhunytak lelkeit egyszerűen azokba vándoroltatták át. S ugyancsak az a hasonlatosság, a mely az elődök és utódok közt forog fenn: az atavismus vezette őket a lélekvándorlás hitének szintén egy válfaját képező ama hitre is, hogy a megholt apa, anya vagy rokon lelke, az ő haláluk után, későbbi utódaikban vesz lakozást s ott folytatja az életet.

A halhatatlansági hitnek másik főalakja a testtől elvált lelkek tartózkodási helyéül egy túlvilági birodalmat szokott kijelölni. Ezt az alakját a halhatatlanságnak leginkább a fejlettebb vallásrendszerek hangsúlyozzák. Néhol ugyan megtalálható mellette a lélekvándorlás képzelete is, de ez esetben is csak mintegy lépcsőül szolgál a túlvilág birodalma felé.

A népek hite e túlvilági birodalom képét rendesen a földi világ jellemző vonásaiból alkotja meg. A túlvilág a földnek hasonmása. Bármily magasan szárnyal itt-ott az emberi phantasia e másvilág gyönyörei s kinjai kiszínezésében, alapjában véve az mindig a földi világ, a földi élet képét tükrözi vissza. S ez szerintünk nagyon természetes. A túlvilág kiszínezésében, tudjuk, az emberi szellem egyik legszeszélyesebb s legélénkebb tehetsége: a phantasia működött, de azt is tudjuk, hogy teljesen újat ez sem képes alkotni s csak legfeljebb a tapasztalat anyagát gyűjti, csoportosítja s színezi ki különféle módokon.

A túlvilág titkainak ismeretét a népek rendszerint valamely nagyobb, a túlvilágon is járt vallási alakjuktól szokták származtatni. Erre vonatkozó mondára sok helyütt akadunk. Így, hogy csak néhányat hozzunk fel, megvan az a hottentottáknál, a kik szerint Heitsi Ebib nevű ősük a túlvilágon járt; megvan a havaiaknál, a kiknek egyik királyuk járta be a túlvilágot, meg a görögöknél, perzsáknál stb. Az új-quineai Iko, a görög Orpheus, a római Aeneas, a perzsa Artai-Viraf főpap, a Kalevala Väinämöinen-je, vagy a tatár mese Kub-aiko-ja, mind a túlvilág kijelentői, valamint a Korán XVII. szurattja szintén tesz említést Mohammed egy túlvilági utazásáról.

A túlvilági birodalom két részre: az üdv és kárhozat honára való felosztása nem mindenütt található meg. E kétféle osztás csak az erkölcsi igazságszolgáltatás eszméjének a halhatatlansági hitben nyert ténfoglalásával történt meg. Tudnivaló azonban, hogy az erkölcsi igazságszolgáltatás eszméje nem mindenütt áll kapcsolatban a halhatatlanság eszméjével; sőt a fejletlen népeknél nyomát sem találjuk azért, mivel annak mélyebb erkölcsi gondolat szolgálván alapul, a nép erkölcsi érzékének bizonyos fejlettségét tételezi fel. De a természeti állapotban, a hol a pillanatnyi vágy, szükséglet s természeti szenvedély törvénye az embernek, a túlvilági számadás szükségessége fel

sem merülhet, mivel egy felette álló erkölcsi törvény nem szabályozza s így cselekedetei tulajdonképen sem jóknak, sem rosszaknak nem tűnhetnek fel előtte. S ha néhol az egyszerű népek hite különbséget is tesz egyik s másik ember halálutáni állapota között, e megkülönböztetés alapját nem az ember erkölcsi mivolta, mint inkább külső viszonyai képezik. Így pl. a testi erő, a rang, magasabb fokon a harczy vitézség nyer nagy fontosságot. S e tulajdonoknak a népek közvéleménye oly nagy fontosságot tulajdonít, hogy szerinte azok, a kik ezek híján vannak, egyáltalában nem is halhatatlanok. Már fentebb érintettük, hogy több helyütt a halálutáni fenmaradás csak egyes osztályok privilegiuma. Uganda vaganda törzse a rab-szolgákat s kivégzetteket ott hagyja elpusztulni, a hol elhullottak s hite szerint ezek tényleg meg is semmisülnek. A nicaragua indiánok és a Tonga szigetek lakói szintén így vélekedtek. Másutt meg ismét a halál neme határozza meg az ember halála utáni sorsát; így pl. a sumatrai batták szerint a betegségben elhaltak: megsemmisülnek örökre. Szóval, a midőn az alacsony műveltségű nép hite különbséget tesz az egyik s másik ember halál utáni sorsa között, abban nem mindég a szorosán vett erkölcsi igazságszolgáltatás eszméje nyer kifejezést. Erre nézve még egy különleges példaként hozzuk fel az amerikai karaibok halhatatlansági hitét. E nép u. i. azt hiszi, hogy az embernek három lelke van; külön lelke van a szívnek, külön a fejnek s külön a karoknak. De csak a szívben székelő jut el a mennyországba, míg a másik kettő rossz szellemmé válva a földön, a légben bolyong, vagy valami állatban üt tanyát. Ez utóbbi példa egyúttal egy új képzethez vezet, t. i. a többszörös lélek képzetéhez. Tudni való u. i., hogy sok nép az embernek több lelket tulajdonít. A kettő, három gyakori, de van példánk arra is, hogy az embernek hét lelket tulajdonítanak. Így pl. a sumatrai batták.

Azt is meg kell azonban még említenünk, hogy habár a néphit a túlvilágot túlnyomóan kellemesebbnek, jobbnak tartja az itteninél, találkozzunk oly felfogással is, a mely szerint az ottani élet siralmasabb az itteninél is. Így a dahomeiek szomszédjainak, a *jurubáknak* van egy közmondásuk, a mely így szól: «Egy kuczik e világon jobb mint a szellemek országában» — értve az alatt az ő túlvilágukat. S ez nem csupán képies kifejezése az élet előnyének a halál felett, de-az itteni s ottani élet állapotának kifejezése is. Hasonló felfogásra vallanak a kongó melletti Bayanzik, a kik szerint az emberek a halál után éhségtől gyötörtetve be-berontanak a falvakba rabolni. Jól illusztrálja e felfogást ama rövid beszélgetés, melyet Schynse

egy odaváló fiúval folytatott. Azt kérdezvén ugyanis: «mi lesz belőled ha meghalsz? — a fiú felelé: «megyek a Savannába és sirok». «Miért?» «Mert éhezni fogok». ¹ Különben a zsidó Seol s a görög Hades szintén elég szomorú helyek. ²

A túlvilág helyét rendszerint magas hegyek ormain, megközelíthetetlen sziklabarlangokban napnyugat táján szokta a néphit kijelölni. E helyek titokzatos volta épen alkalmas az ilyen feltevésekre. A nap lenyugvása, titokzatos eltűnése, a mely az egyszerű ember előtt úgy tűnik fel, mintha a föld alá merülne — könnyen ébreszthette lelkében ama sejtelmet, hogy lent valahol egy, a földihez hasonló birodalom létezik s a nap annak világít. S ez a túlvilág: a halál csendes birodalma. S nem egyszer találkozunk ama képzelettel, a mely szerint a túlvilág az ittenitől csak abban különbözik, hogy ott akkor van nappal, a mikor itt éjszaka. Az alvilági birodalom ama nagyon elterjedt jellemvonását: hogy t. i. örökös tűz lángol benne, valószínűleg az egyes természeti jelenségek, a tűzlángok láva-öntései s az ásatásoknál a föld belseje felé tapasztalt meleg stb. inspirálta a népeknek; mert ha nem is mindenütt, de azon népeknél található e képzet leginkább, a hol a természet illetén játékaí feltűnőbbek s gyakoribbak. ³

Az alábbiakban nézzük már most a különféle népek eschatologiai képzeit, arra a titokzatos «vég»-re vonatkozó nézeteit és az öröklét nagy talányára adott primitív vagy fejlettebb feleleteit.

I.

A természeti népek jövő élet-hite.

A természeti népek jövő élet-hitének az kölcsönöz különös érdeket, hogy abban valószínűleg az emberiség ősi, egyszerű gyermekkori képzeit szemléljük. Az emberiség folytonos tökéletesbülését s haladását szemlélve, lehetetlen elzárkóznunk a Lubbock, Tylor, Lennan, Spencer stb. által hangsúlyozott ama nézet elől, miszerint e haladás kiinduló pontja a távol múltban igen egyszerű, — s a mai művelt népek ősi állapota gyermekies, a mostani természeti népekéhez hasonló lehetett. Mert ha igaz is némi részben az, a mit Humboldt, Argyll, Rink, Wallace ezzel szemben állítanak, hogy t. i. az ausztraliák, eszkimók,

¹ Zwei Jahre am Kongo. 66. l.;

² Odysseia XI. 486.

³ Renan, der Antichrist. 1873. 263. l.

peruiak stb. mostani állapota egy előbbi magasabb cultura romhalmaza, — e szebb mult is még egy tökéletlenebbnek lehetett fejleménye csak. A természeti népek a mai művelt népek ősi állapotának tükröi s az ő naiv vallási képzeteik sok tekintetben emezek ősi képzeteit tükröztetik vissza a halhatatlansági hitet illetőleg. Valószínűvé teszi e feltevést az is, hogy a művelt népeknél maig is fentartották magokat egyes szokások, így pl. a sírra való kődobás, halotti torok stb., melyek eredeti jelentésüket rég elvesztették s csak mint érthetetlen maradványok élnek tovább, de a melyek azonnal érthetőkké válnak, mihelyt azokat a természeti népek hasonló szokásaival vetjük össze, a mely szokások eredete s jelentősége ott még megtalálható. S ezt látva, miért ne tekinthetnők azokat hasonló mult, hasonló képzetei maradványának?!

A halhatatlansági hit legkezdetlegesebb nyilvánulási alakjait Afrikában találhatjuk. Ép azért e világrészt vesszük vizsgálódásunk kiindulási pontjául.

A) Afrika.

Afrikával sötét lapra nyitottunk. Sötétre ismereteinket illetőleg, sötétre erkölcsi tekintetben. Vizsgálódásunk főforrásait az utazók feljegyzései képezik. Fájdalommal tapasztaljuk azonban, miszerint a vallási élet megfigyelése nagyon soknak volt gyenge oldala s így e tekintetbeni adataink nagyon hézagosak s nem egyszer ellenmondásokkal telvék. Miután e földrész lakóinak — ide nem számítva természetesen a felső vidéki művelt népeket — semmiféle vallási iratai nincsenek, sőt sok helyütt még a közvetlen szóbeli felvilágosításnak is híján vagyunk, ki kell — hogy úgy mondjuk — lesni, hogy a halhatatlansági eszmét illetőleg hányadán állanak.

E népeknél különösen kettőt kell szemügyre vennünk: a temetkezési szokásokat s azt, hogy halottaikkal szemben minő érzelmekkel viseltetnek. S ez utóbbit illetőleg azt mondhatjuk, hogy a halottaktól való félelem s azoknak bizonyos félelemteljes tisztelete: közös jellemvonása az afrikai népeknek. A halottaktól való félelem sokszor oly nagy, hogy az élők még a lakásukat is elhagyják s messze földre költöznek attól a helytől, a hol valaki meghalózott. S ez szerintünk rejt magában valamit. S mi más kelthetné e gyermeknépek szívében a fenti érzelmet, ha nem az az ösztönszerű sejtelem, hogy a sírban is van élet?!

A természeti népeknél azonfelül azt tapasztaljuk, hogy halottaikat bizonyos ceremóniák közt temetik el, — azok fegy-

verét s az életben használt más eszközeit a sírba helyezik s néhol időközönként eledelt is tesznek a sírokra. E szokások pedig szintén — a mint azt a leghitelesebb forrásból, magoktól az e szokásoknak hódoló népektől is megtudhatjuk — egyenesen annak a hitnek a kifolyásai, a mely a sírontúl is életet s a földi szükségleteknek megfelelő szükségleteket sejt.

Vizsgálódásainkban kiindulási pontul *a bozóti embert* (busman) vehetjük, mint a kit alacsony értelmisége miatt némely tudósok az ember és majom közötti ür áthidalására szerettek volna felhasználni. A jövő élet hitének csirái — a mint azt Livingstone, Fritsch, Oспен beigazolják — nála is megtalálhatók. Temetési szokásai s az egyes ellesett mondások kétséget kizárólag tanúsítják, hogy e nép szívében is él a halálutáni élet sejtelme. Hogy a halálról miként vélekednek, azt megmutatja ez a közmondásuk: «A halál csak álom». Fritsch utazó egy busman sírjában pléhtáblákat, serlegeket, juhnyíró ollót talált. utóbbi mint valami kard a halott mellére volt fektetve. S mindezek mi másnak volnának néma kifejezői, mint hogy a sírontúl is van élet s vannak különféle szükségletek. Erről az életről természetesen fogalmaik zavarosak. Hogy halottaik szellemei hol s mily körülmények között élnek tovább, arra biztos feleletet adni nem tudnak. Majd az elhunyt házánál, majd a sírjokban vélik őket tartózkodni. A miért is azt a házat, a hol valaki elhunyt, rendszeren le szokták dönteni s tőle eltávoznak. — s a fejedelmek sírjaira minden arra menő egy-egy követ szokott dobni, mert különben az alatta rejtőző rossz szellemek — az ő hitük szerint — könnyen ártalmára lehetnének azoknak, a kik ezt megtenni elmulasztanak. Az elhunytak szellemeinek különben áldást hozó befolyást is tulajdonítanak. Livingstone írja, hogy Lugába érkezve karavánjával egy busman sírra akadtak, a mely mellett busman kísérei azonnal megállapodtak s hangosan esdekelve, mintha a sír lakója hallaná — szerencsét kértek tőle további útjokra.

A hottentottákról némelyek azt állították, hogy semmi vallásuk sincs s a jövő élet hitét is teljesen nélkülöznék. E népek egyik ismerője, Kolb azonban ezt határozottan tagadja. Ő róluk is ma már biztosan tudjuk, miszerint hittek Istenben. a kit Gunja Tiquo néven imádtak s hogy volt sejtelmük a halál utáni életről. Már az a körülmény is — a mit Kolb említ, — hogy a halottakért imádkoznak, s félnek attól, hogy azok visszajöhetnek s továbbá amaz erős meggyőződés, hogy varázslóik az elhunytak szellemeit megjelenésre kényszeríthetik, már magában véve is elég tanúbizonyság lenne erre nézve. De más körülmények is igazolják ezt. E nép, mihelyt valamely családban

haláleset következik be, azonnal tovább költözik, de az elhunyt sátorát s az ő birtokához tartozó egyéb dolgait érintetlenül hagyja. E szokás különben nagyon gyakori a délafrikai népeknél. Alapjául ama hiedelem szolgál, hogy a halott haza talál térni s ha dolgait nem találná, könnyen bosszúra gyuladhatna. Bleek szerint a hottentották egy mondája arról beszél, hogy hajdanában élt egy varázsló, a kinek Heitsi Ebib volt a neve, s ettől vették az ígéretet, hogy haláluk után is élni fognak tovább. Ezt a Heitsi Ebibet némi viszonyba hozzák a holddal is. A hold ugyanis egyszer nyulat küldött az emberekhez, hogy mondaná meg nekik ezeket: «a mint én meghalok, de halva is élek, úgy meghaltok ti is, de a halál után is éltek». A nyúl azonban e helyett azt mondotta: «a mint én meghalok és nem ébredek fel, úgy haltok meg ti is s fel nem ébredtek többé». Ezért megharagudott a hold és hottal ráütött a nyúl szájára s innen van a nyúlsháj. A nyúl pedig megkarmolta a hold ábrázatát s innen vannak rajta a foltok. Ehhez hasonló mondájuk van a bacutoknak is.

Heitsi Ebib — mint a hold. — szintén elfogyott, meghalt, de feltámadott. Egyszer a vadszőlő gyümölcséből evett s ez halálát okozta. Haldokolva óva intette övéit e gyümölcs kerülésére s egyszersmind ígérte nekik azt is, hogy haláluk után is élni fognak. Fia Urisip eltemette őt. Nemsokára azonban sírja tájékán időközönként suttogást, éneklést lehetett hallani. Fia utána néz e dolognak s ime Heitsi Ebib ugrik le a vadszőlőről és sírja felé siet. Fia azonban megfogta s bevitte a faluba, a hol azután ismét tovább élt.¹

Nem valószínűtlen, hogy e monda már a ker. feltámadás tan által van némileg befolyásolva. A mit gyanítani enged az is, hogy mythológiájukban Kolb a zsidó-keresztényen bűnbeeséshez hasonló mythosra akadt, a mely szintén a ker. missióból vehette eredetét. E monda korát nem ismerjük ugyan, de ha tekintetbe vesszük azt, hogy e nép közt Schmidt György hernhuti missionarius már 1737 után terjeszté a ker. vallást — valószínű, hogy egyes ker. elemek szövődtek bele, melyekből az ősi eredeti elemek, midőn hozzánk jutott, többé határozottan elválaszthatók nem voltak.

A bantu törzseknél a lélekvándorlás hite nyomul előtérbe. A *vaniká-k* szerint az elhunytak lelkei valamely élő lényben tartózkodnak s az apákra ütött gyermekekben azok szellemeinek megtestesülését látják. Van azonban sejtelmük egy

¹ Schneider: die Religion d. afr. Naturvölker. 56. l. Ratzel i. m. I. 108. l.

túlvilágról is, a mely őseik bölcsője s haláluk utáni tartózkodási helye is egyszersmind. S halottaikat arczczal rendszerint amaz irányba fordítják, a merre a túlvilágot vélik feküdni. Sírjukon kecske, juh, vagy tehén áldozatokat mutatnak be, a mely alkalommal a sirt vérrel fecskendezik be. Sőt ételt és italt is szoktak helyezni a sírokra.

A vasaramo törzsnél a lélekvándorlás hite volt elterjedve. Szerintük az elhunyt anya lelke, hogy hátramaradt gyermekeit táplálhassa, tehénbe megy át; később azonban csillaggá lesz. (Schneider.)

A zuluk között a halhatatlansági hitnek mind a két alakjával találkozunk. Sajátságos, hogy az elhunyt lelkének tartózkodási helyéül a kigyót szeretik tekinteni. Ha a síron kigyót látnak véletlenül, abban az elhunyt lelkét (ihlozi) vélik rejleni. S azért ez állatok iránt kiméletet s nagy tiszteletet tanúsítanak. Ha a házba véletlenül kigyó vetődik be, azt valamely elhunyt kedvesük látogatásának tekintik. «A mi barátunk szelleme jött el látogatóba» — szokták mondani ilyenkor.¹ Más állatokat, pl. az oroszánt, elefántot stb. hatalmas fejedelmeik megtestesüléseinek tekintik s irántok imádásszerű tisztelettel viseltetnek.

A halottakat a legszorosabb vonatkozásba hozzák az élőkkel; védszellemeiké teszik őket s válságos pillanatokban hozzájuk fordulnak tanácsért és segítségért.

Felcsillan lelkükben ezen kívül egy oly túlvilági birodalom képe is, a melyben — hitük szerint — az élet teljes hasonmása a földinek. S e hit gyakran a legvérengzőbb kegyetlenségek kútforrása, mivel előkelő emberek sírjain ezreket öldösnek le a czélből, hogy azokat a túlvilágra kísérve, azoknak — a földihez hasonló — szükségleteik kielégítésére szolgáljanak. Így pl. — a mint Kranz írja — a hires Tsaka zulukirály anyjának Mnantenak temetésénél ezernél több marhát öletett le, 10 válogatott szüzet elevenen temettetett el s azonkívül számos rabszolga s harczos halála árán készítette ki annak túlvilági udvarát.²

Hasonló felfogásra s e felfogás hasonló következményeire különben — fájdalom — gyakran akadunk a természeti népeknél. Több helyütt a halhatatlanság eszméje valóságos moloch, mely vérrel táplálkozik. Az emberáldozatok nemcsak ilyenkor, egyes előkelőségek temetésénél, de néhol naponként, évenként szokásosak. Így pl. *Dzhoméban* hajdan évenként tartottak egy

¹ Ratzel i. m. I. 268.

² Natur- und Kulturleben d. Zulus 57. l.

ünnepet, az ú. n. «asztalterítési ünnep a király elődei számára», a mely sok emberéletbe került. Ilyenkor — sőt némelyek szerint — naponként embereket öltek le a czélből, hogy átmenve a túlvilágra, elhunyt fejedelmüknek hírt adjanak az ide lent történekről. Ez áldozatokat — a kik rendszerint hadi foglyokból kerültek ki — ilyenkor jól leittatták, hogy jó kedvvel induljanak ez újtokra. (Schneider)

A zulukkal szomszédos törzsek jövő élethite azokéhoz hasonló, legfeljebb, hogy a lelkek tartózkodási helyét másutt és másutt keresik. «Hol tartózkodnak a lelkek, arra nézve a benszülöttektől (a kik e dolgot nem szívesen érintik) kevés felvilágosítást lehet nyerni — mondja Fritsch, — de úgy látszik, hogy a kosa törzs megközelíthetlen földalatti üregekben, míg a becmanok és hererok fent keresik az elhunytak lelkének tartózkodási helyét. Azt is hiszik, hogy ezek közelíthetnek hozzájuk, hogy képesek nekik ártani vagy használni s azért szükséges azokat kedvező hangulatra hangolni».

A becsuanokra vonatkozólag már idéztük Moffat missionarius szavait, a melyek azt látszanak bizonyítani, mintha a jövő élet hitét nélkülöznék. De e nép temetkezési szokásai — daczára annak, hogy az idegeneket s a harcban elesett ellenséget temetetlenül hagyják elpusztulni — arra vallanak, hogy a jövő élet eszméje csirájában ott él e nép keblében is. E nép temetési szokásai hasonlóak a többi vele egy rangú népekeivel. A férfival csakúgy temetik el dárdáját, fegyverét, evő eszközét; azonkívül gabonát és kukoriczát tesznek sírjaikba. «Ezen szokások láttára — mondhatjuk Ratzellel — nem lehet kétkedni azon, hogy a jövő élet képzetével a becsuanok is bírnak. S úgy van. A becsuanok a lelkekhez vagy elődeik szellemeihez, melyeket a föld belsejében képzelnek — imádkoznak». S ez elég bizonyíték halhatatlansági hitük mellett.

A basutok az elhunytak lelkeit Barimonak nevezik s azt hiszik, hogy azok sziklahasadékokban, sűrű erdőkben tanyáznak, a honnan időközönként mint kísértetek (seríti) visszavissza térhetnek. Feltalálható náluk egy szebb túlvilág sejtelme is, a mint azt ama kis dalocska mutatja, melyet Casalis ismeretett meg velünk s mely az ezen túlvilág békéje utáni vágnak egyszzerű, de oly szép kifejezője. E dalocska magyarul így hangzik:

«Mi idekint maradtunk,
Mi a fáradságra maradtunk vissza,
Mi a sirásra maradtunk vissza;
Oh vajha a mennybe maradna még hely számomra!

Miért is nincs szárnyam, hogy oda repülnek!
 Ha valami erős kötél lenyúlna az égről
 Azon felmásznék, felszállanék,
 Felszállanék és ott lakoznám». ¹

Basuto állam másik lakóinál, a *malepáknál* ez eszmének már magasabb fejlődési fokát szemlélhetjük. E nép — a mint Wangeman beszéli ² — halottait már az istennel hozza kapcsolatba, a mennyiben azok — hite szerint — Istenhez, Toyatohoz mennek. Sőt a mi az afrikai népekénél oly ritka, már a halálutáni számadásról is tud valamit. Halottainak bucsúzóul rendszeren azt szokták oda kiáltani: «Aludjál jól, aludjál jól az Istennél!»

A *hereroknál*, a délafrikai kaffertörzsek egyikénél oly élénk a halottak visszatérésében való hit s az attól való félelem, hogy még lakásaikat is ott hagyják. Félnék különösen a rossz emberek szellemeitől, a miért is azokat a falun kívül jó messzire temetik, hogy haza ne találjanak. Különösen a fehér kutya az, a melyben megjelenni szoktak, s rendszerint nagy károkat okoznak s magát az embert is megölik. Máskülönb pedig egyes halottaikat nagy tiszteletben tartják, s tőlük szükség idején tanácsot, segítséget is kérnek vállalataikhoz. Így pl. veszély idején a nép fejedelme atyjának, vagy valamely előkelő emberüknek sírjához megyen s azon kopogtatva s baját elpanaszolva figyelmébe ajánlja ügyét. A halálutáni életet a földihez egészen hasonlóan tartják s azért a sirokra étel s ital áldozatokat visznek; sőt azt hívén, hogy a halott érdeklődik földi jószágá iránt, itt maradt marháját is időközönként oda terelik.

A hottentották ama mondája, a mely szerint a hold tudokra adja az emberek halhatatlanságát, a hereroknál is megtalálható, azzal a külömséggel, hogy ott a nyulat, itt pedig a tetűt küldi követségbe amaz üzenettel: «mond meg az embereknek, hogy a mint én meghalok s halálom után élek, úgy fognak ők is élni haláluk után».

A leigázott eldamorák és ovampo törzseknek a hererokéhoz hasonló halhatatlansági képzetük van.

Madagaszkár lakói nagy súlyt fektetnek a halottak szabályszerű eltakarítására, mivel attól — hitük szerint — nemcsak az elhunytak, de az életben maradtak nyugalma is függ. A holttestet életben használt kedves eszközeivel, zene és táncz s nagy ünnepélyességek között temetik el. A *sakalavok* rendszerint állati bőrbe göngyölgetik halottaikat. A halotti

¹ Idézve Schneider: Die Religion d. afr. Naturv. 264.

² Ein Reisejahr in Südafrika.

tórok nagyon szokásosak s ezeken hitük szerint az elhunytak is részt vesznek. A sírok iránt nagy tiszteletet tanúsítanak s mindenki, ha sír mellett visz útja, egy követ dob reája, minek folytán azok gyakran magas kőhalommá nőnek fel. Az ilyen sírt «szent háznak», «hideg háznak» szokták nevezni.

Az elhunytak lelkei egy itteninél jobb világba jutnak. De ennek fekvésére vonatkozó nézeteik határozatlanok. Némelyek szerint fent a levegőben, mások szerint Ambondrombe-nak nevezett hegyen fekéünek. Hogy mily sors vár ott reájok, kitűnik ama szokásmondásukból: «nody mandry» — nyugalomra tértek. Ezen kívül halottaikra vonatkozólag szokásmondásuk: «Isten vitte el», vagy «istené lett», a mint tényleg nevezetesebb embereiket istenként tisztelik, sírjukon szagos gyantából készült fáklyákat gyűjtanak s állatokat áldoznak.¹

Paulik János.

¹ Ratzel i. m. II. 458, 518. I. Platz i. m. I. 47.

II. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

EGYHÁZI BESZÉDEK. Írta *Munkácsy* Sándor. I. kötet. Kiadja *Bocsor* Lajos. Kapható csupán a kiadónál Tengődön (Tolna vm.) 187 l. n. 8r. Ára 1 frt 60 kr. A volt paksi lelkésznek és esperesnek irodalmi hagyatékából bocsáttatott közre az a 33 egyházi beszéd, a melyet e kötetben kaptunk. A posthumus munkák iránt a kritika mindig bizonyos kegyelettel tartozik, hozzájuk nem nyúlhat olyan szabadon, olyan minden fentartás nélkül, mint azokhoz a művekhez, a melyeknek még élő szerzőivel ha kell, még a harcot is megvívhatja. A sárgult leveleket a kegyelet szedte össze és e kegyelet tiszteletreméltó érzése előtt meg kell hajolnunk; legfeljebb annyit lehet csak megjegyeznünk, hogy ha valakinek irodalmi hagyatéka bocsáttatik nyilvánosság elé, akkor a kiadó legyen már előre bírálója a dolgozatnak, ő rostálja meg jól azokat s ne adjon ki belőlük olyanokat, a melyek kevésbé szolgálnak a hagyományozó irodalmi emlékének emelésére. Csak igen nagy írónál engedhető meg, hogy zsengeik is kiadassanak, vagy általában minden tőlük származó és fenmaradó sor közre bocsáttassék; hiszen őket ezek kisebbségé nem teszik, az irodalomtörténet-íróknak azonban az illetők egyéniségének megismeréséhez rendkívül becses adalékokul szolgálnak. Ha a Homérosok «szundikálnak» egyszer-egyszer, az az ő nagyságukból nem von le semmit; de a kinnél meg az írói lelkesültség, a felmagasztosultság, az igazi ihletés, a valódi teremtés pillanatai a kivételesek, azoknál viszont egyenesen a kegyelet parancsolja, hogy csak az ilyen pillanatok alkotásai bocsáttassanak nyilvánosságra. Az előttünk levő beszédek kétségtelen tanúságot tesznek arról, hogy írójuk egy sokat olvasott, sokat gondolkozott és nem közönséges műveltséggel bíró ember volt. A kiadott 33 beszéd között egyetlen egy sincs, a melyben ne találánk egy-egy magvas gondolatot; de kénytelenek vagyunk azt is megjegyezni, hogy viszont a 33 között aránylag igen kevés van, a mely egészen kerekdeden, minden részletében finoman ki is volna dolgozva és magasabb szárnyalást árulna el. A nagyobb rész csak vázlat

inkább nagy vonásokkal, de nem fejt ki az egész tárgyat, vagy a felvetődő gondolatot, csak az egyes mozzanatokra mutat rá, úgy, hogy nagyon valószínű, hogy a szerző annak idején az élőszóbeli előadásnál egészítette ki azokat s fejtette ki bővebben, hogy ez által közvetlenebbé tegye őket. Azt sem hallgathatjuk el, hogy e beszédek jelentékeny részében a pusztá moralizálásnál nincs egyéb. Már pedig csupán morális intések kevés értékűek, ha nem mutatjuk meg hallgatóinknak egyszersmind azt az erőforrást is, a melyből az erkölcsiség táplálkozhatik; ha nem igyekszünk őket abba a benső, szerves életközösségbe hozni a Krisztussal; ha nem vezeljük be őket abba a környezetbe, a melynek érintéséből erő származik a morális követelmények teljesíthetésére és ha nem hirdetjük az erkölcsi parancsok mellett azt is, hogy mindnyájunknak egy új szellemi élet-elve van szükségünk, hogy csak törekedhessünk is a nemesebbre, a jobbra. az eszményire és a tökéletesebbre. A keresztyén predikáció soha és semmi körülmények között nem hirdethet ú. n. független morált. A keresztyén életnek bizonyos üdvtörténeti tények szolgálnak alapul, a melyen az erkölcsiség is csak úgy épül fel, ha ez üdvtörténeti tények alanyiakká válnak; a mi azt teszi, a mit Pál apostol mond: a Krisztust kell felöltözni, ő vele kell élni. Soha nem volna szabad a keresztyén predikációnak egyetlen erényt, vagy erkölcsi követelményt se a nélkül felállítani, hogy egyszersmind rá ne mutasson arra az erőforrásra is, a mely annak az erénynek a követhetésére, vagy annak a követelménynek a teljesíthetésére lehetőséget és képességet nyújt; mert egyébként az egész csak «zengő érc és pengő cimbalom». Im itt van az előttünk levő kötetben néhány beszéd Gerok, a hires volt stuttgarti lelkész után dolgozva. Micsoda erő van ezekben és micsoda mélység! Igen, mert ez a predikátor érezte, hogy a Jézus közel van hozzá. Ez az igaz beszéd, hogy «a hol az Úr nem építi a házat, hiában építik az építők s ha az Úr nem őrizi a várost, hiában vigyáznak az őrizők». «Hittérítők mentek — mondja Gerok — egy pogány országba és téríteni akartak a Jézus nélkül. Tanították az erkölcsi törvényeket, a Krisztust azonban, ki által lehet egyedül üdvöt találni, nem említették. De ez alkalommal semmit sem fogtak. Mert a hol Krisztus nincs, éveken keresztül bár és bárhányszor jöjjön fel a nap, mégis éjszaka marad ott. Egy pár év mulva más térítők jövének s azon kezdék: «Igaz beszéd ez és hívésre méltó, hogy a Krisztus megjelent testben, hogy a bűnösöket üdvözítse. Ennek lőn hatása és a hálók megtelének» stb. (114. l.) Ezt kellene folytonosan szem előtt tartanunk a keresztyén predikációnál. Hogy az előttünk levő gyűjtemény minden egyes beszédjére külön bírálatot mondjunk, helyszüke miatt nem tehetjük; azért csak egyesekről kívánunk szólni. Mindjárt megragadja figyelmünket az első, egy újévi beszéd. szokatlan, egészen meglepő textusával (II. Móz. 14., 15.), gyönyörű inventiójával, mély tárgyalásával, erejével és a textusa által adott szerves egységével. Főleg inventiója a legnagyobb predikátorok művészi erejére vall. Azután jól van rajzolva a XI., már t. i. a mi meg

van rajzolva benne, mert a jellemkép nincs teljesen kivíve, az egész csak vázlat. Sikerültebb, mélyebben járó az ennek folytatását képező XII. és XIII., mely utóbbi a három között a legszebb, gyönyörűen fejti ki textusát, sok a termékenyítő gondolat benne. Igazi evangéliumi szellemű beszéd. Nemes hangjával a sikerültebbek közül való a XVII. A XVIII. bizonyos poetikus hangon viszi keresztül az allegoriát, különösen szép benne a temetőkerthi jelenet leírása s a legmélyebb evangéliumi hang szólal meg az utolsó alkalmazásban. Méltán sorakozik utána a XIX., a mely egyike a leggondolatgazdagabb beszédeknek s ha van valami hiánya, az csak az, hogy túltömör; több alkalmazás közvetlenebbé tenné. Nem a kidolgozás külső szépségeiben emelkedik ki e beszéd, hanem gondolatai nemeségében és mélységében. A XX-ikban is, főleg a bevezetésben vannak emelkedett eszméi, de aztán úgy ellaposul, elsekélyesedik, szétfolyik, hogy a kitűnő bevezetés után alig hihetjük el, hogy egy tollból eredt volna. A VI., a XXI., a XXII. és a XXIII. Gerok után van dolgozva, csakhogy a XXIII-at szerző jelentékenyen megrövidítette, ilyformán vázlatossá tette és itt-ott a legközönségesebb banalításokat szötte bele. A jobb beszédek közül valók még: a XXVIII., főleg a vége felé, a hol van benne bizonyos erő; a XXIX., a melynek bevezetése lendületes és jól van alapthémája keresztülvíve; és a XXXII., a mely egy jól alkalmazott bibliai jellemkép; a hiánya csak az, hogy a midőn felhív az indulatok ellen való harcra, azt, hogy a diadalt aztán ki által s hogyan nyerhetjük meg, már teljesen mellőzi. A meg nem említettek általában a gyűjtemény gyengébb, vagy határozottan gyenge munkáinak tartjuk. Vagy nagyon is vázlatosak, vagy csak pusztá, üres moralizálások, dörgedezések, sötét, komor világnézlettel, a mely az élet, szebb, derültebb oldalait meg sem látja; avagy bizonyos közönséges, szinte alantas felfogás nyer bennük kifejezést (pl. X. b. 53. l.), vagy végül olyan hamis textusmagyarázat s ennél fogva egészben helytelen kidolgozás, mint a XXXI. beszédben, a melyben a hegyen való megdicsőülést szemlélő Péternek eme felséges s önkényt kítő szavait: «Uram! jó mi nekünk itt lakni!» merőben félremagyarázza, s e nyilatkozatnak olyat imputál, a mi attól tökéletesen távol van. A legközönségesebb színvonalon tartja a beszédet, a melyhez a végén levő egy-két emelkedettebb és a textus eszméjének megfelelő gondolat nem is illik, mert a tárgyalás folyamán nem arra mutatott rá, a miről a textus szól, hogy t. i. egy olyan környezetben, minő az a hegyen megjelent volt, milyen jó volna lakni, hanem minden egyéb közhelyről: ott jó lakni, a hova hivatalunk, kötelességünk köt; ott, a hol családunk, barátunk van stb. Holott az alapigék önkényt kínálják, hogy milyen jó volna ott lakni, és ott hajlékot építeni, a hol az Isten embere, Mózes a törvényt nyel, a lánglelkű Illés, a maga hite erejével és rettenthetetlen bátorságával és a megváltó, az üdvözítő, a békeséget adó, a minket szerető és gyengéségeinkben bennünket támogató, vigasztaló Jézus együtt van. Szinte megfoghatatlan, hogy a Lukács: 9.: 33. alapján ezeket mondhatta valaki:

«Péter apostol jól meg sem gondolta, valóban jó volna-e ott laknia, hanem csak rögtön határozott, elképzelve hihetőleg magának a boldog életet, mit oly dicső társaságban, *oly bájló örömek, szemfényvesztő látománnyok* között töltend. Én meg hiszem, hogy ha óhajtása teljesülett: *több testi örömeknek leendett osztályosa* . . . De nem dicsőbb-e a hirnév — — ama *kényelmes életnél* és hasonlítható-e a menny dicsősége — — ama *puha, télen élet örömeihez*, a melyre vágyakozott?» (171. l.) A szöveg eme megjegyzése: «nem tudván mit mondana» bizony nem ilyen magyarázatra ad okot. Egészen másra vonatkozik az. Egy beszéd, a XXVI. Röhr után van készítve; de igen gyenge moralizálás, úgy látszik, hogy egy nagyobb szabású beszédnek csak kivonatolása, helyenként fordítása, a mit a benne előforduló germanismuskok is elárulnak. A beszédek irálya, a dolog természeténél fogva, régies, egy kissé nehézkes; de hát ez csak a ruha. Az, a mi e beszédek között valóban hús és vér, a miben igazi élet van, könnyen felöltöztethető a mai könnyebb, modernebb ruhába. A kiadó helyesen tette, hogy e modernizálásba nem ment bele, mert ez a szerző írói egyénisége ellen elkövetett vétség lett volna. Egy esetleges második kötetben olyan beszédeket kérnénk, mint a melynek a mostani gyűjtemény jobbjai, akkor megfelelő emléket állít szerzőjüknek a kiadó.

RABBI JESUA. Ez a czíme egy német nyelven írt, de hazai irodalmi terméknek, a mely most II. kiadásban jelent meg. Az I. kiadás 1893-ban *Nemo* álnév alatt látott napvilágot; most a II. kiadás már megnevezi a szerzőt is: *Krause Ottó Hermann*. A munka szerző tulajdona; budapesti bizományosa pedig Kókai Lajos. A szerzőre vonatkozólag nem sikerült közelebbi adatokat megszerezni, bár a munka feltűnést keltő voltánál fogva ezek is érdekesek lettek volna. A dolgozat «historisches Trauerspiel»-nek mondatik s a Jézus ú. n. tragoediáját tárgyalja. A művet, előre megjegyezzük, nem egyházi, keresztyén álláspontról bíráljuk. Nem abból a szempontból, a melyen hitéletünk áll. Mert ha keresztyén dogmatikus álláspontra helyezkedünk vele szemben, akkor az egészet, mint a leg-határozottabb blasphemiát csak elutasítanunk és kárhoztatnunk lehetne. Vennünk kell a munkát egészen önmagában, úgy, mint egy aesthetikai terméket; de a melynek sem a keresztyén általános dogmatikai, sem a bibliai történeti felfogáshoz per absolute semmi köze nincs és megfordítva a keresztyén álláspontnak is ő hozzá. Jézus és környezete, kortársai, zsidók és pogányok szerepelnek a szomorújátékban. «Jesua» egy csoda rabbi, a ki nemcsak lelki, de testi betegeket is gyógyít az indiai, babylo-niai meg egyptomi hölcséktől, papoktól és magusoktól eltanult orvosi tudományával; mert hát a legújabbban Notovitch Miklós orosz író kikutatta, hogy Jézus az alatt a 18 év alatt, a mely 12 éves korától 30 éves koráig eltelt s a melyről a biblia semmi feljegyzést nem tartalmaz, az indiai himalaya-kolostorokat járta be, a mennyiben Notovitch bizonyos ősrégi indiai okmányokban egy *Issa* nevű híres ember viselt dolgaira vonat-

kozó adatokat talált, a ki 19 századdal ezelőtt Indiát beutazta tanulva és tanítva. És e badar mesének szerző annyival is inkább hitelt ad, mert szerinte «Jesua és Buddha tanai között nagy hasonlatosság és csak annyi különbség van, hogy míg Buddha a nirvánát tanítja, addig Jesua a halhatatlanságot». Jesua tanításai és működése óriási hatást keltenek a nép alsóbb osztályaiban; de annál nagyobb ellenkezést a vezetőknél, a hatalmasoknál s e miatt kerül a keresztfára. Nem szerző az első, a ki Jézus életét így fogja fel. Ebben Renan és társai tanítványa. A Mária Magdolna és Iskarioth alakjai szintén nem eredeti alakok, jó részben Várady «Iskarioth»-ja inspirálta őket. De ha már tragoediává teszi valaki Jézus életét, hát akkor írjon legalább tragoediát és tegye Jézust tragikus hőssé, hogy megértesse velünk a katastrophát. A főhősnek alakjában azonban még csak egyetlen vonás sincs a tragikai erőből, a nagyszabású actióból, az erkölcsi világrenddel való összeütközésből, ha már csak a régi aesthetikai elveket vesszük is mérvadóul; ha pedig a modern elveket alkalmazzuk, akkor még kevésbé találunk a főhős egyéniségében — mert hisz a tragikum épen az egyéniségen alapul, — oly tulajdonságokat, melyek őt a katastrophához sodorják. Ez a «Jesua» rabbi egy sápadt, vérszegény, érzélgős, üres ábrándozó. Megfoghatatlan, hogy miért követi a nép és miért hozsánnáz neki és nem unja el hosszú, ismétlésekkel telt, frázisokból gyártott erőtelen predikációit, a melyeket örökösen csak a «Liebe»-ről tart vizenyős, semmit mondó szavakban, mert hogy aztán ez a szeretet honnan származik, miből táplálkozik, mi annak erkölcsi alapja stb., arról sehol egy szót sem szól. Örökké csak beszél a maga messiási öntudatáról és hivatásáról, de a világon semmit sem tesz ennek meg is mutatására. A bibliából össze van szedve egy csomó nyilatkozata Jézusnak; de alig van egy-kettő épen azokból a legerőteljesebb nyilatkozatokból, a melyek — ha már tragikus hősnek veszi valaki Jézust — igazán megdöbbentőek, hatalmasak, a világ daczát, a hatalmasok ellenszegülését kihívni képesek és a fennálló erkölcsi világrenddel egyenesen szembezállanak. Ott vesz e csodarabbi beszéde csak nagyobb lendületet és kihívó erőt, a mikor Annas a papság élén meg akarja tiltani Jesuának a templomba belépést; de a szerző sentimentalis, tehetetlen alakja már nem mer ostort fenni és nincs bátorsága neki kiverni a galambárusokat és kufárokat a templom előcsarnokából, hanem csak elméletileg tanít, mint egy szemüveges, sápadt professor. Ez a Jesua csak játéklabdája a sorsnak, ő maga nem tesz semmit s nem értjük, hogy egy ilyen tehetetlen lény ellen minek Annasnak, Mardocheusnak, Judásnak stb. a fondorkodása; hisz ennek úgy sincs se égen, se földön semmi ereje, hadd beszéljen tovább a Lieberől, meg az anyai szeretetről, ha még olyan dithyrambokat szaval is róluk! Mária Magdolna sokkal erősebb nálánál; ez legalább mikor megérti, hogy a rabbi ő iránta földi, érzéki szerelmet nem érezhet, mert neki az emberiségért kell munkálnia, hír annyi erővel, hogy visszautasítsa s hivatására figyelmeztesse ezt a gyöngé embert, a ki már közvetlenül az

elméleti szép beszédek után azonnal hajlandó volna mindenről megfelekezni egy csók miatt. (Igazán visszataszító és bosszantó!) Végül az a nyomorult vergődés ott a kereszten, a melyből minden hősiesség hiányzik, épen elég arra, hogy minden rokonszenvünket tökéletesen elveszítsük, — ha ugyan valami lett volna is eleitől fogva — a tragikus hős iránt, már pedig a tragoedia hősének mindenestre szüksége van legalább is arra, hogy érdeklődéssel legyünk iránta. Az egész munkában kétségtelenül a legjobban van megalkotva Mária Magdolna és Judás alakja. Magdolna, a mint már a szinpadra lép, kiéretteti, hogy minden süllyedsége daczára is maradt benne még valami jó, a mi aztán megmentheti borzasztó helyzetéből és visszatérítheti az «elveszett paradicsomba». Bűnössé a Judás iránt való szerelme s e szerelemben való csalódása tette; a csodarabbi iránti szerelme pedig megmentette és felmagasztalta. Judást messiási ábrándok vezetik. Szabadságról, egyenlőségről, testvériségről és a római járom lerázásáról álmodozik. Szerez is egy csomó követőt; de ezek a szabad rablásban látják a szabadságot, a mások vagyonának elkobzásában az egyenlőséget és a zsákmány felett való osztozkodásban a testvériséget; a római cohorsoktól azonban remegnek s mit sem akarnak hallani a felsőbbség ellen intézendő támadásról. Judás, kit a hatalomvágy is üz, látva e hitvány csapatot, maga adja őket a római felsőség kezébe. Jesua messiási ábrándjai őt is kíváncsivá teszik, érintkezik a rabbi-val. várja, hogy a messiási reményeket megvalósíftja; de mikor csalódik, mert ez fegyvert nem ragad, megveti őt. Végül felkel benne Jesua iránt a féltékenység is Mária Magdolna miatt és Jesuát elárulja s ellenségei kezébe adja. Judás is jól, erőteljesen van festve a maga elkeseredett, rideg, sivár, érzéki jellemeivel, visszataszító misantropiájával, despotikus hajlamaival; de alapjában nem közönséges tulajdonságaival. A darab kortörténeti háttere érdekesen és jól van megfestve. A pogány romlottság, a zsidó farizeusi és papi hatalomvágy, gög és képmutatás szinpadra hozott képviselőikben erőteljesen vannak bemutatva. Az a római hacchanalia, a mely a II. felv. 1. jelenetében van előadva, annyira realistikus, hogy szinte undorító és az «Ember tragoediájában» lévő hasonló tárgyú jelenet finom és előkelő ehhez képest. Az ilyen sivárságokat jobban tudja a szerző megírni, mint az eszményibb jeleneteket. Judás szájába is erőteljesebb dicitőt tud adni, mint a Jesuáéba. Erősebb színei vannak az obscoenitashoz, mint az eszményihez. A fausti «örök nőies» (ewig weibliche) — ez a legnagyobb ideál ő előtte; ennél magasabbat, tökéletesebbet nem ismer s ezt hirdeti Jesuája is úton-útfélen, ezért is szeretik őt úgy a nők és az anyák. De ez az «ewig weibliche» bizony nem váltja meg a világot, bármily szép és nemes legyen is! A szerzőnek a jelenetezés iránt elég érzéke van; bár nagyobb részt csak inkább egymás után következő képek a jelenetek, mint egymásból szervesen folyó scénák; de az érdeklődést — nem ugyan a főhős iránt, mert azt tulajdonképen Judás és Mária Magdolna mellett nagyon harmadrangúvá szállíftja le mindjárt a darab

elején, — a mese, a bonyodalom szövése iránt folyton fenn tudja tartani. Nyelvezete — és ez a legfőbb érdeme, — igazán emelkedett, költői, színdús, választékos, könnyed; verselése gyakorlott kézre vall s nagy szókincese magas irodalmi műveltségről tanuskodik. Mint valami szép zene, úgy cseng, bong kezelése alatt az a német nyelv, a mely pedig nem tartozik épen a legritmikusabb nyelvek közé. A munka a maga egészében kétségtelenül egy nem mindennapi tehetségnek alkotása, a kit vonzanak a nagy témák; de még nem tudja a nagy tárgyakat teljesen fölérni; a ki érdeklődik a legnagyobb társadalmi, bölcsészeti és lélektani kérdések iránt; de ezeknek egész mélyére még nem tud leszállani; phrasisok, dictiók, szertelen nézetek ragadják csak meg; lefutó és csak gyöngye fény-sávot hagyó meteorokat követ poetikus föllengéseiben és nem álló csillagokat, melyek örök fényvel ragyognak. Persze az álló csillagok a lát-határ legmagasabb pontján állanak!

b) Külföldi irodalom.

Seydel, RELIGIONSPHILOSOPHIE IM UMRISS. Mit historisch-kritischer Einleitung über die Religionsphilosophie seit Kant. Freiburg i. Br. 1893 XIX., 396 l. Ára 11 márka. Örvedetes jelenség, hogy újabban a bölcse-lők a vallásphilos. problémák iránt is kezdenek érdeklődni. Pfeiderer és Pünjer művét gyors egymásutánban Rauwenhoff, Siebeck és Seydel műve követte. Utóbbinak művét kora halála miatt Schmiedel tanár adta ki Lipsében, mely műben ritka módon párosul Weisse vallásphilosophiájá-nak keresztényen alapjellege Schelling intuitióinak mélységével és Kant kritikájának éles finomságával. Különösen Kantban látja Seydel «a philo-sophia legfőbb tanítómesterét», a kinek a philosophia «nemcsak egy his-tóriai tény, hanem egyúttal személyes életszükséglet» s a ki a rationalis philosophiának pozitív keresztényen tartalommal való kiegészítésére töreke-dett a vallásphilosophia összes ágaiban. Seydel vallásphilos. fejtegetései két főrészre oszlanak. Az első rész historiai-kritikai tartalmú, a mennyi-ben a vallás lényegéről szóló teoriákkal foglalkozik. Kanttal kezdi, kinek «Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft» cz. műve előt nem volt vallásphilosophia. Ő volt az első, a ki a morálvallás, mint leg-tökéletesebb észvallás benső psychikai lényegének megvizsgálásával a rationalis vallásphilosophiát az általános bölcelet egészének egyik részévé tette s ezzel a vallásphilos. problémák kutatását megindította. S ha Kant-nál a gyakorlati moralis érdek, úgy Schleiermachernél a vallás kedélyi momentuma s érzelmbeli oldala lép előtérbe és bár Fichte is hangsú-lyozta már, hogy «a vallás Istenben és Istenből való élet», voltaképen mégis csak Hegel volt az, a ki a vallásfogalom ismeretbeli oldalát emelte ki Schellinggel szemben, ki a vallás teljes kifejlődését a művészet terén kereste. A vallás e különböző életelemeinek összefoglalására újabban Krause, Baader, Rothe és Weisse törekedett. Egy egyetemes érvényű

logikai kriterium megállapítására azonban az empirizmus veszélyeinek bölcs kikerülésével csak egy Pflaiderer, Biedermann és Lipsius törekedett, utóbbi a legélesebb philos. gondolkodó az újabb theologusok között, a ki részben már ama «Kant-uralomra» vezet át, mely a Ritschl-féle theológiában a speculativ érdekek mellőzésével egy mechanistikus természet-fogalomnak szolgálatába lépett. Végül részletesen ismerteti Seydel művének első vagy történetkritikai része Hartmann pessimistikus és Rauwenhoff moralistikus vallásphilosophiáját, a melyre aztán Vatke, Pflaiderer, Dorner és Pünjer kisebb-nagyobb törekvései következtek az újabb irodalomban. S a vallásfogalomnak bármely ismeretelméleti megszorításával vagy eudämonistikus és utilistikus kiindulópontjával szemben a mai vallásphilosophiának hangsúlyoznia kell «a vallásnak amaz eszményi fogalom meghatározását, a mely szerint az az egész életnek és gondolkodásnak átszellemítésére és ethikai áthatására van bivatva». Műve 2. fő-részeben vallás-bölcsészeti rendszerét fejtegeti a szerző, mely nála «a vallási ideál tudományával» azonos. A bölcsészet és a tapasztalás képezi a vallás alapját, a miért is egy külön hitalapra a kijelentés részéről szükségé nincsen. A csodás történetek a valódi vallásos érdekeknek a megtagadói, ilyen csodát kereső vallás szerző szerint a catholicismus, míg a philosophiai világnézettel azonos protestantismus küzd a csodahit ellen. A prot. theologia természetes szövetségese a vallásphilosophiának, a mely a vallásos érzetek postulatumainak lehető tiszta és világos tudományos meghatározására törekszik. A vallás szerző szerint «az Isten utáni vágy», a melyben egyúttal van valami vonás az Istenből is, úgy, hogy az Istent keresni azonos az üdvérettel, azonos azzal, hogy már is bírjuk az Istent («Gotthaben»). Összefoglalása a vallás a szellemi élet összes tényeinek, a melyek külön-külön a tudományban, a művészetben s az erkölcsi élet terén jelentkeznek. A midőn így a vallásphilosophia az üdvbizonyosságnak az ismeret segítségével való lehető legtökéletesebb kifejezésére törekszik, bölcsészeti hittanná lesz. E hittan tárgya az Isten létének, mint absolut értelemnek behizonyítása, a világi élet bajaival szemben az Istennek igazolása, vagyis a theodicea s az üdvnek, mint az emberi lélek szükséges életelemének föltüntetése. E ponton tárgyalja a lélek halhatatlanságát, mint a szellem uralmát a természet fölött és Istennek üdvakarátát, üdvhatalmát és üdv munkáját egész teljességében. A vallásphilosophiának e hittan képezi legelső és legfontosabb fejezetét, a melynek kiegészítője Seydel szerint a vallásos aesthetika és ethika. Philosophiája tehát a szabad istenfűség vallását nyújtja s helyesen indul ki abból, hogy a vallás nem pusztán bizonyos ünnepi óráknak a dolga, sőt inkább az egész emberi életet átható és átalakító ténye a léleknek. De nem oszthatjuk szerzőnek a hitről, a hit és tudás viszonyáról s különösen mindkettőnek a történeti isteni kijelentéshez való viszonyáról alkotott rationalistikus felfogását. Szerintünk több a vallás, mint csak az ismeretfejlődés egyik alsó fokozata, a mennyiben a vallásos hit keresztyén alakja az

alázat, remény és szeretet érzelmeivel együtt a kijelentő Isten és az ő igéje iránti teljes személyes önodaadással, illetőleg az ő szent szeretet-akarátának lelkünkbe való átplántálásával azonos. A kijelentésben vetett hit rendíthetetlen alapja és kiindulópontja a vallásos ismeretnek. Ép azért tarthatatlan hagyományos előítéletnek tartjuk ezt a nézetet, hogy a philosophiának s így a vallásbölcseletnek is tisztán a természetes emberi értelem volna a főforrása. Ez előítélet a középkorból való, a midőn az egyház az arabs-aristotelesi philosophiának a scholastikus theológiával való összeegyeztetésére törekedett. Ha azonban a philosophia, mint az élet legfőbb elveinek a tudománya, egyszersmind tudomány az Istenről s mint ilyen, tapasztalatszerűleg az élő Istennek önkijelentésén alapul, akkor a philosophia s így annak vallásbölcseleti része sem kötheti magát a természetes emberi értelemhez kizárólag, sőt inkább merítenie kell a kijelentés theológiájának gazdag tartalmából. Mert csak az által hatja át a keresztyénség az egész életet, ha a ker. szellem egy sajátos ker. bölcseletet is szül, mely ép annyira felette áll a természetes emberi értelemből eredő philosophiának, mint az újjászületett ember a meg nem váltott természetes embernek.

Nowack. LEHRBUCH DER HEBRÄISCHEN ARCHÄOLOGIE. 2 Bde. Freiburg i. Br. 1894. Bd. I. XV., 396 l. mit 70 Abbildungen, Bd. II. VIII., 322 l. mit 14 Abbildungen. Ára 16 márka. A héber archäologia irodalma az újabb évtizedek alatt nagyon sokat gazdagodott, úgy, hogy a régebbi kézikönyvek csaknem teljesen elavultak. Az újabb irodalom-kritikai mozgalmak is lényegesen átalakították a zsidók vallásos és társadalmi életéről alkotott eddigi nézeteinket. Nowack műve, mely a Reuss-Wellhausen-féle iskola egyik terméke, a régiségtan gazdag tárgyát négy főcsoportban ismerteti, ú. m. 1. Palästina s annak népe, 2. magánrégiségek, 3. állami régiségek s 4. szentségi jellegű régiségek. E felosztás meglehetősen célszerűnek bizonyul, bár ilyen elnevezéssel egy antiquarius museumra emlékeztet. Az első kötet az első három főrészszel foglalkozik, vagyis tárgyalja a héber nép történetét, állami és magánéletét, politikai és társadalmi szervezetét; nemkülönben ismerteli azoknak a népeknek történetét is, a melyekkel a héber nép összeköttetésben állottak s annak a földnek kimerítő rajzát, a melyre az ó-szövetségi kijelentés tartalma vonatkozik, tehát nyújtja a bibliai föld-, természet- és néprajznak kimerítő ismeretét. Leírja továbbá a héber nép házassági, társadalmi és kereskedelmi viszonyait, áttekintést nyújt a harcztéren való működéséről és mivel 'a héber nép theokratikus törvények alatt állott, szükséges a héber jogéletnek s a theokratikus államban a jogérettel szoros viszonyban álló héber isteniszteleti rendnek az ismerete, a mihez aztán még a héber nép tudománya (különösen talmudistikus theológiája) és művészete is járul. Különös részletességgel foglalkozik Jeruzsálem és vidékének topographiájával, templomának leírásával s a keleti betegségek, főleg a belpoklosság jellemzésével, mely utóbbit a mai orvosi tudománnyal ellentétben nem ugyan

ragadósnak, de azért öröklőnek mond a szerző. Végül keresi az ósők tiszteletének nyomait az ó-szövegségben és a talmudban. A II. kötet tárgya «die Sakralalterthümer», a hol különösen érvényesül szerzőnek a Wellhausen-féle pentateuchkritikához való ragaszkodása. Szerinte a héber vallástörténet patriarchalis korszakának hézagai a modern kritika által teremtett régi arabs vallási ideákkal töltendők ki, miután az arabs pogányság a semita vallás legrégebb alakjait képviseli. Azonban az arabs pogányság forrásai igen zavarosak és legnagyobb részükben megbízhatatlanok. Vallásos eszméik érvénye mellett mit sem bizonyítanak a vallási kifejezések és külső symbolumok azonos alakjai. Az izraelita kultusz és annak fejlődése azokból meg nem magyarázható. A Wellhausen-féle teoriának minduntalan visszatérő nézetei ezek: Jahve eredetileg a Sinai hegyen lakik s csak lassanként lesz idővel Kánaán országának feltétlen ura és királya; a szent ládát eredetileg az istenség helyének tekintették s nem foglalta magában a szent törvénytáblákat; Salamon temploma kezdetben épen nem volt a központi szentség stb. stb. s csak iti-ott módosítja Nowack i. v. nézeteit. Művének értékét csak emelik az igen sikerült illusztrációk s e tekintetben méltó társa Riehm «Handwörterbuch der biblischen Alterthümer» cz. klasszikus művének. Végül még megenlítjük a műnek a pentateuchi törvényhozás socialis oldalára vonatkozó függelékét, mely a jelenkorra is igen nagy jelentőséggel bír és sikerrel felhasználható. A függelék czíme: «Die socialen Probleme in Israel und deren Bedeutung für die religiöse Entwicklung dieses Volkes».

Zahn: STUDIEN ÜBER JOHANNES CALVIN. Die Urtheile kath. und prot. Historiker im XIX. Jahrh. über den Reformator. Gütersloh, 1894. VI. 119. l. Ára 1,60 mark. «Valamely hasznos tájékoztatót adni Kálvin életéhez, régi vágyam; de csak morzsalékok azok, a melyeket itt nyújtok» — így végzi Zahn. ez a nagymunkásságú és széleskörű műveltségű stuttgarti ref. lelkész f. i. művének előszavát. «Morzsák» ugyan, mik e műben előttünk vannak; de a nagy reformátor jövendő életíróinak egyike sem fogja nélkülözhetni azokat az ítéleteket és bibliographiai jegyzeteket, a melyeket Zahn az újabb kath. és prot. historikusok műveiből nagy gondnal és utánjárással szedeegetett össze. Igazi kálvinista theologus minden ízében, a ki nemcsak a sváb fővárosban, de azt mondhatnám az egész kereszténységben teljesen izoláltan áll, mint egy remete, ki érdes ott, hol szellemes és tendentiosus, sőt fölötte elfogult ott, hol alapos akar lenni. Igazán mondja Plato, hogy «eros» nélkül nincs tudományos ismeret s ez erosból sok jutott Zahnnak is a maga széleskörű tudásában és fölötte találó ítéleteiben. A közvelítések és közepszerúségek mai korszakában ott áll rendületlenül a stuttgarti ref. predikátor, a ki tartózkodás nélkül szórja olykor fölötte haragos villámain minden irányban, a melyekből ugyancsak kijutott a legújabb göttingai iskolának és Stähelin, Oetli, Orelli, Schlatter és más svájczai theologusoknak. Sajnos, hogy helyenkint nagyon elfogult, sőt igazságtalan a maga ítéleteiben, különösen a német theologusok ismer-

tetésénél. Azonban egészen helyesen utalt arra, hogy a Kálvin-életrajzoknál magának a reformátornak saját műveit s különösen az ő predikációit jobban kellene felhasználni, mint azt eddigelé tették. S ugyancsak joggal emeli ki Kampschulte-val szemben azt a körülményt, hogy a genfi tanács jegyzőkönyvei nagyon is magukon viselik az egyoldalú pártszinezetet. De itt sem tagadja meg magát Zahn sajátos történetírása és nem veszi figyelembe, hogy Cornelius, Kampschulte, Druffel és más ó-kath. történetírók műveiben bizonyos objectivebb haladás észlelhető a nagy reformátor életének és műveinek felfogásában s hogy e tekintetben különösen Druffel «actáinak és leveleinek» gazdag gyűjteménye igen becses forrás Kálvin későbbi életére és működésére. Csodálatos reményvesztettségnek ad kifejezést Zahn munkája végén, mikor azt mondja, hogy «a tiszta és valódi kálvinizmus ma már ritka, mint a fehér holló s annak országai gyengék, sőt tehetetlenek a hitetlenséggel és Rómával szemben». Hát a míg az első állításban sok igaz van, addig a másokban túlon túl pessimista, mert a kálvinista státusok bizony még ma is a legerősebbek.

JEGYZŐKÖNYV

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság igazgató-választmányának 1895. április 4-én tartott gyűléséről.

Jelen voltak Szász Károly elnöklete alatt: Baksay Sándor, dr. Csiky Kálmán, Fejes István, György Endre, Kun Bertalan, Lukács Ödön, Mitrovics Gyula, Németh István, Perlaky Elek, Petri Elek, Révész Kálmán, Szabó János, Szász Domokos, dr. Szlávik Mátyás, Szóts Farkas és Zelenka Pál igazgató-választmányi tagok. Jegyző: Kenessey Béla, titkár.

1. Elnök a megjelent tagokat szívesen üdvözlőlvén, az ülést megnyitja.
2. Előterjesztetett az 1894. évi pénztári zárszámadás, mely 6422 frt 08 krnyi bevételt és 6343 frt 45 kr. kiadást s 78 frt 63 kr. pénztármaradékot tüntet fel.

A bemutatott zárszámadást a választmány egyelőre tudomásul veszi; de miután a pénzügyi bizottság elnökének befejezése folytán előzőleg pénzügyi bizottsági ülés nem tarthatott és a zárszámadás nem vizsgálthatott meg, a zárszámadást azzal terjeszti a közgyűlés elé, hogy a közgyűlés is egyelőre csak vegye tudomásul, a megvizsgálásra pedig küldjön ki egy bizottságot, a mely egyszersmind a lelépő pénztárnoktól vegye át a pénztárt és a megválasztandó pénztárnoknak adja át.

3. Bemutatván az 1895. évre pénztárnok által készített költségelőirányzat, az a közgyűlés jóváhagyása elé terjesztetik.

4. A pénztárnoki jelentéssel kapcsolatban *Révész* Kálmán vál. tag indítványozza, hogy a közgyűlések épen a zárszámadások megvizsgálhatása és a költségelőirányzat idejében leendő megállapíthatása érdekében minden esztendőben lehetőleg már az év három első hónapjában tartassanak meg, tekintet nélkül arra, hogy e közgyűlések összeesnek-e a két testvér prot. egyház egyetemes konventjeivel,

vagy nem; kívánja továbbá a vidéki közgyűlések tartását, valamint magának az igazgató-választmánynak is gyakoribb ülésezését.

A választmány az indítványt elfogadván, érdemleges határozathozatal végett a közgyűlés elé terjeszti.

5. A pénztárnoki jelentés kiemelvén *Hegedűs* Sándor pénzügyi bizottsági elnöknek a népies kiadványok körül tanúsított áldozatkészséget, továbbá *Lukács* Ödön felső-szabolcsi ref. esperesnek a Társaság érdekében ismételten kifejtett buzgóságát

a választmány úgy Hegedűs Sándor, mint Lukács Ödön úr irányában a legmélyebb köszönését és elismerését fejezi ki.

6. Titkár bemutatja az 1894. évre szóló monografiát, Drummond Henrik «Természeti törvény a szellemi világban» című művét, a melyet Csizmadia Lajos lepsényi ref. lelkész fordított le, dr. Szabó Aladár budapesti ref. theol. tanár pedig felülvizsgálta.

Örvendetes tudomásul szolgál s a választmány hálás köszönését fejezi ki Drummond Henrik, a nagynevű szerző iránt, a ki becses munkáját lefordíttatásra és kiadásra ingyen engedte át. A Társaság köszönetének tolmácsolásával az elnökséget bizta meg.

7. Előterjesztetvén a Hornyánszky-cégnek, mint a Társaság népies kiadványai főbizományosának az ezen kiadványokról beadott ideiglenes jelentése, a mely szerint a kiadványok I—X. füzeté eddig 115.000 példányban nyomtatott, ebből tényleg elkelt 39.000, lelkészeknél s tanítóknál elszámolás alatt van 29.100 és készletben, raktáron 46,900 példány,

örvendetes tudomásul szolgál.

8. Bemutatván Farkas Geyza nagyszombati ág. h. ev. lelkész két rendbeli ajánlata, a melylyel „Úzsora“ című már nyomtatásban megjelent munkáját és egy kéziratban levő Kossuth-emlék-ünnepi beszédjét a Társaságnak megvételre, illetőleg kiadásra felajánlja;

a választmány a már nyomtatásban megjelent művet amaz elvi szempontból nem fogadhatja el, mert a Társaság csak általa előre megbírált munkákat ad ki, — a kézirati munkát pedig azért kénytelen köszönettel visszautasítani, mert egyházi vagy alkalmi beszédek közrebocsátásába nem mehet bele.

9. Az alapszabályok 20. §-a értelmében kilépő választmányi tagok számbavételére s esetlegesen szükséges névsor készítésre, ajánlattételre

a választmány dr. Szlávik Mátyás, Lukács Ödön, Németh István, Perlaky Elek és Révész Kálmán tagokat küldi ki, a

kik a közgyűlésre a titkárral együtt tegyenek e tárgyban javaslatot.

10. Az alapszabályok 16. §-ának értelmében az eddig működött tisztikar megbízatása lejárván, elnök az egész tisztikar nevében bejelenti lemondását.

A választmány a maga részéről a lelépő tisztikar irányában a legnagyobb elismerését és köszönetét fejezi ki; az új tisztikarra nézve pedig a közgyűlés elé azt a javaslatot teszi, hogy miután a Társaság volt elnöke az újabb hat évi cyclusra, tekintettel nagy elfoglaltására, az elnöki tiszttet nem kívánja megtartani, kéressék fel arra, hogy legalább addig, míg ez az állás közmegnyugvásra betölthetnének, vezesse ő tovább a Társaság ügyeit; az alelnöki állásra javaslatba hozza *Hegedűs Sándor* eddigi pénzügyi bizottsági elnököt; a titkári és pénztárnoki állást, a melyek eddig egyesítve voltak, tekintettel a felszaporodott teendőkre, elkülönítettetni javasolja és pedig akként, hogy a titkár tiszteletdíja legyen 600 frt és 200 frt irodai átalány, a pénztárnoké pedig 200 frt és 150 frt irodai átalány; a titkári állásra javaslatba hozza *Szűts Farkas* budapesti theol. akad. tanárt, a pénztárnoki állásra pedig: *Bendl* Henrik budapesti ág. h. ev. egyházi pénztárnokot; végül az ügyészi állásra: *dr. Fromm* Lajos budapesti ügyvédet.

11. A pénztári számadások megvizsgálására s a pénztári és titkári iroda átadására kiküldendő bizottság tagjaiul

Szász Károly, Hegedűs Sándor, dr. Csiky Kálmán és Petri Elek urak hozatnak javaslatba.

12. Több tárgy nem lévén,
elnök a gyűlést bezárja.

Kelt mint fent.

Kenessey Béla,
jegyző.

Szász Károly,
elnök.

JEGYZŐKÖNYV

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1895. április 5-én tartott közgyűléséről.

Jelen voltak : Szász Károly elnöklete alatt : Kiss Áron, Zelenka Pál, Szász Domokos, Lukács Ödön, Tóth Sámuel, Fejes István, Széll Kálmán, Baksay Sándor, dr. Csiky Kálmán, dr. Szlávik Mátyás, Szabó János, Petri Elek, Schneller István, Mitrovics Gyula, Révész Kálmán, Szilassy Aladár, Németh István, Szóts Farkas, Zoványi Jenő, Concha Károly, György Endre, Farkas József, Földvály László, Mocos Gyula stb.

1. Elnök, tekintettel arra, hogy a Társaság alelnöke a gyűlésen nincs jelen, a társelnökségre felkéri *Perlaky* Elek királyi tanácsost, a győzi ág. hitv. egyház felügyelőjét;

a ki a közgyűlés szívélyes üdvözlése mellett foglalja el a társelnöki széket.

2. Elnök visszapillantást tévén a Társaság első hat évi munkálkodására, a mely eddig inkább csak a készülődésé, a próbálkozásé, a térfoglalásé volt, s ama reményének adván kifejezést, hogy a közgyűlés a választmány s illetőleg a titkár betérjesztendő jelentését a legutóbbi évi munkálkodásról is szívesen veendi; továbbá, hogy a lelépő eddigi vezetőknek újabakkal leendő fölcserélése új erőt adand a Társaságnak is és hogy a közönség is látva az eddig kifejtett és az ezután kifejtendő munkát, mind nagyobb számban fog a Társaság körül csoportosulni: a megjelentek szívélyes üdvözlésével

a gyűlést megnyitja.

3. Olvasatván a következő titkári jelentés:

Tisztelt közgyűlés!

Társaságunk alapszabályainak 16. §-a hat-hat éves cyclosokra osztja be a Társaság életét. Az időhöz, a mulandósághoz

kötött egyes ember napok, hetek és hónapok rövid szakaszai-
ban számít s minden egy év határpontjánál megáll, hogy újabb
és újabb kegyelmi esztendőkért emelje fel esdő szavát. Hosszú
időket reménylő társaság azonban az időt is nagyobb arányok-
ban méri. Élete nem az egyesekétől függ, hanem számít a
növekvő és következő nemzedékekre. A bőségesen kiszabott
időben messzebbre tesz egy-egy mértföldmutatót. Ott parancsol
megállást; ott vált magához új erőket; frissíti fel magát; szem-
lét tart és tartja meg azt, a mi kipróbált erőnek, vagy az
intézményekben jónak bizonyult, de újjal cseréli fel, a mi reá
nézve értéktelennek, vagy munkáját csak megnehezítőnek mutat-
kozott. E természetes meg-megújulások teszik a társaságokat
mindig ifjakká s erőteljesebbé.

Társaságunk a mostani közgyűlésében ért el az első, az
alapszabályaiban előre megjelölt mértföldmutatóhoz és itt egy
kis megállást és bizonyos tekintetben való megújulást parancsol.

Mivel indultunk meg? és meddig segített az Isten? —
méltóztassanak megengedni, hogy e két kérdésre röviden felel-
hessek.

Az első jelentés szerint, a melyet szerencsés voltam a
t. közgyűlés elé terjeszthetni, a Társaságnak volt 22 pártfogó,
143 alapító, 204 rendes és 170 pártoló, összesen 924 tagja:
most pedig van 33 pártfogó, 283 alapító, 452 rendes és 465
pártoló, összesen 1233 tagja, tehát 309-czel több, mint hat
évvel ezelőtt. Akkor vagyonunk befizetett alapítványokban és
alapítványi kötelezvényeken 39 ezer frt volt, most pedig 54,471
frt, tehát 15 ezer frt-al több. Ime a növekvés az anya-
giakban!

Szellemi munkánk eredménye pedig már egy kis könyv-
tár. A «Protestáns Szemle» hat évi folyama körülbelül 240
ívnyi terjedelemben, hét nagyobb monografia (Zsilinszky M.:
«A linczi békekötés története» és «A magyar országgyűlések
vallásügyi tárgyalásai» II. és III. kötete; Szeremley S.: «Szőnyi B.
és a hódmezővásárhelyiek»; Károli-émlékkönyv; Révész K.:
«Száz éves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért»),
és Drummond H.: «Természeti törvény a szellemi világban»),
nyolcz kisebb, külön füzetben is megjelent felolvasás, melyek a
Társaság által rendezett valláserkölcsei felolvasások során tar-
tattak — és a népies iratoknak I—X. füzetéből álló első cyclus
képezi e kis könyvtár tartalmát. E munkák mindannyija azokat
a különböző szellemi czélokat igyekezett szolgálni, a melyeket
a Társaság alapszabályaiban maga elé tűzött volt. Én csak
arról tehetek bizonyosságot, hogy a szolgálatban *igyekeztünk*;
az eredmény megmérlegelésére azonban már nem vagyok hiva-

tott. A szeretet mindeneket elfedez, — én pedig szerettem e Társaságot, ügyéért és munkájáért mindig lelkesedtem.

Legutóbbi közgyűlésünk 1894. nov. 10-én, tehát majdnem az év végén tartatván meg, oda beterjesztett jelentésem óta az év végéig lefolyt néhány hét alatt semmi olyan fontosabb dolog nem merült fel, a miről most külön kellene megemlékeznem.

Az 1894. évre készített költség-előirányzat 10.778 frt 34 krnyi bevételt és ezzel szemben 7540 frt 15 kr. kiadást tüntetett fel; a tényleges bevétel pedig 6422 frt 08 kr., tehát 4356 frt 26 krral kevesebb, mint az előirányzat, a minnek oka a tagsági díj-hátralékok és tagdíjak nagyon hiányos befizetése volt; a tényleges kiadás 6343 frt 45 krt tett, az előirányzatnál 1196 frt 70 krral kevesebb, mert az előirányzatba felvett monográfiát épen a pénzügyi viszonyok miatt nem adhattuk ki és csak most az 1895-iki költségvetés terhére bocsáthattuk közre, sőt még a Szemle múlt évi IX. és X. füzetének a nyomdai költségeit is ennek az évnek a számlájára voltunk kénytelenek áthozni. A bevételek és kiadások részletes kimutatását a mellékelt elszámolás tartalmazza. Miután azonban pénzügyi bizottságunk nagyérdemű elnöke, mélt. Hegedűs Sándor úr már hosszabb idő óta Olaszországban tartózkodik, a múlt évi számadások átvizsgálása végett jelenleg pénzügyi bizottsági gyűlést sem tarthattunk, a pénztárvizsgálat később lesz megejtendő s a tisztelt közgyűlés méltóztassék az ügyrend értelmében néhány tagot kinevezni erre a célra, valamint a lelépő pénztárnoktól az összes pénztári könyvek, vagyon és leltár leendő átvételére, illetőleg az új pénztárnoknak való átadására. Választmányunk az átvételre, illetőleg az átadásra bizottsági tagokul: *Szász Károly, Hegedűs Sándor, dr. Csiky Kálmán és Petri Elek* urakat hozza tisztelettel javaslatba.

Az 1895. évi költségelőirányzat bevételi rovatába 13.303 frt 03 krt vettünk fel, a kiadáséba 8160 frt 96 krt. Nem hallgathatjuk el azonban, hogy a bevételben meglehetősen összeggel szerepelvén a hátralékok (6582 frt), ezek miatt majd az előirányzat és a tényleges bevétel között bizonyára ismét nem csekély különbség fog az év végén mutatkozni.

A számadásokkal és a költségelőirányzattal kapcsolatban tegnapi választmányi gyűlésünk azt az indítványt terjeszti a t. közgyűlés elé, hogy méltóztassék kimondani, hogy a Társaság közgyűlései tekintettel épen a költségvetésre évenként lehetőleg az év három első hónapjában tartassanak meg s újra kifejezi a választmány azt a régi óhaját, hogy kezdessenek meg a vidéki közgyűlések. Közgyűléseink ne köttessenek a konventi gyűlések idejéhez, hanem lehetőleg váljanak önczélúakká.

Ugyancsak a számadások kapcsán elismeréssel emeli ki választmányunk *Lukács Ödön* felsőszabolcsi esperes úr nemes például szolgálható buzgóságát, a melyet egyházmegyéjében a Társaság érdekében évek óta kifejt s a melylyel az egyházmegye egyházközségeit részint alapító, részint rendes- és pártoló, részint pedig segélyező tagokul a Társaság kötelekébe bevonta; másfelől a leghálásabb köszönettel adózik *Hegedűs Sándor* pénzügyi bizottsági elnök úr iránt, a ki a népies iratok kiadását tetemes áldozataival tette lehetővé; végül báró *Radák Adám*, Társaságunk pártfogó tagja iránt, a kinek kegyessége soha sem feledkezik el Társaságunkról s évenként meghozza a maga 50 forintnyi szives adományát, a melyet mindig a népies kiadványok alaptőkéjéhez szoktunk csatolni. Kérjük a t. közgyűléstől is ez elismeréshez és köszönethez való szükséges hozzájárulást.

Az 1894-re szóló monográfiát a legközelebbi napokban küldötte szét Társaságunk. Drummond Henrik glasgowi tanár nagy feltűnést keltett, erőteljes keresztyén szellemtől áthatott s kiváló tudományos értékkel bíró munkája: «Természeti törvény a szellemi világban» ez. Az angol eredeti után fordította *Csizmadia* Lajos lepsényi ref. lelkész. A fordítást *dr. Szabó Aladár* t. tagtársunk volt szives átvizsgálni, nemcsak, de több helyütt irályilag is átdolgozni és egy az egész munka tudományos értékét, az újabb bölcészetben elfoglalt helyét, eszmenetet feltűntető becses előszóval ellátni. Reméljük, hogy a most megjelent munka ép úgy mint a külföldön, nálunk is méltó feltűnést fog kelteni s a midőn belevezet a szellemi világ kiaknázhatatlan mélységeibe és azok titkait mint természeti törvényeken alapulókat mutatja fel, egyszersmind sokakat meg fog a felől győzni, hogy a mi hitünknek örök, változhatatlan és természetes fundamentumai vettettek meg az isteni kegyelem által a Jézus Krisztusban

Köszönet a szerzőnek, hogy minden tiszteletdíj nélkül megengedte művének hazai nyelvünkre való lefordíttatását; köszönet a fordítónak és a felülvizsgálónak a lelkiismeretes munkáért, a melylyel lehetővé tették a becses mű közrebocsátását.

1895-re monográfia-illetményképen reméljük, hogy Zsilinszky Mihály t. tagtársunk megkezdett munkájának: «A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai»-nak a IV. kötetét adhatjuk majd.

A népies vállalat kiadványai, a «Koszorú» I—X. füzete az első év eredményeit tekintve, elég szép számban keltek el, a vállalat főbizományosának, a Hornyánszky-czégnek s a lel-

kész és tanító uraknak buzgólkodásából. Az I—X. füzet összesen 115,000 példányban nyomtatott; e példányszámból elkelt 39,000, lelkészeknél s másoknál még elszámolásra kinn van 29,100, raktáron pedig 46,900. A tisztelt közgyűlés bizonyára örömmel veszi tudomásul ez első évi eredményt és nem tagadja meg elismerését a vállalat főbizománysától, a Hornyánszky-czégtől, mely minden lehető elkövetett kiadványaink terjesztése körül és az itt, nagy számuknál fogva meg sem nevezhető lelkész és tanító uraktól, a kik szeretettel karolták fel az ügyet s nem vonakodtak a példányonkénti elárusítással járó munkát magukra vállalni. Az őszre reméljük, hogy egy újabb tiz füzetes cyclust bocsáthatunk ismét közre és az aratásnak Ura a maga kegyelmével és választott eszközeivel áldást fog adni erre a vetésre is!

A közgyűlési meghívókon is már volt szerencsénk jelezni, hogy jelen közgyűlésünkön az alapszabályok 20. §-a értelmében a kilépés sora azokra a választmányi tagokra kerül, a kik már hat éve tagjai az igazgató választmánynak. A tárgysorozat rendjén leszünk bátrak ez ügyben jelentést és javaslatot tenni. Ugyancsak az Alapszabályok 16. §-a értelmében a jelen közgyűlésre a tisztikar hat éves mandátuma is lejárt. A választmány tegnapi gyűlése e tárgyban is javaslatot fog beterjeszteni és így nincs egyéb hátra, mint hogy a magam nevében a legőszintébb és a leghálásabb köszönetemet fejezzem ki a t. közgyűlés iránt azért a csekélységemet kitüntető bizalmáért, a melylyel engem hat évvel ezelőtt e nagyra hivatott Társaság titkári állására megválasztani kegyes volt s a midőn kegyes megbizóiinnak kezeibe hálával és tisztelettel adnám vissza a titkári és pénztárnoki állást, a legőszintébben kívánom, hogy a Társaság éljen, fejlődjék, virágozzék s mindazt, a mit én erőim fogyatékossága miatt megtenni nem tudtam, tegye meg egy nálamnál erősebb, tevékenyebb és a terheket hordozni képesebb munkás kéz, a melynek munkája nyomán fakadjon áldás és közeledjek Társaságunk a maga felséges célja felé, a mely nem kisebb, mint anyaszentegyházunk építése és ez által az Istenországának terjesztése!

Kenessey Béla,

a Magy. Prot. Irod. Társ. titkára.

ennek tárgyalása rendjén a következő határozatok hoztattak:

a) a közgyűlések a jövőben minden évben lehetőleg már az év három első hónapjában tartassanak meg, tekintet nélkül

a két testvéregyház egyetemes konventjeire; csak abban az esetben reflektálván ezekre, ha ezek is a három első hónap alatt tartatnának;

b) ismételten kimondja a közgyűlés, hogy készséggel fog engedni minden a vidékről történendő meghívásnak, s kivéven a jövő millenáris esztendő, egyáltalában nem tekinti a közgyűlés helyét a fővároshoz kötöttnek;

c) a zárszámadások megvizsgálására s a pénztári és titkári iroda átadására Szász Károly, Hegedűs Sándor, dr. Csiky Kálmán és Petri Elek urakat nevezi ki;

d) halás köszönetét és elismerését fejezi ki *Hegedűs Sándor*, *Lukács Ödön* és báró *Radák Ádám* urak irányában, a kik buzgóságukkal és áldozatkészségükkel évről-évre meg nem szünő ügyszeretettel támogatják a Társaságot; ugyancsak elismeréssel és köszönettel emeli ki a Hornyánszky-czégnek a népies iratok terjesztése érdekében igazi prot. buzgóságából származó tevékenységét;

e) örömmel veszi a közgyűlés tudomásul Drummond kiválóan értékes munkájának megjelenését s a nagyevű szerzőhöz munkája ingyenes átengedéseért köszönő iratot intéz;

f) végül Kenessey Béla titkárnak, ki a Társaság ügyeit a lefolyt hat év alatt nemes ambícióval, lángoló ügybuzgalommal és szép sikerrel szolgálta, s különösen a kiadványok szerkesztését példás tapintattal, nagy szakértelemmel és kiváló irodalmi ízléssel végezte, abból az alkalomból, hogy a Társaság székhelyéről Kolozsvárra költözik: benyújtott lemondását a közgyűlés, meghajolva a körülmények parancsszava előtt, őszinte sajnálattal elfogadja, s hűséges és eredményes működéseért egy szívvel-lélekkel elismerését s a Társaság körül szerzett maradandó érdemeiért jegyzőkönyvileg is köszönetét nyilvánítja.

4. Beterjesztetvén az 1895-ik évi költségelőirányzat:

az 13,303 frt 03 krnyi bevétellel és 8160 frt 96 kr. kiadással jóváhagyatik s az elnökség az ezen költségelőirányzat keretében leendő eljárásra felkéretik és felhatalmaztatik.

5. Tárgyaltatván az eddig egy állást képezett titkári és pénztárnoki tisztt különválasztásának kérdése:

a közgyűlés a választmány idevonatkozó javaslatát, a javaslatban előterjesztett tiszteletdíjak megállapításával elfogadja.

6. Elnök a maga és általában az alapszabályok 16. §-a értelmében lelépő tisztviselők nevében hálás köszönetét fejezi ki a közgyűlésnek az eddig tanusított szives támogatásért, a megtisztelő bizalomért és hivatkozással másnemű nagy elfoglaltatására, kéri, hogy mentse fel a közgyűlés a következő évekre az elnöki tisztától és ezt annyival is inkább kéri, mert óhajtaná, hogy a jövő hat évre, a testvériség kifejezésére, a testvér ág. hitv. ev. egyház kiváló egyéniségei közül töltsék be az elnöki szék.

A közgyűlés a midőn a legnagyobb elismeréssel és hálával adóznék az elnök kiváló munkássága iránt és a midőn kifejezné a legmélyebb sajnálatát az elnöki tiszttől való visszavonulása felett, mert ez állásnak fényt és díszet kölcsönzött épen az ő nagy irodalmi neve: Perlaky Elek indítványára kimondja, hogy miután a jelen közgyűlésen az elnökválasztás nem történhetnék meg teljes megnyugvással, az elnökválasztást a jövő évi közgyűlésre halasztja el; Szász Károly eddigi elnök urat pedig felkéri, hogy ideiglenesen méltóztassék a Társaság ügyeit tovább is vezetni.

A tisztikarba közfelkiáltással megválasztatnak: alelnöknek *Hegedűs* Sándor; titkárnak *Szóts* Farkas; pénztárnoknak *Bendl* Henrik és ügyésznek: dr. *Fromm* Lajos.

7. A választmányi tagok választására a szavazatszedő bizottság tagjaiul *Szász* Domokos püspök elnöklete alatt *Tóth* Sámuel és dr. *Szlávik* Mátyás küldetvén ki:

e bizottság jelentése szerint a választmányba *fővárosi* tagokul a kilépettek közül újra megválasztattak: dr. Kiss Áron, Papp Károly, báró Prónay Dezső, Szilágyi Dezső, dr. Hegedűs István, Sztehlo Kornél és gr. Tisza Lajos; a négy megüresedett helyre pedig: Szász Károly, dr. Szabó Aladár, Szilassy Aladár és Zsilinszky Mihály; *vidéki* tagokul a kilépettek közül: Baksay Sándor, Balogh Ferencz, dr. Bartha Béla, Breznyik János, Csiky Lajos, Fejes István, Géresi Kálmán, Gyurácz Ferencz, Karsay Sándor, Poszvék Sándor, Szász Domokos, Szeremley Samu, Szilády Áron, dr. Szlávik Mátyás és Tóth Sámuel; az egy megüresedett helyre pedig Kenessey Béla.

8. Elnök a megválasztott tisztikart és választmányt a közgyűlés nevében szívélyesen és melegen üdvözlővén, munkálkodására áldást kíván;

mely jó kívánatokat a közgyűlés általános helyesléssel fogadván: az új tisztikar részéről *Szóts* Farkas titkár köszöni

meg az irányukban nyilvánult bizalmat, s a maga nevében igéri, hogy minden tehetsége legjavát a Társaságnak szentelendi, de egyszersmind kéri is a tagok részéről a hathatós támogatást.

9. Több tárgy nem lévén, elnök azzal a megbízással, hogy a lelépő titkárra vonatkozó jegyzőkönyvi pontot *Szóts Farkas*, újonnan választott titkár vezesse be a közgyűlés jegyzőkönyvébe és a tagok részvétét megköszönve :

az ülést bezárja.

Kelt mint fent.

Kenessey Béla,
jegyző.

Szász Károly,
elnök.

A 3. f) pontot jegyzette :

Szóts Farkas.

K I M U T A T Á S

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság pénztárának állásáról az 1894. évről.

Bevétel.

1. Pénztármaradvány	498		frt		94	kr.
2. Rendes tagsági díj	834			»		11 »
3. » » hátralék	447			»		— »
4. Pártoló » »	270			»		— »
5. » » »	243			»		— »
6. Alapítv. tőke-befizetés	270			»		— »
7. Alapítványi kamat	779			»		90 »
8. » » hátralék	165			»		— »
9. » » előre fizetés	10			»		— »
10. Népies iratokra	315			»		— »
11. Herczegszőlősi zsinat art. kiadására	2			»		— »
12. Eladott könyvekért	45			»		— »
13. Adomány	50			»		— »
14. Felső-Szabolcsi egyh. megyéből tagsági díjak	259			»		60 »
15. Takarékpénztári kivétel	2070			»		53 »
16. Népies kiadványok honoráriumai	162			»		— »
Összesen	6422					frt 08 kr.

Kiadás.

1. Takarékpénztárba téve	1281		frt		—	kr.
2. Irói tiszteletdíj	1769			»		20 »
3. Tisztidíj	800			»		— »
4. Irodai kiadások	205			»		13 »
5. Nyomdai számlák	2288			»		22 »
Összesen	6343					frt 45 kr.
Bevétel	6422			»		08 »
Kiadás	6343			»		45 »
Pénztármaradvány	78					frt 63 kr.

Budapesten, 1895. április 5-én.

Kenessey Béla,
pénztárnok.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság költség- előirányzata 1895-re.

Bevétel.

	frt	kr.	frt	kr.
1. Pénztármaradék-áthozatal 1894-ről	78	63	78	63
2. Okmányolt pártfogói alapítványi tőkék után:				
a) kamat-hátralékokból	350	—	—	—
b) 1895-re esedékes kamatokból	700	—	1050	—
3. Okmányolt alapító-tagsági alapítványi tőkék után:				
a) kamat-hátralékokból	710	—	—	—
b) 1895-re esedékes kamatokból	965	—	1675	—
4. Rendes tagok tagsági díjaiból 6 frtjával:				
a) 1889-iki hátralékokból	78	—	—	—
b) 1890-iki >	126	—	—	—
c) 1891-iki >	192	—	—	—
d) 1892-iki >	330	—	—	—
e) 1893-iki >	762	—	—	—
f) 1894-iki >	1686	—	3174	—
g) 1895-re 452 tag után évi tagsági díj	2712	—	2712	—
5. Pártoló tagok tagsági díjaiból 3 frtjával:				
a) 1889-iki hátralékokból	153	—	—	—
b) 1890-iki >	210	—	—	—
c) 1891-iki >	330	—	—	—
d) 1892-iki >	390	—	—	—
e) 1893-iki >	545	—	—	—
f) 1894-iki >	720	—	2348	—
g) 1895-re 465 tag után évi tagsági díj	1395	—	1395	—
6. Kamatbevételek:				
a) Értékpapírok kamataiból	720	—	—	—
b) Károli-alap kamatjövödelme	150	40	870	40
Összesen			13,303	03

Kiadás.

	frt	kr.	frt	kr.
1. A Protestáns Szemle 1894-iki 9. és 10. füzetéért	422	53	422	53
2. A Prot. Szemle 1895-iki I—III. füzeteinek írói díjai	282	43	282	43
3. A Protestáns Szemle 1895-iki I—X. füzeteinek nyomdai költségei	2350	—	2350	—
4. A Prot. Szemle 1895-re még hátralevő 7 füzetének írói díjai	750	—	750	—
5. Az 1894-iki monografia írói díja (fordítónak és revisornak)	306	—	306	—
6. Ugyanezen monografia nyomdai költségei	800	—	800	—
7. Monografia 1895-re (30 ív) nyomdai költségei	1200	—	1200	—
8. E monografia írói díjai (30 ív után)	900	—	900	—
9. Titkár és pénztárnok tiszteletdíja	800	—	800	—
10. Irodai költségek, vegyes kiadások	350	—	350	—
Összesen			8160	96
Bevétel	13,303	03		
Kiadás			8160	96
Pénztármaradék			5142	07

KIMUTATÁS

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság vagyoni
állásáról 1894. december 31-én.

1. Értékpapirokban :			
a) 4 ¹ / ₂ %-os regále-váltás-kötvény	3100	frt —	kr.
b) 4 %-os koronajáradékban	15,100	> —	>
2. Pártfogói alapítványi kötvényekben	13,500	> —	>
3. Alapító-tagsági kötelezvényekben	19,400	> —	>
4. Takarékpénztári könyvön (Károli-alap)	1586	> 01	>
5. Takarékpénztári könyvön a herczegszőlősi kánonok kiadására	334	> —	>
6. Takarékpénztárba téve	1281	> —	>
7. Pénztármaradék (készpénz 1894. decz. 31-én)	78	> 63	>
Összesen	54,379	frt 64	kr.

Budapest, 1895. április 5-én.

Kenessey Béla,
pénztárnok.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1895. április 1-től 1895. május 1-ig befolyt összegek
kimutatása:**

1. Pártfogói alapítványok után befolyt 5%-os kamatok: 1894-re: Veszprémi ref. egyházmegye. **1895-re:** Tiszántúli ref. egyházkerület (100 frt). Veszprémi ev. ref. egyházmegye.

2. Alapító tagok alapítványi kötvényei után befolyt 5%-os kamatok 1893, 1894, 1895-re: A budapesti ref. főgymnasium tanári kara. Szabó János köröstarcsai ref. esperes. Kolozs-kalotai ref. egyházmegye. **1892—1893:** Lukács Ödön nyiregyházi ref. esperes. **1895-re:** Mészáros János kecskeméti ref. lelkész, Kecskeméti ref. egyház. Csengey Gusztáv eperjesi theol. tanár. Bóné Géza cs. kir. kamarás. **1896-ra:** A budapesti ref. főgymnasium tanári kara.

3. Alapítványi tőkebefizetés: Hegedűs Sándor orsz. képviselő 100 frt.

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1894-re: Déési Gyula gyalui ref. esperes. Mitrovics Gyula sárospataki ref. theol. tanár. Deák Lajos marosvásárhelyi királyi tanfelügyelő. Budapesti ág. ev. hitoktató testület. **1895-re:** Mitrovics Gyula sárospataki theol. tanár. Kiss Gábor pápai ref. lelkész. Tóth Sámuel debreczeni theol. tanár. Tóth Dániel pápai ref. tanár. Petri Elek budapesti theol. tanár. Csecsetka Sámuel pozsonyi theol. tanár.

4. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1894-re: Szabó János turkevei ref. lelkész.

6. Népies kiadványokra: Br. Radák Ádám (50 frt).

7. Drummond munkájáért: Id. Kutasy Ferenc mezőkomáromi reform. lelkész (2 frt).

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1894-ik évre szóló monográfia-illetménye a legközelebből hagyta el a sajtót. E munka Drummond Henrik glasgowi tanárnak: Természeti törvény a szellemi világban cz. világhírű műve. Fordította Csizmadia Lajos lepsényi ref. lelkész, fölülvizsgálta dr. Szabó Aladár bpesti theol. akad. tanár. A mű bolti ára 1 frt 50 kr.; de a Társaság pártoló (3 frt évdíjas) tagjai, ha a művet egyenesen a társaság titkáranál (IX., Csepelrakpart 7. sz., II., 9.) rendelik meg, 1 frt kedvezményes árért kaphatják meg.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadásában megjelentek s **Hornyánszky V.** könyvkereskedésében Budapesten, (Akadémia bérháza) kaphatók:

1. **Zsilinszky Mihály:** A linzi békekötés története. Ára füzve 3 frt 20 kr.
2. **Szeremley Sámuel:** Szőnyi Benjámín és a hódmezővásárhelyiek. Ára 1 frt 80 kr.
3. **Károli-Emlékkönyv,** szerk. **Kenessey B.** Ára 1 frt 20 kr.
4. **Zsilinszky Mihály:** A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai II. és III. kötet. A II. kötet ára 4 frt, a III. kötet ára 4 frt.
5. **Révész Kálmán:** Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért. Ára 80 kr.
6. **Sztehlo Kornél:** A polgári házasságról. Ára 20 kr.
7. **Szász Károly:** A prot. egyház viszonya a társadalmi kérdésekhez. Ára 20 kr.
8. **Fejes István:** A prot. egyház feladata tekintettel a jelen egyházpolitikai és társadalmi kérdésekre. Ára 20 kr.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság népies kiadványaiból, az első sorozat I—X. füzetben megjelent és kapható. És pedig:

- I. **Az ócska biblia,** írta **Forgács Endre.**
- II. **A gályarabok története,** írta **Marton Sándor.**
- III. **A Barkóék árvája,** írta **Csegey Gusztáv.**
- IV. **A vizözön stb.,** írta **Bitay Béla.**
- V. **Bethlen Gábor fejedelem,** írta **Vajda Ferencz.**
- VI. **A talált gyermek,** írta **Jámbor Lajosné.**
- VII. **A vége jó minden jó,** írta **S. Szabó József.** **Az igaz és hamis gyöngy,** írta **Sz. Kiss Károly.**
- VIII. **Huszár Gál,** írta **Thury Etele.**
- IX. **Dévai Biró Máttyás,** írta **Budai János.**
- X. **Testámentum,** írta **Kecskeméthy István.**

Egy-egy füzet ára 4 kr., kivéve a VII. füzetet, a mely 6 kr.

E füzetek kívánatra utólagos elszámolás mellett a Társaság főbizománya: **Hornyánszky Viktor** könyvnyomdatulajdonos és könyvkereskedő által (Budapest, Akadémia-u.) bizományba is küldetnek a lelkész és tanító uraknak. 10 füzetnél kisebb megrendelés azonban nem bérmentesíthetik.

A népies kiadványok mellett a Társaság tagjai s általuk a nagy közönség pártfogó figyelmébe ajánljuk a **M. Prot. Irodalmi Társaság valláserkölcsei felolvasásai** czímen megjelent következő munkákat:

- I. **Dr. Pulszky Á.**: A felekezetek szerepe az államéletben. Ára 10 kr.
- II. **Dr. Csiky Kálmán:** Művelődéstörténeti rajz a hit és babona multjából. Ára 20 kr.
- III. **Petri Elek:** A vallás szerepe a mindennapi életben. Ára 10 kr.
- IV. **Kenessey Béla:** Női jellemképek a bibliából. Ára 20 kr.
- V. **Szász Károly:** A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság közelebbi feladatairól. Ára 10 kr.

E felolvasások egy kötetben is megkaphatók. Az öt felolvasást egybefoglaló kötet ára **60 kr.**

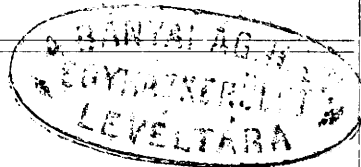
1895. 530.

VII. évfolyam.

1895.

6. füzet.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság kiadványa,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1895.

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK:	Lap
1. Dragoni Gáspár és a körmendi főiskola. <i>Thury Etele</i>	309
2. A halhatatlansági eszme története. <i>Paulik János</i>	322
3. Adalékok a Luther-katé magyarhoni irodalmának történetéhez. <i>Krupecz István</i>	346
4. Könyvismertetés. <i>Egerházi Lajos</i>	355
II. IRODALMI SZEMLE:	
a) Hazai irodalom	371
b) Külföldi irodalom	378

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkári és pénztári hivatala még a f. é. június hó végéig: *Budapest, IX. ker., Csepelrakpart 7. sz. II. em. 9.* Ide czimzendők a társaság szellemi és anyagi ügyeit érdeklő mindennemű küldemények. **Július 1-től** azonban a tagsági díjak *Bendl Henrik* pénztárnok úrhoz (IV. Deák-tér 4.), egyéb dolgok *Szóts Farkas* titkár úrhoz (IX. Pipa-utca 23.) lesznek küldendőek.

A kiadó hivatal tisztelettel kéri a még nagy összegben kinnlevő hátralékok mielőbb leendő beküldését.

A tagsági díjak nyugtázása mindig nyilvánosan történik a Szemle borítékján; ezért a tetemes postaköltség megkímélése céljából sem egyeseknek, sem testületeknek külön nyugta ezután nem fog küldetni.

Kivonat

a Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: *a)* pártfogók, *b)* alapítók, *c)* rendesek, *d)* pártolók és *e)* segélyező tagok.
5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5°/_o-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók és rendes tagok a Protestáns Szemlét és a monografiákat; a pártoló (3 frtot fizető) tagok pedig a Protestáns Szemlét.

DRAGONI GÁSPÁR ÉS A KÖRMENDI FŐISKOLA.

(Korrajz a XVI. századból.)

A dunántúli ref. egyházkerület multjának emlékei között, a reformátori munkának egy kiváló alakjára, magát nagy alázatosan csak egyszerű hitszónoknak nevező férfúra, *Dragoni Gáspárra* találtam, kiből egyszersmind egy ismeretlen főiskola professorát fedeztem fel.

Hogy Dragoni hol, mikor született, melyik hazai iskolában tanult; hol működött először? nem tudom, de a külföldön tanultak névsorában is hiába keresem. Az ismeretlenség homályából 1576-ban tűnik fel, a mikor már a tekintélyes soproni gyülekezetnek egyik prédikátora volt. Már előbb is forgolódott valahol az Úr oltára körül, mert Beythe István azt írja róla, hogy Sopronban «folytatta hivatalát», a mi azt teszi, hogy már 1576 előtt is lelkészkednie kellett. Képzettségére nézve következtetést vonhatunk abból, hogy a soproni lelkészi állomáson a későbbi dunántúli püspök, Beythe István örökébe jutott, a ki maga is ajánlotta őt urának, gróf Batthyány Boldizsárnak és a soproni tanácsnak, előbb kedves hallgatóinak. «Az uraságtoktól visszatérő Dragoni Gáspár — írja Beythe 1576. április 18-áról. Német-Újvárról a soproni tanácsnak¹ — az én kedves uramhoz jött, esedezvén velem együtt, hogy őt uraságtoknak hivatala ottani folytatására átengedni méltóztassék. Mit jóllehet jó szívvvel, de csak a kérelmek után engedett meg. Tehát tudják meg kegyelmeitek, hogy ezen jó férfiú, a bevett legjobb

¹ «Casparus Dragonus a vestris dominationibus rediens, ad dominum meum gratus venerat, suplicans una mecum debita cum instantia, ut sua magnificentia vestris dominationibus ipsum concedere dignaretur. Quod etsi egregie, tamen postea concessit. Itaque sciant, *hunc bonum virum concessum optimo jure eidem* . . . etc. Datis Vyvarini 18. aprilis 1576. Dominationum Vestrarum servitor *Stephanus Beythe*. m. p. (Eredetije félfven a Sopron városi levéltárban.)

szokások szerint megy kegyelmetekhez. Én pedig kérem az Atya Istennek irgalmasságát, hogy ezen férfiúnak uraságtoknál való szolgálata legyen kedves az Isten előtt és üdvös az egyházra nézve».

Beythe ezen leveléből kitűnik az, hogy ő maga két évig sem volt soproni prédikátor, mert 1574. április 24. után ment oda s szívesen felcserélte azt Batthyány Boldizsárnál az udvari prédikátorsággal, a mi világosan megmagyarázza, hogy főuraink udvari papjai miért lettek a körülöttük levő vidéknek püspökeivé. Továbbá az is kitűnik, hogy Dunántúl ekkor még nem a presbyteri, hanem a földesúri rendszer (systema territorialis) szerint igazgatják egyházainkat. Példák beszélnek. Batthyány udvari prédikátorául választja Beythét s az egyházaknak lelkesekkel való betöltése körül figyelembe veszi annak kérelmét is, mely kérelem lassanként tanácscsá, majd a tanácsolás olyan forma numbussá fejlődik ki, mit már püspökségnek neveznek. Dragoni Gáspár a Beythe távozásával megürült soproni magyar papságot nem Sopron város tanácsától, hanem Batthyány Boldizsártól kéri s csak sok kérelmek után engedi meg neki, hogy ott hivatalát folytathassa. Nem akarok most arról beszélni, hogy miért fáradt el Dragoni Német-Ujvárig Batthyány pártfogásáért, mikor Keresztúron, vagy Csepreghen Nádasdyt sokkal közelebb találta volna, hanem csak azt hozom még fel, hogy Beythének is volt némi része abban, a miért Dragoni soproni pappá lehetett. Már most, ha Batthyány engedelmeiből, Beythe kérésére lesz Dragoni Gáspár soproni prédikátorra s erről ugyanaz a Beythe azt írja, hogy «Dragoni a bevett legjobb szokás szerint megy kegyelmetekhez (Sopronba)», vajjon ki nem látja, hogy már ő azt érti ez alatt, a mivé fejlődött lassanként egyházszervezetünk (igaz, csaknem két század alatt), hogy a világi és az egyházi felsőség tudtával, beleegyezésével betöltött lelkészi állomásokat tartja ő törvényeseknek, a mint azután később a világi főurak védelme, oltalma alatt tartott zsinatok is intézkednek s ha a paritas elve későn megy is át a gyakorlatba, de a gyülekezetek jogai közé tartozik a lelkészválasztás s ezek onnan, felsőségük tudta nélkül nem változhatnak. Mikor azután az egyházak szaporodnak s azokra a gond, a felügyelés mind több időt, munkát kíván: ki lenne erre alkalmasabb, mint a földesúr udvari prédikátora, ki eddig is kormányzott ura nevében? Én a magam részéről csakis így tudom megmagyarázni azt, hogy Dunántúl miért lettek éppen főuraink udvari prédikátorai püspökökké.

Az is világosan kitűnik Beythe idézett leveléből, hogy ő Sopronból egyenesen Német-Ujvárra ment s már 1576-ban ott,

mint Batthyány udvari papja szolgál. Fabó¹ 1583-ra teszi Beythe német-ujvári papságának kezdetét; de az említett levélből kétségtelen, hogy 1576-ban már ott van.

Beythe leveléből látjuk, hogy ő is Dragonit óhajtotta a soproni lelkészi állomáson utódául s a Batthyány Boldizsár engedélyével visszatérő Dragoni Gáspár, hogy csakugyan nem fáradott hiában, kétségtelen lesz előttünk abból a levélből, melyet Dragoni 1576-ban Hegyfaluból küld Sopron város tanácsának, meghíván abban az egész senatust azon évi október 24-én Hegyfaluban (Sopron vármegye) Deven Katalinnal, Deven Mihály leányával tartandó menyegzőjére. E levelének aláírásából tűnik ki, hogy ő ekkor «soproni magyar és horvát prédikátor».² Nősülése azért fontos előttünk, mert feleségével, menyasszonyi hozományképen egy fél házat kapott Sopronban s e házára való gond, felügyelet megőrizte emlékét neki is, a körmendi főiskolának is.

Dragonit Gáspárral tehát, mint soproni magyar és horvát pappal találkozunk legelőször. Lehet, hogy ekkor sok horvát nemzetiségű lakott a városban; de valószínűbb, hogy a szomszéd klimpai és kópházai horvát ajkú jobbágyai lelki gondozásáról akart intézkedni a tanács avval, hogy olyan prédikátort állított a magyar lelkésziségre, a ki horvát nyelven is beszél? Vagy talán Dragoni, mivel felesége is horvát leány volt, csak apostoli buzgóságból hirdette horvát nyelven is az evangéliumot? Akármint magyarázzuk ezt a kérdést, minden körülmények között egyforma eredményre jutunk, arra t. i., hogy Sopronban ekkor nyelv, avagy nemzetiség szerint már megkülönböztetik a prédikátorokat, az egyik német, a másik magyar és horvát; de egy kérdés tisztázatlan marad, az t. i., hogy annak a nyilvánosan reformátussá lett Beythe Istvánnak az utódja, a ki az ő református urának, Batthyány Boldizsárnak engedélyével s az ő kérésére lett soproni pappá, a lutheri, avagy a kálvini elveket hirdette-e? Bármelyiket vallotta s követte, az bizonyos, hogy a XVI. század utolsó negyedében magyar prédikátor, következésképp magyar egyház is volt Sopronban, ha ma, három század múltán ritkán hangzik is az Isten ígéje magyarul. Mivel azonban az események oly csodálatosan alakultak e két férfiú, Beythe és Dragoni személyisége körül, hogy az egyik azok részéről, a kik őt magukénak tartották, méltat-

¹ Fabó András: Beythe István életrajza. Bpest, 1866. 8. l.

² *Dragoninak* sajátkezűleg írt levele kelt Hegyfaluban. 1576. okt. 12-én, melyet «obsequentissimus Caspar Dragonus ecclesiae christianae ungaricae croaticaeque collectae, apud Sopronium pastor» ír alá. Eredetije a soproni levéltárban.

lanságot, gyanusítást, — a másik pedig a r. katolikus clerus nyomása miatt üldözést szenvedett: tanulmányozzuk és vizsgáljuk azokat az okokat, a melyek lelkeiket egygyé forrasztották. És ha határozott elvi jelentőségű nyilatkozatot nem mutathatok is fel egyik részről sem: nem térek el az igazságtól, ha ennek okát és magyarázatát kölcsönös hitelvi meggyőződésükben keresem és találok fel.

A XVI. század utolsó negyedének kezdetén, már nálunk Dunántúl is különbséget tesznek a «magyar ekklézsiák» elnevezéssel s több mint valószínű, hogy a kálvini irányú egyházakat értik alatta. Tudjuk, hogy az 1562-iki debreczeni, vagy eger-völgyinek is nevezett hitvallást Melotai Nyilas István 1621-ben kiadott «Agenda»-jában tíz helyen mindig, mint «a magyarok confessio»-ját említi, holott az a kálvini elveket hatalmasan vallja magáénak. S mikor nálunk Dunántúl is «magyar pap»-ról «magyar ekklézsiák»-ról¹ beszélnek: a reformátusra kell gondolnunk, mert ezt másképp nem értjük meg akkor, mikor magában Sopron városában Dragonin kívül még három protestáns lelkész működik, ú. m. Musaeus Jónás Péter, Rittschendel Jakab és Pfendner András, a kik a «német» jelzót használják. Beythe maga is ilyen címet használt «Magyarországban az Isten egyházainak püspöke és a (német) ujbáriaknál az Isten igéjének lelkipásztora».² Ez aláírásból kétségtelen előttünk az a tény, hogy Beythe nemcsak Batthyány Boldizsárnak, hanem a német-ujváriaknak is papjuk volt.

Nem akarok válogatva keresett okoskodással mondani véleményt e kérdésről; de mivel Beythe István életrója, Fabó András oly élesen síkra száll a koráig reformátusnak tartott Beythe evangélikus hitvallása mellett s még az 1591. évi csepreghi colloquium után is saját felekezete részére foglalja le, daczára annak, hogy Beythe ott nyilvánosan a helvét hitvallást védelmezte: a Dragonira vonatkozó okozati összefüggés kiegészítéséül el kell mondanom azokat az érveket, melyek kételyeket támasztottak bennem e két férfiú evangélikussága iránt.

Tudjuk, hogy a Batthyányak reformátusok voltak s Beythe már 1576-ban az ő udvari papjuk volt; imént is említettem, hogy ez a Beythe 1591-ben maga is a helvét hitvallás mellett

¹ *Dragonin Gáspár* levelei 1576., 1584., 1587-ből Sopron levéltárában.

² Két nyugtát találtam, melyekre sajátkezűleg így írta fel nevét: «*Stephanus Beythe*, superattendens ecclesiarum Dei in Hungaria, et pastor ministerque verbi divini apud Uyvarinos». Kelt Sopronban, 1587. július 13. A másik kelt Német-Ujváron, 1587. július 11-én ugyanilyen aláírással. Mindkettő a régi naptár szerint van keltezve.

foglalt állást s ezek után kérдем: vajjon ekkor lett-e talán egyszerre reformátussá? Sőt inkább már régen az volt. 1582-ben kiadott munkáiban már a református felfogás mellé áll, ha oly válogatott szavakkal fejezi is ki gondolatait, hogy munkáját mindegyik fél jó lélekkel használhatta. Volt alkalmam másutt hitfelekezeti álláspontját egy külön tanulmányban felmutatni¹ s most az ott elmondottakat csak Dragonira akarom alkalmazni.

Hivatkoztam már fentebb is arra, hogy Dragoninak Beythével, Batthyányval való viszonya az ő reformátusságára mutat; a minthogy az elsőnek kérésére s ez utóbbinak engedélyéből, beleegyezéséből lett csakugyan soproni prédikátorrá. De ha ebből még csak gyanítjuk vallásfelekezeti jellegét: azok a helyek, a melyeken élete későbbi éveiben megfordul, azt a sejtelmet és feltevést, hogy Dragoni csakugyan református volt, szilárd meggyőződéssé érlelik. Körmendi és rába-hídvégi papszkodását nem említem, hanem csak utolsó működési helyét, Rohonczt hozom itt fel, a hol Dragoni előtt és után mindig református pap szolgált, melyből önként következik s határozottan állítható az ő reformátussága is.

A rohonczi református egyházhoz Dragonin kívül két nagy férfiú emléke fűződik: ú. m. Pathai Istváné és Szenczi Molnár Alberté. Pathairól azt írja Tóth Ferencz,² hogy «1572-ben szenteltetett fel s elsőben a rohonczi ref. ekklezsiában, azután 1592-ben már pápai predikátor volt». Pathai 1585-ben ment Pápára, Dragonit 1586., 1587-ben Körmenden találjuk, tehát nem közvetlen utóda volt a rohonczi papi széken, mint a «Századok»-ban³ tévesen írtam. S ha most felemlítem azt, hogy Dragoni egykori előde, Pathai István adta ki az első, határozottan református irányú Agendát; ha hivatkozom arra, hogy Dragoni Gáspár halála után, 1612-ben ismét Pathai István lesz rohonczi prédikátorrá,⁴ a ki midőn csakhamar Veszprémbe költözik: Batthyány a rohonczi lelkési állomást Szenczi Molnár Alberttel tölti be, a ki ott két évig hivataloskodik is;⁵ ha a legfőbb documentumra a csepregi colloquium után készült ág. ev. hittanra, az ú. n. Concordiára hivatkozom, abból is látom, hogy Dragoni Gáspár neve nem fordul elő az ág. ev. hitvallás

¹ «*Beythe István hittani álláspontja.*» Prot. Egyházi és Iskolai Lap. 1891.

² Túl a dunai reform. püspökök élete. Győr 1808. 64. l.

³ 1889. évi XXIII. évfolyam 219. l.

⁴ Codex Diplomaticus. Pest, 1869. 62., 66., 72., 73. stb. ll.

⁵ Toldy Fr. Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez.

mellé egyesült papok névsorában.¹ Mindezek a tények erejével hirdetik, hogy Dragoni Gáspár református volt.

Igaz, hogy akkor, a mikor ezen rajzban szereplő egyének éltek, vagyis helyesebben addig az időig, a meddig ez azokkal foglalkozik, még nem váltak külön a protestáns felekezetek, de a szakadás csirái mindenesetre előbb keresendők. S ha figyelmesen vizsgálódunk, im Dragoni életében is arról győződünk meg, hogy nagyon könnyen megtaláljuk az 1591. évi csepregi colloquium kezdőszálait s azok a szálak teljes biztossággal vezetnek bennünket. Nálunk Dunántúl az elválás 1591-el kezdődik s 1612-ben ér véget. s ez idő alatt a melyeknek nagyobb volt az ereje, az lett a győztes, ha úgy tetszik, papja hitnézete volt befolyással az egyházak pártállására. A népnek csak a katolikus vallás nem kellett, mivel abból semmit sem érthetett, de ez már reá nézve közönyös volt, hogy lutheránus legyen-e, vagy kálvinista? Ót a világi főurak és a papok vezették, vitték magukkal s ennek tulajdonítható az az eredmény, hogy Sopron és vidéke a Nádasdyak közvetlen közelében lutheránus, Német-Ujvár, Körmend magyar-ajkú vidéke a Batthyányak. Alsó-Lendva vidéke, mint a Bánffyok birtoka pedig a kálvinista hitet vallotta. Hiszen változtatva erre a vidékre is talál az erdélyi krónikás verse: ²

«A nép ingadozó, mindig fejedelme után megy.
A koronás főhöz, szabja magát a világ . . .»

ha itt a fejedelem helyett a főurakra gondolunk. Elég, ha csak egy Thurzóra hivatkozom, a ki felső-dunamellékén ugyancsak hatalmasan terjesztette a lutheri elveket, sőt Érsek-Ujvárról el is üzette a református prédikátort. Így azután a vitatkozások, a r. katolikusoknak mind nagyobb mérvű üldözései szomorú idejében lassanként elfogytak a reformátusok Sopronból s velük együtt megszűnt, még a XVI. században, a magyar ekklezsia is.

Dragoni Gáspárnak egy elévülhetetlen érdeme van Sopron történetében, a melylyel csak magas műveltségét, hitbuzgóságát példázza, avval magának ércnél maradandóbb emlékszobrot állítván. Ő volt nevezetesen az, a ki a magyar iskola alapját Sopronban megvetette s abban ottani hivataloskodásának egész

¹ Summája azoknak az articulusoknak stb. és a papok névsora gyűjteményemben.

² *Gróf Mikó Imre*: Erdélyi történelmi adatok I. 27., 28. l.:

«Mobile mutatur, semper cum Principe vulgus,
Regis ad exemplum, totus componitur orbis.»

ideje alatt tanusított, melyet eléggé bizonyít mindjárt idézendő levele.

De csak hat esztendeig örvendhetett Dragoni alkotásai gyarapodásának, mert már 1582-ben kénytelen volt elhagyni Sopront, sőt hitéért, vallásáért még a börtönt is meg kellett kóstolnia. A vészfellegek ekkor már mind jobban kezdtek tornyosulni a prot. egyház felett. A clerus mozgósította minden emberét, hogy a térítéseknek immár gátat vessen s a javított hit követőit kényszerítések árán is visszaterelje egyedül idvezítő egyházába. Ezekhez járult még az is, hogy a XIII. Gergely-féle új naptár ekkor hozatott be, mely mellett épen Draskovich, győri megyés püspök buzgólkodott legjobban és a melynek kényszerítő behozatala épen a soproni papokra és így Dragonira is oly végzetessé vált.

Tagadhatatlan, hogy ma már csak dicséret, elismerés illetheti Gergelyt a javított naptár ügyében tett intézkedéseieért; de akkor nem csupán azért fogadták ellenszenvvel a protestánsok, mert attól a pápától jött, a ki «Te Deum»-ot tartott a párisi vérmenyegző dicsőítésére, hanem azért is, mert annak egyszerű elfogadásával az ország alkotmányát is veszélyeztetve látták, a melynek elég világos jele az, hogy hosszas vajadás után (1582—1587.) egyedül a király és senki más tekintélye alapján fogadták azt el a rendek 1587-ben. De még az országos törvény sem gátolta a reformátusokat abban, hogy 1591-ben zsinatilag ne protestáljanak az új naptár behozatala ellen, erősen bizonyítgatván, hogy miért nem lehet a Gergely-féle javított naptárt elfogadni? (Nagykárolyi zsinat 1591-ben.¹) Beythe István, Dragoni Gáspár 1587-ben még ki is írják, hogy levelüket a régi kalendarium szerint keltezik.²

Az új naptár ügye a soproni protestánsokra nézve a legvégzetesebbé lett. Mikor ugyanis a győri megyés püspök, az új naptár mellett legjobban kardoskodó és e körül kifejtett érdemei elismeréséül rövid idő alatt kalocsai bíboros érsekké kinevezett Draskovich György, úgy is, mint a királynak helytartója, rendeletet adott ki, hogy 1582. október 4-ikétől kezdve mindenütt az új naptár szerint kell az időszámítást életbeléptetni s elvárja, hogy intézkedését egész teljességében készséggel végrehajtják,³ a már ekkor csaknem egészen protestáns vallású soproniak, tán azért, mert ez az intézkedés úgy a chronológiá-

¹ Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar reform. zsinatok végzése. Budapest. 1881.

² Mindegyik oda írja levele végére «juxta vetus calendarii...» A soproni levéltárban.

³ A rendelet eredetije. Ugyanott.

ban, mint a közéletben egyaránt zavart idéz elő, vagy pedig azért, mert attól a győri püspöktől jött a rendelet, a ki Sopron tanácsát és papjait azért, mert az 1579. évi szombathelyi zsinatra meghívóját Nádasdy Ferencz és Batthyány Boldizsár tanácsára visszautasították, a tanácsot több ízben Bécsbe idéztette, mondom nem tudhatni határozottan, hogy miért, de a soproni papok hatalmasan prédikáltak az új naptár ellen. A felingerült Draskovich királyi helytartó ezért mind a négy protestáns lelkészt kiűzette a városból. Dragoni Gáspárt még 1582. év tavaszán elűzte. Mindezeket nem túrték szó nélkül a soproniak, hanem Bécsbe egy küldöttséget menesztettek oly utasítással, hogy az esedezzen az elűzött prédikátorok visszahoztatásáért; de a küldöttséget a jezsuiták nagy pátronusa, Ernő főherczeg bebörtönöztette s mindaddig nem bocsátotta szabadon, míg magukat ünnepélyesen nem kötelezték arra, hogy úgy ők maguk, mint az egész város engedelmeskedni fognak a r. kath. papságnak; beleegyeznek abba, hogy az evang. prédikátorok és tanítók nemcsak a városból, hanem még annak faluiból is eltávolíttassanak s ígérik, hogy a kath. püspök engedélye nélkül papot nem hívnak.¹ Ennek a kifolyása lett az a két szigorú rendelet, melyeket Rudolf 1594. és 1595-ben küldött a tanácshoz, meghagyván mindegyikben, hogy evangélikus prédikátort a városba hívni ne merészeljenek.²

Dragoni Gáspár soproni magyar prédikátor is köztük volt az elűzött lelkészeknek és a nyomok arra mutatnak, hogy Draskovich nemcsak elűzte, hanem be is fogatta s keszői várába záratta el; legalább ezt látszik bizonyítani Dragoninak levele. Kesző vár a soproni Szany mezővároshoz tartozik s valamint akkor úgy ma is a győri püspökség tulajdona; melyből mintegy önkényt következik s maga a hely is azt példázza, hogy Dragoni ott fogva volt, mert azt sehogy sem tehetjük fel róla, hogy annak a Draskovichnak a birtokára meneküljön, a ki még a protestáns Sopronból is elűzette. Levelét³ Sopron tanácsához intézi, a kinek — úgymond — iránta és javai iránt mutatott jó indulatát, egyből-másból már régen megértette; majd így folytatja «... a közelébb mult napokban, Szombat-

¹ *Bauhofer*: Geschichte der evang. Kirche in Ungarn. Berlin, 1857. 23. l.

² Az első kelt Prágában 1594. október 25-én, a második ugyanott 1595. január 3. Ezen ügyben még több rendelet is van. Van egy a győri püspöktől 1594. okt. 20-ról; kettő Mátyás főherczegtől 1594. okt. 20. és 1595. május 17-ről, melyekből az tűnik ki, hogy egy prédikátort vittek magukhoz. Mindegyik a soproni levéltárban.

³ Kelt Kesző várában, 1582. május 12-én. Eredetije ugyanott.

helyről egész őszinteséggel megírtam Beythe István uramnak is, hogy semmit ne aggodalmaskodjék felettem. Ellenem, mint jól vagyok értesülve, meglehetősen számú hamis irat küldetett ő császári, apostoli királyi felségehez és mint már előbből bizonyosan tudom, azokban személyemet kiméletlenül gyanusították. És nehogy törvényes, formaszzerű perlekedés legyen belőle, a már előbb is megnevezett Beythe István uramhoz, mindenre kiterjeszkedő levelemben megírtam, hogy felebbezésünk mellett várjuk be a kegyelmes királyi felségnek és magyar országgyűlésnek határozatát. Ezután felesége soproni házának ügyére tér át s tudatja a tanácscsal, hogy szomorú helyzetében azt Beythe Istvánnak elzálogosította 360 forintot s kéri is őket, hogy annak árendáját ne neki, hanem Beythének küldjék el.

Mivel gyanusíthaták volna ő felsége előtt mással, mint-hogy eretnek és az új naptár ellen prédikál? Egy előbbi — április 24-iki levelében is azt írja Szombathelyről a tanácshoz, hogy egyes-bajos dolgai miatt nem tudott még idáig levelet írni, de azt őszintén megmondhatja, hogy ha a rágalmazók ármánykodásai, hamis ráfogásai egyedül őt tartják minden vilongás, harag, gyűlölség, igazságtalanság szerzőjének: akkor nem ember, hanem magának az Úristennek fia, a názáreti Jézus Krisztus sem csinál az ellenségeskedők viszálykodásából jó egyességet és óhajtott békességet... Majd így végezi be levelét: «... én a ti polgártársatok és jövődöbeli hitszónoktok vagyok, tőlem semmiben el ne szakadjatok...»

Bizony ilyen hangon csak egy méltatlanul üldözött és szenvedő lélek tud írni, a ki bizik ügye igazságában, ártatlanságában és a ki meg van győződve arról, hogy neki s azon ügynek, a melyet szolgál, előbb-utóbb győznie kell. Bár fogva van, de nem tud lemondani a reményről, hogy még soproni lelkész lesz. Meddig volt Kesző várában? eldönteni nem tudom, mivel 1584-ben már Szombathelyről ír, melynek kapuin az eretnokség még ekkor diadalmat nem nyerhetett. Prédikátor volt-e itt, vagy csak bujdosó menekült? megállapítani nem lehet abból az egyetlen levélből, melyben gazdasági ügyekről ír: de legközelebb állok az igazsághoz, ha azt mondom, hogy Dragoni Szombathelyen csak átutazó, bujdosó menekült volt, mert ha nem az, úgy nem tudnánk megérteni, miért készül elmenni Pannoniából. Említettem levele Szombathelyről van keltezve s rövid kivonatanban így van: «nemes és nemzeti Deven Katalin asszonynak, az én hites társamnak menyasszonyi hozományképen kapott, nálatok levő házunkat Beythe István uramtól egyezkedés útján visszaváltottam, melyért akármi módon ti veletek, vagy bárki más olyan kegyes emberrel kellene

megegyeznem, a ki a ház haszonbéréről számolna, ha én Pannonián kívül leszek; a mely dolgot, mint már egynéhány-szor, úgy most is ti reátok bízom és kérlek is titeket tekintetes férfiak, hogy szerencsétlenségem idején vegyétek magatokra az én ügyemet . . . » Úgy látszik e levélből, mintha a mai Dunántúlról távozni akart volna az üldözések miatt, de azért mégis jó lélekkel, nyugodtan várta sorsa eldülését. A soproniak ragaszkodásán kívül bizott az országgyűlésben is és nem tudott lemondani arról a reménységről, hogy Sopronba még visszamehet, mert szóban levő levele végén arra kéri a tanácsot, hogy «állítsák fel újra az ő egyszerű iskoláját, majd meg fogják látni még a legfelsőbb helyen is, hogy mily jótékony hatása van az iskoláknak s igéri, hogy ő azt virágzóvá és híressé teszi». A melyből önkényt következik, hogy Dragoninak prédikátor korában iskolája is volt Sopronban, még pedig ha magyar prédikátor volt, úgy iskolájában is magyarul kellett tanítania. Egy magyar iskoláról ír ugyan Müllner Mátyás «A soproni ev. főtanoda történetében» (1857.), de Dragonit nem említi úgy is mint tanítót, holott levelének azon passusa, melyben iskoláját újra felállítani kéri: egészen kétségtelenné teszi soproni magyar iskolájának létezését.

Dragonin azonban ezt az óhaját soha sem érthette el többé, mert Sopronban nem volt ő utána több prédikátor a XVI. század végéig és siralmas helyzetükön csak a bécsi béke segített. Dragoniról is alig szólna a krónika, ha a már többször említett háza nincs, de az 1587-ben megint levélírássra kényszeríti. És ezzel eljutottunk a körmendi főiskolához.

Szándékosan nevezem ez iskolát a mostani elnevezés szerint főiskolának, mivel egy olyan helyen, mint Körmend, a hol már theológiát is tanítanak, minden bizonynyal alsóbb iskoláknak is kellett lenni. De ha ehhez hozzáadjuk még azt a reformátori gyakorlatot, hogy az igehirdetést összekötötték mindenütt az iskolai tanítással és még a XVII. században is a legnevezetesebb papok, püspökök előbb mind tanítók, ú. n. iskola-rectorok voltak, azután legnagyobb részük a külföldi akadémiákra ment és ennek elvégzése után lettek csak prédikátorokká: úgy mindenesetre nem lesz merész az a következtetésem, hogy Körmenden nem csupán theologia, hanem vele kapcsolatban alsóbb iskola is volt, melynek elvégzése után vették fel a tanulókat a theológiára, a mint ezt a tolnai főiskolában is látjuk, a honnan a növendékek a XVII. században már egyenesen a külföldi akadémiákra mentek.

A körmendi főiskoláról sem Lampe-Ember, sem Bod, sem Horányi, sem Tóth Ferencz nem tudnak semmit; Fraknoi sem

emliti a hazai és külföldi iskolázásról írt művében; csupán Bauhofernél találunk egy nyomot (melyre az illető helyen hivatkozom) létezéséről. És jóllehet, az is nagyon kevés, a mit én tudok róla, de épen azért elmondom mindazt, a mit létezéséről a soproni levéltárból összeállíthattam, hogy reá irányozzam az érdeklődők figyelmét. Körmend város és a gróf Batthyányak körmendi gazdag levéltárában mindenesetre kell útbaigazító okmányoknak lenni.

Körmend a Batthyányak birtoka volt Német-Ujvárral együtt, a hol tudjuk már, hogy 1576-ban Beythe István volt az udvari prédikátor. Ez jól ismerte Dragonit, hiszen Sopronba is ajánlotta; Dragoni pedig őt bizalmas emberének tartotta. Úgy tetszik nem is járt semmi nehézséggel sem, hogy a Sopronból elűzött s hely nélkül való Dragoninak a Batthyányak segédelmével állást szerezzen a hatalmas püspök Beythe Körmenden, a ki 1586. február 24-én innen ír levelet Sopron város tanácsához felesége háza ügyében s annak így írja alá nevét:¹ «*Catharina Deven, nobilis domini Casparis Dragonii Körmendiensis, ejusque provincialis concionatoris legitima consors*», mely azt bizonyítja, hogy Dragoni Gáspár 1586-ban körmendi prédikátor volt. S tekintve azt a jó viszonyt, mely közté és Beythe István között volt s figyelembe véve Batthyány Boldizsárban való régi bizodalmit, mikor még a soproni pap-ságot kérte tőle: bizton előbbre tehetjük két évvel körmendi lelkészkedését, mert nem hihetem azt, hogy Batthyány négy évig hely nélkül hagyta volna Dragonit.

Az a Dragoni, a ki Sopronban való prédikátorsága idejében a magyar iskolában tanított, nem állhatta meg, hogy ennek a főiskola nélküli dunántúli kerületnek egy papnövelvét ne létesítsen s az ebben levő gyülekezeteknek lelki gondozásáról egy theologiai intézet felállításával is segédkezet ne nyújtson, mert 1587-ben már úgy szól róla az emlékezet, mint a szent theologiának professoráról. Világosan kitetszik ez 1587. január 22-én Körmendről kelt leveléből, melyet neje belyett írt Sopron város tanácsához, felhatalmazván abban (*excellentissimum reverendissimum dominum*) Beythe István uramat arra, hogy a soproni házáért járó négyszáz magyar forintot Deregdi Annától térítvény mellett, a tanács előtt kezeihez vehesse, mely levélnek aláírásából kétségtelen, hogy ekkor már theologiai professor volt Körmenden, mivel említettem levelét így írja alá:² . . . «*Catharina*

¹ A soproni levéltárban. Magától értendő, hogy felesége helyett, de az ő nevében írta. Az egész levél Dragoni írása.

² Eredetije Sopron levéltárában.

Deven, nobilis domini *Casparis Dragonii, Cörmendiensisque scientiae sacrae theologiae professoris* legitima consors». Ez magának Dragoni Gáspárnak aláírása. De ezenkívül még más adatok is bizonyítják az ő theol. professorságát.

1587. február 16-án ír Dragoni ismét Körmendről a soproni tanácshoz, melyben ismételten arra kéri őket, hogy Deregdí Annától vennék át a ház árát, a négyszáz magyar forintot és adják azt át Beythe István uramnak, a ki arról majd ő helyette nyugtatóványt ad és a pénzt el is juttatja kezeihez . . . Majd így végzi, vagyis írja levelét: «. . . Amplitudinum vestrarum, bonus amicus. *Caspar Dragonus, sacrae theologiae professor* . . .»

Úgy látszik a városi tanács, vagy tán Deregdí Anna azt kívánta, hogy Dragoni maga menjen személyesen Sopronba a ház árának felvévése s annak az új tulajdonos kezeihez való átadása végett. Legalább ezt látszik bizonyítani Körmend város bírájának és esküdtjének az a levele, melyben írják: «ne követeljük azt, hogy nemes és tiszteletes Dragoni Gáspár úr, a körmendi theológiának professora és a mi lelkeinknek hűséges pásztora most menjen Sopronba (azon négyszáz magyar frtért), mikor már a bőjtnek is vége van és a sakramentumok is kiszolgáltatandók lesznek . . .» Az egészből tárgyunkra nézve az a legnevezetesebb, hogy egy erkölcsi testület, a városi tanács által van benne bizonyítva Dragoni professorsága.

Mindenesetre kellett Körmenden theológiának, mondjuk főiskolának lenni, ha nincs is ennél több documentumunk annak létezése mellett. Mulhatlanul kellett lenni, mert ekkor úgy sem tudunk Dunántúl egy papnövelvét sem. A pápai, csepregi, alsó-lendvai és soproni iskolákról csak annyit tudunk, hogy léteztek; de theológiája egyiknek sem volt, sőt Sopronban 1587-ben már sem pap, sem tanító nem volt. És ezek is épen a mellett bizonyítanak, hogy Körmenden főiskolának kellett lenni, mert ha ott sincs, akkor nem tudjuk megmagyarázni és megérteni, hogy mit jelentsenek az 1587. márczius 12-én Beythe elnöklete alatt tartott csepregi zsinat XIV. czikkének eme szavai: «Az iskolának és collegiumoknak minden tanítói a nagyobb tanulókkal együtt legyenek jelen mindig a zsinatokon». Ime ez a collegium Körmenden volt és Dragoni Gáspár volt annak eddig nem ismert professora.

Dragoninak theologiai professorsága mellett bizonyít az a nyomtatásban is megjelent munkája, melyet *a theológiát tanulóknak és a kezdő predikátoroknak használatára adott ki 1591-ben*, már mint rohonczi predikátor, összeállítván abban

¹ Erre hivatkozik Bauhofer is i. m. 136. l.

Pál apostol leveleiből és egyéb könyvekből a theologusok és predikátorok tükörét. Munkájának egész czíme ez: «Speculum theologorum et concionatorum ex Sancti Pauli epistolis, aliorumque conditis libris concinnatum, opera et expensis Casparis Dragoni, preconis et servi Dei olim in ecclesia Telepontana, (azaz Rába-Hidvég és nem Véghid, mint az Új-Magyar Athenás hibásan fordítja) quae est verbo virae collecta, nunc vero Rohonciana mysteriorum domini Jesu, indignus dispensator. In usum studiosorum theologiae et novitiorum concionatorum emissum. Anno 1591. in Monyorokerek. Imprimebat Joannes Manlius». 4. r. 3 iv.

Meddig volt Dragoni theologiai professor s meddig volt Körmenden? teljesen meghatározni nem lehet. Nemcsak azért, mert idézett munkája címlapján meg sem említi, hogy Körmenden is volt — pedig nagy a valószínűsége annak, hogy azt épen theologiai professor korában írta — hanem azért is, mert 1587. júniusában már csupán «keormendi es annak tartománbeli való feo keorestyen praedikator»-nak írják és professzóságáról halgatnak. Ő maga is, mikor 1587. júliusban felment Sopronba, hogy ügyét tisztázza, a felvett pénzről való nyugtatóványán már nem írja magát theologiai professornak, hanem csak predikátornak¹ s mivel Körmend város tanácsának levelében, mint theologiai professorról és predikátorról van szó, kétségtelen előttünk körmendi papsága és tanársága. Sokáig azonban nem maradt itt, mert mikor fentebb említett könyvét 1591-ben rohonczi predikátor korában kiadja, azon Rába-Hidvéget említi előbbi lelkészkedési helyéül, ha csak valaki be nem bizonyítja, hogy *Telepontana* magyarul nem Hidvéget, hanem Körmendet jelent. Mint rohonczi predikátor vett részt a csepregi colloquiumon is 1591-ben s Beythével tartott. Neve nem fordul elő az Augustana Confessiot aláírt papok névsorában. Valószínű, hogy 1612-ben már meghalt, mivel ez évben Pathai István említették utódaul Rohonczon.

Ennyi az, a mit Dragoni Gáspárról és a háromszáz évvel ezelőtt létezett körmendi főiskoláról a soproni levéltár megőrizett. Igen kívánatos volna, ha azok, a kik Körmendhez közelebb vannak, kiegészítenék e töredéket s világot vetnének történetünknek a többek között erre a homályos pontjára is!

Thury Etele.

¹ Eredeti levele 1587. július 4-ről: «Ego Caspar Dragonus concionator Keormendiensis» és 1587. július 13.: «Ego Caspar Dragonus, Keormendiensis loci et provinciae pastor humilis minister Dei, ac dispensator mysteriorum Jesu Christi...» Mindegyik Sopron város levéltárában.

A HALHATATLANSÁGI ESZME TÖRTÉNETE.

(Második közlemény.)

Közép-Afrika lakóinál szintén ott találjuk a jövő élet hitét. *Ugandáról* fentebb szólottunk s láttuk e hit kétségtelen nyomait s bizonyosságait. Az *Unjoro*-állam lakói szintén hisznek a jövő életben, a mit bizonyít az a szokásuk, hogy a sirokra dohányt, fegyvereket s élelmiszereket szoktak tenni.

Meglepő, hogy az Unjoro-állam egyik lakójánál, a vanjoro-törzsnél a perzsa, illetőleg zsidó bűnbeesésről s eredeti halhatatlanságról szóló elbeszéléshez sok tekintetben hasonló mondára akadunk. «Ős időkben — beszélik a vanjorok — sok ember élt a földön. Soha sem haltak meg; örökké éltek. Miután azonban rosszakká váltak s áldozni nem akartak, megharagudott a «Nagy Varázsló» s az égboltozatot rájuk döntve, elpusztította az embereket. Hogy azonban a föld ne maradjon egészen lakatlanul, egy férfit s egy nőt, farkkal ellátott férfit és nőt küldött le a földre a «Nagy Varázsló». Ezek két gyermeket nemzettek; az egyik: a chamäleont, a másik egy óriást: a holdat. Mindkettő felnőtt; később azonban czivódni kezdtek, mivel chamäleon rosszindulatú volt. A Nagy Varázsló azért felvitte a holdat a magasba, a honnan letekint a földre. Hogy azonban földi eredetéről meg ne feledkezzék, nő és fogy, mintha meghalna, de azért nem hal meg.» (Platz. I. 226. l.)

Valószínű, hogy e monda zsidó vagy perzsa nézetek behatása alatt keletkezett s e befolyást úgy lehet kimagyarázni, hogy itt és a keletebbre fekvő massai, somal és galla-törzsek közt a mohamedanizmus már a régi időkben nagy hódításokat tett s vele a fenti monda némely vonásai is átvétettek. E népekről ép ez oknál fogva külön nem is szólunk, mivel őseredeti képzeteik többé már nem ismerhetők meg s a mi még azokból felmaradt, az legfeljebb azon állatáldozatok, melyeket e népek időközönként a sirokon hozni szoktak.

A manganja törzsnél Livingston időzött s felőle egész határozottsággal azt állítja, hogy úgy istenben, — kit mpambe- vagy morungonak nevez, — mint a jövő életben hisz. «Itt csak kevés napokig élünk — mondja az öreg Chinsunse, manganja főnök — de halálunk után még egyszer fogunk élni; hol s milyen állapotban, vagy milyen társaságban — nem tudjuk, mert a halottak nem térnek vissza nekünk azt megmondani. Néha ugyan visszatérnek s megjelennek álmainkban, de soha sem beszélnek s nem mondják, hogy hova mentek s hogy megy soruk.» (Livingstone: Neue Missionsreise.)

A marucse-törzs Holub értesítése szerint az ember halálát s halál utáni életét kapcsolatba hozza az Istennel, kit Nambe-, Njambenak nevez. Ha valaki természetes halállal múlik ki, azt szokták mondani: «Njambe hívta el»; ha pedig valaki harcban esik el, azt mondják: «ez Njambe parancsára történt». «A marutsek, Mabunda birodalom főlakói, — írja Holub — hisznek a halál utáni életben s elhunyt fejedelmek sírjára hatalmas elefánt-agyarakat szoktak helyezni. Ezt azért teszik, hogy a Njambe közelébe jutott elhunytakat életük s birtokaik elvesztéseért kárpótolják és az ő — most már kétszeresen hatályos érzelmüket — maguk számára biztosítsák». (Sieben Jahre in Süd-Afrika.)

A kimbunda nép vallási képzeit hazánk szülötte: Magyar László emlékirataiban ismerteti, a ki határozottan azt állítja, hogy a jövő élet hite nálunk általánosan el van terjedve. A halott életében használt edényeit s egyéb eszközeit a nép is vele temeti. A túlvilág (kalunga) szerintük lenni a föld mélyében fekszik s hasonmása az itteninek. legfeljebb azzal a különbséggel, hogy a mikor itt nappal, ott éjszaka van s megfordítva. De a ki itt úr volt, ott is az marad s a rabszolga szintén megtartja szerepét. A túlvilág lakói lakmározással, vadászattal és mulatozással töltik idejüket. Azonban érintkezésben maradnak továbbra is a földiekkel s hitük szerint jó vagy rossz szellemeivé, barátaivá vagy ellenségeivé lesznek az életben-maradtaknak. S a földön levő sok bajnak az az oka, hogy számosabbak a rossz szellemek. A főisten, Szukuvánange időközönként mennyköveivel megfélekezni igyekszik őket s az élők is e célból áldozatokat hoznak a halottaknak.

A halál utáni számadás eszméje azonban teljesen ismeretlen előttük s a mint Magyar írja, «egyedül a kilulúk (magasabb rendű szellemek) önkényétől függ, hogy ez vagy amaz jobb vagy rossz sorsban részesüljön halála után».

A természeti népeknél gyakori emberáldozatok, mint az eszme folyományai, itt sem ismeretlenek. «A fejedelem vagy

rokonai temetése alkalmával jaj annak, ki útjában a halotti kísérettel találkozik, mert nemére s korára való tekintet nélkül megragadják s a fejedelmi sírhoz hurczolják, hogy az áldozatra szánt személyek számát szaporítsa», mondja fenti utazó.¹

Egyébiránt ama felfogás, hogy az elhunytak lelkei magasabb rendű s az élők sorsára befolyást gyakorló szellemekké válhatnak — Afrika több népeinél található. E hitnek egy különös árnyalatával találkozunk pl. a Gaban és Ogove pusztá lakóinál a *Mpongve*-knál is, a hol az szintén embergyilkolásokra vezet. Szerintük u. i. a megholtak lelkei az élők véd-szemlemeivé lesznek s ha valaki rokonai közül valakit saját kezével öl meg, annak lelkében hatalmas védőre tehet szert. S történnek esetek — a mint Peureux francia missionarius állítja — hogy a fiú apját vagy anyját gyilkolja meg, hogy e tévhit áldásait élvezhesse. Egyébként pedig halottaikat nagy tiszteletben tartják s évenként kétszer vándorolnak ki a fejedlem vezérlete alatt a temetőbe, hol beszédeket tartanak s különféle élelmiszereket: húst, banánt stb. tesznek le a sírokra. (Schneider.)

A *felső nilusvidéki* néger törzsek szintén kifejezést adnak a holtak iránti kegyeletüknek. A sírt részint köhalmaz, részint lapos köveknek mesterséges elhelyezése által igyekeznek megismerhetővé s tiszteletreméltóvá tenni s szokásaik alapján következtetni lehet a jövő életben vetett hitükre. Daczára ennek azonban a *Dinka*-törzs abba a gyanuba jött, hogy a jövő élet hitét teljesen nélkülöznék s ezt a következtetést egy kis dalukból vonták ki, a mely így hangzik:

Ama napon, midőn Dendid a mindenséget teremté,
Teremté a napot,
S a nap feljő, lemegy s ismét visszatér;
Teremté a holdat,
S a hold feljő, leszáll s ismét visszatér;
Teremté a csillagokat,
S a csillagok feljönnek, letűnnek s ismét visszatérnek;
Teremté az embert,
S az ember feltűnik, leszáll a földbe s nem tér vissza többé.»

Ezt olvasva, csakugyan úgy látszik, mintha az ember örök megsemmisülését hinnék. Brun-Rollet utazó, e népek ismerője azonban az ellenkezőt állítja. E kis dalra vonatkozólag különben meg kell jegyeznünk, hogy magában véve nem elégséges e kérdés eldöntésére, mert a mint Tylor helyesen megjegyzi, itt az a kérdés támad, vajjon a dinkák e dala csak a

¹ Magyar L.: Délafrikai utazásai 1849—57. Die neuesten Entdeckungsreisen an der Westküste Afrikas. Wagner.

a testi feltámadást, vagy a lélek halál utáni életét is tagadja-e? Kaufman missionarius szintén azt állítja, hogy a jövő élet hitét nélkülözik. E hit hiánya azonban — úgy látszik — nem őseredeti állapot s csak későbbi elfajulás, a mit mutat az, hogy mondáik közt akadunk egy olyanra is, a mely az ősi halhatatlanság hitének visszhangja. Istenüket u. i. Garannak, vagy Dendidnek (mindentudó) hívják, a ki az égben lakik s az embereket magához vette. Ott vígan éltek; ettek, ittak s lakmároztak, tánczoltak. Némelyek azonban rosszul viselkedvén, az isten javulás végett egy hosszú aranykötélen lebecsátotta a földre. De egy kék madár addig csipkedett csőrével e kötélén, míg szétszakadt s így többé fel nem mehetnek s lent a földön kell porrá válniok.¹

A *madíknál* hasonló hit homályos nyomaira akadunk. *A bavíknál* abban, hogy mikor az első fehér embert látták, feltámadott elődöknek tekintették — a feltámadás hitét keresik. *A sillukok* a halál utáni életet a földihez hasonlóknak képzelik s e hitük náluk is gyakran véres kegyetlenségek szülőoka. Így pl. — Brun-Rollet beszéli — hogy ha varázslójuk hal meg, testét megegetik s a belőle kifolyt zsiradékot nagy gondnal összegyűjtik, mert az általános gyógyszer erejével bír. A többi maradványokat a sírba teszik, a mely fölé tetőt emelnek; ketőt vagy hármat szolgálai közül sírjába dobnak, előbb levágván lábaikat, hogy el ne fussanak s az elhunynál való szolgálatukat el ne hagyhassák.²

Nyugat-Afrika néger törzseinél a jövő élet hite általános, s úgy látszik, hogy az a neme van leginkább túlsúlyban, a mely szerint az elhunytak lelkei egy túlvilági birodalomban élnek tovább, habár a lélekvándorlás hitének nyomaira is akadunk közöttük. Így pl. *az aranyparti négerék* hite szerint a lélek (kla, kra) egy túlvilági birodalomnak lesz lakója, de időközönként visszatér a földre, részint azért, hogy mint kísértet kínozza az élőket, részint hogy újra szülessék valakiben és pedig a szegény ember lelke a gazdagban s megfordítva, vagy valami állatban vegyen lakást.

A túlvilágban való hit azonban elterjedtebb s már meglehetősen körvonalozott. *Az arany- s rabszolgapart* lakói rendszeren a földi ország sajátságaival ruházzák fel; van ott folyó, hegy, völgy, állat és növény úgy mint a földön s sajátságos az a képzetük, hogy az állatok és növények innen e világról jutnak oda, hogy a földihez hasonló célra szolgáljanak. Szerintük

¹ Ratzel i. m. I 517. Schneider die Rel. d. Afrik. 92. l.

² Idézve Ratzel i. m. I. 517. l.

tehát ezek is halhatatlanok. A túlvilág helyét majd keleten, majd nyugaton jelölik meg, sőt — a mint Bosman Vilmos állítja — az aranyparti négek azt hiszik, hogy az a fehérek országában fekszik, a hol az elhunyt egyúttal szint is cserél. Sőt ez utazó szerint a túlvilági ítélet homályos sejtelmével is bírnak, a mire az enged következtetni, hogy a léleknek a túlvilágba egy nagy folyón kellvén átmennie, a szerint jut általa rajta vagy belefel, a mint jó vagy rossz embernek volt a lelke. A jó és rossz ember közötti különbségtétel azonban itt is inkább, mint a természeti népeknél általában, nem annyira annak erkölcsi, mint külső társadalmi s physikai minőségén alapul.

A felső Guineát lakó *asantiknál* szintén megtalálható e különbségtétel, de csak hasonló alapon. A jó emberek, különösen a királyok haláluk után az istenhez jutnak s élvezik a túlvilág gyönyöreit, a miért is az alattvalók közül sokan velük reményelve élvezhetni azokat, önként osztják meg velük a halált. A rosszak lelkei pedig — a mi bizony az alsó népsztyák lelkeinek szól — erdőben s temető-helyeken bolyongnak s csak a hátramaradottak áldozatai szabadíthatják meg őket kínos bolyongásuktól, a mit ha az élők elmulasztanak, véres bosszút vehetnek rajtuk az elhunytak szellemei. (Schneider.)

Észak- és Észak-Középfrika többi népeiről tárgyunkra vonatkozólag kevés mondanivalónk marad hátra. A régi Egyiptom halhatatlansági tanát alább, külön fogjuk tárgyalni. A többi Észak-afrikai népek már a legrégebb idők óta az európai s ázsiai népekkel állván érintkezésben, legtöbbszörre azoknak vallási befolyása alatt állanak s őseredeti halhatatlansági nézeteiket ma már többé nincs módunkban megismerni. E század első felében többen, különösen pedig Nachtigal G. és Barth H. beható tanulmányokat közöltek e népek külső s belső szellemi viszonyairól, de mivel ekkor már mindnyájan az Islam tanait követték, sajátos őseredeti vallási képzetekről ők sem adhattak felvilágosítást, a mint azt maga Nachtigal is a *Tédákról* szólva elismeri, mondván: «elődeiknek vallási nézeteiről — abból az időből, mielőtt az islam áldásaiban nem részesültek — semmit sem tudhattam meg; lehet, hogy azok emléke teljesen kihalt közöttük vagy, hogy mint buzgó mohamedánok szégyelték hajdani pogány voltukat.»¹ Az islammal természetesen annak eschatologiai tanait is átvették. S ha itt-ott akadunk is egyes nem az Islam által inspirált maradványokra, a milyeneket különösen temetkezési szokásaikban véltek felfedezni, azok csekély jelentőségűek. Így pl. hogy a *baelek* dél felé fordított fejjel helyez-

¹ G. Nachtigal: Sahara und Sunda. I. 446. l.

ték el a holttestet a sírgödörbe, mint a *tibbok*, vagy, hogy a *vanják* ezelőtti ülőhelyzetben, mellhez szorított térdekkel temették halottaikat. E szokás különben a szomszédos népek között is (vanja, baele, zagma) ismeretes lévén, azon nézetre jut fenti utazó, hogy ez valószínűleg e népek ősi temetkezési neme, s ebből gyaníthatjuk azt is, hogy habár halhatatlansági nézeteikre vonatkozó közelebbi értesítéseink nincsenek az ősi multban, nekik is a többi afrikai népekéhez hasonló nézeteik lehettek.

A Baghirmival szomszédos pogány népekről: somrai, udanim, njillem stb. népekről azonban már olyan adatokat közöl, a melyek némi betekintést engednek meg e népek hitéletébe. E népek is hisznek egy felsőbb lényben, kinek lakását a felhőkben képzelik s szavát a mennydörgésben vélik hallani. «Kérdézősködéseimre — írja Nachtigal — majdnem mindnyájan olyasfélekép feleltek, mintha a halál az emberi lét teljes megszűnése lenne. De a mód, melylyel halottaikat, különösen fejedelmeiket temetni szokták a mellett szól, hogy öntudatlanul bár, szívükben él mégis a jövő élet sejtelme. A legtöbben úgy látszik halottaikat mély gödörbe temetik, azok fejéhez és lábaihoz holt kecskét, mézzel s a kedvelt merissával telt korsókat helyeznek. A somraiknál és njillemeknél szokásban volt az elhunyt fejedelemmel egy (12—15 éves) rabszolgát s egy nagyon fiatal rabnőt eltemetni, hogy — a mint mondták — elhunyt uroktól a legyeket tartsák távol s ételt és italt nyújtsanak neki.»

B) *Ausztrália.*

Az afrikai népek halhatatlansági hitét jellemző sajátságokat megtaláljuk az ausztráliai szigetvilág lakóinál is. Általában azonban e szigetvilág vallása az afrikainál magasabb fejlettségi fokon áll. S e különbség észrevehető a halhatatlansági eszme nyilvánulásánál is, a mennyiben egyrészt a túlvilág nagyobb jelentőséget nyer, másrészt pedig az útjába eső sok akadály s veszély gondolatában, melylyel az oda siető léleknek keil megküzdnie, a túlvilági számadás eszméjének halvány sugara is felcsillámlik.

Ausztráliában a jövő élet hite az egyes vidékek szerint változik. A lélekvándorlás nyomaira akadunk *Nyugat-Ausztrália* lakóinál, a kik azt hiszik, hogy az elhunytak lelkei e világon bolyongnak, fákön üldögélve jajgatnak s lecsalogatva, az ember száján bemennek s hátul ismét kijönnek belőle. Nem kevésbé általános ama hit is, hogy más élő lényben vesznek lakozást.

Sokkal elterjedtebb azonban az a nézet, hogy az elhunytak lelkei más világra mennek. E túlvilágot majd magas hegyek

ormain, majd sziklabarlangokban vagy pedig fent az égbolton vélik feküdni. Az új *Dél-Wales* lakóinak hite szerint pl. a halottak a felhőkben élnek tovább; míg az Encounter öböl körül lakó népek a tejutat jelölik ki lakásukul, a mely szerintük — a mint Ratzel írja — «kunyhók hosszú sora, a hol naiv képzeletük a hamurakásokat s a felszálló füstöt is világosan felismerhetőknek véli és a Magellan-felhőkben látni vélik a vénasszonyokat, a mint a vacsorát készítik.»

Az elhunytak túlvilági élete e földinek hasonmása. Azért a halottnak életében használt eszközeit, kedvencz tárgyait sírjába teszik. Némely helyeken azt hiszik, hogy az elhunyt abban az állapotban lép a túlvilágba, a minőben e földet elhagyta s miután kívánatosabb, ifjú, erőteljes állapotban, mint a késő agkor gyöngeségében jutni oda, e hitből kifolyólag jótékony-ság számba megy nálok a gyengülő embereket teljes elaggásuk előtt küldeni oda. E hitnek kifolyása az is, hogy ellenségük jobbkezeről levágják az ujjakat, hogy a másvilágon ne tudja forgatni a fegyvert s így ártalmatlanná válják.¹

E felfogástól eltér a narrinyerik nézete, a kik azt hiszik, hogy a túlvilág mindennek kiegyenlítője, a bajok s öregség orvosa. Ratzel közöl erre nézve egy rövid mondát, a mely szerint: «Egyszer nurrundere (Isten) — miután megszökött feleségeit árvíz által elpusztította, rosszkedvűen, mint megtört agg, ki mozogni is alig bír, a távoli nyugatra vonult vissza s észrevette, hogy egy gyermekét lent a földön feledte. Erre ledobta a botjára kötött kötélnek egyik végét s azon azt magához felhúzta. Valahányszor azóta ember hal meg: az Istenfia mindannyiszor ledobja a kötelet s az általa megfutott úton segíti feljutni az égbe. Az öregségtől félig öntudatlan halottak lakásuk kijelölése után ismét fiatalokká és egészségesekké válnak s hullatott könnyeik mennyisége szerint, mint a melyek földön hátrahagyott feleségeik számát jelölik, kapnak azután feleséget.»

A túlvilági számadás képzete szintén megvan némely törzseknél. Így tudtak a narrinyerik a keresztyénség bevittele előtt a túlvilági számadásról s új Dél-Wales lakóinál is a jók lelkei a jó Istenhez Baiamaihoz mennek, míg a rosszak megsemmisülnek.

Az ausztráliaiaknál a jövő élet hitének még egy harmadik nemét is találjuk, azt, a melynek nyomaira már az afrikai Bari törzsnél s az aranyparti négeknél akadunk, t. i. hogy az elhunyt benszülött halála után fehér emberré válik. Van egy ausztráliai mondás, a melyet németre így fordítanak: «Taumle

¹ Schneider: Die Naturvölker. II

als Schwarzer zu Boden, spring als Weiser wieder empor.» Ennek tulajdonképeni értelme pedig az volna, hogy «meghal mint fekete, s feltámad mint fehér ember». S az utazók állítják, hogy tényleg több helyütt az európai fehér utasokat elhunyt elődeiknek nézték, s egy európai nőt, ki egy hajótörés után a kowrarega törzshöz jutott, a benszülöttek egy tekintélyes emberük megholt leányaként üdvözöltek.¹

Polynesia lakóinál szintén megtaláljuk a jövő hitét. Az Ausztráliával szomszédos *Tasmania* lakói — melyekről ma már csak mint kihalt népről beszélhetünk — Lubbock a teljesen vallás nélküli népek közé sorolta. Az angol Bonwick azonban bebizonyítja, hogy e népnek is megvolt a maga vallása s hittek a halál utáni életben is. Clark Róbert missionarius erre vonatkozólag ezt mondja: «A többség határozottan hisz a halál utáni életben. Némelyek a csillagok felé mutattak, mint azon hely felé, a hova majd egykoron költözni fognak; mások pedig azt hiszik, hogy haláluk után egy szigetre jutnak, a hol övéiket ismét föllelik s emberekké fognak átváltozni.» A halottak lelkei különben a túlvilágról ellátogatnak ide is s az élők sorsára befolyást gyakorolnak. Így tudta be pl. egy benszülött az ő fennmaradását elhalt atyja gondviselésének, ki őrangyalává lett.²

Új-Zeeland lakói, a maorik szerint van egy alvilág, mely messze valahol, túl a tengeren fekszik. Innen származnak elődeik is s haláluk után ismét ez lesz lakóhelyök. Az elhunytak lelkei Reinge barlangnál (a sziget északi csücsán) átlépik a föld küszöbét s a halál birodalmának bejárataig jutnak. Itt egy óriási fa áll, a melynek mélyen lenyúló ágai lépcsőül szolgálnak. Az út először le a föld mélyébe s onnan ismét fölfelé a tengerre vezet, a hol a lelkek csolnakba ülnek s a «nép bölcsője» felé eveznek.

Van azonban e hitnek egy olyan mozzanata is, a mely sok kegyetlenségnek okozója. E túlvilágra való utazás sok nehézséggel lévén — a nép hite szerint — összekötve: azért a megholtak szolgáit, feleségét is megölik, részint hogy az út nehézségeit legyőzni segédkezzenek, részint hogy a túlvilágon — a mely a földinek hasonmása — nekik szolgáljanak. S így történik meg az is, hogy gyámoltalan csecsemők vagy kisebb gyermekek halála alkalmával azok anyját vagy nagyanyját is megfojtják, a czélból, hogy e túlvilági úton kalauzolhassák gyermekeiket.³

Új-Guinea lakói temetés alkalmával az elhunytak nyilait,

¹ V. ö. Platz: Australia. — Ratzel: i. m. II.

² Schneider: Die Naturvölker. 126. l.

³ Fr. Christmann: Neu-Seeland. 32. l. — Ratzel: i. m. II. 325. l.

lándsáját, edényeit stb. sirjába szokták tenni és pedig — a mint Chalmer és Gill írja (Neuguinea) — «e tárgyak az elhunyt számára a szellemek országában való használatra volnának rendelkezve, a melyben az itteniekhez hasonló szükségleteket tételeznek fel». Elemanak nevezik azt a boldog helyet, a hol az istenek laknak, körülvéve alattvalóik seregétől, kik tiszteletükre tánczokat járnak s hymnusokat énekelnek. E helyre azonban csak a jók lelkei jutnak. E nép lelkében már ott él a túlvilági számadás eszméje s a jó és rossz ember túlvilági élete közötti különbségének tudata. A Port-Moresby benszülöttei (pápuák) azt hiszik — a mint fenti utazó írja — hogy a lélek a test elhunytá után az Elema felé tart, hol napjait és éjszakáit vég nélküli örömök, lakomák, játék és táncz között tölti. A rossz emberek lelkei azonban Poava és Idia nevű kis szigetekhez maradnak kötte s addig kénytelenek ott maradni, míg az istennő érettük nem küld — Ime egy kis purgatorium Ausztráliában!

Igen érdekes az a mondájok, a mely az ember teremtéséről s a halál utáni élet minéműségéről szól, s melyet Chalmer után Platz¹ következőképen mond el: «Kanisú szellem két férfit s két nőt teremtett földből; az idősebbnek Levala, az ifjabbnak Vovor volt a neve. E kettőtől származtak az emberek. Egyszer egy bátor Iko nevű férfi a szellemek országába hatolt be s ott nagy vigalmat és lakmározást látott. Egy szép templomot is látott e helyen. Abbeli kívánságára, hogy magát kissé kinyugodhassa, azt mondták neki, miszerint terüljön el a padlón, addig a nagy szellem a templom tetejére vonul. Iko hazatérvén, elmondja a látottakat feleségének (Ivának) s fiának. Nemsokára ezután Iko gyilkosság áldozata lett; s a mint gyilkosai a faluba mentek vissza, őt egy nagy kövön látták üldögeálni. Kérdik tőle: «hogyan van az, hogy élsz, holott mi megöltünk tégedet?» S ő felelé: «nem öltetek meg, én élek még». Akkor egy kokustalkát véve kezükbe, a gyilkosság színhelyére tértek vissza s megmerítve azt az ő vérével, mondák: «Ime itt a véred, mit beszélsz tehát?!» Ő azonban válaszolá: «Jól van tehát; nem élhetek veletek, sem ti én velem, de nemsokára ti is meghaltok. hogy soha többé ez életbe vissza ne térjete; hozzám jöttök a jó szellemek, a bőség és öröm, a folytonos ünnepélyek és vigalmak hazájába; ez az egyedüli élet, a mely élet-nevet érdemel. Óh ha tudnátok, mily szép ama másik élet, mindig azután vágyátok. A ti éltetek sanyarú s mulandó; egyedül ez a jó és örökké tart».

Ma már nem vagyunk képesek eldönteni, hogy vajjon a

¹ Platz: Die Völker d. Erde, Austr. 240. l.

monda, illetőleg ennek utolsó szavai őseredeti terméke-e e nép valamely kimagasló alakjának, vagy talán a rég bevitt keresztység visszhangja; de annyit láthatunk belőle, hogy a jövő élet hite e népnél igen élénk, s mint a fejlett vallásrendszereké: kijelentett tekintélyen is alapszik.

A *Fidsi szigetek* lakóinál a túlvilági számadás eszméjét is megtaláljuk. Szerintök a túlvilágra, melyet az alvilág uráról Mbulu-nak neveznek, az oda siető léleknek számos veszélyen kell magát keresztül küzdenie. A lélek először is egy nagy városba jut, a melynek minden házán át kell mennie. Azután egy óriás előtt vezet el útja, a ki köveket dobál rá s ha eléri s megsebzí, akkor nem juthat el a Mbulu birodalmába, hanem mint gonosz lélek örökösen a hegyeken kénytelen bolyongni. A sértetlenül maradt lelkek Ndengei vagy Nangga-Nangga alvilági bíró elé jutnak, a ki ítéletet tart felettük. S jaj annak, a ki női kíséret nélkül utazik oda! mert ez isten ellensége lévén az agglegényeknek, az ilyeneket két kézre kapva a sziklához csapja, a hol szétmállanak. Lelkeik kiteszítatnak az alvilágból s a földön bolyognak mint kísértetek. Ugyancsak e sors éri a zsugoriakat s a nem tátovirózott asszonyokat.

E hitnek megvoltak szintén a maga áldozatai, a mennyiben nős férfiak halálakor nejeiket megfojtották a célból, hogy férjeiket a túlvilágra kísérvék. S rendszerint a nő bátyjának volt kötelessége özvegyen maradt nővérét megfojtani. Megfordítva azonban nem állt a dolog, mert a nő halálakor elég volt a férje szakállát lenyírni s tenni hónalja alá, hogy magát a túlvilági bíró előtt igazolhassa.

S íme e hitnek is meg voltak a maga herosai! Voltak lelkesült önkéntes vállalkozók, a kik szigorú követelményeinek szívesen vetették magukat alá! A nő ez embertelen szokásnak gyakran a legnagyobb örömmel hódolt, s ha más nem ölte meg, maga oltá ki életét. A missionariusok beszélnek, hogy midőn egy özvegyet e szokás elől — megmenteni akarva életét — biztos helyre vittek, az nem nyugodott addig, míg meg nem szökött, rokonaitól kívánva megőletését. (Schneider: Die Naturvölker.)

A túlvilág milyenségét illető fogalmaik zavarosak. Fel-tűnő hasonlatosságot mutat e szigetek egyik néptörzsének, a Nakelo-nak a túlvilágba való utazásról való képzelete a régi görögök hasonló képzetével. Midőn királyuk hal meg, három tekintélyes ember elkíséri a legközelebbi folyóig, mint a melyen szerintök annak a másvilágra kell utaznia. A parton megállva, hívják Thembát, a görög Charonnak megfelelő csolnakost, ki őt átszállítsa. Ha egy nagyobb hullám közeledik — Themba

láthatatlan csónakjának véelve azt — a hullát «szállj fel, uram!» kiáltással a folyóba dobják s elfutnak abban a hiszemben, hogy az átvitetést élő embernek büntetlenül látnia nem szabad.

A *Sandvich* vagy *Hawai szigetek* lakói azt hiszik, hogy az elhunytak lelkei egy ideig a ház és a sír körül bolyongnak s folytonosan gyengülnek, míg végre a lenyugvó nap irányában haladva, a tengerparton egy szikláról a tengerbe ugranak, vagy egy lyukon át igyekeznek a túlvilágba. Ez a túlvilág két birodalomra oszlik; az egyiknek Milu, másiknak Wakea a fejedelme, mindkettő napnyugatra a világ végén fekszik. Milu birodalma szép, termékeny; magától nő s terem benne minden. A holdogultak szellemei (Akua) Milu gyönyörű palotájában laknak labdázással s zajos mulatságok közt töltve idejüket. E hely a köznép lelkeinek gyűlhelye, míg Wakea birodalma az előkelők. Amazoknak ide belépni nem szabad. Túl fekszik az előbbin s ellentéte neki, mély örökös csend honol az egész birodalomban. A túlvilágról egy ott járt nagy fejedelem adott — e nép mondája szerint — felvilágosítást. Egy fejedelem — regéli ez elbeszélés — mélyen megszorodva nejének elvesztése miatt, az alvilágba indult. A világ végére érve, egy nagy fa lenyúló ágain leereszkedett s elért Milu palotájába, a mely az elhunytak lelkeivel volt tele. Ezek annyira el voltak merülve játékukba, hogy közeledését észre sem vették s közéjük vegyülhetett. Midőn a különféle játékba beleuntak, újat akartak kieszelni s a fejedelem ekkor új játéknak azt javasolta, hogy szemeiket kivájva, dobják egy rakásra. Indítványát elfogadták. A fejedelem ezalatt megfigyelte, hogy Milu szemei hova estek; gyorsan felkapta azokat, s mivel mindnyájan vakok voltak, elmenekült velük Wakeához, az előkelők lelkeinek fejedelméhez, a hova az előbbieknél belépni nem volt szabad. Wakea védelme alatt alkudozott Miluval, a ki szemeit csak azon feltétel alatt kapta vissza, hogy a fejedelem nejének lelkét kiadja neki, a mely aztán egyesülve ismét nejének testével, a földre tért vissza. (Ratzel.)

Ez a monda, a mely — a mint látjuk — némi rokon vonásokat mutat a görög Persephone mondájával, magában rejti a halottakból való feltámadás lehetősége gondolatát is. Hogy azonban tényleg megvolt-e e népnél e hit, arra nézve közelebbi adataink nincsenek. Némi homályos adataink vannak arra nézve, hogy a túlvilági számadásról sejtelmők volt. E nép ugyanis a fentemlített két birodalmon kívül beszél még egy harmadik túlvilági helyről, az ú. n. Pokinikini-ről, a mely valahol a világ végén fekvő sötét, gyászos hely, hol a gonoszok bűnhődnek s így a pokol fogalmának felel meg.

Borneo sziget lakói az emberben szintén két részt: testet és lelket különböztetnek meg. A lélek azonban ismét két részből áll, egyik a *lian* (lehellet), a másik *karabang* (árnyék) s a lelket annyira önállónak gondolják, hogy bármikor elhagyhatja a testet s ismét visszatérhet bele. Azért a *dajak* pl. ijedség alkalmával lelkét szólítgatja s biztatgatja, hogy valamiképen el ne fusson tőle; vagy ha nagyon elfárad, azt hiszi, hogy az azért van, mert lelke elhagyta testét s megesik, hogy varázslójával keresteti. A lélek *lian* nevű része mindjárt az ember halála után indul a másvilágra; a *karabang* (árnyék) ellentén a test közelében időzik egészen a halotti ünnepig s csak ennek megtörténte után indul el e lélekrész a túlvilágra s általuk *Leoroe-Liannak* nevezett helyre érkezve, életvizet kap inni, egyesül a másik részszel s bemegy a paradicsomba. Ez némelek szerint egy távoli szigeten, mások szerint a holdban, vagy valamely magas hegyen fekszik. *St. John* angol utazó meg is látogatott egy ilyen borneói mennyországot, az *Idaan* törzsét a *Kina-Balu* csúcsán. A benszülöttek féltek ott meghálni s bizonyos remegéssel mutogatták neki a füveket s azon hivalyok lábnyomait, a melyek szerintök az elhunytaknak táplálékul szolgáltak. A túlvilágra való utazás sok küzdelemmel jár. Harapós kutyák állanak útjába az arra sietőnek; mások szerint zajgó tengeren egy könnyű csolnakon kell odautazni, vagy más versio szerint vékony fasudar szolgál hid gyanánt, a melyen csak azok segítségével juthat át, a kiket az illető életében megölt vagy halálakor kísérői ölnek le. Azért a *dajak* halála alkalmával — írja *St. John* — azt, a kivel hozzátartozói először találkoznak, irgalom nélkül legyilkolják. E túlvilági út nehézségeinek leküzdhetése céljából az elhunyt fegyvereit is sirjába teszik.

Egyrészt ez, másrészt az a balhit, hogy a leöltek a túlvilágon legyőzőiket szolgálni fogják — a mint azt az utazók bizonyítják — nagyon gyakran ösztönöz vérontásra. «*Low* beszéli — írja *Friedman*¹ — hogy egyszer a *seriva-dajakok* fejedelm nagy kísérettel jött *Brooke*-hoz azon kérelemmel, hogy a szomszédos törzsre üthessenek. Mert — mondá a fejedelem — a testvérem halt meg és a temetést nem tarthatjuk meg a nélkül, hogy néhány fejet utána ne küldjünk».

A túlvilág a földinek hasonmása, Csak a *sibujanoknál* találunk e felfogástól némileg eltérő nézetre. Ezek u. i. az eget hét régióra osztják s ezek egyikébe vagy másikába a lélek érdeme szerint jut be. Az érdem alapját azonban nem az erkölcsi minőség, mint inkább a halál neme képezi. Másüvé jutnak

¹ *Ostasiatische Inselwelt*. II. 107. l.

a betegségben elhaltak, másüvé a tengerbefultak vagy a gyermekágyban s az utódok nélkül elhaltak stb.

Borneo némely néptörzsei közt igen gyakori a lélekvándorlásban való hit is. A túlvilági lelkek időközönként visszavisszatérnek, hogy vagy egy születendő gyermekben, vagy valamely állatban éljenek. S a maanja-törzs azt, ha egy viselő asszonynak valami savanyú gyümölcsre étvágya támad, egyenesen annak tulajdonítja, hogy egy túlvilági szellem szállt belé, a mely újra embernek akar születni. (Ratzel.)

Halottaik tiszteletére s a túlvilágra való jutásuk megkönnyítésére halotti ünnepeket szoktak tartani. S ilyenkor számos rabszolgát ölnek le, kiket előbb kalitkákba zárva hizlalnak, hogy soványan ne menjenek a másvilágra.¹

Timor sziget lakói halottaikat arcczal keletnek fordítva szokták eltemetni; az elhunyt lovát s életben használt eszközeit sírjába teszik s eledelt tesznek arra. A halottak visszatérésétől való félelem oly nagy, hogy azt a nyílást, a melyen őket a házból kivitték, betömni igyekeznek, hogy vissza ne jöhessenek s bajt és betegséget ne hozzanak a házba. (Bastian, II. köt.)

Halmatera sziget (Molukkák) lakói, a djuu vagy dsinik azt hiszik, hogy a nem rég elhunyt ember lelke vissza-visszatér a faluba s háza felett őrködik. A régebben elhunytak szellemei pedig egy túlvilági házban (kakiroba) tartózkodnak. A lakóhelyüktől távol elhunytak szellemei is visszajönnek a faluba s addig kínozzák s ostromolják rokonaikat, míg távol fekvő hulláikat haza nem hozzák. Ünnepeikre rendszerint meghívják elődeik szellemeit is, a melyek nálok gyakran istenitiszteletszerű cultusban részesülnek; tiszteletükre áldozatokat hoznak ilyenkor, ekkép szólítva meg őket: «jertek enni, s legyetek jók hozzánk!» Ha asszony hal meg, hulláját becses kelmébe csavarják, a czélből, hogy a másvilág felé való útjában legyen mit becsérelnie eledelért; a férfiakkal ezt nem teszik azért, mert a férfinak magának kell mindenütt eledelét megkeresnie. (Bastian). Ehhez hasonló szokásra akadunk *Sumatra* sziget egyik néptörzsénél: a *battáknál*, a kik szintén útravalóval látják el halottaikat, a gazdagabbak pénzt is tesznek a halott szemére, szájjára, hogy a lélek a túlvilág felé való útján vehessen magának valamit. (Ratzel.) A batták szerint az embernek hét lelke van, a melyek annyira önállóak s a testtől függetlenek, hogy azt tetszés szerint bármikor el is hagyhatják. Az ember lelkeinek ily nagy mennyiségét másutt sehol sem találjuk, ez a nézet egyedüli a vallástörténelemben.

¹ V. ö. Bastian: Indonesien. IV. köt. 15., 18., 20. l.

C) *Amerika.*

Amerika őslakosai egységes népfajt képeztek s «indiónok» név alatt ismeretesek. Kisebb törzsekre oszolva — kivéve a legészakibb földrészt — mind a két terjedelmes continenst ők népesítették be. Vallásuk eléggé ismeretes. Több szorgalmas bűvár gyűjtögette össze e pusztuló nép multjának becses kincseit. Prescott, Waitz, Andree s különösen Müller («Amerikanische Urreligionen»), a melyet főforrásul is használtam) bő tájékozást nyújtanak e tekintetben.

Hogy Amerikában a jövő élet hite általánosan el volt terjedve, alig szorul bizonyításra. Az indiánok temetkezési szokásairól felmaradt tudósítások határozottan erre vallanak. Schoolcraft erre vonatkozólag ama határozott megjegyzést teszi, hogy sohasem látott oly indiánust s nem is hallott olyanról, a kinél e hit hiányzott volna. Robertson Amerika történetében szintén ezt erősíti meg, mondván: «a jövő életben való hitet Amerika egyik végétől a másikig mindenütt feltaláljuk, néhol homályosabban, másutt világosabban kifejezve, de sehol sem ismeretlen. A vadak legműveltebbjei sem tekintik a halált a lét teljes megsemmisülésének, hanem mindnyájan hisznek egy jövő boldogabb életben. E hit változatai is megvannak: úgy a túlvilágé, mint a lélekvándorlásé, sokszor pedig a kettő együtt. A legáltalánosabb a lélekvándorlás hite, a melylyel szoros összefüggésben áll az állatok iránti, gyakran imadásig menő tisztelet. E tiszteletnek ugyan más alapja is van, a mely azonban viszont forrását képezheti a lélekvándorlás hitének, t. i. az, hogy az állatokat sok törzs őseinek tekinti. A «nagy szellem» --- a mint istenüket nevezik — teremtő munkásságához kapcsolódik ugyan az ember származása is, de az emberi nem előállása némileg bonyodalmas úton történt. Némelyek szerint földből, kőből, mások szerint élőfából állott elő s fejlődött ki. A siou-indiánok hite szerint pl. az első ember lábainál fogva a földben gyökeredzett s számos nemzedék úgy nőtt fel, mint fa. Legtöbbnyire azonban az indiánok az állatvilágot szeretik az ember őseinek tekinteni. Ezek a kutyát, amazok a nyúlat, a medvét, a farkast, a hódot, a teknősbékát, gerlét, varjút tekintik ősüknek. S e felfogásuk érdekes ránk nézve annyiban, a mennyiben kulcsot szolgáltat halhatatlansági tanaik megértéséhez is. Mert a hol az ember emberré léte előtt — a mint ők hiszik — az állatban élt, mily közel áll ehhez az a gondolat, hogy megszünte után is ott fog élni.

A halandó test mellett megkülönböztetik a lelket, a mely annyira független, hogy a testet bármikor elhagyhatja s ismét

visszatérhet beléje. Nem ritkán a léleknek praexistens létet tulajdonítanak. A lélek, vagy az ő jelzésük szerint «a lehellet s árnyék» a test halálával a test közelében marad s csak akkor vesz tőle búcsút, ha más testbe mehet át, vagy a halotti tor után a túlvilágba indul.

Temetkezési szokásaik a többi gyermeknépek szokásaihoz hasonlóak. Az elhunyt fegyvereit, eszközeit, sőt lovát a sírba temetni s élelmi szerekkel látni el a távozót, általánosan elterjedt szokás az indiánoknál. Az élelmi szerek legtöbbször a törzsek szokásos eledeljei. A *Yucatan* felsziget benszülőttei: a *máják* pl. kukoriczát tesznek a halott mellé; az *irokézek* még festékről is gondoskodnak, hogy a halott tisztességesen kifestve jusson a túlvilágra.

Az indusok egyes mythosait Schoolcraft gyűjtögette nagy szorgalommal s az ő adatai nyomán Longfellow H. amerikai író egy nagyobb hitregét írt Hiovata címen. Ez a Hiovata ugyanis az indus mythosok egyik főalakja, a kinek két, a túlvilágból jött szellem, elmond egyetmást a halálutánra vonatkozólag. E hitregék egyike szerint a túlvilág szellemei így szólanak Hiovatához:

«Bús jajongás és vezeklés
Felhat hozzánk Szent-szigetbe,
Az élőknek jajgatása
Visszahi, vonz jó barátot
Hasztalan bűt s kint okozva.

Fontold ezt meg Hiovata
És beszéld a nemzeteknek,
Hogy e percztől soha többé
Jajgatással ne búsítsák
A kimultak lelkét mélyen —
Üdvözültek szigetében.
Meg ne rakják nagy teherrel
Holtjaikat sírjaikban,
Oly nehéz bőr, vampumokkal.*
Úst, fazékkal, hogy a lélek
Súlyuk alatt görnyedezék.
Adjanak csak egy kis tápot.
S egy kis tűzzel jó világot.

Négy napig tart utazása
A lelkeknek árnyvilágba,
Négy az éji táborzásuk,
Négyszer kell a tűzvilág is.
Ha tehát a test temetve,
Sírján négyszer kell tüzelni

* Gyöngyház, a mely nálok hajdan pénz gyanánt használtott.

A midőn az éj közelget,
Vándorútján a léleknek
Fény híával, hogy ne kelljen
Tapogatni a sötétben »*

A halálutáni élet színhelye: a túlvilág, a földinek hasonmása; gyönyörei érzékiek. Helyét majd az égen, illetve a «Nagyszellem» lakóhelyén: a napban, majd a csillagokban jelölik ki s különösen a déli égboltozatot szeretik ilyennek tekinteni. A túlvilágnak két osztálya van. Gyönyörű szép világ az egyik; tágas mezőkkel s vadban bővelkedő erdőségekkel, a hol vadászat s egyéb szórakozások közt töltik idejüket a szerencsés üdvözltek; a másik ellenben sötét, zord birodalom, a melynek fejlődeme legtöbbszörre a halál nemtöje, vagy valamely rosszindulatu istenség, a ki alattvalóinak kínzásában leli örömét.

A túlvilágnak e két részre való osztása természetesen arra a következtetésre vezetne bennünket, hogy e népek jövő élet hitében már a halál utáni erkölcsi igazságszolgáltatás eszméje is tért nyert. Müller azonban azt mondja, hogy ennek az indiánokra vonatkozó, gyakori állításnak hamis volta kitűnik már abból is, hogy ők nem a jók és gonoszok, de csupán az erősek és gyengék közt tesznek különbséget.¹ De ez a nézet igenis merev, mert Ratzel és Waitz² a nakhérek, cherokik, dakoták, mandánok stb. indián törzsek hitvilágából oly példákat is közölnek, a melyekből az tűnik ki, hogy a túlvilági megkülönböztetés, illetőleg jobb vagy rosszabb sorsra való érdemesítés alapját már bizonyos erkölcsi értékű tulajdonok is képezik. Rochefort is azt írja, hogy a Floridán élő *atsalokok* is azt hitték, hogy azok, a kik jól éltek, a napot tisztelték és sok alamizsnát osztottak ki a szegények közt, haláluk után boldogok lesznek, csillagokká változnak; míg ellenben a gonoszok vadállatlepte erdőkben s barlangokban fognak tengődni. S ugyan csak a halálutáni erkölcsi igazságszolgáltatás sejtelmét árulják el ama nicaragua indiánus szavai, a ki Bobadilla szerzetessel beszélgetve, oda nyilatkozott: «A ki jól élt, az halála után az istenekhez (Teotes) megyen, a ki gonoszul élt, le a föld alá jut.»³

Hogy különben egy és ugyanazon néptörzs körében találkozzunk nem egyszer olyan hiedelmekkel, a melyek szerint nem

* Hiovata. XIX. magyarul. Tamásfi Gy. V. ö. Előszót is.

¹ Müller: Amerik. Urreligionen I. kiad. 139 l.

² V. ö. Ratzel i. m. II. k. Waitz: Anthropologie d. Naturvölker Amerikas.

³ V. ö. E. G. Squier: Centralamer. Staat Nicaragua. ném. Ed. Hoepfner 505. l.

épen erkölcsi jellegű tulajdonságok birtokosainak ítélte oda a túlvilági koronát, arra nézve ép a fent említett nicaragua-indiánok köréből van példánk. E néptörzs régi vallásáról Bobadilla szerzetes ad felvilágosítást, a ki kutatásait 1528 évben kezdte meg közöttük. Mizeztoy nevű főnökükkel való beszélgetésében, megtudta azt, hogy van fogalmuk a föld és menny teremőiről, egy férfi s női istenségről (Famagostad és Zipaltonal), kiket Teotes köznéven ismertek, s volt fogalmuk a lélek (julio) halhatatlanságáról. E szerzetes feljegyzéseiből csak a következő párbeszédet igtatjuk ide, a mely közte s a fent említett indián főnök közt folyt le: «Kik szolgálják ki a Teoteseket? — kérdi. — *Indián*: Atyáink azt mondják, hogy azok, a kik a csatában estek el szolgálnak a Teoteseknek és hogy azok, a kik természetes halállal multak ki, a föld alá mennek. — S mi tisztességesebb, a föld alá jutni, vagy a Teoteseket kiszolgálni? *Indián*: Inkább az isteneket szolgálni, mert ott atyáinkat is feltalálhatjuk. — De ha atyáitok az ágyban haltak meg, hogyan találhattok ott velük? *Indián*: Atyáink magok is istenek (Teotes). — Az istenek életre kelthetik-e a halottakat, és ha igen, hol vannak a feltámasztott halottak? *Indián*: Minden, a mit erre vonatkozólag tudok annyi, hogy ha a gyermekek elválasztásuk előtt s mielőtt még a kukoriczát megkóstolták volna halnak el, ismét feltámasztatnak és atyáik házába térnek vissza, a hol ezek rájuk ismerve, tovább gondoskodnak róluk: míg ellenben a későbbi korban elhunytak sohasem térnek vissza az életbe.¹

E beszélgetésből kitűnik, hogy már a feltámaszról, habár csak némi részlegről — is volt fogalmuk.

Mexico és *Peru* hajdan magas műveltségű népek hazája volt; de a fejlett műveltség mellett a vallásos élet valamely magasabb fokot alig árul el náluk. A mexicóiak hite szerint van egy alvilág, a melynek fejedelme Mictlanxihuatl, rosszakaratú istenség, kinek birodalmába az elhunytak lelkei csak nagyobb nehézségek legyőzése után juthatnak be. A túlvilág útját magas hegyek, széles kiterjedésű sivatagok teszik fáradságossá; a túlvilág kapuját pedig egy óriási kígyó őrzi. Hogy az elhunyt e nehézségekkel megküzdhessen, fegyvereit, kutyáit is vele temették, s bizonyos varázsigeiket tettek sírjába, a melyek e nehézségeken őt átsegíteni volnának hivatva. A túlvilágnak egy része egy csendes, nyugalmas hely, a melynek ura Tlalocan; mint Tlaloc e nép mythológiájában, mint a vizek és hegyek istene szerepel. Rendszerint a vízbefultak, villám által sújtottak, vízkórban stb. elhunytak s a neki áldozott gyermekek jutottak

¹ Squier i. m. 500—501. l.

hozzája, a hol nagyszerű lakomák s folytonos élvezetek közt folytak napjaik.

Az *asztékek* boldog osztálya a napban fekszik, a hol fejlődésnek, Huiczilopochti istennek gyönyörű palotája van. Ennek neje a harcban elesett hősokeket s a gyermekágyban elhalt nőket vezeteli oda. Az üdvözültek ének s táncz között kísérik a felkelő napot déli magaslatáig, s azután mulatoznak napnyugtáig. S ez így megy napról-napra szünni nem akaró öröm s vígság között. De nem tart örökké! egy bizonyos idő múlva — rendszerint négy évre — némelyek felhőkké, mások kolibrikká változnak s a paradicsom virágain ide-oda röpködnek, azok édes mézét szívja, s ha kedvük tartotta, lejöhettek ebben az alakban a földre is. (Müller i. m.)

Különben nem ismeretlen e népek közt az a hit sem, a mely szerint az élők és holtak között bizonyos szellemi érintkezés is lehetséges. Egy amerikai lap írja, hogy a *sineke*-indiánok mily poetikusan fogják fel a túlvilággal való érintkezést. «Ha egy törzsbeli fiatal leány hal meg, madárkalitkát tesznek sírjára; e kalitkába fiatal madarat zárnak. A madarat fogva tartják addig, míg dalolni kezd. Ha megszólal, akkor csókokkal borítják, üzeneteket és üdvözléseket adnak át neki a halott számára és a sír fölött szabadon eresztik. A hagyomány azt tartja, hogy e szabadon eresztett madár dalolva elrepül a túlvilágra, a hol hűségesen átadja a rábizott üzeneteket.»¹

A *laskalánok* a lélekvándorlásban hisznek. Szerintük az előkelő emberek lelkei szép éneklő madarakba, vagy egyes, nemesebb négylábú állatokba mennek át, míg az alsó osztályok népeinek csak a rovarok- vagy az alsórendű állatokban jut hely haláluk után.

Sajátságos vonásokat mutat a délamerikai *karai* törzsek jövőélet hite. Ezek ugyanis három önálló lelket tulajdonítanak az embernek: egyet a szívnek, egyet a fejnek s egyet a karoknak. A legkülönb közöttük az, a mely a szívben lakozik. S a lélek tartózkodási helye praedestinálja a jövő életben való sorsát is. Az emberi test halálakor a benne lakott lelkek szellemekké válnak és pedig a szívben lakó jó szellemé, a a mely szép fiatal testet ölt magára s felszáll az égbe a többi szellemek közé; a fej és karok lelkei azonban rossz szellemekké válva a levegőben, a tenger mélyén, vagy a földön bolyongnak, vagy állatokban vesznek lakozást.

Az Orinoko melletti karai törzsnek van egy a földi halhatatlanság ígérését tartalmazó mythosa is. A «nagy szellem»

¹ Közölve Bpesti Hirlap. 1894. ápril 3. 13. l.

hajdan hosszú ideig tartózkodott az emberek között — mondja e mythos — s midőn tőlük távozott, azt mondá nekik: «Változtatni fogjátok bőrötöket!» azaz nem halnak meg, csak mint kígyó vedleni fognak s új testet felvéve örökké élnek. De egy vén asszony nem hitt ez ígéretnek; azért a nagyszellem visszafordulva, haragosan ezt mondá: meg fogtok halni. S azóta halál az emberek közös sorsa.

Az előkelők és vitézek haláluk után szintén jobb sorsra érdemesítettnek. A szép mezőkkel, s vadteli erdőkkel megáldott paradicsom (Hujukhu) némelyek szerint egy távoli szigeten, mások szerint pedig egyenesen a napban feküdnék, s az üdvözültek vadásztatva töltik éltüket s legyőzött ellenségeik szolgálnak nekik. Az alsórendű nép — a gyávák s gyengék lelkei — terméketlen sivatagok s lakatlan rengetegek kísértő rémeivé válnak s sok bajt okoznak az élőknek.

Peruban a hajdani magas cultura számos romjaira akadunk. Nem csekély bámulatra ragadnak minket e tartományok multjának némely reánk maradt emlékei. S ez emlékek közt akadnak olyanok is, melyek tárgyunk megvilágítására is szolgálnak. Egy különös neme a temetkezésnek tűnik először is szemünkbe a régi peruiaknál, t. i. a holttetem mumia-szerű kikészítése, a mi — úgy látszik — nemcsak Peruban, de a szomszéd tartományokban is általános szokás volt. Nem kevésbé érdekes a holttest eltakarítása is. Rendesen guggoló helyzetben tették sírjába; feje térdein nyugodott, karjai átfogták a lábakat, vagy azokat térdein nyugtatva arca kezébe temetve feküdt.¹ Gyakran igen drága szövetekbe csavarták a holtat, arany, ezüst edényekkel rakták körül, a mit Squier — e tartomány kutatója különösen Chimuban tapasztalt. «Szerencséje az archeológiának — írja ő — hogy a régi népek halottaikkal bizonyos, életükben fontosaknak tartott, tárgyakat szoktak volt sírjaikba helyezni, e tárgyakból megtudhatunk egyet-mást életmódjukról s vallásos nézeteikről, hitteteleikről is alkothatunk némi fogalmat. S míg a jómóduak gazdag felszereléssel indultak oda, addig Peru alsó néposztályai, a favágók és vízfordók itt is — mint másutt — oly elbánásban részesültek, a minő életsorsuknak megfelelt. Őket a sivatag homokjába, vagy a sziklahasadékokba temették s oly szerény hozományt vittek magokkal a túlvilágra, a minőt szegény barátaik adhattak. Az ő száraz tetemeiknél talált reliquiák csekélyek, s hozzá durvák» — mondja ugyancsak fenti utazó a Lima melletti maradványok alapján.

A holttesteknek mumia-szerű kikészítése könnyen ama fel-

¹ V. ö. Ratzel i. m. II. — Squier: Peru.

tevésekre vezetne bennünket, hogy — mint az egyiptomiak — e népek is ezért igyekeztek megóvni a teljes elpusztulás ellen, mivel talán azt hitték, hogy a léleknek reá egykor szüksége leend, neki még lakásul fog szolgálni, a mint tényleg sokan azt tartják, hogy ezt a szokást a feltámadás hite sugalmazta. S valóban másként nem is igen lehet kimagyarázni. Müller azonban ezt czáfolva, ezeket mondja: «Ezen nézet ellenmond e népek egész életnézetének, mert semmire sem gondoltak kevésbé, mint a testnek e földi újjáéledésére. Valamint a sírokba tett egyes tárgyak nem a jövőben feltámadandó, de a túlvilágba utazó léleknek váltak hasznára, úgy a holttetem megőrzése is csupán csak a lélek halálotáni állapotára való tekintetből történt s a különféle tárgyak sírbahelyezésének analogiája szerint értelmezendő A feltámadásra vonatkozó nézet csak félreértésen alapúl, mivel Peruban a spanyolok az idegenek végtisztességtételét saját képzeiteiknek megfelelőleg magyarázták.»

Mint általában az amerikaiaknál, e népnél is feltűnnek a lélekvándorlás hitének nyomai. De legélénkebb a túlvilági életben való hit. A túlvilágnak szerintük is két osztálya volt. A menny fogalmának megfelelő túlvilág (Haman Pacta) az égben feküdt, a hova csak az előkelők lelkei jutottak, s úgy látjuk, hogy nem egészen érzékes képzetük volt ennek gyönyöreiről, mert a békés s a földi bajoktól való mentességet szintén gyönyörei közé számították. A pokol (Ucu pacta) a halálisten Cupay uralma alatt állott; helye a föld gyomrában volt; örökös sötétség fedte határait, s szomorú tengődés volt osztályrésze lakóinak: az elkárhozott lelkeknek. Úgy hitték, hogy a túlvilág szellemei a jelen világ lakóinak sorsára befolyást gyakorolhatnak, mert egyes kiváló halottaikat istenek gyanánt tisztelve, fontosabb esetekben a samanok által tanácskérésrel is felkeresték s áldozatokat mutatnak be nekik. Az előkelők halála itt is ezrek vérébe került. Így a mint Müller említi Hayna Capac inkafőnök halálakor több mint ezer embert öltek le. Főnökeik halálakor azok nejeit is megégették s a nők gyakran szívesen vetették magokat alá ez embertelen szokásnak, mert elmulasztása házasság-törés számba ment.

Brazília, Laplata, Patagonia s Dél-Amerika más népeinél az előbb tárgyaltakhoz hasonló nézeteket találunk. A *patagonoktól* némelyek minden vallásos képzetet szeretnének eltagadni, de a köztük tett szorgos megfigyelések azt tanúsítják, hogy a jövő élet homályos sejtelve ott van az ő keblükben is. Már az a tény is — a mit Falkner felhoz,¹ — hogy folytonos reme-

¹ Falkner : Patagonia.

gés közt élnek, félve varázslóik szellemeitől, a melyek haláluk után rossz szellemekké válva bajt okozhatnak: a halálutáni élet hite mellett bizonyít. De sőt nem egyszer a csillagokat is egyenesen csillagokká vált patagonoknak tekintik: a tejút pedig szerintük az ösvény, a hol azok a struczczot vadászszák. S ha a többi népek hasonló eljárásából szabad következtetést vonunk, úgy azt a mit G. Chaworth Musters kapitány a tehnelchekről mond: hogy t. i. «a tehnelch halálakor minden lovát, kutyáit s egyéb állatait s dísz tárgyait s minden tulajdonát képező tárgyat rakásra hordva megégetnek,»¹ ezt nem tarthatjuk egyébnek, mint a mi másutt: a halálutáni élet hitének néma tanúja.

Megemlítjük itt még az Amerikával szomszédos *grönlandiakat*. A túlvilágról határozott és elég élénk képzetük van. Csak helyére nézve vannak bizonyos homályban. Némelyek szerint az égboltozaton fekszik, ott a hol a szivárvány terül el; itt ütik fel a boldogultak lelkei sátraikat egy nagy tó körül, a mely tele van halakkal s madarakkal. Más nézet szerint Torngarsuk: «a nagyszellem» birodalma a tenger fenekén fekszik. Óriási jéghegyeken, jégsivatagokon kell magát keresztültörnne a léleknek, míg oda jut. Sőt felfogásuk szerint ez úton meg is halhat s végkép elpusztulhat. Hogy a lélek e küzdelmes vállalatát megkönnyítsék, néhány napig az élők minden zajos munkától s némely eledelektől is tartózkodnak. A túlvilág elérhetése azonban némi feltételekhez is van kötve s csak a ki e földön munkás volt s nagy tetteket vitt véghez, sok czethalat, fókát fogott, vagy tengerbe fult, gyermekágyban halt el, csak az tarthat igényt arra, hogy kapui előtte megnyilnak. E túlvilág valóságos Eldorádó. Örökös nyár s örökös nappal uralkodik rajta s van bőség halakban és szárnyasokban, melyeket minden nehézség nélkül lehet megfogni.² Valószínűleg a halottaktól való idegenkedés s visszatérésüktől való félelem szülte azt a szokásukat, hogy a halottat nem az ajtón, de a kunyhó oldalán vajt nyíláson viszik ki, a melyet azonnal beraknak, hogy a halott valahogy vissza ne találjon, s ilyenkor egy vén asszony folyton azt kiabálja utána: «piklerok pok» = itt többé semmi sincs!

A másik két világrész, *Európa és Ázsia* népeinek halhatatlansági hitéről, a mennyiben azok a történelem folyamán életben maradt vagy legalább írott emlékekben megőrzött nagyobb vallásrendszerekhez csatlakoztak, — e tanulmány második részében fogunk majd szólani. Hogy az egyes itt élő néptörzsek az ősi multban miként gondolkodtak a halálután nagy

¹ Unter den Patagoniern. Németül Martin.

² V. ö. Cranz: Grönland. 258. 300. ll.

kérdéséről, arról nagyon keveset tudhatunk meg. Valószínű, hogy e népek is átéltek olyan kort, a mely a már letárgyalt világrészek egyszerű népeiéhez hasonló lehetett, s a gyermekornak itt is megvoltak a maga naiv, durva képzetei, zavaros hite. Ennek nyomait gyakran a később köztük elterjedt, magasabb erkölcsi alapon nyugvó vallásrendszerek sem voltak képesek eltüntetni, a mennyiben e népek hitvilágában gyakran felcsillannak egyes naivabb képzetek, a melyek nem a hitrendszerek kifolyásai lévén, egy előbbi kor fejletlen gondolkodása emlékeinek tekinthetők.

Itt csak néhány példát akarunk felhozni annak illusztrálására, hogy miként gondolkoztak némelyek a halál utáni életre vonatkozólag.

A scythák temetkezési szokásairól Herodotos jegyzett fel egyet-mást. E történetíró azt beszéli, hogy a scythák fejedelmek holttestét szekerre téve, minden törzsön körülhordozták s elérkezve a temetés helyére, egy nagy sírt ástak s e sírba velük temették el ágysaikat, a kiket előbb megfojtottak, azonfelül pohárnokukat, szakácsukat, lovászukat s egyéb cselédjüket. Szokásban volt még azonfelül lovat, arany-edényeket s különféle áldozati tárgyakat helyezni a sírokba. A szegény néposztály temetése nem volt ily nagyszerű, de egyúttal nem is volt ennyi vérengzéssel egybekötve. A szegény ember holt tetemét egyszerűen körülhordozták s barátai kikisérték a temetőig, azután tort ültek, a mely alkalommal az elhunytat is mindennel megkínálták.¹

A csuvaszoknál — a mint Castrén beszéli — az a szokás van elterjedve, hogy a mint valaki meghal, egy tyúknak a fejét vágják le, hogy abban lehetővé tegyék a lélek towarepülését s hogy a mint a halottat a szobából kiviszik, egy tüzes követ dobnak a koporsója után, mint a mely a halott visszatérését megakadályozni volna hivatva. Erre őket a halottaktól való félelem készíti, a kiknek nem valami barátságos indulatot szoktak imputálni s ép azért tiszteletükre, vagyis inkább megszelídítésükre időközönként ételáldozatokat helyeznek sírjaikra, ama szavak kíséretében: «Ime megtisztelünk téged ez áldozattal; itt van kenyér és más eledel; mindened van; ne nyugtalaníts minket, ne jöjj többé hozzánk vissza!»²

Ehhez hasonló szokásra akadunk még az osztyákoknál, szamojédeknél és cseremiszeknél is. *A szamojédek* még üstöt,

¹ Herodotos: Tört. IV. 71. 73. c.

² Finn. Mythol. 120—122. l.

szánkót s egyéb eszközöket is tesznek a sírokba.¹ *A cseremiszek* pedig egy füttyköst helyeznek a halott mellé, a mely szerintük a másvilág felé vezető úton álló mérges kutyák megfélemezésére volna hivatva. A sírt még palánkkal is körülveszik, hogy a halott valamiképen vissza ne térhessen.

Sajátságos *a csukcsok* ama felfogása, a mely szerint a természetes halállal való kimulást szégyenletesnek tekintették. Ebből kifolyólag az öregek, sőt nem egyszer a fiatalok is egész nyugodt lélekkel vetik magukat alá annak, hogy valamely rokonuk őket egyszerűen agyonüsse. A közelállók ilyenkor aztán üzeneteket szoktak küldeni előbb elhunyt s túlvilágon lévő rokonaiknak. A földbe való eltemetés szokása mellett divatban van még a halottegetés is, a melynél az illető elhunyt halál utáni sorsát szokták jóslgatni, mert ha a máglya füstje egyenesen fel az égnek száll, akkor — szerintük — az elhunyt lelke is az égbe, illetőleg a napba száll fel, ellen esetben pedig lent a földön bolyong s büntetésből valamely állapotba megyen be.²

A kirgizek temetési hajdan szintén nem voltak híján a vérengzéseknek. Ők is nagy pompával szokták eltemetni előkelő halottaikat. A sírokat nagy becsben tartják s gondosan ápolják. A köztük utazó angol Atkinson gyakran a sírok egész nagy csoportjaira akadt náluk s ő beszéli, hogy a fejedelmek sírjait több apró sír veszi körül, a melyek állítólag azoknak az áldozatoknak földi maradványait őrzik, a melyeket az egyes fejedelmek temetési alkalmával a czélből mérsároltak le, hogy kíséretüket képezzék a másvilágra. A halottak befolyást gyakorolnak az élőkre továbbra is. A fenti utazó egy czifrán felékesített sírra vonatkozó tudakozódására azt a felvilágosítást nyerte, hogy abban egy híres fejedelem fekszik, a ki alatt az ország fényes és elégedett volt s hogy az ő lelke még most is felvigyáz a vidékre.³

Még egy rövid említést teszünk a kelet-ázsiai *mangun-törzs* jövőélet hiteről. E néptörzs a samanizmus híve. A halottakat durva, fatörzsből vájt koporsóba szokta zárni. Sírjukhoz közel — a melyek gyakran igen csinos házacskákat képeznek — felaggatják az elhunyt hálóját, nyilait és íjját, hogy a túlvilágon legyen mivel folytatni foglalkozását. Eledeleket is tesznek a sírokra. A halál utáni számadás eszméje nyer kifejezést ama hitükben, hogy az egyszerű halandó lelke felmegy az égbe

¹ Platz i. m. Asien 85. l.

² Platz i. m. 56—57.

³ Reisen in d. Steppen u. Hochgeb. Sibiriens. Etzel u. Wagner. 268. lap.

egyenesen, de a saman a pokolba jut, ha életében a rossz szellemeket, a melyek szerintük az ő hatalma alatt állanak, embertársai megrontására használta fel.¹

Az eddig adott rajzok a halhatatlanság hitének mintegy gyermekkorát mutatták be s itt is alkalmazhatók Renan szavai: hogy t. i. «a mint a szerelem ösztöne, mely néha a legközönségesebb embert is önmaga fölé képes emelni, gyakran romlottsággá és kegyetlenséggé változik át, ép úgy a vallásnak isteni ereje hosszú időközön át rákfenéje volt az emberiségnek, melyet ki kelle irtani, a tévedéseknek és bűnöknek kútforrása, melyet a bölcsek igyekeztek elnyomni!» De az emberiség fejlődésével fejlődött s mélyebb erkölcsi tartalmat nyert a halhatatlanság eszméje is s ezzel növekedtek egyúttal jótékony hatású erői is. A következőkben ez eszmének az ő és újabb kor culturnépeinél található nyilvánulási alakjait fogjuk szemügyre venni; itt azonban már nem a földrészek, hanem a népcsaládok s vallásrendszerek rokonsága szerint fogjuk a kérdést tárgyalni, mint a mely rendszer mellett világosabb lehet a kép is, melyet nyújtani szándékunk s az itt-ott található rokonvonások is könnyebben megmagyarázhatók.

Paulik János.

¹ Andree R. Das Amur-Gebiet. 217. l.

ADALÉKOK A LUTHER-KÁTÉ MAGYARHONI IRODALMÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ.

A pozsonyi ág. h. ev. egyház kéziratgyűjteményei között. a «Manuscript. Jnd. Conv. Poson.» VII. kötetében egy a mult század derekán élt ismertetőnek (ki Reziket idézi, Kleint, Ribinit, Bodot azonban nem ismeri), egy latin nyelven írott s igen figyelemreméltó jegyzete olvasható, a melynek adataiból az eddigieknél sokkal teljesebben állíthatjuk össze azt a gazdag kátéirodalmat, a mely a Luther nagyhirű és mély benyomást tett Nagy- és Kis-Kátéja alapján állott elő. Forrásunk 12 ilyen kátéről emlékezik.

1. *Stephanides György. Magyar Catechismus, azaz Rövid tanítás az keresztényi Hűnek fő Ágozatirul. Melly most uyobbán az Híveknek épületeyekre Thott nyelvből Magyarrá fordéttatott, néhol meg is jobbéttatott, és ki bocsátatott Stephanides György, Posonyi Ecclesiának Thott, és Magyar nyelven való Tanítója által, ez kisdéd formában. És nyomtattatott Posonban Gründer Gottfried által. Anno 1669 in 12. — 2 iv.*

E káté elején, mely a Luther Kis-Kátéja hat fejezetének szemmeltartásával készült, néhány kérdés és felelet olvasható a katechismusról, a keresztyén emberről s a szent háromságról; a végén pedig ez a kérdés van: «Veszszük-é tehát testi szánkal az Christusnak Testét és Véréát? Igenis hogy vészünk testi szánkal az Christusnak testét és véréát; hittel pedig nyerjük bűnünk bocsánattyát és az örök életet. A kérdéseket befejezi azután egy — Siderius János kálvinista magyar katechismusát is záró — vers, mely így hangzik:

«Gloria, laus et honor, tibi sit Rex Christe Redemptor,
Qui infantum laudem perficis ore tuam.»

VIII. Zsoltár. 3. Máté XXI. 16.

2. *Gerengel Simon, Sopronyi első Luth. Praedikátor által irattatott Summája a Keresztény Gyermekék tanítá-*

sának, melly mostan Magyarra fordított. Nyomtattatott Hálában, Zeitler András betüivel. 1715. esztendőben in 24.

A soproni nagyérdemű reformátor e könyvecskéjében (vulgo: «Gerengelius») Luther kátéjának magyar szövege előtt némely kérdésecskék közöltetnek, melyekre nézve a 21. lapon a következő intés foglaltatik: «Midőn a kegyes és Istenfélő Gyermek a fölyebb előhozott Kérdéseket és Feleleteket könyv nélkül jól megtanulták, egyszersmind azoknak az ő értelmeket jól megfogták, tehát a Tanéttók minden kegyes indulattal Doctor Luther Kis Catechismusát ő eleikben adgyák, és nékiek meg magyarázzák. Mellynek végben vitelére a mennybéli Isten Sz. Lölke által, a Christus Jézusért nyuitsa és adgya az ő ajándékát.» Ugyancsak ezt a «Gerengeliust» Kuzmits István (ismeretönkkel levelezésben álló lelkész) vend nyelvre fordítva adta ki 1755-ben.

3. *Torkos András. Győri Katechismus azaz D. Luther Marton kis katechismussa, más szép kegyes kérdésekkel egyetemben, most újontan Magyarra fordítottatott, a Győri Luth. Oskolában tanuló Ifjuságnak kedveért. Nyomtattatott A. 1729. in 12. — 3 iv.*

Ez azon — régebbi kiadásában is ismeretes (pld. Szabó Károlynál 1709-ből) — káté, melyet szezője nevérol, Torkos András, győri ev. lelkészról, Torkos-féle káténak is neveztek s túl a Dunán a magyar ev. egyházakban és iskolákban használatba vettek. A győri ev. convent nevében írott s az összes dunántúli ág. hitv. ev. egyházakhoz intézett s a kateoktatás fontosságát különösen kiemelő ajánlásnak vége felé a többek közt azt mondja: «Mivel a Magyar katechismusok mostanság főképpen megfogyatkoztanak: Lelkünkben járó dolognak itéltük lenni, hogy arrul provideálnánk, és az hívek között bővségessé tennénk. Azért boldog emlékezetű *Luther Márton Kis Katechismussát, az Ur Vatsorájához járulóknak számára íratatot kegyes kérdésivel egyetemben*, a német nyelvből ezen tiszta Magyar stylussá transponáltottuk, és úgy disponáltuk, hogy a kis Fundamentumból való kérdések is illendő heleken szép rendel inseráltattanak.»

4. *Sartoris János. D. Luther Márton kis katekismussa, melly a Szent Irásnak jelesebb mondásival meg magyaráztatván: az Ur Vatsorájához járulóknak számokra feltétetett. A kis gyermekeknek, és egyébb együgyűeknek kedveért ki botsáttatott. Norinbergában 1747. in 12. — 13 iv.*

Noha a címen Nürnberg városa van megjelölve a könyv megjelenésének helyéül, valójában — miként az a lenyomatot megteztzik s a betükön is látható — Sopronban került ki a

sajtó alól tisztelendő Sartoris János nemes-csói ev. magyar lelkipásztornak ez a derék könyvecskéje. A kedves ifjúsághoz versben intézett komoly intés után — a győri katechismus módja-rendje szerint — folyik a megszivlelendő oktatás, melyhez függelékképen járul a művecske specificuma: «A szent írásbeli Historiáknak rövid leábrázoltatások» címen.

Ugyanezen szerző — ismertetőnk tudósítása szerint — fordította Rambachus «Manuale»-ját magyar nyelvre s most újra kiadta Sopronban (in 12, — 8 íven) ily czímen: «Gyermekeknek kézi könyvecskéjek, mely Németből magyarrá fordítottatott, és magában foglalja 1. az idvességnek rendit, 2. az idvességnek kintseit, 3. keresztyéni életnek 100 Reguláit, 4. imádságos könyvetskét, Jénában 1740. — Valamint újra kiadta ugyancsak Sopronban (in 12, 4 íven) az ág. hitvallásnak (bizonyosan magyar) fordítását is (az 1692-ben Regensburgban megjelentet). Mindkét munka megjelenési helyéül azonban Jéna van feltüntetve s évül 1740, mely jelenségnek kétségkívül a Magyarhonban akkor meglánczolt lelkiismereti szabadságban találjuk megfejtését. Nagy gondot fordít Sartorisunk még a magyar új-testamentom fordítására is, mely illusztrálva és sok fontos jegyzéssel ellátva Lausitzban készül. (Valószínűleg ez lesz a Bárány György-féle kiadás 1754-ből az ú. n. «laubáni új-testamentum,» mely Felső-Lausitznak laubani kerületében látott napvilágot), melyről többi közt szó van a Károli Bibliája 1794-iki Ultrajektomi P. F. kiadásában az úgynevezett «Rövid tudósításban a Magyar Bibliáról,» és szó van természetesen Bod. P. bibliai históriájában is, meg egy kezünk ügyébe esett kéziratban is, melyben a című közt és után egyebek közt véletlenül vagy szándékosan, de ki van emelve, hogy a magyar szerzők — tudniillik Bárány György, Bárány János és Sartoris — az új-testamentomhoz irt bevezetésben, előszóban s jegyzésekben Feltner, Langius, Heidinger és Starkius bibliai műveit használták.)

5. *Szeli József. B. E. D. Luther Márton kis katekismussa, és ennek rövid és fontos magyarázatja, mely a Zelli Grubenhágéi Fejedelemségekben, és a Hoyai s Diepholti Vármegyékben lévő Eklesiáknak és Oskoláknak gyarapodások végett 1653. Esztendőben, Német nyelven kibocsátatott, most pedig Magyar nyelvre fordítatván néménemű szükséges jegyzésekkel megbővitetett, és az Erdélyi Evangyelika Magyar Eklesiákba bevitetett keresztyéni tudományak rövid summájával egyetemben kibocsátatott. Brassóban, Nyomt. Fernólend Márton, a Sendléni Betűkkel, 1748. Esztend. in 12.*

Ezen 374 kérdést magában foglaló kátéra vonatkozólag

ismertetőnk hivatkozik ugyancsak Kuzmits Istvánnak egy levelére, melyből kitűnik, hogy jelen — maga ismertetőnk által sem látott s R. Miletz Illés¹ birtokában lévőnek mondott — katekismusnak szerzője Szeli József erdélyi lelkész, a ki azt Nemes Nemzetes Seuler Jánosnak és feleségének Chrestels Sárának ajánlotta, átvevén némely dolgot (a jegyzésekben) Dietericus Konrád latin és Seidel Máté Kristóf német nyelvű kateiból.

6 *Fabri György. Sz. Írásbeli Igékkel s Példákkal meg bővített Györi Kis Katechismus, a mint azt B. E. Luther Márton rendbe vette, a szerint egy némelly leg-szükségesebb kérdésekkel, Hitünk Ágazatának, keresztyéni Virtusokból álló Életünk kegyességének feljegyzésével, a tanítók, de főképpen a gyermekek gyöngé elméjéhez alkalmaztatván, közönséges akarattal minden Magyar Ekklesiák s Oskolák számára e végre kibotsáttatott, hogy Egy regula szerint járjunk, egygyetértők legyünk. Filip. 3, 10. és Meg-tartsuk a Reménységnek álhatalos Vallását. Sid. 10, 23. Jénában MDCCLI. in 12. — 11 iv.*

Györi magyar diakonus s iskolaigazgató volt Fabri György akkor, mikor a jelen művecskét összeállította s vadosfai pap és dunántúli superintendens akkor, mikor azt kiadta (szintén úgy látszik Sopronban). Vadosfai papi hivatalát azonban, nemkülönben a főpásztori tisztséget is irónk (vihar keletkezvén feje fölött), 1751-ben elvesztette, s (edicto regio remotus) Kertödre (Veszprémmegyébe), majd Nemes-Csóra vonult, hol meg is halt. utolsó lehelletéig hirdetvén a — miért szenvedett — az evangéliumot. Munkájának előszavában, melyet az összes, főleg azonban a dunáninnyi (így) ág. hitv. magyarokhoz intézett, elbeszéli a Luther-Katé szerzetésének körülményeit, melyekhez hasonlóknak találja a honi viszonyokat. Valamint annak idején Luther, úgy az ő superintendens elődjei is az egyházakat látogaván, sok hiányt tapasztaltak a vallástanítás kezelésében az egyházi tanítóknál, mely hiányt pótolni van hivatva egyebek közt jelen vezérfonal is, melyről azonban — melleleg megjegyezve — egy akkori magyar kritikus (Hungarus non vulgatae eruditionis theologus, vajjon ki lehetett az?) — Kuzmits István tudósítása szerint — úgy nyilatkozik, hogy magyarsága igen rossz (hungarismus pessimus et soloecus); e kritika azonban, ha tudomására is jutott az önértetes szerzőnek, őt mint superintendenst bizonyára nem akadályozta s zavarta meg

¹ Ez a Miletz 1755-ben pozsonyi magyar és tót lelkész volt, kinek három paptársa: Serpilius Sámuel Vilmos, Beer Frigyes Vilmos és Keler Zsigmond valának.

azon szándékában, hogy (a mint ez műve végén tetté is válik) ne figyelmeztesse hathatósan a lelkipásztorokat a katechisálásoknak — Pünkösdtől Szent-Mihály napig kiterjesztett időben való — szorgalmas megtartására s ne intse a tanítókat, hogy a kátét necsak kétszer egy héten, de minden napon — a könyörgések után — elővegyék s tanítsák. Minden rendű keresztény emberek pedig, különösen azonban az ifjak a káté parancsolatait jól megértsék és híven megtartsák (libenter obediant et Catechismus discant).

7. *Lőcsei Káté (Leutschoviensis). Enchiridion, az az Kis Catechismus, a közönséges Praedikátorokért. D. Luther Márton. Az új kérdésekkel edgyütt. Lőcsén, Brewer Sámuel által. in 12.*

A nyomtatás esztendeje — mondja ismertetőnk — nincsen megjelelve, de ez a kiadás többször ismételtetett, valamint Luther kátéjának német s latin példányai is nem egyszer ugyancsak Lőcsén készültek. És — tegyük hozzá — jó helyen készültek, mert a Brewer (Breuer) czég betűi oly híresek voltak, hogy azokat «elegantia tekintetében a németek s a hollandok meg sem tudták közelíteni» (Olv. Ballagi Aladár «A magy. nyomd. tört. fejl.» cz. m. 97. lap.)

Luther kis kátéjának előrebocsátása után, van e magyar enchiridionban: 1. Egybe-esküvő könyvecske az egyigyű Praedikátorokért, 2. Keresztelő könyvecske (mindkettő Lutheré), 3. Egnéhány kérdések D. Luther Márton által szereztetett, azokért, a kik a sacramentomhoz akarnak járulni Feleségekkel edgyütt, 4. Még más kérdések, (melyeknek közlése után róluk ez van írva: Ezek a kérdések a D. Luther Catechismussához nem tartoznak, mind az által élhet vélek, a ki akar, mind magáért, s mind pedig tanítványiért, mert ezek igen hasznosok, jó és szükségesek az egyigyű iffju népnek, 5. Keresztyéni kérdések és feleletek a gyermeki iffjuságért, 6. Beszédék, melylyekből kegyes és istenfélő életet állathatni, 7. Precatio. Boldogságos életnek végeért való könyörgés.

8. *Serpilius Christianus M.: «Fragstücke, für die, die zum heiligen Abendmahl gehen wollen, in und mit welchen der gantze Katechismus erläutert wird. Regensburg, gedruckt bey Joh. Ernst Frantzenssel, Wittib, 1714. im langen 12.» — 5¹/₄ ív.*

Hattyuéneke volt jelen könyvecske az 1714-ben elhalozott Serpilius Keresztélynek, az ev. egyház papjának Sopronban. Dobner Ferdinánd város bírása pedig, kinek megint ajánlva volt a művecske, nem ok nélkül mondott s írt a néki küldött példányra ilyen ítéletet:

«Aureus hic liber est: quem si post Bibli uolues,
Iudice me dices: Aureus hic liber est.»

Az apai szellemhez hű fiú: Serpilius Vilmos Sámuel gondoskodásából a káté 1748-ban új kiadásban is látott napvilágot Pozsonyban Royer könyvnyomtató intézetében. «Ob certas autem rationes» (értjük e bizonyos — és szomorú — észszerű okokat a magyar prot. egyház tanulságos történetéből), azonban e második kiadáson is a hely, az idő s a czég megjelölésül: Regensburg 1714 s Frantzens . . . áll. De bár a külső cím maradt, a tartalom jelentékenyen bővült. Nevezetesen több — összesen 406 — kérdés, csinos rendben, továbbá a megigazulásról — egy fejezetben — megoktatás, s aztán külön címeken: 1. die Erneuerung des Tauf-Bundes, 2. einige öffentliche und besondere Beicht-Formule . . . lehetők ez új kiadásban, s az ifjúság, a melynek confirmatiojára s úrvacsorájához való előkészítésére volt e könyvecske való, a pozsonyi ifjúság.

9. *Pilarik Stephan.* «Nöthige Catechismusfragen, welche anfangs in Jordansmühl in Schlesien, darauf in Modor in Nieder-Hungarn, ferner in Neu-Saltza in Meissen, und anjetzo in Röhrsdorf von Jungen und Alten begirig gelernt, und auf christliches freundliches, schon den 8. Maii 1707 von Tit. (?) H. M. Joh. Ferdinand Weissbecks, gewesenem treutsch (?) Ev. Predigers in gedachten Modor, Ersuchen, nun zum fünftenmahl, cum censura et licentia Superiorum, in den Druck gegeben worden, von Stephano Pilarik, nach dreifachen Exilió, Pfarrer zu Röhrsdorf. 1717. im langen 12.»

4¹/₂ iv. A könyvnyomdász neve s a nyomtatás helye nincsen megjelölve.

A háromszoros számüzetését nem ok nélkül emlegetni szerető 75 esztendő szerző — az 1682-ben restituált vallásgyakorlatu Modornak volt első papja különben s az Úrnak 44 évig hűséges szolgálja. Kátéja ezen kiadásának Skaricza M. András Keresztély s Mohl Illés modori ev. lelkipásztorokhoz 1717. nov. 20-kán intézett ajánlásában főlemlíti, hogy művét először Briegben az ő jordansmühli paposkodása idejében nyomatta s osztogatta a népnek ingyen, s osztogatta — küldte-hozta — volna édes örömet magyar földön is, ha itt a könyvszállítás vállalkozása igen nagy veszedelmekkel nem járt volna, miként arról Burgstaller Sámuel horoszlói kereskedő — buzgó könyvterjesztő — hű tanubizonyyságot tehetne.

Az ajánlás után jön a bevezetés, melyben szerző a keresztyének nevérol, azután az igaz és hamis keresztyénekröl beszél, és a kátéröl általában. A bevezetést követi a kátétan tárgya-

lása, kérdések és feleletek alakjában, Luther kis kátéja hat fejezetének módjára. Végül szentírási idézetek, imák, intések s fohászok állanak.

10. *Cless Ludov. Frider.* «*Der kleine Katechismus, mit beygefügtten Fragstücken. für die, so zum heiligen Abendmahl gehen wollen, sammt Beicht, «Communion», auch Kranken und sterbens «Gebethern» Gedruckt im Jahr Christi 1734. im langen 12. 9¹/₂ iv.* — A nyomtatás helye nincs megjelölve.

A férfiú, a ki ezt a kátét összeállította, a württembergi származású Cless Frigyes Lajos M. prédikátor, a ki könyvét a köszegi ev. egyházhoz tartozó Nemes-Csói artikuláris helyen német egyházi beszédek hallgató nép számára írta.

Luther kis kátéja eredeti ép alakjában való előrebocsátása után szerző 197 kérdésben s ugyanannyi feleletben terjeszti elő a ker. tant. A tárgyalás felfogásának sajátosságát — s tegyük hozzá: helyességét is — látjuk mi is abban, midőn szerző az egyes kérdéseket és feleleteket a tanulatlanabb nép szívében bizonyára visszhangzó ev. hymnuszok verseivel zárja be, így illusztrálván s állandósítván a tant. Azon időkben, mikor elődeinknek nyilvános istentiszteleteken épülni vajmi kevés helyen adtak alkalmat, az ú. n. kifárasztási rendszer hitszabadságellenes feltalálói s az evangélium buzgó hívei sokszor — legtöbbször — házi istentiszteletekre voltak utalva: ily könyvecske a nemescsói artikuláris hely határán kívül különösen kitűnő szolgálatot tehetett az istenországa érdekében.

11. *Hermann János György.* *Kurze und Einfältige Katechismus-Fragen über den kleinen Catechismus D. M. Luthers, zum Nutzen und Gebrauch der lieben Jugend, und anderer christlichen Zuhörer, welche der Catechismus-Lehre und Wort-Erklärung des Catechismi mit Erbauung bewohnen wollen, mit Fleiss zusammen getragen. durch J. G. Hermann, und gedruckt in Jena, Anno 1743. in 8.*

Hermann János György, e 18 íves káté írója, kassai diakonus, majd eperjesi lelkipásztor s végül primarius lelkész Kassán, a hol mint ilyen 1748-ban meg is halt. A kátét megelőzőleg szerző 1726-ban (1²-ed rétt, 5 íven) Eperjesen kiadta az ő: «*Biblisches Spruch-Büchel, über den kleinen Catechismus D. M. Luthers*» cz. művét, melyből azután később számos ismert, ú. m. a drezdai, frankfurti, boroszlói, a Spener-féle s a Seidel-féle káté felhasználásával alkotta ezen ő — számszerint 613 — «*Katechismus-Fragen*»-jeit.

12. *Simonides János.* *Wysvětlení křesťanského Učení, podle Pořadku maleho Katechysmu predraheho muže Bo-*

žihho D. M. Lutheri. na Olazky a Odpovědi zporádané, Svědectvími Pisma Svatého potvrzené, z vykladu S. Katechysmu mnohých slavných mužův a vyborných y upřímných učitelův od Jana Symonydesa, při Cyrkvi Slo-wenské w Bystřicy Banske w Uhrích služebníka Paně a Slova Božího Kazatele k rozšíření slavy Božske a k vzdě-lani maličkého stadce, zepsane. S dovolením nevyššího Consystore Saskeho. Leta Pane MDCCIV. vytlačene w Zittawě u Michala Hartmanna, in 8. — 1 Alph. 5 iv.

A káté elején olvasható a wittenbergi theologiai fakultás-nak szerzőre vonatkozó bizonyásglevele (approbatio), a mely így kezdődik: «Lectori benevolo Salutem plurimam. — Visae sunt Nobis Institutiones Catecheticae, quas lingua Slavica conscripsit Vir admodum R. atque C. Dn. JOHANNES SIMONIDES, nat. Sl. Neosolii in Hungaria Pastor longe meritissimus.» Az ezután jövő sorok szerzőnek a tan felfogásában tanusított orthodoxyáját hathatósan dicsérik. Majd így hangzanak: Hic enim ille Simonides est, qui olim apud nos publicum doctrinae suae Specimen habita disputatione Theologica edidit; Hic ille, qui adversa quadam fortuna per terras et maria provolutus nihil de fide remisit, sed eandem in extremis vitae periculis defendit. Ezt a férfiút üdvözli a fakultás szívből, melegen s kéri az Istent: «ut orthodoxorum coetum, quem sibi in natione Slavica collegit, servare perpetim, suoque praesidio tueri clementissime velit, ac subinde excitare Pastores et vigiles, qui salutem animarum curae habeant, eoque Dei gloriam undiquaqua promoveant. Datum Wittebergae, Mense Nov. An. 1704. (L. S.) — Decanus coeterique D. et P. Publ. Fac. Theol. in Academ. Witteb.

Az approbatio mellett a könyvecske elején még — két íven — kettős előszó vezet a tulajdonképeni — öt íves — tárgyaláshoz. Az előszók egyike a Luther-féle, szláv nyelvre itt lefordítva, mely után következik a szerzótől való másik s egyszerűs mind rövidebb praefatio. Benne szerző forrásaiul meg-nevezi Dietericus D. «Institutiones Catecheticae» czínű művét, azután a nürnbergi német kátét és Sinapius János szláv «Wy-klad na perličku» nevezetű munkáját. Egy forrását azonban, mely pedig főforrása néki (mert tőle vette át nemcsak a kérdések és feleletek zömét, de még a tárgyalás rendjét is) elhall-gatta; elhallgatta pedig azért, mert attól tartott, hogy művét Magyarországon nagyon sokan előítéletekben leledzők (prae-judiciis occupati) félredobják, őt magát pedig gyanuba fogják s üldözendik. S mi volt ez a meg nem nevezett forrás? Nem más, mint a pietismus atyjának, Spenernek a katechismusa,

melyet tudvalevőleg a rózsahegyzi zsinaton 1707-ben el is vettek, pedig ez a munka — ismertetőnk, illetőleg az általa tanuskodásra felidézett Mayerus szerint (in Musaeo Min Eccl. P. II. Cap. III. p. 335) — hasonlíthatatlanul kitünő mű.

Hát ez a kis adat is világot vet a magyarhoni pietismus s orthodoxia történeti szempontból is érdekes viszonyára, s igazolja Tholuck s mások véleményét, a kik bár «hasonlíthatatlanul jónak» nem nevezik is Spener kátéját, de annyit elismernek s mondanak is róla, hogy ez a káté volt az, mely az egyházi élet felpozítségére annak idején helyén való eszköz volt. Igaz ugyan, hogy Spener ellenlábasa nem Luthernek, de a Luther kátéját az értelemben töltő lutheranus theologusoknak, milyenek voltak pl. azok az ő frankfurti lelkészársai, kik csupán a szószéken valának papok, az életben pedig nem voltak azok, s kik nem is magok vették kezökbe a kateoktatás ügyét, hanem diakonusokra s tanítókra bízták azt s ezek csak az értelem nélkül való memorizáltatáshoz értettek.

S így állván a dolgok, csoda-e, ha Spener módszerét sokan az orthodoxok közül is helyeselték, mint ezt maga ismertetőnk is örömmel constatálja, a ki szintén titkos pietistának látszik, bár olyan lelki hátorsága nem volt sem neki, sem a legalább is pietistaphil — noha igazhítiségeért Wittenbergtől feldicsért — Simonidesnek, hogy az orthodoxiával s főleg a pietistaverő hatalmas Krmann Dániel superintendenssel, a rózsahegyzi zsinat vezető szellemével szemben akár még a zsinat előtti időben, akár a zsinaton vagy zsinat után, oly nyíltan oltalmára mert volna a pietismusnak kelni, mint azt pl. a bizonyosan telivér Spenerista Burius megtette, a kiról a «Fragmenta historica de Ecc. Ev. in Com. Zoliensi» azt írja, hogy «M. Joh. Burius A. 1707 in Synodo Rosenbergensis a parte Frat. Zol. cum Joh. Zeljenka seniore et Johanni Glosz Radvan: mysta egit ablegatum; *ibique Danieli Krmann Sup. denti, urgenti condemnationem Pietistarum contradicere ausus est.*»¹

Krupécz István.

¹ Ez a Fragmenta egy vaskos kötetű kézirat, melyben egyházi jegyzőkönyvek s egyéb értékes források alapján Chalupka Adám — századunk első felében — összeállította a zólyomi létező és a már kihalt ev. egyházaknak s első sorban különösen a lelkészek s tanítók életének történetét. Igazi szellemi kincsesház e könyv, melyre nézve igen óhajtható volna, ha mielőbb napvilágot láthatna *Rosenauer* volt besztercebányai gymn. igazgató hátrahagyott kéziratával együtt, mely főleg a zólyom- és nógrádmegyei egyházak történetére vet világot.

KÖNYVISMERTETÉS.

Péter evangéliuma és apokalypsise.

Eusebius egyháztörténelmében (VI. 12.) *Serapion* antiochiai püspöknek (191—213) egy levelét közli, a melyből azt láthatjuk, hogy a *rhossusi* keresztyén gyülekezetben, Ciliciában, nem messze Antiochiától, K. u. 200 körül egy evangélium forgott közkézen, a melyet Péter apostolnak tulajdonítottak. *Serapion* püspök eleinte megengedte ez evangélium használatát, de később, észrevevén annak doketikus karakterét, visszavonta engedélyét. *Origenes* is tesz említést ez evangéliumról, a Máté evangéliumához írt commentárában. Máté 13, 15. magyarázásánál ugyanis azt mondja, hogy némelyek Péter evangéliumára hivatkozva azt állítják, hogy Jézus testvérei, József első házasságából, tehát nem Máriától valók voltak. *Origenes* tehát ismerte Péter evangéliumát s tudósításaiból látszik, hogy mások is használták azt. *Eusebius* pedig azt írja (III. 3, 2. és III. 25, 6.), hogy a Péter evangéliumát azért nem vették fel a kanonikus könyvek közé, mert sem a korábbi, sem a későbbi írók közül egyik sem használta. *Hieronymus* is említi, de csak annyiban, hogy felsorolja azokat az iratokat, a melyek igazságtalanul a Péter nevét viselik, így: Péter «Cselekedetei», «Evangéliuma», «Predikálása» (κῆρυγμα), «Apokalypsise» és «Ítélete» (Judicium Petri). *Theodoret* cyrusi püspök († 457) az apokrifus iratok közé sorolja, ép így a *Gelasius*-féle decretumok is.

Körülbelül ennyi, a mit tudni lehetett az egyháztörténelemből Péter evangéliuma felől, a midőn egy francia régiségbuvár: *U. Bouriant* egy kéziratot adott ki («Mémoires publiés par les membres de la mission archeologique Française au Caire IX, fasc. I Paris 1892»), a melyet ő 1886/87 telén fedezett fel egy kopt szerzetes sirjában *Akhmimban*, a korábbi Panopolisban, Egyiptomban. A jelzett codex 33 folioból áll és Péter evangéliumának és Péter apokalypsisének egy-egy részét, s *Henoch* könyvének körülbelül felét foglalja magában, mindeniket görög szövegben.

Az evangélium-töredék öt levelet, illetőleg kilencz lapot foglal el és Jézus szenvedésének, halálának, feltámadásának és mennybe-menetelének az elbeszélését foglalja magában. Kezdi az elítéltetéssel s végzi azzal a tudósítással, hogy a tanítványok mindenike visszatért otthonába.

Bouriant szerint a kézirat a VIII—XII. században keletkezett, sok helyt igen hiányos, nem egyszer olvashatatlan. Alig jelent meg Bouriant kiadása, a legjelesebb tudósok tették vizsgálatuk tárgyává és azóta igen számos kiadása, fénylenyomat, értekezés jelent meg felőle, így csak a nevezetesebbeket említve: *O. V. Gebhardt*: «Das Evangelium und die Apokalypse des Petrus. Die neuentdeckten Bruchstücke nach einer Photographie der Handschrift zu Gizeh in Lichtdruck herausgegeben.» Lipcse, 1893.; *A. Harnack*: «Bruchstücke des Evangeliums und der Apokalypse des Petrus». Texte und Untersuchungen. IX. rész, 2. Berlin, 1893.; *A. Lods*: *Evangelii secundum Petrum et Petri Apocalypseos quae supersunt ad fidem codicis in Aegypto nuper inventi, cum latina versione dissertatione critica.* Páris, 1892.; *W. H. van de Sande Bakhuizen*: «Het fragment van het evangelie van Petrus.» Amsterdam, 1892.; *Zahn*: *Das Evangelium des Petrus. Das kürzlich gefundene Fragment seines Textes aufs neue herausgegeben, übersetzt und untersucht; Hilgenfeld*: *Das Petrus-Evangelium. Zeitschrift f. wiss. Theol.* 1893.; *van Manen*: «Het evangelie van Petrus.» *Theol. Tijdschrift* 1893.; *J. M. S. Baljon*: «Het evangelie van Petrus.» *Theol. Studien* 1894. stb.

A jelen értekezés a magyar olvasó közönséggel óhajtja megismertetni ez igen értékes felfedezést. Szemeink előtt a Harnack által kiadott szöveget tartottuk s annak alapján mutatjuk be az evangéliumot és az apokalypsist lehető hű fordításban.

Péter evangéliuma.

1. A zsidók közül pedig senki sem mosá meg kezeit, sem Herodes, sem birái. 2 És a midőn meg akarták mosni, felállá Pilátus, és akkor megparancsolá Herodes, a király, hogy fogják meg az Urat, így szólván (t. i. a katonáknak): «A mit parancsoltam, hogy tegyetek vele, tegyetek.» 3. Ott vala pedig József, Pilátus és az Úr barátja s tudván, hogy az Urat meg akarják feszíteni, Pilátushoz mene és elkéri az ő testét, hogy eltemesse. 4. És Pilátus Herodeshez küldvén, elkérte az ő (t. i. Jézus) testét. 5. És Herodes monda: «Barátom Pilátus! Ha senki sem is kérte vala, úgy is eltemettük volna őt (minthogy a szombat is közel van. Mert meg van írva a törvényben, hogy a nap ne menjen le megölt felett), a kovásztalan innepeknek, az ők innepöknek első napja előtt.

6. Azok pedig, kik az Urat megfogták, menés közben lökdösek őt és mondák: «Kínozzuk az Isten-fiát, mert hatalmat nyertünk felette», 7. és bitor ruhát adtak reá s birói székbe ültették, mondván: «Ítélj igazságosan Izráel királya», 8. és egyikük egy tövis koronát hozván, azt az Úr fejére tette, 9. és az ott állók egyik része szembe pökdöste, a másik arczul verte, némelyik nádvesszővel ütötte, a másik korbáccsal sújtotta, mondván: «Így tiszteljük meg az Isten fiát.»

10. És két gonosztevőt vivének és azok között feszíték meg az Urat; ő azonban hallgatott, mint a kinek semmi fájdalma sem vala. 11. És miután a keresztet felállították, ezt írák fel reá: «Ez Izráel királya». 12. És ruháit eleibe rakva, szétozták és sorsot vetettek azokra. 13. A gonosztevők közül pedig az egyik szidalmazá őket, így szólván: «Mi azon gonoszságokért szenvedünk így, a miket tettünk, de ez, ki az emberek üdvözítője lett, mit vétett ellenetek?» 14. És ezért megharagudván reá, megparancsolák, hogy lábai ne törettessenek meg, hogy kínok közt haljon meg.

15. Dél vala pedig és sötétség borítá be egész Júdeát és megijedtek és aggódtak, vajjon nem ment-e le a nap, holott ő még él vala; mert meg van írva nékik, hogy a nap ne menjen le megölt felett. 16. És egyikük mondá: «Itassatok vele mérget eczettel» és összekavarva megitaták vele. 17. És mindent megtevének és teljessé tevék fejük felett bűneiket. 18. Sokan pedig fákllyákkal járnak vala körül, azt vélve, hogy éjjel van és összerogytak. 19. És az Úr hangosan kiálta, mondván: «*Eróm, eróm elhagytál engem*» és ezt mondván fölvitetett.

20. És ebben az órában a jerusálemi templom kárpitja ketté hasadt, 21. és akkor kihúzák a szegeket az Úr kezeiből és a földre fekteték őt és az egész föld megrendült és nagy félelem támadá. 22. Ekkor a nap (ismét) kisütött és úgy találták, hogy kilencz órákor van. 23. A zsidók pedig örvendettek és a holttestet oda adák Józsefnek, hogy eltemesse, minthogy ő látta mind ama jókat, miket ő tett. 24. Ő pedig vevén az Urat, megmosá s betakará gyolccsal és saját sírjába vivé, a mely «József kertjének» nevezteték. 25. Akkor a zsidók és az öregek és a papok látva, milyen bajt szereztek maguknak, mellüket kezdék verni és mondák: «Jaj a mi bűneinkre; közel az ítélet és Jerusálem vége.»

26. Én pedig társaimmal szomorkodtam és lelkileg megsebezve elrejtőztünk; mert mint gonosztevőket kerestek minket és mint olyanokat, kik a templomot akarjuk felgyújtani. 27. Mindezek miatt bőjtöltünk és gyászban ültünk, sírván éjjel és nappal egész szombatig.

28. Összegyülnének pedig az írástudók és a farizeusok és az öregek, meghallván, hogy az egész nép zajong és mellét verdesi,

mondván: «Ha halála által történtek ezek a nagy jelek: úgy lássátok, mennyire igaz ő!» 29. Megijedének az öregek és Pilátushoz menvén, kérék őt és mondák: 30. «Adj nekünk katonákat, hogy őrizzük sírját három napig, nehogy tanítványai eljövén, ellopják őt és a nép azt higgye, hogy ő a halálból feltámadott és bajt szerezzen nekünk». 31. Pilátus pedig odaadá nekik Petronius századost katonákkal együtt, hogy őrizzék a sírt és velük az öregek és írástudók is a sírhoz menének, 32. és a századossal és katonákkal, valamint az összes ottlevőkkel, egy nagy követ hengerítvén, azt a sír szájára tették, 33. és hét pecsétet nyomtak reá s ott sátort ütvé, őrködtek mellette. 34. Szombatira virradólag pedig Jerusálemből és vidékéről korán reggel kimene a nép, hogy lássa a lepecsételt sírt. 35. Azon éjszaka pedig, melyre felvirradt az Úr napja, a mint a katonák kettőnként az őrsön őrködnek vala, erős szózat lőn az égben, 36. és látának megnyilatkozott egeket és két férfiút, a kik alászálltak onnan ragyogó dicsfényben és a sírhoz közeledtek. 37. Ama kő pedig, mely a sír szájára helyzetetett, magától elhengerede és félre fordula, és a sír kinyilt és mindkét ifjú bemene. 38. Meglátván ezt ama katonák, fölébresztették a századost és öregeket — mert ők is mint őrzők jelen valának — 39. és a mialatt elbeszélék a mit láttak, újra látának három férfiút kijönni a sírből és a kettő az egyet támogató és egy kereszt követé őket, 40. és a kettőnek a feje az egekig ére, azé pedig, kit kézen vezetének, az eget is fölülmulá, 41. és szózatot hallának az égből, a mely ezt mondá: «Predikáltál a meghaltaknak engedelmességet?» 42. És hallatszott a keresztől: «Igen.» 43. Amazok pedig egymás közt tanakodni kezdenék, hogy menjenek és adják tudtul ezeket Pilátusnak, 44. és a míg tanakodtak, ismét megnyilatkozni látszának az egek és lejött egy férfiú és bement a sírba. 45. Midőn ezt megláták a százados és emberei, elsietének éjjel Pilátushoz, elhagyván a sírt, a melyet őrizének és elbeszélék mind azt, a mit nagy aggodalommal láttak vala és mondák: «Bizony Isten fia vala.» 46. Pilátus felelvén, mondá: «Én tiszta vagyok az Isten fia vérétől, nektek tetszett azonban így.» 47. Akkor mindnyájan hozzá lépve kérék őt és rávevék, hogy parancsolja meg a századosnak és a katonáknak, hogy senkinek se mondják, a mit láttak. 48. Mert jobb nekünk — mondák — Isten előtt a legnagyobb bűnben lennünk bűnösöknek, mint a zsidó nép kezébe kerülnünk és megköveztetnünk 49. Megparancsolá hát Pilátus a századosnak és katonáknak, hogy semmit se beszéljenek el.

50. Az Úr napja reggelén pedig Mária Magdaléna, az Úr tanítványa (ki félvén a zsidóktól — minthogy azok égtek a haragtól — az Úr sírjánál nem tette vala meg azt, a mit az asszonyok szoktak tenni a halottaknál és szeretteiknél), 51. magához vevé

barátnőit és a sirhoz mene, a hol az Úr feküdt vala, 52. és félnek vala, nehogy meglássák őket a zsidók és mondák: «Ila azon a napon, a melyen megfeszítettet, nem is sírhattunk és kesereghettünk, úgy legalább most a sírjánál tegyük azt. 53. De kicsoda hengeríti el nekünk a követ, melyet a sír szájára tettek, hogy bemenne és melléje ülve lerójuk tartozásunkat; 54. mert nagy a kő és félünk, hogy valaki meglát. És ha mi nem tehetjük, legalább tegyük le az ajtó elé azt, mit az ő emlékére viszünk és sírjunk és szomorkodjunk, míg újra házainkhoz érünk.» 55. És elmenve nyitva találák a sírt és odaérve behajlának és egy szép ifjat látának ott ülni a sír közepén, lényes ruhába öltözve, a ki mondá nekik: 56. «Miért jöttetek? Kit kerestek? Talán nem ama megfeszítettet? Feltámadott és elment. Ha pedig nem hiszitek, hajoljatok be és lássátok a helyet, a hol feküdt, hogy nincs ott; mert feltámadott és oda ment, a honnan küldetett.» 57. Akkor az asszonyok ijedten elfutának. 58. Vala pedig a kovászalan kenyér innepének utolsó napja és sokan eltávoznak, hogy visszatérjenek házaikba, minthogy az innep végét ért. 59. Mi pedig az Úr tizenkét tanítványa síránk és szomorkodánk és mindenik szomorkodva a történetek miatt elmene haza. 60. Én pedig Simon Péter és András, az én testvérem vevők hálónkat és a tengerre menénk, és velünk vala Lévi Alphäus fia, kit az Úr . . .

Itt megszakad a kézirat szövege; a következő két lap üres, azután következik Péter apocalypsise.

Első sorban most már az a kérdés, hogy mennyire érdemel hitelt a talált irat? Azt, hogy maga Péter apostol, Jézus tanítványa írta volna, természetesen senki sem állítja. A kérdés csak az, hogy vajjon ez az evangélium-é az, a melyet a II. század végén a *rhosusi* egyházban használtak, de a melynek később *Serapion* püspök megtiltotta az olvasását és a melyet *Origenes* is említ commentárjában?

A kritikusok legnagyobb része igennel felel e kérdésre és valóban tartalma, nyelvezete nem olyan, mely kétségre adna okot; egy más Péter evangéliumáról pedig az egész keresztyén irodalomban sehol sem találunk említést. Ezen kívül oly két irattal együtt fordul elő, a melyek igen korai időből valók, nevezetesen a Henoeh könyvével, mely fordításban eddig is ismeretes volt és Péter apocalypsisével, a melyet már Alexandriai Kelemen is ismert.

Harnack még egy más bizonyítékot is hoz fel. A Serapion leveléről szólva azt mondja, hogy abból láthatjuk, hogy Serapion a Péter evangéliuma olvasását a rhossusi egyháznak megengedte, a nélkül, hogy ő azt előre átolvasta volna, később azonban visszavonta ez engedélyt, mert meggyőződött, hogy «bár az evangéliumban a legtöbb az Üdvözítő tanához tartozik, de a parancsok közül némelyek betoldattak» és mert a könyv a doketák nézetének ked-

vez. S csakugyan, a Péter evangéliumának a Serapion levelében jelzett karaktere teljesen ráillik az előttünk levő töredékre. «Ennélfogva — mondja Harnack — nehezen vonható kétségbe, hogy az Akhmimban talált fragmentumban tényleg a régi Péter evangéliumának a töredékét bírjuk.»

Kétségtelen, hogy a fragmentum magán viseli a doketismust. A 10-ik versben azt olvassuk, hogy Jézus a keresztfán hallgatott, mintha semmi fájdalmat sem érzett volna. A kanonikus evangéliumok szerint sem beszél sokat a kereszten, de mégis panaszkodik Istentől való elhagyatottsága felett és szomjúságot érez (Máté 27, 46. Márk 15, 34. Ján 19, 28.) Máténál (26, 63.) és Márknál (14, 31.) a hamis vádakkal szemben ugyan hallgat Jézus; de az itteni hallgatása célzatos. Az író azért nem szólaltatja meg Jézust a kereszten, hogy megmutassa, hogy ő felülemelkedett a szenvedéseken és mint istenfia túl van az érzéki fájdalmak határán. Az ívása is ugyanezt a gondolatot árulja el (16 v.). Jézus sem eczetet magára (Máté 28, 48.) sem mirhás-bort (Márk 15, 23.) kap inni, hanem mérget eczettel keverve, a melynél megmérgezésre kell gondolnunk. A kanonikus evangéliumok szerint Jézusnak szájalomból adnak inni, hogy enyhüljön fájdalma, míg Péter evangéliuma szerint félelemből, hogy a nap lementene nehogy élve találja, még pedig mérget, hogy minél előbb kimuljon, a mi meg is tette hatását. A legvilágosabban a 19-ik versből tűnik ki doketikus karaktere: «És az Úr hangosan kiálta, mondván: erőm, erőm elhagyta! engem és ezt mondván fölvetett.» Itt nincs egy hang se panaszról, mint a kanonikus evangéliumokban istentől való elhagyatottsága miatt, hanem egyszerűen a tény constatáltatik. Itt is az író dogmatikai nézete nyer kifejezést. A kereszten szenvedő panaszol és nem tényeket constatál; csak hogy az író szerint az Istenfia nem panaszkodhatik. Továbbá, az ívás után Jézus meg kell, hogy haljon; ereje a lélek, a szent lélek el kell, hogy hagyja őt, mert az író doketikus gondolkozása szerint az isteni erő nem vethető alá a halálnak s csak miután ez elhagyta, halhat meg Jézus.

Doketikus karakterre mutatnak az író emelkedett christologiai gondolatai is. Jézusról halála után is úgy beszél, mint az «Úrról» (21. v.). Az egész föld megrendül, a mikor Jézus holtteste — a melyet pedig a lélek már elhagyott — a földet érinti. A sír őrizése is Péter evangéliumában nagyszerűbb, tiszteletteljesebb mint a kanonikusoknál. Jézus feltámadásáról Péter evangéliuma csodás, túlhajtott képet nyújt, a mely messze túlhaladja a kanonikus evangéliumok egyszerű elbeszélését. Két angyal támasztja fel Jézust. Fejük az égig ér, de a kit közrevéve visznek, a Jézusé, még az égnél is magasabb. Az Úr személye nagyságánál fogva a sírban sem nyugathat; a meghaltaknak is kell, hogy hirdesse az evangéliumot (h.

ő. Péter I. 3, 19.). Az égből hangzó szózat kérdésére, ha vajjon az Úr tényleg predikált a halottaknak, a kereszt — a mely utánuk ment — felele: «Igen!» A kereszt bizonyára Jézus emberi voltának a képe. A feltámadott maga nem beszélhet, azért felel a kereszt. Jézus halála után teljesen elválasztatott az ő emberi voltától. Az emberi volta: a kereszt követi bizonyos távolságban.

Már most az evangéliumra nézve a második kérdés az, hogy milyen viszonyban áll ez kanonikus evangéliumainkhoz. Ismerte-e a szerző azokat?

E kérdésre nem könnyű kielégítő feleletet adni. Sok a hasonlóság; de az eltérés is sok. A legnagyobb hasonlóságot Máté és Márkhoz mutatja, a legkevesebbet Jánoshoz. Több olyan esemény, a mely csak Máténál van meg, itt is fel van jegyezve. Nevezetesen a kéz mosása (Máté 27, 24. h. ö. Péter ev. I. v.) — mert valószínű, hogy azok előtt a szavak előtt, melyekkel e töredék kezdődik Pilátus kézmosása volt említve; az őrség kérése Pilátustól a sír őrzésére (Máté 27, 63. s. k. h. ö. Péter ev. 30. v.); a sír bepecsételése (Máté 27, 66. h. ö. Péter. ev. 33. v.); az angyalok leszállása az Úr napja reggelén (Máté 28, 2. h. ö. Péter. ev. 36. v.); az örök elfutása (Máté 28, 4. h. ö. Péter ev. 45. v.). Sok helyütt csaknem szószerint megegyeznek. Péter evangéliuma 28, 30. ezt mondják: Összegyűlének pedig az írástudók, farizeusok és öregek . . . megijedének és Pilátushoz menve kérék őt és mondák: «Adj nekünk katonákat, hogy őrizzük a sírját három napig, nehogy tanítványai eljövén, ellopják őt» . . . Máté 27, 62. 64. pedig ezt: «Összegyűlének a főpapok és farizeusok Pilátushoz, mondván: . . . parancsold meg azért, hogy őrizzék a sírt harmad napig, nehogy eljőjenek tanítványai és ellopják őt» . . . stb

Kevesebb hasonlóságot mutat evangéliumunk Márk evangéliumához az egyes események leírását illetőleg; ellenben nagyobb a hasonlatosság az egyes szavak használatában, a miből Harnack azt következteti, hogy ha Péter evangéliumának írója valamelyik kanonikus evangéliumunkat ismerte, úgy az a Márké volt. Egyes szavakat hoz fel ez állítása bebizonyítására így p. o. *πορφύρα*. Péter ev. ezt írja: *πορφύραν αὐτὸν περιέβαλλον*, Márk 15, 17.: *ἐνδύσειν αὐτὸν πορφύραν*; Máté más szót használ, János 19, 2.: *ἵματιον πορφυροῦν αὐτὸν* stb. Azonban, csak egyes szavaknak a megegyezése nem sokat bizonyít. Nehezen képzelhető el egy írótól, hogy az, egyes, nem sokat jelentő szavakat átvegyen egy másiktól, a főbb tudósításokban azonban eltérjen tőle.

Sokkal fontosabb argumentum Márk mellett az, hogy több dolgot sokszor szinte szószerint megegyezve beszélnek el. Így, egyedül Márk mondatja az asszonyokkal 16, 3.: «Kicsoda hengeríti el nekünk a követ a sír szájáról?» Péter ev. 53. v. «Kicsoda hengeríti

el nekünk a követ, mely a sír szájára tétetett?» Márk 16, 5.: «És bemenvén a sírboltba, látanak egy ifjat ülni fehér köntösbe öltöztetve», és míg ez a többinél hiányzik, Péter evangéliuma ezt írja (55. v.): «... és egy szép ifjat látanak ott ülni a sír közepén, fényes ruhába öltöztetve.» Sőt Márk evangéliumának az egész befejezése — nem véve tekintetbe a 12 utolsó verset — föltűnő hasonlóságot mutat e töredék utolsó részéhez. Márk egyes jelentéktelenebbekben eltér Mátétól, a melyek azonban előttünk fontosak. Máténál 28, 1. s k. szerint az asszonyok a sír megnézése végett mennek oda s nem azért, hogy utolsó tiszteletüket fejezzék ki Jézus iránt; meghallgatják az angyal tudósítását s gyorsan visszatérnek a városba, félelemmel, de egyszersmind örömmel is, hogy értesítsék a tanítványokat a történetek felől. Márknál, valamint Péter evangéliumánál is azért mennek az asszonyok a sírhoz, hogy Jézus iránt kifejezzék utolsó tiszteletüket; mihelyt az angyaltól meghallják a történeteket, mindjárt elfutnak, «mert félelem és álmétkedés fogta el őket és senkinek semmit sem szólnak; mert félnek vala» (Márk 16, 8.); ugyanezt olvassuk a Péter evangéliumában is: «Akkor az asszonyok ijedten elfutának» (57. v.), és hogy senkinek sem szóltak semmit, kitűnik abból, hogy a tanítványok napok múltán is szomorkodtak s reményüket veszítve haza menének. Vajjon nem valami ehhez hasonló lehetett-e Márk evangéliumának az elveszett befejezése?

Fontos argumentumok bizonyítják tehát Péter evangéliumának a Márkétól való függését is, de nem fontosabbak, mint a Mátétól való függését.

Lukács evangéliumával csak egy pár hasonlóságot árul el. Csak Lukács értesít szintén arról, hogy Jézus elítélésében Herodes is részt vett (23, 11. h. ö. Péter ev. 2. v.); hogy a bírák közül egyik Jézus mellett emelt szót (Luk. 23, 4. h. ö. Péter ev. 12. v.). Több hasonlóság nincs közöttük s e két eset leírásánál is annyira eltér Péter evangéliuma a Lukácsétól, hogy alig hihető, hogy ezt forrásául használta volna.

A legtávolabb a János evangéliumától áll; de azért egy pár hasonló vonásra itt is akadunk. Így p. o. János 19, 41.-ben ez van: «Vala pedig azon a helyen, a hol megfeszítettetett, egy kert s a kertben egy sírbolt»; Péter ev. pedig ezt írja: «És saját sírjába vivé, a mely «József kertjének» nevezteték» (24. v.). Hogy miért nevezhette az író a sírt «József kertjének», az nem tudható, de mivel csak János beszél *κατακομῆς*-ről, gyanítható, hogy ez a hely ismeretes lehetett a Péter ev. írója előtt. Ezen kívül még található egy pár hasonló vonás. Csak János és a Péter ev. említik, hogy Jézusnak csak a kezei szegeztettek a keresztre (Ján. 20, 20. 25. 27. h. ö. Péter ev. 21.). A lábak megtöretéséről is a négy evan-

gelista közül csak János tesz említést (Ján. 19, 32. h. ö. Péter ev. 14.).

Még egy más vonást is tekintetbe kell vennünk. Ismeretes, hogy a keresztyén egyházban mekkora vita folyt — és folyik még ma is — a felett a kérdés felett, hogy melyik napon halt meg Jézus? Azon a napon-e, a melyen a páska bárány elköltetett, tehát Nisan hó 14-én, vagy a következő napon, tehát 15-én? ¹ Az első nézet mellett a János evangéliuma, a második mellett a más három evangélium tanuskodik. A Péter evangéliumában szintén van egy hely, a mely a János időmeghatározása mellett bizonyít. A 4-dik versben ugyanis ezt írja: «Barátom Pilátus! Ha senki sem is kérte volna, úgy is eltemettük volna őt (minthogy a szombat is közel van. Mert meg van írva a törvényben, hogy a nap ne menjen le megölt felett) a kovásztalan kenyér innepének első napja előtt.» A *Πρὸ μᾶς τῶν ἁζύμων*, a kovásztalan kenyér innepe előtti napot, t. i. azt a napot, a melyen a páska-bárány megöletett és este elköltetett, tehát Nisan 14-ikét jelenti. A kovásztalan kenyér innepe pedig hét napig tartott Nisan 15-től 21-ig (Exod. 12, 6—17.; Lev. 23, 5—8.; Num. 28, 16—17.). Péter evangéliuma szerint tehát Jézus ez innep előtt való nap, tehát Nisan 14-én feszítették meg, még pedig pénteki napon, a mire elég világosan rámutatnak Herodes ezen szavai: *ἐπέσι καὶ σάββατον ἐπιφώσκει*.

Igen feltűnő továbbá a fragmentum vége: «Én pedig Simon Péter és András, az én testvérem, vevők hálóinkat és a tengerre menénk.» A mint az ember ezeket olvassa, mindjárt János 21. f. jut eszébe, hol az van leírva, hogy Péter, Tamás és mások együtt valának a Tiberiás tenger mellett és Simon Péter mondá: «Elme-gyek halászni», a mely nyilatkozat bevezetését képezi Jézus ismeretes megjelenésének. Ha nem csalódunk, Péter evangéliumának elveszett befejezésében szintén valami ilyenforma állhatott, természetesen némi változtatással; erre annál inkább is gondolhatunk, mert e szerint az író szerint csak az asszonyoknak adatott tudtul Jézus feltámadása, azok pedig nem beszélék el a tanítványoknak, mint a hogy azt Máté előadja, hanem «megijedének és elfutának», a tanítványok pedig még azután is szomorkodtak és reményt vesztve mindegyikük haza ment. Jézus tehát még eddig nem jelent meg a tanítványoknak.

Igen fontos e töredék értékére nézve az a valószínűséggel bíró körülmény, hogy Justin martyr ismerte. Harnack nagy alaposággal igyekszik kimutatni, hogy Justin martyr használta ez evangéliumot,

¹ *F. Spitta*: «Zur Geschichte und Literatur des Urchristentums» 1893. Épen fragmentumunkban találja egyik fontos bizonyítékát annak, hogy Jézust Nisan 14-én feszítették keresztre. 241. s k. l.

s hogy a Péter *απομνημονεύματα*-ja alatt, melyről Dialogusában beszél, nem más értendő, mint Péter evangéliuma. *Credner* is többszörösen adott kifejezést annak a véleményének, hogy a Justin martyr által használt evangélium nem lehet más, mint a Péter evangéliuma.¹ Ezzel az új felfedezéssel *Credner* hypothesisise fényesen beigazoltatott. Csak épen egy pár példát hozunk fel a két irat között levő hasonlóság kimutatására. Justin martyr azt írja apologiájában (I, 35.), hogy: Birói székbe ültették az Urat és mondák: «Ítélj felettünk.» Hiába keresték a kanonikus evangéliumban ennek paralleljét. Olvassuk el azonban a Péter evang. töredék 7-ik versét s ott csaknem szóról-szóra ugyanazt találjuk: Birói székbe ültették és mondák: «Ítélj igazságosan Izrael királya.» Továbbá Justin martyr azt írja, hogy a katonák sorsot vetettek Jézus ruhái felett: *Λαχμὸν βάλλοντες*; a kanonikus evangéliumok közül egyik sem beszél *λαχμὸς*-ról, hanem *κλήρον βάλλιν*-t említenek, míg Péter evangéliumában, szintén mint Justinnál: *λαχμὸν ἔβαλλον ἐπ' αὐτοῖς* áll (12. v.). Ennyiből is láthatjuk, hogy Justin martyr ismerte és forrásul is használta Péter evangéliumát s hogy az «*ἀπομνημονεύματα Πέτρου*» alatt épen e töredéket érti, úgy a mint már *Credner* sejtette.

Justin martyron kívül még egy más igen fontos, szintén nem rég felfedezett irat is ismerte és használta evangéliumunkat, az ú. n. «*Didascalia*» vagy «*Didache.*»² A *Didascalia* ugyanis használ egy evangéliumot, a melyre többször rámutat, de sehol sem nevezi meg (Did. 8. 11. 15. v.) Nem csalódunk, ha azt állítjuk, hogy ez az evangélium nem más, mint a Péter evangéliuma. Erre mutat a sok hasonló kifejezésen kívül, egyes elbeszéléseknek a hasonlósága. Különösen feltűnő, hogy a *Didascalia* Jézust — kivéve egy pár helyet — mindenütt *ὁ κύριος*-nak nevezi, épen mint Péter és soha sem Jézus vagy Krisztusnak. A *Didascalia* szerint is Jézust nem Pilátus ítéli el, hanem Herodes és ezt majdnem szóról szóra egyformán írják le. *Didascalia* 19. szerint: *καὶ Ἡρώδης ὁ βασιλεὺς ἐπέλευσεν αὐτὸν σταυρωθῆνα,* — Péter ev. 2. 3. v. szerint: *καὶ τότε κλεῖται Ἡρώδης ὁ βασιλεὺς* stb. Látható, hogy a *Didascalia* Péter evangéliumából merithette ide vonatkozó adatait, mert a kanonikus evangéliumok egészen másképp beszélnek el Jézus elítéltetését. Állításunk mellett bizonyít az a körülmény is, hogy a *Didascalia*ban háromszor fordul elő ez a forma: *οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ ἱερεῖς*; míg «*ἱερεῖς*» a kanonikus evangéliumok előtt ismeretlen kifejezés, addig Péter evangéliumában épen ez a forma fordul elő: *οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ ἱερεῖς* (25. v.).

¹ *Credner*: «Beiträge zur Einleitung in der Bibl. Schriften» 1832. — «Geschichte des Neutestam. Kanons» 1860.

² *Bryennios* seresi metropolita fedezte fel 1883-ban Konstantinápolyban.

Az eddigi fejtegetéseinkből látható, hogy evangéliumunk többé-kevésbé mindenik kanonikus evangéliumunkat ismerte, hogy továbbá Justin martyr és a Didascalia forrásul használják. Minden hasonlósága mellett is azonban, sok tekintetben feltűnően eltér kanonikus evangéliumainktól. Így, különösen feltűnő az, hogy Péter evangéliumában Pilátus egészen háttérbe szorul. Nem ő, hanem Herodes mondja ki a halálos ítéletet Jézus felett. Tőle kér Pilátus engedélyt, hogy József eltemethesse Jézust. Az egyedüli mit Pilátus tesz annyit, hogy ő rendeli el a sír őrizését és ő tiltja meg a katonáknak a a sírnál történetek elbeszélését. A bűn súlya egészen Herodesre és a katonákra hárul, Pilátus nem egyéb mint tanú. Ép úgy feltűnő a feltámadás leírása. Sehol, még az apokryph iratok között sem található parallelje írónk képzelődésének. Jézussal a sírból kijövő két angyal feje az égig ér, a Jézusé még tovább; egy kereszt kíséri őket, a mely beszél. Különösen eltérő a menyemenetel leírása, a mely mindjárt a sírból való kijövetel után megtörténik, az asszonyok nem látják többé Jézust, sem a tanítványai, legalább az innep végéig, tehát Nisan hó 21-ig — nem, mert az 58. v. szerint az innep végeztével, legnagyobb részük haza megy a nélkül, hogy addig Jézus megjelent volna valaki előtt. És ez felette fontos; ő nem tud semmit Jézus megjelenéséről, husvét vasárnapján, hanem csak az üres sírról és az angyalokról tudósít. Pál is a mint tudjuk, nem mondja, hogy husvét vasárnapján jelent meg Jézus Péternek. E fontos pontnál tehát a Péter evangéliumában oly hagyományt birunk, a mely idősebb mint a négy evangélium. Pál mellett tehát, ő a legjobb forrásunk.

A többi figyelemre méltóbb eltérések a következők: József a Pilátus barátja is (3.); a katonák gúnyoló beszéde (6. 7. 9.); az egyik gonosztevő szidja a tömeget (13.); ennek a lábai nem töretnék meg (14.); Jézus a keresztfán mérget iszik eczettel keverve (16.); nem panaszkodik, csak ennyit mond: «én erőm, én erőm elhagytál engem» (19.); a föld megrendül mikor holtteste a földet érinti (21.); József megmossa a holttestet (24.); a zsidók megijednek (25.); a tanítványok elrejtőznek egész szombatig (26. 27.); a sír szájára a százados, katonák és öregek gördítik a követ (32.); a sírt az öregek is őrzik (38); a sírra 7 pecsétet tesznek (33.); a sír körül az örök sátrat ütnek (33.); szombat reggel sokan mennek Jerusálemből és környékéről a lepecsételt sír megnézésére (34.). stb.

Most még feleljünk meg röviden arra a kérdésre is, hogy hol és mikor keletkezhetett ez evangélium? Láttuk, hogy doketikus karakterű; láttuk, hogy evangéliumainkkal ismerős; láttuk, hogy Justin martyr és a Didascalia is használták, vajjon melyik hely és időpont felel meg legjobban e mozzanatoknak? Tény az, hogy a

doketák Antiochiában használták, valószínű tehát, hogy onnan került Rhossusba, a hol Serapion megtiltotta az olvasását. Origenes pedig mikor Máté commentárját írta, melyben evangéliumunkat is említi — már nem Alexandriában, hanem főleg Palestinában munkálkodott. A Didascalía is, a mely használja evangéliumunkat, valószínűleg Antiochia körül és Origenes idejében keletkezhetett. Mindezekből azt lehet következtetni, hogy valószínűleg Syriában, illetőleg *Antiochiában* irattathatott. Minthogy pedig már Justin martyr is ismeri és használja, kinek pedig munkálkodása a 2-ik század közepére esik — az első apologiája írását k. b. 138-ra teszik — ennél fogva a második század elején keletkezhetett. Igaz, a mint ki is mutattuk, evangéliumunk doketikus karakterű, csak hogy nem egy Valentin, Marcion vagy Basilides kifejlett doketismusát tükrözi vissza. Talán épen ez lehetett az oka annak is, hogy Serapion először megengedte olvasását, s csak miután rájött, hogy eretnekségre adhat okot, vonta vissza engedélyét. Nem teszszük tehát nagyon messze keletkezési idejét, ha azt állítjuk, hogy körülbelül 140—150 körül irattathatott.

Péter apocalypsise.

A *Bouriant* által felfedezett másik fragmentum, *Péter apocalypsise* valamivel kisebb mint a Péter evangéliuma, de aránylag az egész munkának mégis nagyobb része; több mint a fele. A legrégibb tanú, a mely említi, a *Murator* *kanon*, itt a 16-ik f.-ben ez mondatik: «Et Petri apocalypsin tantum recipimus, quam quidam ex nostris legi in ecclesia nolunt.» *Alexandriai Kelemen* többször említi, hogy Péter ezt meg azt mondja az apocalypsisben (Αὐτίκα ὁ Πέτρος ἐν τῇ Ἀποκαλύψει φησὶν Eclog. 48.; φησὶν ὁ Πέτρος ἐν τῇ Ἀποκαλύψει Eclog. 41.). Ezen kívül többször idéz belőle, a mely idézetek közül igaz, hogy egy néhány nem található meg a ránk maradt töredékben, de ezt könnyű megérteni, ha tekintjük, hogy ez csak fragmentum. *Eusebius* is beszél egy ἀποκάλυψις Πέτρου-ról (III. 25.), a mely szerinte az antilegomenák közé tartozott. *Sozomenus* egyházi író — az ötödik század közepe körül — beszél, hogy a palestinai gyülekezetek, ezt az apocalypsiszt nagypénteken, az Úr szenvedésének az emlékére felolvasták. *Nicephorus katalogusa* (k. b. 850.) felsorolja azokat a könyveket a melyeknek az értéke felett vitakoztak és azt mondja, hogy a János apocalypsise 1400, a *Péter apocalypsise* 300, a Barnabás levele 1360, a héberek evangéliuma 2200 sorból áll. A *codex Claromontanus* szintén említi a páli levelek után.

Ennyi, a mit a történelemből Péter apocalypsise felől tudhatunk; de elég arra, hogy fragmentumunkat épen annak a Péter

apocalypsisnek tartjuk, a melyről ezek az iratok tanuskodnak. Különösen az Alexandriai Kelemen idézetei bizonyítják ezt, a melyek többször szóról szóra megegyeznek a töredék szövegével. Az Akhimiban talált másolat Bouriant véleménye szerint a VIII—XII. századból való lehet, épen mint a Péter evangéliuma, míg az eredeti körülbelül a II. század első felében irathatott, később nem, mert már a II. század második felében úgy Rómában, mint Alexandriában használták és mert a Muratori kanon is említi mint olyat, a melynek az olvasását némelyek kifogásolták.

A töredék Jézus egy apocalyptikus beszédének a közepével kezdődik, a melyet ő tanítványaihoz intézett Jézus egy hegyre megy fel tanítványával, hogy imádkozzanak (Péter apoc. 4. h. ö. Máté 17, 1.; Péter II., 1, 6.). Hamis próféták és tanítók eljövetelét képviseli el (h. ö. Máté 24, 24.; Márk 13, 22.) és rámutat arra, hogy el fog jönni Isten és ítéletet fog tartani az igazságtalanság fiai felett (3.). Óvást emel a különféle tanok tanítása ellen (1.). Bizonyosan a gnostikus tanokat érti ezek alatt az író.

Ezután két visio következik. A 12 tanítvány kéri Jézust, hogy mutassa meg nekik az igazak állapotát, hogy ők is ebből bátorságot nyerjenek a predikálásra. Ekkor hirtelen két férfi jelenik meg előttük fényes ruházatban, úgy hogy rájuk sem nézhetének. Bizonyosan Mózes és Illyésre gondol itt az író. Igen figyelemre méltó az igazak állapotának a leírása, láthatjuk belőle, hogy milyennek képzeltek az első keresztyének az igazak állapotát. A 12. versben Péter a tanítványok nevében beszél, *οί ἀδελφοί ἡμῶν οί δίκαιοι* valódi öskeresztyéni kifejezés. A paradicsomban, a mely ezen a világon kívül fekszik, hervadhatatlan, gazdag gyümölcsöt termő virágok illatoznak, illatuk oly erős, hogy lehat a földig (15.). Sokban hasonlít ez a leírás Baruch apocalypsiséhez. A 20-ik versben ezek az igazak főpapoknak neveztetnek. A Didascalia a prófétákat nevezi főpapoknak, az új-szövetségben Krisztus a főpap. A 21-ik verssel a pokol leírása kezdődik, a mely nem annyira zsidó, mint inkább görög színezetű. A büntetés többnyire erkölcsi kihágásaik miatt éri a bűnösöket. Az igazság útának szidalmazói, kik nyelvüknél fogva vannak felakasztva, valószínűleg azok, a kik a keresztyénséget gúnyolták, vagy talán a kik megtagadták keresztyénségüket. A parázna asszonyok a parázna férfiak előtt említettnek (24.). A 33-ik versben azokra gondol az író, a kik a pogány bálványimádásban vettek részt. A 34-ik vers nem világos.

Az új-szövetségi iratok közül a Júdás levelével, különösen pedig Péter II. levelével mutat fel sok hasonlóságot. Így: Péter II. 1, 1. 16—18. 19. h. ö. Péter apoc. 21. v.; Péter II. 2, 1. h. ö. Péter apoc. 10. 21. 22. 28. 34. v.; Pét. II. 2, 7. h. ö. Pét. apoc. 8. 9. v.; Pét. II. 2, 8. 9. h. ö. Pét. apoc. 3. v.; Pét. II. 2, 9. h. ö. Pét. apoc.

21. v.; Pét. II. 2, 10. 14. 17. 20. h. ö. Pét. apoc. 24. 30. 31. v.; Pét. II. 2, 22. h. ö. Pét. apoc. 23. v.; Pét. II. 3, 2. h. ö. Pét. apoc. 30. v. stb. János apocalypsisével nincs semmi rokonságban. A kanonon kívüli iratok közül Hermas pásztor, Henoch apocalypsis, Acta Perpetuae és Acta Thomae-hoz mutat hasonlóságot. Vallásos álláspontja ó-testamentomi, zsidós színezettű, t. i. ós-keresztyéni, a mit eléggé bizonyítanak az ily kifejezések «οὶ δίκαιοι» (5. 13. 14. 20. 27. v.), «ἡ δικαιοσύνη» (22. 23. 28. v.), «ἡ ὁδοὶ τῆς ἀπολείας» (1. v.), ἡ ὁδὸς τῆς δικαιοσύνης (22. 28. v.), «ἡ ὁδὸς τοῦ θεοῦ» (34. v.), ἡ ἐντολὴ τοῦ θεοῦ (30. v.), αἱ υἱοὶ τῆς ἀνομίας, τῆς ἀπωλείας (2. 3. v.). Különösen ós-keresztyén karakterű a gazdagok leírása a 30. és 31. versben, kik vagyonukban elbizakodva, az árvákon és özvegyeken nem könyörülnek, hanem Isten törvényeit megvetik.

A szöveg, szintén fordításban bemutatva, így hangzik:

Péter apocalypsisé.

1. Sokan közölök hamis próféták lesznek és a veszedelemnek különböző utait és tanait fogják tanítani; 2. azok pedig a veszedelem fiaai lesznek, 3. és akkor el fog jönni Isten az én híveimhez, az éhezőkhez és szomjuhozókhoz és a szenvedőkhez és azokhoz, kik ebben az életben lelküket megpróbálgják, és az igazságtalanság fiaai felett ítéletet fog tartani. 4. És tovább folytatva mondá az Úr: «Menjünk a hegyre, imádkozzunk». 5. Mi pedig a tizenkét tanítvány velem menvén, kérők, hogy mutasson nekünk egyet az igaz atyafiak közül: kik a világból elköltöztek, hogy látnók, hogy milyen az alakjuk, hogy mi is fölbátorodva bátorithassuk a minket hallgató embereket is. 6. És midőn imádkozánk, hirtelen két férfi jelenék meg az Úr előtt állva és mi nem nézheténk rájuk; 7. mert arcukról sugár lövelt ki, mint a napból és ruhájuk fényes vala, milyent soha sem látott emberi szem; mert száj nem képes elbeszélni, szív nem megérteni a dicsőséget, a melylyel azok felruházva valának és arcuk szépségét; 8. midőn meglátók őket megrémülénk; mert testük fehérebb volt mint minden hó és pirosabb mint valamennyi rózsa; 9. piroságuk pedig fehérrel volt vegyülve és egyáltalán nem vagyok képes szépségüket elbeszélni, 10. mert hajzatuk dús és virággal fürtözött vala és épen olyan jól illett arcukhoz és vállaikhoz, mint egy nardus virágból és különböző virágokból font koszorú, nagy mint a szivárvány a levegőben: ilyen vala szépségük. 11. Szépségüket látva bámulatba estünk, mert hirtelen jelentek meg. 12. És az Úrhoz menvén mondám: «Kik ezek?» 13. Ő pedig felele: «Ezek a ti atvátokfiaai, az igazak, kiknek alakját látni akarátok». 14. És én mondám neki: «És hol vannak az összes igazak és milyen az

äon, a melyben az ilyen dicsőséggel felruházottak vannak?» 15. És az Úr egy igen nagy tért mutatata nekem, kívül e világon, és e tért fény árasztotta el, a levegőt a nap sugarai ragyogták keresztül, magát a földet pedig hervadhatatlan virágok ékesítették és tele volt jó illattal és pompásan díszlő hervadhatatlan és áldott gyümölcsöt termő növényekkel. 16. A virágzás pedig oly nagy vala, hogy a jó illat onnantól egész hozzánk elhatott. 17. Ama hely lakói pedig fénylő angyalok ruhájába valának öltözve és hasonló vala a helyhez, a hol laktak. 18. Angyalok lebegék pedig őket körül. 19. Egyforma vala mindeniknek a dicsősége, a kik ott laknak és felváltva egy hangon dicséneket éneklének az Úr Istennek, örvendezve ama helyen. 20. Monda nekünk az Úr: «Ez a ti főpapotok, az igaz emberek helye».

21. Azzal szemben azonban láték egy más nagyon pusztá helyet is, a mely a büntetés helye vala és azoknak, kik ott megbüntettek és a büntető angyaloknak is sötét ruhájuk vala, miként a hely levegője. 22. És némelyek ott a nyelvöknél fogva voltak felakasztva; ezek pedig azok valának, kik az igazság útát szidalmazák és alattuk tűz vala, mely lángolt és emészté őket. 23. És egy nagy mocsár vala ott izzó sárral tele, a melyben olyan emberek valának, kik az igazságot elfordították és angyalok sanyargaták őket, mint kínozókat. 24. De mások is valának ott, asszonyok, hajuknál fogva felakasztva amaz izzó sár fölé, ezek azok valának, kik házasságtörésre czífrázták fel magukat; azok pedig, kik a házasságtörés fertelmével piszkolták be magukat, lábuknál fogva voltak felakasztva és fejük abban a sárban volt; és én mondám: «Nem hittem volna, hogy e helyre fogunk kerülni.» 25. És látám a gyilkosokat és bűnrészeseiket egy szűk és gonosz férgekkel megtöltött helyen és kínoztatva amaz állatoktól és görnyedve eme büntetés alatt; a férgek pedig mint sötét felhők sanyargaták őket; a meggyilkoltak lelkei pedig ott állnak vala és nézék gyilkosaik büntetését és mondák: «Óh Isten, igazságos a te ítéleted.» 26. Közel pedig ama helyhez láték egy más szűk helyet, a melyben a megbüntettek vére és bűze folya le és olyan lett ott, mint egy mocsár és asszonyok ülnek vala benne, kiknek a vér nyakig ére s velük szemben sok gyermekek ülének, kiket e nők idő előtt szültek vala és sírnak vala és tűzsugarak szökének ki belőlük és az asszonyok szemeit verdesék; ezek pedig az átkozottak valának, kik teherbe estek és a magot elhajtották. 27. És más férfiak és asszonyok lángban állnak vala félig és egy sötét helyre valának vetve és gonosz szellemektől ostoroztattak és belsejüket el nem pusztuló férgek emészték; ezek azok valának, kik az igazságot üldözik és kiszolgáltatták. 28. És közel azokhoz újra valának asszonyok és férfiak, kik ajkaikat harapdosák és megbüntettek és izzó vasat kaptak szemeikre; ezek azok valá-

nak, a kik szidalmazták és ócsárolták az igazság útát. 29. És velük szemben valának újra más férfiak és asszonyok, kik nyelveiket harapdosák és égő tűz vala szájukban; ezek a hamis tanúk valának. 30. És egy más helyen kavicsok valának, élesebbek mint a kard és mint akármely nyárs, izzóvá téve és asszonyok és férfiak mocskos ruhába öltöztetve hőmpölyögtek azokon, megbüntetve; ezek a gazdagok valának és azok, a kik elbizakodtak gazdagságukban és az árvákon és özvegyeken nem könyörültek, hanem az Isten törvényét megvetették. 31. Egy más nagy és genyvér és forró sárral megtöltött mocsárban pedig férfiak és asszonyok állnak vala térdig; ezek azok valának, kik kamatra pénzt kölcsönöznek és kamatos kamatot követelnek. 32. Más férfiak és asszonyok egy meredek helyről letaszítva estek alá és a kínozók ismét kényszeríték őket a lejtőre felmászni és onnan ismét letaszítottak és nem volt nyugtok ettől a gyötrelemtől, ezek pedig azok valának, kik megfertőztették testüket asszony módra élve; a velük levő asszonyok pedig azok valának, kik együtt háltak, mint a férfi az asszonynyal. 33. És e mellett a lejtő mellett vala egy hely, a mely sok tűzzel egészen meg vala töltve és ott állnak vala a férfiak, kik maguknak saját kezükkel szobrot készítenek Isten helyett és mellettük állnak vala más férfiak és asszonyok korbáccsal és üték egymást és soha sem hagytak fel ezzel a kínzással. 34. És ismét más asszonyok és férfiak valának közel azokhoz, égve és kínlódva és sülve; ezek azok valának, kik az Isten útát elhagyák

Egerházi Lajos.

II. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

TEMETÉS. Halotti beszédek és imák. Írta *Gulyás* Lajos ev. ref. lelkész. Bolti ára 1 frt 20 kr. Kisujszállítás. Nyomtatta és kiadja Szekeres József. 1895. 8r. 165 l. Máté és Lukács evangelisták közösen tanuskodnak arról, hogy Jézus így szólt egy atyja temetésére kéredző tanítványához: «Hadd temessék el a halottak az ő halottjaikat!» A ki a betűhöz ragaszkodik, azt mondhatja: ime Jézusban nem volt kegyelet a halottak iránt! De a ki a lelket keresi, megtalálja azt Megváltónknak a fentebbiekhez fűzött szavaiban: «Kövess engemet és hirdessed az Istennek országát». Vagyis a ki még Krisztust és Istennek országát nem ismeri, annak ez ismeret megszerzése végett ott kell hagynia még halottját is, de a ki már ismeri, annak a Krisztussal kell kedvese koporsója mellett is megállania. E felfogás adja a kulcsot a temetési beszédek megítéléséhez. Mit várunk hát tőlük? Nem a halott émelygős dicséretét, mert nem embereket, hanem a Krisztust kell predikálnunk; nem is a szerető szívek összemarcangolását, mert nem sebezünk, hanem sebeket kötöznünk kell Isten országának minden balzsamával. Tehát eszméltető, termő gondolatokat, Jézus magasztos gondolatait hirdetni és ez által vigasztalást, megnyugvást, reményt nyújtani. Egyes kiváló szellemek már Jézus előtt is belátták, hogy a halotti beszédeknek mi lehet a célja. Perikles híres halotti beszédében az athénei agorán az elhunytak magasztalását mellőzi, «mert — mint mondja — oly dologban, a melynél már az előterjesztés tárgyilagossága iránt is bajos hitet támasztani, nem egykönnyen lehet a szólónak a középútat közmegelegedésre eltalálni». Majd tovább így szól: «Itt nem a sajnálkozó, hanem a fájdalomenyhítő szavaknak van helye». Jól esik tudnom, hogy *Gulyás* Lajos nem tartozik sem a holtakat szertelenül magasztaló, sem az élők szívét elalélásig tépő papok közé. Ő «Temetés»-ében igazi bölcs embernek mutatja magát, mint a kinek van szelleme, tudománya mély gondolatok s eszmék életrekeltéséhez s van szíve és hite a vigasztaláshoz. Mestereit kitűnően választotta meg. A Tompa és Szász

Károly iskolájához tartozik, de iskolás vakság és nyűg nélkül. Szellemének philosophiai mélysége, tudományának biztos és széles alapokon nyugvása megóvjá őt az utánczás veszélyeitől. Az a nyugodtság, melylyel tisztét végzi, mély benyomást tesz; az az erő és határozottság pedig, a melylyel beszédeit megalkotja, kétségtelessé teszi, hogy Gulyás semmit sem mond, a mit előbb szívéen és lelkén át nem szúrne. Gyászszónoklatok tartásához különösebb tapintat s a divinationának magasabb foka szükséges. Ez volt meg pl. a francia *Bossuet*-ben s ez teszi mintaszerűekké és minden idők kincseivé kora legkitünőbb emberei felett mondott halotti beszédeit. Ez szólalt meg nagy hatással a magyar *Medgyesi* Pál siralmas jajjaiban, melyekkel fejedelmek és kiváló hazafiak vesztét zokogta. Ebből a kiváló adományból *Gulyásnak* is jutott. Tudják hívei, mutatják beszédei. Elve (1. 33. l.): «A ki a veszteségei miatt kesergőt nem akarja kétségbeejteni az kerülje a nagyítást és a ki a veszteségei miatt kesergőt nem akarja megbántani, az kerülje a kicsinylést». Ő csakugyan mind a kettőt kerüli. Beszédeiből sok szép axiomát lehet idézni. Példakép ime egynéhány: «Nem akkor vagyunk mi igazán szerencsétlenek, midőn a csapás porba sújt, hanem akkor, midőn a vigasztalás útját nem keressük, vagy keresvén nem találjuk» (25. l.). «Porszemekből áll a kőszikla, cseppekből a tenger és az egyes emberek jelleme együttvéve alkotja a nemzeti jellemet» (67. l.). «A sír csak a boldogtalannak kívánatos nyereség» (47. l.). «A nő lehet szárny, mely az erkölcsiség tiszta és magas légkörébe emel, hol fény és dicsőség ragyog; lehet súly, mely a bűn mély posványába merít el, hol gyalázat és sötétség lakik» (126. l.). A reflexiónak, a bölcselmi iránynak azonban mindig megvan az a veszélye, hogy túlságos fejtegetésre csábítja az embert. Gulyás is beleesik ebbe a hibába s nem mindenütt tartja szem előtt azt a helyes elvet, mit egy beszédeben (XIX.) ekként fejez ki: «A vigasztalást nem a képzelet világából, nem hideg, száraz, mélyelméjű bölcselkedésből igyekszem meríteni». A legtöbbszőr, úgyszólván röptiben megragad egy-egy gondolatot s tagadhatatlanul szépen, de néha kissé hosszasan fejtegeti, úgy hogy a vigasztalásra kevés szó jut. Így definiálja többek között a következő fogalmakat: élet és halál (IV.); képzelet (V.); semmivétel (IX.); temető (X.); világmegvetés, világyűlölet (X.); élet, családi élet (XII.); vigyázat (XIII.); feleség (XV.). Ezek között tulbölcselő s így nem temetési alkalomhoz illő az V. és X. beszéd több szakasza. Ily bölcselkedésre hajlók némely imái is, mint pl. az V. és XIV. beszédben előfordulók. Hogy is írja Pál apostol? «Az én beszédem nem áll emberi bölcseségnek hitető beszédiben, hanem inkább a lelki erőnek megmutatásában». Különösen megszívlelendő e mondas a temető papok által. A beszédek szerkezete jól iskolázott szónokra vall. A gondolatok nem folynak szét, közös cél felé sietnek s mindannyian a fölvetett tárgy megvilágítására szolgálnak. És ez különösebb érdem épen szerzőnél, a ki nem egy alkalmoszerű, ügyesen csoportosított gondolat-halmazt ad, hanem egy-egy fölvetett eszmét tárgyal, melyről egy rövid

halotti beszéd keretében is eleget mondani csak tömör gondolatok czél-szerű elrendezésével lehet. Könnyebb kezelés végett főtételeit néha fel is osztja, mint pl. a VI., XIX. és XVIII. oratiókban. Ez utóbbi felosztása különösen szép. Olykor eltér a szokásos bevezetéstől és bizonyos szaggatott, rhapsodikus felkiáltásokkal kezdi beszédét (II., VIII., IX.). E rhapsodikus menetet aztán mindvégig megtartja, a mi beszédének sajátos színt és jelleget ad. Halotti predikációiban inkább gondolatainak bőségsével, mint homiletikai erejével hat reánk. Így a homiletikai erőt legjobban megpróbáló propositio kitűzésekor meg-megtéved és eltér a szövegszerűségtől, úgy, hogy a textusok, az utolsó predikációt kivéve, nála csak mottók. A beszédek hangja, stylusa dicséretreméltó. Imáiban magasztos, ihletett, beszédeiben nyugodt folyású, de, ha kell, lendületes s olykor költői. Egészben véve a «Temetés» oly íróval ismertet meg bennünket, a ki nem a felületen úszik, hanem mélyrehat, nem szóáradatban gyönyörködik, hanem eszméért lelkesül s ez ma, a mikor a divatos könnyűség az egyházi irodalomban is jelszóvá lett. mindenesetre figyelmetérdemlő szép tulajdonság. — (S. Sz. J.)

A MI URUNK JÉZUS KRISZTUS ÉLETE. Írta *Dupanloup* Bódog, orleansi püspök, a francia akadémia tagja. Magyar nyelvre átírta *Ruschek* Antal, esperes-plébános. — Ismét egy a róm. kath. körből kikerült műről kell megemlékeznünk folyóiratunkban, a mely pedig már címében is ott hordja a «protestáns» jelzőt; de miután a fentebbi című munka a keresztényen újabb vallásos irodalomnak egyik épen olyan klasszikus terméke, mint a minő volt egy más műfajban s egy régebbi korban a Bossuet-é: készséggel szólunk róla s felekezeti szűkkeblűséggel vádoltathatnánk, ha nem tudnánk méltányolni s elismerni benne azt, a mi igazán evangéliumi, valóban «katholikus», «közönséges», mindnyájunknak, kik a Krisztusban hiszünk, üdvösségünkre és épülésünkre való. A 624 lapra terjedő nagyszabású munka bevezetése tárja elénk tulajdonképen szerzőjének a Krisztusról való felfogását. Ez az egésznek teljesen önálló alkotása; mert a főtartalomban Jézus élettörténetét szóról-szóra az evangéliumok szövege szerint adja szerző, tanulmányai alapján az evangéliumi különböző tudósításokat csak chronologiai egymásutánba szedi össze. A szöveg természetesen a Vulgata, a fordítás legnagyobbbrészt a Káldy bibliáé. A bevezetésben (1—185. l.) az ember-Jézusnak remekül megfestett jellemképét kapjuk azzal a czélzattal, hogy e képben mutattassék fel Jézus isteni volta is. Az emberi szív vágyainak, tulajdonságainak lélektani rajzából indul ki a szerző; aztán rámutat az Isten közelében lévő szívre, annak tulajdonságaira és magasabb életére, hogy annál inkább megdöbbsentsen «az eltévedt szívnek» festésével, a mikor az Istentől elszakadt szív csak a maga fékezetlen ösztöneit, nyughatatlan vágyait, bűnös hajlamait kergeti. Ennek az eltévedt szívnek Istenhez való visszatérésére jött el a Krisztus. «Alapos tanulmány által arra a meggyőződésre jutottam, — mondja a szerző, hogy az evangélium csupán az emberi szívért készült»

(23. l.). És munkájának feladatát is abban találja meg, hogy tanulmányozza az Isten csodálatos erejét, a melylyel üdvözít, szemlélje a szeretetet magában a Jézus Krisztusban, vizsgálja a jóság, a szeretet lényegét Jézus szívében, megmutassa minden őszinte szívnek, hogy a Jézus küldetése a szeretet küldetése volt és hogy az érte lángoló hit ez egy szóban összpontosul: hinni a szeretetben! (30. l.) Ennek megfelelőleg szól a Jézus szeretetéről általánosságban, rámutatva azokra a jóslatokra is, a melyekben a próféták szólottak e világmegváltó szeretetről; majd a különböző élelviszonyokban tünteti fel e szeretetet. Jézus szereti a szegényeket, a betegeket, a kisdedeket és a hűnösöket; Ő a szeretet tanítómestere és ez odaadó érzést tapasztalják tanítványai, barátai és ezzel szenteli meg a családi életet. Mind e gondolatok egy-egy fejezetben fejtegetvék s hozzájuk járulnak még: «Jézus evangéliuma», «Jézus elhucszúzik tanítványaitól» és «Jézus visszatér mennyei Atyjához». Ezt a bevezetést a Szent-István-Társulat egy külön kötetben is kiadta a legnagyobb mesterek bibliai tárgyú képeiről készített metszetekkel illusztrálva. E kiadás valóban páratlan, díszével és értékességével. Rafael, Leonardo da Vinci, Guercino, Le Brun, Murillo, Rubens, Jordaens stb. remekei szép másolatokban mint egy gazdag képtárban vannak benne összegyűjtve. Dupanloup munkáját lehetetlen mély benyomások nélkül olvasni. Azt a Jézust mutatja fel, a ki «emberi akkor is, mikor isteni és mindig isteni akkor is, mikor ember» (27. l.). Felsőleges alakjából semmit nem vesz el; de semmit hozzá sem tesz, — az evangéliumok Jézusát állítja élénk s csak az őt körülözönlő glóriának fénysugarait elemzi és bontja szét. Előadása élénk, rendkívül egyszerű, közvetlen, világos; de mélyenjáró és szellemes. Milyen meglepő újsággal magyarázza pl. az I. Kor. : XIII. utolsó versét, mikor azt mondja: «A szeretet a jelen élet jótevő anyja s a jövődők halhatatlan királynője. Még ott az égben is uralkodik, kormányoz és diadalmaskodik a szeretet és pedig egyedül a szeretet. A hit már eltűnik: homálylyal vegyes világossága feloszlik az igazság felhőtlen napjának halhatatlan fényében, mely beragyogja a szent várost. A jövőndölések is eltűnnek visszahozhatatlanul: nincs többé jövő, melyet megénekeljenek s csak az örök nap mindenkor jelen dicsőségét köszönhetik. Magát a reményt is feltartóztatják a mennyei Jeruzsálem küszöbén, helyet kell adnia a legfelsőbb Jó teljes, békés, tökéletes birtoklásának» stb. (115—116. ll.). Egyike a legremekebbül megírt fejezeteknek a «Jézus evangéliuma», a mint ennek tartalmát és előadási módját jellemzi. «Csak Isten tudott az emberi élet aprólékos dolgai közé így, ennyi jósággal leszállani», mondja a 144. lapon és folytatja: «Csak az Isten feledheti el magát annyira, hogy egyedül reánk gondol. Csak az Isten alkalmazkodhatik minden hasonlataiban, példázataiban, egész beszédében hozzánk, azért, mert nagybecsüli, hogy meghallgassuk és megértsük tanítói szavát». «Így beszélni, az őnmaga által alkotott s az embernek ajándékozott nyelvet ennek tanítására így felhasználni, nyelvén így érteni szinte elérhe-

tellen foka a szeretetnek. Mert az evangéliumban kivétel nélkül minden az emberiség érdekében történik, még a szavak formája és megválasztása is.» Szerző nemes felfogása és remek előadása mellett szinte feledjük, hogy egy orleansi püspök munkáját olvassuk, ha itt-ott nem fordulna elő egy-egy olyan megjegyzése, a mely a specialis római dogmatikára vall. Így a 93. l. 1. kikezdése, a melyre azt jegyezzük meg, hogy Jézus a bűnösökért nemcsak imádkozott, hanem éretük munkálkodott is; az egyháznak is tennie kell és nem önmagának lenni bizonyos bűnök istápolójának; vagy a 96. lapon, a hol a felesleges jócselekedetek vannak hangsúlyozva stb.; az úrvacsora = az oltári szentség lakomája stb. Ez a dogmatikus tendencia aztán félrevezeti a tisztá, helyes magyarázásban s különösen a munka függelékében adott exegesisénél látszik meg sok helyütt a scholastikus casuistika. A fordítás, illetőleg az átdolgozás kitünő s annak a gyakorlott tollára vall, a ki maga is már több kiváló s önálló munkával gazdagította a magyar irodalmat.

SVÁJ CZ ÁRVAHÁZAI. Tanulmány. Írta *Brocskó Lajos*, a budapesti prof. orsz. árvaház igazgatója. Ára 1 korona. E munka jóvedelme a prof. orsz. árvaház javára fordítatik. A mű első részében azokat a tapasztalatait írja le szerző, a melyeket svájci tanulmányútjában szerzett az ottani árvaházak körül; míg a második részben két terjedelmesebb értekezést közöl e czímeken: «Árvaházakban vagy családokban neveltessenek-e az árvák?» és «Árvaházi nevelés». Az első részben a szemlélet közvetlenségével beszél el szerző Svájcban nyert benyomásait; ismerteti a különböző árvaházak külső és belső berendezéseit, nevelési módszereit, óra- és napirendjét, kormányzati szervezetét, anyagi viszonyait stb. Egyszerűen, tárgyilagosan, de igen tanulságosan, csak leír; hogy aztán szerzett tapasztalatai alapján a külön értekezésekben fejtsse ki az árvák neveltetése felől megérett gondolatait. Szerző egészen gyakorlati okok alapján az árvának árvaházakban való neveltetése mellett szól, czáfolja azokat az ellenvetéseket, a melyeket az árvaházi nevelés ellen sokan felhoznak s reámutat annak a képzésnek milyenségére és mennyiségére, a melyben az árvák részesülnek. Egész melegséggel ír s bizonyos eszményi álláspontról szól az árvaházi szellemről; de megemlíti ama nehézségeket is, a melyekbe az ilyen szellem megteremtése ütközik. Az árvaházi nevelésről szólva, mint teljesen czéltévesztettet, elítéli a tömegnevelést, mely tönkreteszi a gyermek egyéniségét; jobbnak tartja a csoport- vagy a családrendszert, de nevelési szempontból a leginkább célravezetőnek a vegyesnemű rendszert, mint a mely Svájc 18 városi árvaháza közül is 12-ben van gyakorlatban, ez a családias élet meghonosításának legtermészetesebb módja. E rendszer keretében fejtegeti a vallás erkölcsi, az értelmi és a munkára és önállóságra való nevelést; szól az árvák közönyéről, a fegyelemtartásról, a testi nevelésről (a lakóház és berendezése, az ételmezés, a ruházat, a munka és szórakozás és az egészségápolás) és végül az árvaház és hatósága közötti viszonyról. Minden kérdés tárgyalásánál meglátszik a jól

képzett és gyakorlott paedagogus, kinek megérlelt, a tapasztalatok által megtisztított nézetei vannak; de a ki ezek mellett érzékkel bír amaz eszményibb célok iránt is, a melyeket az árvák nevelőjének mindig szem előtt kell tartania. Az egész tanulmány igen érdekes s méltán tarthat igényt arra, hogy nagyobb s szélesebb körben is ismeretessé váljék.

TANULMÁNYOK AZ ANYAKÖNYVI ÜGY TERÉN. Németországi útjában szerzett tapasztalatai alapján közzéteszi *Sztehlo* Kornél. Ára 40 krajczár. A Hornyánszky czég kiadása. — Az egyházi, különösen pedig a házassági jog terén kiváló jogász, — a kinek a polgári házasságról írt tanulmányát irodalmi társaságunk bocsátotta volt közre s a mely annak idején méltó feltűnést keltett, — az igazságügyi minister által a házassági és anyakönyvi törvény végrehajtása alkalmából készíftendő rendeletekhez szükséges tanulmányozás céljából Németországba kiküldetvén, most e tanulmányában bocsátotta közre ott a helyszínén nyert tapasztalatait az anyakönyvvezetést, a házasságok kihirdetését, megkötését, továbbá a felmentések körüli eljárást, valamint egyáltalában az anyakönyvi törvényvel kapcsolatos bírósági eljárást illetőleg. Célja az, hogy tájékoztassa a törvény végrehajtásával megbizott kormányt, a törvényhatóságokat, községeket s az egyes könyvvezetőket a felől, hogy mikép működik az anyakönyvi hivatal egy modern culturállamban. Szerző első sorban magát a berlini központi kezelést tanulmányozta s tapasztalatait a mi törvényeink intézkedéseivel párhuzamosan írja le, hogy így a közvetlen összehasonlítás által egyszerre szemléltesse az eltéréseket és mindjárt elmondhassa bíráló megjegyzéseit is. Szerző a kihirdetésekre nézve előnyt ad a központi kezelésnek az egyes előjárásoknál tervezett kihirdetés felett. Berlinben jelenleg van 17 anyakönyvi hivatal, a legkisebbnek a lélekszáma 73,533, a legnagyobbé, a VI-iké 130,306. Mindenik hivatal élén van egy anyakönyvvezető és egy neki koordinált helyettes, mellettük 3—4 irtok s egy hivataliszolga. Rendszerint az anyakönyvvezető végzi a házasságkötéseket és a helyettes a születési és halálozási bejegyzéseket. Megjegyzi azonban szerző, hogy a nagy apparatus és a nagy költség mellett is (1894-ben Berlinben a kiadás volt 275,960 márka, a bevétel 24,660, a többletkiadás tehát 251,300 márka) fordulnak elő szabálytalanságok és oly kiigazítások, a melyeket a törvény meg nem enged. Szerző sok kiigazítást látott a lap szélén is, a mely a felek által nem volt aláírva. (Jó tanulság ez nekünk!) Azután részletesen közli a «Standesamt» hivatalos teendőit, a melyek keretében az egész eljárás leírását is adja. A német anyakönyv jegyzőkönyvi alakban van felvéve, a mi tabellaris anyakönyveinknek azonban nagy előnye e felett a könnyű áttekinthetőség és a kitöltés könnyebb kezelése. Az új magyar anyakönyvek a jegyzőkönyvi és tabellaris rendszernek szerencsés combinatiói lesznek s szerző szerint tökéletesebbek leendének a német és franczia anyakönyveknél. Rendkívül érdekesek s tanulságosak szerző közvetlen tapasztalathól merített megjegyzései. Így a többek között az, hogy Poroszországban az

anyakönyvvezetőknek házasságkötéseknél nem szabad alkalmi beszédeket tartaniok, a mit a casseli főkörmányzó azzal indokolt meg, hogy a nép ne gondolja, hogy már most az egyházi esketés feleslegessé vált; a kormány azzal, hogy a polgári házasságkötést a legegyszerűbb szerződési formába szorítja, azt a tudatot akarja a közönségben megérlelni, hogy a polgári házasságkötés az állami közeg előtt voltaképen csak az állami rend érdekében megkívánt oly cselekvés, mely által a házasság jogilag létrejön ugyan, de ennek vallási és ethikai jellege nem lévén, a felek, a kik ezt keresik, a házasságkötésben már ezen polgári actus egyszerű jogügyleti természete által is a lelkész előtti utólagos házasságkötésre utaltassanak (17. l.). Szerző, igen helyesen, az anyakönyvvezetők részéről is kívánatosnak tartja, hogy a házasságkötéseket kissé ünnepélyesebben s ne a berlini minta szerint végezzék. A születések és halálozások bejelentését szerző a bábákra és halottkémeke kívánja bízni és pedig akként, hogy ezek előzetes bejelentést adván, meg volna a lehetőség arra is, hogy a bejelentésre kötelezett esetleg pénzbírsággal is rászoríttatnék kötelessége teljesítésére stb. (21. l.) Azután meglátogatott szerző két falusi anyakönyvvezető hivatalát is. Ezekről is részletesen referál; majd megnézte a casselit, a melyet mintaszerűnek mond. (Fentartási költsége 5070 ft.) A három meglátogatott hesseni falu «paraszt» anyakönyvvezetését azonban annál primitivebbnek találta (24. l.). «Az anyakönyvekben van elég hiba, sok kiigazítás és törlés.» «Heiligenrodhan láttam, — mondja, — hogy milyen lenne az anyakönyv a mi falvainkban, ha ott a paraszt bírónál intelligensebb anyakönyvvezetőket nem alkalmaznánk.» (26. l.) A Niederkaufungenben szerzett tapasztalataiból kiindulva nem tartja helyesnek, hogy nálunk oly vidékeken, hol kevés az intelligentia, nagyobb anyakönyvvezetői köröket létesítettek és több község részére egy anyakönyvvezetőt neveztek ki. «Inkább kevesebb intelligentia, de kisebb körre terjedő anyakönyvi hivatal.» Lipsceben, hol öt anyakönyvi hivatal van, talált a leg-tökéletesebb viszonyokra. Még egyházi és iskolai czélokra való úrlapok is voltak az anyakönyvvezetőnél. Az irattárnok 180,000 lélekszámmal bíró kerületének minden lakójáról öt másodperc alatt meg tudja mondani, mikor született, mikor és hol lépett házasságra s mikor halt meg. Ezt a nyilvántartást egy, ú. n. Zettelrepertorium segítségével gyakorolja. Részletesen közli szerző Lipcse mult évi költségvetéséből a «Standesamt» költségeit, a melyek szerint az anyakönyvi hivatal Lipsceének évenként 43,584 frtjába kerül és hogy megvilágítsa egy német fővárosi Standesamt tevékenységi körét, adja a drezdai anyakönyvi hivatalok (kettő) által az 1893. évben végzetek hivatalos kimutatását. Az észleletek eredményét összegezve azt mondja, hogy az anyakönyv vezetése a fővárosban és egyáltalában minden nagyobb városban, mely a 20,000 lélekszámot meghaladja, egy oly anyakönyvi hivatal szervezését igényli, a mely kizárólag csak anyakönyvi teendőkkal foglalkozik. S miután Európa legtöbb államában az anyakönyv költségeit csaknem kizárólag a községek viselik, nálunk

is méltányos lesz, hogy a község viselje e költségek egy részét; mert nincs Európában ország, a hol az állam az anyakönyvi ügyre annyit áldoz, mint Magyarország. A fővárosra nézve 3—4 anyakönyvvezető hivatal felállítását ajánlja. Az államiság érvényesülését látja az anyakönyvvezetés államosításában s kiemeli, hogy a kormánynak különösen a nemzetiségi vidékekre kell megkettőztetett figyelmet fordítania; de egyszersmind arra is ügyelnie, hogy közegei a nyelvi kérdésekben tapintatosan járjanak el és «egyes sovíniszták rosszul alkalmazott hazafiságból az új állami intézmény és ezzel a magyar állam iránti ellenségeskedésre tápot ne szolgáltatassanak». A teljesen napi kérdéssel foglalkozó rendkívül érdekes tanulmányra e bő kivonattal csak fel akartuk a figyelmet hívni és csak még azt jegyezzük meg, hogy úgy elvi álláspontjával, mint gyakorlati megjegyzéseivel teljesen egyetértünk.

b) Külföldi irodalom.

Ehrhardt, DER GRUNDCHARAKTER DER ETHIK JESU im Verhältniss zu den messianischen Erwartungen seines Volkes und zu seinem eigenem Messiasbewusstsein. Freiburg i. Br. und Leipzig 1895. (Mohr), VIII., 119 l. Ára 2 márka. Érdekes, hogy ez időszert épen a német tudósok fiatalabb nemzedéke az, a mely az őskeresztység tanulmányozására fordítja figyelmét. A mű két részben tárgyalja «a későbbi zsidóság fejlődése által fölállított ethikai problémát» (1—42. l.) s annak a «Jézus által való megoldását» (43—119. l.). Megjegyezzük azonban, hogy szerzőnek az első részben adott fejtegetéseit nem oszthatjuk, mert szerintünk a Jézus által megoldott ethikai problema nemcsak a későbbi zsidóság, hanem az egész zsidó nép élete és története által volt feltételezve és elkészítve. Szerintünk helyesebb lett volna levezetni az ethikai problémát Izrael népének az Istenhez való viszonyából s különösen e népnek a theokratiai királyságról alkotott képzetéből. A 2. részben mindenekelőtt Krisztus igehirdetésének alaptényét (45—72. l.) tárgyalja, azután Jézusnak Istenhez való viszonyát, ethikájára vonatkozó különös jelentőségében (72—86. l.), majd Jézust és a messianismust (86—107. l.) s végül az új messianistikus ethikát (107—115. l.). Egy rövid befejezésben (117—119. l.) összefoglalja tanulságos fejtegetéseinek eredményét. Jézus egyrészt hangsúlyozza a földöntúli élet boldogságát, de másrészt már e földi életben is kívánja «a jónak gyümölcseit»; hangsúlyozza továbbba, hogy az ő királysága felülről való s mégis másrészt egy socialis messiási országot is kíván, úgy, hogy ethikája egyrészt messianistikus és transcendens, másrészt «az ő országa a javak java, a mely már itt e földön az érzéki javak viszonylagos értékével szemben bennünk és általunk valósul». Ehrhardt szerint Jézus ethikája «csak formájára s nem benső lényegére nézve messianistikus ethika», a melynek állandó themája «az érzékfölöti jónak közlése az égyesekkel». Főhibája szerző művének az, hogy semmit sem tud Jézus

szenvedéséről és haláláról, a szenvedő és kiengesztelő Messiásról, a kereszt gyalázatáról, tragikus küzdelmeiről és Jézusnak cselekvő és szenvedő engedelmességéről általában, mely vallásos-ethikai főfogalmak nélkül Jézus etikájának egységes felfogásáról és megértéséről szó sem lehet. Azt a gondolatot sem tudta kellőleg kidomborítani, hogy miként valósulnak meg Izrael messiási reményei Jézus etikájában. Irálya kissé nehézkes és elvont, a mi azonban egy németül író «párisi theol. docens»-nél könnyen érthető.

Braig, DIE FREIHEIT DER PHILOS. FORSCHUNG in kritischer und christlicher Fassung. Freiburg 1. Br. 1894. XII., 64. l. Ára 1 márka. Mind e mai napig fentartotta magát a középkornak a mesék körébe való ama hagyományos felfogása, a mely szerint a philosophia tisztán a természetes emberi értelem jogkörébe tartozik. Ép azért a középkor pápas egyháza az értelemnek vezérére a kijelentésben, az általa recipiált idegen philosophiának vezérére pedig a theologiában, már t. i. az őskeresztyén dogma-rendszerben látta. Ezzel szemben az újabb philosophia emancipálta magát a theologia befolyása alól, a minek természetes következménye az volt, hogy a maga spekulatív kísérleteiben egyeduralomra emelte a Kant által teljesen izoláltan felfogott emberi értelmet. Nem csudálkozhatunk tehát azon, ha ma is igen sokan épen a philosophia érdekében hangsúlyozzák annak a keresztyénséggel, mint történeti világhatalommal és életforrással való összeegyeztetését. Mi is valljuk, hogy egy keresztyén theistikus világnézetnek a megalkotása, azzal a czéllal, hogy a természet s a történelem élethatalmai megmagyaráztassanak: fogja képezni a jövő philosophiának megoldandó feladatát. Szerző is idézett művében a keresztyén philosophia jogosultságát vitatja s határozottan visszautasítja azok nézetét, a kik szerint a ker. philosophia «ein Unding und der Existenz unwerth» volna. Fejtegetéseit egyrészt Kant «szabad philosophiájára», másrészt a vatikáni zsinat idevonatkozó határozmányaira alapítja. Kant philosophiájára vonatkozólag szerző megjegyzi, hogy nála az értelem teljes autonómiája még a theologiai dolgokra is kiterjed, a miben Braig «a gondolkodás erőszakodását» látja; mi mellett úgy találja, hogy a königsbergi philosophus a történelem iránt sem volt igazságos, mivel az emberi értelemnek olyan apriori képességeket tulajdonít, a melyekkel az nem bír s neki olyan jogokat biztosít, a melyek ismeretelméleti alapon be nem igazolhatók. A másik oldalról különbséget vesz föl a hit és tudás, a természetes értelemről s a természetfölötti kijelentésből eredő ismeret között, mely különbség úgy a történelem által igazolt, mint a lélek életében mélyen gyökerező s kimutatja, hogy különösen a vatikáni zsinat volt az, a mely az egyházi álláspontnak megfelelőleg megvédelmezte a bölcsélet szabadságát egyoldalú philosophémákkal szemben. Az egyházi kath. álláspont nem azt mondja: «crede», hanem «cave» s a keresztyén philosophiának ép annyira szüksége van a szabad vizsgálódásra, mint bármely más tudománynak. Mi szerzővel egyezünk a keresztyén irányú bölcsélet

szabadságának és önállóságának hangsúlyozásában; de ker. philosophia alatt nem értjük a természeties értelem egyházas nyilvánulását, hanem igenis a Krisztus szellemében újjászületett és megvilágosított értelem tevékenységét. Mást ért tehát ker. philosophia alatt a pópás s mást a prot. theologus. A mai alanyias ismeretelméleti és pszichológiai álláspontokkal szemben ideje volna a philosophia terén is a Krisztus igéjében gyökerező keresztyén álláspontnak hathatósabb érvényesítése.

Riehl, RELIGIÖSE STUDIEN EINES WELTKINDES. Stuttgart, 1894. IV., 472 l. Ára 6 márka. Szerző nem annyira rendszeres egymásutánban és teljességgel, hanem inkább aphoristikus essay-szerű alakban több általánosabb érdekű dogmatikai, ethikai-socialis s egyházi-istentiszteleti kérdést fejteget idézett művében. Egyes fejezeteinek címei p. o. ezek: «A halál uralma s az örök élet», «Az ember, mint az Isten s az Isten, mint az ember képmása», «Krisztus a művészetben és a történelemben», «Vallás és socialismus», «A polgári esketés s az állam kötelességei», «Prot. egyházi zene», «Az egyházi beszéd», «Az egyházak restauratiója» stb. Az a nyugodt, előkelő és szellemes hang, mely e fejtegetéseken végigvonul, nagyon vonzóvá teszi Riehl művét. Átérzi az ember, hogy itt egy érett ker. vallásos-erkölcsi világnézettel van dolgunk, mely azonban egyúttal mélyreható és sokoldalú világismerettel is párosul. Ha «Weltkind»-nek nevezi magát, úgy annak értelme nem lehet más, mint az, hogy szilárd hittudata s keresztyén vallásos-erkölcsi meggyőződése mellett is finom érzéke van a világ s az ember és a szépnek és nemesnek élvezete iránt a tudomány s a művészet terén egyaránt. S ezt az érzületét és örömteljes világias hangulatát ügyesen is tudja kifejezni és másokkal közölni. A «Weltfreudiger Glaube» cz. fejezet, mint a valódi ker. optimismus egyik legszebb nyilvánulása, a műnek legsikerültebb fejezetéhez tartozik. A mű közelebbről a theologust is érdekelheti, mivel kulturhistoriai fejtegetéseit a multnak bizonyosságaival világítja be s ker. vallásos meggyőződésére alapítja. Hogy a kulturtörténetíró eredetileg theologus volt s aztán a theológiától s a lelkészi pályától hovatovább elfordult, ügyes pszichológiai finomsággal tapasztalati alapon van elbeszélve a műben, a melyet maga a szerző is «Geschwisterkind»-nek nevez «Die Familie» és «Die deutsche Arbeit» cz. művei mellett. Szeretnők, ha a «világ» minden «fia» ily érett ker. meggyőződéssel, őszinte nyíltsággal s emberies érzülettel volna megáldva.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1895. május 1-től 1895. június 1-ig befolyt összegek
kimutatása:**

1. Pártfogói alapítványuk után befolyt 5%-os kamatot fizettek:
1895-re: A pozsonyi ág. ev. egyház.

2. Alapító tagok alapítványi kötvényei után befolyt 5%-os kamatok
1895-re: Barsi ág. ev. egyház. Búd-Szent-Mihályi ref. egyház. Hódmező-Vásárhelyi főgymnasium tanári kara.

3. Alapítványát 100 frttal befizette: Özv. gróf Teleki Sándorné.

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1893-ra: Nagy István harasztosi ref. lelkész. Vass Tamás marosvásárhelyi ref. lelkész. Egey Ferencz krassói földbirtokos. **1894-re:** Vass Tamás marosvásárhelyi ref. lelkész. Egey Ferencz krassói földbirtokos. Poór Endre makói gyógyszerész. Dr. Borotvás Dezső makói orvos. **1895-re:** Gaál Lajos bodméri ref. lelkész. Ifj. Zsoldos Benő sárospataki ref. theologus. Tóth Gábor szabadszállási ref. lelkész. Szikszóvidéki ref. lelkészi kör. Poór Endre makói gyógyszerész. Dr. Borotvás Dezső makói orvos. Szöllősy Antal makói ref. lelkész.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak: 1893--1894-re: Rigó Lajos bihari ref. lelkész. **1894--1895-re:** Kardos Károly mármaroszigeti tanár. **1895-re:** Borsos Sándor kolozsi ref. lelkész. Sáros-Zempléni ág. ev. esperesség.

6. Könyvekért: Kardos Károly mármaros-szigeti tanár (1 frt). Pieler Máttyás ev. lelkész (1 frt 20 kr.). Scherffel Nándor ev. lelkész. (két példány Drummond 2 frt 50 kr.)

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1894-ik évre szóló monográfia-illetménye a legközelebből hagyta el a sajtót. E munka Drummond Henrik glasgowi tanárnak: Természeti törvény a szellemi világban cz. világhírű műve. Fordította Csizmadia Lajos lepsényi ref. lelkész, föltülvizsgálta dr. Szabó Aladár bpesti theol. akad. tanár. A mű bolti ára 1 frt 50 kr.; de a Társaság pártoló (3 frt évdíjas) tagjai, ha a művet egyenesen a társaság titkáranál (IX., Csepelrakpart 7. sz., II., 9.) rendelik meg, 1 frt kedvezményes árért kaphatják meg.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadásában megjelen-
tek s Hornyánszky V. könyvkereskedésében Budapesten, (Akadémia
bérháza) kaphatók:

1. **Zsilinszky Mihály**: A linczi békekötés története. Ára füzve
3 frt 20 kr.
2. **Szeremley Sámuel**: Szőnyi Benjámín és a hódmezővásár-
helyiek. Ára 1 frt 80 kr.
3. **Károli-Emlékkönyv**, szerk. **Kenessey B.** Ára 1 frt 20 kr.
4. **Zsilinszky Mihály**: A magyar országgyűlések vallásügyi tár-
gyalásai II. és III. kötet. A II. kötet ára 4 frt, a III. kötet ára 4 frt.
5. **Révész Kálmán**: Százéves küzdelem a kassai ref. egyház
megalakulásáért. Ára 80 kr.
6. **Sztehlo Kornél**: A polgári házasságról. Ára 20 kr.
7. **Szász Károly**: A prot. egyház viszonya a társadalmi kér-
désekhez. Ára 20 kr.
8. **Fejes István**: A prot. egyház feladata tekintettel a jelen
egyházpolitikai és társadalmi kérdésekre. Ára 20 kr.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság népies kiadványaiból,
az első sorozat I—X. füzetben megjelent és kapható. És pedig:

- I. **Az ócska biblia**, írta **Forgács Endre**.
- II. **A galyarabok története**, írta **Marton Sándor**.
- III. **A Barkóék árvája**, írta **Csegey Gusztáv**.
- IV. **A vízőlön stb.**, írta **Bitay Béla**.
- V. **Bethlen Gabor fejedelem**, írta **Vajda Ferencz**.
- VI. **A talált gyermek**, írta **Jámbor Lajosné**.
- VII. **A vége jó minden jó**, írta **S. Szabó József**. **Az igaz és
hamis gyöngy**, írta **Sz. Kiss Károly**.
- VIII. **Huszár Gál**, írta **Thury Etele**.
- IX. **Dévai Biró Mátyás**, írta **Budai János**.
- X. **Testamentum**, írta **Kecskeméthy István**.

Egy-egy füzet ára 4 kr., kivéve a VII. füzetet, a mely 6 kr.

E füzetek kívánatra utólagos elszámolás mellett a Társaság
főbizománya: **Hornyánszky Viktor** könyvnyomdatulajdonos és könyv-
kereskedő által (Budapest, Akadémia-u.) bizományba is küldetnek a
lelkész és tanító uraknak. 10 füzetnél kisebb megrendelés azonban
nem bérmentesíthetik.

A népies kiadványok mellett a Társaság tagjai s általuk a nagy
közönség pártfogó figyelmébe ajánljuk a **M. Prot. Irodalmi Társaság
valláserkölcsei felolvasásai** ezímen megjelent következő munkákat:

- I. **Dr. Pulszky Á.**: A felekezetek szerepe az államéletben. Ára 10 kr.
- II. **Dr. Csiky Kálmán**: Művelődéstörténeti rajz a hit és babona
multjából. Ára 20 kr.
- III. **Petri Elek**: A vallás szerepe a mindennapi életben. Ára 10 kr.
- IV. **Kenessey Béla**: Női jellemképek a bibliából. Ára 20 kr.
- V. **Szász Károly**: A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság
közelebbi feladatairól. Ára 10 kr.

E felolvasások egy kötetben is megkaphatók. Az öt felolvasást
egybefoglaló kötet ára **60 kr.**

N. 530.

VII. évfolyam.

1895.

7. füzet.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1895.

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK :	Lap
1. A belmissió eszmei szempontból. <i>Szabó Aladár</i>	381
2. A buddhizmus és a keresztyénség. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	396
3. A halhatatlansági eszme története. <i>Paulik János</i>	406
4. Adalékok Pathai P. Sámuel püspök életéhez. <i>Földváry László</i>	423
II. IRODALMI SZEMLE :	
a) Hazai irodalom	434
b) Külföldi irodalom	437

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság szellemi ügyeit érdeklő küldemények *Szöts Farkas* titkárhoz (Budapest, IX. kerület, Pipa-u. 23.), a tagsági díjak *Bendl Henrik* pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendők.

A Társaság tagjait tisztelettel kérjük, hogy tagsági díjaikat minél előbb beküldeni sziveskedjenek.

A tagsági díjak nyugtázása nyilvánosan történik a Szemle borítékján; a tetemes postaköltség megkímélése céljából sem egyeseknek, sem testületeknek külön nyugtatványt nem küldünk.

Kivonat

a Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: a) pártfogók, b) alapítók, c) rendesek, d) pártolók és e) segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5°/_o-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók és rendes tagok a Protestáns Szemlét és a monografiákat; a pártoló (3 frtot fizető) tagok pedig a Protestáns Szemlét.

A BELMISSIO ESZMEI SZEMPONTBÓL.

Ein Triumph des modernen Christenthums ist die innere Mission.

Luthardt.

Hogy mi a belmissió, e kérdésre akarok feleletet adni eszmei szempontból. Azt hiszem, nem soká kell magyarázgatnom, hogy miért fogtam e feladat megoldásához. A kérdésnek két része van. Elég fontos tárgy-e a belmissió, hogy vele tudományos szempontból foglalkozzunk, ezt kérdezhetjük először? A felelet egyszerű és határozott s így fejezhető ki. A belmissió kérdése égető kérdés. Egyenesen kényszerítve vagyunk a vele való foglalkozásra. Az egyházi sajtó mind többször emlegeti. S legutóbb a protestáns püspökök mint védő, mentő, s eddig nem ismert virágzásra segítő eszközt ajánlották.

De hát nem helyesebb-e a belmissióval, ha már egyáltalán foglalkozunk vele, kizárólag gyakorlati szempontból foglalkozni? Erre a következő választ adhatjuk. Először is megjegyezzük, hogy nagyon természetesen a belmissióval főként gyakorlati szempontból kell foglalkoznunk s hiába írjuk meg a belmissió elméletét, ha nem végzünk valamely belmissiói munkát s időt, pénzt és erőt nem áldozunk valamely belmissiói cél elérésére. Másodszor megjegyezzük, hogy mikor eszmei világításban tün-
tetjük fel a belmissiót, a gyakorlati életre, a belmissiói tapasztalatokra is tekintettel leszünk. Egy részt a tárgy kiválóan gyakorlati volta, más részt a helyes tudományos felfogás is egyenesen szükségessé teszi ezt. Azt azonban, hogy kiválóan eszmei szempontból foglalkozzunk vele, a gyakorlati élet terén mutatkozó zűrzavar teszi szükségessé. Némelyek ugyanis azt mondják, hogy eddig is megtettek mindent, a mit újabban a belmissió nevében követelnek. Mások meg feleslegesnek, sőt veszedelmesnek tartják. Ismét mások szívesen vennének belőle egy szemernyit, de — a mint mondani szokták — túlzásba menni nem szeretnének. Vannak, a kik összetévesztik a cura pastoralissal vagy az evangelizációval. Mások gyanuval fogad-

ják, mert nem tudják megítélni, miért van szükség ily új jelszóra: belmissió a szokottabb: egyház, egyházi élet, egyháziasság helyett. Ime, a vélemények zürzavara. És nincs kétség felőle, e zürzavarba rendet, az uralkodó homályba világosságot csak eszmék vihetnek. Hogy e világosságot megtaláljuk, a keresztyén-ség Alkotójához kell fordulnunk. Abba a termékeny korba kell visszazállanunk, a melyben a keresztyén eszmék oly tündöklő fényvel ragyogtak s az eszmék tüzeiben kell megpróbálnunk a belmissiót. Jól meg kell hányunk-vetnünk, hogy mi is hát igazában a keresztyénség, a keresztyén egyház feladata? Meg kell vonnunk a határvonalakat az igazi keresztyénség s annak terjedési módszere közt egyfelől s a névleges keresztyénség közt másfelől. Így tűnik ki majd világosan, hogy mi a belmissió s miként viszonylik a keresztyén egyháznak a Szent Irás s maga az Úr által kijelölt feladataihoz. Egyszersmind, ha helyesen kifejtjük a belmissió fogalmát, azokat a dolgokat is helyesebb világításban látjuk majd, a miket a belmissióval össze szoktak téveszteni.

I.

Miért jött a Jézus Krisztus e világra? Hogy az embereket a bűn, halál és kárhozat rabságából megszabadítsa s az Isten országát megalapítsa, ezt feleli a keresztyén hittudat, mely keresztyén tapasztalatokra támaszkodik. Az Isten kegyelme, mely a Jézus eljövetele előtt is hatott, a maga egész teljességében jelent meg az Idvezítőben. Az Isten Fia magasabb, isteni életet hozott. Behatolt az emberiség holt földébe, s az ő halála által idves-séget szerzett, mely az ő feltámadása által lett nyilvánvalóvá. *Krisztus váltságáhalála és feltámadása, e két elválaszthatlan tény lett az apostolok ígehirdetésének főtartalma, az oszlopok ezek, a melyeken a keresztyén egyház felépült.*¹

Ez ellen az evangéliom ellen a világ ma is tiltakozik s pedig ép oly hévvel, mint a hogy akkor tiltakozott, a mikor az apostolok a megfeszített és feltámadott Krisztusról szóló evangéliomot először hirdették. Tiltakozásának oka tudatlansága, a sötétség, mely körülveszi. Az Isten Lelkét be nem fogadta s épen azért az Isten dolgait nem érti. Épen azért a Krisztus híveinek nem lehet az a feladata, hogy az evangéliomot a világ előtt tetszetőssé tegyék s úgy átalakítsák, hogy azt akarki is, bűnbánat nélkül, gonosz szívének átalakítása nélkül is meg-

¹ Orelli: «Die Unwandelbarkeit des apostolischen Evangeliums.» Basel, 1879. 8. l.

értse. Az ilyen megpuhított evangéliom senkit sem idvezít, senkit igazi keresztyén munkára nem indít s csak arra jó, hogy az emberek hitelenségüket, önzésüket és igen gyakran nyomorúságos erkölcsiségüket vele takargassák. A közkeletű, gyakran egy csomó keresztyén kifejezés mázával bevont hamis evangéliomokat saját eredménytelenségük ítéli el. Szerzőik hiába hivatkoznak a *mai* tudományra. A *mai* tudomány egyes tételei egytől-egyig mind csupa régi hitelenséget takarnak. Nincs olyan a *mai* tudomány nevében hirdetett hitelenség, a mi ellen az apostolok ne küzdöttek volna. A hitelenség fő tétele ez: a Jézus közönséges ember volt. E tételt némelyik hitetlen nagyon gorbán fejezi ki, másik bevonja a Jézust több-kevesebb fénysugárral. Épen így volt az a régi időben is, mikor az apostolok azt hirdették, hogy az Isten megjelent testben. Az Isten által véghezvitt isteni ténny semmiféle tudomány meg nem döntheti, s a mi ama tény ellen zúdul, nem is tudomány, hanem csak gyarló vélemény.

Az igazi tudomány, a mikor teljesen kiforrtja magát, megigazítja ama tévedéseket, melyeket alakulása egyes stadiumaiban tökéletlensége és egyoldalúságából kifolyólag elkövetett. A tudomány a mint a tárgyakat és lényeket vizsgálta, tényleg sokszor hajlandó volt az embert nagynak, szinte tökéletesnek tartani. Úgy tűnt fel a vizsgálódó lélek előtt, hogy az ember egy óriási oszlop csúcsponyján áll. A tudomány látta, hogy az ásványok a bennök működő csodálatos erők daczára, élettelenek. Látta továbbá, hogy a növények, bár élet van bennök, nagyon tökéletlenek, mert a legfenségesebb életjelenség t. i. a szellemiség nélkül szükölködnek. A növények e nagy hiányát kipótolja az állatvilág. Épen azért az állatok, daczára szellemiségök korlátolt voltának, úgy tűntek fel az ember előtt, mint a melyek a lények sorozatában a növények és kivált az ásványok fölött messze magasan állanak. Már most nem csoda, hogy az ember látva, hogy úgy testi mint lelki életére nézve kiválóbb, mint a növények és állatok milliói együtt véve: csak dicsőségéről, nagyságáról és hatalmáról tudott áradozni. Ez áradozással szemben a keresztyén hittudat mindenkor és mindenütt határozottan azt hirdette, hogy az ember bűnös, erőtelen, tehetetlen, nyomorult. Minél jobban kirészletezte a tudomány az ember dicsőségéről szóló felfogást, minél gazdagabb lett az ember ismeretekben: annál kibékíthetlenebbnek látszott az ellentét a tudomány büszkesége és a keresztyén hittudat alázatossága közt. A helyzet sokszor sivár volt és reménytelen. A baj csak nagyobbá lett, a mikor az emberi lélek elbizakodottságában nemcsak saját nyomorúságát nem akarta belátni, hanem egy-

úttal az Idvezítőt meg akarta fosztani isteni dicsőségétől. A harc soká folyt és még nem dőlt el végképen, de a kik jól látnak, azok már tudják, hogy az ember bűnösségéről s a Megváltó hatalmáról szóló régi és megdönthetetlen igazságoknak az ember által szerzett összes ismeretek csak újabb fényt fognak kölcsönözni. Mert minél nagyobb világosságot árasztanak az ismeretek, annál rettenetesebb a tény, hogy a sok ismeret daczára az emberi boldogság két nagy ellensége csak oly nagy hatalommal uralkodik a mívelt népek körében, mint a míveletlen népek közt. A mennyiben a bűn ereje itt vagy ott fogy, azt nem a sok ismeret, hanem az élő keresztyénség mívelte. Az ismeretek nagy szolgálatokat tettek az emberiségnek, de az tény, hogy sem a haragot, sem az irigységet, sem a parázna-ságot, sem az önzést ki nem ölték. Rousseau állítása, hogy a míveltség rosszabbá tette az embereket, képtelenség, mert a míveletlen emberek közt is minden alakjában megferem a bűn, de hogy a míveltség magában véve nem biztosítja az erkölcsi élet megszilárdulását, mutatja egyebek közt az a tény, hogy nagyon mívelt emberek pl. a párbajt, meg a nők elcsábítását nem tartják becsület-csorbitó bűnnek. A halál elé is hiába állottunk okoskodásokkal. Az összes okoskodásokat összetörte a modern élettan, a mely az élet feltételeit megállapította s kimondotta, hogy az örök életet a földi tényezők mind összevéve sem biztosítják. Ha tehát egy örökkévaló környezet nem könnyörül rajtunk, a mely nélkül *«a sötétség kimondhatatlan»* s *«a titokzatosság örületbe hajt»*,¹ ismereteink, sejtelmeink ugyan nem visznek át a halál örvényén. Különben is, ha a világ szerelméhez, e földhöz szokva és nőve átmehetnénk is, mit nyernénk vele?! Hisz a halál régi környezetünkől egész bizonyosan kitép! Mindent elvesztünk s ha valami újat, magasabbat nem nyerünk, ha reménységünk csak e világra vonatkozik, hát igazán nyomorultabbak vagyunk e föld minden teremtményeinél.

Bizonyos azért, hogy mikor a modern ember észreveszi, mennyire roskadt az a fényes épület, a melyet ismeretekből, felfedezésekből alkotott, a mikor világossá lesz, hogy mindez a sok dicsőség, minden törekvés, minden nagyszerű siker, ha csak olyan hatalom nem segít, melyen a bűn és halál győzelmet nem vehet, hát egy nagy temetőben végződik: akkor általános lesz az aggodalom s ezt nyomban követi majd a megalázódás és bűnbánat. És akkor meglátja az egész világ a Krisztust a maga

¹ Drummond H. Természeti törvény a szellemi világban. Magyarra fordította: *Csizmadia* Lajos. Kiadja a magyar protestáns irodalmi társaság. 177. l.

egész dicsőségében. Eddig azt tartották természetesnek, hogy őt levonják közénk, gyarló emberek közé. Legfeljebb elsőnek tették meg közöttünk. Nemsokára azonban az emberi lélek egész erővel követeli majd, hogy a ki Megváltója akar lenni, ez hatalmasabb legyen nála. És itt az emberi tudomány együtt segíti az embert az evangéliommal. A tudomány kimutatja, hogy valamely felsőbb életkörbe csak magasabb erő által juthat el akármely tárgy vagy lény is. A legkitünőbb ásvány sem tehet egy másik ásványt élővé. A legkisebb növény azonban adhat életet s az ásványt megszabadíthatja a halál és az alsóbbrendű élet tökéletlenségeiből. Ép így a legkitünőbb ember sem válthat meg egy más embert. A ki Megváltónk akar lenni, annak nagyobb, isteni hatalommal kell bírnia, hogy nekünk életet, örök életet adhasson s bennünket a mi alsóbbrendű életünk tökéletlenségeiből kiszabadítson. Így az emberiség csodálattal látja majd, hogy az a természetes, a miben eddig megbotránkozott, hogy t. i. a Megváltó legyőzi a betegségeket, feltámad a halálból s hogy az Isten országába emeli a lelkeket. S így az az ősrégi, egyszerű evangéliom, melyből kiindultunk, nemcsak igazság, de szinte új s megtörhetlen fényvel ragyogó igazságnak tűnik fel. Nemcsak ezért jött hát a Jézus, hogy egy csomó szép erkölcsi törvényt hirdessen, nem is csak azért, hogy valami bámulatos mintaéletet éljen, a mit különben, ha az emberek közül nőtt volna ki, nem élhetett volna: hanem mindenkinek felett azért, hogy az embert oly isteni erővel lássa el, a melyeknek hirtokában oly magasságra léphet régi állapotával szemben, mint a milyenen állt azelőtt az ásványok és növényekkel szemben. Hogy az evangéliom Isten ereje, az nem frázis, hanem tény, melylyel jó volna tisztában jönni mindenkinek. És az evangéliom nemcsak a túlvilági boldogság megszerzésére való. Mégcsak nem is kizárólag az idvezültek kicsiny seregének erősítésére. *Az Idvezítő az egész emberiségnek nyújt gyógyító erőket.* Az ő hívei e világ világossága. Az ő igazi egyháza só, mely alkalmas arra is, hogy a világot a teljes romlástól visszatartsa. Habár sokan, fájdalom nagyon sokan visszautasítják is az ő legfenségesebb adományát, az idvességet, a vele s általa az Atyával és a Lélekkel való összeköttetés édes, boldogító érzetét: azért *ő mégis az egész világ Megváltója.* Az ő hívei által a meg nem tért emberekbe is áradnak ki isteni örök. Az az égő hév, melyet Ő híveibe önt, százezreket indított nemes törekvésekre. A hol Ő a szívekben él, ott azok lelke is nemesedik, a kik Őt egészen meg nem értették. Ha minden embert nem segíthet is el az Ő teljes ismeretére, nincs oly nyomor, a minek enyhítését ne akarná,

nincs oly seb, a mit gyógyítani, nincs oly sötétség, nincs oly hitetlenségből vagy vakhitből eredt homály, a mit oszlatni ne akarna és ne tudna.

Épen azért nincs természetesebb, minthogy az ő hivei nem sokat törődnek az abszolút okkal, az első mozgatóval, meg más oly száraz Isten-nevekkkel, melyek soha senkit csak egy köny letörlésére is nem indítottak. *Nincs természetesebb, mint az igaz keresztyén felfogás, a mely Istent látja a Krisztusban.* Vagy oly lehetetlenség lenne az, hogy Isten az emberi lelket, mely a nazarethi Jézusban teljesen tiszta volt, használna fel az ő örök akaratának kinyilvánítására? Hiszen ahhoz már hozzátörődünk, hogy a növények és állatok életének létrehozására és fentartására fizikai, chemiai és organikus erőket használ fel! Ne csudálkozzunk tehát vagy ha csudálkozzunk, tudatlanságunkat okoljuk, ha nem tudjuk belátni, hogy Istennek emberré kellett lenni, hogy az emberen segítsen. Tehát a Jézus megjelenése a világtörténelem színpadán nem egy jóra való, tisztességes, szeretetről ábrándozó zsidó bölcs megjelenése, sőt inkább az Isten leghatalmasabb érvényesülése. És ha már valaki az igazságot el nem fogadhatja, legalább arra kérjük, ismerje el, hogy az fenségesebb és dicsőségesebb, mint a Jézusról hangoztatott nyomorúságos vélemények egész tömege. Mi mindenesetre sok küzdelem és vívódás után, a Léleknek hatalmas bizonyágtétele alapján s ama boldogság által kötelezve, a melyet az Atya a Krisztus által adott, kötelességünknek tartjuk hirdetni, hogy nem szégyeljük a Krisztus evangéliomát s arra a kérdésre, a mit e fejezet elején felvetettünk, hogy t. i. miért jött a Jézus e világba, azt feleljük mi is az apostolokkal, azért jött, hogy halála és feltámadása által idvességet szerezzen s minket a bűn és halál rabságából kiszabadítson. Az idvesség szerzése, a kiszabadítás azonban gyakorlati célokat jelent. A Jézus munkájának célja: *a legfenségesebb, összhangzatos műveltség nyújtása, felébresztése azoknak, a kik az érzékiség álmában (dobzódás, bujálkodás) alusznak emberhez illő életmódra, oly berendezése az emberi társadalomnak, melyben az erőszakosság, család, lopás, gyilkolás helyet nem találhat, oly indítása a szíveknek, hogy a betegek ápolást, a nyomorultak segélyt kapjanak, megvigasztalása a bánatosoknak, eltörlése a tévedéseknek, bármennyi és bármilyen képmutatás takarja is azokat, megszentelése az emberi érzékiségnek a családi életben, betöltése az igazságot szomjuhozó szívnek s Isten Lelke által megdicsőítése a küzdő emberiségnek.*

II.

Lássuk már most, e fenséges ideállal előtte és felette, mit tett az emberiség?

Fájdalom a Jézusnak sohasem volt sok, igazán hű követője. És hogy az ember lelkében valami rettenetes mérge dül, azt eléggé bizonyítja az a körülmény, hogy a világ a tökéletes szentséget és irgalmasságot nemcsak meg nem értette, hanem valóságos dühvel támadt ellene. Az első keresztyének mindennek dacára, komolyan hozzá láttak az Isten országa terjesztéséhez, az Idvezítő akarata megvalósításához. Fenséges munkájukhoz az erőt nem szabályokból vették, hanem az Isten kegyelméből, mely világot meggyőző hitet támasztott lelkeikben. E hit boldogságot adott nekik s különösen kell hangsúlyoznunk, hogy bámulatos és sikeres szeretetmunkájoknak vezéreszméje az volt: *elvezetni, a kit csak lehet, az Úr Jézus ismeretére s általa Istennel való közösségre*. Nem száraz tétéleket akartak betanultatni, de nem is elégedtek meg homályos érzelmekkel és sejtelmekkel. Azzal, hogy kiben hisz, miért hisz, s hogy hite milyen életre kötelezi, minden keresztyénnek tisztában kellett lennie. És hogy a hitnek *minden* keresztyénben hatnia kell, hogy *minden* keresztyén kötelezve, de jogosítva is van valamit tenni a romlott világ javítására, az Isten egyháza építésére, a Krisztus szeretetének éreztetésére: az megingathatlan meggyőződése volt az Úr híveinek. A papságról, mint kiváltságos rendről, mint az Isten országa dolgaival való foglalkozásra egyedül jogosított osztályról szóló tan ismeretlen volt náluk. Ily tan valósággal ellenkezett világnézetük legsarkalatosabb elveivel. Nem valamely kiváltságos papi kaszt és egy csomó, passív, az Isten országa terjesztésében részt nem vevő világi közt állott fenn akkoriban ellentét. Az ellentét a Krisztus egyháza s a világ, a Krisztus megváltott, megvilágosított és megszentelt hívei s a világ sötétségben, vétkekben járó fiai közt volt meg. «*A gyülekezet maga volt az Isten papsága*»,¹ mely nem uralkodni akart a világon, hanem azt a Krisztushoz téríteni, megvilágosítani, javítani, gyógyítani törekedett. És a világ bármennyire ellen állott is erőszakoskodással, az érzékiség csábító eszközeivel, bölcsészeti rendszerekkel és hatalmas egyházi szervezetekkel: a keresztyénség mégis hitt és remélt. A világ sokszor megfosztotta az Úr híveit mindentől, a mit a föld adhat: a

¹ Ch. Achelis. Studien u. Kritiken. 1889. Erstes Heft. 40. 1.

keresztyénség mégis szeretett. Mert az isteni Krisztus adott neki erőt. Ez az erő képesítette arra a keresztyén embert, hogy életét Isten dicsőségére s embertársai boldogítására szánt szent szolgálattá tegye, mint az Idvezítő tette, *a, ki nem azért jött, hogy neki szolgáljanak, hanem hogy Ő szolgáljon másoknak.* (Máté XX, 28.) Valljuk meg, hogy ez a felfogás nemcsak a legremekebb, hanem az emberiségre nézve legokosabb és leghasznosabb is. Mennyivel boldogabb lenne a világ, ha ez a felfogás az emberiségnek csak egy tizedrészében is tetet ölt-hetne! Manapság igen sokan a templomi isteni tiszteletet nevezik isteni szolgálattak, de az első keresztyéneknél az élet a maga egészében isteni szolgálat volt. *«A papi szolgálat, t. i. a gyülekezet papi szolgálata nem szorítkozott egyes cselekvényekre s nem volt helyhez kötve; a keresztyén élet a maga teljességében az az igazi isteni tisztelet».*¹

A gyülekezet összejövetelei csak mozzanatai e szent szolgálatnak, de a betegek látogatása és gyógyítása, a szegények segítése, az evangelizálás úton-útfélen (Csel VIII., 26—40, XVII., 17), a családi élet, a szenvedések által való bizonyágtétel, a bűnökkel való szembeszállás: mind az Istennek szentelt szolgálat részei.

A keresztyénség még az evés-ivást is megszentelte s a szeretet vendégség megfordítása a bűnesetnek; megtörése az étel és ital csábító erejének. Tehát nem világfájdalmas, nem a világtól elvonuló ember a keresztyén. Nem is arra való, hogy egyszer-egyszer valami szép szertartásban részt vegyen, a mit más végez el neki. A keresztyén munkás, tevékeny ember, behatol a világba, küzd mint egy hős. él mint egy bölcs, szenved, ha bántják, de soha meg nem szünik használni azokat az erőket, melyeket az Úrtól vett s nem embertől; egyik kezét az Úr Jézusnak adja, mert nála nélkül gyenge, másik kezét azoknak nyújtja, a kik még a hitelenség, vakhit és boldogtalanság örvényében fuldokolnak. Céljai követésében a keresztyénség határozott volt. A pogány közösségeket nem respectálta, csak a zsidó közösség iránt, melynek megelevenítését remélte egy darabig, viseltetett eleinte a Mester példája szerint kimélettel. Azonban nemsokára kitünt, hogy a zsidó szervezet is megkövültebb, mintsem megújítható lenne. Ha a keresztyénség a zsidó szervezetet megújíthatta volna, az általa e cél elérésére végzett munka lett volna az első belmissió. Azonban a zsidóság ép oly határozottan a keresztyénség ellen fordult, mint a pogányság. Épen azért a keresztyénség rövid idő alatt elhagyta a

¹ Achelis. Studien u. Kritiken. 1889. Erstes Heft.

zsidó kereteket is s a zsidóság körében is új közösségeket alkotott.

Fájdalom azonban, a keresztyének nevezett közösség sem tartotta fenn magát soká, mint az Úr gyülekezete. Az idők folyamán létrejött *a névleges keresztyénség*, a minnek a pszichológiáját nemcsak nem igen értették meg, de nem is igen kutatták az egyháztörténetirők. *A névleges keresztyénség az igazi, az Isten kegyelme s Lelke által vezetett keresztyénségtől gyökeresen különbözik.* A gyakorlati életben ugyan a megkülönböztetés nem mindig lehetséges. Mert azok is, a kik igazán hisznek a megfeszített és feltámadott Krisztusban és Istennek szentelik életüket, folyton botlanak, hibáikat és vétkeiket csak lassan tudják levetkőzni. A névleges keresztyének közül pedig sokan vesznek hol többet, hol kevesebbet az igazi keresztyénség sugaraiból. A buzát tehát és a konkolyt, kivált míg az első jó, a másik veszedelmes magját magában rejtegeti, a felületes szemlélő könnyen összetéveszti. Mindazáltal az emberek egy-egy csoportja sokszor annyira nélkülözi az igazi keresztyénség nyilvánulásait, az igazi keresztyénségtől oly idegenséggel fordul el, annyi az igazi keresztyénnél megszokott jelektől eltérő jegyeket mutat fel, hogy e jelek valójában hangosan kiáltanak: a keresztyénség itt csak máz, külső cziczoma, de nem valóság. De mik is hát az ilyen névleges keresztyénség jelei. Először is az, hogy az Isten kegyelme s az Idvezítő szeretete helyett emberi bölcsesség, emberi találmány uralkodik a szívek fölött. Másodszor az, hogy az élet célja nem az Isten országának terjesztése, nem a világ megjavítása, boldogítása és újjáalkotása, hanem valamely külső szervezet és szertartás fenntartása. Harmadszor az, hogy mivel a világot meggyőző hit hiányzik a lelkekből, a törvény és szabályok kényszerítő erejéhez kell fordulni bizonyos cselekvények kierőszakolására. Negyedszer az, hogy oly papság áll elő, mely kizárólagos jogot formál a vallásos teendők végzésére s a hívek az igazi vallásos teendők végzését hanyagul s mindenestől át is engedik a papságnak, a mely aztán rendesen önző és a hívek üdve iránt közönyössé lesz.

E jelek különös mértékben nyilvánulnak a római és az orthodox egyházakban, melyek a keresztyén közösségben is szükséges rendet megcsontosodottsággá változtatták s az igazi evangéliumi keresztyénséget saját körükben az idők folyamán mindinkább lehetetlenné tették. Ez egyházakat, különösen a rómaid igyekeztek a reformátorok belülről átalakítani. Mint az első keresztyének a zsidósággal szemben, úgy a reformátorok is a római katholicizmussal szemben belmissiót akartak gyakorolni. Azt hitték eleinte, hogy a római egyház igazi keresz-

tyén egyház, csakhogy bizonyos hiányokkal. Azonban kitűnt, hogy a névleges keresztyénség előtt drágább az emberi bölcsesség, hatalom érdeke, mint a hivek üdve. Kitűnt, hogy a névleges keresztyénség elnyomta az igazi keresztyénséget egészen. Az igazi keresztyénség iránti érzék annyira eltompult, hogy azok, a kik a Krisztus evangéliomából a következményeket a tanokra, szervezetre, erkölcsi életre nézve, komolyan ki akarták vonni, eretnekek gyanánt tűntek fel. Ha egyháztörténelmi tanulmányt irnánk, könnyen kimutathatók, hogy a névleges keresztyénség ez iszonyú elhatalmasodásában Nagy Konstantin a fő bűnös. Az a Nagy Konstantin, a kit a keresztyénség diadalra juttató hőségnek szokás nevezni. Mert mindig voltak a keresztyén közösségnek olyan tagjai, a kikben nem lakozott a Krisztusnak ereje. De Nagy Konstantin valósággal uralkodóvá tette a névleges keresztyénség elveit. Keresztyénné lenni minden igazi meggyőződés, a szív minden megdobbanása, az élet minden megszentelése nélkül, keresztyénné lenni divatból, szokásból, kegyért, hivatalért, keresztyénné lenni külsőleg valamely külső szervezetbe való beállás által: ez az elv Konstantin idejében és azóta valósággal pokoli hatalommal uralkodott. A keresztyén keretbe betolakodott pogányság, mely a keresztyénséget sem megérteni, sem megvalósítani nem tudta, ellátva egy csomó keresztyén vagy félkeresztyén mázzal, kétségkívül hatásokat fogadva el itt-ott az igazi keresztyénségtől is: ime ez a középkori egyház. Ez az egyház, mely még Konstantin után egy darabig egy-egy valódi, hatalmas keresztyén jellemet is tudott ritkaságképen felmutatni, teszem Athanasiust vagy Augustint: a XII., XIII., XIV., XV. században igazán már csak *névleg* volt keresztyén.

A reformátorok, a mikor látták, hogy belmissió által nem biztosíthatják az igazi evangéliomi érdekeket, elhagyták a római közösséget. Rendkívüli felelősséggel járt ez. De a reformátorokat Isten vezérelte. Nem voltak tökéletes emberek, de átlag véve jól megállták helyöket. A baj az volt, hogy a kik a reformátorokkal s a velők tartó buzgó kis sereggel elhagyták a római közösséget, nem mind voltak áthatva a keresztyénség szellemétől. Elegen voltak, a kik már akkor széllyel akarták szedni az evangéliomot, le akarták dobni a keresztyén erkölcsiség igáját is s a hierarchikus papság bilincseinek széttörése után, valóságos szellemi anarchismust igyekeztek meghonosítani. A reformátorok azonban diadalt szereztek az evangéliomi világnézetnek, a mennyire csak lehetett s megszentelték az életet. Mindez sok nehézséggel járt. Mert a libertin szellemek a pápista tévedésekkel együtt szívesen eldobták volna a megfeszített és fel-

támadott Krisztus evangéliomát s az abból folyó tanokat, a pápás szertartások és szent cselekvényekkel együtt a keresztyén családi és gyülekezeti életet is. Mégis a legnehezebb kérdés a papság kérdése volt. Mert e kérdéssel függött össze voltaképp az is, hogy az evangéliomi hit- és erkölcsi igazságokat miképp érvényesítsék. Ha a reformátorok e ponton gyengék vagy önzők: akkor a reformáció veszélyezett ügye tán megbukott volna. A reformátorok azonban bölcssek voltak a tanácsban és erélyesek a kivitelben. Az egyetemes papság gondolatát, az első keresztyénség e fenséges eszméjét, teljes erővel hangsúlyozták. E tekintetben legyen elég csak a fő reformátorokra hivatkoznom. Luther nyíltan kimondja: Mi mindnyájan papok vagyunk, már t. i. a Krisztus igaz hívei.¹ Kálvin is határozottan állítja, hogy *a mennyiben az Irás hatalmat bíz a papokra . . . nem az emberekre, hanem a szolgálatra* vagy hogy még világosabban szóljak — mondja Kálvin — *az Isten ígérére* bizza, a melynek szolgálatára ellhivattak.² Ez mutatja, hogy a reformátorok nem voltak önzők s papuralmi érdek nem vezette őket. Kálvint persze divat azzal vádolni, hogy ő a hatalmat magáról lerázta, de a kezeiből ki nem bocsátotta. De ki vádolhatja őt azzal, hogy az Isten országa terjesztésének, az egyház építésének munkájából a világiakat, hogy ezt a rossz szót használjam, kizárta? Ki nem tudná, hogy mily igazi egyházépítő munkát végeznek a genfi presbyterek s végeztek a magyar presbyterek is, míg a Krisztus evangélioma volt előttök a földolog, nem a politikai pártállás. Az erős egyéniség, az Isten országa titkainak mélyein járó és gazdag keresztyén tapasztalatokkal bíró lélek mindig érvényesül az egyszerűbb keresztyének közt. Az apostolok korában is érvényesült. Minden keresztyénnek kell valami munkát végeznie, de a gyülekezeti élet vezetésére, kinek-kinek a maga helyére való állítására, a keresztyén munka szervezésére a hiányoknak itt is, ott is, gazdagoknál, szegényeknél, kétely vagy vétek által meglepetteknél kipótlására, az egyes harczosokba folyton új lelkesedés öntésére vezérszellemek kellenek, a melyeknek voltak az első korban az apostolok, a diakonusok, a presbyterek s a melyenekre mindig volt szükség. Hiába akarták egyes secták baptisták, quakerek teljességgel nivellirozni a híveket, utóvégre ők is csak állítottak valamiféle vezetőt és e tekintetben igazságot szolgáltattak a reformátoroknak, a kik

¹ Luther: Die Freiheit eines Christenmenschen. Bearbeitet mit Einleitung und Anmerkungen versehen von K. Pannier. 34. l.

² J. Calvini opera quae supersunt omnia, Ed. G. Baum, E. Cunitz, E. Reuss. Vol. I. p. 205.

a rend föntartására, a gyülekezeti élet vezetésére, az igének a nyilvános isteni tiszteleten való hirdetésére, a sakramentomok kiosztására lekipásztorokat állítottak. A lekipásztoroknak tudós képzést is adtak, de tudták, hogy akármilyen nagy tudomány mellett is a Krisztusban vetett élő hit, Isten előtti megalázódás, kegyes élet s az evangéliom terjesztésére való buzgó törekvés nélkül igazi lekipásztor senki nem lehet.

Mindennek daczára a *névteljes* keresztyénség a protestantizmus körében is uralomra vergődött. A Krisztus evangéliomát itt is sokan félre tették. Mások meg megtartották ugyan a Krisztusra vonatkozó helyes tanokat, de a lelkek megelevenítésével nem törődtek. A papoknak tényleg mindig kötelessége volt imádkozni és prédikálni a templomban, de egyes helyeken az imádkozás mások által készített imák gépies leolvasásából és a prédikálás mások által készített, igen gyakran minden evangéliomi erőt nélkülöző beszéd elmondásából állott. Az isteni tisztelet tényleg közönséges szertartássá lett a protestáns egyházban is, melyből erőket a keresztyén munkák végzésére senki sem vitt. A protestáns egyházak a XVIII. században jóformán mindenfelé holt egyházakká lettek. A magyar és angol egyházak főbaja inkább a megcsontosodottság volt, s a német protestantizmust a megcsontosodottsággal együtt több-kevesebb keresztyén mázzal bevont hitetlen irányzat is sujtotta. Sokan már a keresztyénség pusztulását jövendölték. A világ gúnyosan nevetett. Úgy próbálták visszaédesgetni az egyházba, annyira közönségessé tették a kedvéért a keresztyénséget, de a világot a földi élet gondjai, élvezetei, gyönyörűségei, sokszor bűnei is annyira elfoglalták, hogy bizony üresen hagyta a templomokat, s minél kevésbé törekedett a gyakorlati életben is a Krisztus akaratának érvényesítésére. Sem a tan magában véve, sem a szervezet, sem a templom, sem az emberi bölcsesség nem bírta erőssé tenni a protestáns egyházakat. Az élő Krisztus kellett s a belmissió ezt vitte a protestáns egyházak kereteibe, bámulatos virágzásra emelte az angol egyházakat, valósággal hamvaiból támasztotta fel az üldözés által tönkretett francia protestantizmust s azokat a sebeket is gyógyíttatni kezdi, melyeket egyfelől a lelketlen és élettelen holt-orthodoxia, másfelől a világi bölcseséggel kaczerkódó destructiv irányzat a német protestantizmuson ütött.

Férfiak és nők állottak elő, a kiket nem a szokás, nem is valamely szabályzat, hanem az Isten kegyelme mozgatott s a kik megszánták a testi és lelki nyomorultakat és könyörültek rajtuk. Nem várták álmosan, közönyösen, hogy majd a világ eljő a templomokba, hanem felkeresték a világot rejtekhelyein, hogy a halhatatlan lelkeket kihozzák a világos-

ságra. Gyorsan, erélyesen, sikeresen munkálkodtak. Nem bíztak minden munkát a papokra, hanem segítségökre siettek. Másfelől egyes buzgó lelkészek belátták, hogy a keresztyén prédikálásnak munkára serkentés a célja s mikor a templomból kijöttek, egyenesen felhívták híveiket, hogy a templomban nyert erőket használják fel. Így aztán itt is, ott is próbálták a könyveket letörölni, a sebeket gyógyítani s a lelkeket betölteni az Isten vigasztalásával. A hol bajt láttak, nem keseregtek soká, hanem buzgó könyörgés után, az Úrban vetett erős bizodalommal megkeresték es megalkották a baj ellenszerét. A templomkerülők s istentagadók ellen nem a templomban mennydörögtek, hanem közel vitték hozzájuk az evangéliomot. Megnyerték a jó énekeseket, hogy Isten dicsőségére énekeljenek és szívreható énekeikkel lágyítsák az evangelizálásra szánt termekben a megkeményedett szíveket. Felkarolták az elzülöttek ügyét. Munkát kerestek az egészséges szegénynek. Ápolták a sinlödöket s intézményeket alkottak a betegek ápolására. A diakonissák szeretetteljes ápolásban részesítették a beteg lelkeket is s kiüzték sok kórházból a szívtelenséget és erkölcstelenséget. Elökelő nők pénzt, időt s lelkök javát áldozták veszélyben forgó leányok megóvására, a bukottak javítására. Mások meg menhelyeket állítottak az iparosifjaknak, hogy megvédjék öket a kísértések ellen. Az új apostolok figyelme kiterjedt mindenre, még a tengerészek és katonák erkölcseinek javítására is. Az ifjúsági egyletekben erős várakat építettek az intelligens ifjúságnak, melyet kivált nagy városokban nemcsak az erkölcstelenség, hanem a hitelenség is fenyeget. Jó könyveket s hirlapokat terjesztettek és áldoztak sokat, hogy csak olcsón adhassák azokat. Hirdették, hogy a gazdagoknak kötelessége a szegények felsegitése. Szembeszálltak a részegeskedéssel és paráznasággal. Másfelől hatni igyekeztek a törvényhozásra, hogy azt erkölcsi és keresztyén eszmék vezéreljék, hogy adjon alkalmat a vasárnap megszentelésére, hogy a nagyon fiatal ifjakat és leányokat tiltsa el a gyári munkától és korcsmázástól. Így új erőket vittek a társadalomba. Az evangéliomi egyházakat kötelességeik tudatára ébresztették. Nemcsak hogy nem törtek ellenök, hanem inkább a fennálló szervezeteknek új erőt s az egyházaknak új fényességet igyekeztek, adni. Nemcsak a lelkészeket, hanem a híveket is munkára ösztönözték s a lelkeket így az élő Istenhez közelebb hozták. A keresztyéniséget tisztelté tették. A szívek ismét felnyitlak a Krisztus előtt és sok sivar lélek a mikor látta, hogy az elzülésnek indultak százezreit becsületes polgárokká nevelik, hogy a részeges családapákat kimentik a hinárból, hogy anarchisták és atheisták megtérnek, hogy Strauss Dávidot utolsó óráiban

diakonissák ápolják: hinni kezdett abban a megmérhetlen szeretetben, mely a bűnös emberért a halálba ment s a halált meggyőzte. Valóban jól mondja Luthardt: *Ein Triumph des modernen Christenthums ist die innere Mission.*¹⁾

* * *

Vonjuk ki most már fejtegetéseinkből a következményeket.

A belmissió az evangéliumi keresztyének élő hitéből származó munkák összessége. A belmissió tehát ép úgy a Krisztus akaratának érvényesítése, mint az első keresztyénség munkája volt. Csakhogy az első keresztyének inkább térítő munkát végeztek s a lelkeket ki akarták hozni a zsidó és pogány közösségekből. Ép ily térítői munkát köteles végezni a mai evangéliumi egyház a zsidó, pogány, római s általában ama közösségekkel szemben, melyek lehetetlenné teszik a Krisztus követését. A római egyházban, kivált a hol az evangéliumi keresztyénség erős, tényleg sok mentő s védő munkát végeznek s nem lehet tagadni, hogy egyesekben igazán sok szeretet lakozik, de — a mint nem rég a Münchenben tartott gyűlésen is kitűnt — az ifjúság nevelése, a munkások helyzetének javítása nem a Krisztus, hanem a pápaság hatalma megszilárdításának szolgálatában áll. A pápaság és a vele összeköttetésben levő nagy bajok megszüntetéséről, tehát a Krisztus akaratának igazi érvényesítéséről ott beszélni sem szabad.

Épen azért azt mondhatjuk, hogy a belmissió egészen protestáns. A protestáns szervezet lehetővé teszi az élő keresztyénség érvényesítését. A protestáns keresztyénnek tehát nem kell egészen új szervezet alkotására pazarolnia erejét; mihelyt a Krisztus Lelkét magába veszi, teljes erővel hozzá láthat s ha igazán magába vette hozzá is lát, az egyes lelkek gyógyításához, megvilágosításához s e különböző bajok orvoslásához. Így lelket, életet öntvén a szervezetbe, azt erősíti és szilárdítja. A belmissió tehát missió, küldetés a Krisztus parancsolata alapján minden bűn és nyomor leküzdésére, de *bel*-missió, mert egy már fennálló, de többé-kevésbé elszáradt szervezet megélevenítesét célozza. Arra nézve, hogy a belmissió mily hatást gyakorol az egyházi életre, a következő törvényeket lehet tapasztalatok alapján felállítani. Először is, a hol a belmissió virágzik, ott a lelkészek állása tiszteltebb, vagyoni helyzete jobb, mint a hol a belmissiói működést elfojtják vagy elhanyagolják. Másodszor, a hol a belmissió virágzik, ott a lelkészek működése eredményesebb,

¹ Luthardt: Apologetische Vorträge über die Heilswahrheiten des Christenthums. Sechste Auflage. 51. l.

mert szavaik nem hangzanak el visszhang nélkül, hanem ígéhirdetésök folytán ezer meg ezer kéz indul munkára. Harmadszor, a hol az egyházi élet tespedése folytán szekta-képződés indult meg, ott a belmissió erélyes kifejlesztésével a szekta-képződés megakadt. Negyedszer, a hol a belmissió virágozik, ott a lelkészek életét a hitetlenség, holt-orthodoxia, nepotizmus, világiasság el nem homályosíthatja, mert az egyházi elevenebb élet a lelkészekre is elevenítő hatást gyakorol.

A belmissiónak az evangelizáció csak egy része: a belmissió az evangelizáción kívül minden szeretetmunkát is magában foglal. Az evangelizáció azonban a belmissiói munkák közt első helyet foglal el és a templomi ígéhirdetésen kívül minden alkalmat megragad arra, hogy a lelkeket élő hittel töltsse meg. Feltárja tudományos és népszerű munkákban meg előadásokban, szivhez szóló rövid beszédekben az evangéliom erejét s kimutatja, hogy mily fontossággal bír az a nép erkölcsi, politikai életére, sőt még közgazdasági helyzetére nézve is. Így lelkesedést szül a szivekben, a nép különböző rétegeit megújítja, megeleveníti, a hideg lelkeket felmelegíti s a bajok orvoslására, igazi szeretetmunkákra indítja.

A belmissió különbözik a cura pastoralistól. A cura pastoralis a gyülekezet vezetőjének gondoskodása arról, hogy a gyülekezet minden tagja végezzen és pedig jól, tehetségének, különös adományainak, nemének, korának megfelelően végezzen valamely keresztyén munkát. Épen azért a lelkészeknek nem elég az egyszerű evangéliomi hit, neki tudományos képzésre is van szüksége, csak hogy e képzés ereje a Krisztus legyen és valódi keresztyén élet ékesítse, mert *«a lelki gondozásnak alapfeltétele, hogy az, a ki gyakorolja, az ígét meg ne hazudtolja, hanem életével bizonytságot tegyen róla»*.¹ A belmissió alatt pedig nemcsak a lelkész, hanem az összes hívek, férfiak és nők, öregek és ifjak, tudósok és egyszerű emberek építő munkáját értjük. S ha az evangéliomi egyházat lelki hazának nevezzük, akkor azt mondhatjuk, hogy a cura pastoralis s mellette az ép oly fontos cura presbyterialis, azok gondoskodását jelzi, a kikre mivel buzgóbbak, hitőkben és szent életőkben kiválóbbak, a hívek a keresztyén munkák *vezetését* bizzák, a belmissió pedig azt a kívánalmat fejezi ki, hogy a haza védelmére, felvirágoztatására, külső és belső ellenségeinek legyőzésére *«mindenké tegye meg a kötelességét»*.

Dr. Szabó Aladár.

¹ Köstlin. Die Lehre von der Seelsorge. 11. l.

A BUDDHISMUS ÉS A KERESZTYENSÉG.

Lehet-e párhuzamot vonni e két vallásalak között? Összehasonlítható-e Buddha Krisztussal? E kérdésekre nézve már *Müller Miksa*, a hirneves vallástörténész is úgy nyilatkozott, hogy kivéve a Krisztust, a vallásalapítók között nincs tisztább és rokonszenvesebb alak Buddhánál, a kinek élete tökéletes mintaképe mindazoknak az erényeknek, a melyeket hirdet. A pantheista *Strauss* ellenben egyszerűen így állította fel a kérdést: Jézus világnézete a dualismus, Buddháé a nihilismus, s ennyiben különböznek egymástól; de egyúttal egyeznek abban, hogy mindkettőnek vallása világfájdalomra vezet. Az egyik a nirvanáért, a pusztá semmiért, a másik a képzelt mennyországért rajong; s ezért a keresztyénségnek ép úgy, mint a buddhismusnak a zárdaélet a végkövetkezménye.

Hasonló nézetet vallott *Renan* és a német *Krause* O. H. is; *Hardy* freiburgi tanár a Münchenben megjelenő «Aula» című encyclopedikus folyóirat egyik utóbbi füzetében a két vallásrendszernek oly benső rokonságát vitatja, hogy a ki a két vallás közül csak egyet ismer, az egyiket sem ismeri; *Notovits* orosz ezredes meg a mult évben megjelent könyvében («Eine Lücke im Leben Jesu») részletesen bizonyítgatja, hogy Jézus 13—30 éves koráig buddhisták között tartózkodott és buddhista iratokból merítette tudományát.

A buddhismusnak és a keresztyénségnek tudvalevőleg két egymástól igen eltérő geográfiai terrenuma van, s csak Baktria volt az, a hol az V. századtól kezdve a buddhistákkal vegyest nestoriánus keresztyének is voltak találhatók. Mindkettőnek hitélete évszázadok hosszú során át saját útját követte. Más és más viszonyok voltak behatással úgy az egyik, mint a másik vallásalaknak történeti föllépésére, a melyeknek földerítése a történettudományoknak körébe tartozik. A buddhismus és a keresztyénség két történeti személyiségre, mint vallásalapítóira viszi vissza a maga eredetét. S itt már most az a kérdés áll elő,

hogy vajjon általánosabb kortörténeti vagy pedig különös helyi érdekű körülmények és a legsajátosabb egyéni viszonyok adták meg a két vallásnak a maga individualis jellegét? E kérdésekre kielégítő feleletet csak úgy adhatunk, ha a két vallásalapítót, ú. m. Buddhát és Krisztust egymással szembeállítjuk, s ezek életét, tanát és működését ítéljük meg közelebbről.

Ismeretes, hogy úgy a buddhismus, mint a keresztyénség igen nagy számú és tekintélyű szent iratokkal rendelkezik. A buddhismus összes szent könyvei 5—6-százszor olyan terjedelműek, mint a biblia, s találóan mondja *Müller*, hogy egy egész élet kell arra, hogy a Védákról, vagy a Tripitakáról pontos és biztos ismeretet szerezzünk. E szent könyvekből merítjük e vallás ismeretét, mint a melyek Buddha eredeti gyakorlati erkölcsi váltságát tartalmazzák; ellenben a Buddha istenítésére s az istenség pantheistikus speculativ meghatározására vonatkozó későbbi buddhista iratokat figyelmen kívül kell hagynunk.

Az eredeti buddhista vallásos tudatnak különböző phásisai hasonlók Krisztus palästinai föllépésének phásisaival. Így mindenekelőtt hasonló vonása a két vallásalak történeti föllépésének a hit mellett az irott ige, vagyis a törvény és a Védák. A «Védák ismerői» szellemi rokonságban állanak az «írástudókkal», a mint másrészt a zsidó rabbik ama reformáló brahminokkal helyezhetők egymás mellé, a kik egy magasabb váltság-tan elérésére törekedtek. Buddhának ép úgy kérlelhetetlen ellenségei voltak a brahminok, mint Jézusnak az írástudók és a farizeusok. S a mint Buddha határozottabban a brahminok áldozatai és önkínzási gyakorlata ellen kell ki, úgy Jézus is, bár a törvénytől kifejezetten nem szakított, főleg a farizeusok áldozati és szertartási törvényei ellen fordult. A Buddha korában föllépett szekták szintén analogok Zsidóország aszkétikus essenusaival. A nép körében mindkét helyen a vallásosság gépies-ségben sinylődött, míg a jobbakban annál élénkebb volt a váltság utáni vágy. Párhuzam vonható az üdvösség eredetére és lényegére nézve is. Buddha azt hirdette, hogy a váltság nem a születéstől függ, hanem a léleknek minden szenvedélytől és minden szenvedéstől való mentességében áll; Krisztus meg azt tanította, hogy minden ember megváltására jött a földre, a miért is az Ábrahám-tól való eredetére senki sem hivatkozhatik. Hogy a szeretet a törvény teljessége s az Istent lélekben és igazságban kell imádni: ezt tanította Krisztus; Buddha meg azt hirdette, hogy az ember belső tisztaságában, igaz felvilágosultságában és végtelen könyörületében áll az üdvösség. A tsandala és páriáh Buddhánál ép úgy megtalálhatja üdvösségét, mint Krisztusnál a publikánus és a vámszedő.

Kortársaik csudálják úgy Buddha, mint Krisztus megjelenésének és tanainak szokatlan hatalmát. A Sakyák nemzetségéből származó nagy aszkéta azt hirdette, hogy az ő tana fenséges a maga kezdetében, közepében és végében, értelem és betűszerint egyaránt, a mint másrészt a nazarethi bölcsnek tanait is csudálták, mivel oly erővel és hatalommal tanított, a milyenre az írástudók képesek nem voltak.

Buddha erkölcsi szabályaiban is sok a Krisztusra emlékeztető. Engedékenység és alázatosság szóban és tethben, mások jólétének önzetlen előmozdítása s e világ gyönyöreinek kerülése: mindkét vallásalapító közös vonását képezi. Sőt még külső életkörülményeik között is van hasonlóság. Föllépésük előtt mindketten a magányba vonulnak s az «ördög»-től megkísértetnek. Az első tanítvány-pár (Sariputta és Moggallana — illetve András és Simon) mindkettőnél kölcsönösen találja meg egymás által a kívánt üdvöt és boldogságot. Buddha is, Krisztus is megbízásokkal küldi el tanítványait; mindkettőjüknek van szeretett tanítványuk és áruló Judásuk egyaránt. Nyilvános életük csupa járás-kelés, csudákat művelnek s igéjük csupa sententia, a melyet képek és a hasonlatok világítanak meg a hallgatók előtt. Mindkettő pusztán a szó varázsával hódít és emelkedik hatalomra. Végül úgy Buddha, mint Krisztus előre jelzi halálát, melyet csudas jelek követnek a természetben.

Ezek s az ezekhez hasonló «külső hasonlóságok» a német *Seydelre* azt a benyomást tették, hogy «Jézus Krisztus buddhista volt»; a svéd *Schleiden* eme hasonlóságokból azt a következtetést vonta ki, hogy «az evangéliumok mai alakja a buddhista szent irodalom köréből származik»; az orosz *Notovics* meg azt vitatja, hogy Jézus Krisztus az indiai buddhisták körében töltötte serdülő és ifjú korát.

Igen sok külső analogvonas található továbbá a Krisztus istenségének és Buddha későbbi istenítésének dogmaiban is, melyeket *Barthélemy St. Hilaire* «Le Buddha et sa religion» című művében bővebben fejteget és *Kovács Ödön* is főlemlít a maga «Vallásbölcsészeti»-ében (I. k. 110. s köv. l.). A későbbi buddhizmus és a római kath. keresztyénség közötti nagy hasonlatosságra már e század elején rámutatott *Huc* abbé francia missionárius, mit az angol *Müller* Miksa következő szavakkal erősít meg: «Lehetetlen meg nem lepenni a buddhizmusnak a római katolicizmushoz való hasonlósága által. A keresztt, a mise, a dalai láma, ennek ruhája és süvege, a coelibatus, a zárdaélet a szentek tisztelete, a böjt, a processiók, a litániák, a szentelt víz: mindezt a buddhizmus közösen bírja a római katholicizmussal».

És mi mégis azt mondjuk, hogy ez a külső hasonlóság nem rokonság, a külsőségekben való egyezés nem a lényegben való egyfeleség; sőt az újabban divatossa vált történelmi kapcsolat is mindez ideig még csak merész föltevés. Buddhának és Krisztusnak mind egyénisége, mind tanítása, mind jelentősége s vallás-erkölcsi életöknek egész lelke és szelleme lényegesen más, alapjában különböző egymástól. A hasonlóság csak az általános vallás-pszichológiai és vallás-társadalmi külső jelenségekben nyilatkozik, míg a két vallásalapítónak életeleme és a két vallásnak a magva egészen más vallás-erkölcsi erőnek a megnyilatkozása. A mit a keresztyén hitvédelem úgy fejez ki, hogy Krisztusban az istenség élete tökéletes emberi alakot öltött, ellenben Buddhában és a többi vallásalapítóban az isteninek csak viszonylagos megnyilatkozása szemlélhető: azt az összehasonlító vallás-történelem és a vallás-bölcsélet pontról-pontra igazolja. Krisztusban a tökéletes isteni élet volt megtestesülve, ő a logos incarnatiója volt; Buddhában és vallásalapító társaiban a görög egyházi atyák által úgy nevezett «logos spermaticos», az előkészítő és részleges logos nyilatkozott meg. A mai kor nyelvén szólna: Krisztus az abszolút vallás-erkölcsi igazság és élet megtestesülése, Buddha és társai csak egy-egy részét vagy sugarát bírták és nyilatkoztatták ki a vallás-erkölcsi igazságnak. Erről az elvi alapról érthető meg egyfelől az a vallástörténeti jelenség, hogy a keresztyénségen kívül eső jobb vallásokban annyi hasonló, sőt itt-ott rokon vonás található; de viszont a keresztyénség és a többi vallások közötti óriási különbségeknek is az a magyarázatja, hogy Krisztus abszolút tökéletességű vallása a többi vallások részigazságait mind egyesíti magában, tévedéseit pedig mind felszínre hozza és kitünteti. Ezért ma és mindig is igaz Tertullian bölcse mondása, hogy a Krisztus előtti és Krisztuson kívüli vallásos világ csak «praeludium incarnationis», azaz a megtestesülés előjátéka, míg a Krisztus előtti zsidóság, miként Pál apostol mondá: «paedagogos eis Christon», azaz Krisztushoz vezető nevelő volt. Vagy a mint Pflleiderer kifejezi ezt az igazságot: «a keresztyénség a zsidóság és pogányság magasabb egysége, ezek igaz elemeinek eszményi betetőzője».

Így mindenekelőtt Buddha élete közös minden halandóéval: újjászületésen, megtérésen át jut bizonyos erkölcsi tisztaságra és fenségre; Krisztus ellenben nem születik újra, megváltásra, újjászületésre nem szorul, nála ily hűnös változásoknak nincs helye, ő zavartalanul és egyenletesen növekedik a «bölcse ségben és szentségben». A természeti fejlődés törvénye felett álló isteni jogoknak nincs szüksége megváltásra, sőt inkább ő lesz és csak

ő lehet az emberiség megváltója; mert ő az istenség megtestesülése. Ellenben Buddha nem is «megváltó» vagy «közbenjáró Isten és ember között», hanem csak »megvilágosodott» (= buddha) és «teljes bölcsesség», a kinél a «második Ádám»-ról, az «isteniség tökéletes képmása»-ról vagy a «logos megtestesülése»-ről szó sem lehet. A keresztyénségben pedig minden a Jézus Krisztusban megjelent isteni lét-elemen fordul meg. Ha Krisztusban Isten jelent meg, akkor az ő élete a természet rendjén és törvényén fölül álló, tökéletes és szent élet, az életnek teljessége és az üdvösségnek kiapadhatlan forrása. Ha Krisztusban Isten élt, akkor az ő vallása isteni örök vallás, szava és mondása az Istennek romolhatatlan ígéje, evangéliuma Istennek ereje minden hívők üdvösségére. Ha Krisztusban az isteni eleterők és szentségek ilyen teljessége lakozott, akkor ő egyedüli Megváltó, egyetlen Közbenjáró s az üdvösségnek örökös Fejedelme. S a szentírás és a keresztyén kegyesség valóban ilyennek is mondja és vallja a názárethi Jézust, míg a többi vallásalapítókban s így Buddhában is az üdvösségnek csak előkészítőit, előfutárjait és útmutatóit ismeri el s részleteti emberi tiszteletben, de semmi esetre nem vallásos imádatban. Ezért a keresztyénség elválaszthatatlan az ő alapítójának személyétől. Jézus isten-emberi személye centralis jelentőségű örök tartalma a keresztyénségnek. Itt ez a hitvallás eleje és veleje: Higyj a Jézus Krisztusban és üdvözülj, mert ő az üdvösség erőforrása. Nem így az ő-buddhizmusban s a többi emberi vallásokban. Buddha csak ember: «megvilágosodott», «bölcs», «könyörülő», de nem Üdvözítő és nem Megváltó. Követni Buddhát, megtartani az ő parancsát: ez a buddhisták feladata. Csak a későbbi buddhizmusban lett Buddha üdvözítővé, sőt Istenné, de ez már a buddhizmus elfajzása és durva pogánysággá fajulása, a mivel a keresztyénségnek semmi köze.

Hasonló eredményre jutunk, ha a keresztyénség és a buddhizmus valláserkölcsei elemét vagy specificus tartalmát állítjuk párhuzamba.

Mindkét vallásnak központja, úgyszólván a magva a *megváltásban* van. Az embernek meg kell szabadulnia, szabadá kell lennie, hogy igazán emberré legyen s ez a fölszabadulás vagy megváltás mindkét vallás tanítása szerint az érzületváltozásban, az újjászületésben áll. De az az erő, mely újjászület, egészen más és más a két vallásban; valamint az újjászületés módja is teljesen különböző a keresztyénségben és a buddhizmusban. Krisztus szerint «felülről» a Lélektől, az Isten Szentlektől születünk újra s a ki ettől újjá nem születik, semmiképen be nem mehet Isten országába. Buddha szerint a helyes ismeret, a «bölcsesség», a «felvilágosodás» által, tehát emberi erő által

születünk újjá. Ott tehát biztos sikerű isteni erő, a kegyelem szül újjá; itt emberi erőfeszítés kétes sikerétől függ az üdvösséget adó újjászületés. Hasonlólag más-más az újjászületés módja is. A keresztyénségben a hit által befogadott Lélek (az isteni kegyelem) lélekben újjá teremti, az isteni élet-mag szellemileg beoltja és megnemesíti az emberi természetet s új élet fakad, új szív teremtetik az emberben az isteni kegyelmi erő által. A buddhizmusban végére mehetetlen emberi erőfeszítések által eltompul, elnyomatik az életkedv, kioltatik az élet-ösztön az abszolút érzetelenségig, a mikor «nem fáj semmi», nem kell semmi az embernek. Más szavakkal: a keresztyénségben isteni erő-forrásból fakad és isteni biztosítékon nyugszik az üdvösség, tehát abszolút az üdvbizonyosság; a buddhizmusban ezek helyett az isteni üdvgarantiák helyett szüntelen csak emberi erőfeszítés kétségei között gyötrődik, vergődik az üdvsóvár lélek, mert ez a vallás nem ismer isteni kegyelmet, sőt még immanens istenséget sem.

Még szembeötlőbb a két vallás közötti elvi különbség az üdvösség lényegét tekintve.

Hasonlítsuk csak össze a Máté evangéliomában foglalt Jezus-féle nyolcz makarizmat, a Buddha-féle ú. n. «11 üdvösséggel». A Máté-féle makarizmak ismeretét itt feltételezve, Buddha 11 üdvössége a «Sutta Nipata» irata szerint im így következik:

1. A legfőbb boldogság az, ha az esztelent meg nem vetjük, a bölcslet mindenkor követjük, s tisztelettel adózunk annak, a kit az megillet.

2. A legfőbb boldogság az, ha élünk ott, hol jó a föld, önmagunkat igazán szeretjük s a folytonos munkában soha meg nem restülünk.

3. A legfőbb boldogság a sok tudás és ügyesség, a szent fegyelemben való gyakorlat s a szép beszédben való folyékonyság.

4. A legfőbb boldogsághoz való az, ha szüleink biztos ellátásáról gondoskodunk, jó szívünk van nőnk és gyermekeink iránt s pihenéssel járó munkában foglalatoskodunk.

5. A legfőbb boldogság az alamiznaosztogatás, a kegyesség, a rokonok hű és igaz szeretete, s a mocsoktalan életmód.

6. A legfőbb boldogság a bűn gyökeres megutálása, a mámorító ital kerülése s a kötelesség hű teljesítése.

7. A legfőbb boldogság a tisztelet és alázatosság, megelegedés és háladatosság, s a szent beszédnek alkalmas helyen és időben való figyelmes hallgatása.

8. A legfőbb boldogság a türelem, a szerény beszéd, a szerzetes tekintete s a jámbor beszéd a maga helyén.

9. A legfőbb boldogság a kinzás és tisztaság gyakorlata, a szent tételek értelmének helyes felfogása s a Nirvána felé való szüntelen vágyódás.

10. Az a leginkább boldog, kit e világ dolgai, bár érintenek, de meg nem rémítenek, s ki nyugalmát baj és hiba nélkül őrzi meg.

11. Ki mindezt cselekszi, soha le nem győzhető, bárhol volnának is ellenségei, mindig bizton halad s övé örökké a legfőbb boldogság.

Hasonlók ez üdvösségekhez Buddha *«törvény nyomdokainak parancsai»* is, a milyenek: «Egyetlen értelemteljes mondat egy embernek nyugalmat szerez»; «legnagyobb hős bizonyára az, a ki csak egyszer is önmagát meggyőzi»; «semmi rosszat nem tenni, semmi jót el nem mulasztani, még gondolataink menetét is mindig tisztán tartani: im ez a Buddha parancsa»; «a valódi bölcs csak azon örvend, hogy halva benne a vágy»; «ha a lélek vihara lecsendesül, akkor megenyhül nemsokára minden fájdalom»; «a ki felhagyott a gonoszszal, és igaz és kegyes s elmélkedik szüntelen: az brahmin»; «a ki büntetlenül szenved a szidalmakat és csapásokat, csendesesen tűri a bebörtönöztetést, a türelmesen erőset, az erőben gyakoroltat: az brahmin»; «boldog az, a ki megtámadtva nem áll ellent, szeliden szól az őt kinzóhoz, a ki felhagyott a vágygyal és gyűlölettel, nagyravágyással és hiúsággal s a kinek semmire sincs igénye» stb. (V. ö. *Kovács Ö.* I. 110. s köv. l.)

A Jézus-féle makarizmak szelleme és fenséges tartalma oly magasan fölötte áll Buddha emez erkölcsi mondásainak, hogy legfőlebb tarka változatosságuk ragadja meg az olvasót.

De ha külsőleg talán hasonlít is a két vallás üdvösségi útja, belsőleg annál lényegesebb közöttük a különbség. Az az átalakulás, a mely Buddha ígéretei szerint a megváltást eszközli, voltakép nem a belső embernek gyökeres megújulása, nem újjászületés, hanem önmegváltás, önújjászülés akarna lenni, a mi vallás-psychologiai és ethikai képtelenség. Közös tévedése ez az összes emberi vallásoknak, a mennyiben «törvény», «cselekedetek» vagy «szertartások» emberi erőivel és eszközeivel remélik és keresik az üdvösséget. Mintha a bűnös ember önjerején kiszabadulhatna a bűn szolgaságából! Továbbá a Buddha üdvösség-útja nem vezet, mint a Krisztusé, a földi élet összes viszonyainak és hivatásainak megszentelésére, hanem inkább megvetésére vagy kerülésére, mert itt az embernek az a rendeltetése, hogy minden vágyról és fájdalomról lemondva kövesse Buddhát «a házból való kilépés által a háznélküli állapotba». Azután elméletileg a buddhizmus minden embernek a

megváltását tanítja, gyakorlatilag azonban csakis a világgyűlölk és szerzetesek (= bikschuk) lehetnek abban részesek. Csak elméletileg és nem gyakorlatilag érthetik meg «a megvilágosítottak» Buddha «4 szent igazságát», ú. m. hogy az élet kínos körfolyam (= szamszara), hogy e kínos szenvedésnek alapoka a bűnös akarat, hogy az akarat megszüntetése a fájdalom beveződése vagyis a váltság, s hogy annak útja «a 8 igaz cselekedet», mely a nirvánába vezet.

Ez a «nirvána» meg a buddhista «örök élet» volna; de ég és föld a különbség a kettő között. A mint *Hardy* helyesen mondja: míg a gondolkodás gondolkodás marad, nirvána és örök élet össze nem hasonlítható. Az örök élet a keresztyén emberre nézve az Istennek igaz megismerése és Jézusnak megváltóul elismerése. A Buddha nirvánája a léttel és étellel való teljes szakítás, a léleknek abszolút vágytalansága és érzetlensége, a mikor az embernek nem kell semmi és nem faj semmi. A keresztyénségben az Istennel és Jézus Krisztussal való életközösségben végnélküli tökéletesség és örök boldogság vár a hívőre. A buddhizmusban a léleknek minden vágytól, minden érzettől, minden öntudattól való megszabadulásában, tehát minden tartalomtól való megfosztásában vár az üdvösség. Ebből az alapelvűből kifolyólag a keresztyénség megszenteli az élet utáni vágyat, folytonos megtérésnek nevezi azt a Krisztus követésében, míg a buddhizmus magát az életet is helyteleníti és pozitív ethikai értékétől megfosztja. «Gáttörésnek» nevezi Buddha pl. az emberi nem szaporodására irányuló törekvést. «lázasnak» bélyegzi az állami és társadalmi élet fejlesztésére irányzott munkás igyekezetet, mivel szerinte az élet mint kínos körfolyam nehezül az emberiségre, mely folyamnak 3 főalakja: a születés, az aggkor és a halál. «Halál, hol vagyon a te fulánkod?» Ez a diadalmas fölkiáltás csak a keresztyén ember szájába való, míg a Buddhában hívőre nézve félelem a halál.

A «nirvána» tévtana a buddhista erkölcsstanra is ráveti árnyékát. Szép erkölcsi parancsaiból hiányzik az istenfűség és az isteni szentesítés éltető és indító ereje. A keresztyénségben igazi felebaráti szeretet van, a buddhizmusban csak természetes szánalom és könyörület. Igen, mert a keresztyénségben arra van alapítva a szociális kötelesség, hogy minden ember Isten gyermeke. Mindenkit, még az ellenséget is szeretni, abban a mértékben, mint azt Krisztus tette, im ez a szeretet keresztyén fogalmának tárgya és terjedelme. Hálás fiúi szeretet, meg nem érdemelt isteni kegyelemért, ép azért az érdek nélküli cselekvés a szeretet szükségképi folyamánya. A keresztyén ethikában tehát van élet és erő a cselekvésre, a felebaráti szeretet gyakorlására.

A buddhista is köteles szánakozni, könyörölni mindenkin, sőt — a lélekvándorlásból kifolyólag — minden lényért, mert mindenki szenved, minden lény sínylődik a bűnös lét miatt.

De a buddhista szeretet tanának, mint nemcsak ember, de általános lényszeretet tanának, lényege passív, quietistikus jellegű. Passív erényeinek hirdetése által vált hírnevessé. Mindent némán tűrni, mást nem bántani s jót tenni mindenkivel — im ez a buddhista szeretet ismertető jele. Nem fris életfuvalom hatja át e szeretetet, hanem a csendes sírnak rideg nyugalma. Könyörtelenül oltja ki szívéből a vágyat és szenvedélyt, az élénk szellemi és erkölcsi törekvés és tevékenység rugóját, s a meddő negatívó, a munkás erkölcsiség megtagadása, az akarrattól való teljes függetlenség s az abszolút érzéstelenség az ő egyedüli ideálja. Az ember összes belső erőinek és képességeinek harmónikus kifejlését a «második Ádámmal», mint az erkölcsiség tökéletes példányképevel való közösségben a keresztyénség tökéletességnek nevezi. A buddhizmus ellenben a tökéletesség alatt a belső ember összes erőinek eltompítását, hogy ne mondjuk: megsemmisülését érti. S a mint amott az önelégedtség az erkölcsi tévedésnek egyik jele, úgy itt «a bölcs embernek» természetszerű alaphangulata, s az erkölcsi feladatok ily ellentétes felfogása ellen mitsem szól az, hogy p. o. csaknem egyenlően hangzanak a két vallásnak erkölcsi parancsai. A két vallás csaknem ugyanazokkal a szavakkal hangsúlyozza az érzület tisztaságát, az erkölcsi törekvés komolyságát és azt, hogy az összes jóknak s így minden erénynek kútforrása az általános szeretet. S mégis mást jelent mindez a buddhisták és mást a keresztyének moráljában. Igen, mert a buddhistának nincs vallásos hite, nála az erkölcsiségnek nincs isteni garantiája; az erény és az erkölcsi jó is csak emberi dolog, mint az emberszerezte üdvösség.

A buddhizmus és keresztyénség közötti párhuzamok egyik kedvencz tárgya végül a szerzetes intézmény, mely tudvalevőleg mindkét vallásban meg van. Mindkét vallásban vannak férfi- és nő-szerzetesek, kik a szüzességre, szegénységre és feltétlen engedelmségre fogadalmat tesznek, kik itt is, ott is zárdákban laknak, rendi egyenruhában járnak, a laikusokénál szigorúbb életmódot folytatnak, részben hitterjesztéssel, részben szeretetmunkák gyakorlásával foglalkoznak. Ezekben a vonásokban hasonlítanak, sőt több tekintetben teljesen megegyeznek a két vallás szerzetesei. De egyszersmind a különbség is nagy és mélyreható közöttük. A buddhizmusnak elvszerű folyománya a zárdaélet, mert Buddha szerint a világot, ennek örömeit és fájdalmait mindenkinek kerülni, szenvedéseit enyhíteni kell min-

den embernek, ha a «nirváná»-ba akar jutni. A világ annyira rossz, hogy nem lehet sem megjavítani, sem megszentelni, legjobb hát kerülni és lemondani róla. A buddhizmus világmegvető és világról lemondó pessimizmusa szükségkép a szerzetességben végződik. Nem így a kereszténység. Ennek alapítója a világ megváltására és a világ megszentelésére jött s követőinek hite arra való, hogy meggyőzze a világot. A kereszténységnek nem az a hivatása, hogy megvesse, hanem az, hogy meggyőzze, megjavítsa és megnemesítse a világot; hogy felépítse e világon az Isten országát, hogy Isten legyen minden mindenkben; hogy Krisztus előtt meghajoljon minden fej és minden térd. A szerzetesség tehát eredetileg nem keresztényenővény, hanem idegen fattyú-hajtás a kereszténység törzsfáján.

Weingarten történetíró meggyőzően kimutatta, hogy a szerzetesség egyiptomi eredetű pogány kinövés, melynek kifejlődésére a III-ik századbeli buddhista propaganda döntő befolyással volt. S a mi ethikailag igaz és jogosult elem van a szerzetességben, t. i. a hitterjesztés és a szeretetgyakorlás, az az eredeti Krisztusi kereszténység szerint nem csak a barátoknak és az apácáknak külön hivatása, hanem Krisztus minden igaz követőjének általános keresztényi kötelessége. Az igaz kereszténynek «tanítania kell minden népeket» s a felebaráti szeretet kötelékébe kell fűzni Istennek minden emberi teremtményét; csak hogy ezt a fenséges hivatását még nem minden keresztény ember, sőt nem is minden egyház tudja és gyakorolja. — Ime e ponton is a lényeges különbség buddhizmus és kereszténység között!

De végezzünk. Azzal a kijelentéssel, hogy a buddhizmus és a kereszténység között sok a külső hasonlóság, de még több a belső, lényeges különbség. Istennek az emberiség nevelésére irányzott kinyilatkoztatása részlegesen és előkészítőleg jelent meg és működik a buddhizmusban, teljes erejében és tökéletesen a kereszténységben. A vallás-erkölcsi szellemnek a buddhizmus is, mint minden vallás a kereszténységen kívül, csak viszonylagos, történeti megnyilatkozása; míg a kereszténység krisztusi alakja a vallás-erkölcsi örök igazságnak tökéletes kinyilatkoztatása. Abszolút igazság, élet és üdvösség.

Dr. Szlávik Mátyás.

A HALHATATLANSÁGI ESZME TÖRTÉNETE.

(Harmadik közlemény.)

II.

A régi s újabb kulturnépek hite a jövő életben.

I. Az árja népcsalád.

A) *A Véda-kori hinduk vallása.*

Himalája és Ganges vidéke, a mennyire a mult ködös homálya felderíthető, már a történet kezdő határánál feltűnő magas szellemi niveauun álló népek hazája volt. Mintha a természetnek ellentétekben való gazdagsága és szépsége nem hagyta volna sokáig szenderegni lakóit s korán ébresztette volna fel a gyermeki közömbösség álmából! Különösen a vallásos gondolatoknak gazdag tárháza e nép elméje. Alig hinné az ember, hogy sok eszmének, a mely ma emeli s melegíti az emberiség kebelét, bölcsője India. A hindu egyike a legrégebbi népeknek, a melytől vallásos iratok maradtak reánk. Ezek közt a legnevezetesebb a Rig Véda, melynek egyes dalai a legmeszszibb mult termékei.

A hinduk vallása nagy változásokon ment keresztül. A halhatatlansági eszmének többé-kevésbé határozott kifejezését már a legrégebbi iratokban is megtaláljuk. A Rig-Véda egyes hymnusi a személyes halhatatlanság hitének adnak több helyütt kifejezést, nem annyira rendszeres tan alakjában, mint inkább titkos sejtelve, édes reményeként az egyes vallásos szellemű dalnokoknak. Rendszeres kifejtését ez eszme tulajdonképen csak a hinduk későbbi vallásában, a brahmanismusban nyerte.

A hinduk az embert szintén két részből: testből és lélekből állónak tartották, s a lélek halhatatlan volt az ő hitük szerint is. Meg kell különben jegyeznünk azt is, hogy az árják ősvallásában olyan célzásokat is találunk, a melyek azt árul-

ják el, hogy a halhatatlanság az embernek eredeti, Istentől nyert ajándékának tekintetett, s hogy az emberiség első évei boldog paradicsomi állapotban teltek el, s hogy ép úgy, mint a bibliai Ádám, az ő első emberük, Jama is csak később vesztette el e drága kincseket.

A halhatatlanság eszméjével vallásukban a halálutáni erkölcsi igazságszolgáltatás is kifejezést nyer. Ennek tanúbizonysága az, hogy a túlvilágon két osztályt, mennyet és poklot különböztettek meg és amaz első elérhetési feltételeül bizonyos erkölcsi cselekedeteket tekintettek. «A ki alamizsnát osztogat: az a mennybe jut, az az Istenekhez megyen» — egyik mondása a Rig-Védának.¹

A mennynek ura: Jama, a nap-isten fia, kit mondáik első embernek tartanak. A későbbi eposzok róla mint isteni lényről szólnak s élénk színekkel ecsetelik. Rendszerint szép alkatú, ragyogó arcú, veres szemű férfiúnak van feltüntetve. Ő küldi el követeit az emberekért s fontosabb esetekben maga is elmegy egy-egy halandó lelkeért, a mikor is kezében hurkos kötelet tart, a melyben az elhunytak lelkeit birodalmába vezeti.² Birodalmának kapuját a néphit szerint két nagy kutya őrzi. A jámbor s erényes embereknek ő nála jó dolguk van, a mit már a dalnokoknak az ő birodalmára vonatkozó jelzői is sejtetnek, a midőn azt «szent és kedves helynek, a tisztaság helyének, elmulhatlan világnak» mondják, a «hol a jámbor emberek örülnek» s a hol kedveseiket viszontlátják.³ E túlvilági paradicsomról egy hindu költő így énekel:

A honnan az örök világosság jó,
Az örökös fény birodalmába,
Az örök élet szép hazájába:
Vezess — oh Soma⁴ — vezess engemet!
Hol Vaivasvatot fia⁵ az uralkodó,
Az égnek titkos szentélyeiben,
Hol a hatalmas, nagy vizek folynak:
Ott tégy halhatatlanná — Oh Soma — engemet!
Az égnek nagy s dicső csarnokában,
A hol az élet oly gyönyörteljes,
A hol a fénylő lények lakoznak:
Oh tégy halhatatlanná — Oh Soma — engemet!
Hol a vágy végét és célját éri,
Hol az ízletes étel-italnak

¹ Rig-Véda I. 125. 56.

² Savitri 15, 7. 16.

³ V. ö. RigV. I. k. 104. h. 5; I. k. 24. 1; I. k. 24 h. 16; RV. IX. 113. 7.

⁴ Halhatatlansági ital.

⁵ Jama.

És az élveknék fekszik hazája :
 Ott tégy halhatatlanná — Oh Soma — engemet !
 A hol a jó kedv s boldogság honol,
 A hol a háj és a gyönyör tanyáz,
 A hol elnémul minden vágyódás :
 Ott tégy halhatatlanná — Oh Soma — engemet !¹

A költő e dalából is kitetszik, hogy a hinduk a mennyet igen szép s kellemes helynek képzelték. A gonoszok büntetés helyére nézve a Rig-Védából már sokkal kevesebbet, mindössze csak annyit tudhatunk meg, hogy már a régi hinduknak lelkében is felmerült a sejtelem, hogy van még egy más túlvilági hely is, a hol Agni, a tűz istene kinozza az oda jutottakat, azokat «a kik nem áldoztak, . . . a kik Vatunna törvényeit megvetették s hamisságot szóltak».² A pokol fogalma tulajdonképen csak a későbbi brahmanismus alkotása, a hol az borzalmas kiszínezést s nagy jelentőséget nyer, s több különböző osztályra oszlik, úgy hogy Manu már 21 poklot különböztet meg.

A későbbi hindu vallásokat különösen jellemző metempsychosis a Rig-Védában még nem fordul elő. E helyett azonban ott látjuk felcsillanni a feltámadás eszméjét és pedig a perzsa s keresztényen e nemű tanok jellemző vonásaival, a melyek szerint t. i. a halhatatlan lélek új, világos, megdicsőült testet ölt fel egykoron s abban fog élni mindörökké.³

A hinduk Veda-kori vallása később nagy változásokon megy keresztül. A Rig-Véda talaján századok múlva új vallásrendszerek keletkeznek, a melyek egészen új eschatológiát alkotnak. E vallásrendszerek: a brahmanismus s ennek későbbi szellemi reformációja: a buddhismus, a melyek a fent körvonalozott halhatatlansági tanba egy nagy szerepet játszó új tant: a lélekvándorlást hozzák be. Az őś árja vallás halhatatlansági tanát leghívebben a zend nép őrizte meg, a mely, tekintélyes tudósok véleménye szerint, az ősi multban együtt élt a régi hindukkal.

B) *A brahmanismus.*

A brahmanismus, mint vallásrendszer, hosszú századok szellemi munkájának gyümölcse. E vallásrendszer sem egy em-

¹ A Rig-Véda e dalát Müller M. Über d. Vedas cz. ért. (Essays I. 47.) idézete után fordítottam. Többféle fordítása van, a melyek itt-ott egyes szavakban némileg eltérnek egymástól, de lényegben megegyeznek.

² V. ő. RigV. I. 121. 13; IV. 5. 5; RV. X. 14. 11; IX. 73. 8; RV. 4. k. 5.

³ RigV. 10. k. 14 h. 8.; RigV. 10. k. 56. h. 1.

berhez, sem egy könyvhöz nincs kötve kizárólagosan. Manu volna ugyan tekinthető e különös, mysticus vonásokkal telt vallás rendszeres kifejtőjének, bár az ő iratai is inkább csak a mult szétszórt gondolatainak codexei. Azért a többi fontosabb hindu iratokra is tekintettel kell lennünk.

A brahmanismus lényegét tekintve, a legszélsőbb pantheismus. Halhatatlanságról abban az értelemben, a mint azt más vallásrendszerekben találjuk, úgyszólván szó sem lehet benne, mert szerinte csak egy Való lévén: az istenség, a Brahma, az örök szellem, minden más létező csak annak ideiglenes megjelenése s minden elmulás csak visszatérés az egy Örökkévalóba: a Brahmába. Az ember is, mint hab a tengeren, csak pillanatnyi jelenség s kimulása, mint amazé, visszatérés az anyába: az öröklétű istenségbe. «Valamint a tenger felé hömpölygő folyók a tengerbe érve abban feloszlanak, nevük s alakjuk elvész, úgy oszlik fel a Szellem (Brahma) felé törekvő és azt elérő kegyes lélek is abban, neve s alakja megszűnnek; Szellemnek mondatik aztán, s megszabadulva az ő mulandó részétől, halhatatlanná lesz» — mondja egy hindu írás.¹

Hogy a hinduk miként fogták fel e mindent betöltő, minden változásban jelenlévő és mégis a mulandóság korlátain felül álló Szellemnek nagy hatalmát és örökös voltát, arra nézve ide iktatjuk a Maha-Bharata bölcselmi episodjának, a Blagavadgítának egy helyét, a hol a szent Bhagavan (bölcs) erről értekezve így beszél:

«A bölcsök sem az élőket, sem a holtakat nem siratják.
 «Nem létező» nem voltam soha, sem te, sem a földi uralkodók,
 S a jövőben sem leszünk soha «nem létezők».
 A mi a lélekre nézve e testben gyermekkor, fiatalság, aggság,
 Ugyanaz rá nézve felöltése egy újnak²; a bátort ez nem ijeszti.
 Az anyag érintése fagyot és meleget, fájdalmat s gyönyört szül,
 Melyek keletkeznek s változnak szüntelen
 Kinek geniusát ezek meg nem ingatják,
 Ki búban, örömben egyforma, kiállhatatos: az halhatatlan.
 Soh'sem lesz valóvá, a mi nem létezett s a mi létezik, semmivé;
 A felvilágosodottak látják jól a köztük lévő őrt.
 S tudd meg, hogy a mi ezt a Mindenséget alkotta: az mulhatatlan.
 Ezen örökkévalót meg nem semmisítheti soha senki sem.
 S eme halygó testeket az örök szellem éléti,
 A mely kiirthatatlan, határtalan
 Ki emezt gyilkosnak s amazt megöltnek tartja
 Az téved mindkét esetben; az nem őlt s emez nem öletett meg.
 A szellem nem támad, nem hal meg, van, s volt, hogy
 létezzék a jövőben,

¹ Prasna-Upanisah. III. 2. Weber. Indisch. Stud. I. 456.

² t. i. testnek.

Ő; a nem támadott, örök, régi, — nem hal meg a testtel.
 Mint az ócska ruhát levetve újat ölt fel az ember:
 Úgy teszi le a régi testet a szellem és újra költözik.
 Nyíl nem sebzi, tűz nem égeti el azt,
 Vízben nem ázik szét s nem szárítja ki a szél . . . »¹

Ez az idézet világosan mutatja az örök-szellem változhatatlan, s mindent betöltő voltát. Az emberi lélek, mint e szellem egyik részecskeje, szintén örök. Örök előremenőleg a testben való lakozása előtt és örök a testnek a halálba való feloszlása után is. Praexistens és halhatatlan. Az ember halálakor csak ruhát cserél s vagy eléri a legfőbb czélt: t. i. beolvad az Istenségbe, vagy ha erre nem érdemes, új létezési alakokban szerez erre érdemeket.

A brahmanismus tanítása szerint u. i. a legmagasabb ideál, az emberi lét végcélja: visszatérni oda, a honnan jött, beolvadni az istenségbe. Ez az ő nyelvükön annyi, mint mikor a keresztényen vagy a mohamedán a mennybe vágyik. Ez a legfőbb üdv, mert ennek elérése által megszabadul a lét kinjaitól, az egyik vagy másik testben való újjászületéstől. Ezt a mennyei béke révpartot azonban csak nagyon kevesen érik el. Elérhetése szigorú erkölcsi feltételekhez van kötve. E feltételek a hindu iratokban itt-ott szétszórva megtalálhatók.

A Kathaka-Upanisah pl. ezeket mondja: «Az, a ki tudatlan s a kinek szive állhatatlan: az olyan tisztátlan; nem éri el a legdicsőbb helyet, hanem visszatér a muló világba. — Csak az, a ki bölcs s a kinek szive mindig előrelátó, az tiszta; az éri el a legfőbb tartózkodást, a honnan nem tér vissza a földre».

S ugyancsak ez irat más helyütt így szól: «Ha minden vágyat, mely szivét eltölti, elnyom, akkor lesz a halandó halhatatlanná, akkor élvezi Brahma tiszta lényét; ha minden kötelék, mely szivét leköti, feloldatik, akkor válik a halandó halhatatlanná».²

A Bagavadgita szintén többször emlékszik meg a legfőbb célról s elérhetésének feltételeit is elősorolja. Egy helyütt pl. így szól:

«Ki minden gyönyört kerülve s utána nem vágyva él,
 Önzéstől s gögtől ment; — az eléri a békét.
 Ez az igaz bölcs állapota; melyet ki elér, nem ámíttatik el;
 A ki halálakor ily állapotban van: beolvad az Istenségbe.»³

«A brahmin — mondja Manu — a ki a törvényt betöltötte, a szent iratokat ismeri s megóvja magát a büntől, eléri a legfőbb dicsőséget: örökre beolvad az isteni lénybe».

¹ Bagavadgita II. 11—20. 22—23, v. Peiper után németből.

² V. ö. Kathaka-Upan. III. 1—15; I. 19; II. 1—6, 17—20, VI. 14. 16. stb. Poley ut. németből.

³ Bagavadgita II. 71—72. Peiper u.

S ugyancsak ő mondja; hogy «a ki saját lelkében felismeri a legfelsőbb szellemet, a mely az összes lényeket élteni, arra a legboldogabb sors vár: beolvad a Brahmába».¹

Hasonló mondásokra sok helyütt akadunk a hindu irodalomban. Mindenütt csak egy a legfőbb ideál s mindenütt csak egy utat mutatnak feléje: a bölcsesség útját. E fogalom alá van összefoglalva mind az, a mi a brahmanizmus felfogása szerint erkölcsileg ér valamit. Az ő értelmiségük szerint a bölcsesség tulajdonképen az én teljes megtagadása. Csak az, a ki a világnak teljesen meghalt, a ki a világról s önmagáról semmit sem tud, hanem csak az egy igaz való: a Brahma szemléletébe mélyedt el, a ki egynek tudja magát a Brahmával, csak a minden érzéstől s határozott kívánságból kivetkőzött szellem az igazi bölcs s egyúttal halhatatlan: az Istenségbe való beolvadásra érdemes. A többi önállóságát megtartott s vágyaival a világhoz kötött lény mind tudatlan s mint maga e világ muló, változó, ezek a test halálakor nem szűnnek meg létezni, hanem különféle létalakokban bűnhődve, érnek az üdvösségre.

«Halld — mondja Jama a halál titkai után tudakozódó Natsiketaz nevű ifjú kérdésére — mindarról fel akarlak világosítani, a mi az emberrel történik, ha a halál pillanata elközelít. A tudatlanok visszatérnek az anya ölébe, hogy ismét új Testet öltsenek; mások a mozdulatlan növényekben születnek újra; kiki a saját nyilvánvalóvá lett cselekedetei szerint.»²

Ebben a lélekvándorlás nyer kifejezést, a mi a brahmanizmusnak egyik sarkalatos hitcikke. A lélekvándorlás tana a brahmanizmusban oly részletes körvonalozást és oly nagy nyomatékot nyer, mint másutt sehol. S ez e vallásrendszernek a lényegéből folyik. Az egész világmindenségben az egy örök szellem ágazik szét s különböző létalakok csak az ő ruhái, láncszemek az egy igazán létező, a Brahma megjelenésének szakadatlan láncolatában. Így természetesen az ember is. Az ő igaz valója létezett már emberré léte előtt is s midőn a létezési viszonyoknak a legmagasabb fokán jelenik meg, szoros rokonságban áll az anyagi világ alantabb lépcsőin álló többi teremtményekkel, sőt magaviselete ismét letaszíthatja az alsóbb régiókba. Ma ember, holnap növény vagy állat lehet.

A bölcsesség tetőpontját elért brahmin halálakor eléri a legfőbb célt: beolvad az istenségbe. A gonoszok s kevésbbé bölcsék lelkei ellenben újra születnek, levetvén a léleknek ember alakú testi ruháját, újba költöznek, hogy az életben elkövetett vétkekért bűnhődjenek. Manu törvénykönyvei a legaprólé-

¹ Manu III. 28, IV. 260, XII. 25.

² Kathaka-Upan. V.

kosabb részletekig sorolják fel az újjászületések különböző formáit, azon vétkekkel együtt, a melyeknek következményei. Bennök a büntető igazság amaz elve nyer kifejezést, hogy: a ki miben bűnös, az által bűnhődik. «Az Észszel megáldott teremtmények szellemi ténykedésükért a jutalmat vagy büntetést szellemi erőiken veszik el, beszédükért a beszéd organumán, testi cselekedeteikért a testen. Testi kihágásokért szervetlen létalakokban születik újra az ember halála után, szóval elkövetett bűneiért madár vagy négylábú állat alakjában; szellemi bűnei a legalsóbb emberi kasztban való újra születést vonják maga után. S cselekedetei szerint születik az ember hülyének, némának, vaknak, süketnek vagy nyomoréknak. A ki brahmint ölt meg, az kutyának, vadkannak, számárnak születik újra. A részeges brahmán fereg, rovar vagy döggel táplálkozó madár alakjában él halála után. A ki tanítójának házasságát szennyezi be, mint fű vagy kűszónövény nyer életet; a ki gabonát lopott, az hernyóvá válik; a lőtolvaj tigrissé, a gyümölcstolvaj majomná, az asszonyrabló medvévé lesz halála után. A ki egy brahmint szándékosan megüt, még ha csupán szalmaszállal történik is ez, huszonegyszer kell születnie valamely alsórendű állati formában».¹

Igy adják ezt elő Manu törvénykönyvei, a melyek igazán fáradhatatlanok a különböző vétkek s büntetésnek elősorolásában. Az újjászületés módjára nézve pedig azt veszszük ki az ind iratokból, hogy azt a vízpárolgás s lecsapódás mintája szerint képzeltek, t. i., hogy a testtől elvált lélek először felszáll a levegőbe, a holdba, a honnan aztán esőben lejön a földre s növényi, állati vagy emberi testben foglal helyet.²

Az embernek a lét különböző formáiban való ezen újjászületése tehát ugyanaz, a mit más vallásalakok a pokol fogalmával fejeznek ki; ez is, az is a vétkek bűnhődési helye. De azért nem kell azt gondolni, mintha a pokol képzete a hinduk előtt teljesen ismeretlen lett volna. Egyes későbbi iratokban megtaláljuk a pokolnak is, mint szintén csak átmeneti jellegű helynek leírását és pedig nagyon tarka színekkel kifestve. A Rig-Véda régi túlvilága, Jama istennel, mint fejedelemével, újabb, sötétebb kiszínezést nyer. Nem a boldogság s béke hona az többé, a «hol a jámbor lelkek örülnek», de egy borzasztó kínpad, a melyen a halhatatlan halandónak borzasztóan kell bűnhődni vétkeiért, mielőtt e földön újra születnék. Azt lehet mondani, hogy a hinduk pokla, úgy kinjai sokfeléjét, mint azok borzalmas voltát tekintve, páratlan a vallások történeté-

¹ Manu. XI., XII. f.

² Kaustitaki-Upan. I. 2. Weber: Ind. Stud. I. 395.

ben. Valóban ördögtől kellett gyötörtetnie az agynak, a mely képes volt kigondolni azt a sokféle kínt, a mely a pokolban az elkárhozottakra várakozik!

Néhányat mutatoul lejjebb majd felsorolunk. Az Upapurának egyike: a Krijajogasaras (a kegyes cselekedetek essentiája) élénk színekkel rajzolja a poklot s az ottani életet. Wollheim német tudós fordította le s szedte versbe ez iratnak ép a pokolt ecsetelő 22-ik részét. A maga egészében nagy terjedelmű leírásból álljon itt a következő kivonat.

. . . Nyolczvanhatezer mértföldnyi hosszúságra nyúlik a kintelmes pokol csarnoka. Magasan lobog benne a láng s talaját izzó homok fedi. Nagy, éles tüskék fedik az utat s kígyókkal borított sziklák meredeznek ég felé. . . Ebben él a bűnösök serege . . . meztelenül, szétkuszált hajjal, . . . álomszerű állapotban, mint a kísértetek. Jáma szolgálai némelyeknek száját kígyókkal tömik meg, másoknak fülét-száját forró olajjal öntik tele; — másokat meg tüzes parázon, éles tüskéken hempergetnek. — Emezt sárba taposták, amannak pedig bőrét szögekkel karczolják; — ennek szemeit horgokkal szagatják ki, amannak skorpiók rágják le az orrát. Itt egyeseket lábuknál fogva fára akasztva tűzön sütögetnek, amott meg elefánt dőf át agyarával másokat. Némelyiknek Jáma szolgálai orrát-száját bedugva — elfojtják a léleketét; mást meg ragadozó állatok marczangolnak szét s újra kiköpdösnek. Ezekkel keserű epét itatnak, amott pedig másokat hegymagasságú sziklák nyomnak le . . . stb.

És így tart e kínek elsorolása több lapon át s leírásukat e szavakkal fejezi be:

«Segítség! segítség! — így kiabálnak
Éhezve s szomjan Jáma házában.
S ha a százados kinokat átszenvedték,
Borzasztó sors vár reájok ismét:
Újra születnek bűnös ölben megint
S bűnhődni fognak hajdani vétükéért;
S újra és újra bünt követvén el:
— Mint azelőtt — ismét pokolba jutnak».¹

A pokol e szörnyűsége mellett csak az a vigasztaló, hogy van belőle kiszabadulás. A hinduk hite szerint u. i. az elhunytak rokonai befolyást gyakorolhatnak az elköltözöttek sorsára s imák és áldozatok által rendszerint igyekeznek is a pokolból való kiszabadulásukat előmozdítani.

¹ V. ö. Krijajogasaras XXII. f. Wollheim után németből. Orient. Literatur I.

Ha már most a brahmanizmusnak a fentiekben körvonalozott eschatológiáját általánosságban tekintjük, azon meggyőződésre jutunk, hogy a halhatatlansági eszmének benne kifejezésre jutott nyilvánulási alakja, úgy az erkölcsi ideált, mint az egyéni kedélyre gyakorolható befolyást illetőleg a nagy keleti vallásrendszerek hasonló tanai mögött messze hátra marad. Erkölcsi tekintetben egyrészt azért, mivel a hozzáfűződő erkölcsi parancsolatok szigorúságuk mellett is inkább negatív jellegűek s mert másrészt nem egészen igazságos; privilegiumokat hirdet, a midőn az emberi lét legmagasabb céljának: az istenségbe való beolvadásnak elérését csak azon keveseknek helyezi kilátásba, a kiket a születés véletlenül a társadalmi kasztok legmagasabb polczára állított. A nép nagy része, különösen a nyomorult pária részére kevés vigasztalót tartalmaz, mivel az ilyen, még ha embernek születik is saját erkölcsi magatartása által sincs biztosítva az újjászületés kinjaitól, a legjobb esetben még a kasztokat kellően végig futnia. Az üdv oly messze áll tőle, hogy százszor is elveszítheti. Mennyivel több meleget és vigasztaló s bátorító erőt tartalmaz ezzel szemben a perzsa vallásnak s különösen a keresztyénségnek e tana, a mely épen a nyomorhoz, a melynek leginkább van rá szüksége — hajlik le kegyesen s az emberi gyarlósággal szemben oda állítja az Istenség személyválogatás nélküli nagy irgalmasságát! A brahmanizmus világnézlete szerint az egész ember tulajdonképen holt gép, játéklabda a kérlelhetetlen sors kezében. E vallás hívének, ha baj és szerencsétlenség éri, azt egy előbbi léte vétkei büntetésének kell tekintenie,¹ oly létének, a melyről mit sem tud,

¹ Így tesz pl. — hogy egy hindu iratból vegyünk példát — a nagy hindu eposnak: a Maha-Bharatának egy alakja — Damajanti is, a midőn a reája zúduló csapások terhe alatt így sóhajt fel:

«Oh én balsors üldözöttje!
Így tart hát ez mindörökre?
Jó sorsom letűnt, elvesztém . . .
Mivel érdemeltem ezt én?

Nem tudok, nincs semmi vétkem;
Nem is volt . . . nem soha nékem!
Hisz talán csak emlékezném!
. . . Mivel érdemeltem ezt én?

*Más alakban, más életben
Kelle nagy bünt elkövetnem,
Hogy fejemre ennyi bánat,
Végtelen kín és bú támad*

(Nala és Damajanti. Hindu rege a Maha-Bharátából. XIII. f. magy. ford. Fiók K. 111 l.)

a melyre emlékezni képtelen. S e mellett a csapások közepette az égre sem tekinthet oly reményteljesen, mint azt más vallás híve teheti, onnan várva vigaszt s ott remélván kárpótlást nyerhetni szenvedéseiért. Mert az is, a mi kétség-homályán keresztül a messze távolban feltűnik: az istenségbe való beolvadás üdve is aránylag mily keveset nyújt a többi vallások üdvigéreteihez képest! Személyi léte megszűnése legfeljebb azt a negatív természetű előnyt biztosítja, hogy a lét kínjaitól megszabadul. S ez szerintünk nem sok. Azért mi, a kik azt hiszünk, hogy az emberi természet lényegében véve mindenütt ugyanaz s hogy az emberi szív a Ganges vidékén is érez, fáj, vágyik s küzd, azt is gondoljuk, hogy a brahmanizmus e tana kevés vigasztalót s kevés bátorítót tartalmaz a bűnnel s önmagával küzdő emberi kebel számára s hogy egyszersmind e tan az erkölcsi életre valami jótékony befolyást nem gyakorolhat, már a háttérét képező erkölcsi parancsolatok passzív jellegénél fogva sem. Borzalmas ijesztgetéseivel képes lesz ugyan visszatartani a nagyobb vétkektől, s képes lesz talán bámulatot keltő askétákat teremteni, de az egyén erőit s vele a társadalmi életet fejleszteni sohasem fogja; a mit különben eléggé mutat a nép élete is, a mely már régóta tespedésnek indult s némi felelevenedést s lendületet csak ott mutat, a hol idegen vérrel, idegen eszmékkel frissített fel.

A brahmanizmus s vele a hinduk halhatatlansági tana később — a Kr. e. VI-ik században némi átalakuláson ment át, annak szellemi reformációjában: a buddhizmusban.

C) *A buddhizmus.*

A buddhizmus eschatologiai alapfogalma, a nirvána viták chaosa még mai napig is. Lényegére keletkezésének lélektani és történelmi mozzanatai vetnek némi világosságot.

A brahmanizmus sajátságos újjászületési tana provokálta a megsemmisülés utáni vágyat s a halhatatlanságnak amaz új, sajátzerű felfogását, a melyet a buddhizmusban találunk. A buddhizmus új eschatologiai gondolata balzsam akar lenni a brahmanizmusban nyitva hagyott szívsebre. E vallásrendszer sem törölte ugyan el teljesen a metempsychosis tanát, de akkor, a midőn az egyén érzületének és cselekvésének határozott befolyást biztosít halálutáni sorsa alakulására s a midőn az üdvöt, illetve az újraszületésektől való megszabadulás lehetőségét nem csupán egyes kasztok kiváltságának tartja, hanem mindenkinek, a ki a Buddha által hirdetett erkölcsi parancsokat

betartja, elérhetőnek hirdeti, nagyon föléje emelkedik a brahmanizmusnak.

Az életről való fogalmai különben nagyon sötétek. A buddhizmus a világfájdalom vallása. Hitvallásszerű «négy nagy igazsága» ezeket mondja: «A születés: szenvedés; az öregség: szenvedés; a betegség: szenvedés; a halál: szenvedés; összefüzdve lenni azzal, a kit nem szeretünk: szenvedés; elválni attól, a kihez vonzódunk: szenvedés; kívánságunkat el nem érni: szenvedés; szóval a (földiekhez való) ötféle ragaszkodás: szenvedés.» E szenvedésnek azonban szerinte vége szakad a nirvánában, melyhez a váltság útja — a samsara — vezet.

Mi azonban a nirvána vagy parinirvána?

Erre nézve nagyon eltérők a vélemények. Némelyek azt a lét teljes megsemmisülésének tekintik; így Barthelemy Saint-Hilaire, Bornouf, Bunsen és mások.

Állapodjunk meg egy pillanatra ez állításnál. Ha a nirvána csakugyan az abszolút nemlét fogalma, úgy a buddhizmusból a többi vallásalakok közös birtoka: a halhatatlanság eszméje teljesen hiányoznék. Ez valóban bámulatot kelthetne mi bennünk egyrészt azért, mert unicum lenne a vallások történelmében, másrészt pedig és főképen azért, mert e vallásrendszer szép s nehéz erkölcsi parancsait semmi pozitív földöntúli ígéret nem támogatván, azok követői valóban erényóriásoknak volnának tekinthetők, a kik egykori jutalmazás reménye nélkül, tehát magáért a jóért tennék a jót. Ez valóban bámulatos valami lenne! A buddhizmus az erkölcsi fejlettség legideálisabb fokán állana, felülmulná az összes létező vallásrendszereket, felül még a keresztyénséget is, mint a mely, tudjuk, hosszú százados fejlődésében is fentartja s ápolja a túlvilági jutalmazás s büntetés tanát.

Nem lesz azonban nehéz kimutatnunk azt, hogy a dolog még sem így áll. Az emberi természet főbb vonásaiban mindenütt egyforma. Az erény mindenütt küzdelemmel jár s a gyöngye emberi szív mindenütt rászorul a támaszra. Müller Miksa, a híres indológ, ki maga is sokáig habozott a nirvána mibenlétére vonatkozó végleges véleménye megalkotásában, szintén nem tudott megbarátkozni azon nézettel, a mely a buddhizmustól a jövő élet hitét eltagadja, abszolút semminek deklarálva a nirvánát. «Lehetetlen — mondja egy helyütt¹ — hogy India reformátora, egy oly tökéletes morál tanítója, lemondott volna a vallásalapító leghatalmasabb fegyveréről: a jövő életben való hitről s ne látta volna be, hogy ez az élet, ha

¹ M. Müller: Ueber d. Buddhismus. Essay 214. 1.

előbb vagy utóbb a semmiségbe oszlik fel, alig méltó a fáradságra, melyet rá fordított s nem érdemli meg azokat az áldozatokat, a melyeket követőitől megkivánt.»

Hogy megközelíthessük a buddhismus e tanának megértését, a melyre nézve nemcsak a keresztyén, de magok a buddhista tudósok is oly változó véleményeket táplálnak, vegyük közelebből szemügyre e fogalmat.

A *nirvana* szó etimologiai értelmezésében, fájdalom szintén eltérő véleményekkel találkozunk. Colebrooke szerint e szó *va* (fűjni) igétől ered, elébe tett *nir* tagadással; e szerint szélesöndet jelentene, vagyis mint melléknév: «kialudt». Hardy a *nirvana* kifejezést ebből származtatja: *vana* (vétkes vágyak), *nir* tagadással. Schmidt szerint ezt jelentené: «a siralomtól elkülönítve, megmenekedve» s ugyancsak szerinte ellentéte volna a *samsárának*, a mely a folytonos újjászületés, vágyódás, öregedés s halál világát jelenti. Obry szerint a tüzehez hasonló kialvást jelent stb. A buddhista iratokban többféle jelzője s határozója van; úgy egyebek közt «az örök, a kimondhatatlan, a biztos, a béke, a legfőbb jó, az egyetlen», stb. De ez mind, a mint látjuk, nem ad teljes felvilágosítást e fogalomnak tulajdonképi mibenlétéről.

Magok a buddhisták sem adnak egyöntetű felvilágosítást, mert ők magok is különféleképp értelmezik s különböző módon fogják fel azt az állapotot, a melyet vallásuk a *nirvana* szóval jelez. Ennek illusztrálására nem mulaszthatjuk el ide iktatni azt a két erre vonatkozó beszélgetést, a melyet Hardy után Müller M. is közöl a buddhismusról szóló tanulmányában.¹ Veleje a következő:

Nagasena és Milunda — a bölcs és király — beszélgetése a *nirvánáról* úgy tünteti fel azt, mint a melynek semmi meghatározható sajátsága, semmi helye nincsen. Nagasena egyebek közt ezt mondja: «az (t. i. a *nirvana*) oly *mysterium*, melyet nem lehet megérteni . . . nem lehet róla mondani, hogy azt elő lehet teremteni, sem azt, hogy nem lehet előteremteni; sem, hogy az egy a multban, vagy a jövőben vagy a jelenben létező valami Nem lehet róla mondani, hogy az szemmel látható, vagy hallható, vagy hogy szagolni, ízlelni vagy tapintani lehet, de mégis létezik.»

S midőn Milunda azt kérdi, hogy a legbölcsebb Buddha létezik-e — Nagasena így felel: «Ő a legérdemteljesebb (Bhagavat) létezik». — *Milunda*: Megjelölhetnéd-e az ő létezése helyét? — *Nagasena* így felel: A mi Bhagavatunk elérte a *nirvánát*, a *hol*

¹ Müller i. m. 262—265 ll.

megszűnik az újjászületés. Nem mondhatjuk, hogy ez itt, vagy amott van. Ha a tüzet eloltják, lehet-e mondani, hogy «itt vagy amott van»?! «Ugyanígy érte el Buddha a kialvás állapotát (a nirvánát); hasonlóan a naphoz, a mely az astagiri hegyek mögött leszállt; nem mondhatjuk róla: itt van, vagy amott van; de mondott beszédeiben kimutatható. Azokban él ő.»

A nirvánának ezen elvont magyarázatától különbözik Thevizaya királyé, a ki egy brahmannak illetétképen magyarázza azt:

«Brahman! Naitban az,¹ hol sem baj nem létezik, sem szükségletei nincsenek a testnek vagy léleknek. Felség — feleli a Brahman — ha a Naitbanban semmi boldogság sincs, mit ér tehát, ha elérjük is?! — Brahman! — felel a király — egy hasonlatot mondok néked . . . Egy király egyik alattvalójának megengedte azt, hogy hét napig mindent élvezhet, mi szemének-szájának tetszik, de hozzátette, hogy a hetedik napon megöleti. Gondolod-e, hogy e feltétel alatt talált valamiben élvezetet? nem — felelé a Brahman, ily körülmények közt inkább fájdalom és kétségbeesés volt osztályrésze. — Brahman — folytató a király — hét nap mulva eljött a király s azt mondá annak a bizonyos férfinak: Ne lélj, életben hagylak, élvezd a gyönyört a jövőben is. S az elment s mindent végig élvezett, a mi szemének-szájának tetszett s aztán békésen elaludt. Alvás közben nem ivott, sem evett s nem érzett semmit sem — s mondhatod-e azért, hogy boldogtalan lett volna? — Nem Felség — mondá a Brahman — ez ember a legfőbb boldogságot élvezte. — Brahman — mondá erre a király — az a hét napja a kétségnek az emberiség élete s ez utolsó a nyugalmas szendergés a Naitban.»

A mint e beszélgetésből látható, a nirvána nem a teljes megsemmisülés, hanem egy álomszerű, mondhatjuk letargicus állapot, melyben a lélek semmit, sem örömet, sem bánatot nem érezhet.

De ezzel még nem merítettük ki a nirvána értelmezésének minden versióját. Több is van. A burhami buddhisták szerint pl a nirvána, vagy a mint ők mondják, a Nigban, teljes megszabadulás az öregség, betegség s halál békőitől. Azonkívül a nirvánának a muhamedanizmus paradicsomához hasonló kiszínezése is nagyon elterjedt a buddhizmus követői között. Vannak olyan buddhista tudósok is, kik a nirvánát az abszolút nemléte fogalmának tekintik, de ezek megint más buddhisták által eretnekeknek, heterodoxoknak tekintetnek.

Ez eltérő vélemények zürzavarában természetesen az első forráshoz kell visszamennünk s magát e fogalom megalkotóját,

¹ Naitban = Nirvána.

Buddhát kell megkérdeznünk jelentése felől. Sajnálatos azonban, hogy a nirvána minden félreértést kizáró meghatározását Buddha sem adja. «Ezt cselekedjétek s eléritek a nirvánát», ez szokásos buzdítása tanítványaihoz, a mely bizony semmit sem magyaráz. S hozzávehetjük még azt is, hogy a buddhizmus vallási canonjának: a Tripitakának csak harmadik Abhidharma-nak nevezett részében van róla szó, a mely rész többek véleménye szerint nem épen a leghitelesebb tolmácsa Buddha nézeteinek. Arról tehát, hogy a mester szájából nyerjük e fogalomra nézve teljes, minden kétséget kizáró magyarázatot, le kell mondanunk. Számunkra nem marad más út nyitva, minthogy Buddha egyes elejtett szavaiból lessük ki e rejtélyes rébusz értelmét. S ez úton azon véleményre jutunk, hogy Buddha az emberi lét végcéljául nem az abszolút megsemmisülést tekinti. Egyes elszórt nyilatkozataiból határozottan az tűnik ki, hogy ő a halálutáni erkölcsi igazságszolgáltatást ismerte s hirdette is. Mert M. Müller szavaival élve: «ha Buddha «a kegyességet» a halhatatlanság ösvényének, a könnyelműséget a halálhoz vezető ösvénynek mondja, mit jelentsen ez? Buddhaghoza az V-ik század egy tudósa itt a halhatatlanságot nirvána szóval jelöli; s hogy Buddhának is ez volt a gondolata, az világosan kitűnik a közvetlenül reá következő mondásból: «azok, a kik elmélkednek, kitanának s folyton erős akaratot tanúsítanak: a bölcsek elérik a nirvánát, a legfőbb boldogságot. S lehet-e az a megsemmisülés?! használt volna-e ez új vallás alapítója ily kifejezéseket, ha az, a mit halhatatlanságnak nevezett, szerinte a megsemmisülés lett volna?!» Így okoskodik Müller Miksa,¹ az ind irodalom szakavatott tudósa s ez okoskodás lényegét annál inkább magunkévá tehetjük, mert Buddha más szavai is megerősítenek abban, hogy töle a jövő élet s a vele járó túlvilági jutalmazás hite nem volt idegen. Egy beszédében, melyet az asketaság áldásairól Magadha Agasattu királylyal folytat, az asketicus élet jutalmi felsorolása közben egyebek közt ezeket mondja:

«Mennyei, tiszta, az emberit fölülmúló szemével látja (az asketa), a mint a lények elmúlnak s újra születnek; a jók és jelesek, a szépek és rutak; s felismeri, a mint e lények erkölcsi minőségükhöz képest új létbe mennek át. Azon lények u. i., a melyek tett, szó és gondolat által vétkeztek, a szenteket könnyelműen itélték meg, tévhitben tévelygtek s annak megfelelő magaviseletet tanúsítottak: testük feloszlásával a halálban kinteljes életformákba, a nyomor helyére: pokolba jutnak; azon lények pedig,

¹ Über d. buddhis. Nihilismus. Essay's I. 288.

a mélyek tetteiben, szóban és gondolatban tiszták maradtak, a mélyek a szenteket nagyrabecsülték, az igaz tanokhoz ragaszkodtak s azok szerint éltek: testük felozslása után egy boldog állapotba: a mennyországba jutnak.»¹

Ugyancsak a jó tett mennyei jutalmát igéri egy útjában a jótékony Visakha nevű nőnek, ezt mondván:

«Ő, a szentek tanítványa s erénygazdag nő
Ételt és italt osztogat nemes örömmel.
A ki irigység nélkül mennyei jutalomért adakozik,
A ki fájdalmat enyhít s örömet szerezni igyekszik:
Eléri a mennyei élel sorsát.
A világos, a dicsőített ösvényét követi az.
Fájdalomtól menten s vígan
Fogja élvezni a jótett jutalmát,
Ott fenn a boldog mennyországban.»²

S hasonló értelmű nyilatkozatokkal gyakran találkozunk a buddhismus irataiban. Hogy azonban e jó sors csak keveseknek jut osztályrészül, azt szintén hangsúlyozza a buddhismus. A Dhammapadam szerint: «csak kevesen érik el a túlvilág partját. Sokan törekszenek feléje fel és le futkározva. De ha valaki a hirdetett törvényt követi, a halál birodalmát át fogja lépni, bármi nehéznek lássék is nekünk a keresztülhatolás.»

A mi a nirvana fogalmát zavarossá s nehezen megérthetővé teszi, az azon körülmény, hogy azt e világon, ez életben is el lehet érni már. Buddha pl. többször mond ilyeneket: «Ha valaki mindent nyugodtan képes elviselni, úgy elérte a nirvánát.» — Milyen állapotot ért az e földön elérhető nirvana alatt? különös gondolat ez, a melynek magyarázatát — a magunké helyett egy buddhista kátéból veszszük át, a mely így hangzik: «(E nirvana) a kedély és szellem olyan állapota, a midőn minden életakarát, minden törekvését a lét és élvezet után s ezzel minden szenvedély, minden kívánság, minden vágy, minden félelem, minden roszakarat és minden fájdalom kialudt. Ez a tökéletes benső béke állapota, az elért megváltás rendíthetetlen bizonyosságának kíséretében; olyan állapot, melyet szó nem képes leírni és a melyet a világi érzelműek képzelme hasztalan igyekszik maga előtt lefesteni.»³ Ez tehát a szenvedély, vágy, önzés stb. elnyomása, kioltása által érhető el amaz extaticus állapot, a mely a halálutáninak anticipációja előize a

¹ Samānā-phata-Sutta. Ném. Neumann: Die innere Verwandtschaft budd. u. christl. Lehre. 54. l.

² Idézve Hardy: Buddhismus 39. l.

³ Szubhádra Bhikshu: Buddhista káté. Magyar fordítás 31. l.

halálutáni Nirvánának. S hogy mily boldog ez állapot, megmondja maga Buddha Kisa Gotami nevű apáczával beszélgetve: «Annak élete, a ki a nirvánát, ha csak egy pillanatra is látja, jobb, mint száz esztendő azoknál, a kik a nirvánát nem látják.»¹

Sajátságos egy gondolat! Párját a többi vallásrendszerben hiába keresnök. Ha hasonmása után néznénk, úgy talán a keresztyénség újjászületés s megszentelés fogalmaival lehetne némileg összehasonlítani, mint a mely fogalmak által jelölt állapotban a hívő szintén e földi érzéki vágyak s érdekek hatalma alól felszabadulva, isten akaratát megismerve Istenen csüng és a menny örömeinek előízét élvezi.

A fentiek után azt hisszük, hogy habár Buddha szavaiban nem találjuk is teljes magyarázatát az általa alapított vallás eschatológiájának, mind az által a buddhismustól a halálutáni élet s igazságszolgáltatás eszméjét eltagadni nincs jogunkban. Annál kevésbé, mivel a néphit nagyon is mellette szól. A néphit Buddhát a nirvana elérése után is élőnek tekinti, sőt isteni rangra emelve imáival felkeresi, s az istenséget megillető minden tisztelettel környezi. S ez sokat jelent!

Annak illusztrálására különben, hogy magok az újabb buddhisták miként vélekednek a nirvánáról, nem mulasztjuk el ide iktatni Moura hajótiszt szavait, a ki erre vonatkozólag így beszél:

«Kambudsában a bonczok főnökének nézete szerint a nirvana az újjászületések vége és az örök üdv; a lélek mennyei hüvelyt nyer s leirhatlan boldogságot élvez. Az ő vikárja Prea-Soccon háromféle nirvánát különböztet meg: a fájdalom megszűntét, az élet kialvását, azaz az érzéketlenséget, a mit az extasisban lévők már itt e földön élveznek és az életelv megsemmisülését, az absolut megsemmisülést, a semmit. — Egy bonzeria előljárója Nirvana alatt egy örömteljes, a muhamedánokéhoz hasonló paradicsomot képzelt magának. — Egy vallástanító a nirvana alatt az existenciák legutolsóját értette, a hol az emberek örökké boldogok; hasonlók az angyalokhoz s örök békeességben élnek. — Egy Achar (tanult laicus) e nirvánát a legszebb paradicsomnak mondotta, hol az emberek sem fizikai, sem morális fájdalomnak nincsenek kitéve. — Háromnegyed része a népnek sohasem nyert felvilágosítást erre vonatkozólag s a népnek többi része pedig egy örömteljes helyet képzel magának alatta. Prea-Soccon tehát az egyedüli, a ki a nirvánáról azt hiszi, hogy az absolut semmi.»²

¹ Hardy i. m. 125. l.

² Idézve Silbernagel: Buddhismus 27. l.

A fentiekből kettő következik: először az, hogy a buddhismus nirvájának ily túlvilági paradicsommá való kiszínezése, a mely oly széles körben van elterjedve hivei között, nem igen lett volna lehetséges, ha annak csiráját e fogalom már eleitől fogva magában nem hordta volna; másodsor pedig annak látjuk világos tanújelét a fentiekben, hogy mennyire nem képes elviselni a népek érzülete a teljes megsemmisülés gondolatát. Még abban az esetben is, ha valamely vallásalapító, a mint némelyek Buddháról szeretik hinni, a halhatatlanság tanát vallásából kirekesztené, a nép előbb-utóbb megteremti azt, vagy átveszi másoktól. Ebből látható, hogy a vallási nihilizmus, a merev materializmus nem életképes. A vallási eszmék a népek szívében gyökereznek s a halhatatlanság eszméje nélkül, a mint nem volt, nem is lehet el egy — csak kisebb mértékben is fejlett vallásrendszer sem.

Említésre méltó körülmény még az is, hogy a buddhizmus a világnak az emberéhez hasonló életfolyamatot tulajdonít; születik, meghal s újjászületik. Minden egyes világ élete (kalpa) négy időszakból áll: az újjászületés, állandóság, rombolás és ür időszakából. Minden egyes időszak 336 millió évig tart s így egy-egy világlétezésének időtartama 1344 millió esztendő, hozzáadva az ür, vagyis a világ síri nyugvásának az idejét is. A világnak is van síri pihenője, melynek letelte után, mint ember éjjeli álmából újra életre ébred, hogy ismét ugyanazon processusokon haladjon a megsemmisülés felé! A világ semmisülés s újulás képzeletit azonban nem hozza úgy kapcsolatba az ember halhatatlanságával, a mint azt más vallásrendszerek teszik. A perzsa vallás, a keresztyénség, a germán mythologia szintén ismeri e gondolatot,¹ csak hogy ezekben az magasabb erkölcsi jelentőséggel bír, a mennyiben a megsemmisült és újjászületett világ az általános megváltás, a melylyel bűn, bűnhődés s nyomor megszűnván egy tiszta, boldog örökélet veszi kezdetét.

Paulik János.

¹ V. ö. Spiegel: Avesta I. 34; II. Pét. 3, 7—13; Gylf. 51—53. Edda 320—325. ll.

ADALÉKOK PATHAI P. SÁMUEL PÜSPÖK ÉLETÉHEZ.

(Első közlemény.)

A dunamelléki ev. ref. egyházkerület legelső történetírója, Pathai P. Sámuel, a XVI-ik század végén s valószínűleg Patajon született, minek folytán aztán a régiek szokását követve, ezen születése helyéről nevezte magát, mert apját, ki négy éven át a kálmáncsehi híres iskolának volt rektora, Kaánási Jánosnak hívták.¹

Hol tanult? nem tudjuk. Iskolai végeztével 1617-ben *Laskóra* ment rektornak, hol két esztendő² telt, s aztán a külföldi egyetemeket látogatta meg. Hazatérve, előbb Laskai János superintendens mellett a *veresmarti*.³ majd a *tolnai* iskola rektorává lett; 1630-ban pedig a Duna-Földvárra változott Decsi Kristóf után *Soltra* ment prédikátornak, a honnét 1634. Szent-György napkor *Tolnára* vitetett a váratlanul meghalt Szöllőskei Ferencz helyébe, s itt szolgált 19 éven át, viselve egyszersmind a tolnai traktus seniori hivatalát is.

Ez állásában találta meg a sárospataki collegium ifjú professora, Szilágyi Beniamin István, ki a magyarországi ev. ref. egyház történetét a reformációtól kezdve megírni szándékozván, s ahhoz az anyagot — mint maga mondja — életének 20 ik évétől fogva gyűjtögetvén, az 1547-ik évben a több tisztelendő atyák és jó barátok közt a legalázatosabban kérte Pathai Sámuel segítségét és támogatását is egy levélben, melyben a felső- és alsóbaranyai, s úgyszinte a szomszédos egyházak régibb és újabb állásáról tudakozódik.

Pathai Sámuel teljes készséggel és tőle telhető jóakarattal igyekezett megfelelni a hozzá intézett felszólításnak, s a mit

¹ «Hic (kálmáncsehino) olim celebris erat schola, ubi etiam *parens meus* p. m. Joannes Kaánási quinquennio Rectoris officio fungebatur». Pathai S. levele.

² Anno salutis 1617. duos integros annos Ludi-Rectoris officio fungebar in schola Laskoviensi». U. o.

³ «Dum Johannis Laskovii, Superintendentis in schola Veresmartina Ludi-Rector essem». U. o.

tudott és másoktól megtudhatott, egy nagyon érdekes levélben közölte, melyet — minthogy igen sokszor történik rá, mint kút-főre, hivatkozás, s nem is mindenek előtt ismeretes — érde-
mesnek tartok egész terjedelmében közölni.

«Tisztelendő s tudós Szilágyi B. István úrnak, a sárospataki híres iskola első rektorának, a Krisztusban nagy érdemű testvérnek. Istenes foglalkozásidban és dicséretes törekvéseidben szerencsés és óhajtott sikert kívánok Istentől és a Jézus Krisztustól.

Tisztelendő férfi és a Krisztusban kedves atyámfia, megértettük szándékokodat és istenes kívánságodat; s hogy szent munkádban az isteni kegyelem kívánt végre jutni engedjen, lelkemből kívánom. Midőn ezen szándékról bővebben gondolkodnám és magamban töprenkedném, s egyszersmind egyházainknak első reformátoraival elmélkedni kezdtem: nem tudom kibeszélni, minő csodálkozás fogta el lelkemet ama dolog fölött, hogy az egyházak akkori prédikátorai és más tekintelben is tudós férfiai a reformátio kezdetéről semmi emlékezetes dolgot nem jegyeztek föl s hagytak az utódokra. De mit mondok: ha netán jegyeztek is, az idők viszontagsági nem engedték, hogy hozzánkig eljussanak.

A mi engem illet — távol legyen tőlem minden hányaveti-
ség — mindig óhajtottam bővebben is megtudni és ismerni, hogy kik voltak az első reformátorok ezen hányavetett országban? *de soha sem juthattam annak igaz ismeretére.* 1617-ben két egész évet töltöttem mint iskola-rektor a laskói iskolában. Még abban az időben többen éltek a régiek közül, kik szemtanúi voltak a *Sztárai Mihály* által Alsó-Baranyában s a Dráva mindkét partján úgy a magyarok, mint a szlávok közt eszközölt reformációnak. Az egyházak reformálásában pedig — mint nekem beszélték — főkép ezt a módszert követte: Midőn közönséges szónoklataiban hirdetni kezdé az evangéliumot, elsőben Dávid zsoltárait, melyek közül a kiválóbbakat szép átdolgozásban hazai nyelvre tette át s a mely-
lyeket mai nap is használunk az egyházakban, nagy buzgósággal és lelket megragadólag énekelte a nép előtt. Énekeivel annyira fel-
buzdította a népet, mely azelőtt ilyest soha nem hallott, hogy a közel környékből mindenfelől s oly nagy számmal tódult hozzá, hogy alig lehetett hozzáférni. Minthogy pedig magas csengő hanggal volt megáldva s a zenéhez is értett, oly szépen és megnyerőleg énekelt, hogy kellemes zengedezésével egészen megigézte az embereket. Ekként az egész *hegyalján* (igy nevezték a lakosok Baranyának azt a részét, a melyet átmetsz a Karassó folyó mellett elnyúló s Vörösmartnál a Dunát érintő hegy) hirtelen elterjedt a hír, hogy t. i. új vallás támadt, melyről még az apák sem hallottak soha; s aztán a közelebbi városokból, mezővárosokból és községekből oly

tömegesen indult a nép Laskóra, mint valami híres sokadalomra. Látván azért Sztárai, hogy a tanulatlan nép oktatására elérkezett a kedvező alkalom, de szükséges is, hogy az igaz vallást és az evangeliomi igazságot föltárja előtte: akként alkalmazta beszédeit, hogy azokban az igazságot a legvilágosabban tüntesse föl, s a misének, bűnbocsátó leveleknek s más szertartásoknak, mint emberi találmányoknak hiábavalóságairól annyira meggyőzte őket, hogy csakhamar a római katólikus fratereket, papokat és szerzeteseket szélnek bocsátva, a pápától elszakadtak s az egyházat Sztárainak adták át.

Sztárai *után* a második reformátor volt az *eszéki* részeken a Dráva mellett *Tordafalván*, (mert a reformálásban Laskón Szerémi Illés volt neki utóda) *Szentantali Gergely*, 1521-ben Melancthon tanítványa Wittenbergben.¹ Ennek fia volt Anti István, ki atyját követte a papságban, kit személyében mint már előregedett és fél-lábbal már majdnem a koporsóban levőt ismertem. Szentantali Gergely súlyos üldözést szenvedett saját atyjafiaitól és tagjaiban meg is bénult, mindazáltal szerencsésen bevégezte az elkezdett reformációt. Hogy ő volt a Dráva folyón túli eklézsiák *főképeni* reformátora, onnét is nyilván van, hogy közbeszéd közben még ma is sok ízben előhozakodnak róla nemcsak a szlávok közt, (mert Tordafalva szláv eklézsia), hanem a magyarok közt is a szomszéd lakosok. Egy könyve is van birtokomban, melyben Melancthon előadásaiból Wittenbergben sokat jegyezgetett. Hogy kiválóan tanult ember volt, kéziratai bizonyítják.

Siklós város és vár környéke a jeles *Siklósi Mihálynak* emlékéét tiszteli, ki Perényi Péter reformátora volt. Midőn hajdan azon részeken jártam-keltem, gyakran hallám nagyon idős emberektől, hogy annyira haragudtak rá Siklóson az udvarbeliek mindnyájan, hogy ha az a kegyes és nagylelkű heros különös párfogásába és védelmébe nem veszi (Perényi akkor Siklóson lakott, mely igen kellemes hely, vára nagyon szép s kellemre alig áll bármely más magyarországi vár után), nem egy ízben darabokra vagdalták volna a dühös kardjaikkal magában az udvarban is.

Eddig van, a mi az ősokról hagyományként reánk szállott.

Áttérek azokra, a miket szorgos tudakozás után bizonyosan megtudhatánk. Hogy pedig annál bizonyosabban írhassek valamit s kívánságodnak emberül eleget akarva tenni: Illyés nap körül (ekkor épen nagy sokadalom volt Eszéken) én magam lementem Baranyába egészen Laskóig tisztelendő Halasi Bálint úrhoz; sorba látogatván minden nevesebb egyházat, mindenütt kitudakoztam a magasabb korú és értelmesebb embereket, kik a régi dolgokról

¹ Neve az egyetem anyakönyvében nem fordul elő.

mondhatnának valamit. De így is alig tudhattam meg valami biztosat. Vörösmart városban találtam egy igen öreg embert, Józán Gáspárt, 85 éveset, ki 1547-től előszámlála néhány reformátort, de minden bizonyos rend nélkül, a mint t. i. eszébe jutott; kiknek nevét így sorolta elő: Bertalan pap, Modis Miklós pap, Mátyás pap, emlékezett dr. Szegedi Istvánról is. Ez *teljes* 20 évet töltött Vörösmarton prédikátorságban,¹ Vörösmarti 19-et, Szepsei Bálint 18 évet, Petri György superintendens hetet, s jelenleg — mondta az öreg — Szanki János a prédikátor, ki már négy év óta hűségesen folytatja nálunk hivatalát. Kiválóbb iskola-rectorok voltak *Vörösmarton*: Tolnai Nyirő István, Fogtói János,² Maróthi János; *Laskón*: Muraközi András, Kopácsi János stb.

Ki volt Baranyának első superintendense? nem tudom bizonyosan. Általános a vélemény, hogy az első superintendens is, miként az első reformátor Sztárai Mihály volt. Mídon pedig ez Laskóról Gyulára ment (mint ezt nekem hajdan saját hajlékomban beszélte Laskai János pater, kinek apja a prédikátorságban utóda volt Sztárainak s a ki sokat és gyakran beszélt ezen régi dolgokról), Sztárainak utóda lett a superintendensségben Vörösmarti Illés. Ez *a csulai* káptalan papjai közül hivatott (hol hogy XII kanonokkal káptalan létezett hajdan, bizonyos jelekből még ma is látható) Herczegszőlőrsre, a boldog emlékü reformátor *Kákonyi Péter* után, prédikátornak. Ez a Kákonyi Péter Herczegszőlőrsön volt 1550 előtt. Vörösmarti Illés pedig sok évet töltött superintendensségben, s Herczegszőlőrsön halt meg és ott is temettetett el, három fiút hagyva maga után, ú. m. Herczegszőlősi Gáspárt, Mihályt és Istvánt. Ezeket mindnyáját jól ismertem; egyenkint hírneves férfiak voltak, atyjukhoz hasonlóan tudományal és kegyességgel jeleskedők, s ugyan-csak atyjukéhoz hasonló kopaszságukról és nagy szemöldökükről híresek.

Ezen dolgokról bővebben is tudakozódní akarván, összejöttünk és lelkészársainkkal szent értekezletet tartottunk; s mídon azok rögtönösen semmi bizonyosat mondani nem tudtak, ezen dolgokkal soha sem törődvén: elhatároztuk, hogy tiszt. Halasi úr egy partialis synodust hív össze, hol mind ezen dolgokról szorgosan kikérdezünk mindeneket; a mit szorgalmasan végre is hajtottunk. Azonban ezen úton-módon is kevésre holdogultunk, mivel nálunk a török iga alatt ez eklézsiák ügye — a latin példabeszéd szerint — majdnem a

¹ Szegedi K. István nem volt vörösmarti prédikátor s Baranyában is csak 9 évig működött.

² Fogtói János csak egy évig volt Vörösmarton, a mint maga beszéli: *«Az ember életéről»* irattatott könyvében. Ezt megelőzőleg Szegeden volt mester két évig. 1592-ben ordináltatván, lett adácsi, tőköli, foktói, pataji, makádi és váci prédikátor. Itt vesz nyoma 1614-ben.

legvégsőre jutott. Mert csak kevesen találkoztak, kik a régi egyházak prédikátorait, a mi boldog emlékü elődeinket csak annyira is ismerték volna, mint én Midőn *Laskai János* superintendensnek a vörösmarti iskolában rektora voltam, gyakran volt alkalmam beszélgetni számos, már tisztos öregséggel ékes atyákkal, kik synodus alkalmával vagy egyébkor is a tisztelendő superintendens urat meglátogatták s látogatások alkalmával velem is összejöttek.

Míg az ország boldogabb állapotban volt, azon időben, ez az egész alsó Magyarország, t. i. Felső- és Alsóbaranya csak egy superintendens felügyelete alatt volt. A superintendens Herczegszőlősön működött. A seniorságok vagy egyházmegyék — mint az öregebbektől hallám — ezek voltak: Tolna, Buda, Czegléd, Kálmánca. Most másképen van. Akkor a seniorok is bírtak a prédikátorok felavására való minősítéssel — fakultás, épen úgy, mint a tisztánbenni seniorok. Midőn generalis volt összehívandó, csak a kiválóbb és kiválasztott néhány egyházak prédikátorai jöttek össze a seniorokkal synodusra Herczegszőlősre. Miután pedig a különféle hadimozgalmak miatt ezen egyházaknak kétfelé szakítása bekövetkezett: a helyreállt béke alkalmával 1607. és 1608-ban Ráczeviben tartott synoduson általános szavazattal Herczegszőlősi Gáspár választott Superintendensnek. Herczegszőlősön pedig 1608-ban első seniorul — supremus senior — *Laskai Lőrincz* lett választva. Mind a két superintendenciában azonban, mind a felsőben mind az alsóban, ugyanazon artikulusokkal éltek, melyek előbb latinul irattak Herczegszőlősön 1576. aug 16-án, 40 választott prédikátor jelenlétében, aztán pedig magyarra fordította azokat *Siklósi Mihály*, s mind a kettőt, t. i. a latint és magyart saját nyomdáján 1577-ben kinyomatta *Huszár Gál*, a latint ajánlva boldog emlékezetű *Skaricza Máténak*, a fordítást pedig *Siklósi Miklósnak*.¹

Alsóbaranyáról áttérek Tolnára.

Ki volt Tolna városunk első reformátora? mindeddig nem tudhattuk meg. Ámbár városunk leveles-ládáját szorgalmasan átkutattam, ha valami bizonyost találhatnék: mindazáltal semmit sem találtam, hogy mi módon, mi alkalommal és kik által vitetett be és fogadtatott el ez a tisztább ref. vallás. Azonban bizonyos dolog, hogy miután Buda elvétezt a magyaroktól, az evangeliomi világosság már akkor fénylett nálunk, a mint ez a városunknak testamentomban hagyott könyvekből világosan kitetszik. Az egyház könyvtárában — mert tekintélyes könyvtára van ezen mi városunknak — van a könyvek közt egy, melynek szélzetén följegyezve találom,

¹ A herzegszőlősi kánonokat nem *Huszár Gál*, hanem a fia *Dávid* nyomtatta ki. Hogy pedig *Siklósi Miklós* fordította volna magyarra, ezt *Pathai* említi először, de nem bizonyítja.

hogy ugyanaz, ki a könyvek tulajdonosa volt, Jacobum Fabrum Stapulensem kedves preceptorának írja. Akárki volt legyen, hogy tiszta református és egyszersmind reformátor volt, ki a latin, görög és héber nyelvet jól értette, följegyzéseiből látszik, de nevére nem tudok rájönni. A kiknek nevét 1540—1550 közt följegyezve találom, így következnek: Elsőnek tartatik köztük *Mucejus Mátyás*, tudós és három nyelvet, latin, görög és hébert értő férfiú; mint az eklézsiának hagyott könyvei bizonyítják. — Ez meghalt Tolnán 1551-ben. Ennek idejében iskolamester volt 1546-ban *Karancsi Mihály*. Muceus után következett — a mint vetegetem és művei bizonyítják — 1548-ban *Sztárai Mihály*.¹ Az ellenfelek közt hírneves volt Józsa barát, ki nevét és címét Tertullian művének szelvére ekként jegyezte: «An. D. 1553 in festo Epiphaniae Domini, dum in electione civium, mihi subjectorum, ascendissem Budam adversus Lutheranos, emi hunc librum a Stephano Thetenei, cum aliis, videlicet Hilario, Platone, libro Concilionum et parte librorum sive operum S. Augustini. Ego magister Joseph de Transylvania, ordinis Praedicatorum, tunc Pastor et Praedicator Tholnensium.» Ezzel a baráttal sok összetűzése volt Sztárainak. Miután pedig a nagyobb templom kétfelé rekesztetett, így volt mindaddig, míg a pápisták el nem fogytak. Midőn pedig már majdnem kifogytak, a kápolna nevezetű utczában levő Sz. Bertalan templomot engedték át nekik örökül az evangélikusok, a nagyobbbat maguknak tartván meg; most pedig ott, t. i. a Bertalan templom mellett temetkeznek az olasz kereskedők és más pápisták. Beszéli egyszersmind, hogy Sztárai előtt Eszéki Imre lett volna, kinek kollegája volt Bereméni János; de ezekről semmit sem talállok évkönyveinkben, melyek legnagyobb részben elvesztek.²

1560-ban prédikátor volt Eszéki István, kinek kollegája volt bizonyos Márk pap. Ezek idejében gondolatom szerint *Dombi Péter* volt az iskola rektora:³ mivel a rektorok sorozatában, kik Szegedi István után következtek, nagy hézag van Dombi Pétertől. Dombi

¹ Sztárai az 1551-dik év végén, vagy 1552. elején ment Tolnára, mert az 1551-dik év pünköstje utáni időkben még Valpó és Vukovár környékén tartott zsinatokat, 1552-ben pedig Szegedi K. István már Tolnán érte.

² Maga beszéli Eszéki Imre 1549. augusztus 3-án Tolnáról Illiriai Mátyáshoz küldött levelében; Bereméni Jánosról pedig, mint Szigeti kollegájáról Skaricza emlékezik Szegedi K. I. életrajzában.

³ Dombi Péter 1558-ban Wittenbergben tanult, 1564-ben Ráczekeiben Szegedi K. István által prédikátorrá avatott, s aztán mányoki lelkeszsze lett Tolnamegyében. Előde volt a tolnai rektorságban Thuri Pál, ki olt írta «Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica» című művét, melyben a tolnai iskola állapotára s az akkori török-magyar viszonyokra vonatkozó sok érdekes dolgot beszél el.

Péter igen tudós ember volt, szent és kegyes, de egyszersmind indulatos s kivált a szorosabb iskolai fegyelmezésben nagyon szigorú, ki 22 éven át igazgatta a tolnai iskolát s kinek keze alól számos tanult és jeles ifjú került ki, kik a külföldi iskolákra is ellátogattak ama 22 év alatt, a mint ezt tiszt. Foktői Márton uram — ki szinte tanítványa volt — beszélte, midőn 1613-ban itt Tolnán tiszt. Földvári Ambrus úrnál, ezen eklézsia akkori prédikátoránál együtt ebédeltünk. Ugyanakkor említette tiszt. Foktői uram, hogy ő a sz. hivatalban 41 évet töltött, s a boldog emlékű Patai Istvánnal, a túl a dunai superintendenssel együtt ordináltatott.

1565-ben Eszéki István helyébe Eszéki Mihály következett.¹

1575. Szent-Gothard hetiben Decsről *Decsi Gáspár* hozatott át Tolnára, ki 1597-ben Máté apostol napján halt meg. Ennek idejében iskola-rectorok legtöbbször tudós-tanult férfiak voltak, s az iskola is nagyon látogatott volt. Azok közt nevezetesebbek: *Baranyai Fábián* rektor 1573-ban, a mint a város notáriusa hajdan följegyezte.² 1575-ben követte *Tolnai Fabritius Bálint*; november hóban hallottam, midőn Földvári Ambrus uram azt mondta róla, hogy a zsidók biztosra vették s állították, hogy ő nem magyar hanem zsidó, annyira jártas volt a zsidó nyelvben. Tiszt. Laskai uramtól szinte hallottam, hogy ő két kitűnően tanult embert ismer Magyarországon, ú. m. Derecskei Ambrust és Tolnai Bálintot. Mindkettőnek bizonyossága szerint tehát jeles tudós férfi vala. Alsó-Baranyában végezte életét, a midőn már mint senior fungált. 1577-ben *Enyedi Jakab* volt a rektor. *Tolnai István* után 1581-ben Márton napkor *Debreczeni Tulyok Ferencz* vitetett be ünnepélyesen az iskolába, de kora halállal mult ki, s könyvei a város könyvtárának jutottak. Ezt követte 1583-ban *Johannes Agricola Pastoris*. Majd 1586-ban *Szárászi Ferencz*, ki mint debreczeni pap végezte életét. 1588-ban *Tolnai Katona Miklós*.³ 1590-ben *Tolnai S. János*. 1592-ben *Herczegszőlősi Gáspár*, Vörösmarti Illésnek, a superintendensnek fia, ki 1607-ben Ráczeviben szinte superintendensül választatott.⁴

¹ Skaricza 1573. ápr. 20 körül Tolnán járván, Eszéki Istvánról, mint ekkor még működőről emlékezik Szegedi K. I. életében.

² Skaricza Máté 1573. ápril havában Monostori Miklóshoz, ki később *ethei* prédikátorrá lett, mint tolnai rektorhoz rándult le látogatóba Ráczeviből.

³ 1589-ben Debreczeni Borégető Miklós volt a tolnai rektor. Tanult 1587-ben Wittenbergben s nyomtatásban jelent meg tőle: «Oratio adversus purgatorium pontificium, quod non solum Christi crucem evacuat et contumeli am Dei misericordiae non ferendam irrogat, sed in universum fidem nostram labefacit et everti! *Nicolaus Borégető*. Witeberge 1588.»

⁴ A Pathai S. által megnevezett tolnai rektorok mindnyájan megfordultak Wittenbergben, és pedig a következő sorrendben: 1558-ban

Ezt követték a superintendensségben: *K. Molnár István*, *Monostori János*, *Simándi Mihály*, *Barsi János*, *Paxi György*, jelenlegi kecskeméti superintendens, az úrban kedves atyámfia.

Herczegszöllösi Gáspár után Patakról Tolnára vitetett rektorul Siklósi Péter, ki ámbár nem volt akadémikus, de azért elég tanult és egyszersmind tréfás ember volt, ki 1595-ben hunyt el az úrban. Özvegye Decsi Gáspár leánya volt. 1598-ban *Tolnai Borbély* (Rasoris) *István*.

Decsi Gáspár meghalván, helyébe prédikátorul *Buzás Mihály* vitetett 1597-ben. A hadi mozgalmak miatt a város egy ideig elpusztult állapotban állott.¹ Buzás Mihály után *Borbély István* viselte a prédikátorságot, ki 1607-ben ordináltatott Ráczkeviden. Innét Samarjába ment át s aztán Szönyön Komárom mellett halt meg. Fölváltotta hivatalában *Földvári Ambrus*; tanult és tréfás ember, ki Ursinust, Bucanust s Aretiusnak «*Eramen theologicum*»-át magyarra fordítá. Miután nyolcz évig működött volna, következett utána *Laskói F. István*. Ennek *Herczegszöllösi Mihály* s majd ez váratlanul meghalván, *Szöllöskei Ferencz* foglalta el helyét. Ennek pedig engemet tettek utódává, az 1634-dik év Szent-György napján *Soltról* Tolnára hivattatván.

A zürzavaroktól fogva szolgált iskola-rektorok elősorolásával talán nem kellene vesződnöm; mindazáltal nem lesz felesleges előszámlálni azoknak nevét is, kik így következnek: Vörösmarti István, Somlyai Mátyás, Szakoni Balázs, Tolnai S. János, Békési Mátyás, Pathai Sámuel, Oroszi János, Pathai János, Thasnádi Péter, Varsányi Mátyás, Mohácsi István, Bélyei István, Sárándi János, Kölkedi Balázs, Decsi János, Decsi Gáspár, Várkonyi András, Körmöndi István, Füzesgyarmati István, Herczegszöllösi István. Ezek mindnyájan prédikátorokká lettek, kivéve Decsi Gáspárt és Füzesgyarmati Istvánt, kik még folyvást tanítóskodni akarnak.

Ennyi az tiszt. és tudós Szilágyi Benjámin, a mit neked írhatok s a mit a reformáció kezdetéről, a kiválóbb ekléziák prédikátorai és rektorairól, kiváltképen pedig Tolnának papjai és

Dombói Wragovits Péter, Kecskeméti Mező János 1562-ben, Tolnai Fabricius Bálint 1573-ban, Baranyai Piso Fábrián 1577-ben. Enyedi Jakab 1577-ben, Debreczeni Tulyok Ferencz 1579-ben, Tolnai Katona Miklós 1583. (Heidelbergben), Szárazsi Ferencz 1584-ben, Tolnai István 1587-ben, Tolnai S. János 1587-ben, Herczegszöllösi Gáspár 1589-ben. S úgy látszik hogy a Pathai S. sorrendje nem helyes.

¹ Buzás Mihály 1600-ban Kecskemétre ment prédikátornak és vele együtt — ob tumultus bellicos — sok református lakos költözött oda, úgy hogy a Baranyából elbujdosottokkal együtt csaknem egy egész utcát formáltak. A hagyomány szerint a tolnai collegium ifjúságának nagy része is Kecskemétre ment Buzás Mihálylyal.

tanítóiról megtudhattam. E sorokban a valódit és igazit iparkodtam megírni. — ily szent dologban legkevésbé levén illő a hazugság — azt jegyezve föl csak, a mit szavahihető egyénektől vagy írásokból megtudhattam. Minthogy az évkönyvek — ha ugyan voltak — az idők mostohaságai közt elvesztek, *a reformatió kezdete felől bővebben tudakozódnai nem vagyok képes.* Bizonyos jelekből azonban biztosra vehetjük, hogy már *1526-ban kezdetét vette ezen részeken is* egyházaink reformálása.

Hogy pedig az alsó-baranyai atyafiak mit írtak hozzám ezen dologról, nem vagyok rest ide írni.

«A mi Urunk Jézus Krisztustól üdvöt kérve, szives készséggel ajánlom szolgálatomat.

Nagy örömmel és hálaérzettel értettük, de egyszersmind láttuk és olvastuk a tiszteletes Benjamin uram által megírandó magyar egyháztörténetnek sorozatát és berendezését; nem is szününk meg hálát adni annak a legnagyobb atyának, ki az ő szőlőjébe ottan-ottan új munkásokat szokott küldeni, a kiknek fáradhatlan munkája által az emberek üdvén munkálkodik. Erősen csodáljuk egyszersmind, hogy Magyarországnak ezen legtávolabbi részéről tiszt. Benjamin uram megemlékezni méltóztatott, szorgosan tudakozódván a mi eklézsiáinknak úgy régibb mint újabbkori állapotáról; kinek kívánságának hogy idejében és illő módon eleget tegyünk, egész készséggel fáradoztunk abban s partialis zsinatot híva össze, minden éltesebb atyánkfiaitól tudakozódtunk egyházainknak első reformátorairól. Azonban senki sem tudott közülnk emlékezni más reformátorokra, mint a kiket tisztelendőséged is a minapában hallott. Öregebb embe-reink csak a szigeti várnak 1564-ben megostromlásakori dolgokra emlékeznek.¹ Erre nézve bátran vallják, hogy Sziget megvívásakor Vörösmarti Illés volt Herczegszöllősen a superintendens. Abban az időben főbenjáró vitatkozás és vetélkedés volt *Alvinczi György* antitrinitariussal *Nagy-Harsány* városban.² Az eretnek Alvinczi legyőzetvén, fölakasztatással büntettetett, a minek végrehajtásáért a Krisztus nevének örök ellensége által tetemes váltságdíj és terhes évi adó vettetett ezen különben is legnyomorgatottabb egész tartományra.

Illyés superintendens halála után keserves pusztítás történt a tatárok által, kinek jól felszerelt könyvtára — mint elsőszülött fiúra — Herczegszöllősi Gáspárra jutott. Az iszonyú pusztítások

¹ Szigetvár megostromlása 1556-ban, megvívása pedig 1566-ban történt.

² Az Alvinczivel való vitatkozás 1574-ben tartatott. Lásd Vörösmarti Illésnek 1575. febr. 17-én kelt levelét. Ker. Magvető VII : 250—252. l.

folytán mindinkább rosszabbodván dolga, Laskóra jött le, s ott a tatárok által minden könyvétől és javától megfosztatott; az egyház matrikulája is egyéb könyvekkel, sőt még a török császártól nyert és a budai basák által évenként megerősített szokott egyházi szabadalomlevél is elveszett, a mikből a tudni érdemes dolgokról értesülhettünk volna. Az iszonyú pusztítás után a szerteszéledezett nép midőn visszazállingózva fészket újból építeni kezdte és a szétszaladt papok is rejtekhelyeikről valamennyire ismét előkerültek: superintendenssé *Laskai Lőrinczet* választották 1608-ban Herczegszöllősen, kinek utóda lett *Laskai János* s aztán *Petri György*, 1629-ben elődöm nekem.

A mi pedig a senioratust illeti, most attól az egy superintendenstől függenek a következő négy megyék, ú. m. a *pozsegai, mohácsi, pécsi* és *szigetvári*, mely helyeken hogy hány anya- és leányegyház van a mi inspectiónk alatt, *biztosan alig lehet szám szerint megmondani.*

A mi vidékünkön annak szorongatott állapotában, majdnem mind olyan iskolák vannak, a minők lenni szoktak a legkisebb városokban és falvakban. A mi pedig az egyházak szabadságát és mentességét illeti, te tisztelendő férfiú a legjobban tudod, hogy az inkább névleg, mint valóságban létezik. Kelt Laskón, 1647. auguszt. 16. veteri stylo. Alázatos szolgád Halasi Bálint.»

Ezt írták nekem a baranyai tiszt. atyafiak mindazokról, melyekről tudomást szerezní kivánt tisztelendőséged, melyeket szóról-szóra leírván, az én levelemmel tisztelendőséggeddel közölni méltónak ítéltém.

A dunáninnení részekben pedig hajdan ezek voltak a főbb református egyházak, s némelyek pedig még most is azok: Tolna, Bölcseke, Földvár, Aba, Decs, Ethe, már elpusztítatott, de hajdan híres egyház, mint sok más, mint: Szekszárd, Bátha, Báthaszék, Mohács, Darócz, Lippa, Baranyavár, s túl a Karassa folyón Monostor. A hegyaljai részekben: Karacs, Herczegszöllős, Csúza, Vörösmart, Laskó; a Dráva mellett Kopács, Eszék, mely hajdan szinte híres egyház volt, Erdőd, melynek magának van pásztora és Szent-László. Itt hajdan fényesen épült egyház volt, melyet István despota emelt. Csapa, mely hajdan szinte jelentékeny város volt, három templommal ékeskedő, a Dráva folyón innen. Nagy-Harsány, Pécs, Peterd, ezeket utóbb az antitrinitariusok foglaltak el. Pécsen jeles collegiumok volt az első reformátoroknak, a mint a régi emberektől érttettem. Sziget a török által régen elfoglaltatott, Kálmáncsehi hajdan szinte jelentékeny város, most csekély község. Itt szinte híres iskola volt egykor, hol az atyám is Kaánási János öt eszten-deig rektorságot viselt. A többi csekélyekről nem érdemes írni.

A mi Urunk Jézus Krisztus kegyelme legyen veled. Ámen.
Tolna, 1647. szept. 10. új naptár szerint. Tied az Urban Patai P.
Sámuel senior.»¹

E levél a legrégebb és sokáig az egyetlen külfő, mely tüzetesen foglalkozik az Alsó-*Dunamellék* reformációjával és bár nem tünteti is föl teljes és igaz világításában annak történetét, de dicséretesen őrzi Pathai Sámuelnek, mint a dunamelléki egyházkerület legelső történetírójának emlékét, mert tévedései mellett oly becses adalékokat is foglal magában, melyeket másutt hasztalan keresünk. E levél az egyetlen tanúja *Síklósi Mihály* Baranyában reformátoroskodásának s csakis ezután domborítható ki nagy *Sztáraink* reformátori alakja. Egyedül ebből értesülünk arról, hogy Simándi Mihály előtt *Herczegszőlősi Gáspár*, *K. Molnár István* és *Monostori János* voltak az Alsó-Dunamellék püspökei stb.

Földváry László.

¹ A latin eredetét közli Ember Pál a «Hist. eccl. ref.» 661—676. lapjain.

II. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

VALLÁSBÖLCSÉSZETI TANULMÁNYOK az Isteneszmes s a vele kapcsolt eszmék történetének köréből. Írta *dr. Heiszler József*, kiadja a f.-szabolcsi ref. papi egyesület. Ára 1 frt. — A f.-szabolcsi papi egyesület buzgó esperesének, Lukács Ödönnek indítványára adta ki e tanulmányt, mely vallásbölcseleti eszmék történetét nyújtja az ókori népek vallása s a görög és római bölcsezetek bölcseleti nézeteinek ismertetésével. Az Isten-eszmén kívül, mint kapcsolatos eszméket fölveszi szerző tárgyalása körébe a Fátum és a Logosz eszméit, szól a lélekről és ennek halhatatlanságáról, a benszülött eszmékről, az elő- és utólétezésről s a lélekvándorlásról, az Abszolútum hármasságának tanairól vagyis a szt. háromságról, végre a theanthroposzról. — Ez a gazdag anyag teljes történeti világításban a dolog természete szerint 165 lapon nem lett volna bemutatható, nem még akkor sem, ha szerző itt-ott el nem hagyja a történetíró objektív szerepét s föl nem csap egyik vagy másik nézet — így különösen a *spiritismus* — védelmezőjének. Mert igaz ugyan, hogy saját szavai szerint az Isten-eszmének történetét szándékozott tulajdonképen megírni, (22. l.) de azért nemcsak az «Előzmények»-ben, (11—22. l.) hanem művének egyéb részeiben is, mint pl. az «Elő- és utólétezés» s «A lélekvándorlás mint haladás» című fejezetekben saját bölcseleti nézeteinek lesz szószólója; sőt aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy szerző a történeti anyagot inkább keretül használta s tulajdonképeni célja apologetikai volt: kimutatni az isteneszmének s a vele kapcsolatos eszméknek objektív jogosultságát s igazságát; hiszen ő maga mondja előszavában, hogy «az eleve létezés tana a léli fejlődés végtelen folyamatával (metempsychosis progressiva), a benszülött eszmék tana, mint a melyek egy előbbi lét szerzeményeinek felcsillanásai, végre az emberi léleknek, mint önszervező hatalomnak nyilatkozhatási képessége a világháztartás rendjének szükségeihez képest igazolva vannak s a világelet folyamában mindinkább igazolva lesznek.» Ez magyarázza meg azt — a tanulmány teljessége szempontjából sajnálandó — körülményt, hogy az

Istenezsme történetét csak az ókori népeknél mutatja föl szerző, de eltérőleg e megszorítástól, a bensülött eszmék történeténél már az újkori bölcsészek nézetei is felsorolhatnák, a lélekvándorlásról szóló fejezetben pedig a spiritisták újabb keletű művei is föl vannak hozva. Dr. Heiszler ugyanis apologetikus feladatának megoldásánál a spiritismusra támaszkodik; a spiritismusra, mely egyik ékes szavú és tudós képviselője, Flammariion Camille által, úgy látszik, többeknél, így egy másik a Szemlében már ismertetett munka szerzőjénél, Kármán Pálnál is buzgó hívőkre talál. Heiszler szerint «ezen elmélet nagyobb figyelemre méltó, mint a mennyiben eddigelé részesült; mert azon differenciákat, melyek magát a ker. vallást zavarba hozták és kétségesítették az Istennek szeretetét és bölcsességét, teljesen megnyugtatóan megoldani képes». (131. l.) S mivel tudja, hogy «a spiritisták üzelmeit a tudomány emberei gúnymosolylyal, a theologok titkos aggodalommal kísérik», kijelenti, «hogy ő a komoly értelemben vett spiritismusról beszél», melynek tanait Mária, Jézusnak anyja Adelma Betrachtungsbuchjának 37-ik lapján adja elő. (137.) Ha a spiritismus által felhozott adatok valóságában nem kételkednénk is, akkor is azt a magyarázati módot, melyet a spiritismus nyújt, csak hypothetikusnak tarthatjuk s tévesnek szerző eljárását, mely a keresztyén vallás igazságait egy ily hypothetikus nézet igazságára alapítja, mert a bizonyíték hypothetikus volta folytán a behizonyítandó nem hogy meggyőzvé, erőben nyerne, de még hypothetikusabb lesz. Dr. Heiszler művének legnagyobb fogyatkozása az újabb irodalomnak majdnem teljes mellőzésében áll. A vallásalakok s az ókori bölcselők nézeteinek ismertetésénél az író a modern kutatás eredményei helyett az egyházi atyákra támaszkodik. Már pedig ezt tárgya egyáltalán nem kívánja, hiszen az ókori népek vallásának ismertetése nem vesztett, hanem csak nyerhetett volna teljességben, ha az újabb kutatás eredményeit, melyek nézeteinket a chaldok, egyiptomiak, hinduk, persák vallásáról biztosabb alapokra helyezték, főhasználja vala művében. A görög bölcsészek nézeteinek ismertetésénél nem látjuk a munka célját teljesen keresztülvive. Az Istenezsme történetét akarja nyújtani szerző s e helyett sok, az Istenfogalommal vagy egyáltalán semmi, vagy csak igen távoli összefüggésben álló nézetet is felsorol; hiányzik e mellett a tárgyalt bölcsészek rendszeres felsorolása s az egész inkább aphoristicus színezetű. Kezdi Thalessal; Anaximanderről, ki idői rendben, de bölcsészeti nézetét tekintve is, közvetlenül Thales után lett volna tárgyalandó, csak Pythagoras, Philolaus és Empedokles ismertetése után szól. (Empedokles melleleg megjegyezve nem volt Pythagorasnak «tanítványa», miután annak körülbelül 500-ban bekövetkezett halála után született, 495-ben) Anaxagorast Xenophanes elé állítja, időileg is, bölcsészeti álláspontjukat tekintve is, helytelenül. Legfeltűnőbb azonban, hogy Zenot, a stoikust és a stoát Sokrates előtt tárgyalja, pedig nem is szólva az időrend megfordításáról, az a körülmény, hogy a stoikusok bölcsészetében Sokratesi és Aristotelesi elemek alkotják a legtekintélyesebb részt,

nyilván a mellett szól, hogy a stoa philosophiájának megérthetéséhez szükséges Sokrates és Aristoteles bölcsészetének előzetes ismerete. Megemlítjük még, hogy szerző eredeti álláspontja a Hegeli, melyet, mint fentebb megjegyeztük, a spiritismussal olvaszt egybe. Ez az álláspont nem csak az «Előzmények»-ben jut kifejezésre, hanem itt-ott a történeti részben is (62. l.), jólehet szerző a történeti részben igyekszik általában teljes objektivitását megőrizni. (*Dr. Antal Géza.*)

A POLGÁRI HÁZASSÁG TÖRVÉNYEI, PÁRHUZAMBAN AZ EDDIGI HÁZASSÁGI JOGGAL cím alatt alkalomszerű egyházjogi tanulmányt írt és adott ki *Mitrovics Gyula*, sárospataki theol. tanár. Az egyházi és polgári házasságról adott rövid bevezetés után a tanulmány a kötelező polgári házasság törvényeivel, nevezetesen a házassági jogról, a gyermekek vallásáról és az állami anyakönyvekről szóló törvényekkel foglalkozik, gyakorlatilag ismertetvén eme törvények leglényegesebb rendelkezéseit, párhuzamban az eddigi házassági jog megfelelő tételeivel. Sorba veszi először a házassági törvénynek az eljegyzésről, a házassági akadályokról, a házasság megkötéséről szóló fejezeteit s azokat röviden összehasonlítja egyfelől a korábbi hazai egyházi jog rendelkezéseivel, másfelől meg a külföldi házassági törvények intézkedéseivel. A tanulmánynak ezek az összehasonlítások adnak tudományos és egyszersmind gyakorlati értéket. Különösen becseksek a régi magyar protestáns egyházjogi adatok, melyeket szerző részint a XVI—XVII. századbeli kánonokból, részint az ezen korbéli ágendás könyvekből nagy gonddal állított össze. A tanulmány végén közölve van az az utasítási tervezet is, mely a miskolci értekezletből Kun Bertalan püspök aláírásával közrebocsáttatott. — A munkálat egészen véve sok alkalmosságú ismeretet közöl az egyházpolitikai törvényekről s a kérdések tudományos magyarázatában mindenütt megbízható és alapos; de a gyakorlati vonatkozásokban már nem annyira biztos és nem eléggé kimerítő. Tárgyalása nyugodt, hangja komoly, csak pár helyen tesz szerintünk szükségtelenül néhány keményebb vágást a törvények ellenzőire. A csinos kiállítású, 104 lapra terjedő füzet különlenyomat a «Sárospataki Lapok»-ból. — Ára 60 kr., megrendelhető a sárospataki irodalmi kör útján.

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE című tíz kötetes nagy munkának immár III-ik kötete jelenik meg *Szilágyi Sándor* szerkesztésében az Athenaeum kiadásában. E kötetben *Poór Antal* az Anjouk korát ismerteti tudományos alaposággal és szép előadásban. Ismerteti «Károly Róbert» külpolitikáját s közelebbről a velencei és zárai zavargásokat, a Szerbiával való összeköttetést, a havasalföldi hadjáratot, majd a király családi viszonyait és utolsó éveit (32—35. füzet). A következő füzetekben (36—37.) Lajos király uralkodásának első éveit, továbbá Endre meggyilkoltatása, Zára veszedelme, majd az első nápolyi hadjárat eseményei vannak vonzó történelmi stílusban elbeszélve. A füzetek mindenikéhez szebbnél-szebb műmelléklet, némelyikhez remek színes műmelléklet van csatolva, ezen kívül a szöveget tömérdek szöveggép díszíti és teszi szemléletessé. Az

Athenaeum e gyönyörű milleniumi kiadványa füzetenként 30 krért, évnegyedenként (12 füzet) 3 frt 60 krért, félévre (24 füzet) 7 frt 20 krért rendelhető meg.

b) Külföldi irodalom.

Joh. Janssen: GESCHICHTE DES DEUTSCHEN VOLKES. 8-ik kötet. A német nép *műveltségi állapota* a középkor végétől a 30 éves háború kezdetéig. 4-ik könyv. Kiegészítette s kiadta Ludw. Pastor. Freiburg, 1894. m. 7. Az előttünk fekvő kötettel úgy látszik, hogy Janssennek hagyatéka immár teljesen napvilágot látott. Ezzel nagy művének az a szakasza is véget ért, melylyel politikai történetéhez (II—V.) kiegészítésül Németország e korbeli műveltség-történetét is fel akarta tüntetni (VI—VIII. kötet). Miként már az előző 7-ik kötetben, úgy a 8-ik kötetben is egyes fejezetek a kiadó, Pastor tollából származnak, de minden egyéb még Janssennek saját műve és a kiadó csak átdolgozta azokat, de szellem és felfogás tekintetében e kötet a legkevésbé sem tér el az egész műben uralkodó szellemtől és felfogástól. Egy szakavatott bírálója így jellemzi e kötetet és vele Janssen egész történetírói munkásságát: Janssen összes tévedéseinek alapforrása nem a mala fides-ben, hanem a tudományos iskolázottság és a szellemi képesség hiányában, nem morális, hanem intellectualis defectusban keresendő s vizsgálódásainak eredményei ellen úgy egészében, mint részleteiben tiltakoznunk kell, még ha bizonyos mérsékelte római kath. történetírást jogosultnak ismerünk is el; sőt ha az egyoldalú és részrehajló történetírást a korviszonyokból meg is tudjuk magyarázni. E kötet azt a benyomást teszi az emberre, mintha a Jansseni történetírás tévedései és hibái benne még erősebben előtérbe lépnének, mint a többiekben. Hogy a külsőből induljunk ki, a jegyzetek összehalmozásának mechanikus módja, az idézetek össze-vissza keverése most is a régi; az átmenetek, melyeknek ezeket össze kellene kötniök, ép oly ridegek és szárazak, mint korábban. A szerző úgyszólván sohase emelkedik oda, hogy saját nézeteit adja elő, melyeket gyűjtő és kiszemelő munkája által alkotott magának; mindig csak idegen munkák segítségével halad előre, sohase jár saját lábain. Különösen káros hatású e szokása a jelen kötet első fejezeteiben, melyek a kereskedelem, ipar s a gazdasági viszonyok rajzolásának vannak szentelve. Janssennek ezek iránt nyilván semmi érzéke nem volt; bárki, ki a gazdasági jelenségek lényegesebb dolgaihoz mit se ért, ép úgy megírhatta volna e fejezeteket, mint ő; ezer apró-cseprő dologról értesülünk, de a fejlődést sohase látjuk. Nem lehet előadási mód, mely történetietlenebb volna, mint ez; Janssen egyáltalában nem képes különbséget tenni a közt, a mi valamely kornak sajátja, s a közt, a mi általános; a korábbi gazdasági fejlődést nem ismeri, sem a későbbit s ép ezért gyámoltalanul áll forrásaival szemben. Csak egy

vezéreszmét találunk, mely mind e zürzavaron végig vonul: minden rossz volt, minden zavaros volt! S talán ez a legkínosabb dolog az ő történetírásában: az örömtelenség, a ködös ború, melyet minden tárgyra áraszt. A történetírónak mindenek felett mint embernek kell az emberek felett ítélnie; senki se fogja tőle azt a jogot elvitatni, hogy valamely erkölcsi zsinórmértéket ne alkalmazzon mind arra, a mi történt, de ne vegye fel a korholó erkölcsanító modorát. Tekintsünk csak bele azokba a fejezetekbe, melyekben a XVI. század társas életét, erkölceit és jogait tárgyalja. Úgy tetszik, mintha a szerzőnek az lett volna a szándéka, hogy a kor minden szeméjét és hulladékát egy halomba gyűjtse össze, hogy újra meg újra jajgasson és keseregjen felette. Mindenütt csak gonoszságot, sülyedést, romlást lát; mindenütt csak árnyékot, sehol fényt. Nem értjük, hogy hogy nem lépnek fel abban a körben is, melyben Janssen olvasókra talál, a róm. kath. Németországban értelmes emberek is tiltakoznak az ellen, hogy a német népnek ily képet mutassanak be multjáról! Bizonyos, hogy ez a kor, különösen a XVI. század második fele, tele volt sok tekintetben nagyon is materiális világnézlettel, erkölcs és élet — bizonyára jobban, mint egynémely későbbi korban — erős érzékiség igája alatt nyögött, de tévedne, a ki azt akarná állítani, hogy az akkori német élet egészen verőfény nélküli volt. Persze ez életet, hogy meglássuk, egy kiválóan derült ember szemeivel kell néznünk, mint Freytag Gusztáv tette, nem pedig egy a világtól elfordult klerikus szemeivel. Egy nemzet történetét nem lehet a bűnhánó remete érzületével megírni. És milyen tudománytalan az egész eljárás! könnyedén felteszi, hogy a régi jó idő minden tekintetben jobb volt; bizonyítékát aztán, mint rendesen, egy csomó predicatio-kivonat, krónika-idézet halmaza képezi, még egy hóhér emlékiratait is többször idézi, hogy megmutassa: mennyi bűnt követtek el akkor. Végso motivuma e szomorú kép festésének, mint mindig, papuralmi tendentia. Minden szerencsétlenség, minden sülyedés az egyházi szakadással kezdődik s némiképp általa idéztetett elő. Az új-hitűek gyalázatos tettei bő részletességgel tárgyaltatnak; a római kath. országokkal, melyek az örvénybe szintén belevonattak, kurtábban bánik ugyan a szerző, de felőlük se tud sok jót mondani. Minden szabadon és emberiesen gondolkodó magától el fog fordulni az ilyen történetírástól; de mikor fog a német katolikusok közt egy bátor történetíró támadni, ki a félrevezetetteket megszabadítja ettől az igézettől? (R. L.)

Kratzenstein: KURZE GESCHICHTE DER BERLINER MISSION IN SÜD-UND OSTAFRIKA. Berlin, 1893. Buchhandlung der Berliner evang. Missionsgesellschaft, VIII. 451. lap. Ára 3.60 mark. — A berlini missiótársulat lelkes felügyelője e művét a greifswaldi theol. fakultásnak ajánlja halás viszonzásúl a neki adott theol. doktori címért. Az áldásos munkásságú berlini missiói társulat belső és külső történetével van itt dolgunk, a melylyel kapcsolatban szerző azokat a vezérelveket is megismerteti, a melyek a társulatot nagy kiterjedésű missiói tevékenységében vezérlik.

Így pl. nagyon figyelemre méltó jelenség, hogy a berlini anyatársulat s a főkegyesületek választmányában is lutheránusok, reformátusok és egyesültek egyaránt békés egyetértésben munkálják a külmissió áldásos művét. Majd rátér a mű Délafrika missiói tartományainak és főbb állomásainak ismertetésére. Érdekes az a missiói út, mely a Fokföld-i telepen a kafferek földjére, déli és éjszaki Transvaalba és Bakhalangába vezet. Keletafrika missiójának történetét egy Marensky által készített térképpel is megvilágítja, mely érdekes és tanulságos áttekintést nyújt Njassa földjének prot. missiójáról. A missiói állomások s a missionáriusok kimerítő jegyzéke és a külmissió költségeinek pontos kimutatása csak emeli a mű becstét. Az egész mű világosan szóló bizonyítéka a prot. külmissió áldásos működésének általában s különösen a berlini missió apostolkodásának. (Sz. M.)

Godet: EINLEITUNG IN DAS NEUR TESTAMENT. Spezielle Einleitung. I. Bd.: Die Briefe des Apostels Paulus, deutsch bearbeitet von dr. E. Reineck. Superint. in Heldrungen. Lief. 1—8. Hannover 1893—94. VIII. 378. l. Ára füzetenként 1 mark. — A neuchateli theologia nestorát s nagyhírű írásmagyarázóját közel egy negyed század óta nálunk Magyarországon is ismerik. A bibliahívő theologusok, kik irtóznak az újabb bibliamagyarázók fiatalabb nemzedékének hajmeresztő és sokszor fantasztikus hypothesiseitől, örömmel fogadhatják Godet művét, a melyben mindazok a kellékek benn foglaltatnak, a melyeket egy jó bibliai bevezetéstántól méltán megkívánhatunk. Annak, hogy az új szövetségben pogány babylóniai mythoszok vagy Pál apostol theológiájában külföldi idegen befolyások volnának észlelhetők, mint azt némely újabbkori exegeták állították, semmi nyomát sem találjuk Godet-i művében. Tanulhat abból a tudós tanár ép úgy, mint a gyakorló lelkész. Emlékeztet a mű Hofmann, az erlangeni nagyhírű exegeta ismert műveire, a melyek már sok hívő theologus előtt nyitották meg az újszövetségi szent iratok kincses bányáit. Száraz és hideg racionalizálásnak semmi nyoma s tisztán a bibliai ismeret fejlesztése lebegett a szerző szemei előtt. Csak az a kár, hogy az újabb német izagógikai irodalommal igen mostohán bánt el a szerző. Pedig egy Hilgenfeld, Holtzmann, Jülicher, Schlottmann és mások műveinek negativ kritikájuk daczára is sokat köszönhetünk. Bizony óhajtható volna, hogy Godet gazdag tartalmú kommentárjait s bibliai bevezetéseit magyar fordításban is bírhatnánk. (Sz. M.)

Gundert: DIE EVANGELISCHE MISSION, ihre Länder, Völker und Arbeiten. Dritte, durchaus vermehrte Aufl. Calw und Stuttgart 1894. Vereinsbuchhandlung VIII, 531 l. Ára kötve 3 mark. — Az egész missiói irodalomban nem ismerünk oly művet, mely a külmissió tág mezején, mint igazi Nachschlagebuch anyira tájékoztatná az olvasót, mint Gundertnek fentebbi munkája. Az első 60 lapon rövid áttekintést nyújt a brit, német, holland, skandináviai, francia és amerikai prot. missiói társulatokról, s még az ú. n. hitmissiókat s az üdvhadsereget is fölvette tárgyalásának

körébe. S a prot. missió képe, melyet a munka rajzol, nagyon megnyerő és a missióügy rohamos haladásáról tanuskodik. 1891-ben 304 evang. missiói társulat működött az 1890. évi 200 társulattal szemben. Az önálló missionáriusokat kiküldő szervezett társulatoknak száma jóval kisebb. Helyesen emeli ki a szerző, hogy az egyes egyházaknak egymásra irányuló lélekvasárló térítgetése nem érdemes a missió nevére. A missiói körök 13 csoportozatra oszlanak, a melyből 4 Afrikára, 5 Ázsiára, 1 Oceániára és 3 Amerikára esik. A missiói állomások megjelölése Grundemann ismeretes missiói mappájából van merítve. Hogy mennyiben megbízhatók a szerző statistikai adatai, bizonyítja az, hogy egészen a legújabb időkig lekiséri a missió történetét és adatait az ismertebb nevű missiói tudósítóktól kölcsönzi. A műnek egyes részleteit Hesse Calwban, Krüger tanár Párisban, dr. Grundmann Mörzben és Kunze lelkész Bornsheimban dolgozták fel. Lelki örömmel követi az olvasó Gundert művében az evangéliom diadalmas hódításait «minden népeknél». A függelékek pontos tartalom- és névjegyzéke igen megkönnyíti a mű kezelését és tanulmányozását. Nem ártana, ha főbb adatait a mi közönségünk s a mi népünk is ismerné. A missió iránti érdeklődést nagyon előmozdítaná az ilyen eszméletető és termékenyítő munka magyarra fordítása. (Sz. M.)

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1895. június 1-től 1895. szept. 1-ig befolyt összegek
kimutatása:**

1. Pártfogói alapítványuk után befolyt 5%-os kamatot fizettek:
1895-re: Gróf Tisza Lajos. Debreczeni ev. ref. egyházmegye.

2. Alapító tagok alapítványi kötvényei után befolyt 5%-os kamatok
1895-re: Kármán József új-verbászi ref. s.-lelkész. Szatmári ref. egyházmegye.
Fogarasi ref. egyház. Debreczeni ref. egyházmegye lelkészi olvasó egylete. Losonczy
ref. egyház.

3. Alapítványi tőkére befizetett: Vetési ref. egyház 100 frtos alapítvá-
nyának V. részletét, 10 frtot.

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: **1894-re:** Pozsony-
megyei ág. hitv. esperesség. **1895-re:** Fábíán Dénes gyömrői ref. segédlelkész.
Szánthó János koldi ref. lelkész. Zajzon János erzsébetvárosi ref. lelkész. Soproni
felső ág. ev. esperesség. Tóháti ref. lelkészi kör. Linberger István késmárki ág.
ev. lelkész. Budapesti ág. ev. esperesség. Beliczay Béla Budapesten. Szatmár-
németi ref. egyház. Lápossy János tiszta-eszlári ref. lelkész. **1894—1895-re:**
Marton Lajos budapesti ref. s.-lelkész. Hajas Endre szt-andrási ág. ev. lelkész.
1895—1896-ra: Menyhárt András udvarhelyi ref. esperes.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak: **1890—1893-ra:**
Egerházy Lajos mezőhándi ref. lelkész. **1894—1895-re:** Gulyás Lajos kis-új-
szállási ref. lelkész. Nagy János mező-sasi jegyző. **1894-re:** Kadi Benő ládházai
ref. lelkész. Bitay Béla ref. lelkész Csik-Szeredán. **1895-re:** Földvári László
vácshartyáni ref. lelkész. Félegyházi Antal székely-udvarhelyi coll. tanár. Dr.
Rácz Lajos sárospataki főgymn. tanár. Horváth Sándor velegi ág. ev. lelkész.

6. Könyvekért: Hornyánszky Viktor czégtől 57 frt 60 kr. Horváth Sándor
velegi ref. lelkész (Drummond 1 frt).

Budapest, 1895. szeptember 1.

Bendl Henrik,

pénztárnok.

A Társaság „KOSZORÚ” című népies kiadványából most
jelent meg 10 új füzet, melyeket tisztelettel ajánlunk a Társaság
tagjainak pártoló figyelmébe.

„KOSZORÚ”, a Társaság népies kiadványa.

ELSŐ SOROZAT I–X. FÜZET:

I. Forgács Endre: Az ócska biblia	4 kr.
II. Marton Sándor: A gályarabok története	4 »
III. Csengey Gusztáv: A Barkóék árvája	4 »
IV. Bitai Béla: A Vízözön. Légy hív mind halálig	4 »
V. Vajda Ferencz: Bethlen Gábor fejedelem	4 »
VI. I.-né Székely Lilla: A talált gyermek	4 »
VII. S. Szabó József: Vége jó, minden jó } Sz. Kiss Károly: Az igaz és hamis gyöngy }	6 »
VIII. Thúry Etele: Huszár Gál	4 »
IX. Budai János: Dévai Biró Mátyás	4 »
X. Kecskeméthy István: Testámentom	4 »

MÁSODIK SOROZAT XI–XX. FÜZET:

XI. Kalocsa Róza: A bibliás asszony	4 »
XII. Csengey Gusztáv: A vadosfalvi pap	4 »
XIII. Payr Sándor: Nádasdy Tamás grófék háztája	4 »
XIV., XV. Csiky Lajos: A vasárnap megünnepléséről	8 »
XVI. Vajda Ferencz: Két püspök anyja } Csekme Ferencz: Névtelen hősök }	4 »
XVII. Bányai Géza: Ilonka	4 »
XVIII. Jámborné Székely Lilla: Egy öngyilkosjelölt	4 »
XIX. Túri Farkas Imre: Egy eltépett biblialevél } V. Krüzselyi Bálint: Földi mennyország }	4 »
XX. Szabó Aladár: Livingstone Dávid utazásai és felfedezései	4 »

E füzetek kívánatra utólagos elszámolásra a Társaság főbizománya :
Hornyánszky Viktor könyvkereskedő által (Budapest, Akadémia-u.)
bizományba is küldetnek a lelkész és tanító uraknak. Tíz füzetnél nagyobb
megrendelés bérmentve küldetik.

U. 530.

VII. évfolyam.

1895.

8. füzet.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ő T S F A R K A S,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1895.

T A R T A L O M.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK :	Lap
1. Telekesi Török István. <i>Payr Sándor</i>	441
2. A londoni rongyos iskolák egyesülete. <i>Csiky Lajos</i>	454
3. A halhatatlansági eszme története. <i>Paulik János</i>	463
4. Adalékok Pathai P. Sámuel püspök életéhez. <i>Földváry László</i>	469

II. IRODALMI SZEMLE :	
a) Hazai irodalom	483
b) Külföldi irodalom	487

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság szellemi ügyeit érdeklő küldemények *Szóts Farkas* titkárhoz (Budapest, IX. kerület, Pipa-u. 23.), a tagsági díjak *Bendl Henrik* pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendők.

A Társaság tagjait tisztelettel kérjük, hogy tagsági díjaikat minél előbb beküldeni sziveskedjenek.

A tagsági díjak nyugtázása nyilvánosan történik a Szemle borítékján; a tetemes postaköltség megkímélése céljából sem egyeseknek, sem testületeknek külön nyugtatványt nem küldünk.

Kivonat

a Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: a) pártfogók, b) alapítók, c) rendesek, d) pártolók és e) segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5°/_o-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat az alapítók és rendes tagok a Protestáns Szemlét és a monografiákat a pártoló (3 frtot fizető) tagok pedig a Protestáns Szemlét.

TELEKESI TÖRÖK ISTVÁN.

(Első közlemény).

Feledség-nyomta földből, az egykor szép, de küzdelmes napokat látott vadosfai templomnak rég bezárt sírboltjából kísérlem meg kiasni egy dicső alakját a multnak.

Egyháztörténelmünk lapjai nevérol is alig ismerik ma már. Pedig volt olyan idő, hogy a dunántúli evangélikus egyházaknak évtizedeken át ő volt legerősebb fentartó oszlopa. Igen válságos időkben mint első állt ott Sionunk várfalain egész híven a bibliai képhez; egyik kezében karddal, a másikban vakoló kanállal. Tiszte szerint nem volt pap, de mégis ama «választatott nemzetség, királyi papság és szent népből való, melyet Isten sajátjának tart, hogy annak hatalmas dolgait hirdesse, a ki minket a setétségből az ő csodálatos világosságára hívott».

A politikai harcok évkönyveiben még előbb és többször reá bukkanunk tiszteletreméltó nevére. De az ő szereplésének súlypontja is azon időszakba esik, a melyről a magyarságot megtagadott nemzedék sok ideig nem tartotta illendőnek, hogy megemlékezzék. Nem oly hosszú ideje még, hogy Thökölynek, II. Rákóczy Ferencznek nemes alakjait kellő világításban láthatjuk. És ilyen elsőrendű csillagok mellett, csuda-e, ha feledés homályába merültek a kisebb nagyságok? «Nem feljebb való a tanítvány az ő mesterénél, sem a szolga az ő uránál.»

Evangélikus egyházunknak mindenkor örömét, büszkeségét és a reá szórt rágalmakkal szemben védpajzsát képezte azon tősgyökeres magyar lakosság, mely itt túl a Dunán Sopron vármegyének termékeny Kánaánjában, a Rábaközben és Vas megyében, a szabad levegőjű Kemenesalján a XVI. század óta híven kitartott a Luther értelmezése szerint való evangéliomi tanok és hitelvek mellett.

Főurak, magyar mágnások védelme alatt vert itt gyökeret a reformáció. A Nádasdy grófok, Tamás, Ferencz, Pál, vol-

tak az első nagynevű pártfogók. De már a dédunokának, a Vesselényi-féle összeesküvés miatt oly gyászos véget ért Nádasdy Ferencznek nagyravágyó terveihez a római egyház jobban illett csillogó keretül és az 1643. évi Katalin napján a csepregi felső templomban egy váratlan aktussal jelentette ki áttérését.¹ A szó Nádasdy szava, de a kezek Esterházy Miklós kezei valának.

A főúri patronusok korszaka letűnt ezzel Dunántúlra nézve és az egyház védelme kizárólag a középnemességre maradt örökül. Ezen evang. egyházvédő középnemesei osztályból e dunántúli részen több kiváló családot ismerünk. Ilyenek voltak az elsők között: az Ostffyak, ilyenek a Vitnyédyek és ilyenek a telekesi Törökök.

A világiaknak ezen egyházvédő munkásságára kiválóan volt szükség akkor, mikor az I. Lipót alatti gyászos decennium (1671—1681.) után a soproni és pozsonyi országgyűléseken csekély kedvezményeitől is meg akarta fosztani a katolikus többség a protestánsokat; akkor különösen, midőn a dunántúli evangélikusoknak hetven éven át (1673—1742.) püspökük sem levén, csak egy erős kezű, szabad lelkű, tehetős és áldozatkész világi vezető tarthatta össze a megvert és szétoszlott nyáját.

A XVII. századnak utolsó és a XVIII-iknak első két évtizedére esik hősünknek, ifjabb telekesi Török Istvánnak, ezen ősi nemesi család protestáns ágából az utolsó sarjnak, úgy hazafias, mint egyházi szempontból egyaránt fontos és áldásos működése. Arra az időszakra tehát, mely politikai tekintetben Rákóczy felkelése és a szatmári béke által, egyházi tekintetben pedig a Leopold-féle explanatio és az ezt követő királyi rendeletek, az 1714/15. évi országgyűlés és 1721. évi pesti vallásügyi bizottmány összehívása által nyert kiváló jelentőséget.

I.

A telekesi Törökök ősei. György, a katolikus és János a protestáns ág feje. Török Imre és idősb Török István.

Török nevű nemesi családok többféle előnévvel szerepelnek hazánk történetében.² A telekesi Török család Vasmegyének Telekes nevű helységétől vette előnevét. Ősi nemesi címerükön lovon ülő vitéz látható, ki jobb kezében kardot, baljában pedig levágott török fejet tart. Családi hagyományuk szerint

¹ Hevenessy gyűjt. XXXIV. 19. Esterházy levele a jezsuiták bécsi provincialisához.

² Csergheő Géza a «Turul» 1892. évfolyamában tizenegy Török nevű család eredetét, címerét és nemességét közli.

miként Scipió Karthágó lerombolásáért az Africanus nevet, úgy kapták őseik is a törökön nyert diadalaikért a törökverő Török nevet.

A családi törzsfán a XVI. századig tekinthetünk vissza. A maig is élő, de Dunántúlról elszakadt és katolikussá lett telekesi Törökök családi iratai között van egy genealogia is,¹ mely szerint Török *Osvald* volt az első törzsatya, ki Lándor-Fehérvárott Nádasdy László bán idejében a királynak lovas hadnagya volt.² Ennek fia volt Török *Farkas*, ki Szigetvárott Zrinyi Miklósnak volt lovászmestere s urával együtt halt is meg.³ Ennek fia Török Bernát, ki Szigetvárnak megszállása előtt menekült ki anyjával a várból s később Nádasdy Kristófnak volt főprefektusa Egervárott.⁴ Bernát fiai voltak *Pál* és *Benedek*, kik Nádasdy Tamás nádor udvarában szolgáltak mint nemes ifjak. Amaz a Bécsben tanuló Nádasdy Ferencz körül is forgolódik,⁵ ez pedig midőn ősi fészköket, Telekest a török feldúlta, Nyitramegyébe, Sasvárra költözött és a Czobor-család jóságainak lett főkormányzója.⁶

Ezen telekesi Török Benedekkel (1591. és 1605. körül), kinek György, Pál, János, Ferencz, Erzsébet és István nevű gyermekei voltak, már nagyobb nevezetességre jut a család. György és János két, egymástól messze eltávozott s majd egymást egészen el is feledő ágnek lesznek alapítói.

György apja példáját követve, szintén Sasvárott lakik és lipói Bezenczi Kelemen kamarai tanácsos leányát, Zsuzsannát nőül vevén, tekintélyes vagyont szerez s II. Mátyás magyarországi kancelláriájának expeditora s később a királynak udvari embere lesz. Jobb szerette a hadi zajt, mint a családi tűzhely csendjét.

János ellenben nyugodtabb természet, a ki szívesen veszi, hogy bátyjának egészsége «nem kíván otthon való sokaig lételt, hanem a hadakban való fáradságos munkát». Ő inkább otthon marad «vigyázásnak okáért hazánknak mostani állapotjához képest» és Amhat aga, vitéz török szavait idézi, a ki azt mondta: «Két atyafinak egyszerre nem jó hadba menni». De azért neki is

¹ Széll Farkas, Kihalt-e a telekesi Török család? Budapest 1891. 10. lapon.

² Káldy Miklós 1555. évi levele szerint Lándor-Fehérvárott Török Imre vitézkedett, Szalay Ágoston, Négyszáz magyar, levél a XVI. századból 156. l.

³ Szalay Á. i. m. 107. l.

⁴ U. o. 108. 125. 224. és 260. lapon.

⁵ Károlyi és Szalay, Nádasdy Tamás családi levelezése. 210. l.

⁶ Széll F. i. m. 7. l.

voltak hadi érdemei. II. Ferdinándtól épen ezekért kapott nagyobb terjedelmű jószágokat.¹ János ezenfelül boldog Ausztria példájára szerencsésen is házasodott. Elvette ugyanis az utolsó enyingi Töröknek, Istvánnak, Pápa város földesurának († 1618. június 3.) özvegyét, gersei Pethő Margitot, a kivel a somlyói, jánosházai és szécsényi urodalmakat kapta. Ez utóbbi helyen, a vasmegyei Szécsényben lakott János családja. Innen igazgatták nagy kiterjedésű birtokaikat, melyek Vas-, Veszprém-, Győr-, Sopron-, sőt még Baranyamegyében is szétszórva feküdtek.

A többi testvér közül *Ferencz* is e tájon lakhatott, mert bátyjával együtt neki is vannak malmái a Répceze, Csáva és Ikva folyók mentén és sógoruk, Marczaltói Miklós, őt is Jánossal együtt kiskorú gyermekeinek gyámjául rendelé 1629-ben irt végrendeletében.² *Erzsébet* nevű nővérök ezen Miklósnak, az utolsó Marczaltóiek egyikének, volt a második felesége. Rokonságban voltak ezenkívül a darabosi Nádasdyakkal is, sőt az Esterházyak rokonságával is dicsekedhettek. *Pál* nevű fivérükről csak annyit tudunk, hogy Erzsébet nevű leánya Simándi Mihálynak lett a felesége. *István* nevű öcscsüket pedig, mivel ezen a vidéken nem találtak neki való urat, két paripával Pázmány Péter szolgálatába ajánlották.³

György és János még szeretetteljes hangon leveleznek egymással a messze távolból is. De leszármazó ivadékaik között már nagy lesz a közbevetés. El is feledik egymást, meg is halnak egymásra nézve. E nagy elidegenülésnek pedig két természetes oka van: a lakóhelyek nagy távolsága és a vallásbeli különbség. A telekesi Törökök ugyanis, mint a vasmegyeiek nagy része és Nádasdyék udvari környezete általában, a reformáció hívei voltak eleitől fogva. De György más vidékre kerülvén olyan korban, a midőn Pázmány visszahódító munkája legjavában folyt, ha az apa nem is, de a fiai már bizonyosan a római katolikus egyház kebelében keresték üdvöket. A vasmegyei ág azonban élén Jánossal, hű maradt evang. egyházához és György ivadékaitól hitök elhagyása miatt el is idegenedett. Annyira megszakadt köztük minden érintkezés, hogy a XVII. század végén már nem is tudnak egymásról. S midőn a protes-

¹ A t. Török István temetésekor mondott beszédek. Lipcse, (1723) 117. lapon. Egyik főforrásunk, mely a következő beszédeket tartalmazza: Tóth János téthi paptól: Az Isten népének lakása stb; Torkos András győri paptól: A cédrusfának siralmas esete; Miskey Ádám sághi tanítótól: Virtus koronája; Haynóczy Dániel soproni igazgatótól: Oratio funebris.

² Győri tört.-és régészeti füzet, Ráth K. és Rómer Fl. IV. k. II. füzet.

³ Széll F. i. m. 5. l.

táns ágnak utolsó sarját Vadosfán 1723-ban sírjába helyezik, a telekesi Török név teljes kihaltát gyászolják és a sírbolton megfordítva helyezik el az ősi czímert. Tekintélyes történetírók és genealogusok is kihaltnak tartották a telekesi Török családot a legújabb időkig,¹ míg nem Széll Farkas 1891-ben kimutatta, hogy a család a katolikus ágon tovább folytatódva maig is él és virágzik. Ugyanő közli ezen ágnak is részletes leszármazási tábláját.

Török János, midőn II. Ferdinándtól nagyobb javadalmakat kapott, úgy látszik, czímerújításért is folyamodott; mert, míg György megtartotta a fentebbi ősi czímert, János új czímerében balra fordult és szájában kardot tartó medve van festve, fölötte ezüst félholddal és arany csillaggal. A protestáns ágnak ezen czímeréről mondja Miskey:

Nemes vérek levén, otthon nem henyélték,
De mezőt kívánván sok próbára keltek.
Pogány török vérrel, mint éh medve éltek
Melyért Török nevet, vitézséggel nyertek!²

A katolikus ág itt nem érdekelvén bennünket, csak Jánosra és az ő maradékaira tekintünk, kik az enyingi Törökökkel rokonságban állóknak tudván magokat, egyházszeretethen is azok nyomdokain jártak.

Szécsényben, ezen a Gyöngyös partján fekvő vasmegyei helységben, hol Török János nejével és öt gyermekével állandóan lakott, virágzó egyházunk volt a XVII. században. Mikor Kis Bertalan püspök Musay Gergely esperessel (1642.) erre járt vizitálni, nem rég épült szép templomot talált itt, melyet a földesúr a kastélytól délnek a maga költségén építtetett. A paplak is ott állott a piacon és szemben vele az iskola a folyó partján. Harang, oltári szerek, papi földek s egyéb fekvőségek, mind a Török János és Pethő Margit áldozatkésztségét dicsérték. Gyomári Miklós uram volt a prédikátor. De már korábban is szenteltek papot Szécsényre: Serédi Mihályt (1612.) és Desericzi Mártont (1632.)³ Mikor a gyermekek már növekedőben voltak, egy időre Pozsonyba tették át lakásokat Török Jánosék, mert Klesch Dániel iglói fiú, a soproni iskola későbbi híres tanára, itt volt házi tanítójok e század harminczas éveiben.⁴

¹ Nagy Iván, Magy. orsz. nemesi családi XI. 297. l. és Balogh Gy. Vasmegeye nemesi családjai.

² Virtus koronája 117. l.

³ Kis B. visitationalis jegyzőkönyve 1642. évről, Dunántúli egyházker. levéltár és az Egység Könyvének (Form Conc.) aláírt papok jegyzéke 145. és 315. sorszám alatt.

⁴ Klein S. Nachrichten I. 157. l.

Töröknek, mint földesúrnak, több egyházra is kiterjedt patronusi gondja és kötelessége. Ilyenek voltak pl. szinte még Vas megyében *Jánosháza*, és Sopron megyében *Szent-Andráson* (Sobor Filiával) a telekesi Törökök földesurasága alatt szintén korán volt már egyházunk. Musich Pált (1612.) és Tarcsány Jakabot (1634.) szentelték fel ide. Sőt *Egyeden* is volt már a XVII. században anyaegyházunk, mert Andreae Györgyöt még 1665-ben hozták ide. Győr megyében *Móriczhidán*, hol a praemontrei barátoknak s később ugyanilyen apáczáknak volt zárdájok, kikkel Török János bizonyos birtokrész miatt sokáig pereskedett, szintén az ő védelme alatt állott fenn az ev. egyház.¹ *Kis-Babothra* is Török buzgalma terjedt ki, hol királyi muskatérosok már 1636-ban rombolták le az első evang. templomot.²

Török János az 1654. év elején már nincs életben, mert Pethő Margitot, mint özvegy sobori földesasszonyt említi az egyházlátogatási jegyzőkönyv. Az elhalt apa, szép családi koszorúval hagyta itt özvegyét. Három leánya közül Mária Chernel Istvánnak, Zsuzsanna Viczay Ádámnak, Anna pedig Rátky Menyhértnek lett a felesége.³ Fiók kettő maradt: Imre és István.

Török Imrének Kisfaludy Borbála volt a felesége s csupa leányai maradtak: Margit Nádasdy Andrásné (fiók Imre), Krisztina gróf Esterházy Péterné (fiók Imre), Magdolna Vitál Andrásné, Katalin Szegedi Pálné, vas megyei alispánné és Borbála, ki 16 éves korában hunyt el. 1677-ben már Török Imrének is, mint özvegy említették.⁴

Valószínű, hogy ezen leányok közül némelyik, pl. Esterházyné hitét is áldozatul hozta házasságának. De az apa, valamint fivére István buzgó evangélikusok voltak. Ezen két fivérnek, valamint még akkor élő atyjoknak ajánlotta Farkas Imre csepregi nyomdász 1643-ban azon evangéliomos és epistolás könyvet, melyet a régebbi 1636. évi kiadás után készített.⁵ István pedig Fisztrovits György dunántúli szuperintendenssel és kőszegi pappal levelezett (1665.) a legnagyobb tisztelet és szeretet hangján.⁶

¹ Musay G. Regestái szerint (1661.) Szentmiklósi János esperessége alá tartozott és Győr megye levéltára is azon 17 helység között említi, melyeknek a XVII. században ev. papjok és kőtemplomuk volt. Fehér Ipoly, Győr megye egyet. leírása 570. l.

² Fehér I. i. m. 557. l.

³ Birtokviszonyaikhoz adatok: Farkas S. Csepreg története 341. l.

⁴ Ugyanott a 342. l.

⁵ Lővey Balázs előszava e könyv 1698. évi hártfai kiadásában.

⁶ Wilfinger E. J. A dunántúli szuperintendens rendje, Sopron, 1796. 41. l.

Imrének nem levén fiai, a családnak protestáns férfi ágát csupán ezen *idősebb István* plántálta tovább. Neje Orehóczy Katalin volt, talán épen azon kuscheróczi Orehóczy Ferencz leánya, a ki mint II. Ferdinánd kapitánya volt csapataival (1626.) Kőszegen. Az Orehóczyak mint bárók is említetnek.¹ Ezen idősb István nejével együtt korán elhal (1668.), de már ekkor több gyermek gyászolta halálukat. Két leánya közül Zsuzsánna Vrágovits Györgynek, Juliánna Hevenesi Jánosnak lett a felesége. Az öt fiú közül pedig Zsigmond csecsemő korában elhalt, János, Pál és Ádám is magtalanul hunynak el. Csupán a legfiatalabb fiú, ifjabb István, történetünk hőse, alapít családot és nyújt reményt a törzs további felvirágozásához. De ez is fájdalom, csak rövid időre.

II.

Török István ifjúsága. Tanuló évei. Első katonai szolgálata Draskovich Miklós seregében Budavár alatt 1684—1686. Herczeg Esterházy Pál nádor udvarában és gróf Erdődy Sándor főispánsága alatt megyei szolgálatban 1686—1690.

Az ifjabb István, idősb Istvánnak és Orehóczy Katalinnak legifjabb gyermeke, 1666-ban született Szécsényben. Apját és anyját másfél éves korában két hónapi időközben veszíté el. Az így korai árvaságra jutott gyermeket testvérbátyjai Pál és Ádám neveltetik, a kik magok is művelt, tudománykedvelő férfiak voltak. A legidősebb fitestvér, János, valószínűleg korán elhalt, mert róla korán elhallgatnak forrásaink. Ádámról tudjuk, hogy megnősült, Gosztonyi Annát vevén el, de ő is korán és magtalanul halt el.²

Török István gyermekkora és tanuló évei azon időszakra esnek, a midőn a protestáns egyházra Pozsonyból Szelepcsényi vezetése alatt ama végzetes csapást mérték. Nyilvános iskolánk ekkor sehol sem volt. A sopronit 1674-ben zárták be és 1682-ig így maradt. Győrből is 1671-ben űzték el az itteni iskola jeles vezetőjét, Ács Mihályt. Kőszegen is 1671—1673-ban vették el templomaikat és iskolájokat. Széchenyi György kalocsai érsek és győri püspök keze munkálkodott mindezekben.

Az ifjú Török ily viszonyok között csak házi neveltetést nyert. Jeles nevelőt találhattak számára Szécsényben is Perenyei Bálint lelkész és esperes személyében, ki azelőtt a kőszegi iskolának volt vezetője és a soproni gymnasiumba is fényes

¹ Chernel Kálmán, Kőszeg jelene és múltja II. 72. l. és Zsilinszky Mihály A magy. országgyűlések vall. tárgyalásai. III. 413. l.

² A fentebbi halotti emlékbeszédek és Széll F. idézett műve.

fizetéssel hívták, de nem ment.¹ Mert a szécsényi egyház Török János fiai alatt is virágzott. Musay (1661.) a Godi Imre községi pap (előbb szanyi plébános és győri kanonok volt) esperessége alatti 21 egyház között említi. E századnak hetvenes éveiben szűnt meg itt is az evang. vallásgyakorlat, mert az 1681. soproni országgyűlésen Szécsény egyházának elfoglalása is ott szerepel a sérelmek között.²

Perenyének elzavartatása után pedig egy felsőmagyarországi tudós ifjúra, Okolicsányi Menyhétre bízta az ifjú nevelését. Ott tanultak ők ezen szomorú időkben a szécsényi kastélyban és pedig azon «magányos residentióban» melyet bátyjaik külön az ő számokra építettek. Ezen Okolicsányi Törököt nem csak a deák nyelvre s a többi szokott tantárgyakra oktatta, hanem a hazai törvények és jog ismeretébe is ez által avatott be.³

De nem nyugodtan és nem is sokáig időzhettek itt a műzsák nyájas körében. A vallási üldöztetések és a politikai harcok lármáját nem egyszer kellett közvetlen közelből hallaniok nekik is. Szécsényben is bezárták és elfoglalták a nagyatyja által épített templomot. És a szomszédságban Kemenesalján és Kőszegen még lesújtóbb dolgok történek. A derék Ostffy Miklós nemesnek asszonyfai várát, melyet a Thökölyvel tartó kemenesalji önkénytesek őriztek s melyben a száműzött, de külföldről titokban hazajött szenczi Fekete István superintendens is oltalmat talált, I. Lipót ágyúkkal romboltatta le a földig. (1679.) Kévéssel utóbb pedig Kőszegen játszódik le az a diabolica comoedia, melyet Kollonics rendezett ezen szerencsétlen Feketével. A szenvedéseiben megtántorodott és fényes ígéretekkel hittagadásra csábított, gyenge, szenvedélyes embert, városbirónak erőszakolja be előbbi papi székhelyére, hol ez most vad tivornyák és előbbi nyájának kegyetlen üldözésével akarja eltompítani háborgó lelkét.⁴

Ilyen drasztikus dolgok bizonyára mély nyomokat hagytak a vallásos szellemben nevelt, tehetséges ifjúnak jellemfejlődésében. Vagy helyesli az evangéliomi szabadság ellen szerersen üzött emez embertelen hajsztát és ekkor a hitehagyó Nádasdynak és annyi másoknak útjára térve elhagyja ő is

¹ Fekete superintendens protocolluma 1670—72; Müllner M. A soproni főtanoda tört. 35. l.; és Klein S. i. m. II. 496. l. szerint (1649.) Tencsénben tanult Tarnóczy Márton alatt s ennek itt egy vitairatát védte.

² Zsilinszky i. m. III. 498. l.

³ Torkos A. i. h. 97. l. és Miskey A. i. m. 120. l.

⁴ Chernel K. i. m. II. 116. l. Historia diplom. 128. l. I. Burií Micae 113. l.

világi és egyházi vezetőktől megcsúfolt egyházát; vagy pedig megborxad romlatlan lelke ily erkölcstelenség és ennyi igaztalanság láttára és elnyomott hitsorsosainak védelmére ajánlja fel ifjúi szívének lelkesedését, két erős karját és őseinek szép vagyonát. Az ifjú Török e jobb részt választotta.

Az idő és alkalom, hogy elhatározását tettekké bizonyítsa be, nem késett. Hadi hírek jöttek Sárvár felől. És Török Istvánban, a ki alig volt több 17 évesnél, de a kit kortársai magas természetű, daliás szép ifjúnak rajzolnak, megpezszdül törökverő őseinek hősi vére, «mezőt kíván s próbára kel». Nem közönséges volt az alkalom, mely harczoló kedvét feltüzeltte.

Az 1683. év tavaszán gróf Draskovich Miklós országbíró, a lefejezett Nádasdy veje, Sárvár ura és gróf Batthyány Kristóf tábornok, bármennyire hívei voltak is különben Lipótnak és ellenségei a protestánsoknak, a mint a török Bécsnek tartva ezen dunántúli részeket pusztítani kezdé, Thököly biztosainak (Káldy Péter stb.) rábeszélésére a fejedelem pártjára állottak és Kőszeg városának hódolatával egy időben jelentették a magukét is. Draskovich részéről az egy kis bosszú is lehetett Lipóttal szemben ipja haláláért.¹

Egy-két örömnappal derült ismét Kőszegnek megtört protestáns lakosságára. Thököly biztosa, Nagy Mihályi Ferencz, az elfoglalt egyházi birtokokból kiverte a jezsuitákat, s az evangélikusoknak adta át azokat. Július 19-én örömbeszédeket tartanak szent Jakab templomában a magyar és német papok. Hasonló dolgok történnek egyidejűleg Sopronban is, hol az evangélikusok szinte visszakapta vagyonát s a magyar sereg tábori lelkésze, a fentebbi Ács Mihály, már júl. 17-én tartott szent György templomában hálaadó isteni tiszteletet. Győrótt is bevezeti a várparancsnok a protestáns lelkészeket elfoglalt egyházi javaikba.²

Ezen Draskovich vezetése alatt Thököly mellé sorakozott csapatok közé állott az ifjú Török is. «Kikele — a hogy Miskey zengi róla — mint fiók kerecseny fészke kosarából.» Mint hazájáért, egyházáért egyaránt hevülő ifjú a kézsmárki lutheranus gróf fiának ügyét ő is magáévá teszi. Maga a gyülekező hely, Draskovich gróf várkastélya Sárvárrott, szintén beszélő kövekkel volt tele a vallását szerető ifjú emberre nézve. Egy századon át itt székelték az evangélikus Nádasdy grófok. Itt volt az evangélikusoknak nyomdájok, híres iskolájok és püspökeiknek székhelye. Alig egy évtizeddel pedig a most folyó esemé-

¹ Thaly Kálmán. Az 1683. évi táborozás történetéhez és Chernel K. i. m. 120. l.

² Chernel K. i. m. 124. l. és Müllner M. i. m. 50. l.

nyek előtt a gályákra szánt papoknak panaszos jajkiáltásaitól visszhangzottak a várbörtön falai. A kinek voltak fülei a halásra, az hallotta ezen szellemhangokat. Török Istvánnak voltak.

De ezen nyári napokra, mely a protestánsok reményeit feléleszté, hamar beköszöntött a sorvasztó, hideg ősz. A török seregek elvonulása és Tököly szerencsecsillagának hamari elhomályosodása után még ez évi szeptember végén a némettel diadalmaskodó klérus kemény bosszút állott mindenütt. Ennek Törökhöz igen közel álló példája történt Kőszegen.

1683. évi szept. 23-án vitte véghez Radonay Mátyás, zalavári apát és későbbi pécsi püspök, midőn herczeg Esterházy Pálhoz ment látogatóba katonakisérettel Fraknóra, híres kalandját, annyi durva vakmerőséggel, a mennyi csak egy baráttól és katonától kitelhetett. Vitézi tette szökkenvén kedve a derék apátnak, lóháton megjelent a városban, királyi biztosnak adta ki magát, az evang. papot elcsukatta, több városi tanácsost bilincsekbe veretett, az evang. polgárok javait pedig huszárai fosztogatták. S midőn az első rémületből felocsudva, egy bátrabb kőszegi meg merte kérdezni: kinek felhatalmazásából teszi mind ezeket? emez apostoli szavakkal válaszolt az Úrnak felkent, alázatos szolgája: «Jőjjön ide az, ki még egyszer szememben kérdezősködni mer, mert ha valaki tudni kívánja, hogy kinek megbízásában járok el, annak pisztolyommal fogok válaszolni!» Csakis ilyen fellépéssel leplezhette hazugságát, mert Ittichen császári parancsnok maga jelenté ki, hogy Radonay vakmerőn visszaélt a király nevével és vasas németek sem voltak fedezetül az erdőségben, a mint ő ezt híresztelé. Ilyen férfiú magasztalására készült azután a katolikus dicsének: «O Deus Adonai! Da plures Radonai!» S egy ilyen hősnek satelleséül szegődött a félőrült Fekete, ő mutogatván a katonáknak, ki az evangélikus, kit fosztogassanak.¹

Ilyen és ezekhez hasonló fellépések mélyen sérthették vallásos érzelmeiben, mint minden protestáns magyart, úgy az ifjú Törököt is. De ott, a hol a haza java kívánta, félre tette sérelmeit. S ugyanazon Draskovicscsal, ki Thökölynél még meg sem melegedett s már is újra Béccsel barátkozott, táborba szállott. Mert egy szép és nagy gondolat foglalkoztatja most a magyarságot. Az általános felbuzdulás, midőn Budavár felszabadításának reménye sorakoztatott egymás mellé kuruczot és labanczot, Törököt is oda viszi az ősi várnak bástyái alá. Ott volt már Draskovicscsal az 1684. évi sikertelen ostrom alkalmával, két évvel később pedig mint hűsz éves ifjút, őt is a

¹ V. ö. Chernel K. i. m. II. 129 l. Historia Diplom. 128—130. l. és századok 1891. évf. 813. l.

győző vitézek között látja az emlékezetes szeptember másodika. E nap délelti óráiban ő is a 145 évig bitorolt magyar fővárosnak szabad földjére léphetett.¹

Királyaink ősi fészke tehát szabad lön. De vajjon biztosítva volt-e ez által az ország szabadsága is, melynek egyik lényeges feltételül kívánta a nemzet Lipóttól a hit és lelkiismeret szabadságát? Mert már Zrinyi Miklós, a katolikus költő és bölcs államférfiú kimondá: «A protestánsok szabadsága és az ország szabadsága egy alapon sarkallik».² Nem kell-e majd a Budavár visszavételénél igénybe vett idegen segedelemért a nemzetnek legszebb jogaival is adózni.

Ős Budavár falai alól az ifjú Török visszatért vasmegyei birtokára. De ekkor is «a honn heverésnek nem üle porában». Mint képzett nemes ifjú a közpályára készül. E célból herczeg Esterházy Pálnak udvarába véteti fel magát, talán még mindig Ádám bátyja ajánlatára.

Esterházy Pál, a nádor, fejedelmi fényű udvart tartott Fraknón és Kis-Martonban. Politikai alapelveiben, hogy Magyarország csak Ausztria által üdvözülhet, sohasem ingott meg csak egy percze sem. Ezen hűségéért kapta Lipóttól a német birodalmi hercegi méltóságot. Ő maga is büszkén írja magát «szenteséges r. birodalombeli» herczegnek. A római egyháznak egyedül üdvözítő voltát pedig a más hitűek között engesztelhetetlen gyűlölettel és vakbuzgó kegyetlenséggel hirdette. De voltak szelidebb, simább eszközei is, melyeket a jezsuitáktól és Kolonicstól tanult. A bucsújárast és csodatevő képeket magasztaló áhitatosági könyveket irt maga is, még többet iratott és adott ki. Az eretneküldöző vallási egyesületekbe mint «Sodalis Marianus» jegyezte be nevét. Mária szeplőtelen fogantatásának emlékére alapítványt tett és még öreg napjaiban is gyalog zarándokolt el Mária-Czellbe. Vallási buzgalma különösen azóta nem ismert határt, hogy a pápa megengedte neki fivére leányával kötött második házasságát. Első nejét, Thököly Máriát, Imre nénjét, hitehagyásra kényszerítette.³

De aszketikus gyakorlatai mellett nem vetette meg oly igen nagyon a világot és ennek hiabavaló örömeit. II. Rákóczy Ferencznek vetették oly nagyon szemére fejedelmi fényüzését. No hát a palatinus túl tett rajta. Volt öt udvari főembere, hat titkára, öt jeles családokból való étkefogója (Káldy, Komáromy is köztük) és hét nemesi apródja. Udvari zenekara (26 zenészszel)

¹ Torkos A. i. m. 97. l. Miskey A. i. m. 120. lap. és Haynóczy i. m. 17. l.

² Pauler Gy. Vesselényi és társai összeesküvése. II. 238. l.

³ Bauhofer Gy. Gesch. der ev. Kirche in Ung. 318. és 357. l.

kettő is volt, az egyik egyházi, a másik világi. Mert a herceg maga is művész és költő volt egy személyben. Míg falvaiban a szegény jobbágyot vallásáért verték, börtönözték, addig a nagy úr a palotában hangszere mellett ülve szent nyugalomban írt és komponált egyházi és világi, költői és zenei darabokat.¹

Ilyen környezetbe kerül az evangéliomi hitben, bibliai puritán szellemben nevelt ifjú. Épen jó helyre, akár csak József — ne vétsek számmal — Potifár házába. Mint forrásunk mondja: «Magyarország főpalatinusának udvarában mint főember gyermeke, főember szolgák között másfél esztendő tölti úri és udvari magaviseléssel betöltött».² Ifjúkori nemesebb ambíció vagy hátyjának kívánsága lehettek azon okok, melyek az ifjú Törököt ezen főurnak udvarába hozták, a kinek az evangélikusok ellen való ellenséges indulata nyilvánvaló volt. Egy törekvő fiatal ember előtt hol nyilhatott volna nagyobb tér a hivatalos pályára, mint a nádor udvarában. Ide jött hát joggyakorlatra.

A helyzethől érthető, de határozott adataink is vannak reá, hogy az ifjú Török itt sok kísértésnek volt kitéve. Sok olyan szertartásnak lehetett ő itt e túlbuzgó katolikus udvarban kénytelen-kelletlen szenttanuja, a mely ellen az ő vallásos meggyőződése tiltakozott, de a melynél ura iránt való tekintetből mégis legalább a szenvedőleges részvételre reá kellett magát adnia. Ellenfelei nem is késték félremagyarázni ittlétét. Azt a súlyos vádat kovácsolták belőle, hogy Esterházy udvarában katolikus paptól fogadta el az oltári szentséget; sőt többet mondanak, hogy Kollonichnak reversalist adott áttéréséről. Ők a magok szempontjából okoskodtak. A ki Esterházy udvarában másfél esztendő tölött, az nem lehet más, mint katolikus, vagy ha más vallású volt, úgy hitehagyott. Ezen kismartoni és fraknoi tartózkodását még később is lesz oka megbánni Töröknek. De erről alább.

A testi, lelki szépségekkel ékeskedő eretnek ifjú, a kire tekintélyes vagyon is várakozott, különben is kiváló tárgya lehetett az érdeklődésnek a nádori palotában. Egy alkalmas menyasszony a főúri rokonságból például nem ért volna meg Töröknek egy misét? Hiszen, mint fentebb láttuk, az Esterházyak már úgy is vettek feleséget a telekesi Török lányok közül, hadd kapjanak most egy vőlegényt is. A mit megtett az eszes Nádasdy, miért ne tehetné meg azt egy Török István is? A házassító politikát nem Mária Terézia találta fel.

¹ Thaly K. Az 1683. évi táborozás történetéhez; Bartalus István Esterházy P. egyh. zenekölteményei Bpest 1882; és «Esterházy Pál énekei» Irodalomtört. Közl. 1892.

² Torkos A. 1. i. m. 98. l. és Haynóczy D. i. m. 18. l.

Az a türelmetlen, vakbuzgó szellem a palatinus udvarában, mely csak Bécestől és Rómától várt üdvöt, nem olyan levegő volt, hogy az ifjú Török szabad szárnyon nevelődött lelkének egészségére válhatott volna. Ott is hagyta a nádor udvarát már másfél év múlva. Csoda, hogy eddig is kiállotta. Más működési tért keresett hát magának. Egy fokkal alantabb, mert a magasban nem jól érezte magát. A palatinus udvar köréből lement a megyéhez szülőföldre. Itt atyafisága is volt. A sógora Szegedy Pál, Török Kata férje, volt az alispán. Tulajdonképeni főnöke azonban más lett. «Onnand méltóságos gróf Erdődy Sándor nemes Vas vármegye főispánjának, ő exczellen-tiájának udvarába menvén, ott is mint főember gyermeke és mint úrfi applikáltatván, circiter három esztendőket dicséretesen elvégezett.» Így halljuk élettörténetének további folyamát.¹

Erdődy személye sem lehetett felettébb rokonszenves az ifjú előtt. Nagyra törő ember volt, királyi kamarás és titkos tanácsos, igen kedves ember az udvarnál és a klérusnál egyiránt, a más hitűek iránt pedig türelmetlen, e részben méltó segédje Esterháznak. A nála való szolgálatot is két-három esztendő alatt könnyen meg lehetett elégegni.

A katonai, valamint ezen hivatalos szolgálati évek alatt a világot és embereket tanulta Török megismerni fent és alant. Mint Miskey jellemzi:

«Osztán sok főrendek közt friss forgásával,
Bölcs, okos uraknak hív udvarlásával,
Tudós auctorok olvasgatásával:
Nagy tudományt szerzett szép okosságával.»

Jóval idősebb bátyjai közül, a még legtovább élt Ádám is ez időtájban halt meg valószínűleg. A fentebbi vádoskodók ő róla is azt a hírt terjesztették, hogy áttért és a katolikus hitben halt meg. Ha csak annyira igaz, mint öcscsének áttérési szándéka, úgy nem árt az emlékének. István lett az örökös bátyja után is. De mind eme gazdagsága mellett sem vonzotta és vakította el őt a főnemesség fénye. Ő jobban érzi magát azon protestáns középnemesség körében, mely Vas megyében, különösen a Kemenesalján (Ostffy, Vitnyédy, Káldy, Kisfaludy, Vidos stb.) oly jelentékeny szerepet vitt. Műveltség, gazdalkodás, a magyar nemesnek ezen szép erényei vonzzák az ő lelkét is. S mind ezekkel ékeskedve egyik tiszteletreméltó alakjává fejlődik hazánk kétszáz év előtti jó táblabíráinak. Az is lett belőle, tekintetes, nemes, vitézlő, nemzeti úr, Vas- és Sopron vármegyék táblabírója. E mellett azonban nagyobbra is termett.

Payr Sándor.

¹ Torkos, Miskey és Haynóczy az idézett helyeken.

A LONDONI RONGYOS ISKOLAK EGYESÜLETE.

Mikor ezen tárgyról akarunk írni, önkénytelenül eszünkbe jut az ókori Spárta életéből egy megragadó történet. Antipater, Filep maczedoniai királynak egyik vezére és bizalmas barátja, legyőzvé a spártaiakat, ötven gyermeket követelt tőlük tűszok gyanánt. És a spártaiak az ötven gyermek helyett száz kiváló férfiút ajánlottak föl a győző félnek. Méltán megragad bennünket az ezen történetben rejlő gondolat, mert azt beszéli, hogy amaz ókori nép már a jövőre tudta függeszteni tekintetét, s képes volt felismerni és tisztelni azon lehetőségeket, melyek ott rejlenek minden gyermekben.

Nincs a jó Istennek olyan érezni és gondolkodni tudó teremtménye, mely a nyert benyomásokat olyan könnyen fel tudná fogni és meg is tartani, mint a gyermek; a fényképet fölvevő lapnak nincs oly rendkívüli érzékenysége azon tárgy iránt, melyet a nap reá fest, a minő van a gyermeknek úgy a jó, mint a rossz iránt, mely az ő lelkében, lelkületében, gondolkozó és érületi világában a lehető legnagyobb könnyűséggel nyer alakot. Jól tudták és érezték ezen lélektani igazságot eleitől fogva a belmissió harcosai, s azon lobogó alatt, melyen a veszni indulók megmentése volt egyik jelszó gyanánt felírva, folyton küzdenek a humanitás, a keresztyénség, a jövő, a gyermekek érdekében azon férfiak és nők, kiknek szívében a keresztyén felebaráti szeretet tüze ég. Pestalozzi a philanthroph paedagogus, *Guthrie*, a nagynevű skót lelkész, *Wichern*, a német belmissió atyja, *Shaftesbury*, a jótékonyág minden terein oly áldásosan és óriási tevékenységgel működött angol főúr és államférfi, *Müller György*, a bristoli árvaház megalapítója, s több más hérosa a belmissziónak: mindannyian az ember-védő és lélek-mentő szeretetnek lelkes apostolai:

Mi nekünk, e modern kor gyermekeinek fogalmunk is alig lehet azon rettenetességekről, melyeket a mult század végén és a folyó század elején, általában első felében épen a művelt Német- és Angolországban, főként a szegény, az ártatlan gyer-

mekek szenvedni kénytelenek voltak. *Pestalozzít*, ki már 1775-ben koldusgyermeket vett föl magához és oktatgatott házában s 1798-ban szegény gyermekek számára Stanzban nevelőházat alapított, főként talán azon elhagyatott és elárvult gyermekek gondjának felvétele tette igazán nagygyá, kik a német szabadságharczok bevégezte után, senki által nem gondozva csatangoltak az országutakon, s kiknek szomorú sorsa költötte föl egyes keresztyén szivekben a humanitás, a segílni, a megmenteni óhajtó szeretet, tehát a belmissiói munka szent szerelmét. Hozzákezdtek tehát a szamaritánus munkához, mely nem elégedett meg azzal, hogy pusztán alamizsnával lássa el, hanem külön házakba is gyűjtötte és nevelte őket. *Falk János* Weimarban alapította számukra 1843-ban az első menházat. Így indult meg Szászországból most már harmadszor egy nagy vallásos mozgalom. *Wittenbergből* hangzott ki a világba *Luther* szava, mint az éji őr ébresztő kiáltása. *Halléban* a pietisták iskolájának megalapítója, *Francke*, árvaházat, szegényiskolát alapítván gyülekezetében, a szeretetben munkás hit hőségé emelkedett. Majd *Weimarban* azt bizonyította be felvilágosult kortársainak *Falk János*, hogy a felvilágosultság s a szellemi műveltség nem tud még kellőleg segíteni a népen, mert erre csak a hitből származó szeretet képes. Németországon a gyermek-menházak immár hatalmasan elterjedt intézménye *Falk* lelkes munkájára viszi vissza tulajdonképeni eredetét.

Angolországban a jelen század közepe előtt, *a negyvenes évek elején a szegény munkás gyermekek jajszava, halál-síkoltozása ébresztette föl az egyházat és társadalmat lelki dermedtségéből*. E hang a gyárakból, a bányákból és a csöcselék-lebűjök szennyes rejtekeiből tört elő.

Rettenetes volt az a szenvedés, melynek az angol gyárosok a gyermekeket hosszú időközön át alávetették. Már 1832-ben jelent meg egy manifesztum, melyben többek közt a következőket olvashatjuk: «Sok ezer gyermek van e királyság területén elfoglalva a pamut-, selyem-, gyapot- és lengyárakban. Sokan közülök mindkét nemből már kilencz éves koruk előtt munkára küldetnek s munkájok tartama napjában tizenkét, tizennégy, sőt tizenöt órára is terjed, étkezésre csak egy félóra hagyatván nekik; néha egész éjszaka is dolgoznak. A forró és romlott levegő, melybe szorítvák, s a kétnembeli munkások együttdolgozása foglalkozásukat egészségükre nézve a lehető legártalmasabbá, erkölcsiségükre nézve rombolóvá és sok esetben életveszélyessé teszi». Megható az a leírás, melyet a gyermekek körüli belmissió egy neves munkása egy nyilvános gyűlésen a maga utazásáról adott. Hideg téli éjszaka, kora hajnalban, kel-

lett egy gyári városból eltávozni, mikor még mindenki pihent, csak a gyárak csengetyűszavára népesedtek be a külvárosok utcái gyöngé, vézna, beteges gyermekekkel, kik, míg szüleik ágyaikban fekvé otthon maradtak, már siettek gyári munkájokra, s csak sokkal utánok kezdett némi élet mutatkozni a felnőtt emberek részéről is. És a bányákban már reggeli négy órától kezdve 12 órán át hat éves fiúgyermekeket is dolgoztattak. És ha azon szegény gyermek előtt délutáni négy órakor, vagy esetleg még később fölnyilt a bánya ajtaja és haza mehetett, vagyis haza vonszolhatta fáradt tagjait: ugyan hogy gondolhatott volna korához való játékra, vagy akármely más szórakozásra! ? Lefeküdt és aludt másnap reggeli négy óráig, mikor újra pokoli munkájára kellett mennie.

Lord Shaftesbury, e nemes szívé nagy emberbarát volt az a mentő angyal, kinek parlamenti nagy beszédei fölrázták az angol népet lelki lethargiájából, meghallatták vele a színlődő szegény gyermekek segélykiáltását, s a társadalomban keresztyén szeretetmunkára indultak, a parlamentben humánus törvényeket hoztak a gyári és bányász munkás gyermekek megmentése érdekében.

Londonban a negyvenes évek legelején néhány istenfélő ember iskolákba gyűjtötte össze a világváros rongyos gyermekeinek egy csekély töredékét vasárnap estvéken, hogy közöljék velök a legszükségesebb elemi, főként vallásos ismereteket, s 1844-ben már 20 ilyen iskola volt, mintegy 200 önként vállalkozó tanítóval s körülbelől 2000 gyermekkel. Működésök hatályosabbá tételére s kölcsönös segélynyújtásra tanácsosnak látszott a vezetőkre nézve, hogy az addig egymástól elkülönözten működött iskolák szövetkezzenek, s a jelzett évben, 1844-ben csakugyan meg is alakult a *«Rongyos iskolák egyesülete»*, melynek neve ellen, mint várni is lehetett, magában Londonban is sokan tettek észrevételeket, de a mennyiben ezek sohasem az elhanyagolt gyermekek, vagy az ezekhez tartozók részéről jöttek, azon nagy elvi fontosságú különbségnek jelzésére, mely ezen egyesület iskolái és az államilag szervezett más rendes iskolák közt fennáll: az intézők megmaradtak az eredetileg fölvetett név mellett.¹

Az egyesület első, nyilvános ülését 1845. június 10-én tartotta lord Ashleynek, a később mindenki által «a jó gróf-

¹ Mi is megtartjuk a «rongyos iskolák» elnevezését, mert ez a hű és helyes fordítása az angol «Ragged-School»-nak; sőt «Ragged-boys» (= rongyos gyermekek) névvel nevezik pl. Edinburghban a nagynevű Pr. Guthrie lelkész által alapított ingyenes iskolákba járó szegény fiukat is, pedig e jól gondozott gyermekek ugyancsak nem «rongyos»-ak. Cs. I.

nak» nevezett Lord Shaftesburynak az elnöklete alatt, a ki 1885-ben bekövetkezett haláláig folyton vitte ezen egyesület elnöki tisztét. Az ő védnöksége alatt indult meg 1849. jan. havában «*Ragged-School-Magazine*» czím alatt az egyesület lapja, melyet már később egy ugyanazon szellemben szerkesztett újabb lap, «*In His Name*» (= Az ő nevében) czím alatt váltott fel. A «Rongyos iskolák egyesülete» a múlt 1894. évben tartotta fennállásának 50 éves jubileumát, s az ezen alkalomra kiadott «*Then and Now*» (= Akkor és most) czímű diszes füzetből, még inkább a folyó évben megjelent immár 57-ik évi jelentésből és még néhány más forrás alapján írjuk le ezen londoni belmissiói egyesület jelenlegi működésének főbb vonásait. Az egyesületnek Viktoria királyné a védnöke s alvédnöke egy királyi hercegnő. Egy férfi és egy női elnök, s mellettök 36 alelnök vezet az egyesület ügyeit, a kik között két érseket, a canterburyt és a yorkit, három herceget, két grófot, három lordot, hét anglikán püspököt, a westminsteri dékánt, öt baronetet, négy nem-állam-egyházi lelkészt látunk, míg a többi alelnök mind világi ember. Ezek alatt áll az egyesület tanácsa, egy elnökkel és egy alelnökkel és husz, világi férfiúból álló taggal, kik számukat tetszés szerint szaporíthatják. Van aztán az egyesületnek pénztárnoka, ügyvédje, ügyvivő gondnoka (auditor), bankára és titkára.

Imé, egy vonás a londoni belmissió képéről! Egy királynő, egy királyi hercegnő, egyházi fejedelmek és főurak állanak más férfiak mellett egy olyan egyesület élén, mely a társadalom veszendőben levő tagjai megmentésére alakult!

Az egyes. czélját az alapszabályok következőkben jelölik ki:

1. Aggressive felkarolni a szegény gyermekeket, kik nem látogathatják a vasárnapi iskolákat és nélkülöznek más jótékony hatású befolyásokat.

2. Élelmezni az éhező, ruházni a cipőtlen és rongyos gyermekeket, és minden más *ésszerű* úton enyhületet nyújtani és szeretetet mutatni a szükségét látó és érdemes szegények iránt; vigasztalni és segélyezni a béna gyermekeket; valamint a szünidei otthonokban és falusi lakásokban friss levegőt adni vidéki és tengerparti helyeken a városi gyermekeknek.

3. Ésszerű pénzadományok által új épületeket emeltetni az egyesület céljaira; támogatni a tanítás, a nevelés és az evangéliom terjesztésének munkáit; gondos megvizsgálás után pénzt utalványozni iskolák állítására, javítására és fentartási költségei fedezésére; és egyszerűen magára is venni a munkát, hol a helyi körülmények erre elégtelenek.

4. Buzdítani a régibb tanulókat rendszeresen adományozott jutalmakkal.

5. Előmozdítani az ifjak egyesületeinek, a munkás fiúk intézeteinek és klubbjainak alakulását.

6. Előmozdítani a tiszta és egészséges irodalmi művek terjesztését; könyvtárak, tornatermek berendezése, felolvasások, hangversenyek rendezése és más eszközök által ártatlan és egészséges üdülést nyújtani a szegény gyermekeknek s beléjük oltani a munkásság és mértékletesség szokásait.

7. Támogatni az evangélizáció munkáját, és minden jól szervezett módon terjeszteni az evangéliomot a mi itthoni pogányaink között.

8. Egyesíteni és támogatni az egyesület munkásait konferenciák, tanítói gyűlések és más intézmények által.

9. Látogatásokat tenni, tanácsolni és eszközöket nyújtani az affiliált iskolák kielégítő kezelésére; előmozdítani a folyó munkák terjesztését és új ügynökségeket állítani.

10. Támogatni adományok és bibliák ajándékozása által Isten igéjének tanulmányozását.

11. Gyűjteni, közzétenni és terjeszteni a rongyos iskolák, a missiók és más hasonló munkanemek működésére vonatkozó tudósításokat és statisztikai adatokat.

12. Egyesületi központul szolgálni a rongyos iskoláknak, missióknak és más rokon munkanemeknek, London és az Egyesült királyság igen szegény gyermekei és felnőttei körében.

Ezen elvi alapokon működik az egyesület, munkájában teljes elasticitásra törekedvén az által, hogy a hol és a mikor csak új szükségek merülnek föl, a rongyos iskolák munkásai azonnal sietnek észrevenni a bajt, s új és mindig újabb eszközök igénybevételével igyekeznek azon segíteni. Súlyt helyez arra, hogy céljait, tanácsa útján, állandó és rendkívül széleskörű levelezés és tagjainak személyes érintkezése által valósítsa meg. Az egyesületi tanács kezelése alatt 212 különböző épület áll, melyek mindenikében a rongyos iskolák gyermekeinek testi és lelki fejlesztését munkálják.

Működésének főbb módjai ezek :

Az egyesület emberei időről-időre följárják London leg-elhagyatottabb részeiben az összes házakat, s szobáról-szobára menve, összeírják mindazon gyermekeket, kik semmiféle iskolába nem járnak, s ezekkel szívélyes hangú beszélgetésbe ereszkedve, meghívják őket a számukra tartandó, igényeikhez alkalmazott gyűlésekre. Az 1894. év folyamán hét hónap alatt Londonnak csak egyik részében 364 ilyen meetinget tartottak 66,080 gyermekkel, vagyis egy-egy meetingre körülbelül 180 gyermek jelent meg. — Szép ága az egyesület munkájának az, mely a

szegény béna gyermekek sorsának enyhítését tűzte feladataul, játékokat, képes könyveket vivén az ilyen szomorú kis «bezár-
tak» hajlékaiba, hogy enyhítsék ezek fájdalmát és egyedüliségét,
kiknek, szüleik munkán való távolléte miatt, alig lehetne egyéb
teendőjük, minthogy a ház rideg falait nézzék. Az egyesület
a legszorgosabb utánjárással 1500 béna szegény gyermeket
szedett össze Londonban s lát el játékszerekkel, könyvekkel, s
részeltet, a mennyiben ez kivihető, erre képesített alkalmazottjai
által, rendszeres oktatásban s felhiva reájok az egészségügyi,
rendőri bizottságok figyelmét is, orvosi segélyben részesíteti
őket, ingyen gyógyszerekkel látja el, felruházza és kiküldi a
maga szünidei otthonaiba is. 1894—95-ben pl. 5325 gyermeket
küldött ki az egyesület ilyen vidéki szünidőzésre.

Még szebb munkája az egyesületnek az, hogy az iskoláiba
járó rongyos, főként a téli hidegben szánsalmasan didergő gyer-
mekeket felruházza, minden óvintézkedést megtevéen arra nézve,
hogy a lehető visszaéléseknek elejét vegye. E végből elismer-
vényt vesz a gyermekek szüleitől vagy gyámjától arra, hogy
a «*kölcsönadott*» ruhákat az egyesület tulajdonának tekintik,
s így azok fölött a törvény értelmében szabadon nem rendel-
kezhetnek. A mult 1894—95. évben 109.526 ruhadarabot osztott
ki az egyesület, melyből csak 2783-at vásárolt, míg a többieket
jótékony kezek juttatták hozzá kiosztás végett. — Igen szép
munkát folytat az egyesület a már alkalmazásban levő, s ott jó
magaviseletet tanusító régibb növendékei megjutalmazásával.
Csinos kiállítású, a királyi védnőknő facsimile kéziratával ellátott
bizonyítványt és egy bibliát kap minden jó magaviseletű volt
tanuló egy évi, egy munkaszekrényt vagy egy írókészletet három
évi, végre egy ezüst óráat, öt évi hűséges szolgálatért, melyet
az illető ifjú vagy leány ugyanazon munkaadónál végezett. Az
utolsó évben 704-en jelentkeztek ilyen jutalomért, kik közül
667-en találtattak jutalomra érdemeseknek. Ezek közül ismét
52 leány és 20 ifjú kapta meg az ezüst óra jutalmat. Ezen
intézkedés 46 esztendő óta áll fenn a rongyos iskolák egyesü-
leténél, s ezen idő alatt nem kevesebb mint 28,998 jutalmat
osztogattak szét, s mint az utolsó évi jelentés önérzetes öröm-
mel jelzi, a korábbi évek jutalmazottjai közül ma már sokan
jelentékeny bizalmi állásokat foglalnak el London s általában
az Egyesült királyság társadalmi életében, s mint a rongyos
iskolák önkéntes tevékeny tanítói és munkásai is igyekeznek
visszafizetni ezen intézeteknek azt a jót, melyet tőlük tisztes-
séges állásukban, értelmükben, megnyerő modorukban és tisztes
megjelenésükben nyertek.

A rongyos iskolák egyesülete nemcsak humanitárius, hanem

valóságos belmissiói munkát is folytat, midőn a «Vallásos iratokat terjesztő Társaság» segítségével építő vallásos-erkölcsi ismeretterjesztő iratokkal látja el és ajándékozza meg növendékeit; midőn rendes iskolákat tart fenn számukra, melyekben Krisztus tudományának hirdetése által küzdenek a tanítók a bűn és a nyomor ellen; midőn vasárnapi iskoláiban főként a bibliát tanítva, az egyetemes keresztyén anyaszentegyház szolgálatában áll; midőn a rendes iskolákba nem járható gyermekek igényeihez képest reggeli, délutáni és estveli iskolákat tart fenn, melyek közül a reggelieket (a milyen 101 volt) 7745. a délutániakat (számszerint 165-öt) 29,921, az estvélieket (melyeknek száma 117 volt) 24,326 gyermek látogatta. Ezenkívül iparos és kézügyesítési iskolákat is tart fenn az egyesület, melyekben a növendékek fűrást, faragást, ruhaszabást és varrást, czipőjavítást, favágást, kosárfonást, művirágkészítést, főzést stb. tanulnak.

Súlyt helyez az egyesület arra is, hogy a rongyos gyermekeket ifjú korukban is gondjai alá vegye, hogy őket a társadalomnak hasznos tagjaivá nevelje. Ezen végcélja felé vezető munkanemei közül csak kettőt emelünk ki. Az egyik az, hogy többet az általa fölnevelt gyermekek közül, lehetőleg véggépen kiszakítandó őket a reájok nézve veszedelmes otthoni légkörből, emigráltat, vagyis kiküldi valamely egészséges levegőjű angol gyarmatra, hogy távol a hazától törjenek magoknak utat föl-felé a társadalomban. A másik az, hogy London utczáin ma kilencz brigád czipőtisztító fiú áll készen a közönség szolgálatára, kiket az egyesület küld ki ezen munkára. A kilencz brigádban 319 fiú nyert a múlt évben foglalkozást, kik együtt 6770 fontot, 2 shillinget és 7 pennyt kerestek. Tart fenn az egyesület növendékei között 71 penny-bankot, melyekbe a múlt szigorú tél daczára is 1896 font, 6 shilling és 6 penny összeget hordtak be a gyermekek. Iskolakönyvtáraiból, melyeknek száma 110, egészséges irányú könyveket hordhatnak ki a gyermekek szüleik házaikhoz. A 110 könyvtár polczain 30,824 könyv van.

Az egyesület tevékenységéről fogalmat nyújtanak a következő számadatok:

Volt az utolsó év alatt az egyesületnek 212 épületében	
282 vasárnap délutáni és estveli iskolájában átlag	54,247 növendéke.
7 rendes iskolájában	1,352 »
101 köznap estveli iskolájában	3,680 »
40 ipariskolai »	2,877 »
Önkéntes tanítóinak száma	5 287
Átlag vasárnaponként tanít ebből	4,143

Fizetett tanítóinak száma	93
Elhelyezett növendékek száma ez évben	556
Kommunikált növendékek száma ez évben	260

Tartatott:

250 külön istenitisztelek átlag	16,685	hallgatóval
264 bibliai lecke átlag	4,974	»
113 meeting a gyermekek anyjai részére átlag	9,580	»
241 imagyülés a gyermekek anyjai részére átlag	12,523	»

Van az egyesület gyermekei körében:

176 mértékletességi szövetkezet	12,406	taggal
továbbá a már említett 71 penny-bank mellett 47 ruhaadó klub, melybe a szegény gyermekek a még szegényebbek felruházására összeraktak	1,701	fontot,
8 shillinget és 2 pennyt.		
37 klub- és tornahelyiség	1664	taggal.

Az egyesület pénzügyi állása pedig 1894. április 1-től 1895. április 1-ig következő volt:

1. általános szükségeire rendelk.	5406	font.	6	shil.	2	penny
2. szünidei otthonaira rendelk.	8826	»	5	»	2	»
3. bénagyermek gondozására rendelkezett	621	»	9	»	6	»
4. szegény gyermekek segélyezésére rendelkezett	525	»	14	»	4	»
5. az ú. n. jótékonyági külön alapból rendelkezett	690	»	9	»	6	»
6. az ú. n. Shaftesbury külön alapból rendelkezett	490	»	10	»	4	»
7. az ú. n. Ashley-missió külön alapból rendelkezett	377	»	2	»	—	»

Vagyis összes bevétele volt: 16,766 font 13 shill 10 penny.

Osszes kiadása pedig; 14,567 font 19 shill 4 penny.

Imé, a londoni rongyos iskolák egyesületének munkája s munkaeszközei! Ragyogó példák ezek a keresztyén humanitás, a belmissió életéből, melyek fényesen bizonyítják, mily éltető erő és nemesítő hatalom van az élő keresztyénségben.

S mi hatása van vajjon ezen, immár ötvenegy esztendő óta működő egyesületnek először is a hivatalos Egyesült királyságra? Az egyesület titkári hivatalához (37, Norfolk-Street,

Strand, London, W. C.), intézett kérésemre Kirk János titkár úr, ki 1863-ban 17 éves korában került Londonba s jutott be az egyesület egyik vasárnapi iskolájába s 1872-től hét éven át szakosztályi titkár volt, 1879-óta pedig központi titkár lett, angol udvariassággal azonnal válaszolt levelemre s válaszában többek között ezeket írja: «Óriási változások mentek itt végbe, mióta a rongyos iskolák megkezdték tevékenységüket. Általában beszélvén, el lehet mondani, hogy az államkormány magáévá tette legtöbb munkánkat, melyeket az első úttörők kezdettek meg, péld. a nemzeti ingyenoktatást, az árva és elhagyott gyermekek gondozását, az egészséges lakásokkal ellátás, a kézügyeségi és ipari foglalkoztatás ügyeit stb.» Imé, a belmissió nagy és nemesítő hatása magára a hivatalos államra, mely tanítványnak áll be a nyomorultak tanítói mellé, s eszközeinek gazdagságával igyekszik mind könnyebbé tenni ezek nagy munkáját.

Magára a népre, a rongyos gyermekek szülőire való hatását e keresztyén belmissiói munkának szépen festi az egyesület múlt évi jubileumi ünnepélyére megjelent füzetke, melyet szerzője a következő szavakkal zár be:

«Végezetre mutassunk rá néhány egyáltalában nem lényegtelen különbségre a nép mostani és ötven év előtti állapota között. A munkás ember nem ellensége többé a kormányzatnak, — akkor az vala; most a kormányzat alá tartozónak vallja magát — akkor nem vallotta; most részt vesz az állam ügyeiben — akkor nem vett részt; most részt vesz, mert szavazati joga van. Nem vet meg többé minden vallást, mint a hogy akkor megvetett; a személyes szolgálatnak folytonos látása tiszteletet gerjesztett benne a vallás iránt. Ujságaiban nem támadja meg többé az uralkodót gyalázatos sértésekkel, mint a hogy ezt 1841-ben rendkívüli dühében tette. És végül ma már a rend mellett foglal állást. Én nem tulajdonítom mindezen dolgokat a rongyos iskolák egyesülete hatásának, de azt igenis ezen iskoláknak tulajdonítom, hogy a szegények közötti személyes szolgálat szükséges voltát ezek ismerték föl, szervezték és gyakorolták, és hogy a személyes szolgálatnak, mint minden jótékonyági művelet valóban hatályos és nem ártalmas gyakorlásának egyedüli formáját az általok 1844-ben vett kicsiny kezdetből ezek terjesztették el az egész országban.»

Itt áll tehát előttünk a belmissiónak igazi hatása a maga dicsőséges magaslatán. A népek elvadult fiait megnyeri az az államnak, a vallásnak, a jó erkölcsi rendnek. Bizony, az Istenország felé vezető úton egyik legszebb munka a belmissió.

Csiky Lajos.

A HALHATATLANSÁGI ESZME TÖRTÉNETE.

(Negyedik közlemény.)

D) *Perzsák.*

A perzsák ős-vallása szintén a természet erőinek imádása volt. Zarathustra hatalmas szelleme azonban később élénk erkölcsi világnézeten nyugvó magasabb szellemi niveaura emelte azt. Tanái a perzsák szent könyvében: az Avestában foglaltatnak. Ez a perzsa vallás bibliája. De ezenkívül vannak még más vallási irataik is, így a Bundelesh, Artai Viráf és Mainyo-ikhrad, a melyek a Sassanidák idejében keletkeztek s mintegy az ős kanon kiegészítőinek tekinthetők. Ez iratok az ember halál utáni életéről elég részletességgel nyilatkoznak.

A perzsa vallás eschatológiáját vizsgálva, méltán föltűnik az, miszerint daczára annak, hogy e nép s a vele szomszédos ind nép bölcsője a messze multban együtt ringott, e két nép eschatologiai nézetei teljesen eltérők. Ennek okát sokan e népek természeti viszonyaiból akarják kimagyarázni. Oka természetesen ez is, de főokát, azt hisszük, e két nép vallásreformátorainak különböző természetében kell keresnünk.

Az indiaiak halhatatlansági tana mistycusabb s jobban bővelkedik a keletet jellemző fantázia virágaival, de sok benne a homályosság s kevés a megnyugtató elem, míg a perzsáké egyszerűbb, de benne a vég, valamint az erény és jóság biztos győzelme megnyugtató és felemelő. Azonkívül a metempsychosis bonyodalmasságát teljesen nélkülözi. A Rig-veda ősi tanainak megelevenítője s tovább fejlesztője a perzsa vallás úgy a személyi halhatatlanság, mint a túlvilági birodalmak: a menny és pokol képzeit illetőleg.

A perzsák szent könyvei (Vendidad, Jaszna, Khorda-Avesta) szerint az ember két részből: testből és lélekből áll. A lélek a testtől független praexistens léttel bír. A Bundelesh szerint: midőn a mag az anya testébe jő, a lélek leszáll a menny-

ből s elfoglalja helyét; a testet élteti a míg él s ha a test meghal s összevegyül a földdel a lélek a mennybe tér vissza.»¹

Szerintök az Isten az első embert szintén örök halhatatlansággal ajándékozta meg. «Jima, az első ember, a lények közt a legtekintélyesebb, ki az emberek közül leginkább nézheti a napot, mert uralma alatt emberek és állatok halhatatlanok voltak, fa és víz ki nem száradt, az ételek el nem romlottak, Jima egész birodalmában sem hideg, sem forróság, sem öregség, sem halál . . . stb. nem létezett», mondja a Yaszna IX. 14—18.² Ez eredeti halhatatlanságot azonban Jima később bűnbeesése által elvesztette, s vele az ő utódai is, de csak a földi életre nézve, a lélekre nézve nem. A lélek halhatatlan.

A perzsák halhatatlansági tana, úgy látszik, a hasonló tanok között az első helyek egyét foglalja el. A halhatatlanság s az erkölcsi igazságszolgáltatás eszméi együtt lépnek fel benne. A menny és a pokol, a jutalom s bűnhődés színhelyei elég világosan vannak körvonalozva.

Tekintsünk most egyenkint beléjük.

A menny «a legjobb helynek», a tiszták legjobb helyének; fényesnek, egészen ragyogónak mondatik a szent iratokban.³ Ide jutnak haláluk után a jók, vagy az ő kifejezésükkel élve «a tiszták» lelkei. Az üdvözültek boldogsága abban áll, hogy a testi gyönyörököt a legnagyobb mértékben élvezik. A hívő lélek ezenfelül egyesül az ő istenük tisztaságával. Arany trónusokon ülnek az üdvözültek; díszes suba fedi tagjaikat; örökös fényben s rózsailatban fürödve. Mentek a kór, a betegség, az ellenségeskedés nyomasztó terhétől. És a mi fő, sohasem unják meg a paradicsomban való tartózkodást.⁴

E paradicsomnak három előcsarnoka van s előbb ezeken kell végig mennie a túlvilág boldog jelöltjének. A lélek azonban nem mindjárt a test halála után, hanem csak a harmadik éj végén veszi útját a túlvilágra. A harmadik éj végén tartják felette az ítéletet. Mitra «az igazságos bíró» (Khov.-Av. 8. 3.) ítél felette. Egy Chivan-nak nevezett híd vezet a mennyországba.⁵ Ezelőtt történik a nevezetes ítélet. A későbbi eredetű Mainyoi-Khrad⁶ mondja el mi történik itt. . . Számos ellenség lép föl

¹ Cap. XVII.

² V. ö. Spiegel: Avesta. II. 70.

³ Vd. 19. 120; Ic. 61. 16.

⁴ Kh-Av. 38, 22 yatt 18; Fc. 40. 6. — Mkh. cap. VII.

⁵ Egy ilyen hídról már az ind iratok is tesznek említést. A Sama-veda egy helye (II. 3. 1. 3.) ekkép hangzik: «az üdvnek nehezen megközelíthető higján törünk előre».

⁶ II. Cap.

ellene vadló gyanánt, a kik befeketíteni szeretnék. Míg ellenben Mitra, Serosh és Raska védelmébe veszik a lelket. Ez utóbbi felállítja az arany mérleget s részrehajlatlanul mér meg urat és szegényt. A jó ember lelkét ezután a kegyes Seroth átvezeti a hidon, a gonosz ember lelke pedig lepottyan róla a pokolba, a mely épen alatta fekszik. A lélek ezen túlvilágra való vándorlását oly megkapóan adja elő a Khorda-Avesta,¹ miszerint nem mulaszthatjuk el ideiktatni. Ahura-Mazda u. i. e helyütt megfelelvén Zarathustra ama kérdésére, hogy a lélek a test halálával hol tartózkodik, beszélgetésüket a szent könyv így folytatja:

5. «Hol tartózkodik a lélek a harmadik éjen át? — kérdi Zarathustra.

6. Erre Ahura-Mazda azt feleli: A fej közelében . . . stb. Ezen éjjelen annyi örömet élvez, a mennyivel csak az egész élő világ bír.

7. Ha a harmadik éj multával a világosság közelg, akkor a kegyes ember lelke a növények illatára emlékeztetőleg tovább halad. Déli vidékről, déli vidékekről szél fúj vele szembe, jobb illatú minden szeleknél.

8. Szagolva a szelet halad előre a kegyes ember lelke, mondván: honnan fú a szél, mely jobb illatú mindazoknál, a melyeket valaha szagoltam.

9. Ezen szélben eléje jön az ő saját törvénye egy szép, bájos leány alakjában, kinek gyönyörű karjai vannak, ki erőteljes, szép növésű, karcsú, szép mellű, szép testű, nemes, fénylő arcú, 15 éves, termetére oly szép, mint a legszebb teremtmények.

10. Ekkor kérdőleg így szólítja meg a kegyes ember lelke: milyen leány vagy te, kit én testre nézve a leányok között a legszebbnek találok?

11. Erre azt feleli neki saját törvénye: Én — óh ifjú! — a te jó gondolatod, beszéded és cselekedeted, a te törvényed, a te testednek a törvénye vagyok . . . stb.

A 11—14. versszakon át azután dicséri jó tulajdonait s tetteit s a 15-ikben a könyv úgy folytatja az elbeszélést:

15. A tiszta ember lelke egyet lép és eljut a Kamata-paradicsomba! a tiszta ember lelke másodikat lép és elér a Hukhta-paradicsomba; harmadik lépéssel eljut a Hvarsta-paradicsomba;² a tiszta ember lelke negyediket lép s eljut a végtelen világosságba.

16. Az előbb elhunytak közül egy lélek kérdőleg így szólítja meg: hogyan jutottál ide — Óh tiszta halott! — a házzal ellátott

¹ Khorda-Avesta. XXXVIII. 22. yast.

² Jó gondolat, jó szó és jó tett csarnokai.

lakokból, a földi javaktól, a testi világból ide a láthatatlanba, a múlt világból a multhatatlanba? — üdv neked! — soká tartott-e az út?

17. Erre megszólal Ahura-Mazda: Ne kérdezősködj arról, mert ő a legfélelmesebb, legborzasztóbb, legijesztőbb úton jött: a test és lélek elválásának útján.

18. Hozzatok neki ételt, jó kövéret, ez az eledele az olyan ifjúnak, a ki jót gondol, beszél és tesz...» stb.

A gonosz ember lelke hasonló körülmények között vándorol a pokol felé; ő előtte is megjelenik saját törvénye, gondolata és tette, de a fentivel ellenkező alakban, egy szörnyialakjában. Ez vezeti a pokolba, a hol mérget s méreggel kevert eledeleket kap. Így írják le e könyv 19—36. versei.

A pokol a Bundehesh szerint (cap III.) a föld közepén fekszik; örökös sötétség fedi. Ura: Agra-Mainyus, a bűn és gonoszság fejedelme, a kitől minden rossz ered e földön is, s ki a hozzajutottakat mindenképen kínoztatja rossz szellemeivel. A pokol kapuja előtt forog a «nagy medve» csillagzat, a jók 99,999 lelkével őrizve a pokol kapuját, hogy a bent lévő sok ördög ki ne jöhessen. Az Artai Viraf szerint a pokol egy mély szakadás, a mely tele van gonosz lelkekkel. A lárma benne oly nagy, miszerint azt hallva egy ember azt hinné, hogy a föld kifordulni készül sarkaiból. Sötétség, dermesztő hideg, tűz, piszok kínozza az elkárhozottakat. A pokol büntetései szintén a bűn és bűnhődés viszonzásai elvén alapulnak. Egy példát hozunk fel ennek illusztrálására:

Artai Viraf, a perzsa túlvilág kijelentője a nála nevezett szent könyvben beszéli, hogy pokolba járta alkalmával látott egy nőt, illetve annak lelkét lármázva s panaszkodva futkosni körül, mialatt fejére jégeső szakadt, lábai alatt pedig olvadt ércz folydogált; fejét s arczát egy késsel vagdalta. «És én kérdezem — beszéli Artai Viraf — milyen vétet követett el ennek teste, hogy a lélek ily iszonyú büntetésnek van alávetve? Az angyalok felelék: Ez egy gonosz nő lelke, a mely gyermekét meggyilkolta volt. Most úgy tetszik neki, mintha gyermekét sírni hallaná, azért futkos eszeveszetten szanaszét, keblére szorítani óhajtva őt; de el nem éri őt az ítélet napjáig s addig szenved e kínokat.»¹

A többi pokoli büntetések hasonló természetűek. E gyötrelmek azonban nem tartanak örökké, mert — a mint lejjebb látni fogjuk — a világ végén eljő az általános kiengesztelődés s megváltás napja.

¹ Artai Viraf. 64. Cap.

Meg kell még emlékeznünk a perzsa túlvilág egy harmadik szakaszáról is, az ú. n. középvilágról is. A Vendidad 19. fejezet 22 versében u. i. említés tétetik egy középvilágról. Azonban minden közelebbi meghatározás nélkül. Fischer E. azon nézetben van,¹ hogy a perzsa vallás e helye a r. kath. purgatoriumának, vagy a muhamedanizmus al araf-jának megfelelő hely lenne, a hol a lélek kisebb erkölcsi fogyatkozásait vezekli le s innen csakhamar kiszabadulhat, ha az élők áldozattal s imával is előmozdítják kiszabadulását. A mkh VII. cap. is szól egy középvilágról (Hamestagen), a mely a föld és a csillagok, a menny és pokol közötti téren fekszik, s a melybe olyanok jutnak, a kiknek vétke s erénye egy súlyúnak találatott az ítélet mérlegén. S miután a perzsáknál tényleg szokásban van a halottakért áldozatokat mutatni be s imádkozni, nincs semmi okunk el nem fogadni azt a véleményt, a mely a perzsákról a purgatorium eszméjének ismeretét tételezi fel.

Van a perzsa vallásnak még egy fontos hittétele, t. i. a feltámadásról szóló tan. Spiegel ugyan azt mondja, hogy az nem eredeti perzsa tan, mert «a mint az Avesta feletti újabb kutatások kiderítették, a feltámadás tana az Avestának nem sajátja» — mondja ő.² Nem tudjuk azonban, minek alapján mondja ő ezeket, a midőn ugyancsak az ő Avesta fordításában a Vendidad 18., 110, és a Khorda-Avesta 19 jást 11. versében megtaláljuk az ezt jelölő kifejezéseket. — Elég az hozzá, hogy a későbbi pastismusnak a feltámadás egyik alaphittétele is meglepő rokon vonásokat mutat a keresztyénség e némű tanával.

Itt a következő képzetek csatlakoznak hozzá:

Ahura-Mazda, a jó Isten és Agra-mainyus, a gonoszság szelleme — (Ormuzd és Ahriman) — között örök idők óta erős harc folyik az uralomért. E harcban Ahura-Mazdát támogatni kötelessége minden embernek. A harc előnyei egyelőre Agra-mainyus részén vannak, de eljő az idő, midőn megfordul a koczka s Ahura-Mazda lesz a győztes. Ez Zarathustra fellépése után három ezer év múlva következik be. A végleges győzelem e dicső napját azonban nagy katastróphák előzik meg; véres háborúk, elemi csapások, farkas csordák vérbe fürösztik s nyomorba döntik az egész földet. A legnagyobb inség idején azonban eljő egy «Szabadító» s a szentek segítségével legyőzi a bűn szellemét. Soshians (a Megváltó) ekkor megkezdi a feltámasztás nagy munkáját, a mely 57 évig fog tartani. Mindenki feltámad; jó és rossz egyaránt. Először az első ember,

¹ Magyarúl: Pogányság és kinyilatkoztatás. II. f. 36. l.

² Avesta: I. köt, 15. l.

aztán a többiek. A halottak összes földi tulajdonságaikkal felruházva támadnak fel. A jók megismerve egymást, a gonoszok s ezek ismét önhibáik felett fognak keserű könyeket hullatni, Ez utóbbiak három napra pokolra vettetnek s testi gyötrelmeknek lesznek alávetve. Azután Gurzibar üstökös ütközik a földbe s megolvasztja az érczeket s az egész földet. E megolvadt érczfolyón mennek át azután a jók és gonoszok, az előbbieket fájdalom nélkül, mintha csak valami langyos tejbe gázolnának. utóbbiak azonban iszonyú kínok között, de azzal a haszonnal, hogy teljesen megtisztulnak. Erre a Soshians megitatja őket Hom nevű halhatatlansági itallal s bekövetkezik az új élet, a boldogság, s szentség élete, a midőn ifjan, békében s tisztaságban élve s Ahura-Mazdát dicsőítve él mindenki mindörökké.

Ez a perzsa vallás eschatológiája. Mintha csak a kereszténység egy lapját olvasnók! Szép és felemelő! E tan az üdv eléréséhez kötött feltételekkel, a gondolat, szó, cselekedet tisztaságának kívánásával — hathatós rugójává válik az erkölcsi életnek, s egyúttal vigaszt és megnyugvást képes önteni a bánatos s csüggedező szivekbe, a midőn a nemes törekvéseket nem teszi hiábavalókká, de a túlvilágról jövő fénysugarakkal: az egykori jutalmazás s vigasztalás reményével mintegy megkoronázza azokat. S mily szép, felemelő benne az a gondolat is, a mely az egyest Ahura-Mazdának, az erény és jóság Istenének küzdőtársának tekinti a bűn és sötétség ellen vívott harczában! Általán véve elmondhatjuk róla, hogy a halhatatlansági eszmének ez egyik legemelkedettebb felfogása s a vallástörténelemben található egyik legszebb nyilvánulási alakja.

Paulik János.

ADALÉKOK PATHAI P. SAMUEL PÜSPÖK ÉLETÉHEZ.

(Második, befejező közlemény.)

Pathai P. Sámuel azonban nemcsak egyháztörténetíróink közt foglalt magának első helyet, hanem vezérszerep jutott neki az egyházkerület dolgainak igazgatásában is. Midőn Paksi György után megüresült a püspöki szék: ő hívta össze 1652. febr. 9-én Tolnán kelt levelében Laetare dominicára (márcz. 13.) *Kecske-métre* a prédikátorokat az iskola rektorokkal és az egyházaknak érdemes s körültekintő esküdt gondnokaival egyetemben.¹ Ugyanekkor — mint maga mondja — *ez akkori időnek zavaros állapotjára nézve* a candidatusoknak ezeket a tételeket jelölte ki vitakozó tárgyául:

1-szor. Van-e isteni gondviselés, más szóval: vajjon mindenek, melyek a világon történnek, isteni gondviselésből kormányoztatnak-e? Affirmatur.

2-szor. Vajjon Istennek ezen kormányzása igazságos-e, midőn az emberi okosság máskint ítél? Affirmatur.

3-szor. Vajjon ekként Isten nem szerzője-e a hűnnek? Affirmatur.

A kítettőtt napon pontosan összegyűlt a Synodus. A megjelenteknek névsorát gondos kéz jegyezte a Simándi-féle codex lapjaira, oda téve a prédikátorok neve után az egyházakét is s ezúttal először traktusokként sorolva elő azokat. Mint érdekes és becses egyháztörténeti emléket közlöm ezt is:

Catalogus Senioratus in Comitatibus Pest-Pilis-Solt-Tholna-Simeg anno Christi 1652 die 13 martii Kecske-métini.

I. Senioratus Tholnensis.

Samuel P. Pathainus. Minister ecclesiae Tholnensis.		
Gregorius Perényi	>	Itse.
Stephanus Mohácsi	>	Eőcsén.
Gregorius Lazári	>	Decs.
5. Michael Kevi	>	Pilis.
Stephanus Keörmendi	>	Nyék.
Mathaeus Decsi	>	Bátha.
Stephanus Decsi	>	Szeremlye.
Joannes Felsőbányai	>	Csanád.

¹ Az összehívó levél látható a Simándi codex 123. lapján.

10.	Basilius Kölkedi	Minister ecclesiae	Bogyiszló.
	Stephanus Szöllősi	»	»
	Joannes Pécsváradi	»	Fayz.
	Gregorius Karancsi	»	Fadd.
	Georgius Szelei	»	Gerjen.
15.	Joannes Tholnai	»	Szentgyörgy.
	Georgius Némédi	»	Madacs.
	Joannes Sárándi	»	Böcske.
	Basilius Szennai	»	Földvár.
	Joannes Jászberényi	»	Seregélyes.
20.	Stephanus Czene	»	Aba.
	Michael Decsi	»	Főveny.
	Basilius Szakoni	»	Battyán.
	Andreas Saárvári	»	Káloz.
	Michael Kóródi	»	Szilass.
25.	Andreas Endrédi	»	Vám.
	Urhanus Ács	»	Hörcsök.
	Mórágyi István	»	Komárom.
	Muraközi Márk	»	Székely.

Losonczi Mihály, decsi rektor.

II. Senioratus Keviensis.

Ungvári Gergely	Ráczkeve.	Laskai Lőrincz	Vecse.
Kecskeméti Tamás	Becse.	Makkaslaki Lukács	Apostag.
Mádi János	Makád.	Makai Mihály	Egyháza.
Semptei István	Tökölly.	Szerencsi György	Solt.
Budai István	Sz.-Sztmiklós.	Püspöki Mihály	Pataj.
Oroszi Péter	Haraszti.	Ó-Budai Pál	Ordas.
Sallai János	Alsó-Némédi.	Harsányi István	SzentBenedek.
Neótécsi Péter	Ócsa.	Decsi Mihály	Foktő.
Mórágyi István	Laczháza.	Kálmáncsehi István	Philipszállás.
Csengeri Pál	Dempsed.	Boly János	Izsák.
Peterdi János	Dab.	Bogdány Mihály	Szabadszállás.
Ungvári István	Thas.	Óvári István	Szent-Tamás.
Marusi János	Szentmárton.	Décsi János	K.-Szt-Miklós.

Bereméni György, ráczkevi iskolamester.
Rákóczy Mihály, pataji iskolamester.

III. Senioratus Ó-Budensis.

Tholnai János	Szent-Endre.	Szútoris Mihály	Acsa.
Selley György	Ó-Buda.	Nagyidai György	Szent-Péter.
Sempsei György	Pest.	Vatczy István	Csákvár.
Mácsai János	Buda.	Komáromi István	Forna.
Tatai András	Budakeszi.	Nagypály Dániel	Zámor.
Budai Dániel	Páty.	Acsádi János	Pátka.
Zalabay Gergely	Úny.	Berzetei István	Pákozdi.
Szentmártoni György	Bia.	Selley János	Sóskút.
Mohácsi István	Tök.	Decsi János	Lovas-Berény.
Szilvási István	Bicske.	Ürögdi János	Vereb.
Kenesei János	Felcsúth.	Vátczy Tamás	Gyúró.
Köveskúti György	Alcsúth.	S.-Szentpéteri Bold.	Etyek.
Marussi János	Thabajd.		

IV. *Senioratus Vaciensis.*

Váczi János	Vác.	Ungvári Mihály	Mogyoród.
Tatai András	Kosd.	Marussy János	Fót.
Fely Jakab	Legénd.	Károly Gergely	Dunakeszi.
Komáromi János	Rád.	Bogdány András	Czinkota.
Bogdány György	Kis-Némedi.	Barsi István	Kerepes.
Transylvánus Jákob	Hartyán.	Ladány Mátyás	Tarcsa.
Szódény Mihály	Rátót.	Decsi Péter	Csaba.
Ungvári János	Szeőd.	Váczi Pál	Pécel.
Perecsény János	Szent-Miklós.	Bagaméry István	Gyeömreő.
Rozgony Mátyás	Veresegyház.	Bessenczy Mózes	Monor.
Malassy Mihály	Szada.	Jakabfalvy Imre	Újfalu.
Debreczeni Mihály	Györk.	Kálnai István	Üllő.
Némedi Mihály	Geödeölyő.		

In Insula

Lévai Mihály	Pócsmegyer.	Rátkay István	Bogdán.
Somodi Máté	Thótfalu.	Kóródy Mihály	Oroszfa.

V. *Senioratus Ceglédiensis.*

Muraszombati Márk	Czepléd.	Beszermény Mihály	Késér.
Ujszászi István	Nyárs-Apáti	Szécsy András	Pásztó.
Maklári Z. Márton	Keőreős.	Medgyesi Bálint	Gyöngyös.
Rátkai Mihály	Kecskemét.	Decsi Mihály	Jász-Berény.
Putnoki György	Szent-Lőrincz.	Ujfalusy András	Szele.
Ványai Kristóf	Tisza-Bód.	Mándoki Perencz	Felszaru.
Ungvári B. Ferencz	Kécske.	Búcsi István	Sztmártonkátá.
Kisvárdai István	Vezseny.	Széki Mihály	Ságh.
Rozgony György	Várkony.	Lévai János	Gomba.
Kóródi Mihály	Thószeg.	Szentkirályi János	Siger.
Tholnai János	Abony.	Mórággyi István	Pánd.
Kurdi János	Jánoshídja.	Szentmártoni Péter	T.-Szt.-Márton.

Rivulinus András, kecskeméti rektor fiú engedelmességet ígért.

Redmeczi F. András, gyöngyösi rektor.

Komáromi István, keőrösi iskola-rektor.

VI. *Senioratus Simegiensis.*

Uykéri Gergely	Ürög.	Süttő György	Látrány.
Szombathelyi Mihály	Hékút.	Bodó Miklós	Csepel.
Darányi Balázs	Eősi.	Tatai János	Szólád.
Pelley István	Tab.	Búty Péter	Keőröshegy.
Hetesi János	Kapol.	» »	Bálványos.
Laskai Sándor	Nágocs.	Érmelléki György	Endréd.
G. G.	Gadács.	Ádándi Márton	Kiliti.
Komáromi Mátyás	Geöllye.	Szathmári András	Ádánd.
» »	Bűsü.	Endrédi Vas György	Berény.
» »	Karád.	Galgóczi Jakab	Hidvég.
Szentmihályi István	Túr.	Szalai Balázs	Nyék és Horhi.
Peterdi Dániel	Chehi.	» »	Nyilas.

Mint a közlött névsorból láthatjuk, összesen 165 prédikátor és hat iskola-mester gyűlt össze Kecskeméten. Megjelentek a legtávolabbi pontokon lakók és ezúttal számos (27) oly egyházak pásztora is, melyeknek nevével még eddig nem találkoztunk, S tudva, hogy az akkori időkben mily temérdek nehézséggel történt és mennyire félelmes s veszélyes volt az utazás: lehetetlen nem bámulnunk a nép vezéreinek a gyanakodó török szemei előtt való ily tömeges összeverődésén; de egyszersmind ismerve az előzményeket, hinnünk kell, hogy annak valamely nagy okának is kellett lenni.

Volt is. Tudjuk, hogy Paksi György az előző évben egész váratlanul odahagyta nemcsak püspöki székét, hanem kerületét is; az egyház hajója kormányos nélkül maradt, a mi miatt aztán — mint Pathai S. mondja — *némi-némű sorsa lőtt a társaságnak*. Ámde e körülmény magában még nem szolgál elegendő magyarázatául annak a tömeges összegyülekezésnek, mert hiszen volt már hasonló állapotban máskor is a társaság. Simándi Mihály 1531-ben szintén egész váratlanul mondott le püspökségéről s távozott az egyházkerületből s mégis a Synoduson, mely utódát megválasztotta, csak 100 prédikátor gyűlt össze; nemcsak, hanem az eddig tartott Synodusok legnépesebbikén, az 1529. évi dunapatajin is csak 102 volt együtt. S ezt így tudva, önként támad a kérdés, vajjon nem volt-e valami más különös oka is annak a szokatlanul nagy számmal megjelenésnek? nem tudjuk, de ha keressük, talán megtaláljuk.

Az öreg fejedelem, I. Rákóczi György, már négy év óta sírban nyugodott s vele együtt sírba szállott a protestánsok óhajtott és reményelt nyugalma is. A törvények, melyek a vallási villongások meggátlása végett alkottattak, nem oltották be a vallásfelekezetek szívébe a kölcsönös szeretet és türelem lelket. A béke csak színleg állott helyre, s annál kevésbé lön tartós, minthogy a régi egyházhoz mind tömegesebben visszapártoló főurakban hatalmas támaszt és bátorítót nyert klerusnak uralomvágya nemcsak gátolta a törvények érvényesülését, hanem nyíltan tüzelte is némely hittérítők buzgalmát, átlépni ama korlátokon, a melyeket eddig a Rákóczi fegyvereitől való félelem emelt.

Az ország primása Lippai György, ki gyakran mondá, hogy nem akar látni zugot az országban, hol a protestánsok bizton lehessenek, szívből gyűlölte a linczi békét s míg Rákóczi fegyverrel és alkudozással dolgozott annak érdekében: ő a Csallóközből kikergette a prédikátorokat; létrejötte után pedig mindent elkövetett, hogy belőle a protestánsoknak minél kevesebb hasznuk legyen. Alig egy év mulva a nagyszombati zsinatban ünnepé-

lyesen avatta föl a magyar egyházi rend törvényes tagjává Loyola szerzetét s nyomban megkezdődött a protestánsok ellen az általános támadás. Átcsapkodott az a hódoltsági területre is, mely idáig mentes volt a vallási üldözésektől, mint azt replikájában Rákóczy György is szemrehányólag mondja Eszterházy Miklós nádornak: *«A török birtokába lelkiismeretében az ember nem háborgattatik, a testibe ha sanyargattatik is, de szabadon szolgálhatja Istenét.»*¹

Pestmegyében Váczon, Vörösegyszékén, Kosdon és más helyeken a váci püspök tisztjei elvonták a prot. lelkészeket a tizenhatodot. Hévíz-Györkön a templom és hozzátartozó jövedelmek elvételére tétetett kísérlet. Szentmártonkútán a prédikátort vették tűzöbe. Kecskeméten a reformátusok 40 fejős tehenet és két bikát adtak váltságdíjúl, hogy templomuk le ne romboltassék és továbbra is birtokukban maradjon. Amde ekként ha megmentették is, de nem bírhatták békességben, mert a pápisták az általuk elfoglalt temetőben a reformátusok temploma falához épített r. kath. kápolna romjait fölépíteni akarván, midőn ezek épen délutáni isteni tiszteleten együtt voltak, amazok nagy zajjal s a bentlevők élete veszélyeztetésével bontani kezdték a templom falát, hogy annak köveiből építsék föl a maguk kápolnáját. Ezt pedig olyképen cselekedték, hogy ha a reformátusok idejekorán nem gondoskodnak, templomuk egészen összeomlott volna. Majd papjukat némely pápisták bevádolták a töröknél és az csak 170 birodalmi tallér lefizetése által menekült a török fogságból² (Zsilinszky M.: Magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. III. 117., 175.)

Túl a Dunán Nádasdy Ferencz rettegte Fejér- és Tolnamegyékben levő birtokain a protestánsokat. Erősen tiltakozva az 1647-dik törvényezikkek ellen, melyek a linczi béke alapján a protestánsoknak szabad vallásgyakorlatot adtak, s nem akarta elismerni, hogy arra a jobbágyoknak is joguk van: egy neophitának vakbuzgalmával látott az ellenreformációhoz s törekedett jószágairól kiszorítani a protestantismust, melyet ősei oly hévvel igyekeztek megalapítani.

Valóban — mint Pathai S. említi összehívójában — *zavaros volt ekkor az időknek állapota*; nagy szükség volt az egyetértésre és összetartásra, *«hogy így conjunctis viribus inkább építhessék a Sion bástyáinak a ledüledező kőfalait».*

¹ Szilágyi Sándor: «A linczi béke okiratára». Budapest, 1885. 169. lap.

² Talán e megsarczoltatás alkalmából adott Kőrös városa 1650-ben a prédikátornak *«Püspök urunk fölsegélésére»* 5 frtot. Paksi György, kecskeméti prédikátor volt. (Török-magyarkori emlékek. I. kötet. 163. lap)

s aligha tévedünk, midőn a jelzett viszonyokban is véljük fel-
találni okát annak, hogy a kecskeméti synoduson majdnem
kétszeres számmal sereglettek össze a megriadt prédikátorok,
egymás karjaiban keresve bátorságot a mindnyájan védtelenek
s egy szívvel-lélekkel gondoskodva *az örökösen habok közt*
hánykódó és kormányosa által váratlanul elhagyott egyház
hajójának biztos kezekre bízásáról.

A synoduson megjelent atyák Pathai P. Sámuelt ültették
a megüresült püspöki székbe,¹ s az a négy év, a meddig mű-
ködését szemmel kísérni módunkban van, azok a gondos föl-
jegyzések s bátor hangon beszélő pásztori levelek, melyek
utána ránk maradtak: bizonyosságot tesznek arról, hogy az
atyák bizalma helyes irányban nyilvánult. Pathai Sámuel méltó
utóda volt a derek Simándinak; ő is buzgó, jó rendet szerető
és parancsolni tudó egyházfő volt, a minek nyomai mindjárt
kezdetben látszanak ama VIII pontból álló végzésekben, melyeket
az őt megválasztó synodus hozott, s a melyek ekként lettek
jegyzőkönyvbe iktatva:

Kegyelem és bekesség az Istentől, és a mi Urunk Jézus
Krisztusnak atyjától, a Szentléleknek megszentelésével egyetemben
legyen ti veletek mindnyájan a hitnek egységében. Amem.

Mivel az rendtartásban sok abusosok és excessusok voltak
és estenek meg ez ideig az ekkleziában, s kik egyképen, kik más-
képen tartották köztünk a rendtartást: tetszett közönséges végezé-
sünkben, hogy minden ekkleziák *a mi püspökségünk alatt* a Regulák
és hagyományok szerint viseljék aztán magukat a szent Pál apos-
tolnak jó rendelése szerint, a mint a Korinthusba írott első leve-
lének XIV. részében az utolsó versben olvassuk, a holott így szól:
«mindenek pedig ékesen és jó renddel legyen ti kötetek».

I. Regula.

Az advent hetekben, mindgyárást az első vasárnaptól fogva
mind vízkereszt napjáig, megtiltjuk a régi szent atyákkal a mint a
laodiciai és szent conciliumokban végezték Can. XXXIII. quaest. V.
fol. 515. a menyegző szerzést, kéréssel, kézfogással és menyegző-
tétellel együtt. A mellett minden czéheket és nagy vendégségeket.
Ismét Laetare Dominica után mind husvét első hetéig Továbbá pün-
kösd előtt két héttel s mind pedig utánnaivaló első hétig.

¹ Pathai Sámuel Ember Pál kihagyta a dunamelléki egyházkerület
püspökei sorából, de ebben épen úgy tévedett, mint midőn Ungvári Ger-
gely után Lenti Jánost tette superintendenssé.

II. Regula.

Az halott felett való prédikálástól mindenütt méltán megvehetik az egyházi szolgák a fizetést, meg is adgyák a keresztyén hallgatók, ha tisztességesen akarják eltemetni halotijukat, az úrnak parancsolatja szerint: «méltó a munkás a maga jutalmára». Ezt a közönséges nemzetség is, a szokást és rendtartást eleitől fogva követte és megtartotta. Egy halott felett pedig a két prédikációt meg nem engedhetjük, hanem ha más prédikátort is hivat valahonnan az a halottas ember.

III. Regula.

Az kézfogás prédikáció vagy könyörgés után legyen. Azt is megtiltjuk, hogy az egy köből bornál többet ne vehessenek, hanem azzal megelégedjenek; ha pedig szegénységgel vagy a legény, egy tallér ára bort adgyon. Osztán ne menjen a leányos házhoz sereggel, elég ha negyed vagy ötöd magával lésson. Az leányos ember nem tartozik több keszkenővel, hanem a prédikátornak, kérő embereknek és a vőlegénynek; ne is adgyanak ennekutánna, az legény is ne adgyon, hanem csak a mátkájának. Ha haza viszi, a mint egymás között megalkhatnak, mi tőlünk szabadság.

IV. Regula.

Az schola-mesterek az Predikátorok fiaiól fizetést ne kívánjanak. A közrend pedig a *Vecsei*¹ gyűlésben lett végezés szerint fizessen.

V. Regula.

Az scholákban az részegeskedést, boritalt, czimbalmozást avagy más egyéb muzsikapengést *átok alatt* ez napságtól fogva megtiltjuk, meg sem engedjük többé. Ismét: ha predikál az halott fölött az scholamester, a fizetés a Predikátoré legyen.

VI. Regula.

Az egeket reszkettető undok szitkokkal szitkozódókat az sz. ekklézsia örök átok alá vetette. Hasonlóképen azokat is, a kik másoktól hallják s a prédikátornak és biráknak meg nem mondják. Ugymint ez rettenetes szitkokat, minéműek az *lélekmondás, ördög teremtetten, ördög adta, szülte, csinálta, ördöglelkű, dühöd lelkű,*

¹ Az 1634-ben Vecsén tartott Synodus XVII pontból álló határozatot hozott, melyeket a kecskeméti 1652-ben megerősített. Ránk csak a tanítókra vonatkozó nyocz pont maradt. Lásd őket Barsi Fabritius János püspök életrajzában.

ördög anyájú, ebhítú, megveszett lelkű, kórságos, kő üssön meg és egyéb efféléket. Hadgyuk és parancsoljuk az Istennek képében és az a hatalmas császár urunk czímeres levelében és az a nagyságos mufti parancsolatjával nekünk adatott hatalommal, hogy az ilyen szitkosokat a birák minden helyekben megbüntessenek, annakutánna poenentiát tartsanak, hogy az a nagy Istennek haragja reánk ne jöjjön.

VII.

Minden Predikátoroknak hadgyuk és kemény büntetés alatt megparancsoljuk, hogy ezután *gombos mentéket* se ne csináltassanak, se ne viseljenek, melyek minket sem illetnek, hanem az világi embereket. Az engedetlenek tisztoktól megfosztatnak.

VIII. Regula.

Az asszonyi állapotokat is, mind a predikátornékat, mind a keresztényen hallgatóknak feleségeiket, leányaikat eltiltjuk, hogy *csizmát* ezután ne viseljenek. A *nőszó-legények* is mátkájuknak ne csináltassanak az Isten parancsolatja ellen, melyet leirt a Mózes próféta V-ik könyvének XXII. 5-ben. «Az asszonyi állapot ne viselje a férfiú fegyverét, se a férfiú ne öltözzék asszony-ember ruhájába, úgy az asszony-állat a férfiú ruhájába, mert a te uradnak Istenednek előtte utálatos, valaki azt míveli». «Ha pedig valaki megveti az Isten parancsolatját: az Isten is azt megutálja és az ekklézsia előtt olyan legyen mint a fukar és a pogány». Math. 18.

Költ kecskeméti gyűlésünkben 13 die martii. Anno Dni 1652, a mi böcsületes püspökünknek Pathai Sámuelnek alatta». ¹

A kecskeméti synodus számos házassági ügyet is tárgyalt és igazított el, melyek közül tárgyuknál fogva megemlítem a következőket:

1-ször Csontos Tamás felesége Erzsébet, *convicta adulteri*, *kádia* előtt elvált urától, divortionalist kér.

2-szor. Fodor Benedek Csabán, vén ember, *hitehagyott és gyilkosság bűnével vádoltatott* és convincáltatott feleségét tőle elvette; mi is approbáltuk kivánságát, de öreg ember lévén és ad novas nuptias nem aspiralván, mi előlünk ablegaltuk.

3-szor. Csabán lakozó Nemes György leánya Annának, ura Vincze István *törökké lett*, mely három rab bizonyságokkal megbizonyítottatott törökké lőtnek, és az asszony divortionalist kér.

4-szer. Peöreös Mihály fia Miklós, Szadán lakozó, *impotentia accusatus* et conprobatas, mivel magnum periculum subest, itaque iudicio nostro absolvuntur. Neve az menyecskének Kerepesen lakozó Tzigler István leánya Katus.

¹ Simándi kodex 20—21. lap.

5-ször. Bicskén lakozó Molnár Balázs *két feleségével* vádoltatván, *excommunicáltatva* előlünk ablegáltatott.¹

Pathai Sámuel az 1652-dik év július havában Duna-Földváron partialis synodust is tartott, melyből három érdekes s a kort nagyon jellemző levél maradt reánk, a mit az atyák a szomszéd püspökhöz irtak. Jelesen e gyűlésből feleltek a dunántúli senioroknak Paksi György püspökhöz az előző évben küldött s már közlött levelére, ekképen:

«Venerandissimo ac Clarissimo Dno *Emerico*, Gaál, Theomystae orthodoxae exercit. Veszprémiensis.

Az Úr Isten kegyelmét és lelkibékességet kívánjuk kegyelme-
teknek.

Martius 12-én 1651 Veszprémben celebráltatott particularis Conventusának alkalmatosságával ide hozzánk küldött levelére kegyel-
meteknek nem resolválhattunk mindeddig is, minthogy a mi társaságunknak némi-némű sorsa lött legyen néhai méltóságos püspökünk tiszteletes Paxi György urunk (ki immár az Úrban megboldogult) *elmenése miatt*, kegyelmeteknek nyilván léssen és vagyon is. Mostan annakáért Isten engedelméből és kegyes gondviseléséből bizonyos faciesban levén kicsiny seregünk, kegyelmeteknek kezünkél hűséges őrizettel megtartott levelére készek vagyunk illendő böcsülettel és megegyezett akarattal választ adnunk. Inter caetera fájdalmas szívvel jelenti kegyelmetek, hogy némely ekkleziák kemény megátalkodott állapotjuktól viseltetvén, jámbor és istenfélő tanítójukat meg nem böcsülik, hanem minden illendő ok nélkül csak kicsiny bosszúból megvetik, nem tekintvén istenes közöttük való serény fáradságukat; és ugyan specifikálja is a *balaton-kajári* ekkleziának bosszús állapotját, mely jámbor régi predikátorát Rev. Dnus Marcus Perlaki atyánkfíát és szolgatársunkat minden illendő ok nélkül búcsúztaták és kegyelmetek ellen magukat contumaciter opponálták, fenyegetőzvéen szakadással, és másuvá való folyamodással; kérvén egyszersemind bennünket szeretettel, hogy efféle háládatlanok casu quo ha hozzánk folyamodnának, mint olyanoknak hitelök s kedvök szerint való válaszuk ne lehessen, előttünk viselvén egyaránt a mi elveinknek egymáshoz való szép correspondentiáját. Méltó és illendő az kegyelmetek kívánsága, mindenben egyenlő akarattal acceptáljuk

¹ Az *elválasztó levelekért* (literis divertionalibus), a mint azt az 1639-dik évi *pataji synodus* is meghagyja, mondván: «a divertionalis causától járó 2 frtból elengedhet az ekkleziá, de 1 tallérnál alább ne menjen», különféle díjak lettek fizetve. Így p. o. *Szentmártonkátán* lakó Csomós Tamásné Erzsébet 1 frtot, *kőrösi* Csorba György 1 frt 50 denárt, *kecskeméti* Nagy Mihály 1 tallért, *omsósi* Hegyi István 2 frt 25 denárt, fizetett; s úgy látszik, hogy az utolsó volt a szokottabb díj, mert 16 egyén közül 11 ennyit fizetett. Lásd Simándi codex 205. lap.

és approbáljuk. Az Úr oltalmazzon, hogy kegyelmetek injuriájára és a hálátlanok szarvuk emelésére vánkust puhogassunk hónuk alá; sőt bona fide magunkat arra ajánljuk, hogy akár hallgatói, akár pedig tanítói rend jövend előnkbe kegyelmetek testimoniális nélkül, mint rebellisnek és irrequietusnak meg leszen válaszuk a kegyelmetek tetszése szerint, nem akarván boldogult. eleinknek erről tett compositiója mellől eltávozni semmiben.

Kérjük azonban mi is azon szeretettel kegyelmeteket ezen szent egyességnek megmaradására, melyre kegyelmetek által serkentettünk, legyen serény vigyázat az kegyelmetek részéről, és ha valamely contumaces és futkározók implorálnák az kegyelmetek provisioját hallgatóink vagy közülünk való ministereink közül, a mi testimoniumunk nélkül ne admittálja semmiben, inkább derék válaszzal bocsássa competens bírása eleibe, hogy így conjunctis viribus inkább építhessük a Sion bástyáinak ledüledező kőfalait a jobbúlásra. Az úr vidámitsa szent orczáját az maga Izraelén. Datum occasionaliter Földvár 1652 jul. 9. kegyelmeteknek az úrban atyafiai és szolgatársai, Pest-Pilis-Tolna, Nagy- és Kis-Heves vármegyékben levő ekkleziáknak legitimus seniorai.

Tartalmának tárgyára nézve megegyez e levéllel a másik, melyet egy nappal előbb szinte valami alkalomtól küldtek a felső-dunamelléki vagy samáriai egyházkerület püspökének.¹

Venerandissimo et Clarissimo Domino *Jacobo Ágh Magyarino*, in superiori Pannoniae parte Orthodoxam fidem amplectentium Ecclesiarum Episcopo etc.

Istentől az úr Jesus által kegyelmetek békességet és minden dolgukban szerencsés előmenetelt.

Kegyelmeteknek, mint Krisztusban szerelmes atyánkfiainak és az úrnak munkájában hűséges társainknak akaránk értésére adni, az mi pásztorságunk alá bízott ekkleziák közül némelyeknek hozzánk való nagy háládatlanságukat, kik akarmi kicsiny bosszúból jámbor szent életű hűséges lelkipásztorukon minden ok nélkül gyalázatosan kiadnak, kicsinyre avagy semmire becsülvén ugyan sok idők alatt is közöttök való jámbor szolgálatját és ha generalis vagy

¹ E levelet nem csupán tartalmaért, hanem azért is közlöm, mert segíti kitölteni azt a nagy hézagot, mely az egykori *samáriai* superintendens püspökei névsorában tátong; a mennyiben egy eddig ismeretlen püspök, *Magyari Ágh Jakab* nevét hozza világosságra, s egyszersmind hitelesíti ama rövidke bejegyzést, mely — Ónody Zsigmond k.-szentpéteri lelkész úr szives közlése szerint — az érsekújvári ferenczrendi zárda könyvtárában levő s egykor Thurzó Mibály tulajdonát képezett biblia táblájának belső lapján olvasható: «*Jacobus Magiari de Ágh erat Superattendens in Synodo Sook-Szelötzeniense. in Comit. Nitrien.*» M. Ágh Jakab előbb selyei, aztán komáromi lelkész volt.

particuláris congregatióinkban az ily megátalkodtak ellen animadversiót akarnánk tenni, ellenünk sokan contumaciter magukat opponálják és nagy szemtelenül szakadással fenyegetnek, hogy ezután tőlünk nem függenek, hanem másuvá folyamodnának és a kegyelmek grátiájával, melyet még el nem nyernek, nagy gögösen kegyelmek gyalázásával és a mi szívünk fájdalomával maguknak hízlegnek és mások előtt dicsekednek. Minekokaért kegyelmeket szeretettel kérjük, casu quo, hogy ha kegyelmekhez folyamodnak, mint afféle háládatlan embereknek hitelők és kedvők szerint való válaszuk ne legyen, előtte viselvén kegyelmek a szép egyességet és az mi eleinknek ez iránt egymáshoz való szép correspondentiáját, hogy egymásnak injuriájára ne cselekedjünk semmit, mi is kegyelmekhez való jó akarajban megállván és szeretetben azon mi régi eleinknek ezen dolog felől való megegyezésekhez constanter adhaereskálni igyekezünk. S egyekben a mint mi kegyelmeket, úgy kegyelmek is minket tartson atyafiának a Krisztusban. Legyen az úr kegyelme mindnyájunkon. Datae occasionaliter Földvarini 8 jului 1652. Kegyelmeknek az úrban Pest-Pilis-Solt-Tholna, Nagy- és Kis-Heves vármegyékben levő ekklézsiáknak seniorai.»¹

A következő 1653-dik év január 20-án Tolnárol kibocsátott *pásztori levelében* a pataji nemes polgárságnak kifogyhatlan bőkezűségéből s az atyakkal már többször éreztetett igaz vendégszeretetéből márczius 23-ára *Patajra* hirdetett a püspök generalis synodust, erősen meghagyván, hogy ok nélkül senki el ne maradjon, nam si tales reperiantur 3 flor. se mulctari sciant certo certius; és hogy a kik megjelenek: *üres zsebbel* ne jöjjenek, mert az örökösen habok közt hanykódó egyháznak vizsgálatásra s még inkább pedig pénzre nagy szüksége van.² Miket végeztek Patajon az atyák? nem tudjuk. Az ottani synodusról az összehívó levélen kívül, melyben Patai Sámuel elkeseredve panaszolja az emberek nagy elfajultságát, s hogy mennyire gyűlöletesek mindenek előtt az úrnak szolgálói, kiket az Izráel megháborítóinak s a nép félrevezetőinek mondanak, csak a következő rövidke jegyzet maradt ránk:

«A kecskeméti synodus végzései megerősítettek ismét pataji gyűlésünkben 23 die martii Anno Dni 1653. Minden ekklézsiában leirattassék és elolvastassék, erősen hagyjuk és parancsoljuk. Patai Sámuel tolnai predikátor és püspök, kegyelmeknek jóakaró embere az úrban.»

Míg azonban a rendtartásban esett sok abusosok és excessu-

¹ Ezzel szóról-szóra megegyező levelet küldtek *Halasi Bálint* laskói predikátor és baranyai püspöknek is.

² Simándi codex 125 lap.

sok megszüntetésén szorgalmasan fáradozott, s bátor és erélyes hangon parancsolta, hogy püspöksége alatt a regulák és hagyományok szerint viseljék magukat ezután minden ekkleziáik: öreg napjaira saját helyzete és állapota lett a lehető legrosszabbá. Szánandó volt ezen időkbén a prof. lelkészek sorsa, kiket mint a cselédet évről-évre fogadták és bocsáták el, s e tekintetben még a főbb és kiválóbb egyházi férfiak sem képeztek kivételt. Milotai Nyilas István neve után pontosan odajegyeztetett Szathmár város jegyzőkönyvébe: «Terminusa pedig püspök uramnak Sz. Gergely napja». Rápóti Pap Mihály túl a tiszai püspök gondosan vezetett naplójában maga beszéli, hogy 1650—1689-ig, tehát 39 év atatt 32 egyházban viselt prédikátorságot. Ritkaság volt, hogy valaki — mint Pathai Sámuel Tolnán — egy helyben s egy huzamban 19 évet tölthetett volna. Azonban ő sem maradhatott ott mindhalálig. A tolnaiak ráuntak a már nagyon öreg emberre; de ő maga is a töröknek nagyon kezéügyében és útjában eső Tolnáról, melyet «Conditionis meae lamentabilis labyrinth» nevez, biztosabb és nyugalmasabb helyre kíváncsozván, még az 1653-dik évben *Patajra* költözött. Új egyházában azonban nem találta föl az óhajtott s keresett békét és nyugalmat, s püspöki állása nem biztosított számára holtig tartó állandó szállást. A patajiak, kik különben is kedvetlenül s csak az atyák erős unszolásának engedve bocsátották el kedvelt prédikátorukat, a Gyöngyösről 1648-ban hozzájuk ment *Püspöki Mihályt*, csupán egy évi időtartamra fogadták el az élte delén már jóval túljáró püspököt. Az egy évet saját emberségükből még egy évvel megtoldották ugyan, de már annak leteltével tudósították a sz. koronát, hogy a város nem akarja őt kegyelmét tovább tartani, mert bár tudománya felől semmit sem szólhatnak, de öreg ember és erejével nem éri föl a szolgálatot. A szegény öreg csak úgy maradhatott meg helyén, hogy a sz. korona egy — az egyházkerület kasszájából fizetendő — segítő prédikátort rendelt Patajra; de így is csak egy évig volt maradás, mert annak leteltével a patajiak az általuk megkedvelt kollégát, *Sárközi Mátyást* állítván Patai Sámuel helyébe, ezt kenyér nélkül hagyták; a mely cselekedetükkel aztán annyira magukra vonák az egész sz. korona haragját és megvetését, hogy a megbékélhetőségért Pestmegyéhez kellett fordulniok s annak tanácsát és közbenjárását kérték a következő levelükben:

«Adassék ez levelünk császár urunk ő Felsege végházában, nevezet szerint *Szőcsény* várában lakozó Ns és Nzts Pest-Pilis-Solt vármegyének Vice Ispánjának, nevezet szerint Földvári Jánosnak, nekünk jóakaró Urunknak, Ő uraságának, több jóakaró urainkkal egyetemben.

Szükségesképen kelleitük nagyságtokat és ti kegyelmeteket és mind az egész becsületes nemes vármegyét levelünk által megtalál-

nunk, mert az Nagyságtok, Uraságtok mind az egész becsületes nemes vármegyének tanácsa nélkül mostani némely dologra nézendő dolgainkban felette igen szükölködünk. Miben vagyon dolgunk, avagy vagyon-e becsületünkre avagy nincsen-e? némely részét tudására akarjuk adni a becsületes nemes vármegyének.

Tanácskérdésünknek oka ez : Ezerhatszázötvenkét esztendőben a becsületes szent korona, elejökben gondviselő püspökjöknek válaszsák Tolna városának prédikátorját, ennek az egész Alföldségnek akkorbéli prédikátorai kik voltanak s vagynak egyenlő akarattal ránk erősödének sok könyörgésekkel és magok ajánlásával, hogy hoznánk által Tolna városából a török gyomrából. Mink ezen dologon városul nagy zendülésben voltunk, mert mi nekünk igen-igen emberséges, tudós prédikátorunk volt, az melytől az városnak siralmas szemmel kellett megválni; de annyi emberséges prédikátoroknak sok könyörgéseket nem tudtuk elhallgatni, engednünk kellett az ő kegyelmek kívánságának, akkorbéli prédikátorunkat minden háznépével, cselédjével együtt siralmas szemmel, könyves orczával kellett szegényeket városunkból kibocsátani. Engedelmeskedtünk a szent koronának, által hoztuk ő kegyelmét egy esztendeig való gazdálkodásunkra, magunk embersége szerint ő kegyelmét két esztendeig tartottuk minden szó nélkül, minthogy ő kegyelme öreg ember volt; s ő kegyelmének tudománya felől semmit sem szólhatunk, csakhogy ő kegyelme erejével nem érhetette föl a szolgálatot, nagy orczapirulásunkkal kellett tudósítanuk a szent koronát, hogy nem akarja az város ő kegyelmét tartani, mert erejével nem éri föl a szolgálatot.

Ő kegyelmének egyenlő akaratával arra ment az ő kegyelmek tanácsa, hogy még esztendeig tartsa el a város ő kegyelmét s az ifjú prédikátorok közül egyet ad ő kegyelmének segítségül melléje, az melyet szeretünk. Megadta ő kegyelmek, sok fáradsággal kellett behoznunk s *szilylyenségben* kellett szegényt tartanunk köztünk, esztendeig püspök urunknak egészen meg kellett adnunk az ő kegyelme fizetését, a segítő prédikátornak a szent korona fizetett.

Ő kegyelmének újabban esztendeje kitelvén, minthogy két prédikátor tartásához erőtlenek voltunk, kértük az böcsületes püspök urunkat, hagyja meg ő kegyelme köztünk az ifjú prédikátort. Mint-hogy ő kegyelme eszébe vevén, hogy ki kell költözni közülünk ő kegyelmének, nem volt ő kegyelmének ahoz kedve; úgy vagyon, tagadhatlan dolog, ígért ő kegyelme prédikátort, az kit Isten tudja ha lett volna-e vagy nem? Az város ezen megátalkodott, azt találta rajta: mit fáradsunk azért nagy költséggel messze földön. Az ki helyünkben vagyon, azt az szent korona eligérte volt egy faluban, érte is jöttek volt. Az szegény prédikátor szent koronához kötött hitinek megfelelt volna, el is ment volna a szent korona végzése

szerint, de minthogy az város szerette szolgálatját, eleibe állott és nem bocsátotta el.

Most immár előbbeni jó tettünkön felül reánk fordították haragjukat az egész szent. korona; kiváltképen a szegény prédikátor urunkra. Miképen kellésék megbékélnünk velük mind magunknak s mind prédikátorunknak? tanácskérdés nagyságtoktul, uraságtoktul és kegyelmetektül, s az egész nemes vármegyétől; előbbi velük való jótéteményükért ha vagyon módjok ő kegyelmeknek reánk való és prédikátor urunkra való haragjukban, avagy nincs, mert ha arra nem mehettünk, az kit ő kegyelmek akartanak volna, megvetőttenek bennünket. Isten tartsa nagyságtokat, uraságtokat és kegyelmeteket kedves jó egészségben fejenkint. Datum ex Pathay 26 die maji 1657. Pathai főbíró Márkus Imre, mink az ő nőmös esküdt társaival szolgál szeretettel nagyságtoknak, uraságtoknak és ti kegyelmeteknek. »

Miben nyilvánult a szent koronának a pataiak iránti haragja és megvetése, s mi következménye lett e levélnek? nem tudjuk; épen úgy mint azt, hogy mi lett további sorsa az öreg püspöknek? Megmaradt-e tovább is Patajon, vagy — mint korábban annyian — kezébe vándorbotot véve, ment odább és odább, keserű érzéssel és a sors üldözöttjeinek vigasztalásával:

. Szegény szívem,
Előbb utóbb majd megpihen.
Az irgalom nagy és örök.
Megszán s átkom nem menydörög:
. Tovább! Tovább!

A pataji gyülekezet hajdani tagjai megvonták a kenyeret az úrnak öreg szolgájától, maradékaik pedig nevét törölték ki egykori prédikátoraik sorából.

Földváry László.

II. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A GYMNASIUM TÖRTÉNETE A DEBRECZENI COLLEGIUMBAN. Ez alatt az alcím alatt a debreczeni főgymnasium 1894/95. évi millennaris Értesítőjében nagybecsű tanügytörténeti monográfia jelent meg több szerző tollából. A debreczeni ref. gymnasium külső és belső története ez 428 nagy octáv lapon. Az I. fejezetben, 5--40. lapon, *Géresi* Kálmán erőteljes tollából a collegium külső történetének tömör vázlata olvasható 1848-ig, és pedig három korszakban, ú. m.: a legrégebb időtől Martonfalvy Györgyig, Martonfalvy Györgytől a XVIII. század közepéig, és Maróthi Györgytől a legújabb időkhöz (1848). A II. fejezetben 41—142. oldalon *Sinka* Sándor a gymnasiumi oktatásügy történetét írta meg 1848-ig. A kálvinista didaktika eme nagyérdekű történelmét szerző négy fejezetre osztva tárgyalja. A legrégebb időtől Maróthiig. Maróthi György reformjai, hatása s az 1775-iki methodus. A ratio educationis hatása alatt keletkezett mozgalmak 1817-ig. Az 1817—1820-iki tanterv. A III. fejezetben az 1848 előtti iskolai életről festenek megkapó képet (143—171. lapon), *Géresi* Kálmán általánosságban, *Dóczi* Imre pedig a rézmetsző diákok működésének szindús leírásával. A IV. fejezet (172—184. l.) a collegium 1848 előtti tanárait mutatja be, és pedig *dr. Gulyás* István a nevezetesebb tanárok, névszerint Martonfalvi György, Maróthi György, Hatvani István, Sinai Miklós, Budai Ézsaiás, Péczely József, Kerekes Ferencz, Sárváry Pál stb. életrajzi adatait és irodalmi működését ismerteti, *Bakóczy* János összeállításában pedig a tanárok teljes névsorát közli. Az V. fejezetben (185—203. l.) *Sinka* Sándor a publicus praeceptorok intézményéről szól és az összes publicus praeceptorok névsorát közli. A VI. fejezetben (204—225. l.) *dr. Gulyás* István, Kulcsár és S. Szabó segítségével, az 1848 előtt használt tankönyvek jegyzékét állította össze. A VII-ik fejezetben (226—325. l.) *Dóczi* Imre az újkori gymnasium didaktikai, szervezeti és administrationalis történetét írta meg, alaposan, kimerítően és választékos nyelven. Szól először az Entwurf főgymnasiumáról, azután az újkori hatosztályú gymnasiumról

(1861—1873.), majd a főgymnasium legújabb (1873—1894.) korszakáról. Az egész munkának egyik legértékesebb részlete. A VIII. fejezetben (326—333. l.) *Kulcsár* Endre a gymnasiumi önképzőkör történetét írta meg. A IX. fejezetben (334—367. l.) a könyv- és szertárak érdekes történetével ismerkedünk meg, és pedig *Géresi* Kálmán a főkönyvtár, *K. Kiss* József a physikai szertár, *Kovács* János a természetrajzi múzeumok történetét írta meg. Szép a collegium épületéről szóló X. fejezet is (368—379. l.), melyet *dr. Varga* Bálint készített avatott tollal. Érdekes a XI. fejezet (380—422. l.), melyben *Elek* Lajos a tanulók ellátását és segélyezését írja le, szólnán először a tápintézetéről, azután az Andaházi-Szilágyi internátusról, s végül felsorolja a collegium rengeteg alapítványait, melyeknek kamatait a gymnasiumi növendékek vagy kizárólag, vagy más tanszakbeli növendékekkel együttesen élvezik. Végül a XII. fejezetben (423—428. l.) *Dóczy* Imre a tanulók létszámának hullámvásáról értekeznek, s 1816-tól 1895-ig osztályonként kimutatja minden évről a gymnasiumi tanulók létszámát. A nagybecsű könyvet, melynek kiállítása is díszes, számos sikerült kép és arckép még szebbé teszi. A képek következők: a mostani collegium, *Péczy* József, *Maróthi* György, *Budai* Ézsaiás arcképei, a debreczeni senior egyenruhája (1780-ból), *Sinay* Miklós, *Sárváry* Pál, *Kerekes* Ferencz, *Szoboszlai* Pap István arcképe, a collegiumi könyvtár hajójának és olvasótermének, a physikai szertárnak és tanteremnek, az állattani gyűjtemény egy részének képe, *Hatvani* István és *Andaházi-Szilágyi* Mihály arcképe, az ó-collegium 1802-ben és 1869-ben, a collegium oratoriuma, a collegium udvara, a collegium díszterme, a collegium tornaterme. A minden tekintetben kiváló munka valóban méltó mind a millenaris alkalomhoz, melyre készült, mind a debreczeni collegium jó híréhez; tanügytörténeti irodalmunknak pedig egyik gyöngye, melyért nagy elismerés és dicséret illeti a debreczeni gymnasiumi professorokat.

A MAGYARORSZÁGI ÁG. H. EV. EGYHÁZ 1891/94-IKI ORSZÁGOS ZSINATÁNAK TÖRTÉNETE. Írta *Thébusz* János, Budapest, 1895. *Hornyánszky* V. kiadása, 602 nagy 8-adr. lap, ára 5 frt. — A könyv keletkezéséről és szerkezetéről szerző az előszóban azt írja, hogy a zsinat minden ülésén és értekezletén részt vett, s úgy a zsinati üléseken, mint az értekezleten tárgyalatokat közvetlen megfigyelése és saját feljegyzései alapján híven és tárgyilagosan dolgozta fel. A mi a zsinattal közvetlen vagy közvetett összefüggésben állott, azt mind felölelte munkájában. Az egyes törvényszakaszok feletti tárgyalásoknak tiszta és áttekinthető képét igyekezett adni. Minden indítvány és módosítás, akár visszavétetett, akár elejtetett, a munkában befoglaltatik, s azért azok az indítványok és módosítások is megvannak a könyvben, melyek a jegyzőkönyvekben nem fordulnak elő. Minden egyes szónok beszédének tartalmát híven és bőven közli. A könyv elején a zsinat elnökeinek és alelnökeinek, jegyzőinek és háznagyának, szóval egész tisztikarának sikerült arckép-csarnoka látható. Maga a tartalom következő: Zsinati előzmények czímen rövid története van előbocsátva az 1791-iki

zsinatnak, melyben elmondja szerző, hogy a pesti zsinat kánonai miért nem szentesítettek, hogy a kerületenként való szervezkedés miként történt, hogy az 1859-iki pátens miért nem fogadtatott el. Majd a mostani zsinat előkészítését ismerteti részletesen. Zsinati követek című fejezetben a hivatalos és választott zsinati tagok névsora és rövid jellemzésük olvasható. A zsinat első ülészakából elmondja a zsinat megnyitását, közli a Baltik F. oltári imáját, Sárkány S. zsinati prédikációját, b. Prónay D. megnyitói beszédét, Szász Károly üdvözlő beszédét, Prónay b. erre adott válaszát, Péchy Tamás üdvözlő beszédét, b. Vay M. erre adott válaszát; azután ismerteti a százados emlékünnepe lefolyását s közli az ott tartott beszédekét; majd a zsinat megalakulását, a zsinati tisztviselők megválasztását, a bizottságok megalakulását. A zsinat második ülészakának történetét foglalja el a könyv legnagyobb (135—363. l.) részét, melyben az alkotmányi, a háztartási, az iskolai és törvénykezési javaslatokat tárgyalták a zsinati atyák 1892. május 3—27. és június 10—11-ik napjain, összesen 35 ülésben. A zsinat harmadik ülészaka 1893. febr. 8—11-ig hat ülésben a kormány észrevételei következtében szükségessé vált módosításokat tárgyalta. A zsinat negyedik ülészakában 1893. május 3—6. napjain három ülésben a szentesített egyházi törvényeket hirdették ki és az életbeléptetésre szükséges átmeneti intézkedéseket tették meg. A zsinat ötödik ülészakában (1894. jún. 7—10.) hat ülésben az egyházkerületek új beosztását határozták el, míg a zsinat hatodik ülészaka a kerületek új beosztását tárgyaló törvényrészlet kihirdetésével s a zsinat berekesztésével foglalkozott. Mindezeket a Thébusz könyve a szem- és fültanu közvetlenségével élénken, de azért tárgyilagosan és alaposan beszéli el. Tolla alatt meg-elevenül a nevezetes zsinat mozgalmas, gyakran izgalmos képe. Éber figyelme kiterjed a zsinat hivatalos tárgyalásai mellett az aprólékos, de sokszor érdekes mellékkörülményekre is. A jeles szerző e sok fáradságot és nagy utánjárást igényelt munka kiadásával nagy szolgálatot tett a hazai egyháztörténeti irodalomnak. A könyv kiállítása csinos, dicséretére válik a jóhírű Hornyánszky nyomdának.

Ó-SZÖVETSÉGI TÖRTÉNETEK. A szentírás alapján a magyar nép számára versekben írta *Jámbor* Lajos békési néptanító. 41 képpel. Nagy 4-edrét. 140 lap, ára kötve 60 kr., Hornyánszky V. kiadása. Jámbor Lajos könnyedén folyó verseit, melyekben Jézus életét megírta, elismeréssel fogadta a kritika s még szivesebben fogadta és olvassa a magyar nép, melynek szánva és írva van. Az ötezer példányban nyomtatott «Jézus életé»-ből már csak itt-ott van néhány példány, egy év alatt elkapkodta a magyar nép. Az «Ó-szövetségi történetek» egészen ennek a közkedveltségű könyvnek a mintájára irattak. Versben van írva ez is, mint amaz. Vallásos épülésre van szánva ez is, mint amaz. Zengzetes és kenetes olvasmány ez is, mint amaz. Szerző a teremtéssel kezdi kenetes verseit és a prófétákkal végzi. Átvezet az egész ó-testamentomi szent histórián. Megéneklí annak megragadó jeleit és történeteit. Minden történetből tanulságot von le az olvasó épü-

lésére. XIX. cím alatt 25 verses elbeszélés és leírás van a könyvben, melyhez a kiadó czég szép illusztrációkat csatolt. Az ó-testamentom naiv hitét, vallásos bensőségét, írónak magas emelkedettségét, költői könyveinek színdús, erőteljes nyelvezetét Jámbor a legtöbb ízben híven reprodukálja, sok helyen kitűnően eltalálja. Különösen kiemeljük az egyes történetekhez függesztett tanulságokat, melyek szerzőnek igazi költői és vallásos lelkületéről tesznek bizonyosságot. Az «Ó-szövetségi történetek» általában véve nagyon alkalmas munka arra, hogy nemcsak a verskedvelő magyar népnél, de nemes hangjával és izléses verselésével a műveltebb osztálynál is terjeszsze és erősítse a meghanyagott bibliaszeregetet és közre-hasson a meglankadt vallás-erkölcsi élet élesztésére. A könyv csinos kiállítású, csaknem díszesnek mondható és ára (60 kr.) rendkívül csekély.

«A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE» című tíz kötetes nagy munkának (millenniumi kiadás) harmadik kötetéből, mely az Anjouk-korának leírását tartalmazza Pór Antal tollából, az Athenaeum kiadásában most kerültek könyvpiacra a 38, 39. és 40-ik füzetek, melyek bizonyára nagy figyelmet fognak kelteni pazar kivitelű műmellékleteikkel és pompás szövegképeikkel. A füzetek műmellékletei «Zára ostroma» Tintoretto világhírű festménye után, melynek eredetije Velenczében, a dogek palotájában őriztetik, továbbá a «Liber de septem signis» című kéziratból «Borbála királyné, mint Venus;» ezenkívül Matejkonak képei után Nagy-Lajos király és «III. Kázmér lengyel király», valamint «IV. Hedvig lengyel királyné» arczképei; az ambrazi gyűjteményből «IV. Rudolf osztrák herczeg» arczképe és «A Szent-György vitézek rendjének szabályai 1326-ból». A számos szövegkép közül ki kell emelnünk Székely Árpád eredeti rajzait; «Nápoly, a Castel Nuovo és Castel Sant'Elmo», a másik «A capuai kapu Nápolyban»; «Bologna», «A városháza Padovában», továbbá nagyon sikerültek «Canosa» és «Salerno» tájképei; az «Aquilaik sikság»; «Szent-Simon koporsója Zarában» és «Nagy-Lajos fogadalmi képe» a máriaczelli templom kincstárában stb. A díszes füzetek ára 30 kr. Előfizetés negyedévre (12 füzet) 3 frt 60 kr, félévre 7 frt 20 kr.

MAGYAR ÍRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI. A m. t. Akadémia megbízásából Szinnyei József által írt e nagybecsű irodalomtörténeti munkából megjelent a 33-ik füzet (IV. k. 5. füz.), mely a Heinrich és Hermányi nevek közé eső 178 írónak az életrajzát és műveik jegyzékét foglalja magában. Nevezetesebb írók: Heinrich Károly, keresk. akad. tanár, Heiszler József ev. ref. lelkész, Helfy Ignác orsz. képviselő, Hell Miksa csillagász, Heller Ágost a m. t. akadémia főkönyvtárnoka, Helmecei István ev. ref. püspök, Helmecei Mihály a m. t. akadémia tagja, Heltai Gáspár a híres lelkész és bibliafordító, Henckel János Mária királyné udvari papja, Heinrich György XVI. századi orvos, Henszlmann Imre műtörténész, Hentaller Lajos orsz. képviselő, Herczeg Ferencz szépirodalmi író és szerkesztő, Herczeg Mihály egyet. tanár, Herepei Ádám, Gergely, Károly ev. ref. lelkészek, Herich Károly, Herman Ottó természettudományi író stb. Az életrajzok az eddigi

alapossággal, a munkák jegyzéke a Szinnyi ismeretes pontosságával vannak kidolgozva. Az eddig megjelent 33 füzetben 7690 írónak életrajza és munkáinak a jegyzéke van felsorolva. Egyes füzet ára 50 kr., megrendelhető Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedőnél Budapesten.

b) Külföldi irodalom.

Friedberg Emil: LEHRBUCH DES KATHOLISCHEN UND EVANGELISCHEN KIRCHENRECHTS. Vierte vermehrte und verbesserte Auflage. Leipzig 1895. Bernhard Tauchnitz XVI. 560. 1. nagy lex. r. Ára 12 mark. Friedberg, a lipcsei egyetem nagyhirű tanára a hazai szaktudósok előtt is régóta ismeretes. «Das Recht der Eheschliessung», «Das geltende verfassungsrecht der ev. Landeskirchen in Deutschland und Österreich», «Das Collegium juridicum» s «Formelbuch für Handels-Wechsel und Seerecht» czfű művei s különösen «Deutsche Zeitschrift für Kirchenrecht» (1892. óta) cz. folyóirata Schling erlangeni tanárral együtt előkelő helyet biztosítanak szerzőnknek az egyházjogtudomány legújabb irodalmában. Egyházjogtani kézikönyvét is régóta ismeri a szakközönség, a melynek körében már 1879. óta a sok tekintetben mellőzhető Richter-fele tankönyv helyére lépett. Bizonyítja ezt az a körülmény, hogy aránylag rövid idő alatt már a 4-ik kiadást érte. Richter óta egy prot. egyházjogász műve sem dicsekedhetik a közönség ily hámulatos részvételével, mint Friedberg egyházjogtana. Az előszóban maga a szerző is említi, hogy a lényegében és terjedelmében véve «bővített és javított» kiadással oly kézikönyvet akart nyújtani, «mely tájékoztassa a theologust, történetkutatót és jogászt egyaránt a modern egyházjogtan széles körű irodalmában». Ép azért a nehezen hozzáférhető prot. Hinschius és kath. Scherer nagy forrásművei mellett is «az egyházjogtan mai állását akarja művében kifejezésre juttatni», a melyben az újabb, maig is élénk folyású jogfejlődés minden pontján híven van feltüntetve. Szerző művének e legújabb kiadása minden részleteiben hű tükre az egyházjogi tudomány mai állásának, a miért is itt nem egy Corpus juris ecclesiastici-val, hanem a forrásanyag rendszeres feldolgozásával van dolgunk. Ritka szakavatottsággal és teljességgel sorolja föl az egyes részleteknél az irodalmat, s még a külföldit is, különösen a fejlődő olaszt, belevonja tárgyalásának körébe. Sajnos, hogy a magyar egyházjogtani irodalmat csak hézagosan ismeri. Kuzmányi, Schuler-Libloy, Fabini, Demkó és Eötvös mindössze az, a mit idéz, míg a két Kovács, Csecsetka, Konek, Dózsa, Salamon és Kolozsvári művei előtte teljesen ismeretlenek. Legújabb házasságjogi törvényeink ismeretét Schwarcz Gyula értekezéséből meríti, mely a «Zeitschr. für ungar. öffentl. und privat Recht» hasábjain jelent meg a múlt évben. Jó volna, miután a külföld magyarul nem tanul, gyakrabban és alaposabban informálnunk annak tudósait hazai szakirodalmunk nevezetesebb jelenségeiről! Szerző művének egyik legnagyobb előnye, hogy az újabb egyházjogi kutatásokat nemcsak egyszerűen regisztrálja, hanem a tárgyi kifej-

tések folyamán a szövegben önállóan fel is dolgozza. Friedberg egyáltalában nem tartozik azon egyházjogtudósok közé, a kik örök hűséget esküdnének egyszer elfoglalt álláspontuknak vagy itt-ott nyilvánított nézetüknek. Szívesen elismeri, hogy másoktól is tanult, a mire nézve eklatáns példával szolgál «Az evang. egyházszervezet történetéről» szülő szakasza, a melyet az újabb kutatások alapján műve újabb kiadásaiiban teljesen átdolgozott. Teszem azt teljesen ellentétes álláspontra helyezkedik Sohm collegájával az egyházjogtan fogalmának meghatározásában. Sohm thesise szerint «az egyházjog az egyház lényegével ellentétben álló tudomány» és mégis «történeti szükségességnek» mondja annak keletkezését. Friedberg szerint e thesis második része lerontja az elsőt. Az, a mi történetileg szükséges, nem lehet fogalmilag ellentmondó. A XIX. századon át érvényes kath. s a későbbi prot. jog helyére nem léphet az anarchikus szektaság, mely az egyházak testületi életének megsemmisülésében látja a fejlődés célját. A mű külső systematikája különben a következő: Az I könyvben tárgyalja az egyházszervezet kérdését a maga történeti kifejlődésében az őskori, középkori és újabbkori catholicismusban s a protestantismusban; a II-ikban az egyházaknak egymáshoz és az államhoz való viszonyát; a III-ikban az egyházi jog forrásait történeti alapon s mai érvényükben; a IV-ikben az egyház alkotmányjogát s az V-ik könyvben az egyház közigazgatási jogát, a hová a bíróságot, a felügyeleti és hivatalnoki jogot, s a cultust, oktatást és a vagyonjogot sorozza. Az egyes könyvek fő- és alszakaszainál mindenütt megtaláljuk az odavágó irodalmat s hő forrásidézeteket, úgy hogy Friedberg műve ez oldalról tekintve az önálló tanulmányozásra is ösztönöz. A mű végén található s gondosan szerkesztett tárgymutató csak emeli a könyv értékét és hasznavehetőségét, mely külső csin és kiállítás tekintetében is igazán dicséri a lipcsei Tauchnitz-féle könyvkiadó vállalat rég ismert hirnevét. E rövid ismertetésünkkel fel akartuk hívni a mi hazai theol. és jogi szaktudósaink figyelmét Friedberg művére, a mennyiben nálunk maig is Richter művét (utóljára megjelent 1877—1886-ig füzetekben) használják, fordítják és kivonatolják, mely pedig különösen az evang. egyházszervezeti kérdéseknél elavult s csak nagy óvatossággal használható. Ezzel szemben Friedberg egyházjogtana biztosan tájékoztatja a theologust is az egyházjogi tudomány mai állásáról, s folytonos figyelemmel kíséri különösen a prot. egyházszervezet történeti kifejlődését és mai érvényét. Igazán lélekemelő az az érdeklődés, a melyet Németországban Richter és Hinschius műve óta az egyházjogtan iránt tanúsítanak. Az időknék komoly s mégis örvendetes jele az, ha újabban gyors egymásutánban jelent meg Sohm, Kahle és Friedberg műve. De különösen utóbbi fényes helyett vívott ki magának az újabb jogi irodalomban s hiszszük mielőbb a theologiai irodalomban és szakköröknél is. (Sz. M.)

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1895. szept. 1-től 1895. október 1-ig befolyt összegek
kimutatása :

1. Alapító tagok alapítványi kötvényei után befolyt 5%-os kamatok
1894-re : Dr. Szlávik Mátyás theol. tanár Eperjesen. Görbedi ev. ref. egyház.

2. Alapítványára befizetett: Okányi ev. ref. egyház IV. részlet 10 frt.

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1894-re: Hajdu
András illavai ev. ref. lelkész. Csimér András nagy-rákosi ev. ref. lelkész.
1895-re: Dr. Horváth Ödön Eperjesen. Balla Endre csetényi ev. ref. lelkész.
Tóth Kálmán gárdonyi ev. ref. lelkész. Miskolci ev. ref. főgymnasium. Dr. Kele-
men Mór Budapesten. Juhász György ippi ev. ref. lelkész.

4. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak: 1894-re: Szendi
Lajos pacséri ev. ref. lelkész. 1894. és 1895-re: Felvinczy Lajos kis-igmándi
ev. ref. lelkész. 1895-re: Kovács Károly t.palkonyai ev. ref. lelkész. Sütő
Károly abauj-vajkóczi ev. ref. lelkész. Szabó Zsigmond győri ev. ref. lelkész.
Barna Antal körtvélyesi ev. ref. lelkész. Gárdonyi ev. ref. egyház. Gáspár Albert
aldobolyi ev. ref. lelkész.

Figyelmeztetés. Társaságunknak a folyó évben még nagyon
sok a fizetnivalója. A tagoknak fele része pedig még semmit sem fize-
tett. Tisztelettel kérjük a Társaság tagjait, hogy tagsági díjokat, a
hátralékosokat, hogy hátralékukat minél előbb beküldeni sziveskedjenek.

Budapest, (Deák-tér 4. sz.) 1895. október 2.

Bendl Henrik,
pénztárnok.

A Társaság „KOSZORÚ” című népies kiadványaiból most
jelent meg 10 új füzet. Ezeknek ajánlását, terjesztését bizalom-
teljes tisztelettel ajánljuk a Társaság minden tagjának munkás
szeretetébe. A „Koszorú” a hitébresztés és hitápolás czélszerű esz-
közének bizonyult. Terjesztése mindnyájunk erkölcsi kötelessége.
Megrendelések Hornyánszky V. társulati főbizományoshoz (Budapest,
Akadémia bérháza) intézendők.

„KOSZORÚ”,

a Társaság népies kiadványa.

ELSŐ SOROZAT I–X. FÜZET:

I.	Forgács Endre: Az ócska biblia . . .	4 kr.
II.	Marton Sándor: A gályarabok története	4 »
III.	Csengey Gusztáv: A Barkóék árvája . .	4 »
IV.	Bitai Béla: A Vízözön. Légy hív mind halálíg	4 »
V.	Vajda Ferencz: Bethlen Gábor fejedelem	4 »
VI.	I.-né Székely Lilla: A talált gyermek . .	4 »
VII.	S. Szabó József: Vége jó, minden jó } Sz. Kiss Károly: Az igaz és hamis gyöngy }	6 »
VIII.	Thúry Etele: Huszár Gál	4 »
IX.	Budai János: Dévai Biró Mátyás	4 »
X.	Kecskeméthy István: Testámentom . . .	4 »

MÁSODIK SOROZAT XI–XX. FÜZET:

XI.	Kalocsa Róza: A bibliás asszony . . .	4 »
XII.	Csengey Gusztáv: A vadossalvi pap . .	4 »
XIII.	Payr Sándor: Nádasdy Tamás grófék háztája	4 »
XIV., XV.	Csiky Lajos: A vasárnap megünnepléséről	8 »
XVI.	Vajda Ferencz: Két püspök anyja } Csekme Ferencz: Névtelen hősök }	4 »
XVII.	Bányai Géza: Ilonka	4 »
XVIII.	Jámborné Székely Lilla: Egy öngyilkosjelölt	4 »
XIX.	Túri Farkas Imre: Egy eltépett biblialevél } V. Krüzselyi Bálint: Földi mennyország }	4 »
XX.	Szabó Aladár: Livingstone Dávid utazásai és felfedezései	4 »

E füzetek kívánatra utólagos elszámolásra a Társaság főbizománya : **Hornvánszky Viktor** könyvkereskedő által (Budapest, Akadémia-u.) bizományba is küldetnek a lelkész és tanító uraknak. Tíz füzetnél nagyobb megrendelés bérmentve küldetik.

U. 520.

VII. évfolyam.

1895.

9. füzet.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1895.

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK :	Lap
1. A socialismus és a keresztyénség. <i>Dr. Szlávik Mátvás</i>	489
2. Telekesi Török István. <i>Payr Sándor</i>	495
3. Wichern J. H., a németországi belmissio atyja. <i>Csiky Lajos</i>	514
4. Hajlam az élősdiségre, természetben és egyházban. <i>Dr. Heiszler József</i>	522
5. A halhatatlansági eszme története. <i>Paulik János</i>	529
II. IRODALMI SZEMLE :	
a) Hazai irodalom	535
b) Külföldi irodalom	541
III. TÁRSULATI ÉRTESÍTŐ	545

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság szellemi ügyeit érdeklő küldemények *Szóts Farkas* titkárhoz (Budapest, IX. kerület, Pipa-u. 23.), a tagsági díjak *Bendl Henrik* pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendőek.

A Társaság tagjait tisztelettel kérjük, hogy tagsági díjjaikat minél előbb beküldeni sziveskedjenek.

A tagsági díjak nyugtázása nyilvánosan történik a Szemle borítékján; a tetemes postaköltség megkímélése céljából sem egyeseknek, sem testületeknek külön nyugtatványt nem küldünk.

Kivonat

a Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélek: a) pártfogók, b) alapítók, c) rendesek, d) pártolók és e) segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók és rendes tagok a Protestáns Szemlét, a «Koszoru»-t, és a monografiákat; a pártoló (3 frtot fizető) tagok pedig a Protestáns Szemlét.

A SOCIALISMUS ÉS A KERESZTYÉNSÉG.

(Első közlemény.)

Azt mondja *Proudhon* egyik főmívében, hogy a socialismus a társadalom gyökeres reformálására irányuló törekvés, mely immár oly tényezővé vált, hogy vele állannak, társadalomnak és egyháznak minden körülmények között számolnia kell. Jól mondja azonban *Schäfle*, hogy még maguknak a socialista íróknak sincs világos képök arról, a mitől annyian félnek s a miért annyian lelkesednek, a nélkül, hogy tulajdonképen tudnák, hogy mitől félnek és miért lelkesednek. Még a socialista pártvezérek sincsenek a socialistikus propaganda céljával és lényegével teljesen tisztában s a gyűlölők- és a megvetőknek, de különösen «az új evangéliom» számos híveinek alig van fogalmok arról, a mitől annyira félnek, a mit annyira utálnak, kicsinyelnek vagy egekig magasztalnak.

A közvélemény ilyen zűrzavaros állapotában a socialistikus törekvések céljának és lényegének pontos ismerete, de különösen a behizelgő hamis állítások megczáfolása: bizonyára a legszükségesebb. E tájékoztatlanság indította *Schäflét* is a «socialismus lényege» című művének megírására és *Flint* edinburghi tanárt jeles kritikai megjegyzéseinek közzétételére. S minthogy a socialistikus eszmék nálunk is napirendre kerültek, azt hiszem, nem lesz időszerűtlen e nagy korkérdéssel kissé foglalkozni.

Abban a socialista írók kivétel nélkül egyetértenek, hogy *a socialismus első sorban gazdasági kérdés*, de hogy az lényegében véve *morális kérdés is* egyszersmind, arra nézve már eltérnek a socialista vezérek egymástól. Így *Flint* socialismus alatt érti «a társadalom jogigényeinek a túlzását», a mint az

azzal ellentétes individualizmus «az egyének jogait túlozza». Mindkét rendszer felszeg és egyoldalú. A társadalmi leletszervezet igaz alakjának sem a socialismus, sem az individualizmus nem tekinthető, mert egy valódi társadalomnak — a melyre pedig a socialismus törekszik — mindig respektálni kell úgy a társadalom, mint az egyének jogos érdekeit. A mai társadalmat Scylla és Charybdisként most a socialismus, majd inkább az individualizmus veszélye fenyegeti. E pillanatban a socialistikus veszély a nagyobbik.

A mai socialdemokratáknak a bibliája *Marx* Károly műve «A tőkéről» (4-ik kiad. 1891.), a melyről azonban Flint, egyezően Schäfle «A socialdemokratia czéltalansága» (3. kiad. 1891.) ez. művével, arra az eredményre jutott, hogy a socialdemokratáknak Marx művében fejtegetett ideáljai a logikával, a történettel s a dolgok és az emberek természetével a legélesebb ellentétben álló utópiák. Általában e két mű mély betekintést enged a socialismus belső műhelyébe s annak czéljaiba, s megvilágítólag hat azokra az eszközökre, a melyekkel utópikus czéljainak megvalósítására törekszik.

Marx K. az ő élesen bíráló és tagadhatatlanul szellemes főművében, *Wagnerrel*, a jelenkori socialismus elsőrangú tudományos képviselőjével egyetemben, hangsúlyozza az ú. n. «*collectivismust*» szemben a «*capitalismussal*»; kívánja tehát «a munka nyilvános szervezését» szemben a mai állítólagos «verseny-anarchiával». Művében mindenütt dogma- és tervszerűleg lép előtérbe a *közös* vagyon a *magán* vagyon helyett, s kívánja «a munkának társadalmi úton való szervezését» a mai széthúzó és magántőkéen alapuló verseny helyett. Úgy szólván ABC-je e socialismusnak: a magán versenytőkéknek egységes közös tőkévé való átalakítása. Legnyomatékosabban azt hangsúlyozza, hogy a socialismusnak főként azért kell küzdenie, hogy a testületi és társadalmi munkával már különben is kapcsolatos magántőke az együtt működő munkások köztulajdonává, «társadalmi tulajdonná», «közös tőkévé» alakíttassék át.

Mint látjuk, a collectivizmus az által akarja a «bérszolgaság» bajait megszüntetni, hogy megfosztja az egyest a tőkétől s a munka egyéb eszközétől, s mindezt átruhazza a társadalmi

összlétre, mint kizárólagos birtokosra. Ez eljárással azonban csak generalisálja a bajt, a helyett, hogy orvosolná azt. A collectivismusnak a sociális probléma megoldására vonatkozó törekvései a mai társadalmi rendszer teljes felforgatására és «nemzeti rabszolgaságra» vezetnek, mert a collectivismusban oly hatalmat teremtenek, a melylyel szemben az egyes teljesen védtelenül állva, abszolút függésbe kerül. A kilátásba helyezett paradicsomi állapot helyére a legkiálthatatlanabb szolgaság lép. S még borzasztóbb e rendszer ethikai szempontból, melylyel mi kissé behatóbban kívánunk foglalkozni.

Mindenekelőtt sérti, sőt teljesen megsemmisíti ez a rendszer az erkölcsi személyiség elvét. Megtagadja az ember személyes méltóságát s az emberiséget állatsordává teszi. Tagadja, hogy az ember szabad személyes erkölcsi lény, kinek sajátos törvényei és céljai vannak, ki sohasem válhat pusztá eszközzé a társadalmi összletnek a nélkül, hogy legszentebb érdekeit, az emberi lélek személyiségét meg ne szentségtelenítené. Ehhez hasonlót tanít *Ketteler* püspök, illet a pápás Lassale is, a ki azt a communistikus elvet állította fel, hogy az embernek nincs joga a földi javakat tulajdonának nevezni, hanem csak közös javaknak szabad tekintenie. S a mint a demokrata socialismus nem elégedett meg Lassale-lal, szintúgy a pápás socialismus sem állapodott meg Kettelernél. A socialdemokraták keresztyénellenes socialismust akarnak, ellenben a pápások hierarchicus, sőt igazabban theocraticus socialismust. Jellemző azonban, hogy mind a «socialdemokratia», mind az úgynevezett «keresztyén socialismus» az állami fenségnek és a független nemzeti államnak esküdt ellensége. A socialdemokraták a nemzetközi collectivismust, vagy az ő nyelvükön a «világpolgárság»-ot, a «keresztyén socialisták» pedig a pápaságot állítják a hazafias polgárság és független nemzeti államiság helyére.

A socialismus legerősebb és legszebb oldala: az *állalános testvéri szeretet* is hibás alapon nyugszik. Pedig a socialisták gyakran hivatkoznak az evangéliomra, hirdetik, hogy a társadalmi rendet az evangéliommal összhangzásban kellene átalakítani. Azt mondják, hogy ha a világ csak egyetlenegy napig követné az evangéliom alapelveit és parancsait, egy csapással meg volna

oldva a socialis kérdés. A socialista írónak kedvencz témái: Krisztus és a szegények, Jézus a népbarát, a socialis Krisztus, a szegények evangélioma, sőt némelyek a hegyi-beszédben a keresztyén gazdaságtan kátéját látják. Tényleg azonban messze van a socialismus attól, hogy megvalósítsa a testvériséget és «a békességet az emberek között». Az általa hangoztatott testvériség eszméje szűk, ellentmondó és szektáskodó jellegű. Lényegileg nem más, mint a részreahló kasztérzet, mely félig osztályszereetet, félig a más osztályból való gyűlölete, tehát részben nemes szeretet, részben pedig irigy és nemtelen gyűlölet. Igen gyakran ellentmond a testvériség elvének s épen nem testvéries magaviseletet tanúsít az alsóbb néprétegek szenvedélyeinek felizgatásában. Szeretetet hordoz a száján és osztály-gyűlöletet szít a társadalomban, testvériséget prédikál, de állandóan izgat és lázít a vagyon, a születés és a tőke ellen. Míg egyrészt vádolja a kormányokat a népek háborújáért, addig másrészt a legborzasztóbb polgárháborúkat rendezzi a strike-okban. Gyűlölet és pártoskodás, erőszakoskodás és vérontás, rombolás és nyomorúság követte már nem egyszer a socialismust, a mely csak annyiban tesz-e téren valami jót is, hogy ellenfeleit a társadalmi bajok gyökeres orvoslására sarkalja.

A socialismusnak testvérszeretetét illuzóriussá teszi a családrol való tanítása is. Mert nyiltan hirdeti a «szabad» szerelmet, a házasságnak tetszésszerinti felbonthatóságát s a gyermeknevelésnek a szülői befolyástól ment teljes államosítását. Pedig az erkölcsi jellemképzésnek leghathatósabb eszköze a család és a családi nevelés. Sőt a társadalmi jólét előmozdításában is nagyobb szerepe van az apának és anyának, mint a politikusnak vagy a törvényhozónak. A család tehát, mint socialis alapkérdés, igaz megítélő mértéke a társadalmi állapotok épségének államban és egyházban egyaránt.

Ám a családi életnek szervezése socialisticus alapon teljes lehetetlen. A család helyes szervezésnek előfeltétele, hogy a családot, ép úgy, mint a népet és az államot, sajátos szent és kötelező érvényű jogokkal és kötelességekkel bíró közösségnek tekintsük. Úgy de a szabad szerelem, a nőknek emancipációja házi kötelességeiktől s a férfiaknak a nőre és gyermekekre irá-

nyuló gondoskodásától, valóságos merénylet a család szentsége és a családi kötelességek ellen. A gyermekek elvonása a családtól s azok átutalása az államra, a családi élet üdvének és boldogságának megsemmisítésére és arra vezetne, hogy az állam oly felelősséget vállal magára, a melyet el nem viselhet. Az állam s a társadalom a családi nevelést csak kiegészítheti, de soha sem pótolhatja. Erezte ezt már *Aristoteles* is, a midőn elvetette *Platon* communisticus államának erre vonatkozó intézményeit. Az úgynevezett «szabad szerelem» szentségtelen szerelem, mely az állat-ember felszabadítása által a családi élet erkölcsi kötelekeinek szétszakgatására vezet.

A socialismus bár egyrészt magasztalja a felebaráti szeretetet, másrészt a maga collectivismusával s az egyéni tulajdon ellen irányzott társadalmi elméletével elfojtja a felebaráti szeretet kútforrását. Nincs az a társadalmi rend, a mely a szeretet önkénytes tevékenységét pótolhatná. Már pedig, mint Krisztus mondotta: szegények mindig lesznek veletek! A míg a világ világ marad, nyomor és szenvedés mindig lesz az emberek között, a melynek eloszlata vagy legalább is enyhítése éppen a felebaráti szeretet egyik legszebb feladata. A collectivisticus társadalmi rend csak növelné és nem enyhítené a bajokat s a személyes szabadság s az azzal összefüggő vagyoni egyenlőtlenség nélkül több volna a nyomor az emberek között, mint különben, a mennyiben hiányzanék a felebaráti szeretet gyakorlása és a philanthropicus intézetek amaz áldásos működése, a mely oly fényes lapját képezi a keresztyénség történetének.

A socialismus is hangsúlyozza, hogy a társadalom alapját a jogosság és az igazságosság eszméje képezi. A mint nincs erény, a mely az igazságossággal harmóniában ne volna, úgy semmiféle közösségi élet sem lehet ethikailag egészséges, a melyet nem kormányoz a jogosság és az igazságosság eszméje. Azonban a socialismus ferde nézete az egyéniségnek s a társadalomnak egymáshoz való viszonyáról egészen természetszerűleg a jogosság és az igazságosság fogalmának ferde felfogására is vezetett. A magántulajdon confiscatiójának jogosságáról szóló alapelve utoljára is azon alapul, hogy a jog a hatalommal azonos, mihelyt a hatalom gyakorlására a proletariátus elég erős-

nek érzi magát. A jogosság és igazságosság socialisticus fogalma képzelt jogoknak követelésére vezet. Feledik a socialisták azt, hogy az első az egyesnek s a társadalomnak életében a kötelesség, a melyből aztán a jog csak következik. Csakis a kötelességtudat s az isteni törvény iránti tisztelet vezet az általános jólét emelésére, a socialis bajok enyhítésére s az egyének s a nagyobb csoportok látszólagosan collidáló érdekeinek kellő harmonizálására. De ha minduntalan csak a nép jogairól beszélünk, a nélkül, hogy egyszersmind az isteni jogban gyökerező kötelességeire is figyelmeztetnők, akkor ne csudálkozzunk azon, ha a tervezett társadalmi béke helyére a Hobbes-féle «bellum omnium contra omnes» társadalma lép, melyben aki birja, az marja.

Dr. Szlávik Mátyás.

TELEKESI TÖRÖK ISTVÁN.

(Második közlemény.)

III. Házassága és családi élete. Az Úr háza iránt való első szerelme. A győri egyházhoz, Lövey Balázshoz és Ács Mihályhoz való viszonya.

E közben eljött már az az idő, a mikor a szíve is, a nagy gazdasága is elevenen érezteté Törökkel; nem jó az embernek egyedül lennie. Házasságával a szerencsét nem e világ értelme szerint csinálta. Szíve szerint választott, nem a számító észnek messze néző tervei szerint.

Nagy-Győr városában a reformata ecclesia elei között szerepel ez időben nemzetes és vitézlő Komáromy István uram, győrmegyei táblabíró. Ezen jó úrnak tisztos házán és ebben is Kató leányasszonynak kedves alakján akadtak meg Törökünk szemei. Régi református nemesi család volt ez is. Az 1617. évi telekkönyv szerint az ősi Komáromy ház, István magyar seregbíró háza, ott volt a szent Miksa-utcában (a mai Városház-utca) a jobboldali soron, Himmelreich György, akkori pannonhalmi főapát lakása mellett.¹ Komáromy Kata atyjáról két helyen emlékeznek a győri ref. egyház évkönyvei. Mikor az ekklezsia 1687. követeket küld az országgyűlésre, ezek megbízó levelét Komáromy István, mint előkelő egyháztág második helyen írja alá. És 1688-ban Komáromy uram felfogadott török gyermekét kereszteli Mocsay István prédikátor István névre. Azon fogságba jutott árva török gyermekek közül való lehetett ez is, a kiket a Buda várából kivert törökök hagytak itt magok után. Győröt mind a két protestáns egyház anyakönyvében fordul elő több ilyen eset.² Komáromy István később alispán is volt, még pedig a kuruczok alispánja, kit a győrmegyeiek a Győr várába szorult

¹ Villányi Szaniszló, Győr város helyrajza a XVI. és XVII. században. Győr, 1882. 143. l.

² Liszkay József: A nagy-győri ev. ref. egyház multja és jelene. Győr, 1868. 19. és 31. l.

labancz alispánnal szemben választottak s mint ilyen 1707-ben a győri szőlősgazdák jogait védte a garázdálkodó katonasággal szemben.¹ Tehát méltó ipja vejének.

Az 1690. esztendőben Győr-Újváros oratoriumában adta össze az ifjú párt Mocsay vagy Lövey Balázs, a győri papok valamelyike, miután előbb már «a keresztényeknek szép rendi szerint egymásnak jegyesül valának elgyürtözve».² Talán még a katonai évek idilljének volt folytatása e szerelmi házasság, a mikor Török Draskovich seregével vonult Győrön át; de sponornegyvei birtokai sem voltak oly messze, hogy a győri házhoz többször ne lett volna alkalma be-betekinteni.

Gazdagság tekintetében a választott menyasszony a telekesi Török házzal bizony nem vetélkedhetett, de István arájának lelki kincseire tekintett. A fiatal feleség e házasság által nagy tisztességre jutott. E viszonyt Török halálakor a halotti szónok is kiemeli, midőn az özvegy veszteségét ecseteli. «Annak ékessége — úgymond — volt egyetemben a te ékességed is. Hol ki lehetett volna, ki az te Tekintetes Uradat szerette, böcsülte, tégedet ő uri állapotjáért nem becsüllött volna? A menynyire tudom: valamerre fordultál, mielőtt megtudódt: a Török Asszony vagyon itt, az tartotta magát szerencsésnek, a ki Tekintetes Uradnak híréért, nevéért néked mentül tisztességesebben udvarolhatott. Nagy urak is meghajtották magokat előtted és mindenek illendő tisztességet attanak tenéked. De már ezek nagyobb részint elmultanak tüled, mert elesett a te Cédrusfád, melynek gyönyörűséges gyümölcsével, nagy uri jövedelméből, mint főasszony úgy éltél, úgy disponáltál mint asszony, akár tulajdon jószágidon, s akár más böcsületes helységekből, mint főuri és Tekintetes Asszony mindenkor s mindenütt kiállottál. Sőt sokkal nagyobb titulussal bíró némely főrendek az Isten áldásának gyümölcsét oly gazdagon nem vették, mint te vetted boldogult uradnak gondviselése által. Elesett a te Cédrusfád, melynek erőssége a te erősséged volt, a te oltalmad, a te gyámolod, a te istápod.»³

Hit dolgában is volt köztük egy kis eltérés. Mert a férj az augustana, a nő pedig a helvetica confessióra tett fogadalmat, de az áldott uniót ily gyakorlati értelemben, a tiszta szívek önzetlen szeretetében még sehol sem valósították meg oly szépen, mint e szerelmesek házas frigyökben. A férj is, nő is első

¹ Thaly Kálmán: «II. Rákóczy F. levéltára». Első oszt. IX. kötet 440. lap.

² Torkos A. i. m. 98. l.

³ Torkos A. i. h. 104. l.

sorban a maga hite cselédével tesz jót, de, mint alább látni fogjuk, mindegyik magáénak vallja házasársa hitrokonait is és örömmel osztják meg javaikat velök is.

A legszebb idejében, 24 éves korában nősült férfitól ifjú nejét nem Vas megyébe, az ősi fészekbe viszi, hanem ez időtől fogva rábaközi birtokait, ezt az áldott Kanaánt, nevezetesen pedig Egyedet választja állandó lakóhelyül, hol szintén szép kastélya volt és Sobor, Szent-András falvak is uradalmához tartoztak. Itt élte ő házas élete boldog napjait csendes családi körben, általános tisztelettől környezve, ősi magyar szokás szerint, vendégszerető, nyílt házat tartva, melyben a rokon és barát őszinte, hű szívet, a tudós Maecenást, a pap patronust, a szegény segedelmet, a szenvedő vigasztalást, a sorsüldözött menedéket talált. Az egyedi kastélyban az előkelő, magasrangú rokonok mellett a szegény, kopott ruhájú pap és tanító is szívesen látott vendég volt. A baráti, sőt komasági viszony ezekkel szemben sem volt terhökre.

A családi kertben is korán fakadtak egymás után a reményteljes bimbók. *Bálint*, az elsőszülött fiú már a következő 1691. évben látott napvilágot. S talán nem megyünk messze következtéseinkben, ha azt mondjuk, hogy ezen elsőszülött keresztelőjekor a nagy-enyingi Török Bálint neve és emléke lebegett a szülők szemei előtt, a kit ősüknek tiszteltek a telekesi Törökök is. Még két fiúval ajándékozta meg őket később a gondviselés, Lajossal és Antallal. De ezek közül az első hét éves korában hunyt el, Antalt pedig mint egy hónapos csecsemőt fektették már a sobori sírboltba.

Igy hát az egyetlen Bálint lőn a család reménye és szemefénye. Nagy gondot is fordítottak a szülők e fiuknak neveltetésére. Ha a házi neveléssel be nem érték, pedig házi tanítót is akárhány jeleset kaphattak papi barátaik közül; úgy Györött és Sopronban találhattak a serdülő gyermek számára jeles iskolákat, melyek a soproni országgyűlés után újra megnyitáltak. Amott Torkos András és ifjabb Ács Mihály jeleskedtek mint tanítók, emitt pedig a latin-magyar gymnasiumban Friedelius János, Balogh György és Czenky Márton. És Török Istvánnak ezen két egyházhoz való viszonyából következtetve valószínű is, hogy fiát ezen iskolák valamelyikébe adta. Közlebbi adataink nincsenek.

Házassága után a családi tűzhely melegénél az Úr háza iránt való szerelme is lángolóbban égett és megkezdte egyházyámoló nemes munkáját. Neje, mint győri leány, első sorban a győri protestáns egyházak iránt ébresztett benne nagyobb érdeklődést. Az itteni lelkészekkel és tanítókkal házassága óta

mint patronus állott közelebbi ismeretségben és bizalmas, szívélyes viszonyban.

Az 1681. után újra felelelt győri evang. egyháznak a Lövről, nemesi családból származó Lövey Balázs volt első készje. Irodalmi műveiről ismert férfiú, ki 1676-ban a jenai egyetemen tanult.¹ Egyéb művei között kiadta 1698-ban Bártfán a szokott vasárnapi és ünnepi evangeliumokat és epistolákat a régi csepregi kiadások után «újabb revisiókkal, megigazításokkal» s minden egyes szakasz után ahhoz illő rövid imádságokkal. Mikor még a teljes biblia ritkább volt, szükségesek voltak az ilyen könyvek. Lövey ezt a művét Töröknek dedikálta, s tudjuk, mit jelentett ezen időben az ilyen dedikálás. A Győr-Ujvárosban Lukács napján kelt előszóban ezeket írja: «Én ugyanazon csepregi nyomtatás szerint Bártfa városának typographiájában a Kegyelmed neve alatt kinyomattam. Bátorságot vettem a kegyelmed ekklesiai dajkaságából, melyben követi eleinek nyomdokát; másrészt hozzám való gratiájából, hogy keresztkomájának fogadott».² Löveynek e szavaiból következtethetünk arra, hogy egyéb munkáinak kiadásánál is segítette őt Török, mint pl. a már 1692-ben Regensburgban magyar nyelven kiadott Augustana Confessio és az 1696-ban «Zengedező Mennyei Kar» cím alatt megjelent új magyar énekeskönyv költségeivel, mely utóbbinak csak egyik munkatársa volt Lövey.³

Papja mellett magára az egyházra is kiterjedt Török István pártfogói gondja. Egyéb általa segélyezett egyházak között van említve: «De mind azok között leginkább nemes Nagy-Győr előtt Ujvárosban fönnálló Evangelica és Lutherana Ekklesia nagy hálaadással recognoscállya a külömb-külobmféle beneficiumokat, mellyeket egyszer is, másszor is hozzá megmutatott. Nevezet szerint, hogy az Isten házában kétszer építtette és készíttette el nagy költségek által az praedikáló széket, melly drága jótémennényének örök emlékezetéért ezen Tekintetes Úrnak nemesi czimere azon praedikáló széken fönn vagyon mind ez máj napig, fönn is marad mind végezetiglen».⁴ Ott állott e XVIII. századbeli templom (épült 1705.), hol most a róm. kath. József templom áll. És az emlékezetes szószerk az 1749. évi márcz. 17-én foglaltatott el a templommal együtt. Özv. Törökné is férje

¹ Mokos Gy. Magy. orsz. tanulók a jenai egyetemen Budapest 1890. 25. l.

² Szabó K. Régi magy. könyvtár. Megvan a nemz. Muzeumban.

³ Tőle való ezen első kiadásban a vers fejek szerint: «Látod miként juta, Lölköm, kit elvesztettél és Lölköm ő nagy örömeben» kezdetű három ének. De nem váltak népszerűekké s a későbbi kiadásokból kimaradtak.

⁴ Torkos A. i. h. 94. l.

halála után szép összegekkel emlékezik meg végrendeletében a győri mindkét prot. egyházzól.

Még egy másik jeles papi családról kell itt szólnunk, mely szintén ismeretes volt a győriek előtt, Töröknek pedig hosszabb időn át pártfogoltja. Ács Mihály volt ez két fiával, Mihálylyal és Ferenczcel.

Idősebb Ács Mihály 1671-ben a győri iskolának volt tanítója. Ekkor még csak 25 éves ifjú, ki 1669-ben a wittenbergi és tübingeni egyetemeken tanult. 1671-ben, mikor városszerte nyomozásokat tartottak a Wesselényi-féle összeesküvés ügyében s első sorban a protestáns papokat és tanítókat hallgatták ki, Bognár György lelkészszel együtt ezen Ácsot is kihallgatták. Még ez évben megtiltatván itt a vallásgyakorlat, mind a kettejüknek menekülniök kellett. Az 1672. évi meszlenni zsinat diszputatióján, mint «rector antea Jaurinensis, tunc vero exul» elnököl. 1673-ban pedig szenci Fekete István Szilvágyon szentelte fel lelkésznek Farádra. Thököly hadjáratai alatt tábori lelkész volt. Törökkel való ismeretsége még e korból való lehet. Utóbb devecseri s végül simonyi pap lett és esperes.

Eme jeles papunk a XVII. század utolsó esztendeiben készíté a «Boldog halál szekere» című elmélkedéseit és Török Istvánnak ajánlotta ezt kiadásra. Ez készséggel vállalkozott a nem kevés költséggel járó munkára, mely 1702. Strassburgban jelent meg; azért itt, minthogy az ifjabb Ács Mihály ekkor — szinte Török költségen — Strassburgban tanulta a teológiát és «édes atyja conceptusát a nyomatáskor ő corrigálta». Halával is emlékezik meg Ács első sorban Törökről azon patrónusai között, a kik elsőben hozzá, azután pedig Mihály, Ferencz és Dániel nevű fiaihoz sok jó akarattal voltak. Török után Löveynek és általában a győri lutheranus ecclesiában levő minden jó urainak ajánlja e művét.

Érdekes e munkának úgy a tartalma, mint a története. Ács az előszóban Illés szekereéről és Krisztusról, a legfőbb építőmesterről szólván, elbeszéli, hogy devecseri pap korában Bognár nevű tanítóját temette s nevök szerint mind a ketten faragással foglalkozó munkásai lévén az ácsmester fiának, a boldog halál szekereének készítése módjáról elmélkedett felette. E tárgyat azután Ács később kegyes építő gondolatokkal és elevenen érzékeltető képes előadással egész kis vaskos könyvvé bővítette ki. Szól benne a halál szekere minden egyes alkotó részéről, rúdjáról, tengelyéről, oldalairól, kerekeiről stb. mint a halálnak előfutó, vele járó s nyomon követő társairól. Mind ezen képek a bibliából, az egyházi atyák irataiból és a görög, római klasszikusokból vett vigasztaló gondolatokkal vannak

kifejtve. Érdeemes ezt még ma is elolvasni. Nem csoda, ha Török kétszer is kész volt érte a nyomdai költségeket fizetni.

Az első kiadásnak viszontagságos a története is. Klein Samu, egykori kassai német pap és történétíró, egész komolyan beszéli el,¹ hogy a spanyol örökösödési háborúban a francziák az elégedetlen magyarok fegyverszövetségére is számítván, Bajorországon és Némethonon keresztül akartak bejönni hozzánk, s hogy itt a magyarok rokonszenvét annál könnyebben megnyerhessék, Ácsnak magyar könyvét, a Boldog halál szekerét, szándékoztak köztük kiosztani. Nagy mennyiségben kinyomatták tehát számukra Strassburgban. S így történt, hogy a francziáknak Hochstädnél történt megveretésekor 1704-ben sok elesett francia tisztnek és közlegénynek tarsolyában ilyen magyar könyvet találtak. A világ ezen akkor nagyon csudálkozott, mert nem értette a dolgot; de Klein Samu szerencsére megfejtette alaposan — a mint ő hitte.

Olvassuk el, mit mond az ifjabb Ács apja könyvének sorsáról.² Szavahihető tanu lesz és a dolgot viszontagságosnak, de mégis természetesnek fogjuk találni. A kegyes emlékezetű atyja által készített Boldog Halál szekerét, melyet ő amaz egész világon nagy hírrel-névvvel tündöklő argenteratumi academiában, midőn a szent theológiát tanulná ugyanott, tek. nemz. és vitézlő telekesi Török István senator uram neve alatt kinyomtatott, magával akarta behozni, midőn haza jött. De ezen háborus világban az oenipontumi³ tractusban Liptinge nevű vámon megvizsgálták mindennemű attestatióit, passusit és recommendatióit és az egész szállítmányt több szép könyvével együtt elvették, magát pedig ártatlant árestomba zárták. Onnét megszabadulván Ulm városába ment tovább, hol ismerősei voltak és ezek írtak a könyvekért. De e közben a német és francia sereg oda közelgetvén, el kellett hagynia azon helyet és becses könyvei a katonák prédájára kerültek. Így jutottak a bujdosó magyar theologusnak könyvei német földön francia katonák tarsolyaiba. Azért is oly nagyon ritka e munkának első kiadása.⁴

Igy veszett kárba telekesi Török nagy költsége és ily csapás érte az amúgy is, oly szegény magyar protestáns irodalmat. A második kiadás, melyet ifjabb Ács 1708. Lőcsén a Rákoczy háborúk ideje alatt rendezett sajtó alá, már gyakoribb. Sok tekintélyes, nagy nevű evang. férfúnak van ajánlva

¹ Nachrichten von den Lebensumständen ev. Prediger im Königreich Ungarn. II. k. 4 l.

² A második kiadás előszava 1708.

³ Ma Innsbruck.

⁴ Szabó K. Régi magy. könyvtár I. 1662. szám.

és «sok hívek kívánságára történt» ezen újabb kiadás, de a költségeket mégis csak Török István állotta, ki az akkori háborús világban Ács fiával mint rozsnyói pappal is sok jót tett. A mű egész tartalmával jól beleillett ama háborús, bizonytalan napokba.

Jeles munkája volt még öreg Ács Mihálynak külföldön kiadott disputatióján (Fontes Calvinismi obstructi Tübingae 1669. műzsai Vitnyédi Istvánnak ajánlva) kívül az «Arany Láncz» című imakönyv, mely először Lőcsén jelent meg 1696-ban Lővey Balázs előszavával, ki elismerését fejezi ki a nála idősebb szolgatársának, mert korukban alig találtatott egy-két magyar imádságos könyv, melyet religiójukon való ember bocsátott volna ki.¹

Ácsnak ezen Arany Lánczával összekötve találjuk rendszeren a szintén 1696-ban Zengedező Mennyei Kar neve alatt megjelent evang. énekeskönyvnek első és későbbi kiadásait is. Epen ez okból Ácsot tartják többen e könyv szerzőjének. Annyi bizonyos, hogy egyik főmunkatárs volt a szerkesztésében és a versfejek szerint több éneket ő irt bele, mint pl. «Mi Atyánk, Atya Isten, Minden e földön csak elmulandó, Magas egekben lakozó Felség, Szivem keserűségét kezdetűek. Ez énekeskönyv, a nép nyelvén ú. n. ógraduál, a dunántúli evang. énekeskönyvnek törzsanyja és kiadási költségeinek viselői között első sorban telekesi Törököt kereshetjük. Ezen énekeskönyvünk későbbi kiadásai örítették meg Ács másik fiának, Ferencznek, emlékét is, ki Nádasdon volt pap. Tőle való: «A mi szivünk csak tehozzád Jézus, Isten báránya» kezdetű énekünk.

IV. Telekesi Török István szerepe II. Rákóczy Ferencz hadjárataiban. A fejedelem kormánytanácsosa lesz s egy dunántúli huszárezred vezénylő ezredese.

De Töröknek fenkölt gondolkozását és minden áldozatra kész tetterejét nem foglalhatta le kizárólag az egyház. Ősi magyar vér buzgott ereiben s mihelyt a nemzet jobbainak lelkében felvillant a remény, hogy ezer sebtől oly régóta vérző hazájoknak sorsán segíteni lehet: ő az elsők között ajánlotta fel karját, életét és vagyonát.

A Wesselényi- és Thököly-féle mozgalmak folytatásául a XVIII. század első éveiben II. Rákóczy Ferencz vezérlő feje-

¹ Újabb kiadásai jelentek meg ez imakönyvnek 1701. és 1706. ugyancsak Lőcsén. 1734. és 1747. Jenában, 1748. Lőcsén, sőt legújabban 1859. Pesten is.

delemsége alatt reménykedett és bizott szilárdul a hazafias magyarság, hogy eljuthat még a nemzeti függetlenségnek rég nem látott ígértföldre. Mikor a fejedelem az 1704. esztendőnek elején kiadta az igazság meggyőző erejével szóló nyilatkozatát: «*Recrudescunt inclytæ gentis hungaræ vulnera*», itt e dunántúli részeken Török az elsők között volt, kik megértették, hogy a dolgok amaz állapotában e sebeket már csak fegyverrel lehet kivágni és most van az alkalmas idő, melyet áron is meg kell venni. Olyan érdeme Töröknek, a melyre az egyéb tetteit magasztaló, de III. Károly korában beszélő hallótti szónokok csak távolról sem mernek célozni. Nem is lett volna tanácsos a még mindig lázadók hirében álló evang. papoknak. Török e szabadságharczokban volt főnökeivel, Esterházy herczeggel és Erdődy gróffal mint politikai ellenfél és ellenség állott szemben.

Midőn Károlyi Sándor gróf ezen 1704. évnek első havában a Csallóközből Pápára tette át hadi szállását, telekesi Török a dunántúli Kisfaludy, Fodor, Balogh, Bezeredy, Sándor, Tallián stb. családok között az elsők egyike volt, ki fegyvert fogott és sereget gyűjtött. Egyedi kastélyában és kiterjedt birtokain a felkelés vezetői lelkesült, szíves baráti fogadtatásra találtak mindenkor. Tallián Sándor, csikvándi birtokos nemes, már január 31-én Egyedről írja Károlyi nevében kiadott parancsait Kőszegre.¹ Török István külön huszárezredet toborozott a Rába-, Tó- és Szigetközből, mely az ő nevét viselte, ő maga lévén ennek a legtöbb hadjáratban vezénylő colonellusa, vagyis ezredese.

Változó szerencsével folyt itt a dunántúli részeken a háború. Az 1704. év elején az egész Dunántúl, beleértve a Fertő vidékét is, Károlyi kezén és Rákóczy pártján volt. De egyes városok és vidékek többször cseréltek urat csak ez első esztendőben is, míg nem Heister, császári vezér Koroncónál jún. 13. döntő ütközetet nyert, melyben több mint kétezer kuruczot, Rákóczynak legjobb gyalogságát lekaszabolták. Heister ezzel egész Rákaköznek is birtokába jutott és Török István nagy károkat szenvedett, mert a német katonaság, a merre csak megfordult, nagy kegyetlenséggel rombolt és pusztított mindenfelé. Kevéssel utóbb (aug. 13.) jött a hochstädti ütközet híre is a francziák és bajorok vereségéről, mely a felkelők ügyére nézve szinte igen kedvezőtlen volt. Itthon pedig a nagy-szombati ütközet (decz. 25.) járt nagy veszteséggel Rákóczy párt-híveire.

Az 1705. esztendőt mégis új reményekkel kezdték a

¹ Chernel K. Kőszeg jelene és multja. II. k. 144. l.

felkelők, bár a dunántúliak igen forgandó szerencsével harcznak ez évben is. Heister Kilitinél Pozsonymegyében márcz. 31-én ismét megverte Károlyi és vak Bottyán csapatait. Ez ütközetben Török ezrede is nagy veszteséget szenvedett és katonáinak jó része szétoszlott.¹ Török már ekkor is nagy mértékben bírta Rákóczy bizalmát, mert a kincstári javak átvételével és az új hadak egyenruháztatásával a dunántúli részen ő és szentgyörgyi Horváth Zsigmond bizattak meg, s megengedtetett, hogy megfogyott ezredét Győr, Sopron és Moson megyékből egészítse ki.

A fejedelem, kinek egyik főtürekvése az volt most, hogy Dunántúlt újra visszahódítsa, I. József trónra lépte után, ennek megbizottjával, Széchenyi Pál kalocsai érsekkel békealkudozásokat folytatva, szept. 12-re Szécsénybe (Nógrádm.) országgyűlést hirdetett. A confoederált statusok ezen szervezkedő conventje az itt jelen volt telekesi Törökre az eddigieknél nagyobb, igen fontos és megtisztelő hivatalt ruházott. Beválasztották ugyanis kormánytanácsosnak (ország senatora) a fejedelem mellé rendelt 24 tagú senatusba. Ez által ő Dunántúl politikai és egyházi érdekeinek elsőrendű képviselőjévé lőn a szövetségben. Dunántúlról a köznemesség soraiból még csak a fentebbi szentgyörgyi Horváth és Fodor László szerepelnek az *oeconomicum consiliumban*.²

A szécsényi gyűlés articulusai kiváló tekintettel vannak az ország vallásügyi viszonyaira is. Rákóczy ezen ügynek rendezését is a szécsényi gyűlésnek egyik főtürekvésül tűzte ki. A szövetségnek protestáns tagjai többször sürgették már ezt a fejedelem előtt, így például a dunavidékiek 1704-ben. A vágvidéki protestánsok pedig a katolikus francia és bajor szövetségesek iránt voltak bizalmatlanok.³ És épen a vallásügy idézett elő itt is hevesebb vitákat, melyeknek békés kiegyenlítése a fejedelem bölcsességének volt érdeme. Végre is a 13. cikkely értelme szerint úgy történt a megállapodás, hogy az 1608. és 1647. évi törvények és az 1659. évi diploma értelme szerint szabad vallásgyakorlat biztosítatik a felekezeteknek. Kimondott ugyanígy, hogy a soproni 1681. évi törvényre támaszkodva a földesurak nem uralkodhatnak a lelkiismereten és az ez ellen történő kihágások az 1647. évi büntetéssel sújtassanak.

A 17. articulus tartalmából, hol arról van szó, hogy az

¹ Thaly K. Bottyán János élete. Pest 1865. 65. l.

² Thaly K. Rákóczy-tár, I. k. lipóczi Keczer András memorialeje 427. s. köv. l.

³ Bocsor István, Magyarország Története. Pápa, 1863. 806. l.

előbbi articulus kedvezményei túl a Dunán is kiterjesztessenek azokra, «kik ez mostani confoederatióban benn vannak»; s abból, hogy ugyanitt a vitás templomok ügye deputatiók által tárgyalatván a fejedelem intézkedése alá bocsáttassék, Török István keze munkájára vonhatunk következtetést.

Ezen vallási viták kiegyenlítését itt a szécsényi országgyűlésen maga Rákóczy is oly nagy és örvendetes dolognak tartotta, hogy megörökítésére emlékpénzt veretett, maradandó békére akarván inteni a viszálykodó elemeket ez által is. Egyik felén három pap közösen rakja a szeretet oltárán a tüzet az ismert «Concurrunt ut alant» jelmondattal, a másik felén pedig ezen felirattal: «Concordia religionum animata libertate MDCCV in conventu Szécseniensi». Sajnos, hogy ez emlékpénznek se lett utóbb több becse az emberek előtt, mint a Rákóczy vörös kongó rézpénzének, a polturának és libertásnak.

Töröknek ez időtől fogva kettős szerep jutott Rákóczy hadjárataiban. Ha dunántúli ezredét személyesen ütközetre vezérelnie nem kellett, akkor az ország felső részeiben volt dolga, hosszú fáradalmas utazásokkal kellett részt vennie a kormánytanács ülésein. Pedig ezen háborús világban, hol egy nap, egy hely sem volt biztos, nejenek és serdülő Bálint fiának sorsa és elhelyezése is sok gondot szerzett lelkének. És Török lelkiismeretesen vitte mind a két tisztét. Majd minden tanácsgyűlésen és országkonventjén ott találjuk. S távollétében győri Fekete István alezredes régi végbeli vitéz vezényelte huszárait.¹

Az 1705. év december havában még Győr és Sopron megyékben harczol Bottyán seregével, hol az egyik révet jól tartá, 1706. elején, január 14-én pedig már Vasmegyében, Szombathelyen találjuk, a hol mint Bercsényi biztosa, Kőszeg városától volt átveendő a hódolati esküt. A kőszegiek, a császáriak bosszújától félve, csak hosszú vonakodás után, miközben Török már a város feldulásával is megijesztette őket, 16-án küldötték el megbizottaikat a város pecsétjével, az evangélikusok részéről Fűgh Györgyöt és Pors Ferdinándot és a katolikusok részéről más három polgárt.² Időközben Győr körülrólása is Törökre volt bizva. Ősszel meg Sümegen tart ő is tedeumot a Győrvárnál 1706. nov. 6. kivivott fényes győzelemért, hol maga Heister is foglyul esett.³

Ez év őszén, midőn gróf Stahremberg Guidó császári vezér a termékeny és sűrű népességű Rábaközt Kapuvárral együtt újra

¹ Thaly K. Dunántúli hadjárat 1070. Budapest, 1880. 13. l.

² Chernel K. i. m. 156. l.

³ Thaly K. Bottyán J. élete 92. és 135. l.

elfoglalta, nagy veszedelem jött ismét Török házára, Egyedre és a szomszédos falvakra. S alig, hogy megrémült családját biztos helyre vihette, Rozsnyóra kellett sietnie, hol december 18-án az országtanács kezdette meg üléseit s nem kisebb dolgokat tárgyalt, mint a XIV. Lajos, francia királlyal való szövetségnek határozottabb körvonalozását s az osztrák háztól való teljes elszakadásnak tervét, úgy hogy e tanácskozás az ónodi országgyűlésnek volt közvetlen előkészítője. Ezrede ezalatt otthon Kisfaludy és Bezeredy ezredével együtt áttörvén a Rábonalon, ismét Szombathely és Kőszeg ellen nyomult.¹

A következő 1707. év eseményeiről, a mely évre a dunántúli hadjáratok súlypontja esik, magának Töröknek leveléből értesülünk, melyet Bercsényi Miklós főgeneralisnak Pápáról márczius 17-én írt. «Rozsnyóról (a fentebbi gyűlésről) — írja magáról — általjövén az Dunán Ngtok parancsolatja szerént az Dunán innénd való (jobbparti) megszorodott és elrémült földet elegendő segítség felől minden nemes Vármegyékben assecurálván, biztattam minden igaz confoederatusokat; az mint hogy ezen birodalmaktúl s igaz hazafiuságotúl viseltetvén: sok szép, dícséretes, ellenségi ellen tett actusokkal dicsekedhetnék ezen föld». Tovább azután földieit, a dunántúliakat, dicséri, nevezetesen a Csobáncz várába szorúlt maroknyi magyarságnak hősi tettét adja tudtára a főgeneralisnak.

De egyúttal a szegénység iránt érzett részvétellel — a népről reá ragadt hamisítatlan rábaközi dialectusban — írja le az itteni földnek nyomorúságát is e háborúk alatt. «De megvallom — írja tovább — diffidentiaja nagy vagyon ennek az földnek: minthogy az sok biztatás után segítségre ezen nagy erő ellen két regementnél több nem *jövő* által, és így eleiben nem állhatván: valamerre az *nímet* ment, olly megsirathatatlan pusztítást, rablást tett, mellhez hasonlót még nem értünk. Ebbéli nagy szomorúságokat nem kevésbbé öregbíti az vörös-pénznek kedvetlen circulatiója s az fejrnek totalis abrogatiója; holott az szegény embernek, ha még volna valamicskéje, az kit az ellenségtül megmenthetett *röjtögetésivel*: erőszakosan elvészik *tüllő*. Az tisztviselő urak, fő- s némely rendek semmieket csak áruban sem bocsátják, nemhogy eladnák. Majd már egy köből gabonát, egy *funt* hust, egy ital bort nem találnyi, hanem mindent kemény executiókkal, extorsiókkal az szegénységtül préselünk ki. Az vitézlő rend sem talál maga ruházatjára, betegségének gyógyéttatására rajta (a rézpénzen) semmit is; tudok már sokakat, hogy fejérruhájáért, lábbeliért fegyverét adta.

¹ Thaly K. Dunántúli hadjárat. 16. l.

Melyért minden excessusokat, istentelen praedálásokat követtek; annyira nagyon az dolog, kegyelmes Uram, hogyha az erdön vagy székérháton az szegény futott ember holmiére talál, és már az ellenség ellen megmaradt volna is, — az katonaság praedálja. Mellyből minémű gonosz következhetik? Ngod bölesen megítélheti; én bizony félek azon, hogy egy non putarem jön vagy léssen *belőlő*. Ezt praevie *kölletett* Ngodnak aláztatossan megírnom, *kírvín*: méltóztassék az Istenért is Ngod tempestive, még *kísőn* nem léssen, olly mediumról gondolkodnyi, hogy az megkeseredett népnek mentül hamarébb kívánt consolatiója lehessen». stb.¹

Török, midőn ezen levelét írta, a főhadiszálláson volt már Bottyán mellett, ezrede pedig ez alatt Kapuvár vidékén csatározott. Ugyanezen levelében írja erre vonatkozólag az utóiratban: «Tegnap (1707. márcz. 6.) kapuvári garnizon közül valókat kinn szorítván az városon, katonáim tizennégyet legvágtnak és kettőt most hoztak közülök ide». De már előbb, mikor Rabutin császári tábornagy dunántúli hadjáratait megkezdte, még Szombathelyen vette Török Bottyántól azon utasítást, hogy huszárival Rábaközben és Tóközben Óvart és Győrt tartsa szemmel, Komárom és Tata felé is vigyázzon és a karvai révvel, a hol a Dunán volt az átkelés, tartsa fenn a közlekedést.²

Török ezrede még mindig ezen a vidéken leskelődött a labanczokra, midőn neki május havában Ónodra kellett mennie az országgyűlésre. A megelőző hónapban, áprilisban volt az evangélikusoknak zsinata Rózsahegyen Rákóczy fegyvereinek oltalma alatt és a szövetségesek több kiváló tagjának részvéte mellett, de a dunántúliak itt nem képviseltették magokat.

Csak május hó vége felé nyílt meg a nagyfontosságú, izgatott hangulatú országgyűlés, a melyre Rákóczy «ebben a magyar világban nem sokszor látott pompával» vonult be, hol Rakovszky és Okolicsányi Turóczmegye ingadozásáért fejökkel lakoltak. Itt a kormánytanács véleménye alapján az ausztriai háztól való elszakadást heves kifakadások között («Eb ura fakó!») egyhangúlag kimondták. A vallásfelekezetekre nézve is kimondatott az egyenjogúság s a jezsuiták, kiknek dolgait a buzgó-katholikus Rákóczy is kíméletlenül megróttá, száműzettek.³

Töröknek az ónodi gyűlésen való szerepléséről, a tanácskozásban elfoglalt álláspontjáról részletes, közelebbi adatokkal

¹ E levél eredetije Thaly K. birtokában és közölve II. Rákóczy F. levéltára IX. kötetében. 352. l.

² Thaly K. Dunántúli hadjárat. 38. l.

³ Bauhofer i. m. 328. l.

nem bírunk. Csak kisebb jelentőségű adataink vannak. Az ünnepségeknél, mint például az erdélyi követek fogadásakor, mint senator ott ült rendesen Rákóczy balján a hetedik helyen Gerhard György és Lapsánszky János között.¹ S mint a dunántúli evangélikusok világi főembere, (egyházi akkor úgy sem volt) bizonyára részt vett a religióbeli statusok azon tanácskozásai-ban, melyeket «pro complanandis emersis intra se differentiis» június 22-én d. u. 4 órától késő estig, 25-én ismét s végre 27-én a Gyürky Pál generális szállásán tartottak s ez utóbbin némely templomok difficultásain szerencsésen által is estek. Ezen vallásügyi tanácskozások egyik napján jún. 25-én a zöld asztal mellől a fehér mellé is meghivta Törököt a fejedelem, Esterházy Dániel generális, Petes András püspök, Kiszfaludy György és Bezeredy Imre brigadériusok társaságában levén nála ebéden. Csak július 4-én bocsátotta el senatorait a fejedelem. Az országgyűlés már jún. 22-én szétoszlott.²

Az ónodi gyűlés ideje alatt Török ezredét Bottyán tábornok Lébenybe a Nyulas szélire vitte jún. 15-én s midőn a rácz lovasok mintegy negyvenen Győrből Óvárra igyekeztek visszajutni, Töröknek serényen vigyázó kuruczai meglepték s részint levágták, részint fogságba hurczolták őket.³

Augusztus havában, mikor Török már maga vehette át ezrede vezényletét, nehezen tudta összetartani katonáit, mert ezek az aratásra rendszerint haza szökdöstek. Nagy baja volt ez a magyarságnak a császári jobban fegyelmezett katonasággal szemben. Azután az értelmesebb nemesi osztály a lóra termett magyar embernek urí szokása szerint csak a huszárságnál akart szolgálni, a talpasokat, hajdúkat lenézte s így az annyira fontos gyalogság jobbára csak az értetlenebb pórnépből került ki és kevés volt. Töröknek huszársjai voltak, de most ezeket is erővel kellett visszaparancsolni. Azért írja Bottyán aug. 10-én a Görzsönnél levő táborból az ő ezredéről is: «Török István uramé is csak vagyon, az mint vagyon, ahhoz semmit sem bízom».⁴

Bottyánnak ezen bíráló megjegyzése az ezred népességét, nem pedig vitézségét illette, mert ez utóbbinak több jelét adta már eddig és később is. Török Istvánt küldte Bottyán még e hó végén Győr mellé Révfaluhoz, hogy ott a kis Dunán hidat kezdvén veretni, oly látszatot adjon a dolognak, mintha a Sziget-

¹ Thaly K. Rákóczy-tár I. 16. l.

² U. o. 19. és 23. l.

³ Bottyán levelei 390. l. Dunántúli hadjárat 105. l.

⁴ Bottyán levelei 400. l.

közbe akarna nyomulni, hogy ezáltal Pálffy és Ebergényi eszászári tábornokokat félrevezesse. Török azután a kilencz kurucz zászlóaljjal Rábaközbe ment vissza. Októberben szokott hadi állását foglalja el, Győrt és Óvárt őrizteti kuruczaival. Novemberben ismét a Rábaközben találjuk Bottyán mellett.¹

Decemberben Kassára gyülekeztek a rendek és szenatorok, ez utóbbiak közt Török is. A decz. 12-én Rákóczy személyes elnöklete alatt főképen adóügyben tartott sessióban szokott helyén Rákóczy balján foglalt helyet, és 17-én ismét a fejedelem asztalánál találjuk gróf Károlyi Sándor, Sós István és több főrendek társaságában. 24-én széteszlott az országgyűlés és a szenatorok is haza mentek az ünnepekre.²

Decz. 27-én, mikor Bottyán kezéből gróf Esterházy Antal, a nádor unokaöccse, vette át a dunántúli kurucz hadtest fővezényletét, Török István ezrede Balogh Ádáméval együtt Sopron és Györmegyékben a rábaközi és tóközi districtusokban volt elhelyezve teli szállásra oly dispositióval, hogy a Rábán át Jánosháza felé Sümegre, innét pedig az új főhadiszállásra, Keszthelyre menjenek.³ Bizony ekkor is igen fogyatékos számmal volt Török ezrede. Az 1707. évi november havi hivatalos tabella szerint tiszteket és legénységet, a rendes és önkénytes katonákat összeszámálva is csak 548 főre ment. Ennél csak Pető, Goda és Benkő ezredében volt kevesebb harcos. Az összes dunántúli ezredek létszáma ekkor 9039 volt.⁴

Feltűnő itt az, hogy e tabellában Török ezredénél a capellanus rubrikája üresen áll, holott saját nyilatkozatából tudjuk, hogy mindig vitt magával evang. tábori papot vagy káplánt.

V. Török családja a háború alatt. Telekesi Török Bálint halála 1708.
A háború utolsó évei és a szatmári béke 1711.

Mig Török hazája szabadságáért küzdött, fáradott, azalatt egyfelől örömök, kitüntetések érték, de másfelől kegyetlen sorscsapások is sujtották, melyek nyomán bánat és csüggettség sorvasztották életerejét.

Fejedelme, II. Rákóczy Ferencz előtt kegyben állott, ki őt katonai és kormánytanácsi érdemeiért birtokadományozással tüntette ki. Mintegy kárpótlásért a Rábaközben szenvedett veszteségeért Töröknek adta a fejedelem a cseszneki egész domi-

¹ Thaly K. Dunántúli hadjárat. 147., 150., 162. és 195. l.

² Thaly K. Rákóczy-tár I. köt. 74. és 76. l.

³ Thaly K. Bottyán levelezései 465. l.

⁴ Ugyanott 452. l.

niumot még a dunántúli hadjáratoknak ezen 1707. esztendejében. Ezen adományozás oly nagy becsű volt, hogy látszólag maga Bottyán tábornok, a dunántúli fővezér is megsokalta és attól félt, hogy Töröknek ezen kitüntetése miatt a többi vitézli rend kedvét fogja veszíteni. Saját indíttatásából tehát, a fejedelem utólagos jóváhagyását remélve, a cseszneki urodalom egy részét a hadi commissariatús részére lefoglalta. Mert a dominium oly gazdag, írja Bottyán a fejedelemnek, hogy «salvo honore csak a sertésekből való proventusa is többre extendáltatik két ezer forintnál». E mellett, írja tovább «sok érdemes hazafiak, a kik éjjel-nappal az haza szabadságát kívánják munkálodni s készek vérükkel is pecsételni, a sok időtül fogva való fizetatlenség miatt annyira megkedvetlenedtek, hogy naponként csak üresedni látjuk a zászlókat. Ehhez képest, hogy a vitézli rend kedve reparáltassék» tette Bottyán a hadipénztár számára a fenti levonást.¹

A folytonos csatározás, a messze vidéken tartott gyűlésekre való járás-kelés huzamosabb időn át és többször tartotta távol Törököt birtokaitól és családjától. Tehát neje, fia és becesebb ingóságainak biztonságba helyezéséről is gondoskodnia kellett. Rábaközbe többször beütött a német. Ilyenkor menekülni kellett az egyedi kastélyból, mert az ellenség, ha hetete volna, fogságba hurczolta volna a rebellis magyarnak feleségét, fiát is, a mint megtette ezt Bezerédynével és másokkal. És a dunántúli hadjáratokat oly mesteri ügyességgel vezető Bottyánnak talentumára vall azon intézkedése, hogy a dunántúli főtiszteknek még az év elején megengedte, hadd költöztessék át családjaikat értékesebb ingóságaikkal a Dunán az ország felső részébe s a családfők majd annál nyugodtabban fognak harczolni. Ezen átköltözködő családok jegyzékében mindjárt első helyen van Török senator és colonellus uramé, a gencsi Kisfaludyak, szentgyörgyi Horváth, Bezerédy, Balogh, Armpruszter stb. familiák élén. Ezen családok subsistentiájára az ónodi gyűlés az ekkor Rákóczy által bírt lévai, szitnyai és csábrági uradalmakat rendelé Barsban és Hontban. Összesen 1630 bujdosó volt ekkor e helyeken 633 lóval és 713 szarvasmarhával.²

Ide költözött tehát a karvai révén át Törökné Komáromy Kata asszony is. A Bálint gyerekek ugyanekkor Rozsnyó kinálkozott igen alkalmas iskolahelyül Gömörben. Gyórt, Sopront labancz várórség bírta, a kurucz ezredes fiú itt most nem tanulhatott. Amoda pedig nem is egész idegenbe ment a fiú. Ifjabb

¹ Thaly: Bottyán levelezései 445 l.

² Dunántúli hadjárat és Bottyán levelezései 373. l.

Ács Mihály, Törökék régi pártfogoltja, volt Rozsnyón a magyar pap; talán épen Török hozta ide is. Szives baráti szállást kaphatott tehát a fiú akár csak a paplakon is. Az iskola meg Missovitz Mihály, a jeles író és tanár igazgatósága alatt (1705—1710) virágzott. Egy ezen korbéli tanodai színjáték szereplőinek jegyzékéből látjuk, mily nagy számmal látogatták ez iskolát nemesek és főnemesek fiai is.¹

Telekesi Török Bálint 1708-ban, 17 éves korában historiát, geographiát és oratoriát kegyesen és szorgalmasan tanuló deákja vala ezen dicséretes emlékezetű rozsnyói iskolának. Haynóczy Dániel, soproni híres rector, tanuló társa volt az ifjúnak és igen szép dicsérettel emlékezik meg róla. «Valahányszor eszembe jut amaz idő s egymással való barátságunkról megemlékezem, mindannyiszor bámulnom kell ama fenséges adományokat, melyeket ő természeténél fogva Istentől bírt, s ezek között főként nyájasságát és tanulékony, képzett elméjét; és meg kell siratnom korai szomorú halálát, mely őt elragadta, előbb befejezvéni így életének, mint tanulmányainak folyamát.²

Igen, mert a reményteljes ifjú, a telekesi Török családnak a szülék által úgy vélt és a protestáns ágnek valósággal is utolsó hajtása, váratlan, csendes halállal, messze az édes szülőföldtől, távol az édes anya ölelő karjaitól, forrongó háborús napokban pihenni tért örökre. Ki írja le a szülői párnak méltó keservét! Ők maguk is bujdosók, életük, vagyonuk minden perczen koczkan és a gondviselés az óhajtott béke helyett még ezt az észbontó csapást méri szülői szivökre. Nem volt Törökéknek ily adáz harcuk a Rákóczy háborúiban még soha, mert e napon az éggel és a magok szegény szívével viaskodtak. Rendeztek is olyan halotti pompát, hogy nem egy hamar lett párja sem innen, sem túl a Dunán. Hadd tudja meg gyászokat s hadd sirjon velök az egész magyarság. Hisz a közös ellenség elől hozta ide fiát ő is ez idegenbe — meghalni.

Csendes, rövid betegség hervasztotta el a nemes virágot. Mint Ács mondja: «Nem a betegségnek az ő keménysége vagy a nyavalyáknak fájdalmi vették el és olták ki őt, hanem az Úr Isten csendesen, gyengén, szépen és könnyen, mintegy álom által vette el». Ács azért felismeré a baj komolyságát, írt szüleinek s azonközben az úri szent vacsorával is vigasztalá a beteget. Talán az apa még jókor is jött, de már az anyjáról azt mondja a bucsúztató:

Édes, drága anyám, te szemed nem látta,
Testemet mikoron halál lekaszáltá.

¹ Klein S. Nachrichten II. 130—134. l.

² Oratio funebris 31. l.

Eljöttek az apával katona bajtársai is a végtisztességre. Ifjabb Ács a magyar halotti beszédben a 139. zsolttár 7—10. versével vigasztalá a gyászolókat, melynek főgondolata: ha koporsóba is veté ágyát ily korán az ifjú, ott is vele van az Úr. Ő is szorgalmas, kegyes, jóindulatú és minden jóra igyekvő tanítványnak jellemzi Török Bálintot. Majd előállanak tanuló társai s ezek nevében Sréter János, nemes ifjú «Lessus Panegyricus» című latin beszéddel bucsúzik tőle. «Valentinus — úgy mond — non multo ante dierum valens, jam invalidus, superata adversa valetudine valet». A kriptának lezárása előtt «Halálnak Követsége» czímen magyar bucsuztató verseket is mondtak. Az ifjú esetét ebben így alkalmazzák a tanuló társukra:

Tekintetes Török Telekesi Bálint,
E világ hívsága kit immár nem ámit,
Ki tanult serényen, ahhoz élt angyalkint,
Bucsuzván minket is halandóságra int.

Epitaphiumnak pedig e sorok vannak szánva benne :

Itt nyugszik egy nemes, fiatal virágszál,
Telekesi Török Bálint, kit a halál
Tizenhetedikben életének nyíllal
Még sértett, de lelke mennyekbe triumphál.

Szülői után külön bucsúzik még tanítójától, gyóntató atyjától, szállásadójától és a Dunán túl lakozó vitézlő véréjétől.¹ Missovitz Mihály igazgató külön emléket emelt szeretett tanítványának «Flores verni in calidas doloris destillati lacrymos, dum narcissus Telekesianus, prae nobilis ac generosus juvenis, Valentinus Török de Telekes, inseritur coelo». Lőcsén, 1708. kiadott művében.²

Mind eme nyomtatásban is megjelent vigasztaló beszédek arra voltak szánva, hogy a földig sújtott szülők fájdalmát enyhítsék. Fiának halála és a mindig kevesebb szerencsével folyton folyó háború indíthatta arra Törököt különösebben is, hogy az oly szerencsétlenül elveszett «Boldog Halál Szekere» első kiadását még ez évben egy újabb második kiadással pótolja. A nyomdai munkára, mely most Lőcsén készült, az ifjabb Ács szívesen ügyelt fel most is.³

¹ Mind ezek hely nélkül 1708. jelentek meg: «E siralom földén mennyei haza felé» stb. hosszú cím alatt. Nemz. Múz. Szabó K. Régi magyar könyvtár.

² Fabó: Adalékok Czwittingerhez. Új magyar Athenás 571. l.

³ Ezen ifjabb Ács Mihályt az életrajzírok (pl. Klein) sokféleképen zavarják össze atyjával. Ő előbb Wittenbergben, Tübingenben és utóbb 1702. Strassburgban tanult. Haza jöven Győrött lett iskolaigazgató. Innen 1707. ment Rozsnyóra magyar lelkésznek. De 1709-ben már ismét Bártfán

De bármennyire vérzett is Török szive, hazája iránt még kötelességei voltak. Ezek teljesítésében is vigaszt, enyhülést lehetett. Május 21. óta sessiojuk volt a statusoknak Egerben. A vármegyék deputatusai már haza is mentek jún. 9. Török óbester és senator uram azonban még nem érkezett meg. Csak másnap 10-én ért ide az utólag tartott szenátori gyűlésekre. Talán épen családi gyásza késlelteté. Négy-öt napot töltött most itt, mert 14-én már a fejedelem is távozott. És még e hónap 25-én Drégely-Palánkon újra a fejedelem elé járul Török más dunántúliakkal. Hihetőleg ekkoriban ügyekben fáradtak, mert Karcsey János és Losonczy uramiék, a Dunántúl levő evang. status követei még júl. 12-én is Érsek-Újvárott járnak kihallgatáson a fejedelem előtt.¹

Rákóczy láborúiban a trencsényi csatavesztés 1708. aug. 4. csak sietteté az amúgy is már a hanyatlás lejtőjére jutott ügyet végefelé. Kevesebb bizalommal és még kevesebb szerencsével folyt tovább a harc. Török még azután is, hogy Bottyán kezéből gr. Esterházy Antal vette át a dunántúli kuruczok vezérletét, híven küzd ezredével a fejedelem mellett. Ocskay László ekkor már elkövette a csufos árulást. Bezeredy Imre hasonlólt akart tenni egész dandárával, de Kőszegen elfogatván, utóbb lefejeztetett.

1709-ben Somogyi Ádám Török ezredével Gyórt záróla körül, de Heister jún. 20—23. közt átnyomta őket a Rábán. Rábaközben és Töközben portyáznak még ezután Török csapatai. Majd augusztus havában Török és Kiss Gergely ezredei Borbély Gáspár vezetése alatt egy ügyes csellegéssel nagy csapást ejtettek a soproniakon.² Ugyanezen hónapban keltek Töröknek a Rákóczy-felkelés idejéből reánk maradt utolsó levelei is. Az ellenség már Simontornya felé tart. Ennek eleste is bizonyos. Veszprém erősítésére kell tehát most minden gondot fordítani. E várnak proviantirozása Törökre van bízva. Szegvár mellől aug. 16-án írja, hogy circiter 80 vágómarhája van csak és buzát, lisztet sem talál. Betegségről panaszkodik. A megszólástól félve titkolta nyavalyáját, a meddig lehetett, de már látja,

találjuk mint rektort. 1710. áprilisban magyar pap Kassán. Rákóczy seregeiben is volt tábori pap. Meghalt még 1710. Eperjesen epimirigyben. Nevezetesebb művei az említettekén kívül: *Dissertatio de catechumenis Argentorati* 1700. *Magyar theologia* Bártfa 1709. Gerhard János elméldései Bártfa 1710. A kegyesség mindennapi gyakorlása Bártfa 1710. *Lásd Klein S. II. 5. l. Új magyar Athenas* 530. l. és Grabovszky *Presbyterologia* I. 7. l.

¹ Rákóczy-tár I. 135. 139. és 143. lapokon.

² Bottyán élete 453. l.

igaz a közmondás: szegénységet, betegséget lehetetlen eltitkolni. Esterházy Antalt kéri, küldjön helyettesítésére egy alkalmas tisztet. Ha jobban lesz, végezetig fog harcolni. Aug. 20-án Csikvárról írja, hogy a német ezt is elpusztította. Csak a malom maradt meg, de részeg katonák ezt is felgyújtották. A csikvári sáncznak lebontását ajánlja Esterházynak. Két nappal előbb Simontornyan volt és Eszék felől nem hallott rossz hírt. 26-án Gulácsról írja ismét: lehetetlen, hogy Veszprémbe menjen, alig kelhet fel agyából. Majd csak őrnagyát, Mesterházyt fogja küldeni maga helyett. Serege igen megfogyott. Ügylátszik Veszprémnek közel várható ostroma alatt nem akart beteg állapotában a várba szorulni. De aug. 30-án mégis megfordult itt a legszükségesebb intézkedések megtétele és a magyar őrsereg megtekintése végett. Egyszersmind egy hónapi «ilis»-t vitt a várba. Azután 110 labancz foglyot Tapolcza felé magával vive, kiment Veszprémből s útközben 31-én Nagy-Vásnyból írja Esterházynak, hogy az ellenség igen közel, már Enying táján van. Most is beteg. E veszedelmes napokból való ismert levelét szept. 3-án írja Bercsényinek. Tartózkodási helyét ki sem írja, hogy meg ne tudják hollétét, ha esetleg elfogják a levelet. Nagy nyomorúságokról tudósít. Im már majd mindnyájan mazurrá (koldussá, török szó) lesznek, háznépeik az erdőkben bujkálnak. Minden órán közel járnak a vérontáshoz. Hivek maradnak, nem desperálnak, de bizony nagy veszedelemben forognak. Segélyt és consolatiót kér Bercsényitől.¹

Telekesi Török ezután már nem játszik nagyobb szerepet a felkelők soraiban. Többen a dunántúli vezetők közül (pl. Kisfaludy) Rákóczy ügyét veszve látva, elfáradva, elcsüggedve elfogadták a király kegyelmét, behódoltak és haza mentek családi birtokaikra. Eddig még nincs olyan adatunk, mely Törökről is hasonlót mondana.

Rákóczy a külföldi fejedelmek által cserben hagyatva végre Lengyelhonba menekül. Károlyi Sándor pedig a Nagy-Károlyban összehívott rendekkel elfogadta Pálffy-nak, a király megbízottjának feltételeit. 1711-ben április 30-án a szatmári táborban tették le hűségi esküjüket a csapatok. Zászlóikat földre

¹ Telekesi Török István eredeti, még kiadatlan levelei Thaly Kálmán urnak, a Rákóczy-kor — Kossuth által méltán úgynevezett — Tacitusának kézirat-gyűjteményéből, ki ezeket velem páratlan kegyességgel megismertette. Hálás köszönetemet itt is kifejezem. — Török betegnek mondja magát e levelekben, de mégis oly gyakorlott, szép és értelmes vonásokkal ír, hogy régi kéziratokban csak ritkán találunk ilyen. Név-aláírásában a két kezdő T betűt száraik felett egyetlen hatalmas vonással köti össze.

súlyeszték, fegyvereiket lerakták. Más napon ünnepélyes tedeummal hirdettetett ki a békeokmány, melynek második pontja szerint Rákóczy volt hiveinek mind életükre mind javaikra nézve teljes amnestia adatik. Javaikat még azon esetben is visszanyerik, ha azok adomány vagy vétel útján más kezén volnának is. A kilencedik pont szerint pedig ő felsége nem fogja tűrni, hogy az adott kegyelem ellenére akárki is újabb üldözéseknek és bántalmaknak tétessék ki. Így biztosított a békekötés a Török párnak is békés lakást az ősi birtokon. Csalódott szívvel, kettős súlyos gyászszal tértek vissza feldúlt berkeikbe.

Payr Sándor.

WICHERN J. H., A NÉMETORSZÁGI BELMISSIO ATYJA.

(Első közlemény.)

«Nincs férfi vagy nő, bármilyen szegények legyenek is körülményei, vagy bármilyen alacsony legyen is a sorsa, kinek ne lenne valamilyen befolyása. Valójában az ember élete épen úgy halhatatlan, mint a lelke, s befolyása által, ha már meghalt is, beszél és munkálkodik. Az emberek haláluk után is élnek. Emlékezetünket túlélve, s minden, érczből vagy márványból alkotott emlékszobornál tartósabban, olyan a mi példaadásunk, mint a vízbe hullott kő nyomán támadt gyűrű, mely mind szélesebbre és szélesebbre növe, nagyobb és nagyobb területet foglal el, míg aztán a távoli parton egy szelíd veresű hullámban feloszlik. Távol partot ér el az a hullám, és a ti példátok időt. Vigyázzatok azért, hogy miképen éltek!»

A skót Guthrie Tamás hittudortól, századunk ezen elsőrangú filantrop lelkészétől vettem át a fentebbi szavakat, s azt hiszem, hogy helyesen alkalmazhatom *Wichern* János Henrikre, a kit honfitársai a «belmissio atyjá»-nak neveznek, kiről kortársai azt írják, hogy «elsőrangú vallásos jellem és gyakorlati irányú társadalmi reformátor»; «a modern Németországnak legnagyobb keresztyén filantropja»; «egy férfi, kinek fölléptével a keresztyén jótékonyosság történetében új korszak kezdődik»; a ki legújabb korunk gondolatvilágába bevezette a belmissio eszméjét, tisztán megismertette a keresztyén világgal annak lényegét, szabatosan meghatározta a fogalmát, kijelölte körét, s hatalmas egyénisége alkotó erejével virágzó intézményekbe öntötte a belmissio eszméjét.

Wichern János Henrik* 1808. április 21-én Hamburgban született, igénytelen családból, mint szülőinek legelső gyermeke.

* A rendelkezésemre álló életrajzok közül *W.* élete most ismeretendő első korszaka megírásánál, mint legtömörebbet, a Herzog Real-Encyclopaediája XVII. kötetében levő *Wichern J. H.* cikket használtam fel. A továbbiaknál már kevésbé ismeretes forrásból is dolgozom. *Cs. L.*

Atyja, ki önszorgalommal hét modern nyelvet sajátított el, először irnok, majd segédjegyző és nyilvános tolmács volt. A fiú gyermekkorában élénken érezte azt a nyomást, melyet szülővárosára az idegen francia uralom gyakorolt. Hamburgot 1806-ban elfoglalták a francziák s kevés megszakítással egészen 1814-ig az ő uralmok alatt állott e nagy kereskedő város. Középiskolai tanulmányait a Johanneumban, Hamburg ezen ősrégi, 1528-ban alapított iskolájában kezdte meg, melynek erősen rationalisticus irányzatával szemben jótékony ellenhatást gyakorolt ő reá a szülei ház istenfelő, keresztyén szelleme s néhány hívő lelkipásztorral való folytonos élő összeköttetése. Atyjának halála igen nagy veszteség volt úgy ő reá, mint egész családjokra nézve. Hogy magát fenntarthassa s tanulmányait folytathassa, magánórákat kelle adnia, úgy hogy igen gyakran még az éjfélutáni két óra is íróasztalánál találta s oly erőfeszítésre kényszerítette, a mely ugyan erélyét nagyban növelte, de egyszersmind heves fejfájásokat is idézett elő nála, melyektől soha életében teljesen megszabadulni nem tudott.

Egy magániskolában tanítói állást foglalván el, a nyomasztó anyagi gondoktól megszabadult, s az iskolai tanítás nagy mértékben erősítette és edzette az ő tanítói képességeit. De lelke magasabbra tört, lelkészi pálya után sóvárgott, s azért nem sokára otthagya a Johanneumot. Egy ideig Pöseldorfban magántanítószkodott, később pedig visszatért Hamburgba, s itt, mint anyjának hű támasza, hasonérmű és gondolkozású barátai körében, a Johanneum és az egyetem között közbül álló, ú. n. akadémiái gymnasiumot látogatva, tökéletesítette ismereteit, s néhány ösztöndíjat nyerve s barátai által támogatva, az 1828. év őszén a göttingai egyetem theologiai facultására iratkozott be hallgatónak.

Ha Wichernt már eddigi életviszonyai is korán megérlelték arra, hogy az élet nagy kérdéseiről a legkomolyabban gondolkozzék s azokat magában önállólag feldolgozza: egyetemi tanulmányai idejét még inkább arra fordította, hogy mélységes tudvágyát kielégítse, s különösen hogy a különböző theologiai problémák megfejtésével foglalkozzék. Tanulmányaiiban főczélul azt tűzte ki maga elé, hogy még a szorosan tudományos kérdéseknek is a gyakorlati életre való jelentőségét feltalálja. Levellei és naplói mutatják, mily komoly önfegyelmzési munkát folytatott, s mily belső küzdelmet állott ki ez időben. Ilyen lélekirányzat mellett az egyetemi tanulók könnyüvérű szórakozásaihoz neki sem kedve, sem ideje nem volt; de annál szívesebben kereste a meghitt baráti érintkezéseket, a kisebb kirándulásokat és utazásokat. Három jól felhasznált felévet töltött Wichern Göttingá-

ban, minek drága eredménye az a felől nyert bizonyosság volt, hogy a hit és a valódi tudomány között megvan az az összhang, a melynél fogva a tudás igaz vívmányaival nem szükséges az embernek szakítania, ha a keresztyén hit magasabb erőit és igazságait meg akarja tartani.

Göttingából, felsőbb tanulmányai folytatása és bevégzése céljából, a berlini egyetemre ment át Wichern. Itt különös előszeretettel hallgatta *Neandert*, kinek szívjósága, történelmi nagy tudása s azon becsülés, melylyel a keresztyén egyéniség iránt viseltetett, különösen rokonszenvessé tévék őt Wichernünk előtt, annyival is inkább, mert közelebbi személyes ismeretségbe jöven vele, házánál alkalma volt azon kor két kiváló német filantropjával, *Kottwitz báróval* és *dr. Julius*-szal is megismerkedni, a minek az ő jövőendő munkásságára jótékony hatása volt. *Schleiermacher* felolvasásait is szorgalmasan látogatta, s egész életén át hálás kegyelettel viseltetett ezen ifjúkori tanítója iránt, ha szinte vele közelebbi személyes viszonyban nem állott is. *Hegelben* becsülte a szellemi erőt, s nagyra nézte azt szellemi gymnastikát, melyre előadásai a hallgatókat kényszerítették; de hiában kereste ezekben a meleg, az életadó lehetet. Különösen előmozdította Wichern lelki életét templomi kathedrai szerepelgetése, melyet gyakran kikért egyes lelkészekről magának. Megtette ezt már Hamburgban is, mint az akadémiai gymnasium növendéke, első egyházi beszédét a hűtelen sáfárról szóló példázat fölött tartván. Többször prédikált Göttingában is, de személyes ismeretségeinél fogva Berlinben nyílt előtte legtöbb alkalom Isten igéjének hirdetésére.

Ezen munkájáról így ír anyjának: «Most tapasztalom csak, hogy mily előnyös rám nézve a prédikálás, úgy ismeretemre, mint életfolytatásomra nézve. Az evangéliom értelme és komolysága közelebb lép hozzám és mélyebben markol szívembe, ha magam hirdetem azt a gyülekezet előtt. És remélem, hogy Istennek segedelmével elő fogok haladni úgy az ismeretben, mint a szabad vallástételben, s azt hiszem, hogy ha valamikor szülővárosomban fogom hirdethetni Krisztus igéjét, többé nem mint újoncz, hanem teljesen fölszerelten fogom ezt tenni».

Elvégezvén egyetemi tanulmányait, visszatért Wichern Hamburgba s letette lelkési vizsgálatját. Írásbeli munkája tárgyául ezt kapta: «*De coena Domini*»; egyházi beszéde szövegéül pedig Gal. 2, 20-at. Érdekes ezen beszédének a dispositiója: «*Kifejtem azon igazságot, hogy a hitnek élete van. 1. Miféle hit az, a melynek élete van? 2. Miféle élet az, a mely a hité?*»

Vizsgálatját «jó» eredménnyel állotta ki, s ezután alá kellett írnia a lutheránus hitvallást. Hogy ezt milyen értelemben tette,

arról előzőleg így nyilatkozott: «Ha aláírásomnak azt kell igazolnia, hogy én hitemben minden lényeges kérdést illetőleg egészen és teljesen a szentírás, az egyetemes zsinatok és a reformátorok hitvallásainak alapján állok, és hogy azok szellemében akarok prédikálni és tanítani, és a mit prédikálok és tanítok, azt Isten segítségével életmódommal is meg akarom erősíteni, — ha ez az értelme az aláírásomnak: akkor azt jó lelkiismerettel megtehetem. De ha az volna az értelme, hogy azáltal nekem a hitvallási iratok minden betűjéhez kötve kell lennem: akkor én sohasem volnék képes és nem is fognám azt az aláírást teljesíteni». Oly nyilatkozat, melyet ma is magáévá tehet minden egyházat szerető s hivatását becsülő lelkész.

Ezzel megkezdődik Wichern életében a második korszak, a melyben az őt jellemző eszmék napvilágra kezdenek lépni, s első alakjokban valósággá válnak. Erre nézve már azt is áldásos isteni intézkedésnek lehet tekinteni, hogy Wichern Hamburgban született s életmunkájának talajául ezt a gazdag, régi, szabad várost választhatta, melynek viszonyai különösen alkalmasok voltak minden belmissiói munkára. Azon körülmény meg, hogy Wichern igénytelen, az élet szükségével személyes tapasztalattól ismerős családból származott, szintén jó előiskola volt reá nézve, hogy mindennemű szegénység és nyomor ellen küzdeni tudjon. Ifjúkori fejlődésének ideje összeesett a fölébredt hitélet diadalmas előnyomulásával, s az ő akarása és munkálkodása egy előretörő hullámnak, nem pedig egy visszafelé húzódnó, mindent fövenynyel borító áramlatnak esett útjába. De azért a munka, az egyház fejlesztésének ellenálló hatalmak közönye és ellenállása miatt nem ment könnyen, sőt inkább eleinte nagyon lassan, fokról-fokra haladt.

Már azon időben, mikor Wichern Pöseldorfban egy magán-intézetnél tanítóskodott, fölmerült az intézet tulajdonosával, *Plunsszal* való beszélgetésök közben a gondolat, hogy ezen intézettel kapcsolatban szegény gyermekek számára nevelő-intézetet kellene felállítaniok. Ugyanazon időben hír kezdett már szárnyalni Németországon *Gróf von der Recke Volmarstein Béla* belmissiói munkáiról, s hősünknek, mint már az akadémiai gymnasium növendékének alkalma volt megismerkedni *Sievekíng Amáliával* is, kinek áldásos működésének szemlélete az ő életmunkája fejlődésére igen mély behatással volt.

Álljunk meg egy percze ezen nő alakjánál.

Sievekíng Amália előkelő kereskedő- és senátor-családból született Hamburgban 1794. július 25-én, s mint «A szegény és betegápolásra alakult női egyesület» alapítója és vezetője, az újkori evangélikus női diakonia úttörőjéül tekinthető. Szülei korán

elhalván, egy idősebb nőrokonával élt együtt, s valamely ellenállhatatlan benső ösztöntől vonzatva, hogy másoknak szolgálatára lehessen, tizenhét éves kora után minden szabad óráját fiatal leányok díjtalan oktatására szentelte. Idvezítőjébe vetett élő hittel elteltén s nem csekély szellemi képességgel megáldva, nagy sikerrel munkálkodott, úgy hogy a jobb osztályokhoz tartozó szülők is siettek gyermekeiket a kegyes hölgy iskolájába feladni. Hogy annál nagyobb körre terjedjen ki működésének hatása, korán elkezdett írogatni s egyéb művei között kiadta az ő iskolájában már végzett leányok számára hetenkint egyszeri bibliai óráira készített szentírási elmélkedéseit három kötetben. Az 1831. évi kolerajárvány alatt több hetet a kolerakórházban töltött a betegek személyes ápolásával, hova az igazgatóság által jelzett évi október 13-án hívatott meg a női betegek gondozására. És bárha őt kezdetben a kórház orvosai is egyszerűen vallásos rajongónak tekintették, értelmes és nemes magaviselete, valamint elvállalt munkájának odaadó végezése által csakhamar olyannyira megnyerte azok teljes bizalmát, hogy rövid idő alatt az összes férfi és női ápoló személyzet főfelügyelőnéjévé neveztetett ki. Feladatát bevégezvén, az összes kórházi személyzet s a kezelése alatt felgyógyult nagyszámú betegek tiszteletétől és szeretetétől környezve, friss egészségben december 7-én elhagyta a kórházat, s íme most mindenki magasztalta benne, a mit kevéssel azelőtt kigúnyolt. A kórházban szerzett sok tapasztalata mellett azon meggyőződésre jutott, hogy bár még nem érett meg az idő egy evangélikus irgalmas női testvérület felállítására; de annak már eljött az ideje, hogy Hamburgban «*a szegények és betegek ápolására női egyesületet*» alapítsanak. A nagy hite által nagy erejű keresztyén nő 1832-ben tényleg meg is alapította a «Szegény- és betegápoló egyesület»-et, mely Hamburgban ma is fennáll és áldásosan működik, sőt más városokban is nagyszámú hasonló egyesületek alapítására hívta fel a humán gondolkozású keresztyén körök figyelmét. Ettől az időtől fogva az egyesület lett Sieveking Amália tevékenységének központja, s az az ő lelkes és hithuzgó vezetése alatt olyan hírnévre tett szert, mely először is Hamburgot tette e téren is nagygyá, azután meg alapítójának nevét állította egy sorba a belmissio nagy hőseivel: a német *Fliedner*-rel, az angol *Fry Erzsébet*tal, a skót *Guthrie*-vel.

Sieveking Amália hősies működése Wichernre is nagy hatással volt. Már hamburgi tanuló korában a belmissio barátainak körében felolvasást tartott azon tapasztalatok alapján, melyeket Hamburgban maga tett az ifjúság erkölcsi elvadulásáról, s egyik ez időből való életprogrammja, melyben a «*tan és cselekedet, cselekedet és tan*» két központi eszméje uralkodik, csiraszerűen

már magában foglalja azt a hatalmas belmissiói programot, melyet évekkel később a wittenbergi egyházi gyűlésen kifejtett s áldásos életében tényleg megvalósított. A magát magánórák adásával fentartó lelkészjelölt Isten országa terjesztésében két belmissiói munkamezőn is gyakorolhatta erejét: *a vasárnapi iskolában és a látogatási egyesületben.*

Hamburgnak Szent-György nevű elővárosában 1825-ben állítottatott föl az első vasárnapi iskola, mely egyáltalában első volt egész Németországon; felállítottatott pedig meglehetősen angol mintára annyiban, hogy a köznapi iskola helyét is pótolnia kellvén, nemcsak vallást tanítottak benne, hanem olvasást és írást is. Minden egyes ilyen iskolának élén egy főtanító állott, kinek vezetése alatt és felelőssége mellett működtek az önkéntes tanerők. Wichernt egy, János 10, 1—11. felett ezen főtételről: *«Kik azok, a kik az Úr igaz gyülekezetéhez tartoznak?»* mondott egyházi beszéde alapján, megragadgatva annak lelkes, hitből fakadó, hitre gyújtó szelleme által, a Szent-György előváros vasárnapi iskolájának önkéntes tanítói főtanítóvá választották meg, s ő azonnal nyomatékosan hozzáfogott a vasárnapi iskola egész rendszerének megszilárdítási munkájához, úgy hogy tanítók és tanulók egyszerre érezték az ő erőteljes kezének hatását. *Sieveking Amália* is beállott az önkéntes tanítónők közé, s az úgy csakhamar felvirult, úgy hogy új és tágasabb helyiségre lett mielőbb szükség. Letelvén az első év, annak bezártával egy nagy értekezleti gyűlés tartatott, melyen Wichern rendkívül hatásosan beszélt. Mint későbbi éveiben maga mondotta: *«Életemben csak kétszer nyertem azon biztos, engem teljesen meggyőző tudatot, hogy Isten rendkívüli módon felruházott engemet az igének teljes erejével: először Hamburgban azon vasárnapi iskolai ünnepélyen, s másodsor a belmissióról tartott beszédem alkalmával a wittenbergi egyházi gyűlésen».* A kívánt anyagi segély a lelkesedésre gyult hallgatóság által azonnal megadatott, s egyszersmind új tanerők is jelentkeztek, ezek között *Böhme Amanda*, Wichernnek későbbi felesége.

A második munkamező, melynek művelésére vállalkozott, a látogatási egyesület volt, melyben több hasongondolkodású barátjával, a gyermekeknél, szegényeknél és betegeknel most már rendszeresen tett látogatásaival nagy mértékben hozzájárult a nagyvárosi nyomor felismeréséhez, a mi a gyógyításnak mulhatatlan előfeltétele.

A gyermekek véghetetlenül nyomorult állapota, melynek a látogatási egyesület tagjai minden egyes szereteti útjaikban kénytelenek voltak tanúi lenni, egy menház felállításának gondolatára vezetett. Ennek az eszmének megvalósítására s az

intézmény szervezésére, minden előzetes megállapodás nélkül, Wichernt szemelték ki az ügy iránt érdeklődő keresztyének. «Még magasán előhaladott életkorában is hálásan emlékezett meg Wichern arról, hogy mily fontosak voltak tépelődései közben reá nézve azon következtetések, melyeket *Schleiermacher*-nek az egyéniség erkölcsi felfogásáról, jogosultságáról és nevelési fejlesztéséről, valamint a család mély értelmzéséről való tanításaiból az intézeti nevelésre vonatkozólag magának elvont» — egy példa arra nézve, hogy a theologiai gondolatokat és tanulmányokat mikép lehet gyümölcsözőleg a gyakorlati munka szolgálatába bevonni. Tervezetével hamar elkészült Wichern, de a kivitelhez szükséges anyagi eszközök megszerzése nagyon nehezen ment. Már csaknem teljesen elkedvetlenül, mikor *Sieveling Károly* ügyvivő, kivel Wichern a maga egész tervét közölte, egy kis házastelket ajánlott föl Hamburg mellett Hornban, a «*Ruge's Haus*»-t, így neveztetvén ezen ház *Ruge* nevű korábbi lakójáról, a mely névből alakult át az intézetnek későbbi «*Rauhes Haus*» neve, melyet a későbbi időben olyannyiszor félremagyaráztak, midőn mindenáron azt akarták ezen névből kiolvasni, hogy az intézetben *rauh* módon, vagyis durván, bárdolatlanul bánnak a gyermekekkel. Meglevén a házacska, Wichern intéző bizottságot alakított s az intézet tervét egy nyilvános gyűlés elé terjesztette, mely lelkesedetten fogadta *Wichern* beszédét; pár hét alatt több mint 6000 márkát jegyeztek alá az intézet javára és 1833. október 31-én bevonult Wichern anyjával és nőtestvérével együtt a «*Rauhes Haus*»-ba; november 8-án pedig három fiú vétetett föl, kiknek száma csakhamar tizenkettőre emelkedett.

Ezzel aztán elvettetett a mag a későbbi gazdag fejlődéshez, melyet a «*Rauhes Haus*» jelen állásának s munkakörének leírásában már (Prot. Szemle, III. évf. 246—260. l.) teljes részletességgel ismertettünk.

Csiky Lajos.

HAJLAM AZ ÉLŐSDISÉGRE, TERMÉSZETBEN ÉS EGYHÁZBAN.

Részlet szerzőnek «Drummond: Természeti törvény a szellemi világban» című műve felett írt nagyobb tanulmányából.

A tudós szerző könyvének ez a fejezete teljesen sikerült. Az analógiai alap biztos, szellemesen felállítva, elmésen feldolgozva. Valóban jól esik, hogy e becses mű minden pontját aláírhatom.

A dologkerülő élősdiek nemcsak hitvány koldusai a természetnek, hanem odahagyva a létért való küzdelem nemes terét, a mi valóban erőfejlesztő intézkedése a világberendező istenségnek, valóságos tolvajok és rablók is. Végre azonban magokat is tönkre teszik, s így magokban felmutatják a természet büntető igazságszolgáltatását.

«Fejlődjél, fejleszd ki minden tehetségedet, s így tökéletesítsd fajodat». Ez a természet első és legmagasb parancsa.

De az élősd nem törődik fajával, azonban szükségeit nem rázhatja le nyakáról: eledelre, oltalomra van szüksége . . . hát ő ezeket lopás által fedezi, s elszigetelt, tunya, önző, de folytonosan satnyuló életet él.

Itt azonban azon kérdés támadhat: vajjon e szomorú hajlam nem rejlik-e természetökben?

Mert az élősdiek nem gondolkodva teszik azt, a mit tesznek. Az ösztönt követik. Ez pedig a természet által beléjük oltott élettörvény, a mely nekik mégis elvégre vesztökre szolgál, holott az ösztön az életfentartás hatalmas eszköze.

De hát vajjon nem azért vannak-e ezen alsórendű lények a természet életkörébe beállítva, hogy a magasabb rendűek megfigyelve a munkakerülő lények szomorú élettörténetét, nevezetesen: a munkakerülés végett tolvajlásra vetemedést, s azok elhanyagolt szerveiknek, tehetségeiknek folytonos satnyulását, elsorvadását: győződnének meg a felől, hogy már a természet, ha eltűri is egyideig e henye, önző életmódot, de szigorúan meg is bünteti?

A természetben senkisémet él cél nélkül. Ennek a tüneménynek is kell okának lenni.

Miután a természetben az alsórendűek a felsőbbnek vannak alárendelve: legközelebb áll hozzánk annak állíthatása, hogy ama sötét tünemény a legmagasb osztály irányítása céljából van elénk állítva.

A remete-rák képe valóban oly találó, oly komolyan intő, hogy annál szerencsésebb választást szerző nem is tehetett tárgyának teljes illusztrálása végett.

Innen azután átmegy egy fontos szellemi törvény megvilágítására:

«Minden olyan életmód, a mely az egyénnek minden személyes munkálkodása, vagy tehetségeinek gyakorlása nélkül biztosságot nyújt, káros az erkölcsi jellemre nézve.»

Ennek alapján komoly vizsgálódás tárgyává teszi az élősdit üdvönt, átmenve előbb a római egyház tanára, azután a szűk látkörű protestáns gondolkozásmódra s megjegyzi félreértés kikerülése végett, hogy nem az ideális római katolikus vagy protestáns felfogást vázolja, hanem azoknak megromlott formáját, melyet a gyakorlati élet mutat fel.

Arra nézve, hogy az emberben az élősdit felébredjen, akarva sem lehet kieszelni alkalmasabb rendszert, mint a római egyházét. A római egyház ugyanis a tömegnek (a remete-ráknak) készséggel oda nyújtva az üres puhánykagylót, hol menhelyet, oltalmat találhat, *ingyen, munka nélkül*, nem kell egyéb, mint azt elfoglalni, oda beülni, . . . s megvan az olcsó, biztos üdvösség.

Már a külső biztosság, fájdalom, elég a babonás érzelmetlen tömegnek, de nem elég annak, a ki tudja, hogy az az üres kagyló kihalt lakás, de az idvesség *élő személyes* és *szellemi viszony*. Ha élő, akkor természetesen kell, hogy tevékeny is legyen. Ha személyes, akkor kell, hogy az egyén maga építse meg a maga házát. Ha szellemi: akkor az a munka a teljes átidomulásban, újjálevésben áll: «Ujuljatok meg a ti elméteknek megújulása által».

A külső biztosság, melyet nem maga alkot az egyén, az nem is méltó az emberhez, kinek azon parancs adatott: «Mit álltok hivalkodva, menjetek dolgozni az én szőlőmbe». «Munkálkodjatok, míg fenn van a nap.» «Az én atyám mai nap is munkálkodik, én is munkálkodom.» «A ki nem dolgozik, ne is egyék.»

A munkának kell megszerezni mind a menhelyet, mind a táplálékot.

De hát az olcsó vallás olcsóságával igen ajánlja magát a tömegnek; mert az idvességnek lehető legcsekélyebb áron való biztosítása minden munka és törődés nélkül, legfeljebb némely külsőségeknek teljesítése mellett, ez oly családok, melyet a római egyház a háborgó lelkiismeret elnémitására mai nap is úton útfélen kínál, bőjt, búcsujárás, teljes bucsu stb. feltétele alatt. E formaságok elegendők, a lélek belső újjászületése nem absolute szükséges.

Pedig az Istennek országa nem oly valami helyiség, melyet kívülről lehet megnyitni. Az a léleknek Istennel való egységében áll. A léleknek kell tehát átídomulni. Az Istennek bennünk megtisztított képét kell vinnünk Isten elé . . . de ez nehéz, erős munka eredménye lehet, eltörülni minden nyomát a kainai önösségnek. Nem a testnek, nem a gyomornak kell módosulni, hanem a léleknek az új ember mértéke szerint. Itt is áll az, hogy a test nem használ semmit, a mi megelevenít, az a lélek.

Mit álltok hivalkodva . . . menjetek (dolgozni) az én szőlőmbe . . . és a mi igaz, megadom nektek!»

Hát a kegyelem . . . nem az szerzi meg az üdvöt?

A kegyelem a bennünk rejlő erőket, tehetségeket mozgósítja.

Onnan tudhatjuk meg, hogy valóban Istennek kegyelme jelent meg bennünk, ha hirtelen fellángoló munkakedvvel lépünk ismét a pályára. A *hít isteni erő*, annak tenni kell, és nem aludni!

Nem *tétlenségben*, hanem a megújult munkakedvben, s tehetségeink izzásában nyilatkozik az a kegyelem . . .

A kegyelem tehát munkásság, és nem henyeség.

Megigazulunk ingyen . . . Isten kegyelméből!

Valóban mind az Isten, mind a természet elítéli a tétlenséget a henye élősdieknél.

Ezt látva, azon következtetésre jutunk szerzővel együtt, hogy a ki az ilyen vallásrendszer ellen fel nem emeli tiltakozó szavát, az nem igaz barátja az emberiségnek. Az a vallás céljává az önzést teszi, és a szellemi tehetségek s erők kifejtése nélkül, sőt ennek elhanyagolása mellett is kínál biztosságot, üdvösséget . . . mintha az a jövő nem volna arányban a jelen élet munkásságával . . . mintha nem volna kimondva több ízben határozottan: hogy Isten *ott* megfizet kinek-kinek az ő cselekedetei szerint . . . Fizet tehát azért, a mi téve lett, és nem azért, a mi megtéve nem lett.

Ellenben az élősdieket pártoló egyházban a lélek újjászületésére absolut szükség nincs, de már a szertartások s egyéb külsőségek gondos megtartására van . . . s így ott még a műveltebb osztály is minden gond nélkül veri lelkének érde-

keit az egyház karjai közé ; hiszen ott az egyház üdvözítő intézmény, az köt, az old . . . és *nem az*, a ki mondá a neki adott talentumot elásó hűtelen szolgának : «Vegyétek el tőle a talentumot, és vessétek őt a külső sötétségre». Már azon egyház, mely az isteni mester ezen nyílt, határozott ítéletével ellenkező magaviseletet mer tanúsítani, a Krisztus *igaz* egyháza nem lehet; mert az igaz egyház nem mondhat ellen az ő alkotójának.

Mások ellenben más oldalról nézve a tárgyra, úgy találják, hogy azon egyházra, mely századok által megszentelt intézmény, és a mely már annyi nemzedéknek volt közvetítője Isten és az ember között, csakugyan reá bízhatjuk magunkat minden aggodalom nélkül . . . ez jó téres kagyló, benne jó menedékhelyünk lesz, nem is kell egyéb, mint belépni, azután a többi helyettünk majd elvégzi ő maga . . . és a remete-rák merő munkakerülésből és természetes lustaságból elfoglalja a puhány kényelmes kagylóját . . . s Róma karjaiba veti magát, majd az bíbor palástjával betakarja lelke meztelenségét . . . a világ előtt. De még Isten is van, a ki azt mondja: Adj számot sáfarkodásodról . . . sáfarkodásodról mondom, mint forgattad a reád bízott talentumot, tehetségeidet, erőidet, melyeket neked adtam.

Hát a thesaurus supererogatorius sanctorum képzelt kincstára-e Rómának? «A szentek felesleges érdeme».

E kincstár bűvös hatásával édesgeti Róma magához az élősdiek sokaságát.

Haladó ember . . . és felesleges érdem! Minő iszonyu ellenmondás ez?

Hol van a földi világnak az a szent embere, ha ugyan valaki az egy Istenen kívül szent lehet, a ki felesleges érdemekkel dicsekedhetik? . . . A ki soha nem vétkezett, az még csak azt tette, a mivel tartozott. De hát van-e, volt-e ilyen? Ha pedig *kegyelem által gyámolítva* a ker. élet terén a másíknál nagyobb előmenetelt tett: az vajjon az ő érdeme-e? Honnan fog tehát előkerülni az a felesleges érdem?

És mégis Róma felesleges érdemekből akar dispensálni azoknak, a kiknek semmi érdemök nincs . . . akarja a kagyló ellátni meztelen remete-rákjait, s idegen tollakkal felékesítve beállítani az Istennek általa megnyitott országába . . . ha ugyan az oly helyiség, mely megnyitható . . . és nem egysége az emberinek és az isteninek s így oda mindenkinek saját lényé módosítása, és elméjének megújítása által lehet eljutni . . . egyedül a kegyelem nyújthat neki e munkára segédelmet.

A protestáns élődsiség némileg különbözik a pápista élődsiségtől, de azért az is csak élődsiség.

A protestáns élősdiség nem az egyházban találja fel a puhánykagylót, az oltalmat, biztosságot, hanem valamely tanítéletben vagy hitvallásban.

Szerző itt ismét aggódva figyelmeztet, hogy most nem az evangéliumi vallásról beszél, hanem csupán annak elfajult formájáról.

Sokan az engesztelődés tanába, vagyis inkább ezen középponti igazság hamis formájába vetik élődsi módon bizalmukat.

Mert noha csakugyan megigazolunk ingyen, kegyelemből, a Jézus Krisztusba való hitnek általa és nem a törvénynek cselekedetei által . . . de az a megigazulás mindég az ő ember levetkezését (megtérés!) s az új ember felöltözését (új élet!) követeli. E megigazulás tehát nem henyelésre, hanem két igen is nagy munka megtevésére hívja fel az embert: megtérni és új életet kezdeni, odahagyni a múltat, kiemelkedni a porból, hol fetregénk. De mind ez még csak negatív oldala a dolognak, a pozitívot is fel kell mutatnunk: *az új életet*. Ily munkát kell végeznünk bennünk a Jézus Krisztusba való igaz élő hitnek.

Az igaz, hogy a Krisztus az elveszett juhokért jött, de nem azért, hogy csak ismét ott bolyongjanak a pusztában, hanem hogy őt azután kövessék, s a pásztor szavára hallgassanak. Igaz, hogy ő meghalt a bűnösökért, s aldozathalálával a bűnnek átkát eltörülte, a váltságdíjt lefizette, de nem azért, hogy azok ismét nyakig heverjenek a bűn fertőibe . . . hanem meggyógyította betegeit, és monda, hogy többé ne vétkezzenek. El kell szakadni egészen a múlttól, az ő embertől. Tanítványaitól is azt követelte, hogy odahagyva mindenöket, kövessék őt, azaz kezdjenek új életet.

Itt azonban azon aggodalom merülhet fel, hogy most ime az eredeti prot. hitelvűség ellenére a megigazítást Kant és Schopenhauer szerint a cselekedetektől várjuk.

Nem úgy áll a dolog, hanem így: A hit, mint kegyelem mely felülről jön, mint minden tökéletes adomány, más, mint tevékenység nem lehet; ha nem az, akkor holt hit, azaz nem is hit.

Nos tehát akkor az igaz protestánsnak nem szabad e tevékeny erőt megfojtani — hanem annak impulsusát kegyelettel követni, azt magában működni engedni. Ez is egyike azon talentumoknak, melyeket forgatni, gyümölcsöztetni kell.

Igy lesz aztán a megigazulás, a hitnek szellemi processusa.

Nem tagadhatni azonban azt sem, hogy némely kiváló jellemeknél az akarat erélye az önmegjavításig haladhat, de az

is igaz, hogy az önmegjavítás, bár igen szép tünemény, de azért még sem *megigazulás*. A javulás ugyanis csak az élet egy szakaszának, nevezetesen, az utolsóinak, megváltozott és helyesebb iránya. De vajjon a jelen eltörülheti-e a multat, mely nem helyes irányban járt le, sőt czélellesen elpazarolva lett. Az történt itt, mint avval, a ki az adósság kellemetlen súlya által gyötörtetve, elvégre arra határozta el magát, hogy többé új adósságot nem csinál. De hát vajjon evvel eltörülte-e régi adósságait?

Szó sem lehet komolyan oly önmegigazításról, a mely megettünk a vádoló multat elnémítani, megsemmisíteni képes volna. De ha nem képes, akkor mit használ tulajdonképen, ha t. i. onnan az el nem törölt adósság követelése utánunk kiált: «fizess, vagy perbe foglak».

De hiszen — azt feleljük-e erre — én megjavítottam magamat és egy darab idő óta semmi adósságot sem csináltam.

Azt igen helyesen tetted, de már az helytelen, hogy az előbbi időkből fenmaradt követeléseket leróni nem akarod.

Nem bírod ezt megtenni? Ugy hát alázd meg magadat. Keres jótállót, a ki majd magára vállalja adósságod lefizetését is, melyeket törülni képes nem vagy. Borulj oda fejmeghajolva, szívmegettörve a Szabadító lábaihoz, a kiben egyedül van megigazító erő.

Ez az értelme a Krisztus helyettes áldozathalálának. Az ő sebeibe betemethetjük bűneinket; mert csak az ő sebei által gyógyulhatunk meg végkép és az ő veresége a mi igaz békeségünk Istennel és saját lelkiismeretünkkel... Ám azért nem elég lefeküdni oda az ő világmegváltó keresztfája alá, hanem munkálkodnunk kell *az ő szőlőjében*; mert a munkát ő határozza meg, az ő szőlőjét kell művelnünk, míg fenn jár a nap, ha azt akarjuk, hogy az élet estvéje beálltával velem, már fizetővel találkozzunk.

A keresztyénség mint élet, a Krisztus mindég tevékeny életének utánzásában állván, nem lehet más, mint folytonos tevékenység, folytonos önfejlesztés.

Hamis fogalma van annak a keresztyénségről, a ki akár a pápista szertartásosságra, akár a protestáns betanult hittételek tetlen tartására súlyt fektet.

Mind a kettő csak a remete-rák menekülése az üveg kagylóba; mert oly üdvösséget keresni, melylyel személyes megszentelés nem jár, csakugyan élősdiség.

A ki a Krisztus tanítványa akar lenni: annak követni kell a Mestert, odahagyni az egész multat. A ki jobban szereti apját, anyját stb., az nem méltó reám. Szakítani kell a régi

viszonynyal, mely az ó embert körülhálózza: tehát a protestáns embernek nem szabad az üdvtan egy tételén rágódni, hanem munkásítani kell magában ezt a fényes ker. elvet.

A prot. elősdi már nem babonás, de hamisan okoskodik: Ha a Krisztus a bűnösökért halt meg: akkor azokat meg is váltotta. Nos, tehát nincs szükség arra, hogy mi is tegyünk valamit. Meg van már téve minden, csak higgy és idvezülsz. Ez valóban igen kényelmes és olcsó üdvösség volna.

Csakhogy az a kérdés, hogy minő hit az, mely üdvözít.

Az az úgynevezett *elő hit*. — Nem az a hit, mely valamely hitcikk igaznak tartásában áll, hanem a mely azt teszi, hogy higgyek a Jézus Krisztusban, mint Istennek Fiában, s az emberiség Megváltójában.

Ez a hit már onnan felülről jön. Ez kegyelmi tény, s isteni életmozzanat; az isteni életnek megmozdulása az emberi lélekben. Ez tehát azon erő, mely az embert megindította a helyes útra Isten felé. Ez él, mert cselekszik, s kivonja az embert a halál árnyékának országából, a sírból, hol már negyed napja feküdt és már rothadásnak indult s vezeti a Krisztusnak utain Istenhez, vezeti hitről-hitre, kegyelemről-kegyelemre, dicsőségről-dicsőségre. Sohasem áll meg; mert hosszú út áll előtte, a ker. tökélyesbülés végtelen útja!

Dr. Heiszler József.

A HALHATATLANSÁGI ESZME TÖRTÉNETE.

(Ötödik közlemény.)

E) *A germánoknál.*

Az ázsiai árjakat elhagyva, az ugyanazon népcsalád európai tagjainál a vallásos képzetek terén óriási különbséget fedezünk fel. Kelet az ábrándos mysticismus hona. Vallásos képzeit bizonyos homályosság környezi, de a mellett azok finom erkölcsi érzékről tesznek tanuságot. S eschatologiai tanai szintén ezt tükröztetik vissza. Emitt pedig kevesebb a bonyodalom, több a világosság, de kevesebb az erkölcsi finom érzéket feltüntető vonás is. A nyugati árja népek mythológiája az egyszerű, csendes erények iránt jóformán érzékellen. Okát nem nehéz kitalálni. E népeknek — tudtunkkal — nem voltak oly fenkölt gondolkozású s finom erkölcsi érzékű vallási apostolai, a kik szívök kincseit kiárasztva, századokra kiterjedő nemesítő, emelő hatást gyakoroltak volna nemzetökre, s emellett folytonosan harczban állva az elemekkel és emberekkel, külső életük rányomta bélyegét a belsőre, szívök érzelmeire, a mely hatás pedig rányomja bélyegét a vallási nézetekekre is. A germán mythologia különösen magán viseli a harcznyomait. A hős annak középpontja s dicsőített alakja.

Az ősgermánok halhatatlansági képzetének vizsgálatánál szintén azon nehézségekkel kell megküzdenünk, a melyek fenforognak mindazon népeknél, a melyeknek írott vallási canonaik nincsenek. Habár a germánok vallása az ősarja természet-imádásból saját maga erejéből emelkedett ki: olyan vallási nagy emberek, mint az ind Manu, Buddha, vagy a perzsa Zarathustra, a kik a nép vallásos nézeteit kifejtették s írásba foglalták volna — tudtunkkal — nincsenek. S ez oknál fogva csupán mondák, fenmaradt szokások, helységek és napok neveiből kellett e nép mythológiáját összecombinálni. A római Tacitus iratai ugyan sok becses anyagot szolgáltatnak e nép hitének megismeréséhez, de eredeti vallási képzeit belőlük teljesen meg nem ismerhetjük, részint hiányosságuk, részint az ő latinizáló eljárása miatt, s ez írónak nem is igen volt alkalma e nép szelleimi tárházába kellőképen behatolni.

Azért az ősgermán dalok és hősmondák gyűjteményét: az Eddát veszzük vizsgálataink alapforrásául, mint a mely e nép vallási képzeleinek legrégebb s leghamisíthatlanabb forrása. Ez világosít fel arról, hogy e nép az ősi multban miként gondolkozott a halálutánra vonatkozólag.

Az ősgermán mythologia szerint az ember teremtésénél hárman szerepelnek: Odhin (Wodan), a germánok főistene és testvérei: Vile és Ve, a mi ördögünk fogalmának megfelelő isteni lények. Odhin: lelket; Vile: ész; Ve pedig arcot, illetve beszélőképességet adott az embernek.

Az emberi lelket ők is halhatatlannak tartották. A halhatatlanság ajándékát Idunnának, az örök ifjúság nemtőjének, köszönheti. Ettől függ különben maguknak az isteneknek halhatatlansága is. A germán néphit ugyanis még isteneit sem tudta oly magas erkölcsi magaslatra emelni, hogy a bűnben ne legyen osztályrészök, sem pedig a természet s annak változásaitól annyira függetleníteni, hogy őket örök, változhatlan lényeknek tekintse. Ők is változnak, mint a természet, s ifjúságuk és életkoruk a természet rendjével áll kapcsolatban. Ez különben érthető, ha tudjuk, hogy ez istenek tulajdonképen a természet erőinek képviselői, s nem oly különvált individualis alakok, mint pl. a görög istenek. Sorsuk Idunna kezében van. Télen, midőn Idunnát — Bragi híres költő nejét — egy óriás elrabolja: előregszenek s csak tavasszal, midőn az elrablott az első fecske megjelenésekor szabadságát visszanyeri, fiatalodnak meg ők is ismét. E változást Idunna azáltal eszközli, hogy őket a birtokában levő dobozban rejtegetett almából éteti meg.¹

Az ember halálával e földön megszakadt élet a túlvilágon folytatódik. E túlvilágnak — a mennyországnak megfelelő osztályáról — elég világos ismeretet szerezhethünk, mivel a régi Edda egyes dalai, a Grimnismal, Gylfaginning azt eléggé körvonalozzák.

Ezek szerint ugyanis Odhinnak a felhőkön túl egy' nagy-szerű palotája van. E palota «a legjobb s legnagyobb épület az egész világon; kívül-belül csupa arany» — mondja a jungere Edda 14.² E palota Walhalla-nak nevezetik (gewölbte Halle); zuhógó folyók veszik körül s «Gladshheim»-nak (örömteljes) nevezett téren fekszik.

«. a hol aranyként csillogva
Terül el a Walhall tágas csarnoka;
Ott válogatja Odhin mindörökké
A harczban elhullt férfiakat.

¹ V. ö. Schrader: Germanische Mythologie. 157., 199. l.

² Simrok: Die Edda. 285. l.

A kik Odhinhoz jőnek — könnyen megismerhetik
 A termet, ha látják :
 Agyakkal van teteje fedve s pajzsokkal
 És pánczélokka a padok megrakva.
 — A kik Odhinhoz jőnek — könnyen megismerhetik
 A termet, ha meglátják :
 Egy farkas csüng a nyugati kapuján
 S felette keselyű röpköd» —

írja a Grimmismal.¹

«Sok gyönyörű helye van a mennynek.»² 540 kapuja van a nagy palotának. Legfelsőbb pontja az ú. n. Hlidskialf, a melyről az egész földet és eget beláthatni.³ Ezen állott az istenek ősatyjának a trónja s körüle csoportosulnak a dárdákkal fölfegyverzett többi istenek. E palota belseje (a jüng. Edda 55. szorint) igen fényes; a kifényesített kardok csillogása annyira megvilágítja, hogy más világításra nincs is szükség.

E fényes palotába jutnak haláluk után a csatában vitézül harczoló hősök (Einherier). Tizenkét isteni lény végzi a birói szerepet s dönti el azt, ki érdemes e nagy kitüntetésre. A földet a túlvilággal híd köti össze. E híd «háromszínű és igen erős s több művészettel és értelemmel van készítve, mint a többi dolgok».⁴ E hídon vezetik fel a csaták intézői: a Valkyrok, az el-esett hősoket.

E valkyrokat a néphit majd gyönyörű női lényeknek, majd pedig kivont karddal, pajzsossal és dardával fölfegyverzett ijesztő alakoknak tartotta. Lakásukat a felhőkbe tette, sőt nem egyszer egyenesen a felhők személyesítőinek tekintette, mint a melyeknek kétféle: termékeny esőt hullató és vészthozó, villámterhes alakjai csakugyan könnyen szolgálhattak alapjául e képzeteknek. Számuk különböző; legismertebb közülök három: Gudr, Rota és Skuld, de néha az ősgermán mondák tizenhármát is emlitenek.

A túlvilág az itteninek hasonmása. S ez magyarázza meg az ősgermánok ama szokását, hogy a halottakkal miért égették el nemcsak azok fegyvereit, lovát, de feleségét és szolgálait is. Az üdvözültek «minden reggel, ha felöltözködtek, fölfegyverkeznek, kimennek az udvarra s vívnek egymással. Ez időtöltésük. S ha a dél közeledik, hazalovagolnak és asztalhoz ülnek» — mondja a Gylfaginning 41. Lakomaik fényesek; jóízű pecsenyéket esznek s isznak hozzájuk kitünő kecsketejet, a mely étkekkel a Val-

¹ Grimmismal. 8—10. vers.

² Gylfaginning 15. Simrok : Edda 287.

³ Grimmismal 23. Gylfagin. 17. Edda 289. l.

⁴ Jüng Edda 14. Simrok i. m. 285. l.

kyrok szolgálnak fel.¹ A nagy isten: Odhin, nem vesz részt e lakmározásokban:

«Da nur von Wein der Waffenhehre
Odhig ewig lebt.»²

A Walhallába csak a hősök jutnak be, más földi halandó oda lábát be nem teheti. Az emberek tetteiről Odhin értesülve van. Két hollója: Hugin (gondolat) és Munin (emlékezet) értesítik az emberek cselekedeteiről s ő maga is meg szokott jelenni közöttük s ilyenkor különféle alakokat vesz fel.

Az indiánoknál és más népeknél található ama képzet, hogy a földön legyőzöttek hódítóikat a másvilágon is szolgálni fogják, az ősgermánoknál, úgy látszik, szintén megvolt; sőt — a mint az Eriksmal mondából kitetszik — a hősiesség szerint egyesek túlvilági fogadtatása is fényesebb a többi egyszerű harczosokénál. E monda szerint ugyanis, midőn Odhin megálmodja, hogy a hős Erik aznap a Walhallába jön, nagyszerű előkészületeket tesz fogadtatására: bort hozat, poharakat töröltet, mosatja a padokat s a Valkyrokot kíséretnek elébe küldi. Az ezen megütköző Einheriók ama kérdésére, hogy hány királyt hoz magával Erik, hogy ily kitüntető fogadtatásban részesül, a hős büszkén azt feleli: ötöt, én magam vagyok a hatodik, t. i. a kit szolgálni fognak a többi általam legyőzöttek.³

Az üdvözültek rangjok és érdemeik szerint más és más lakosztályban tartózkodtak. Így pl. «az ég déli oldalán van egy palota, a mely Gimil-nek neveztetik és a legszebb mindnyája között s csillogóbb a napnál» —

Ebben fognak lakozni a híres fejedelmek,
S végnélkül élvezni a tiszteletet —

mondja egy ősgermán irat.⁴

S mi lesz a többi közönségesebb halandókkal?

Azokon Thorr és Freya osztozkodnak. A jüng. Edda 35. szerint azok, a kik házasságra nem léptek Gefian-nak nevezett istenhez (Asin) jutnak. Thorr-hoz, a szívtelen istenhez azok jutnak, a kik gyávasággal mocskolták be magukat.

«Odhin hat die Försten, die im Kampfe fallen
Thorr hat der Thröle Geschleckt» —

¹ V. ö. Grimnismal 18.; jüng. Edda 19., 36.

² Grimnismal 19. v.

³ Ipolyi: Magyar Mythologia. 377—78. l.

⁴ Gylfaginning 17. Völuspa.

mondja a Horbardhslíodh 24. verse. — A menny udvarán van Thorr isten lakása, a Trudheim, a hol az ilyenek nyugtot nem lelve bolyongnak.¹

Különben a többi vallásalakok pokolfogalmának megfelelő bűnhődési hely sem volt ismeretlen a germánok előtt. Thorrnak fenti birodalma szintén ennek felelne meg. Azonkívül pedig a germán mythologia még egy másik helyről is beszél, a melyben a bűnösök lakolnak vétkeikért. A nagy túlvilági palotának volt egy csúnya, ijesztő terme, mely hastrar-nak neveztetik; «ajtaja északra nyilt; . . . kígyógerinczczel volt fedve s a kígyók fejikkel befelé fordulva mérget köpködtek, oly nagy mennyiségben, hogy egész méreg-patakok folytak a teremben, a melyekben az esküszegők és gyilkosok gázolnak».² Ide küldé Hell, a halál nemtője, a gonosz vétkeseket.

Ez a germán mythologia pokla.

Az ősgermán iratok a világ végéről és megújításáról is beszélnek. S e tekintetben való felfogásuk sok hasonló vonást tartalmaz a többi népek e nemű hitével. Különösen hasonlít a perzsa tanokhoz. Itt is, ott is egy bizonyos küzdelem folyik a világon örök idők óta, s itt és ott is az egyik harczoló fél győzelmével fog végződni e küzdelem. Lényegében azonban van különbség a két tan között. Míg amott az erkölcsi fogalmak személyesítői vívnak csatát egymással, itt inkább a természet erői harczolnak az elsőségért, ezeknek lévén a germán istenek képviselői. Ép azért, habár bizonyos erkölcsi színezetet nem tagadhatunk el a végkifejléstől itt sem, a perzsa s a vele rokon ilyen tanokban a végkifejlés sokkal magasabb erkölcsi jelentőséggel bír, mint emitt.

A világ ez utolsó katastrópháját a germán iratok alapján a következőkben foglalhatjuk össze:

Eljő egy idő, a midőn az emberiség, sőt még az istenek is el fognak pusztulni. A bűn elharapódzik s maguk az istenek sem maradnak tőle érintetlenek. Borzalmas harczok és természeti megrázkódtatások s Baldur, a jó, ártatlan istenség megöletése előzik meg az ú. n. istenek alkonyát. (Götterdämmerung.) Hosszú, három évig tartó tél tönkreteszi a természet virulását. Ezt ismét három, vértől ázó év előzi meg, melyben az apa fia s viszont a fiú apja ellen fog fegyvert. A csillagok lehullanak, a hegyek összeomlanak, s feltámadnak az istenek ellenségei: az óriások, élükön a Midgard-kígyóval és Fenrir farkassal, a gonoszság és sötétség képviselőivel. Az istenek is fegyverkeznek.

¹ Schrader i. m. 103. l.

² Gylfaginning 52. (Edda 324. l.)

Odhin csatára szólítja fel az Einheriákat is. Megkezdődik a küzdelem, melyre megrázkódik az ég és a föld. Thorr megöli a Midgard-kígyót s elhullanak a többi ellenségek is. Surtur ekkor lángba borítja az egész világot, elpusztulnak az emberek, el az Einheriák s maguk az istenek is. Az égiek közül csak néhányan maradnak életben. Baldur előző Hel halálistennő birodalmából. Az emberek közül kettő: Lif és Lifthrasir maradtak életben, s tőlük ered majd az új emberi nemzedék. Az ég és föld szebb alakban megújulnak s bekövetkezik az új élet, a mely szebb és boldogabb lesz az előbbinél.¹

A végkifejlés tehát itt is szép és megnyugtató; különös e felfogásban csak az, hogy a világ e nagy katastróphája nemcsak az üdvözülteket, de az isteneket is érinti. Az új-világban a régi istenek veszik át az uralkodói pálcát megint, csakhogy megtisztulva lépnek trónjaikra.

A mi különben az ősgermánok eschatologiai nézeteit átlag véve illeti, látjuk, miszerint azok erőlteti tartalom tekintetében elég szegényesek. A túlvilághoz kapcsolt gondolatok nem tudnak az érzékiségen felülemelkedni, semmi mélyebb erkölcsi gondolat nem hatja át azokat. Semmi érzéket sem árulnak el a magasabb erkölcsi elvek iránt. A harcz, a harczai hős a középpontjuk s a vitézségnek lévén apotheosisai, kárhoztatásuk csak az ezzel ellentétes fogatkozásokra terjed ki. Azért mi azt hisszük, hogy a germánok e hite vitézségre igen, de más, magasabb értékű erényekre nem igen volt képes buzdítani. E tekintetben nem áll feljebb akármely indiántörzs jövőélet hiténél.

¹ V. ö. Hylfag. 51—53. Edda 310—325. l.

Paulik János.

II. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

KÁLVIN JÁNOS ÉLETE ÉS EGYHÁZPOLITIKÁJA. Irta Jancsó Sándor, theol. magántanár. Nagy-Enyed, 1894, nagy 8-adrétű 116 lap, ára ? — Örömmel vettük kézbe ezt a Kálvinról szóló könyvet, mert örvendetes jelenségnek tartjuk, hogy a fiatalabb theologiai nemzedék Kálvin tömör és hatalmas szellemével kezd foglalkozni. A biblia kora óta a keresztyénségnek legtermékenyebb és leggazdagabb irodalmi korszaka a XVI. század, a reformáció időszaka. Nagy eszmék és nagy szellemek korszaka ez, melylyel foglalkozni termékenyítő és hálás munka. Jancsó tárgyválasztása tehát szerencsés és egy törekvő fiatal ember ambíciójához méltó. Szerző a mű 1-ső részében *Kálvin életrajzát* írja meg, röviden jellemezvén Kálvinnak a) ifjúságát és képződése éveit (1509—1534), b) vándorlásban töltött idejét (1534—41), mesteréveit (1541—1564) és végül d) egyéniségét általában. A 2-ik rész *Kálvin egyházszervező működését* és egyházszervezeti elveit ismerteti, és pedig a) felfogását az egyházzól, b) az egyház és állam közti viszonyról, c) az egyházi hivatalokról és d) az isteni tiszteletről és kultusról. A befejező részben rövid párhuzam van vonva Kálvin és a más két reformátor, Luther és Zwingli között, az egyházszervezetről való felfogás tekintetében. A dolgozat alapjául Kálvin «Institutio»-ja (melyet szerző hibásan mindig «Institutiones»-nek nevez) és egyházi rendtartása szolgál. Munkájában szerző a tanulmány és szorgalomnak kétségtelen jeleit mutatja. Kálvin személyével és egyházpolitikájával nagy szeretettel foglalkozik s a nagy reformátor műveit kellőleg ismeri. De Kálvinról nem tud Kálvinhoz méltólag írni. Felfogása alantjáró, a jellemzésre használt színei halványak, erő és mélység nélkül inkább csak kivonatolja Kálvin műveit. Az életrajzban a hit-, erkölcs- és társadalom-reformátor hatalmas egyéniségét nem tudja kellőleg kidomborítani, az egyházpolitikai részben pedig Kálvin páratlan szervező ereje és egyházszervezetének korszakos jelentősége szintelen és vázlatos marad. Igaz, hogy maga a szerző is csak vázlatot akar nyújtani; de éppen ez a baj, mivel a magántanári dolgozatoktól nem vázlatot, hanem specialis kérdések tudományos és lehető részletes kifejtését várjuk. Szerintünk e czélt sokkal jobban megközelíti vala a

szerző, ha életrajzot és egyházpolitikát nem fog egy kalap alá, hanem elhagyva a különben is csak vázlatos életrajzot, tisztán arra szorítkozott volna, hogy Kálvinnak nagyszabású egyházalkotmányi rendszerét és küzdelmes egyházszervező munkásságát mutassa be, de ezt aztán alaposan és kimerítően. Akkor kétségkívül irodalmilag sokkal értékesebb művet adott volna. A mi szegény irodalmi viszonyaink között azonban az ilyen csekélyebb értékű dolgozatot is figyelemre kell méltatnunk, annnyival is inkább, mert föltünőbb tévedést se felfogásában, se kidolgozásában nem találunk.

BIBLIA-ISMERTETÉS. A gymnasiumok I-ső és II-ik osztálya számára írta *dr. Bartók György* ref. pap és vallástanár, Nagy-Enyed, 1895, 109 lap, ára 1 korona. — Vallási tankönyvirodalmukban a legcsekélyebb haladást is figyelemre kell méltatnunk, mert bizony-hizony nagyon gyengék a vallástani kézikönyveink. Egyik tulságosan elvoant, száraz és nehézkés; másiknak theologiai álláspontja esik kifogás alá; harmadik igen hosszú, vagy a helyes paedagogia és didactica mértékét nem üti meg. Szerző, mint előszavában mondja, arra törekedett, hogy a «tudnivalók tömördek sokféleségéből azt válaszzsam ki és azt alkossam egységes egészszé, a mi a tanulónak a biblia értelmes olvasásában egyfelől úgy szólván kalauz gyanánt és szövétnekül szolgál, másfelől a kedélyvilágát előkészíti, fogékonyná teszi a Krisztus evangéliomának örömmel való befogadására, megtanítására és gyümölcsözővé tételére. A mi fölösleges, mellőzni, a mi szükséges, figyelembe venni igyekeztem». E vezérelv szerint szerző először Palesztina földrajzával (3—11. l.) kezdi s azután tér át a bibliának először általános, azután részletes ismertetésére. Az ó-szövetségi könyvek ismertetésére (20—62. l.) az új-szövetségié következik (63—107, l.), mit történelmi előzmények előrebocsátásával (Makkabeusok, politikai, polgári és vallási helyzet, pártok és osztályok vezet be. Függelékben a bibliai mértékekről van rövid ismertetés. A könyv rendszere egészben véve helyes, mert természetes és könnyen áttekinthető. Theologiai álláspontja ellen azonban van némi kifogásunk. Nem elég bibliatisztelő. A bibliával igen önkényesen bánik. Az öreg Károlit legtöbbször a mai kor nyelvén szólaltatja meg, s ez a modernség nyelvezetileg talán előnyös; de az már aztán baj, hogy a szóval az értelmén is változtat és pedig a bibliai keresztyénség hátrányára. Pl. Keresztelő Jánossal így prédikáltat: «Változtatások meg a ti elméteket», mert elközelgetett stb., e helyett: Térjete meg, mert elköv. Krisztussal szintén. Még nagyobb baj, hogy hittani álláspontja sem elég biblikus. Jézus neki csak «az igazságnak megígért hírnöke, ki a törvényt és a prófétákat betöltötte»; Jézus szülői József és Mária voltak Názarethben; szerző szélében csak Jézusról beszél, de Krisztusnak még a nevét sem említi; Üdvözítőről, Megváltóról, Isten fiáról szót se ejt; J. K. csudateteit szándékosan elhallgatja stb. stb. Az ilyen Jézus-kép, megengedjük, alkalmas arra, hogy a gyermek lelkét tiszteletre indítsa Jézus emberi nagysága iránt; de hogy a Krisztus

mint Űdvözítő iránt vallásos hitet, hódolatot és tiszteletet ébreszsen, azt teljességgel nem tudjuk elhinni. Szóval szerzőnek gyenge a christologiája, nincs positív kijelentés-hite. Szépen ír és tanít a bibliáról, mint irodalmi műről; de azt az alapvető hitet nem tudja s úgy látszik nem is akarja a gyermekben felébreszteni és megerősíteni, hogy a szentírás Isten igéje, melyből Isten lelke szól az emberekhez; a könyvek könyve és az élet könyve; a lélek étele és itala, melyből, a ki táplálkozik, isteni erőket vesz magába. — Paedagogiai és didaktikai szempontból jobbnak tartjuk a könyvet. A tananyag kiválasztásában tapintatos, az ismeretek közlésében elég gondos. Szerkezete világos, stílusa néhány provincialismus leszámításával elég tiszta és egyszerű. Szerkezeti szempontból csak az az egy a kifogásunk, hogy kissé terjedelmes.

Koszorú című népies kiadványából Prot. Irod. Társaságunknak minap jelent meg a XI—XX-ik füzet *Kecskeméthy* István szerkesztésében. Az egyes füzetek czíme: XI. A bibliás asszony, elbeszélés, írta *Kalocsa* Róza. XII. A vadosfalvi pap, elbeszélés, írta *Csengey* Gusztáv. XIII. Nádasdy Tamás grófék háztája, családi kép a XVI. század első évtizedeiből, írta *Payr* Sándor. XIV—XV. A vasárnap megünnepléséről, írta *Cstky* Lajos. XVI. Két püspök anyja, írta *Vajda* Ferencz; Névtelen hősök, írta *Csekme* Ferencz. XVII. Ilonka, elbeszélés, írta *Bányai* Géza. XVIII. Egy öngyilkos-jelölt, elbeszélés, írta *Jámborné* Székely Lilla. XIX. Egy eltépt biblialevél, írta *Túri Farkas* Imre; Földi mennyország, írta *V. Krüzselyi* Bálint. XX. Livingstone Dávid utazásai és felfedezései, írta *Szabó* Aladár. — Egyes füzetek ára 4 kr., kettős füzeté 8 kr. — Mint eme czimjegyzékből is látható, a füzetek legnagyobb része elbeszélés, de van köztük életrajz, korrajz, rajz és elmélkedés is. Értékökről véleményt e helyen nem mondhatunk, de annyit megjegyezhetünk, hogy a kritika ezeket a füzeteket is kedvezőleg fogadta, a keresztyén családok, az ifjúság és a nép valláserkölcsi építésére alkalmasoknak találta, s terjesztésüket mindazoknak melegen ajánlotta, a kik a valláserkölcsi élet és keresztyén egyháziasság ébrentartását és fejlesztését szívéükön hordozzák. Az Irod. Társaság igazgató-választmánya pedig elhatározta, hogy a Társaság választmánya e füzetek ajánlása és terjesztése végett az egyházak előljáráóságait, lelkészeket, tanítókat, a vallástanárokat és a tehetősebb egyháztagokat külön körlevélben kérje föl. A Koszorú terjesztésére irányuló eme kérelmünket e helyről is melegen ajánljuk a ker. családok és ifjúság barátjainak, különösen pedig az Irod. Társaság tagjainak munkás szeretetébe.

A SÁROSPATAKI FŐISKOLA 1894/95-İK ÉVI ÉRTESÍTŐJÉBEN, melyet *dr. Finkey* József akadémiai és *Szinnyei* Endre főgymnáziumi igazgatók egy 289 lapra terjedő kötetben állítottak össze, nagybecsű adalékok találhatóak e százados főiskolánk multjára vonatkozólag. «A sárospataki ev. ref. főiskola rövid története» című első fejezetben tömör külső történetét és «Vázlatok és képek a főiskola XVIII. és XIX. századbéli életéből» cz.

második fejezetben (13—48. l.) általános belső történetének néhány érdekes fejezetét beszéli el *Szinnyei* Gerson e sok viszontagságon átment híres intézetünknek. Az Értesítő szokásos többi fejezetei akként vannak összeállítva, hogy előbb a szóban forgó intézmények története van megírva. Így a «Taneszközök és gyűjtemények» című IX-ik fejezetben a) a főiskolai könyvtár, b) a szépészeti és műrégészeti gyűjtemény, c) a természetrajzi múzeum, d) a természettani múzeum, e) a tornacsarnok és a tornázás, f) az uszoda történetével ismerkedünk meg (98—131. l.). Külön fejezet (X-ik) van szentelve a «Sárospataki irodalmi kör» történetének, melyet a XI-ikben «A főiskolai nyomda» története követ. A «Gazdasági ügyek» feliratú XII. fejezethől a főiskola vagyonkezelésével s jelenlegi vagyoni helyzetével ismerkedünk meg; e szerint a sárospataki főiskola bevétele volt 1894-ben 168.462 frt 54 kr., kiadása 166.279 frt 28 kr., jövedelmező tiszta vagyona 1204.248 frt 45 kr. A XIII-ik fejezet a tápintézet történetével és jelenlegi állásával, a XIV-ik az ifjúsági egyesületekkel foglalkozik, melyek között a legrégebb az énekkar; a kórház és betegsegélyző egyesület szintén százados intézmény; van ezeken kívül gyorsíró-, tűzoltó-, torna-, jogász-, zene- és segélyegylet s több gimnáziumi ifjúsági kör. A nagybecsű könyvet 12 kép díszíti, melyeken a főiskola régi nagy épülete, az «ó-iskolai épület» keleti és nyugati oldala, az «ó-iskola hall-termei», a könyvtár belseje, a természettani múzeum egyik terme, a tornacsarnok, a játéktár, a tápintézet, a kórház, egyik betegszoba, a főiskola új épülete s egyik gymnásiumi tanterem látható. A sárospataki millennáris értesítő is azok közül való, melyek egy-egy fontos részével ismertetnek meg a magyar s közelebről az ev. ref. kulturának.

A SZÉKELY-UDVARHELYI KOLLEGIUM MULTJA ÉS JELENE. A collegium 1894/95-ik évi értesítőjében összeállította *Gönczi Lajos* igazgató-tanár Székely-Udvarhely, 1895, 246 lap. Olyan fajta millenniumi értesítő ez is, mint a debreczeni főgimnáziumé, melyet a mult számban ismertettünk. Csakhogy ez nem kidolgozott monographia, hanem egyszerűen történelmi vázlat. Am e szerény cím alatt értékes tartalom rejlik. Nagybecsű történelmi anyag, gondosan összehordva, rendbe szedve, megnagyolva. A székely-udvarhelyi collegium első alapját gróf Bethlen János, Apafi kancellárja, vetette meg 1679. márcz. 15-én, ezer arannyal, mely az aztán nyert adományokkal gyarapodva, Kiss Gergely professor (1768—1787) korszakos működése által szellemileg és anyagilag újjáalkottatott. Nagy alapítványt, 32 ezer frtot kapott a collegium Kiss Józseftől, Kiss Gergely fiától 1829-ben. A collegium külső történetéből kiemeljük még, hogy 1670-ben a régebbi trivialis iskola fölébe csak négy osztályt állítottak föl, de Borosnyai Lukács professor idejében, ki 1735—1751-ig működött, már hatosztályú volt, Kiss Gergely alatt (1768—1787) már nyolcz osztályúvá fejlődött a collegium. 1787-től 1804-ig két, 1804. óta már három akadémiai tanszék volt Udvarhelytt, melynek collegiuma 1832-ben «főiskola» címet és rangot nyert, melyben philosophiát, 1852-ig theologiát, 1870-ig jogot is tanítottak. 1870. óta a

kollegiumban csak négy oszt. elemi iskola és nyolcz osztályú főgymnasium van. Rendkívül érdekes tanügytörténeti adalékok olvashatók a könyv III—V-ik fejezeteiben (63—173. l.), melyek a collegium belső életét tárják fel. A tanulókról szóló általános törvények mellett különös szabályok voltak érvényben a senior, contra scriba, praebitor, oconomus, primarius, vigil, juratus, bibliothecarius s más iskolai officialisok kötelességeiről. Becses adatokat nyújt a vázlat a collegium tantervére, óra- és vizsgálati rendjére vonatkozólag. Ismertetve van a «preces» vagy ifjúsági isteni tisztelet szép intézménye, az «expositio» vagy «expó», a «signum», a «supplicatio» s több más collegiumi szokás. A könyv IX. fejezetében az iskolai gyűjtemények, a könyv- és szertárak multja és mai állása van röviden leírva. A munkához a collegium 1771-iki épületének képe van mellékelve.

MAGYAR TÖRTÉNETI ÉLETRAJZOK. A Történelmi Társulatnak a diszes kiállítású kiadványából megjelent a XI. évfolyam 2-ik füzeté, mely *hg. Esterházy Pál nádor* életrajzának második részét foglalja magában. A diszes munkát Bubics Zs. püspök közreműködésével *Merényi Lajos* írja nagy tárgyzeretettel és részletező gondossággal. A kézalatti füzetben befejezi szerző Esterházy ifjú korának ismertetését (129—132. l.), és körülményesen elbeszéli a tábornok pályafutását (133—198. l.) s bele fog a nádor és herceg életleírásába (199—256. l.). A füzetet gyönyörű kivitelű öt önálló kép és 28 szép szövegkép díszíti, melyek mind a híres férfit különböző életviszonyait illusztrálják. A Tört. Életrajzok 1895. évi folyamát 8 frt előfizetési ár mellett Ráth Mórtól (Budapest, Haas-palota) lehet megszerezni.

AZ ATHENAEUM KÉPES IRODALOMTÖRTÉNETÉBŐL *Beöthy Zsolt* szerkesztésében megjelent a *35-ik füzet*, mely a forradalom utáni irodalmunk történetével foglalkozik. Az első cikkben (A magyar líra a forradalom után) *Széchy Károly* kolozsvári egyetemi tanár az 50-es évek Petőfi-utánzó lírai költőin kívül részletesebben szól Lisznyai, Szelestey, Tóth Kálmán s másokról; külön fejezeteket szentel aztán Gyulai Pál, Szász Károly, Lévy József és Vajda János írói munkásságának. A második cikket: Jókai Mór és a regény, a vállalat ragyogó tollú főszerkesztője, Beöthy Zsolt írta, de e füzet még csak az elbeszélő stíl nagymesterének élete- s költői működésére terjed ki. A szövegben: Lisznyai, Tóth Kálmán, Gyulai ifjú s két öregebbkori, Szász Károlynak szintén két, Lévynek, Vajdának egy-egy, Jókainak ismét két azckképén kívül egy címlap, három kézirati hasonmás, Gyulainak jubilaris emléktárgyai s Jókai gyermekkori lakóháza; külön mellékletekül pedig: Arany János utolsó arczképe (saját verses jellemzésével) s a Tetemre hívás első fogalmazású kéziratai vannak a füzethez adva. A vállalatból már csak két füzet van hátra s a 37-ik megjelenése után két díszes kötetben lesz kapható ez a szép nagy munka.

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE című tíz kötetes nagy munkából *Szilágyi Sándor* szerkesztésében s az Athenaeum kiadásában most adták ki a 41—44-ik füzetet. A három első füzettel befejezést nyer *Pór Antal*

monografiája, az «Anjouk kora», a 44. füzetben pedig *Schönherr* Gyula. «Az Anjouház örökösei» cím alatt a Magyarországon uralkodó luxemburgi ház történetének megírását kezdi meg. Az első könyvben Zsigmond küzdelmeit ismerteti a magyar koronáért, majd Zsigmond trónralépésének körülményeit, Bosznia és a délvidéki forradalom történetét írja le. Schönherr jól dolgozik; nagy tárgyismerettel és szépen ír. Az illusztrációk, úgy a műmellékletek, mint a szövegeképek, szép kivitelűek és érdekesek. Az első műmelléklet «Zsigmond császár és király» arcképe Dürer Albert eredetije után, a másik Kolozsvári Márton és György «Szent György» szobrának szép képe. Egy füzet ára 30 kr., negyedévi előfizetés 3 frt 60 kr., félévi 7 frt 20 kr.

A BÖLCSESZET TÖRTÉNETE kezdettől mostanig. Magán és iskolai használatra készítette *Nagy Ferencz*, a bölcészet rendes tanára a kecskeméti ref. főiskolában. Második bővített kiadás. Kecskeméten, Metzger Béla tulajdona. 1896. 215 l. Ára 3 korona. — Bizonyára örvendetes jelenség szegény philos. irodalmunkban, hogy e mű 2-ik kiadásban is megjelent, habár oly phil. iránynak hódol, mely a theologiai és egyházas gondolkodásnak teljességgel nem kedvez. A mű a Comte-féle positivizmus álláspontján van írva, vagyis azon az állásponton, a mely tisztán tapasztalati úton, a theologia s a metaphisika kizárásával, akarja fölépíteni a tudományok organismusát, mely irány a Böhm Károly-féle «Magyar philos. szemlében» nálunk is nyert egy kis tért. Legerősebb támasza és irányadója, mint szerző maga is bevallja, a Lewes-Bánóczi-féle három kötetes bölcselettörténet, de azért mesterét nem követi vakon, sőt mellőzi annak túlságos biographiai részletezéseit. A görög bölcsezet felosztásában Überweget, az újabb bölcsezeténél Lewes-Bánóczit követi. Túlroviden tárgyalja a patristikai s a scholastikai bölcsezetet. s megfordított viszonyba helyezi a scholastika fénykorát az arabs philosophiával. Sajnos, hogy művébe több érthetetlen tétel is csúszott be. Így p. o. mindjárt az első tétel így hangzik: «A szellemi világban három hatalom uralkodik. ú. m. theologia, philosophia és a tudományok». A keresztyén bölcsezetről azt tartja, hogy az «visszaélés a nyelvhasználattal». Felette téves nézet a patristika ismertetésénél az a tétéle, hogy «a szentháromság dogmájának megalkotása után az egyházi atyák Krisztus személye felett vitáztak». A scholastikánál Albertus Magnust és Aquinói Tamást egy szóval sem említi, s reformatorainkról elég naivul azt tartja, hogy azok «az egyéni szabadság elvét tűzlék (ugyan) zászlójukra, de *vajmi ritkán* követték azt a gyakorlatban. Az újabb bölcsezetet Lewes nyomán' inkább szellemesen, mint tárgyilag helyesen, így osztja fel: 1. Bacontól Kantig; 2. Kanttól Comte-ig s 3. Comte-től mostanig, miközben Schopenhauert és Hartmann pessimismusát nem a Kant utáni rendszerek között, hanem Comte után a darwinizmus előtt tárgyalja. Mi köze Comte positivizmusának Schopenhauer pessimistikus realizmusához? A 47. és 48. §. fölcserélendő, mivel Geulinx és Malebranche rendszerének Cartesius s nem Hobbes és Gassendi után (kik Bacon kö-

vetői) van helye. Teljesen hibás eljárás a XVIII. század sensualismusa és materialismusánál (162. l.) tárgyalni a modern materialistákat, egy Taine, Czolbe, Vogt, Mollschott és Büchner naturalismusát. Az újabb bölcsészettől egy szóval sem említi Hegel ú. n. jobb és balpárti követőit, és mit sem tud egy Lotze, Fechner vagy Wundt rendszeréről, sem a modern tomistikus scholastikáról, mely mint az Aquinói Tamás rendszerének föléledése, a pápisták legújabb irodalmában oly nagy szerepet játszik. Könyvének legszebb része a «Darwin és darwinismusról» szóló igazán kitűnő ismertetés a 64. §-ban. Legnagyobb hibája és hiánya irodalmi részén keresendő. Teljesen hiányzik belőle olyan §, mely a régebbi és újabb bölcsészettörténet irodalmáról szólana. A magyar törekvésekkel egyszerűen úgy bántik el, mintha mi Apáczaitól Erdélyi Jánosig egy nagyot aludtunk volna a philosophia terén. Domanovszkyt egyetlenyszer idézi, és Kant, Hegel, Herbert s Beneke magyar követőit csak érinti. Pedig szerző bizonyára ismeri a Kant- és Hegel-féle mozgalmat Magyarországon. Mi azt tartjuk, hogy a philosophia terén is igyekeznünk kellene a magyar nemzeti szempontok érvényesítésére. Bár a mű nyelvezete egészben véve elég magyaros, tiszta és világos, mégis több idegenszerű és szokatlan műszó használatával bántólag hat az olvasóra. Ilyenek: közület (53. l.), szóratok (65. l.), iskolásság (107 s 156.), összerakó ítélet (167. l.), korábhani (176. l.) kiinduláspont (178. l.), életművetlen (183. l.), előderőket (196. l.), tartékonyság (196. l.), összítí (197. l.), tudalmatlan (201. l.) s külsőíteni (202. l.), Orthographiájában sem következetes. P. o. physica, phisika és phisica; Athen, Athenäbe, Athenaeben, athenbeli s athenei; stoicus és epikureus; fantázia és phantasia; phylosophiától s philosophiától; metaphisica és metaphysica; real, realé s réal stb. S nyomtatási hibáktól ugyancsak hemzseg a tankönyv a 45, 66, 68, 74, 79, 84, 85, 125, 148, 167, 177, 179, 181, 193, 201. s 211. l. Még megemlítjük, hogy Überweg jegyzete a 72. l. s annak magyar szövege a 84. l. jegyzetében felesleges ismétlés. Különben a tankönyv az előadásokhoz vezérfonalul s magánhasználatra, kellő óvatosság mellett, használható. (Sz. M.)

b) Külföldi irodalom.

Schmidt Ferencz: HANDBUCH DER SYMBOLIK. Übersichtliche Darstellung der charakteristischen Lehrunterschiede in den Bekenntnissen der beiden katholischen und der beiden reformatorischen Kirchen, nebst einem Anhang über Sekten und Häresen. Zweite, durch ein Namen-, Sach- und Stellenregister vermehrte Ausgabe. Berlin, 1895. XV. 520 l. nagy 8-adrét. Ára 9 mark. — A felekezeti ellentétek élessége miatt napjainkban igen nagy az érdeklődés a symbolica s az azzal kapcsolatos polemica iránt. Ma a symbolicának nemcsak történeti, hanem eminens értelemben gyakorlati, egyházi érdeke is van. Az 1854. december 8-iki Mária-dogma, az 1864-iki

Syllabus s az 1870-iki csalatkozhatlansági dogma lényegesen megváltoztatta a protestantismus viszonyát a római catholicismushoz. Ám azért nem közönséges controversirattal vagy a római kath. egyház ellen írt polemicával van itt dolgunk, hanem főként történeti symbolicával, mely a dogmaticus ellentéteket utolsó alapjaikban s történeti összefüggésekben fogja fel és méltatja. Így a többek között történeti előfeltételeiben ismerteti a 33-ik §-ban a nyugati catholicismusnak a római szellemhez való viszonyát, s úgy találja, hogy a római szellemnek a speculativ theologiai kérdések iránt kevesebb érzéke volt, mint az ethikai gyakorlati kérdések iránt, a miért a római vallás alig különítette el egymástól a juridicainak és ethicainak a terét, s egész vallásossága csupa ceremonialismusban veszett el. Ennek behatása alatt a keresztyénséget igen korán «nova lex»-nek, az ó-szöv. törvényszerű kijelentés egyik újabb formájának vették, úgy hogy aztán az Isten s az ember közötti viszony nem volt más, mint jogi viszony s a bűn annak büntetést érdemlő megsértése. A keresztyénségnek a germán népek által való befogadása hatalmas eszköznek bizonyult a középkori egyház hierarchiai jellegének teljes kifejlődéséhez, a miért a középkori római egyház hierarchiai sakramentomi üdvintézté fajult. A görög keleti egyházzól, mint fél úton maradt catholicismusról is helyesen mondja a szerző, hogy liturgiai traditionális egyházzá csontosult, mely a hét első egyetemes zsinat kánonainak sáncái mögé bujik s teljesen megmerevült othodoxiájánál fogva reformációra képtelen. Azt a gondolatot, hogy az egyház lényege a jogilag szervezett s világalomra törekvő hierarchiában áll, kettős alakjában támadták meg a reformatio egyházai a XVI-ik században, s érvényre emelték a vallásos egyéniségnek és közösségnek az érettségét és nagykorúságát, tehát a szent nép s a keresztyén ember szabadságának evangeliomi elméletét. Dicséretre méltó szerzőnek a confessionális tanellentétek történeti megértésére való törekvése, s ebből kifolyólag a közös hitalapnak föltüntetése, a mivel «a merev polemica hangjának enyhítését czélozza». Erről az oldaláról tekintve szerző műve előkelő helyet vívott ki magának a symbolica újabb irodalmában, s magasan fölötte áll Winer confessionális összehasonlító tabelláinak, s Köllner száraz objectiv történeti módszerének. Schmidt symbolicája tehát irenicus jellegű, mely a tanellentéteket sem félre nem ismeri, sem el nem hallgatja, hanem azok történeti keletkezésének s keresztyén jellegének megértésére törekszik. Az is egyik nagy előnye a műnek, hogy folytonos figyelemmel kíséri az újabb prot. theologia gazdag tartalmú dogmatikai s dogmahistoriai mozgalmait a keresztyén tanfejlődés egész vonalán. A gondosan szerkesztett tárgy- és névmutató könnyen tájékoztatja az olvasót a mű tanulmányozásában. (Sz. M.)

Strack Hermann EINLEITUNG IN DAS ALTE TESTAMENT, einschliesslich der Apokryphen und Pseudepigraphen. Mit eingehender Angabe der einschlägigen Litteratur. Vierte, ganz neu bearbeitete Auflage. München, 1895. VIII. 219 nagy 8-adrét. Ára 3.60 mark. E derek mű első kiadása

1883-ban jelent meg, azóta több mint 8 ezer példányban 3-szor is lenyomatott a Zöckler-féle «Handbuch der theologischen Wissenschaften» cz. ismeretes vállalatban, most 4-ik kiadásban önállóan. A műnek e nagy kelendősege bizonyára belső értéke mellett tesz bizonyosságot. Az ó-szövevényi szent iratok keletkezésével, szerzőivel, hitelességük és épségök kérdésével s az önálló tanulmányozáshoz szükséges irodalmi adatokkal akarja a mű megismertetni az olvasót. Elvi álláspontja pozitív bibliai. Szentül meg van győződve arról, s ez ad művének bizonyos melegséget és közvetlenséget, hogy Isten különös módon intézte Izrael történetét, valóban megtörtént tényeknek veszi a csudákat és üdvigéreteket. A kritikai kérdéseket mindenütt az illető szent könyv kimerítő tartalmának ismertetése előzi meg, s lehető objectivitással tárgyalja a pro és contra kérdéseket. Az egyes könyvekkel foglalkozó «specialis isagogicát» az «általános» követi, mely a kánon történetével, mint egészszel, annak eredeti szövegével, fordításaival, s exegetikai segédeszközeivel foglalkozik. Szerző elismert semita tudós s ó-testamentumi exegeta, ki ex asse ismeri a déli és északi palestinai nyelvek és dialektusok legkülönbözőbb változatait s rendkívül tájékozott azok mai gazdag irodalmában. Valóban kitűnő vezérkönyv e mű az ó-testamentomi kánon történetének megismerésére, mely tárgyalását s a kritikai kérdésekhez való viszonyát tekintve, legközelebb áll König rostocki tanár nem rég megjelent bevezetéseéhez. Előadása vonzó, tárgyalása nyugodt, adataiban megbízható. (Sz. M.)

Dr. P. Wurster: DIE LEHRE VON DER INNEREN MISSION. Berlin, 1895. Reutter und Reichard, 414 l., ára 7 márka. — A belmissio kézikönyvével van dolgunk, mely a belmissio különböző fajait és ágait rendszerbe foglalva tudományosan ismerteti. Bevezetésében (1—4. §.) a belmissio nevét, tárgyalási módját és irodalmát tárgyalja. Első általános részében a belmissio eddigi történetét (5—33. §.) és lényeges sajátságait (34—40. §.) ismerteti. A második különös részben a belmissio egyes ágait sorolja föl és pedig először a testi bajok elleni tevékenységben; itt (41—52. §.) a nyomorékok, bénák, vakok, siketnémák, hülyék, betegek, epileptikusok, örültek, járványos betegek, sebesültek stb. körüli szeretet-munkák és szeretet-intézmények vannak ismertetve. A második fejezetben (53—62. §.) a társadalmi bajok orvoslásáról, különösen a szegényügyben való belmissioi tevékenységről értekezik. Harmadik fejezetben (63—72. §.) az erkölcsi bajokban való belmissioi munkásságot ismerteti és pedig az árva és elzüllött gyermekek, a mindkét nemű ifjúság, a foglyok és a börtönökből kiszabadultak gondozását és a fajtalanság s az iszákosság elleni küzdelmet fejtegeti. Negyedik fejezetben (73—86. §.) a vallási bajok orvoslására irányzott belmissioi munka főbb neveit tárgyalja, és pedig a szórványok, a mozgó lakosság (munkások, katonák, utazók, fürdőkön időzők), a gyermekek és ifjak (gyermek- és ifjúsági isteni tiszteletek) gondozását; továbbá a sajtó útján való belmissiót, nevezetesen a biblia, a vallásos iratok és a vallásos lapok terjesztését, a vallástalan sajtó ellensúlyozását, a hitvédő fel-

olvasásokat stb.; végül az egyesületi belmissio amaz ágairól szól, melyeket az ifjúsági egyesületek, nő-egyesületek s más keresztyén társulatok neve alatt ismerünk. A könyvet befejezi az evangelisatióról, mint a hit-ébresztés és hitápolás különös eszközéről szóló fejtegetés (87. §.). — Ez a könyvnek gazdag és változatos tartalma, melyet eleitől végig erős bibliai szellem és vallásos melegség hat át, a nélkül, hogy a pietismus vagy a methodismus szélsőségeibe csapna át. Belmissio alatt *Wurster* a «mentő, óvó és megnyerő keresztyén szeretet-munkák összességét» érti, mely különösen a hitápolás és szeretet-gyakorlás kétirányú önkéntes tevékenységében nyilatkozik meg. A belmissio tehát önkéntes tevékenysége a keresztyén hitnek és szeretetnek. A belmissio kiterjed a testi és lelki nyomor enyhítésére; az elsőt főleg a munkás szeretet, a másodikat főleg az élő hit műveli bennünk, önkénytes buzgóságból, Krisztus iránti szeretetből. A belmissio nem egy a «cura pastoralis»-sal, munkásai nemcsak a lelkészek, hanem férfiak és nők, öregek és ifjak, habár a belmissiói munka vezetése első sorban a lelkipásztorok kötelessége. Az igazi lelkipásztor belmissio-narius is egyszersmind. A belmissiói munka akkor egészséges és áldásos, ha az egyház hivatalos munkájával karöltve és azzal egyetértésben folyik. A belmissio tudományát külön hely illeti meg a gyakorlati theológiában, melynek a belmissió-tan a külmissió-tannal együtt egyik újabb, de igen nevezetes ága. Ezek a tartalmas, könyv vezérgondolatai. Maga a tárgyalás alapos, gondos és részletező. Hibája azonban az, hogy kizárólag német. Az angol, francia, holland és amerikai belmissióra alig vet ügyet. Már pedig ezek körében mind maga a belmissio, mind a belmissio irodalma sokkal fejlettebb és gazdagabb, mint a németeknél. A belmissio történetének, nevezetesebb intézményeinek, kimagasló alakjainak és irodalmának ismertetésében csupán csak német talajon mozog a szerző, mely körülmény kissé egyoldalúvá teszi a különben tartalmas, instructiv és emelkedett szellemű munkát. Ám azért így is egyike a német irodalom legjobb belmissiói termékeinek, s méltán sorakozik a Wichern, Lehmann, Uhlhorn és Schäfer hasonló tárgyú munkáihoz. A belmissio magyar barátjai sokat tanulhatnak s egyszerűzetet meríthetnek *Wurster* derék könyvéből.

III. TÁRSULATI ÉRTESÍTŐ.

Jegyzőkönyv.

Felvétetett a M. P. Irodalmi Társaság október 15-iki üléséről. Jelen voltak: Szász Károly elnök, Hegedűs Sándor alelnök, Beöthy Zsolt, Csiky Kálmán, Kiss Áron, Petri Elek, Szabó Aladár választmányi tagok; Szóts Farkas titkár, Bendl Henrik pénztárnok; Concha Károly, mint a Hornyánszky-czég képviselője és Mokos Gyula társ. tag. A jegyzőkönyvet vezeti Szóts Farkas, hitelesítőkül felkértek Beöthy Zsolt és Petri Elek.

1. Titkár bemutatja a «Koszorú» című népies kiadványok I—X. füzetének nyomdai költségeiről és az első és 1895. május végéig terjedt üzleti évről szóló kimutatását a bizományos Hornyánszky-czégnek. E szerint az I—X. füzetből nyomtatott 115 ezer példány, 2000 frt 97 kr. nyomdai és 135 frt 27 kr. colportage költséggel; az összes költség 2136 frt 24 kr. Eladatott 44.348 példány, miből begyűlt összesen 1834 frt 94 kr. A 45% bizományosi díj levonásával a «Koszorú» tiszta bevétele 1009 frt 22 kr. Lapoknak és ajándékba elküldetett 717 ingyenes példány. Az 1009 frt 22 kr. tiszta bevételt levonva az összes költségből, az 1834 frt 94 krból, a Társaság részéről fedezendő még 1127 frt 02 kr. befektetési költség. Ez összegnek ellenértékéül szolgál a bizományosnál 1895. májusban raktáron volt 42.817 és a lelkészknél bizományba adott 27.118, összesen tehát 69 935 példány.

A jelentés tudomásul szolgál, bár a kiadványok kelen-dősége nem egészen felelt meg a várakozásnak. Titkár és pénztárnok megbizatnak, hogy a beterjesztett bizományi kimu-tatás költségjegyzékét a szerződés egyes pontjaival hasonlítsák össze, majd a raktáron és bizományban lévő példányokat is vegyék számba s ez eljárásukról az elnökséghez tegyenek je-lentést. Az elnökség pedig felhatalmaztatik, hogy a jelentés alapján a még fedezetlen 1127 frt 02 kr. költséget a Károli-alap takarékpénztárban levő tőkéjéből utalványozza, a pénz-tárnok pedig megbizatik, hogy ezt az összeget a bizományosnak fizesse ki. Egyszersmind arra is utasítatik a pénztárnok, hogy számadásaiban ezentúl mindig tüntesse ki, hogy a Károli-alap-ból a «Koszorú» kiadására mennyit fektetett be a Társaság.

2. Titkár jelenti, hogy a «Koszorú»-ból XI—XX. tíz újabb füzet készült el a nyár folyamán és pedig mindenik füzet 5—5000 példányban; jelenti továbbá, hogy ezen «Koszorú» cyclus írói tiszteletdíjait is, épen, mint a I—X. füzeteket ismét Hegedüs Sándor társulati alelnök úr fedezte 296 frt összegben.

A jelentés örvendetes tudomásul szolgál. Hegedüs Sándor alelnök úrnak újabb áldozatkészségéért jegyzőkönyvi köszönetet és elismerést szavaz a választmány, valamint örömmel fogadja Hegedüs úrnak azt az újabb ajánlatát is, mely szerint a Társaság által jövő évben kiadandó «Koszorú»-k írói honoráriumait szintén ő fogja fedezni.

Ezzel kapcsolatban a korábbi választmányi és közgyűlési jegyzőkönyveknek, valamint a titkári jelentéseknek Hegedüs úr ajánlatáról szóló pontjai az ajánlattevő nyilatkozata alapján akként helyesbítettnek, hogy Hegedüs alelnök úr nem a «Koszorú» deficitjének fedezését ajánlotta meg, a mi hála lstenek, nincs is, hanem azt ígérte, hogy a «Koszorú» írói honoráriumait fedezi, a mit a két eddig megjelent cyclusra vonatkozólag, eddig mintegy 700 frt erejéig, tényleg meg is tett.

3. A «Koszorú» minél szélesebb körben való terjesztése végett beható eszmecsere után elhatározta a választmány, hogy

1-ször helyeslő tudomásul veszi a bizományos czég amaz eljárását, hogy a «Koszorú»-ból mintegy ezer lelkészhez és tanítóhoz nagyobb számú példányokat elárúsítás végett bizományba küldött s ezzel kapcsolatban a választmány e határozat rendjén maga is tisztelettel és bizalommal fölkéri a lelkészi és tanítói kart, hogy a «Koszorú» füzeteit a nép körében és a tanuló ifjúság között minél buzgóbban ajánlani és terjeszteni sziveskedjenek;

2-szor az elnökség külön levélben kérje fel a püspök és esperes urakat arra, hogy intézzenek buzdító kérelmeket a lelkészekhez és tanítókhoz a «Koszorú» terjesztése érdekében s illetőleg a hozzájuk küldendő példányokat terjesztés végett elfogadni sziveskedjenek; hasonló célból elnöki megkeresendők és a bizományos által kellő számú «Koszorú» példányokkal ellátandók az egyházkerületi, egyházmegyei és tehetősebb egyházközségi gondnokok, felügyelők, a középiskolai igazgatóságok és a közép- és elemiiskolai vallástanárok, kiket a választmány a maga részéről e jegyzőkönyv útján szintén bizalommal felkér, hogy Irodalmi Társaságunkat e vallás-erkölcsi építő munkájában támogatni sziveskedjenek;

3-szor utasítja a titkárt, hogy a fővárosi és vidéki lapokat megfelelő példányok beküldése mellett a «Koszorú» ismertetésére és ajánlására felkérje;

4-szer, felhatalmazza a titkárt, hogy világi körökben forgó s prot. közönség által olvasott szolid lapokban az elnökség előleges jóváhagyásával a «Koszorú» terjesztését hirdetések útján is eszközöltesse;

5-ször, utasítja a titkárt, hogy a «Koszorú» egyes füzetait a Társaság pártfogó és alapító tagjainak évi tagilletmény fejében küldesse meg s őket e kiadványok terjesztésére a fentebb említett elnöki körlevél és esetleg elárúsításra szánt példányok megküldése által fölkérje.

4. A «Koszorú» terjesztésével s jövő évi folytatásával kapcsolatosan *Beöthy Zsolt* vál. tag indítványára elhatározza a választmány, hogy

jövőre a Társaságnak lehetőleg minden népies kiadványa képekkel, egyelőre egy képpel, mely a borítékra is tétessék, illusztrálva jelenjék meg, úgy azonban, hogy azzal az egyes füzet ára legfőleg 1 krajcárral emelkedjék, mely határozat foganatosításával a titkár megbizatik.

5. Pénztárnok jelenti, hogy a mintegy 9 ezer frtra előirányzott tagsági díjakból és előző évekről való hátralékokból eddig még csak mintegy negyedrészt folyt be, minek következtében a Társaság a rendes folyó kiadásait is alig képes fedezni. Az ijesztő mértékben fölszaporodott tagdíj-hátralékok behajtása végett titkár indítványára elhatározza a választmány, hogy

1. a székes fővárosi tagok díjainak beszedésére a budapesti ref. egyház valamelyik pénzszedőjét a szokásos százaléki átengedésével az elnökség, illetőleg titkár által szerződteti;

2. a vidéki tagokat hátralékaik beküldésére először általánosan a «Szemlé»-ben és az egyházi lapokban figyelmezteti, azután egyházi főhatóságuk útján s eshetőleg magánlevélben, végül nyílt levelezőlapon s eshetőleg a «Szemle» borítékján való nyilvános kiírással fokozatosan felszólítja.

E határozat foganatosításával az elnökség, a titkár és a pénztárnok bizatik meg.

6. Az 1895-ik évi könyvilletmény tárgyában elhatározza a választmány, hogy

az esetben, ha a hátralékokból kellő összeg gyűl be, a pártfogó, alapító és rendes tagok számára könyvilletmény fejében az 1895-ik évre, különben pedig csak a következő évre lefordíttatja és kiadja Luthardt «Vorlesungen über die Moral des Christenthums» című kitünő munkáját. A fordítással megbizza *Csiky Lajos* debreczeni theol. tanárt, ki e munkára a titkár útján már önként ajánlkozott, egyszersmind

öt kéri fel arra is, hogy szerzőnél a fordítási jog ingyenes átengedését kieszközölni sziveskedjék. A munka a jövő év tavaszán fog a sajtó alól kikerülni.

7. A Társaság még 1894-ben a történetkedvelők egy kis csoportja által, melynek élén gróf Tisza Lajos főgondnok úr áll, megbízást nyert arra nézve, hogy a «Herczegszőlősi kánonok» egy XVI. századbéli, valószínűleg egyetlen nyomtatott példányát lehetőleg facsimilében (betű hasonmásban) kinyomassa, mi végből a kézirat sajtó alá rendezésével és a szükséges kritikai és történeti jegyzetek elkészítésével *Mokos Gyula* tanárt bízta meg, ki most bejelenti, hogy munkájával elkészült s egyszersmind bemutatja műve kéziratát.

A választmány megbízta *Mokos Gyula* tanárt és a Társaság titkárját, hogy a kiadás végett valamelyik fővárosi nyomdával érintkezésbe lépjenek s a kánonoknak vagy tiszta facsimile vagy ehhez közelálló kiadása iránt az elnökség jóváhagyása mellett intézkedjenek. A munka előleges revisiójára a választmány egy másik szakértő tagja (*Szilády Áron* vagy *Révész Kálmán*) elnökileg fölkérendő. A kiadás sajtó alá rendezése és nyomdai költségeinek fedezésére az e célra eddig begyűlt 334 frt és az 1 frtos előfizetéssel ezután begyüendő összeg szolgáland. *Mokos Gyula* honoráriumának megállapításával az elnökség és a titkár bízatik meg.

8. Titkár bejelenti, hogy néhai *Losonczy Szígyártó Sámuel* kir. tanácsos a losonczy kir. járásbiróság által 1895. évben 3958. sz. végzésével hirdetett rendeletében 400 frt alapítványt hagyományozott Irod. Társaságunknak, mely hagyomány azonban csak az elhunytnek neje, szül. *Hajós Mária* asszony özvegyi jogának megszűnése után adható ki.

A jelentés tudomásul szolgál, az alapítvány előjegyzésbe vétetik, a Társaság ügyésze pedig utasíttatik, hogy az ügyet nyilvántartsa.

K. m. f.

Szász Károly,
elnök.

Petri Elek,
vál. tag.

Jegyzette :

Hitelesítjük :

Szóts Farkas,
társ. titkár.

Beöthy Zsolt,
vál. t.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1895. október 1-től 1895. nov. 1-ig befolyt összegek
kimutatása:

1. Pártfogói alapítványok után befolyt 5%-os kamatok 1895-re:
Bányai ág. hitv. ev. egyházkerület. Pesti ág. hitv. ev. magyar egyházközség.

2. Alapító tagok alapítványi kötvényei után befolyt 5%-os kamatok 1893-ra: Felsőszabolcsi ev. ref. papiegylet. **1894—95-re:** Mayer Endre ág. ev. theol. tanár Eperjesen. **1895-re:** Rohodi ev. ref. egyház, dr. Nagy Zsigmond ev. ref. tanár Debreczen, Hörk József ev. kollegiumi igazgató Eperjesen.

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1893—95-re: Masz-nyik Endre ág. ev. theol. akad. igazgató Pozsony. **1894—95-re:** Kutas Bálint t.-sz-t-miklósi ev. ref. lelkész. **1894-re:** Kérészy Barna tiszánánai ev. ref. lelkész, Káta Endre d.-sz-t-györgyi ev. ref. lelkész, Némethy Lajos debreczeni ev. ref. lelkész. **1895-re:** Szabó Aladár ev. ref. theol. tanár Budapesten, Baczó Mózes kolozsvári ev. ref. lelkész, Bieberauer Rikárd Budapesten, Bachát Dániel budapesti ág. ev. főesperes, Nádudvari ev. ref. egyház, Bihar nagy-bajomi ev. ref. egyház, Dombi Lajos b.-gyulai ev. ref. lelkész, Tiszaderzsi ev. ref. egyház.

4. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1894—95-re: Kelemen János kömlődi ev. ref. lelkész. **1893-ra:** Réz László megyaszói ev. ref. segéd-lelkész. **1894-re:** Imre Sándor ny. egy. tanár H.-M.-Vásárhely, Pap Elek zsigárdi ev. ref. lelkész, Lénárth József magyarói ev. ref. lelkész, Linczányi Lajos király-lehotai ág. ev. lelkész. **1895-re:** Payr Sándor ondódi ág. ev. lelkész, Kis Ernő pápai ev. ref. tanár, Gönczi Lajos sz.-udvarhelyi ev. ref. tanár, Gulyás Kornél mányi ev. ref. h. lelkész, Kiss Mór jegyző Kócson, Batta György gömör-simonyi ev. ref. lelkész.

5. Könyvekért: Gulyás Kornél mányi ev. ref. h. lelkész 1 pld. Drummondért 1 frt.

Budapest, (Deák-tér 4. sz.) 1895. november 5.

Bendl Henrik,
pénztárnok.

Figyelmeztetés. Társaságunknak a folyó évben még nagyon sok a fizetnivalója. A tagoknak fele része pedig még semmit sem fizetett. Tisztelettel kérjük a Társaság tagjait, hogy tagsági díjokat, a hátralékosokat, hogy hátralékukat minél előbb beküldeni sziveskedjenek. Egyszermind figyelmeztetjük tagtársainkat, a társaság igazg. választmányának f. évi október 15-iki eme határozatára: A késedelmező tagokat «először általánosan a «Szemlében»-ben és az egyházi lapokban figyelmeztetjük, azután egyházi főhatóságuk útján» is kell sürgetni a hátralékok befizetésére.

„KOSZORÚ“,

a Társaság népies kiadványa.

ELSŐ SOROZAT I–X. FÜZET:

I. Forgács Endre: Az ócska biblia	4 kr.
II. Marton Sándor: A gályarabok története	4 »
III. Csengey Gusztáv: A Barkóék árvája	4 »
IV. Bitai Béla: A Vízözön. Légy hív mind halálíg	4 »
V. Vajda Ferencz: Bethlen Gábor fejedelem	4 »
VI. I.-né Székely Lilla: A talált gyermek	4 »
VII. S. Szabó József: Vége jó, minden jó } Sz. Kiss Károly: Az igaz és hamis gyöngy }	6 »
VIII. Thúry Etele: Huszár Gál	4 »
IX. Budai János: Dévai Biró Máttyás	4 »
X. Keeskeméthy István: Testámentom	4 »

MÁSODIK SOROZAT XI–XX. FÜZET:

XI. Kalocsa Róza: A bibliás asszony	4 kr.
XII. Csengey Gusztáv: A vadosfalvi pap	4 »
XIII. Payr Sándor: Nádasdy Tamás grófék háztája	4 »
XIV., XV. Csiky Lajos: A vasárnap megünnepléséről	8 »
XVI. Vajda Ferencz: Két püspök anyja } Csekme Ferencz: Névtelen hősök }	4 »
XVII. Bányai Géza: Ilonka	4 »
XVIII. Jámborné Székely Lilla: Egy öngyilkosjelölt	4 »
XIX. Túri Farkas Imre: Egy eltépett biblialevél } V. Krüzselyi Bálint: Földi mennyország }	4 »
XX. Szabó Aladár: Livingstone Dávid utazásai és felfedezései	4 »

E füzetek kívánatra utólagos elszámolásra a Társaság főbizományosa : **Hornyánszky Viktor** könyvkereskedő által (Budapest, Akadémia-u.) bizományba is küldetnek a lelkész és tanító uraknak. Tíz füzetnél nagyobb megrendelés bérmentve küldetik.

H. 530.

VII. évfolyam.

1895.

10. füzet.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ő T S F A R K A S,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1895.

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK :	Lap
1. A socialismus és a keresztyénség. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	549
2. Telekesi Török István. <i>Payr Sándor</i>	556
3. Wichern J. H., a németországi belmissio atyja. <i>Csiky Lajos</i>	576
4. Beythe István apológiája. <i>Révész Kálmán</i>	589

II. IRODALMI SZEMLE :	
a) Hazai irodalom	596
b) Külföldi irodalom	601

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság szellemi ügyeit érdeklő küldemények *Szöts Farkas* titkárhoz (Budapest, IX. kerület, Pipa-u. 23.), a tagsági díjak *Bendl Henrik* pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendők.

A Társaság tagjait tisztelettel kérjük, hogy tagsági díjaikat minél előbb beküldeni sziveskedjenek.

A tagsági díjak nyugtázása nyilvánosan történik a Szemle borítékján; a tetemes postaköltség megkímélése czéljából külön nyugtatványt nem küldünk.

Kivonat

a Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélek: a) pártfogók, b) alapítók, c) rendesek, d) pártolók és e) segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszoru»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

A SOCIALISMUS ÉS A KERESZTYÉNSÉG.

(Második közlemény.)

Különös nyomatékkal hangsúlyozzák a socialisták az egyesnek a munkához s a teljes munkabérhez való jogát, a mit náluk természetesnek is találunk. Mert ha egyszer a socialista-társadalom absorbeálta az egyént, akkor ennek joga van arra, hogy a társadalom által el is tartassék. A keresztyénség szempontjából tekintve azonban nincs a társadalomnak joga az egyéniség absorbeálására, s azért nem is kötelessége azt eltartani. Az általános emberszeretet szempontjából igenis kötelességea szűkölködőket támogatni, de jogi szerződéssel e kötelesség teljesítésére senki sem kötelezheti. Az az állam, mely magára vállalná a munkakeresés és munkajuttatás kötelezettségét, csak növelné az indolentiát, kihívná az ipari munkával való foglalkozók alkudozását, csökkentené az egyéni vállalkozási kedvet, s kiölné az emberekből a személyes felelősség érzetét, a minek következménye az lenne, hogy maga az állam volna az összes munkák fővállalkozója s az összes munkaeszközök kizárólagos birtokosa, a mi pedig a személyiség erkölcsi alapjogának legdurvább megsértésével lenne azonos. A mi meg a teljes munkabér jogát illeti, azt *Marx* és *Lassalle* összes dialektikai sophismái sem voltak képesek kellőleg megokolni. A munkásosztálynak munkája még nem egyetlen faktora a munkának, s így keze-munkájának eredményéből a munkást csak bizonyos rész illeti meg.

Mondottuk már egyszer, hogy a socialis kérdés, a minek megoldására a socialismus törekszik, lényegében véve morális kérdés, a melynek kulcsai az egyén szívében, jó vagy rossz akaratában

keresendők. A mennyország e földön nem a külvilággal kezdődik, sőt inkább a szív belső világából hat az kifelé. Az élet sokféle nyomorúságaiért felelős ugyan maga a társadalom is, de az életbajok legfőbb okozói mégis maguk az egyének, a kik a kötelességtől fázva s a bűnnek szolgálva: magukat és másokat nyomorba taszítanak. Az a socialistikus tan tehát, a mely a bűnösöket nem bűnösöknek, hanem a rosszul szervezett társadalom áldozatainak tekinti s őket ily irányban inspirálja, a legtevésebb, legigaztalanabb és legrombolóbb tanok egyike. A társas közösségnek behatása nagy, de mégis csak másodrendű valami; inkább «productum, mint producáló» — mondja *Flint* egészen találóan. Mai civilizatióink az athénei areopág módjára oly sziklán nyugszik, a mely alatt a fűriák barlangja található, s a socialismus a fűriák ama barlangjának tekinthető. Ki kell űznünk az ethikai nevelés alapján és eszközeivel a socialistikus szellemeket az emberekből, s csak akkor létesülhet a sociális béke s csak akkor oldhatók meg az úgynevezett sociális kérdések feladatai. E béke igaz tanyája az egészséges s erkölcsileg tiszta hazaszeretet s nem a socialismus nemzetközi világpolgársága. A socialismus a mint félreismeri az egyéniség jelentőségét a maga collectivismusával, úgy következetesen semmi érzéket sem tanusít a nemzeti egyéniség s az önálló népjellem értéke és jogosultsága iránt. A következetes socialismusnak se országa, se hazája. Jelszava ez: ubi bene, ibi patria! Még kevesebb érzéke van az emberszeretethez, melyet az osztály-érdekek posványába fullaszt. Pedig az igaz hazaszeretetet nem zárja ki az általános emberszeretetet, sőt inkább annak egyik legszebb nyilvánulása, a mint már maga a szentírás is különbséget tesz a «filadelfia» és «agapé» között és Pál apostol is arra int: hogy mindenkivel jót tegyünk, kiváltképen pedig a mi hitünknek cselédivel. A hazaszereteten alapuló népegyéniség elve a legmagasztosabb hazafias erényeknek a forrása, a melynek óriási politikai, socialis és ethikai erejét és jelentőségét a socialismus megérteni teljességgel nem képes.

A *vallással* szemben a socialisták közönyös, sőt ellenséges viszonyban állanak. Az általános boldogulás a földön az ő titkos és nyilvános vallásuk. Tehát egy atheistikus és materia-

listikus izű ál-vallást helyeznek a valódi vallás helyére. Az ú. n. «keresztyén socialisták» voltaképen csak jó keresztyének, de nem igazi socialisták. Legalább így jellemzi Flint az angol és német socialistákat. «A mit keresztyén socialismusnak neveznek — úgymond — az vagy keresztyénellenesnek bizonyult, mivel socialista, vagy pedig socialistaellenesnek, mivel valódi keresztyén». A socialismusnak a materialismussal való érdekközössége azon alapul, hogy az emberi élet vallási ideálja annak socialista ideáljával össze nem egyeztető.

Nézzük csak a socialismust közelebbről az evangéliom, az őskeresztyénség s a reformatio világánál.

A midőn Krisztus az Isten országáról szóló evangéliomát hirdette, Palästina római tartomány volt és Pilátus vala annak helytartója. S bár *Tacitus* s újabban *Marquardt* és *Mommsen* bizonyosságai szerint a zsidó népet a római uralom rettenetesen megsarczolta s adója a legnagyobb volt az akkori időben, Jézus — bár arra elég alkalma volt — mégis egyszóval sem utalt a korabeli gazdasági és politikai viszonyokra, sőt inkább váltig hirdette: Keressétek mindenekelőtt Isten országát és annak igazságát! S az első jeruzsálemi keresztyén gyülekezet organisatiója sem vehető socialistikus vagy pláne communistikus értelemben, s csak később, a Chrysostomus homiliáiban, akadunk az Apostolok cselekedetei ide vonatkozó elbeszélésének communistikus értelmezésére. *Mosheim* szerint az első ker. gyülekezetben volt ugyan *communio usus*, de nem *possessionis*. Pál apostol levelei, főleg a korinthusi levelek, sem lehetnek a socialismus bibliai kánonai. Példa rá Philemon gyönyörű levele. Még leginkább socialis jellegű Jakab levele, a melynek szerzője az akkori socialis bajokra való utalással ugyancsak megleczkézteti a «gazdagokat». Bizonyos, hogy az új-szövetségi szentiratokban nincsenek nemzetgazdasági formulák, sem politikai törvények, s az evangéliomok nem nyújtanak programot a nemzetgazdasági socialis problémák megoldásához. Az én országom nem e világból való: — mondotta az Üdvözítő, s az apostoli korszakot is az evangéliomi szabadság elve hatotta át a világi dolgokban, minden kényszerintézkedés mellőzésével. Tatián iratai, Hermas pásztorja és Justin apologiái is távol vannak a socialis kérdé-

sek szellőztetésétől, s csakis az eretnekek irataiban, p. o. a karpokratiánusoknál találtak azok fogékony talajra. S a mi Luther, a reformátort illeti, bizony *Bebel*, korunk socialistikus vezére igazságtalanul ítéli meg őt a parasztlázadáskor vitt szerepe miatt. Helyeselte ugyan a parasztok 12 cikkének jogos követelményeit, de a többiekre nézve azt mondotta: ebből nem értek semmit, intézzék azt el a szakférfiak. Reformátor volt minden ízében s feltétlenül elvetette a paraszt-mozgalom forradalmi tendenciáit. Mint Krisztus és az apostolok az istenországának megállapítására, úgy Luther is a vallás és az egyház reformálására törekedett, és socialis-politikai vagy nemzetgazdasági problémák fejtegetésébe nem bocsátkozott. Krisztus, az apostolok és Luther példájából tehát azt tanulhatjuk, hogy a socialis kérdések megoldásában csak a vallásos-erkölcsi téren van az egyháznak és a lelkészeknek feladata, míg a gazdasági, jogi és politikai momentumok az illető szaktudósok jogkörébe valók.

Igenis, a keresztyénség nagy socialis hatalom, de social-ethikai hatalom, mely teljesen független a socialis organisatio bármely alakjától. A keresztyénség az emberi életnek ethico-socialis megnemesítése és Isten országává való fejlesztése végett az egyháztörténet bizonyossága szerint egyetlenegy állami szervezethez sem kötötte magát feloldhatatlanul. Az összes socialis mozgalmaknak, a mennyiben az emberek egyenlőségének és testvéri szeretetének eszményképét czélozzák, egy egészséges keresztyén gondolat szolgál alapul. A mai socialismuson is talál a keresztyénség több jogosult elemet. Így jogosult a socialismus protestálása amaz ultra-liberalis theoria ellen, hogy az önzés az általános jólét forrása s az anyagi javak szerzése és gyűjtése a nép legfőbb feladata. Hisz' a keresztyénség sokszor kiemeli a világi javaknak s az azok megszerzésére irányuló törekvéseknek veszélyességét a lelki életre nézve. Példa rá a bibliában a hegyi beszéd s az apostolok világnézete. Jogosult továbbá a mai socialisták kritikája a mai társadalmi állapotok mizeriái fölött, s valódi keresztyénelv a socialisták elve az emberek solidaritásáról és testvériségéről. S mégis igen mélyre ható ellentétek választják el a socialismust a keresztyénségtől és annak

ethikai világnézetétől. Íme a főbbek: 1. a keresztyénségben nincs helye a materialismusnak vagy atheismusnak, a mivel a socialismus egészen szaturálva van; 2. a socialisták földi java és boldogsági ideálja helyett az ember ethikai, szellemi ideáljaira fekteti a keresztyénség a fősúlyt; 3. az ember külső helyzetének, nevezetesen vagyoni viszonyainak nem tulajdonít annyi jelentőséget, mint a socialismus, sőt inkább az ember belső jellemétét, lelke világát s ezek fokozatos kiépítését hangsúlyozza; s 4. ellenkezik a socialismus a keresztyénséggel az egyéniség jogainak a megtagadásában is. Krisztus az embereket «az Isten fiainak szabadságára» rendelte; földi hivatásuk mellett mennyei rendeltetésöket is hangsúlyozza; ép azért a történelem összes felszabadító reformtörekvéseit az ő szelleme alkotta és élte. Ezzel szemben a socialismus a Krisztus szabadság-szellemével ellentétes, reactionarius contrareformatiónak létesítésére törekszik. A mi a socialismusban ethikailag értékes, az a keresztyénségben is megvan, még pedig tisztább és nemesebb alakban; míg ellenkezőleg nincs a socialistikus tévedéseknek az az alakja, a melyért a keresztyénséget lehetne és kellene felelőssé tennünk. A socialis nyomorra vezető igaztalan gazdasági reformtendenciáknak helye nincs a keresztyénségben. Példa rá az apostolok állása a rabszolgasággal s a reformatio állása a felsőbbiséggel s a tényleg fennálló jogi renddel szemben.

A mi végül *az egyház socialis misszióját*, tehát közelebb-ről a socialismusnak s az egyháznak egymáshoz való viszonyát illeti, az egyház missziója nem lehet más, mint a Krisztus művének folytatása és kiegészítése. Az egyház célja elvinni az üdvöt és a megszentelést az egyéneknek és a társadalomnak, illetve átalakítani az egyént Isten képmásává s az emberiséget Isten országává nemesíteni.

Az egyháznak soha sem lehet feladata, hogy akár közvetlenül, akár pedig közvetve nemzetgazdasági problémákat oldjon meg, vagy hogy Isten ígéből azok megoldására formákat állítson fel, hanem az, hogy *a megoldásra szükséges evangéliomi erkölcsi erőket szolgáltassa*. Az evangéliom hirdetésének nem szabad socialis agitatiokat vezetnie, mert az egyháznak bármely tisztátalan szövetkezése «a világ hatalmas-

ságaival» keservesen megboszulja magát. A keresztyén szellem mint a bölcsesség, igazság és szeretet szelleme, ellentétben áll bármely paktálással a «világi»-nak körében, a mammonnak szolgálatában. A socialismussal szemben egészen másnemű feladatai vannak az egyháznak, mintsem hogy szolgáljaival nemzetgazdasági műveket irasson, vagy socialistikus pártelméleteket tárgyaltasson, melyek utóljára sem volnának egyebek, mint felemás theologiai-socialistikus-nemzetgazdasági diiletans munkák, arra szánva, hogy egyik másik socialpolitikai nézetnek propagandát csináljanak. Az egyháznak az a feladata a socialis munkában, hogy az evangeliom nemesítő és megszentelő erőivel áthassa az egész emberi életet: a családot, az államot, az iskolát és a társadalmat. Csakhogy ezt soha sem teheti más módon, mint a Krisztus evangeliomának erőteljes hirdetésével s különösen a belmisszió philanthropikus műveinek önzetlen szolgálatával. Más szóval: *a socialismusnak leghatásosabb ellenszere s a socialis bajoknak leghatékonyabb gyógyszere az evangelisatio.*

A belmisszióban ébredt föl újabban az evangeliomi keresztyénség socialis lelkiismerete, s a dogma keresztyénsége helyére az evangeliomi szeretetmunkák gyakorlati keresztyénsége lépett. Mert a keresztyénség munkás, hiteős szeretet nélkül «zengő érc és pengő czimbalom». Ezt az erőt kell felébreszteni és munkára szervezni a belmisszió által. Socialis szempontból főleg a munkásosztály erkölcsi életének és socialis helyzetének megjavítása egyik főfeladata az egyház belmissziói tevékenységének. Tüntesse föl az egyház a vagyon s a gazdagság igazi rendeltetését, mely «hű sáfárkodás céljából» bízott a gazdagokra s kísérje szeretetteljes segítségével a szegényeket. A könyörülő szeretet megtestesült igéje maga Krisztus, midőn mondá: szegények mindig lesznek veletek. Utóljára is a szegénység mindig relativ fogalom, s ez a föld soha sem lesz a legjobb világ és merészség csak gondolni is, míg tévedő emberek leszünk, a socialis kérdés teljes megoldására. De értesse meg az egyház a maga hiveivel azt is, hogy a felebaráti szeretet gyakorlásának csak kicsiny része az alamizsnálkodás. A felebaráti szeretetnek első sorban a mindennapi életet kell átjárnia és megnemesítenie;

sőt a felebarátokkal való minden viszonyt a polgári és üzleti életben is meg kell az önzéstől tisztítani. Ez aztán a legfőbb és legjobb alamizsna, a melylyel embertársainknak, szegényeknek és gazdagoknak egyaránt, szolgálhatunk. E részben minden üzleti élet a tisztességtelen concurrentia vagy socialistikus strike-mozgalom kizárásával igazán «a szeretet műhelye». *Luther* és *Kant* is azt mondá: nincs jobb alamizsna, mint a becsületesség és egyenesség az érintkezésben, a beszédben, az élet összeköttetésekben s a kötelességek hű teljesítésében az egyén minden pályáján. Az evangéliom alapelvein nyugvó eme társadalmi rend és socialis béke egészen más ideál, mint a mire a socialistikus ábrándok ködképei manapság sajtóban, parlamentben és az irodalomban egyaránt törekszenek.

A socialis betegséggel szemben tényleg az evang. keresztyénségnek igen nagy és nehéz feladatai vannak, a melyek azonban épen nem teljesíthetők az által, ha *Jézusból socialista reformátort* csinálunk, vagy a szószéket az igehirdetés helyett politizálásra használjuk. Az evang. keresztyén ember ne szégyelje a Krisztus evangéliomát a politika terén sem, ép azért evangéliomi szellemű népképviselőre s a törvényhozás szellemének evangelizására törekedjék. Erre nézve helyesen mondja *Montesquieu* «A törvények szelleme» cz. művében, hogy a keresztyénség alapelvei, ha azok az egyének sziveiben gyökeret verhetnének, sokkal nagyobb hatással vannak a népek és nemzetek életére, mint az államszervezetek összes erényei vagy a külső tekintélyek. A prot. jog- és kötelességtudat s a könyörület erőinek nevelése a polgárok sziveiben képezze egyik főfeladatunkat.

Eperjes.

Dr. Szlávik Mátyás.

TELEKESI TÖRÖK ISTVÁN.

(Harmadik közlemény.)

VI.

Egyházbédő és építő munkája a szatmári béke után. A pápai és sobori egyházakhoz való viszonya. A soproni iskola javára tett alapítvány.

Mint a megszedett szőlőtöke, állt ott az egyedi Török ház Rákóczy háborúinak lezajlása után. Nemcsak hazafiúi, de családi reménységét is el kellett temetnie amaz esztendőkbén. De a pótolhatlan veszteség, a mély bánat nem törte meg Török István tetterejét, munkakedvét. Ha magának nem volt immár gyermeke, felfogadta a más árváját. Ilyen árva volt akkor evangeliomi egyháza. Ezen a téren, békés úton szolgálja most hazáját. Kiütötték kezéből a kardot, de a vakoló kanál még benne volt. Épített. Sion falain is sok volt a rés, bent pedig nagy az inség. Az ekklezsiának lön ezután Török áldozatkész védelmezője és táplálója.

Megverem a pásztort és elszélednek a nyáj juhái. Ez volt a dunántúli egyházak sorsa (1673.) szenci Fekete István csufos árulása óta. Nem volt egyházi vezér, püspök, ki összetartotta, megvédte volna az annyi farkastól tépett nyáját. És világi jobbaink is elhunytanak a hosszú harc alatt. Lipót explanatiója 1691-ben és 1701. évi királyi rendelete a soproni és pozsonyi országgyűlések kegyadományait is visszalopta. A szegény evangélikus népnek a messze artikuláris helyekre kellett búcsut járnia, ha gyónni, prédikációt hallgatni vagy kereszteltetni akart, a stólat pedig duplán fizette. Papját, tanítóját elűzték, templomát, iskoláját elrabolták. Bors Mihály esperest például 1700. júl. 11-én Kárner Egyed szentmártoni apát fizte ki Kajárról s ettől fogva csak Kispérczen szolgálhatott.¹ Hódosi Sámuel veszprémi ref. papot pedig 1702-ben az esztergomi börtönbe hurczolták és kegyetlen kinzatasokkal súlyosbították fogságát.²

¹ A kispérczi és kajári lelkészek sorrendje. A győri esperesség jegyzőkönyvében.

² Thury E. A veszprémi ref. egyh. tört. 22. l.

Az így üldözött prot. nép hogy ne vetette volna reménységét Rákóczyba, a katolikus fejedelembé is, ha ez neki szabad hazát, szabad egyházat ígért. Rákóczy kormánya lehető igazsággal igyekezett is a vallási bonyodalmakat tisztázni. És ott, a hol kurucz volt az úr, nem is üldöztek vallásáért senkit. A Rákóczytól bírt területeken, ezen dunántúli részen is, több evang. egyház feléledt és újra szervezkedett, melyeknek jogait azon alapon, hogy már 1681. előtt is léteztek, a királyi biztosok azelőtt nem ismerték el. Maga Török is, a ki országgyűlésen, kormánytanácsban mindenütt szószólója volt hitfeleinek, lehetőleg segítségökre volt az ilyen szervezkedő egyházaknak. Locsmándról tudjuk például, hogy midőn az erőszakosan misére hajtott nép visszakiváncszott evangeliomi egyszerű isteni tisztelgetéshez, az épen arra táborozó telekesi Török saját vele volt táborig papját ajánlotta fel nekik a szolgálatra.¹ Még többet tett a Rábaközben, Győr- és Sopronmegyékben.

A pápás labancz a kuruczot, ha ez protestáns volt, még inkább gyűlölte. A császári tábornokok szerint mindig nagy számban voltak ezek hite. 1707. szept. havában, midőn Kőszegről a városbirát több tanácsossal együtt foglyul vitték, Nádasdy Ferencz, a Lipóttól lefejeztetett országbirónak egészen elnémetesedett labancz fia, e szavakkal fogadta Csepregen a foglyok érdekében jött küldöttséget: «Ihr Schelm, ich will euch lehren, Hericz aber absonderlich, du Calvinischer Schelm!» Gróf Stahremberg Guidó tábornok pedig a szinte ez ügyben Répce-Lakon nála járt kőszegieket ekként utasította vissza: «Selmák, selmák vagytok és nem ő felsége hivei. Már négy esztendőtlől fogva hazugsággal tartottátok magatokat. Eleget tettetek-e ő felsége parancsolatjának? A pápistákat kihánytátok a tanácsból és lutheránusokat vettetek be! Úgy-e a Rákóczy parancsolatjának eleget tettetek? Most is csak a lutheránusok regnálnak nálatok, felakasztatom a birátokat!» Heister is, mihelyt Veszprémet bevette, azonnal kiszorította a várból a reformátusokat.² Ezekből lehet következtetni, milyen sors várakozott a protestánsokra oly helyeken, a hol császári őrség váltotta fel Rákóczy vitézeit.

Itt a Dunántúl pedig az egyes városok és vidékek sokszor cseréltek urat. A kuruczok uralma sokszor csak rövid pünkösdi királyság volt. Több tekintélyes városunk, Győr, Komárom és Sopron nem is nyitotta meg kapuit előtök soha. Azért olyan hosszabb ideig tartó biztonságot és szabadságot, mint a felsőmagyarországi evangélikusok, a kik Rákóczy háborúi alatt püs-

¹ A pesti vallásügyi bizottmány actái közt 1721.

² Chernel K. i. m. 188. Thury E. i. m. 24. l.

pököket mertek választani excellentissimus czimmel és a hires rózsahegyzi zsinatot tartották (1707.), a dunántúliak soha sem élveztek. Itt csak két esperes, a győrmegeyi és kemenesaljai kormányozta messze vidékre kiterjedt egyházmegyéjét, csekély számú világi patrónus támogatván őket munkájokban. Rendszeresített felügyelői hivatala sem volt ekkor még a kerületnek, ilyen csak 1735-ben lesz Ostffy Mihály megválasztásával. De volt ennek pótlására egy telekesi Törökje, a ki még több volt: vezető, védő és tápláló dajkája az árva eklezsiáknak.

A szatmári békekötés után pedig ismét rendszeresen és korlátlanul indult meg az üldöztetés, templomfoglalás és térítés. E békekötés harmadik czikkelyében általánosságban csak annyi foglaltatik, hogy ő felsége a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényeket híven meg fogja tartani s nyitva áll az út bárki előtt, hogy sérelmeivel a király vagy országgyűlés elé folyamodják. Persze nagy itt a különbség a szerint, a mint a király az 1608. és 1647. évi vagy pedig az 1681. és 1687. évi törvényeket fogja megtartani. No, a tanácsosai rávették, hogy III. Károly még az utóbbiakat sem tartotta meg.

Már a koronázó 1712. évi országgyűlésen ott állanak őseink sérelmeikkel Ráday Pál vezetése alatt a király előtt, ki kegyesen is fogadta őket. De azután a klérus másként világosította fel a királyt. Hiszen voltaképen — a mi nem új dolog — nekik lehet sérelmekről beszélniök, nem a protestánsoknak. Ezeknek papjai artikularis helyekről máshova is kimennek szolgálni. Az evang. nemesek az elűzött papokat pártfogásukba veszik, kastélyaikban rendes isteni tiszteleteket tartanak és ezekre jobbágyaikat is behocsátják. Égbekiáltó törvényszegés a Lipót explanatióján rágódó klérus előtt, de a régebbi békekötésekre hivatkozó protestáns ehhez jogot tarthatott. Innen az éles összefűzés. Az 1701. királyi rendeletre támaszkodva vitatták a katolikusok azt is, hogy a soproni országgyűlés kedvezményei a véghelyekre és a török által bírt területekre nem terjednek ki. Országos perlekedés folyt a felett is, melv helyeken volt már 1681 és a Rákóczy háborúja előtt evang. vallásgyakorlat, mert a templomok sorsa ettől függött.

Igy Vas- és Sopronmegyékben sem akartak az evangélikusoknak szabad vallásgyakorlatot engedni a két artikularis helyen kívül sehol sem. És Töröknek, az amnestiát nyert kurucz felkelőnek újra szaporodik a bűne, mert ő evang. hitfeleivel tart, jogait nem hagyja, az üldözöttek előtt kaput tár, s pénzzel, tanácscsal segíti a szorongatott egyházakat. Az üldöztetések pedig nem csekély mértékben indultak meg nyomban a békekötés után, mert a dunántúli ágost. és helv. hitv. evang. status

már az 1714. év elején egész naiv bizalommal Keresztély Ágoston szász herceghez, akkori esztergomi primáshoz folyamodott, hogy Győrött adott ígéretéhez és nyilatkozatához képest tiltsa meg a klérusnak a további templomfoglalásokat, úgyszintén a papok és tanítók elűzetését.¹ Móriczhidáról pedig tudjuk, hogy nyomban a kurucz háborúk után fegyveres lovas németekkel jöttek ki a szolgabírók Győrből és Kermann János lelkészt megkötözve elhurcolták s ezzel az evang. vallásgyakorlatot is megszüntették.²

A templomától, papjától és minden javaitól megfosztott egyházak között az elsők egyike volt mindjárt *Pápa*. A hol a klérusnak oly hatalmas földesúr állott a háta megett, mint itt gróf Esterházy Ferencz volt, könnyen ment ott a dolog. A kurucz világban az ág. h. evangélikusoknak is szabad vallásgyakorlatuk volt Pápán. A piacon volt egy emeletes házak, melyben a földszinten volt az oratorium, az emeleten pedig Kövesdi János prédikátor lakott. Hátról volt az iskola és Rogáts János tanító lakása. Emez egyházunknak pártfogója is Török volt, ki Pápán, Bottyán hadi szállásán, a kurucz háborúk alatt huzamosabb ideig tartózkodott és időnként családja is itt talált menedéket. Itt kötött közelebbi ismeretséget Kövesdi utódjával, Tóth Sipkovits Jánossal is, ki előbb győri iskolaigazgató, 1709. ápr. 19. óta pedig Pápai lelkész. Tóth is komaságban állott Törökkel s maga említi, hogy «sok szép, hozzá megmutatott kegyes affectiójokat experialta.» Különösen akkor volt erre Tóthéknak szükségök, midőn Esterházy gróf «földesúri auctoritásból» 1714. febr. 3. kereken kiharancsolta őket a paplaktól, s midőn nem mentek, a gróf még e hó 15-én megyei hajdukat és fegyveres spanyol katonákat küldött reájok, kik az egyházi lak ajtaját bevágták, a lelkészt és tanítót kiűzték s az előbbinek könyveit és egyéb ingóságait prédára vetették. Torkos győri pap is említi, hogy Török nagy pátronusa volt a pápai egyháznak, «míg fennállott». Az özvegy pedig végrendeletében is szép hagyományokkal emlékezik meg. Tóth Sipkovitsnak bizalmas viszonya Törökékkal később is fennállott, mikor Téthen volt lelkész és alesperes. Török temetésekor is ő volt az első szónok és kinyomatott beszédét bizalmas, szívélyes hangon az ő megszorodott «nagy jó kedves komaszonnyának» ajánlotta.³

¹ Liskay J. i. m. 170. l.

² Móriczhidán 1782. ápr. 27. felvett tanuvallomás Hrabovszky gyűjteményében.

³ Tóth J. és Torkos A. i. m. és Gyurácz F. A pápai ev. egyháztörténelem a mult században. 5. l.

Pápa csak az elsőeknek volt egyike, utána következett a vallásgyakorlatuktól megfosztott dunántúli egyházaknak egész hosszú sora. Az e közben lefolyt 1714/15. évi országgyűlés a vallási egyenetlenségek megszüntetése végett királyi és országos biztosokat küldött ugyan ki, de másfelől megfosztotta a protestánsokat azon joguktól, hogy ezentul mint külön státus vagy község egyetemlegesen járulhassanak sérelmeikkel a király vagy országgyűlés elé. Csupán egyeseknek a maguk neve alatt volt megengedve, hogy a királyi kegyelemért folyamodjanak, ezt pedig a klerus, vármegye és a földesurak ugyancsak a legszűkebbre szorították.

1714. óta a Rábaközben és egész Győr- és Sopronmegyében rendszeresen történtek a templomfoglalások. Három-négy évi időközben plebánusok és szolgabírák megyei katonaság segítségével a következő helyeken foglalták el a templomokat és szüntették meg a vallásgyakorlatot: Vág, Edve, Városfalu, Beled, Vicza, Mihályi, Kisfalud, Tót-Keresztúr, Németi, Potyond, Farád, Jobaháza, Szil-Sárkány, Pásztori, Rába-Pordány, Bodonhely, Szent-András, Sobor, Egyed sopronmegyei és a fentebbi Móriczhidán kívül Árpás, Rába-Szent-Mihály, Gyömöre, Kajár, Kis- és Nagy-Baráti győrmegyei helységekből.¹

Torkos a rábaközi Sionnak eme pusztulásáról és Töröknek ekkori egyházmentő buzgalmáról hálás szép szavakkal emlékezik meg. «Ő csak ennek előtte egy néhány esztendőkkel — mondja 1723. a halotti beszédben — itt Rábaközben és Rába tulsó felén esett üldözésnek alkalmatosságával számos lölkipásztorok és oskolamesterek ő egyházi szolgálattokból és paróchiájokból nemcsak exturbáltattanak, hanem azok közül némelyek kemény rabságokra vitettenek, némelyek minden értékekből kidulattattanak, még csak ő falat kenyerek is praedára osztott, úgy hogy hozzájuk tartozandókkal együtt keserves inségre, éhségre, mezételességre és bujdosásra jutottanak. Ezeket ha kérdezte valaki: Már mi tevők lesztek? mihez fogjátok magatokat? e volt a felelet: A Török Urhoz megyünk, a Török Urnál instálni fogunk. Summa szerént, ártatlan s igaz vallásunk eránk akármely szükségben voltunk, vagy szorongatásban, vagy tanácsbeli fogyatkozásban estünk, e volt köztünk a mondás: A Török Urhoz kell mennünk, a Török Urral kell a dolgot communicálnunk. Magatokat bírálak meg e temetési solemnitásra öszvő gyűlt és ezen dioecesishez tartozó egyéb tiszteletes

¹ Károlyi István esperes jegyzéke 1725-ből, Hrabovszky. *Scrinium antiqu.* XIII. 2. És *Specificatio templorum adempt.* 1681—1721. Egyetemes ev. egyh. levéltár Ia 11, 11.

atyák (40 pap volt jelen, nem is igen sokkal volt több ekkor már a kerületben) tegyetek tudományt igaz mondásomról, ezen előttünk halva fekvő tekéntetes úr, kit bocsátott el szomoruan maga elől, midőn esetünkben vagy fogyatkozott ügyünkben hozzá folyamodtunk? Ha szükségünkben mit tőle kértünk, kinek nem nyújtott alamisnát ő jóltevő keze? Avagy ki volt közülünk szakadozott öltözettel és nem adott volna neki ruházatot?»¹

Telekesi Török minden lángbuzgalmával és földesuri jogánál fogva sem biztosíthatott saját falvaiban a maga jobbágyainak sem szabad vallásgyakorlatot. A katolikusok ugyan csak hivatkoztak az 1681. évi törvények záradékára; «salvus iure dominorum terrestrium», de az evang. nemesnek földesuri jogát sem tisztelte a felsőség. Így történetelt meg, hogy Török falvai közül Szent-Andrásnak templomát «cum accessoriis» 1716-ban megyei katonaság kiküldetésével erőszakkal foglalták el. Egyeden, e földesúr lakóhelyén, 1717-ben szintén fegyveres erővel szüntették meg a nyilvános vallásgyakorlatot. Sobornak temploma és egyéb egyházi vagyona pedig korábban kiadott királyi rendeletek alapján 1719-ben raboltatott el.²

Ezen utóbbi helységekre vonatkozólag (N.-Geresddel és N.-Ládonyival együtt) 1717. Bécsben ápr. 19-én kelt egy szigorú rendelet III. Károly sajátkezű aláírásával. A király már 1716. júl. 10-én küldött egy rendeletet a megyéhez azon szigorú meghagyással, hogy az artikulás helyeken kívül sehol a protestánsoknak nyilvános vallásgyakorlatot ne engedjenek. A legtöbb helyen eleget is tettek ennek. De Sobor és két társa, melyek pedig — úgy mondja a rendelet — csak a Thököly-féle mozgalmak alatt csikarták ki templomaikat a katolikusoktól, ellenszegültek. Néhány kisebb nemes (persze III. Károly előtt Török is csak ilyen volt) és a jobbágyság nem bocsátotta el a papot és megakadályozta a templom elfoglalását úgy, hogy a nép és különösen az asszonyok zendülésével szemben a kiküldött katonaság gyengének érezvén magát, felhagyott a foglalással. Nem tetszéssel értesült erről ő felsége. S minthogy azóta mind a protestánsok írásban és személyes audiencián templomuk megtarthatásáért folyamodtak, mind pedig Kontor István győri püspökhelyettes és az alispán ő felségénél ez ügyben kihallgatáson volt: Károly király a katolikusoknak adott igazat, az evangélikusok felterjesztését és törvénymagyarázatát pedig olyanak találta, mely méltán keltheti fel királyi indignációját. A sze-

¹ Torkos A. i. m. 94. l.

² Acta Commissionis Pestiensis 1721. A győri ref. egyház levéltárában 98. l.

rencsétlen eretnekek, a mellett hogy egyházaiknak már 1681. előtti létezését is kétségtelennek állították, elég vakmerők voltak még e soproni XXVI. t.-czikknek ezen szavait is a magok javára magyarázni: «Azon templomok végre, melyeknek tényleges birtokában vannak az ágost. és helv. hitvallás követői, továbbra is náluk maradjanak». De őszintén kimondja III. Károly eme rendelete, hogy e szavak csak azon megyékre vonatkoznak, a melyekben nem jelölletett ki két-két artikuláris hely, mert különben, ha e határozat az artikuláris helyekkel bíró megyékre is kiterjesztetnék, úgy ez a kegyelmes cs. kir. szárdékkal, mely a vallásgyakorlatot megszorítani akarta, határozottan ellenkeznék, midőn ily megyékben az itt tényleg bírt templomok mellett még más két ezeken felül reá adott artikuláris helylyel is dicsekedhetnének. A legszigorúbban parancsolja tehát ő felsége a megyének, hogy Geresd, Ládony és Sobor papjait és tanítóit, ha csak magánéletem nem akarnak itt folytatni, 15 nap alatt más helyekre száműzze; a templomokat, iskolákat és egyéb egyházi épületeket pedig a kulcsok átadásával és időközben való minden rongálás nélkül katonai karhatalom kíséretében az ellenszegülőktől királyi kegyvesztés terhe alatt szintén 15 napon belől vegye át.¹ E szigorú rendelet ellenére is csak két évvel utóbb engedték elvenni templomukat a soboriak. A meddig lehetett, védték és tiltakoztak.

Sobor és egyéb falvainak vallásszabadságaért folytatott küzdelemben a vezető természetesen maga a földesúr, Török volt. A királyi diszgráciával való fenyegetés tehát neki szólt első sorban. Forrásunk a sobori egyház megmentése körül való fáradsalmait első helyen említi.²

A többszörös szigorú királyi rendeletekkel Török sem daczolhatott sokáig. A maga házi kápolnájára kellett tehát szorítkoznia és udvari papot tartott. Ilyen udvari papja volt Egyeden Vásonyi Márton a Halleban tanult, Győrött tanárkodott és utóbb Vadosfán működött jeles pap, a ki Franke több munkájának átültetésével, egyházi énekével stb. tette magát nevezetessé.³ Hogy a házi kápolna ajtai a jobbagység előtt is akárhányszor megnyitáltak, azt Töröknek nemcsak eddigi buzgalmából következtethetjük, hanem a pesti bizottmány aktáiban is felpanaszolják ezt ellenségei. Ezeken kívül patronusi viszonyát Vadosfához, mely mint artikuláris hely, kevésbbé szorult védelemre, és Győr-

¹ Farkas M. A n.-geresdi ev. gyülek. tört. Sopron, 1885. 13—17. l.

² Torkos A. i. h. 93. l.

³ Hrabovszky Gy. Presbyterologia II. 355. l. Új magyar Athenás 602. l. és Fábri Gergely életében a 26. l.

höz továbbra is fentartotta. Löveynek utódja, Torkos András, jeles szónok, imakönyvíró, énekszerző és bibliafordító, ki Károli István kispécsi esperessel és Tóth Jánossal igazgatta ez idő-tájban a győri és sopronmegyei megritkult egyházakat, szintén kedves embere volt Töröknek. Torkos maga is Török jótétemnyesének vallja magát, ez pedig azzal tüntette ki őt, hogy még életében megbízta őt a felette mondandó halotti beszéddel. S Török életének ebben foglalt hú rajza is a köztök fennállott közelebbi viszonyra mutat.¹

Török szegény kliensének nevezi magát ifjú korában Miskey Ádám sághi rector is, a későbbi jeles esperes, Kemenes-aljának hú Gamalielje. Szóval, nem vehetjük üres dicséretnek Torkos beszédét, hogy «az Augustana Confessio szerint való iskolákban tanuló sok szép ifjúsághoz és deáki sereghez Török nem mint patronus, hanem úgy alkalmaztatta magát, mint atya édes gyermekeihez. Sok jeles elméjű ifjak az költségnek szűk volta miatt tanuláskor hátramaradtak volna, ha a tekézetes urnak gratiája s kegyes promotiója nem succurált». És itt első sorban a soproni iskola növendékeit érti.

Mivel ugyanis ezen veszedelmes időkben csak igen kevesen szánták magokat a papi és tanítói pályára, a soproni konvent és ennek kebelében különösen Kastenholz András lelkes az evang. nemesség áldozatkészségéhez folyamodott, hogy a tápintézet kibővítése és egyéb anyagi segélyezés által is édesgessenek szegényebb ifjakat a tanulói pályára. A jókedvű adakozók között Török volt az első. Hat tanuló ifjúnak eltartására vállalkozott azonnal, egyenként 30 frtot összesen 180 forintot fizetvén érték évenként. Később pedig 1717. és 1719-ben ugyanilyen összegnek megfelelő tőkét, 3000 frtot fizetett be alapítványképen szegény magyar nemes ifjak és papok gyermekeinek segélyezésére. Azt költötte ki csupán, hogy haláláig ő nevezhesse ki a segélyzendőket. A hálás soproni tanuló ifjúság Török halála után külön hálaünnepélyeket is tartott évenként ezen jóltevőjének emlékezetére. Később özvegye is szépen emlékezik meg ez iskoláról. Török alapítványát élvezte később a kerületnek több kiváló szerepre emelkedett fia, mint Németh Sámuel szuperintendens. Az egyházkerületnek 1744. és 1746. külön határozatokkal kellett később megkeresnie a soproni kon-

¹ Torkos művei: «De meditationibus passionibus paradisiacis» és «De obligatione legis civilis in conscientia» czímű dissertatiók. Wittenberg, 1693. «Engesztelő Áldozat» imakönyv. Halle, 1709., 1736, és Lipsce, 1764. A győri katechismus 1709. és 1729. Új testamentum. Wittenberg, 1736. Az U. Z. M. Karben: «Kegyes Jézus, halld meg» és «Teljes minden életben» kezdetű énekek.

ventet, hogy a Török-féle stipendium magyar nyelvű tanulóknak adassék első sorban. Ezt a konvent meg is ígérte.¹

Igy szolgálta Török egyháza körében is hazáját eme küzdelmes évtizedekben. Életének utolsó két esztendejében pedig országos és királyi megbízatás folytán fontos hivatalos szerep is jutott néki a dunántúli egyházak sorsának intézésében.

VII.

Telekesi Török a pesti vallásügyi bizottmányban 1721. és 1722.

III. Károly király, a kinek első rendeletei, — s mikor a politika úgy kívánta, a későbbiek is — némi jó indulatot mutattak a protestánsok iránt, a pozsonyi 1714/15. évi országgyűlésen akarta orvosolni ezeknek szakadatlan sérelmeit és panaszait. A XXX. t.-czikkben kimondották itt, hogy a király kegyelemből a soproni és pozsonyi vallásügyi törvényeket igazi értelmökben még most megtartja. A törvény magyarázásánál támadható vitás pontok és peres ügyek elintézésére pedig ugyanezen t.-czikk által királyi és országos biztosok küldetnek ki. Az egykorú író szerint az lett volna ezen bizottmány kiküldetésének célja, hogy «a három recipiált religióban 1. deus ubique rite colatur 2. nemo laetatur et 3. ut suum cuiusvis tribnatur.»

A huszonnégy biztos közül a király nevezte ki Koháry István országbirót, gr. Csáky István kir. tárnokmestert, gr. Erdődy Sándor kamaraelnököt és b. Horváth Simonchich János kir. személynököt. Másokat az országgyűlés választott meg a bizottságba s ezek közül reformátusok voltak: Révay Mihály, Ráday Pál, Vay László, Mikeházy György, Kenessey István és evangélikusok: b. Helienbach Frigyes, Okolicsányi Pál, Szirmay Miklós, Poór István. Mire azonban a bizottmányt a király, ki a török háborúval is el volt foglalva, a protestánsok sürgetésére végre öt év múlva összehívta, többen a biztosok közül már meghaltak s ezek helyére új tagok neveztetek ki. Így szerepelnek azután még a pesti bizottmány prot. tagjai között: Patay Sámuel, Maróthy György, b. Zay András, Szirmay Tamás, Radványi Ferencz, Zmeskál Gábor és telekesi Török István.

A király a bizottmányt először Budára hívta össze még 1720-ban, de csak később Pesten ült össze. Egyidejűleg kezdődtek országszerte és helységenként a vizsgálatok, hogy ezek adatait a bizottmány elé terjeszthessék. Ezen vizsgálatok ve-

¹ Müller M. i. m. 60. l. és a győri esp. jkönyvei azon évekről.

zetői itt a dunántúli részen telekesi Törököt mindenképen olyan-
nak igyekeztek feltüntetni, mint a kit bizottmányi tag létére is
többszörös törvényszegés, ellenszegülés stb. terhel. Így például
a győrmegyei Bezin tartott vizsgálatnál a felől is kikérdezték a
tanukat, hogy «a lutheránus praedicátort, licentiatust vagy
scholamestert ki vitte be a helységbe? maguk a falubeliek
fogadták-e őket, a vagy tek. nemz. vitézlő Török István uram
fáradozásával? annyival is inkább maga ő kegyelme tette-e be
őket az Rákóczy háborújának alkalmatosságával? ¹ És a győri
kathol. dioecesis gravamenei között Töröknek ilyenmő fáradozásai
nemcsak Bezinél, hanem Babothnál és Tényőnél is bűnül van-
nak felróva a bizottmány aktáiban.

A bizottmány Koháry István buzgó kathol. főúr elnöklete
alatt (ki a Mária-egyleteknek 13,850 frtot hagyományozott) csak
a következő 1721. évi márczius hó 15-én kezdte meg üléseit.
A katolikus biztosok, mind számukat, mind országos hivatalukat
és befolyásukat tekintve, túlnyomó erőben voltak, mi a tanács-
kozás sikerét a protestánsokra nézve már előre is kétségessé
tette. Már az egyezkedések alapjára nézve sem tudott megegyezni
a bizottmány. A katolikusok még az 1681. és 1687. évi tör-
vényeket sem akarták ilyenül elfogadni, hanem csak Lipót ex-
planatióját és az evangélikusok jogait megszorító királyi rende-
leteket; míg az evangélikusok az explanatiót csak Kollonich
hamisítványának mondották és 1715. óta elfoglalt 140 templomot
követeltek vissza, melyekről amazok hallani sem akartak. A
különféle vád- és panaszleveleknek egész özöne lön betérjesztve,
a bizottmányi ülések elé. Magok a bizottmányi tagok is majd
hosszú, száraz, elvont értekezésekkel fárasztották egymás türel-
mét, majd pedig részletes sérelmeket felsoroló panaszlevelekkel
háborították fel az indulatokat, melyekre tiltakozás és ellenmondás
volt a rendes felelet. «Protestatio és reprotestatio, replica és
contrareplica, contradictio és recontractio» stb. címek alatt
egymásra licizálva kiméletlen hangon, szenvedélyes kártyások
módjára, adták ki egymás ellen ütőlapjaikat. Ugy, hogy a király
az elmérgesedett viták eredménytelenségét látva, július 24-én
elnapolta a bizottmány üléseit.

Ezen vitákban a dunántúli protestánsok érdekeit telekesi
Török István és a reformátusok részéről Kenessey István, mező-
laki és mátyusházi birtokos nemes, a győri egyház s utóbb a
ref. egyházkerület főgondnoka (Rákóczy alatt szintén kurucz,
gr. Eszterházy Antal titkára) képviselte. De mint a többi pro-

¹ Másolat Hrabovszky Gy. gyűjteményében 155 l. A győri esperes-
ség 1711—1786. jkőnyveinek másolatához csatolva.

testánsok, ők is csak kiáltó szók voltak a pusztában. Töröknek itt annyiival több nehézséggel kellett küzdenie, minthogy az ő személye ellen is igen sok volt a vád és panasz. A bizottmány-nak vastag ívrétű kötetekre menő ügyiratai többször emlékeznek meg Törökünk viselt dolgairól. S ilyen vádak és panaszok voltak ellene:

Még Rákóczy háborúinak idejében evang. papot vitt be Locsmándra s ez által a már igaz útra tért lutheranusokat visszaesésre bírta. Bezin a kurucz háború után is csak Török erőszakossága által maradhatott meg az evang. prédikátor. S ő tehet arról is, hogy a vadosfai pap máshova, pl. Farádra is kijár. Török az 1721. évi husvét napján isteni tiszteletet tartott Egyeden s erre nemcsak ottani jobbágyait, hanem a szomszédokat is bebocsátotta. Sőt oly vakmerő volt, hogy e dolgot a határozott tilalom ellenére pünkösztör is ismételte. Szent-Andráson nem enged a katolikus papnak «sedecimas ex decimis» fizetni s egyébként is sokféleképen árt neki. Megemlékezhetnék Török — mondja a vádirat — milyen reversálist adott Kolonichnak bátyjával együtt, a ki a katolikus vallásban halt is meg. Tudja-e azt és miként követheti el a fentebbi dolgokat az, a ki herczeg Eszterházy nádor udvarában katolikussá lett, s mint ilyen vette az oltári szentséget. E mellett, Töröknek a kurucz háborúban való szereplését is, mint a király elleni hűtlenséget, kiméletlenül szemére vetik. E vádak többnyire a győri dioecesis és ennek élén Kontor István püspökhelyettes által beadott és 1721. máj. 30-án d. u. 3 órakor tárgyalt panaszlevélben foglaltatnak.¹

Török és a bizottmány prot. tagjai nem engedték magukon száradni e vádakát. Az általuk beadott replikában megfelelnek minden pontra. Álljon elő, úgymond Török, a ki az ő áttérését bizonyíthatja, miért nem neveznek tanukat? miért vádolnak és nem bizonyítanak egyszersmind? Mind a Kolonich-csal, mind az Eszterházyval szemben reá fogott rágalmak merő koholmányok, melyeket semmiképen sem fognak bebizonyítani. S valóban Töröknek páratlan evangeliomi buzgalmára visszatekintve, e vádakát orcázatlanul merészeknek kell mondanunk. Szent-Andráson, Bezin és a többi helyen — mondja Török — 1681. előtt is volt evang. vallásgyakorlat és úgy jogosan tartották meg evang. lelkipásztoraikat. Egyeden pedig az ő nemesi portáján országos törvény biztosít neki házi szabad isteni tiszteletet; és ez alapon más nemesek is tartanak udvari papot. Locsmánd

¹ Acta Commissionis Pestiensis 1721. Nemz. Múzeum 793. fol. lat. I. és II. köt. A hat kötetre menő kézirat nincs lapszámozva.

körül való táborozásakor csak tábori papját, a kit magával szokott vinni, engedte át ideiglenes szolgálatra az ottani evangélikusoknak s ez ott semmiféle jogtalanságot sem követett el. Különb is sem ezen, sem egyéb, a kuruczháborúkban viselt dolgait az általános amnestia után senki sem vetheti szemére.

A bizottmány tagjait a király ez év december havában újra összehívta Pozsonyba. Még 1772-ben is üléseztek és tanácskoztak, egyidejűleg az ugyanitt tartott országgyűléssel. Szenvedélyes vitaikkal most sem jutottak közelebb a célhoz. Egymással meghasonolva utóbb már csak külön tanácskozott a kath. és prot. párt és halomszámra menő munkálataikat külön terjesztették fel a királyhoz. Az országgyűlés tárgyalás alá sem vette ez aktákat, hanem szeptember 24-én egyszerűen a királyhoz utalta azokat, reá bízván teljesen vallási ügyben az intézkedést. A tanácskozások ezen második időszakában is szőnyegre kerültek Török személyné ügyei. A győri püspöki megye papjai újból, még pedig most éles gúnnyal fordulnak ellene. «Simon, habeo tibi aliquid dicere!» — mondja Töröknek szólva a december hóban beadott replika s feddő hangon hányja szemére: ha a comissio tagjai sem tartják meg a törvényt, hát akkor kitől várhatni ezt? Török erre is felel s azt kérdi viszont: ki vétkezik inkább. az-e. a ki inkább a bizottmány kebelében küzd nyíltan egyháza békekötéseken alapuló jogaiért, vagy pedig az, a ki a bizottmányon kívül álnok utakon foglalja mások szent tulajdonát!

Töröknek ezen bizottmányban való szerepléséről az egykorú életrajzíró, a ki a kurucz ezredesnek és kormánytanácsosnak dolgait érthető okokból teljes hallgatással mellőzi és nagy királyi kegynek tekinti, hogy az egykori rebellis magyar ezen bizottmányba meghívatott, igen óvatos kifejezésekkel nyilatkozik. «Ennek az fölséges Comissionának, úgymond, hogy a Tek. Telekesi Török István Úr benn ülő egyik fő Tagja lenne, Fölséges Kegyelmes Királyunk arra nemcsak érdemesnek ítélte, de ugyan kegyelmessen is denominálta. Melly fölséges Comissionának folyása alatt mind végezetiglen Telekesi Török István Úr magát úgy alkalmaztatta, mint Kegyelmes Királyához való Fidelitas, a Christus Anyaszentegyházához való Charitas és önön Evangelica Religiójához való Pietás kivánta.»¹ Egy «*cliens infimi gradus*» pedig, ki P. L. A. betűk mögé rejtőzve az összes pesti commissariusokra anagrammákat írt, Török nevének betűiből ezt csinálta: «*Stes pro conatu!*» És enodatiója: «*Stes pro conatu, nec dimoveare per artus a veritate coelica!*»²

¹ Torkos A. i. m. 99. l.

² Anagrammata in Commissarios Commis. Pest, 1721. Egyetemes evang. egyházi levéltár Ia 11. 5.

Törökön kívül a dunántúliak közül különösen Ostffy Mihály ellen sok még a panasz a bizottmány iratesomóiban, a kinek még atyja, Miklós dolgait is szemére lobbantják. Ostffynak Kemenesalján volt ahhoz hasonló szerepe, mint Töröké volt a Rábaközben.

A vallásügyi bizottmány csak még jobban kiélesítette az ellentéteket, a melyeknek elsimítását az országgyűlés meg sem kísérelte. Legkényelmesebbnek találta a domináló katolikus többség, hogy bizzák az egész ügyet a király kegyelmére és bölcseségére.

December hava lett immár, mire Török Pozsonyt elhagyva betegen és kedvetlenül haza vergődhetett Egyedre.

VIII.

Telekesi Török halála és temetése. Özvegyének, Komáromy Kata asszonynak végrendelete.

A testi bajokkal együtt járólág fáradság, kedvetlenség és nyugalomvágy vett erőt Török lelkén, midőn pozsonyi útjáról az 1722. esztendőnek végén karácsony havában haza érkezett. Miként egykor hazája függetlenségeért vívott véres harczaiban, úgy most egyháza szabadságaért folytatott küzdelmeiben sem kísérte fáradzásait a kívánt siker. Az a régi seb is még mindig fájt. «Nem akara megvizasztaltatni, mert ezt mondja vala: sirva megyek az én fiam után a koporsóba.» Nejeének ápoló gondja és a szent ünnepek közelsége nem tudta immár felvidítani. Érezte, hogy ez az utolsó advent elhozza néki is a Szabadítót. Eljöttek udvarlására papi barátai, hosszú életet kívántak neki közeledő névnapja alkalmából. De nem vette be vizasztalásukat. «Elég már az én életem! Ugy-e, hogy a mennyben nem leszen annyi ellenségünk, mint itten e világon? Azért jobb lesz hát ott lakni! Krisztus az én életem, a halál nyereségem.» Ez volt felelete. Egyházának szenvedéseit és borus jövődjét is érzékenyen szívére vette és többször panaszlá: «Az Úr háza iránt való hő szerelmem csak nem hogy megemészt engemet!»¹

«És hogy egyedi residentiajához visszaérkezvén, kezdé magát rosszul érzeni, ottan azonnal szerelmes hitvőse, nemzeti Komáromy Kató asszony, édes urához való szeretete szerént az úri háznál készen levő orvosságok közül, melyeket okos értelemből talált legalkalmasabbaknak lenni, kezdé applicálni és ugyan tali cum effectu, hogy a Tekintetes Úr nyavalyáiból

¹ Tóth János. Halotti beszéd i. h. 16. és 23. l.

alkalmassan kezdett jobbulni. De ne talán valami recidiva intervenialjon, ítélte szükségesnek lenni a tekintetes asszony, hogy nemes Nagy-Győr városában levő híres medicust, úgy mint doctor Csuzi János uramat consulálná s egyetemben az szükséges orvosság eránt requirálná, ki is az orvoslásra néki adatott talentum szerént, mint ennek előtte, mostan is fidelissime szolgált és küldött olyan orvosságokat, minemüeket a nyavalyárúl tudott leghasznosabbaknak lenni.»¹

Csuzi Cseh János tulajdonképen győri ref. lelkész volt, de e mellett doctor medicinae. Orvosi foglalkozása miatt sok kellemtelensége volt a klérussal és világi hatósággal. Azzal gyanúsították, hogy a gyógyítás leple alatt téritget is. Egy védiratában, melyet vádlói ellen irt, az Üdvözítő példájával menti magát, ki testi és lelki orvos volt egy személyben. S hivatkozik Lukács evangelistára is, ki az irás szerint (Koloss. 4, 14.) szintén orvos is volt.² Ezen Csuzi János volt állítólag egyik oka annak is, hogy később a prot. lelkészek III. Károly rendelete által keresztelés dolgában a katolikus püspökök felügyelete alá helyeztettek. Csuzit ugyanis kedvelte a győri püspök és többször meghívta asztalához. Egy ilyen alkalommal Csuzi azt találta volna mondani asztal felett, hogy a teljes szent háromság helyett csak Jézus nevében is lehet keresztelni Ap. Csel. II. 38. alapján. Az 1728. évi országgyűlésen mint komoly dolgot és vádat említette fel ez esetet a püspök és nagy hatást ért el vele.³

De a híres medikustól küldött orvosszerek nem használtak ezúttal Töröknek. Sőt ezeknek bevétele után még rosszabbul lett. Torkos, győri ev. lelkész halotti beszédében is szükségesnek látta ref. kollegáját védeni, azt mondván, hogy a baj súlyosbodását nem az orvosság okozta, «mint némelyek értetlenül ítélik». Fájdalmainak növekedtével maga Török kívánta, hogy a tudós és «sok halálos nyavalyáknak szerencsés orvoslása által érdemes» Komáromy Péter győrvárosi rendes orvosért küldjenek kocsit. De ez már későn érkezett. Utolsó óráját érezvén, Török érzékeny, hálás szavakkal vett búcsút nejétől és barátaitól. A halálra jól el volt készülve, sőt a körüle állókat is azzal vigasztalta: «Tanuljatok tőlem meghalni, tanuljatok tőlem a hitben végig megmaradni!» E szavai után egy kevéssé elcsendesedett. Majd arra kérte övéit, hogy egy kissé segéljék fel. Ez megtörténvén ájulni kezdte, de ismét csakhamar visszanyeré eszméletét. És azután hogy újból lefektették, lelkét nagy buzgósággal meg-

¹ Torkos A. i. h. 100. 1.

² Liskay J. A győri ref. egyház multja és jelene 48. l.

³ Bauhofer Gy. Geschichte der ev. Kirche in Ungarn 341. l.

váltó Jézusának kezébe ajánlva csendesen és boldogul elaluvék. Halála napja az 1722. évi december 26-ikára, karácsony másnapjára, István vértanú emlékünnepére és így éppen nevenapjára esett.

A temetési szertartás azon kor szokása szerint nagy készüllettel és pompával jóval később, a tavaszi kellemesebb napokban történt. Az özvegy külön halotti jelentéssel hívta meg majd az egész Dunántúlt a vadosfai artikuláris templomban 1723. évi április hó 6-án tartandó gyászünnepélyre. Torkos András győri papot, az elismert jeles szónokot, magának Töröknek kívánságára hívták temető lelkészül. Tóth Sipkovits János téthi lelkész és győri egyházmegyei alesperest mint házuk bizalmasát és jó barátját az özvegy kívánta. Miskey Ádám sághi tanító, mint már akkor is híres verselő «bőkezű Maecenásának szegény clienseként» a hála koszorúját akarta koporsójára helyezni a «Virtus koronája» című 148 strófás versezetével. Haynóczy Dániel, soproni iskolaigazgató pedig az ifjúsággal jött le az iskola nagy jóltevőjének temetésére és az ő ismeretes klasszikus latinságával mondta el jeles oratióját.

Óriási lehetett a halotti közönség is. A szónokok méltóságos, nagyságos és igen sok tekintetes urak s egyetemben számtalan sokaságnak jelenlétéről emlékeznek. Mint még életben levő s valószínűleg a temetésen is ott volt rokonoktól, a következőktől búcsúztatja őt Miskey: báró Vrágovits Kristóf kedves öccsétől; Hevenessy István, Antal, Kata és Erzsébet, mint legközelebbi rokonaitól; méltóságos gróf Eszterházy Imrétől, tekintetes fő Nádasdy Imrétől; Szegedi Antal, Ferencz, László, János, Zsuzsanna, Mária és Judittól; a nagyságos Viczay és tekint. Rátky és Chernel úri familiáktól, mint a telekesi Török család leányági leszármazottjaitól.¹

De ott volt az egész vidékbeli jobbagyság is. A jelen volt ev. lelkészek száma is negyvenre ment. A sokaság nem fért a templomba és így a templomajtó előtt, a szabadban mondatlak el a gyászbeszédek. A fekete ormos koporsó, mezítelen fegyver és zászló jelvények ott állottak a szónokok előtt. Ezek között különösen Torkos válik ki beszédének szónoki erejével, ki Zakariás próféta könyvéből (XI. r. 2. v.) vette az alapigéket «Ulula abies, quia cecidit cedrus, jajgass jegenyefa, mert elesett a czédrusfa!» és a sok siralom között kidőlt czédrusfáról tart nemes képekben, találó hasonlatokban gazdag igen szép, de hosszú beszédet. Ha a nyomtatásban megjelent négy beszédet egész terjedelmökben elmondták, úgy a temetési szertartás fél-

¹ Miskey A. i. m. 129. l.

napig is eltarthatott. Hült tetemeit a vadosfai artikularis egyház templomában a számára készített külön sírboltba vitték le. Czimerét megfordították, mert férfi maradék nem gyászolta az utolsó protestáns telekesi Törököt. A felső-magyarországi, katholicussá lett telekesi Törökökről Istvánék háza vagy nem tudott, vagy nem is akart tudni. Epitafiumot többet is irtak a szónokok. Miskey Ádámé ez volt:

Siste Viator iter! Stephanus jacet Inclytus isthic
 Török de Telekes, ultimus iste fuit.
 Religionis amans, Virtutum sancta Corona
 Ornamen Patriae. Pieridumque Pater.
 Ossa tenet Crypta haec; Animam Deus ipse recepit,
 Nomen in orbe viget. Carpe Viator iter.
 Post qVInqVagIna seX annos fata DeCeMber
 Fert Stephano Török grata, beata, saCer.

Nem tudjuk bizonyosan, ez állt-e sírkövén, vagy egy másik, mert a sírkő ma már nem található Vadosfán, sem a templomban, sem egyebütt. Azóta többször is építették újjá a templomot, ezen alkalmakkor eshetett áldozatul.

Az özvegy néhány évvel még túlélte férjét. 1732. évi nov. hó 24-én tesz végrendeletet Pápán. Valószínűleg ide költözött át gyermektelen és vigasztalan özvegyiségében Egyedről. 1734-ben pedig már fel is bontották végrendeletét. Halálozási éve tehát ezen két év közé esik. Férjéhez méltó nő volt, a kinek hűségét, szerénységét és férje iránt való igaz, őszinte szeretetét Török is halásan ismerte el. Férjének hitfelekezetét becsülte, együtt járt el vele szorgalmasan a vadosfai ev. templomba. Egymáshoz való viszonyukat a férj halálos ágyán, midőn neje nyakába borulva keservesen zokogott, eme bucsúszavakkal jellemzé: «Tudod, angyalok nem voltunk, hanem emberek, megbocsásd, édes feleségem, a miben megbántottalak». A gazdag és tekintélyes férj halála anyagilag is nagy veszteség volt az özvegyre nézve. Ezért mondja Miskey:

Elhunya Törököd, elvesze örököd.

Az özvegy végrendelete is arról tanuskodik, hogy férjének emlékét és kedvelt intencióit hű tiszteletben tartá. Sopron városánál interesen levő 12,000 frtjából a pápai reform. egyháznak 4000 frtot hagyott, hogy annak évi kamata a lelkészek fizetésére fordíttassék. Másféle pénzből pedig ugyanitt a két reform. lelkésznek 200 frtot, a professornak 50 frtot, az öreg deákoknak pedig 100 frtot hagyott. A győr-ujvárosi ref. egyháznak ugyanilyen czélokra, ugyanazon személyeknek szintén összesen

4350 frtot rendelt. A győr-ujvárosi ágosti. hitv. evang. egyháznak szintén a lelkészi fizetésekre 2000 frtot hagyott, az akkori prédikátor és rektor számára külön 50—50 frtot s az öreg és apró diákoknak szintén 50 frtot. Mivel boldogult férje a soproni iskolában az ágostai h. ev. szegény tanulókról már gondoskodott, azért ő meg a reform. tanulók számára hagyományoz a soproni egyháznak 2000 forintot oly feltétellel, hogy ezeket is felvegyék a stipendiáriusok közé; ref. tanulók nemlétében pedig ágostai h. evangélikusok élvezzék a kamatokat.

A győri és pápai reform., valamint a győri evang. egyház koldusainak egyenként 12 frtot hagyott. Győri házat rokonai közül Komáromy Éva és Ádám gyermekei nyerték. Végrendeleti végrehajtókul Kenessey Istvánt és Ostffy Mihályt a dunántúli protestáns egyházak főembereit rendelte. Ezek fáradságának jutalmazására is 500 frtot kötött le.¹

IX.

Telekesi Török István rövid jellemzése. A veszteség, mely halálával a dunántúli evang. egyházakat érte.

Egykorú életrajzírója már külsőleg is ékes természetnek festi Törököt. «A mindeneket alkotó Isten — mondja Török — őtet oly tekintetes természettel ékesítette, hogy bátor számos uri rendeknek compagniájában találkozott lennie, de azok között, mint egyenesen fölnevelkedett szép czédrusfa oly ékesen praesentálta magát.» És e tekintetben Saulhoz méri őt, a kinél Izrael fiai között nem vala szebb, vállasabb és magasabb.

És a szép testben nemes lélek lakozott. Mint árva gyermek, úgy szólván maga tette magát emberré. Művelt, képzett elméjének, érett, nemes gondolkodásának és tiszta jellemének bizonyosságai azon megbízatások és hivatalok, melyekkel őt megtisztelték. Tudományszeretetét az iskolák, tudósok és tanulók bőkezű pártfogóságával is bebizonyította. Hazafiságáról pedig hosszú véres harczok is beszélnek, melyekben részt vett. Ha nem halljuk is, hogy Rákóczy háborúiban egyes hősi tettekkel, személyes vitézségével tette volna nevét különösebben is emlékezetessé, mert hiszen nagy termete alatt is beteges testet hordozott, testvérei közül csak ő ért férfikort és fiai is elhaltak: de mint kormánytanácsos, éllemezési biztos, hadsereget toborzó és szerelő huszárezredes hűséggel, becsülettel és áldo-

¹ A végrendeletet közli Liskay J. i. m. 186. l.

zatkésszeggel szolgálta nemzetének ügyét, s mint ilyen hasznavehető tagja volt Rákóczy vezérkarának.

Evangeliumi hite és vallásos meggyőződése pedig kemény tűzpróbákat kiállott színarany volt. Vallás, isteni tisztelet nála életszükség volt. A szemtanu Tóth János mondja róla: «Ő az Istennek lakó templomát, mely igen gyakorolta, úgyhogy akárminemű utaira is addig nem indult és funciójához nem kezdett, míg abban devotióját el nem végezte és Istenének nem szolgált. Őh mely buzgóságosan térdeit meghajtván imádkozott, könyörgött, éneklelt és a szent sacramentumokkal is élt. Ő Jákóbbal azt mondá: «Nem bocsátlak el tégedet, míg meg nem áldasz engemet». Vallási symboluma volt: «Non est volentis, neque currentis, sed Dei miserentis». Haynóczy mondja, hogy e szavakat sokszor hallotta szájából és látta is hogy e jelmondatot szokta a maga és mások könyveibe írni.¹

Vallásossága megfelelő erkölcsi életben termette gyümölcseit. Forrásaink egyhangúlag emelik ki humanitását, melegen érző jó szívet. Ezt még mint katona sem tagadta meg. Bercsényinek írt levelében, mint láttuk, ugyancsak nyomós szavakkal kér oltalmat és kimeletet a szegénység számára. Jobbágyaival pedig mint földesúr atyailag bánt. A jótékonyág gyakorlásában felekezeti szűkkeblőség sem kötötte meg kezeit. «Ki mely valláson volt, nem sokat vizsgálta, Javait senkitül soha nem sajnálta» — mondja Miskey.

Haynóczy még a hitben való állhatatosságát halmozza el különös dicsérettel. Nagy dolog is volt ez, mikor annyi volt a csábító példa, midőn a hitehagyás az emelkedés lépcsőjéül szolgált, midőn a Török törzsnek egyik főága maga is elpártolt s midőn ő maga is oly erős kísértéseknek volt kitéve (pl. Esterházy és Erdődy udvarában). Ő inkább tűrt mellőztetést, jogtalanságot, de apáinak hitéhez hű maradt. Azért mondják el koporsója felett az egyház szolgálai: «Ő bizonyára igen drága és igen sokban áll minékünk Magyarországon az mi Evangelica Vallásunk! Sok jószágunknak elvesztésiben, sok keserves szenvedésinkben; ezenfelül sok számú Lölköknek kárvallásában, kik vagy az halálnak félelme vagy penig nagy ígéreteknek ereje által meggyőzöttetvén az előbbenyi hitet megtagadták!» Török nem szégyelte a Krisztus evangéliomát, nem hagyta el a mi gyülekezetünket, miképen annyi sokan e kor fiai közül. Ezen állhatatosságára és a gazdag, tekintélyes nemesi patronusok megfogyatkozott soraira vonatkozólag mondja Tóth: «Rara avis in terris, ritka madár az illyetén Ūr ez mi mostani időnkben!»

¹ Haynóczy, Orativ funebris 25. 1. Ugyanez volt I. Rákóczy György jelmondata is.

És Török szívében a hitbuzgóság nem maradt pusztá kegyes szándék. Ő a szükséges anyagi javakkal is rendelkezett, a melyekkel eleven jeleit adhatta egyházszeretetének. «Házi dolgai és oeconomíája is — mondja Torkos — megáldattak bőséggel. E termő kertnek, az Rábaköznek határiban elterjesztette Isten e Tekintetes Úrnak jószágait, mint hajdan Ábrahámnak javait a Canáán földén. Sőt olyan lón, mint Jób amaz Úr földén, hogy nem vala hozzá hasonlatos. Ne vétsek ugyan senkinek, de merem mondani, Dunán innend jó darab földön Török István Úrhoz hasonló nem találtatott.» Vagyona mellett emelte Török tekintélyét ősi nemzetsége is. Torkos zászlós úrnak is czímezi, de ezen rangjának eredetét nem ismerem. A többi szónok beéri a szerényebb táblalíró megszólítással.

Gazdag vagyona, melyet egyforma készséggel hozott áldozatul hazájának és egyházának, halála után idegen kézre kerül. De mintha az általa lakott földön tovább is ott élt volna az ő szelleme és varázshatalommal lett volna a reá települőkre. Az egyedi kastélyban e század elején, midőn az gróf Festetich Ignác kir. kamarásnak volt tulajdona, nemcsak Kis János soproni pap. és szuperintendens volt mindig szívesen látott vendég, a kinek atyját e nemeslelkű gróf fia érdeméért felmenté minden jobbagyi szolgálat alól; hanem 1808-ban az evangélikusoknak Szent-Andráson tartott kerületi gyűlése alkalmával Festetich gróf a mintegy 100 egyházi és világi küldöttet vendégül hívá kastélyába. 1814-ben június 21-en pedig ugyancsak Festetichnek egyenes kivánságára és meghívására a dunántúli ev. egyházkerületi gyűlés Egyeden tartatott azon kastélyban, a hol egy évszázaddal elébb Török István szárnyai alatt a sok számkivetett pap menedéket talált. S úgy hozta a véletlen, hogy özv. gróf Teleki Józsefné Róth Johannának evang. tanuló ifjak számára tett 100,000 frtos alapítványa is e gyűlésen, e kastélyban lón általános öröm között kihirdetve. Szép napok, szép példák, mélyen megszegényítők a mai felekezeti türelmetlenségre.¹

Töröknek korai, 56 éves korában bekövetkezett halála váratlan súlyos csapás volt a dunántúli egyházakra. Érzi a veszteség súlyát a lelkes győri pap, midőn azt kérdi a temetésén: «Augustana Confessio szerént való magyar keresztyénység, mi az oka, hogy nemes országunkban csak olyan vagy, mint egy pusztán hagyott akol, mint az megszedett szőlőben levő romladozott kunyhó? Óh, ez az egyik oka, hogy oda-

¹ Kis János superint. emlékezései. Budapest. 1890. 275. és 568. l. Ugróczynak Egyeden tartott megnyitó beszéde megjelent Sopronban 1814.

vannak az erős cédrusfáid, oda vannak a főfő rendeid. Egyéb aránt itt a Dunán innen való tartományokban még ez ideig a tek. telekesi Török István Urat a seregek Istenének kegyelme közöttünk tartotta. Örültünk neki, mint a zsidó nép örvendezett az assíriai fogságban Mardókeusnak. De már ez is elvétetett, óh jajgass jegenyefa!»

Különösen inséges volt akkor egyházunkban a papok és tanítók helyzete. «Minket — mondja tovább Torkos — magyar egyházi szolgálatban munkálkodó személyeket, az Isten e világnak szemei elében mint halálra valókat adott, mert csudája, sőt sepreje lettünk e világnak, megvettetett állatok minden emberek előtt. De mind ennyi nyomorúságunkban ki volt pártfogónk? Ó, a több jó Urak között legfőképen legdicséretesebben, legszorgalmasabban a tekintetes telekesi Török István Úr. De már, ó jaj, cecidit Cedrus!» Méltán kesergik a temető szónokok azt is, hogy gyermektelenül, örökös nélkül hunyt el Török. Mert ha valaha, úgy most lett volna szüksége egyházunknak egy második Török Bálintra.

A még súlyosabb jövendő, melyeknek sejtelve e beszédek hangulatából kiérzik, be is következett a dunántúli egyházakra. A győri protest. egyházak, melyeket Törökek oly előszeretettel ápoltak, 1749. márcz. 17-én elvesztették vagyonukat, szabadságukat. A predikáló széken nem maradt ott Török czímere «mind végezetiglen», hanem a katolikusok zsákmánya lett a templommal együtt. Még nem mult el három évtized és a vadosfiai templomból, mely alatt Török porai pihennek, a katolikusok által előidézett verekedés miatt fogságba hurczolták a jeles Fábri Gergely püspököt s hivatalától megfosztván őt, nem volt szabad neki többé oda visszatérnie. Híveire nagypénteken verték a 200 botot, másokat lovakhoz kötve pórázon vezettek el prédikáció alatt a templomajtó előtt. Hogy meg nem fordult Törökünk sírjában és nem suhintott egyet a kuruczháborúban meghordozott kardjával! Rendszeres üldözéssel azután Rabaköznek jó részét átterelték. A mai evang. lakosság ott csak ama hétezerből való, kiket az Úr magának hagyott, kik nem hajtottak tétet a Baálnak. (Róm. 11, 4.)

Vajha felkelhetnék telekesi Török István emlékezetével egyháziak és világiak között azt az állhatatos, buzgó és áldozatkész evangeliomi szellemet, mely nála az igaz hazafisággal oly példás, szép harmoniába olvadt össze!

Az igaznak emlékezete áldott.

Payr Sándor.

WICHERN J. H., A NÉMETORSZÁGI BELMISSIO ATYJA.

(Második közlemény.)

Beköltözve a «Rauhes Haus»-ba, Wichern egész erővel munkához látott. Épített külsőleg, épített belsőleg. Évek folytán egyik ház a másik mellett emelkedett az ódon menház mellé, s a munkatér mindinkább szélesült, hol Wichern teremő szeleme mind teljesebben érvényesíthette magát. A fiúk mellé később leányokat is vettek föl, a kiknek testi és lelki neveléséről nők gondoskodtak. Az intézeti épületeket nagyrészen a «Rauhes Haus» növendékei és alkalmazottjai építették s mindeniknél fontos kéziszoalgotatok teljesítettek.

Két évvel az intézetbe költözése után, 1835. október 29-én megnősült Wichern, elvevén az első cikkünkben említett *Böhme Amandát*, kiben valódi rokonlelket és munkájában hűséges segítőtársat nyert. Gyöngéd szeretettel készíti elő menyasszonyát az istenes szolgálatra, mely reá várakozik. «Keresd föl szorgalmasan — írja egyik levelében — a szegény vasárnapi iskolás gyermekeket az ő házaikban, ez jó előiskola lesz tenéked. Emlékezzél meg a lábmosásról János 13-ban! És mindenkoron visel tessünk egymás iránt szeretettel; vigyázzunk magunkra; legyünk szigorúak magunk és minden gondolataink iránt. A mi nem hitből van, az bűn.» Máskor meg így ír hozzá: «Foglalkozzál szorgalmasan a háztartással, mert az olyan leány vagy asszony, ki ehhez nem ért, sohasem az, a minek lennie kellene. A háztartás alsóbbrendű dolgai is jól kell hogy álljanak neki, és azoknak végezése képezi az asszonynak tisztességét. Hát még annak, a ki, mint az én Amandám, egy menház háztartását akarja és fogja, ha Isten segít bennünket, vezetni». *Wichernné* minden tekintetben meg is állta helyét. Házasságukat kilencz gyermekkel: négy fiúval és öt leánnyal áldotta meg Isten, s a fiúk közül egy, *János*, utóda lett apjának az intézet vezetésében, s ma is ő áll a «Rauhes Haus» élén.

Küzdelmébe került Wichernnek elhatározni magát arra, hogy ha átveszi a gyermekmenház vezetését, letegye-e lelkészi állását? E kérdésben így ír menyasszonyának: «Mint gondolhatod, régen foglalkozom ezzel a kérdéssel, míg tisztába jöttem veled. Feleletem ez reá: Ha átveszem azt a nehéz munkát, azért teszem, mert rendületlen a hitem, hogy Isten hívott arra. Bizonyosság erre az én benső örömöm és életem egész eddigi folyása, továbbá a megbízható férfaktól nyert külső elhívás, kiknek elég alkalmuk volt engem megismerni. De arra a másik kérdésre, hogy a lelkészi pályától egyszermindenkorra visszavonulok-e? — határozottan «nem»-mel felelek. Azért úgy gondolkozom, hogy prédikálási jogomnak városon és falun, hol arra alkalom kínálkozik, hasznát fogom venni. Ha az Istennek az az akarata, hogy későbbben valamely lelkészi állást foglaljak el, követni fogom Isten akaratát. De mégsem úgy nézem az intézet vezetését, mint valami *ideiglenest*, a melynek egyszer az én óhajtásomra meg kellene szünnie. E tekintetben én semmit sem óhajtok és semmit sem akarok. *Egészen* odaadom magamat a fontos ügynek. Minden félmunka gonosz».

Ma a «Rauhes Haus», az emberi jótékonyosság sok különböző ágait szolgáló hatalmas nagy telep. Miként fejlődött azzá Wichern nagy munkájával? — erre kell a következőkben feleletet adnunk.

A szalmával fedett, alacsony «Rauhes Haus» mellett egy düledező istálló tartozott még Wichern birodalmához, de már a mellette fekvő ócska üvegházat nem mondhatta magáénak, mert azt egy *Jannack* nevű kertész foglalta le, ki addig a «Rauhes Haus»-ban lakott s most gúnyos mosolylyal nézte az új lakóknak különös gazdálkodását. Ez volt a munka első színtere, és Wichern azon elvtől vezéreltetve, hogy a fiúknak maguknak kell megcsinálni mindent, a mire csak szükségök van, mindenekelőtt egy szabó-műhelyt rendezelt be az istálló egyik sarkában, míg a másikban fapapucsokat kezdett készíttetni. Sokszor elgondolta, hogy milyen jó volna, ha Göttingában vagy Berlinben valamelyik egyetemi tanár a nadrág-foltozásról, vagy a fapapucs-készítésről tartott volna előtte felolvasásokat. A környék mesterembereihez folyamodott támogatásért, kik azonban őt, mély keserűségére, azzal utasították vissza, hogy mitsem akarnak tudni a mihasznák e menhelyéről, melyben Wichern a fiúkat énekléssel és imádkozással teszi bolondokká, vagy kétszínű alakoskodókká. Általában az intézetnek fennállása kezdetén sok méltatlan támadtatást kellett elszenvednie, de a melyek Wichern-t a kítűzött cél felé törekvéstől egy perczre sem tántorították vissza. 1834-ben már új házat — a Svájcei-házat — épített növendékei

segítségével a «Rauhes Haus» mellé, majd letelven a fentebb említett kertész szerződési ideje, az üvegházat azonnal részben a legmegbízhatóbbaknak bizonyult fiúk menhelyéül, részben a szűkké vált istálló helyiség mellett munkahelyiségül rendezi be; azután a felügyelő-bizottság jóváhagyásával sütőkemenczét állíttat föl, hogy az intézet kenyérszükségletét ne kívülről kelljen fedezni. A folyton táguló munkakör teendőinek jól végezhetőjére két segédet vesz maga mellé: a svájci *Baumgärtner*t és a hannoverai *Rückmeier*t, kiknek fölvetelére annyival is inkább szükség volt, mert már 1835-ben megvalósíthatta Wichern azon vágyát, hogy szegény leányokat is vehessen föl intézetébe, a kiknek kedvéért ugyanezen évben egy új intézeti épület emeléséhez kellett fogni, a melybe költözött aztán át ő maga, s ide hozta, a már jelzett napon, szeretett Amandáját, ki esküvőjük utáni napon azonnal átvette férjétől az ekkorra már mintegy 50 tagot számláló intézet belső vezetését, a pénztár kezelésével és a könyvvezetéssel együtt, hogy ura az intézet belső építésére fordíthassa egész erejét.

A lelki építés munkája rendkívül nehéz volt. Az öt első évről fenmaradt kilencz kötetes naplója iszonyú küzdelmet tár elénk, melyet Wichernnek az intézeti növendékek bűnei ellen kellett folytatnia. De Wichern nevelő volt — Isten kegyelméből. Az általa nyert kegyelmi ajándékok egész teljessége, életmódjának, nézeteinek komolysága, az Úr iránti személyes odaadása, kinek a bűnösök iránti szerelmében megtalálta saját idvességét s kinek kegyelme öt emberek halászává hívta el: mindez a legfényesebben jelentkezett az eltévelyedett gyermekek iránti egész szeretetében, ezen szeretet melegségében, bölcsességében, tetterejében, fájdalmaikban való igaz részvételében, s irántok mutatott kitartó, soha nem ingadozó hűségében. Mint házi atya, papi komolysággal működven, a reája bizottak lelki állapota felőli felelősségének folytonos tudatában, a lelkiismeretere fekvő óriási terhet imádkozás közben örvendező engedelmességgel hordozta. Gyermekek levén a gyermekek között, világító lámpás volt a bűnök homályában eltemetkezettekre nézve, s nevelve mint nevelés alatt levő viselkedik, mélyen megalázkodva és meghajolva gyakran, de sohasem csüggedve el egészen az ő Idvezítőjének kezei alatt. Nem a maga s nem is munkatársai nevelői munkáját tekinté olyannak, mely az ezen időben már csaknem százra menő, föl egész a 20 évig, sőt annál is magasabb korú, a leggonoszabb környezetből fölszedett gyermekek és ifjak megmentését tényleg véghezvihetné, hanem egyedül az igazán élő Idvezítő szent személyét, ki az ő igéje és az ő Lelke által ott működik az ő gyülekezetében. Bámulatos az a találekonyosság,

melylyel ez az Isten kegyelméből való nevelő, a tulajdonképeni iskolai oktatáson kívül, a kézi munka, a játék és ének, a zene, a dal, a házi istenitisztelek, a bibliamagyarázás, a konfirmációi oktatás, az ünnepek és ünnepélyek, nemzeti emléknapiok, a séták, az egyéni lelkigondozás, a fegyelem és büntetések s ki tudná elszámolni, mely utak és módok eszközeinek igénybevételével nevelte az intézetébe jutott szegény gyermekeket, hogy megnyerje és visszaadja őket a társadalomnak.

«Tanítóm, nem, több mint tanítóm: barátom, nem, több mint barátom: atyám volt ő én nekem, és soha, sohasem fogom elfelejteni, a mit velem a «Rauhes Haus»-ban tett.» Így ír élete estvéjén, a multa gondolván, a «Rauhes Haus» egyik legrégebbi testvér-növendéke. És így írt számtalan más testvér is, kiknek leveleiből egyszerű hangon, s a szív legmélyebb alapjából mindig ugyanazon hálaérzelem hangja szól: tanítónk, barátunk, atyánk volt ő minékünk. A testvérek szazai között csak kevesen lehettek olyanok, kik be ne vallották volna, hogy azóta, a mint Wichern-nel közelebbi érintkezésbe léptek, életökben új, az örökkévalóság erői által ihletett élet kezdődött. Ezen tudat járta át egész valójukat, s még emberi gyöngéik sem tévesztették meg őket ebben. Mert minden árnyat kiszínezett, vagy eltüntetett a Wichern személyiségének, ennek az Úr szolgálatában álló, a könyörületesség szent munkájában gyönyörködő személyiségnek varázsa. Wichern-nel való érintkezésükben, Krisztus élete és szava, mielőtt azt még csak sejtették volna is, hatalommá vált szíveikben. Fölfejtette előttük, hogy komoly munka vár rájuk a magok nevelésében, s tövises a gyermekek megmentésében. De mindig maga járt előttük ezen munkában s mint testvér, változhatatlan hűséggel állott folytonosan mellettük. Mindannak, a mit velök és érettök tett, abban volt forrása, *a mi ő személyesen volt.* És mindenki érezte, hogy a mi ő volt, Isten kegyelméből lett azzá.

Wichern intézete érdekében 1837-től 1848-ig Németország legkülönbözőbb részein sokat utazott, sok nyilvános előadást tartott, hogy ismertesse intézeteit, s ápolja azok szellemének, munkájának ismertetése által népszerűsítse a belmissio ügyét. És a hamburgi igénytelen kandidátus neve eljut Németország legelőkelőbb egyházi és politikai köreibe. Nagy theologusok érintkeznek és értekeznek vele. Von Eichhorn vallásügyi miniszter tárgyalásokba bocsátkozik vele, s államférfiúi tekintetével átlátván a belmissiónak az egyházra és az államra való nagy fontosságát, értékesíteni akarja a «Rauhes Haus» testvérintézete növendékeinek munkáját, különösen a fogházi felügyelet szolgálatában, egész Poroszországra nézve; kihallgatást eszközöl

Wichern részére *IV. Frigyes Vilmos* porosz királynál, ki behatólag és élénk érdeklődéssel kérdezősködött tőle intézetei felől. Még jobban felhívja a «Rauhes Haus»-ra a közfigyelmet az a körülmény, hogy 1848. legelején Felső-Sziléziában irtózatos éhínség kezdett pusztítani, melynek nyomorai leküzdésére az izgalmas időben, mikor mindenfelől a forradalmak szelei kezdettek zúgni, Wichern néhány ifjú testvér kíséretében sietve otthagyja otthonát s a Berlinben 1848. márczius 18-án kitört forradalom vérkeresztelőjével csaknem teljesen egyidőben kezdik meg a «Rauhes Haus» növendékei az emberszeretet Szentlélek által ihletett és szent tüzzel keresztelt munkáját.

Wichern az 1848-ik évi, Európa egész testét megrázó nagy forradalmak idején hangoztatta legteljesebb erővel a belmissió munkájának szükségességét. Az általa alapított belmissiói szakközlöny, a «*Fliegende Blätter*» hasábjain megjelent cikkeiben már korábban is számtalanszor bizonyította, hogy *a belmissió feladatai közé tartozik a meghasonlottak kiengesztelése is*, de ezen nagy elv hangos hirdetésére s lehetőleg életbeléptetésére most érkezett el az idők teljessége. Alig lehet emberi természetet gondolni, mely a népelet minden érintését, vagy annak épen görösös rángását, mélyebben és odaadóbb részvétellel jobban meg tudta volna érezni, mint Wichern. De ha körülte minden tanácsstalanul állt is, az ő, Isten igéje által megedzett férfiasága és győzelemről biztos hite között is Isten országa építésének szolgálatára készíté őt. A nyilvánosság előtt a «*Fliegende Blätter*» hasábjain fejtette ki Wichern a maga nézeteit a belmissiónak a forradalomban való szerepéről. «*A forradalom és a belmissió*» című egyik ez időbeli cikkében többek közt így ír:

«Hallatlan dolgok történtek és talán még hallatlanabb dolgok fognak történni; de hát kit lephetett és kit fog meglepni ez, a ki előtt a népelet zavaros viszonyai csak valamennyire is ismeretesek voltak? Inkább a fölött kell csodálkoznunk, hogy mindez csak most, és nem már régi idővel ezelőtt következett be. A belmissió már régóta rámutatott a nyílt örvényre; hívott, kért, esedezett, intett, tanácsolt és megmutatta a segítség útjait; fegyverképes embereit fegyverre hívta, és kérte az embereket, hogy készülődjenek, és egyházi és állami erővel, mindenekelőtt pedig a szabad és hatalmas keresztyén egyesületek erőivel emeljenek úgy a városokban, mint a falvakban erődöket a mentő, az oltalmazó szeretet számára, hogy így a nép szívében az ellenségtől elhódítsák a talajt, mely most, mint egy tűzhelyről, a romlás lángja lobog fölfelé. Hol vannak már azon támasztékok és alapok, melyekben még a jobbérzelműek is oly biz-

ton hittek, azt tartván, hogy köz- és társadalmi viszonyainkban nincsen semmi baj, hogy az előre mutogatott veszélyek nem eyebek kísértetelnél, hogy nincs senkinek semmi joga ahhoz, hogy az evangélikus népet gyógyító erőinek mielőbbi felhasználására és organisálására, tette hívja föl, hogy az elárvult tömegek mentve maradjanak a romlástól? Az üdvözítésnek ezen békességes háborúját többen nem akarták; kigyúladt hát a népek bensejében a romlás üdvtelen háborúja, és ki tudná annak végét megjövendőlni?»

És a belmissio, mint egyházfentartó és egyházépítő nagyhatalom, e nehéz időkben állta ki a tűzpróbát. Németországon az 1848-ik évben alakult meg az evangélikus vallású lelkészekből és világiakból álló *egyházi gyűlés* (Kirchentag), melynek évenként rendszerint egyszer kellett Németország valamely helyén összejönnie. Szükségessé tette ezen egyesülést az eddigi egyházi rend pusztulással fenyegető bomlása, a népélet vallásos és erkölcsi hanyatlása. Az alakuló értekezlet az első gyűlést Wittenbergbe, 1848. szeptember 21—23-ik napjaira tűzte ki. Az volt a czél, hogy ezen gyűlésen létesítsék az összes protestáns német egyházak szövetkezetét és összehozzák azok teljes képviselőit a pápás vakhittel és a hitetlenséggel szemben, és hogy feltámadjon hamvaiból egy újraélesztett «corpus evangelicorum». A wittenbergi egyházi gyűlésen Wichernt személyesen még igen kevesen ismerték, de ő mindjárt az első nap délelőttjén megragadta a szót, s ajánlatára a gyűlés az előző napi értekezlet által a másodrendű tárgyak között utolsó helyre tett belmissiót első helyre tette s a szeptember 22-iki gyűlésen Wichernnek adták át a szót, a ki előzetes felszólalásában csak fel akarta hívni a gyűlés figyelmét a belmissióra, de a gyűlés tagjai mindenáron beható fejtegetést akartak hallani erről az új tárgyról. Felvette hát a szót.

Wichern mindenekelőtt a belmissio területét határozta meg, visszautasítván azon tévedést, hogy annak csak a szegények és képzetlenek megmentésével volna dolga; irányul az a gazdagok, előkelők és a legképzettebbek megmentésére is, a mennyiben ezek az evangéliumtól elfordultak. A belmissio területének határa a keresztség. Attól függ minden, hogy a megkeresztelt keresztyénekben van-e olyan érzület és életirányzat, mely nem keresztyéni, hanem inkább pogányos. Erre bizonyítékot kell keresni, és a forradalom meghozta ezen bizonyítékot. Wichern, hogy a valóságot beszéltesse, lefestette egy *vándorló mesterinas* nyomorának képét s azon több mint pogány iszonyatot, melynek az ilyen ifjak számára való beszállók a melegágyai. Melyik gyülekezethez tartoznak — kérdezé — ama megszámlálhatatlan csapatok? Ki szolgálja ki őket Isten igéjével? Eddig senki sem

törődött velük. Rámutatott aztán a német *diasporákra*, főleg a melyek Európa fővárosaiban találhatóak s melyek nem csekély részben a folyton hullámzó munkás népességből állanak. Nehány évvel ezelőtt még megmosolyogták azokat, kik például Párisban, Londonban és a francia Svájcban a német nép fiaira nézve az atheistikus communismus iskoláit látták, s a hazát és az egyházat az ezek részéről fenyegető veszélyre figyelmeztették. *Marx Vilmos* fennen hirdette a leplezett titkot, hogy egy szövetség alakult azon alapelvevel, hogy az embereket Isten személyes ellenségeivé tegye, s *Wichern* felmutatta, hogy ezen szövetség a maga emissionariusai által az istentagadás és a forradalom eszméit terjesztette, és az oltár és a trón aláomlását készítette elő, s megtanította a népet Isten bűnös káromlására. — Majd a nomádszerűleg vándorló és a nyomorúságban oly gyakran pusztulásba menő *vasúti munkások* egyháziatlanságára irányozta a gyűlés figyelmét; mindenekelőtt azonban a nagy városokban összehalmozódó s az egyházi hatóságok által el nem ért többnyire el sem is érhető *proletaratusra*, a mindenféle bűnök és a monarchia ezen tudatlanságtól, kísértésektől és éhségtől izzó talajára vezette hallgatóságát. Ott érik meg cselekedetté az, a mit az Istentől elidegenedett bölcsélet mint az intelligencia gyümölcsét tüntet föl a műveltek előtt. Majd *a börtönök és a fegyházak* ajtait nyitotta fel a gyülekezet előtt, s bepillantatott vele egy olyan éjszakába, melyben a megkereszteltek, minden világosság és vigasztalás hiányában, mindig mélyebben esnek a gonoszság hatalmába. Hol van a foglyok, a fegyházakból elbocsátottak számára, kik közül ezerek és ezerek újra metelyeivé lesznek a társadalomnak, hol van ezek számára a könyörület és segítség? Az ilyen és ezzel rokon nyomorúságot gyógyítani, kétségen kívül az *egyház hivatása*, és pedig a *belmissio* kifejtése által. Hogy ez milyen alakot öltson magára, az a szükségek különfeleségétől függ. A szeretetnek éles szeme van, hogy mindent meglásson, és hogy fölfedje a segélynyújtás útjait. Sajnálatos, hogy általában milyen kevéssé tudják az emberek, hogy az elveszettek megmentésére a munkák milyen hálózata vette-tett már ki a haza gyermekei fölött. Különösen a keresztyén *nők* szeretet-munkájára és az elpusztulással fenyegetett gyermekvilág megmentésének fontosságára hívta föl a gyűlés figyelmét, felmutatván több nőnek és férfinak alakját, kik nagyokat tettek az emberszeretet munkáiban Angolországban, Franciaországban, Hollandiában és Svájcban. Hogy áll a dolog nálunk? — folytatá beszédét. A mi evangélikus népünknek, hogy megmenthető legyen, a belmissio teljes kifejlesztésére van szüksége. Az evangélikus egyház elvében eleitől fogva benne van a nyomo-

rultak és az elesettek iránt való szeretet, de ezt a szeretetet a maga teljes erejében kifejleszteni egy későbbi kor feladatává lett. *Spener* és *Francke* új úttörők voltak; amaz az egyetemes papság, emez az emberbaráti könyörületesség elvének hirdetése által. De az volt a szerencsétlenség, hogy úgy az ő idejökben, mint még most is, a mentő szeretet tevékenységét csaknem egyedül az ifjúságra és a szegényekre korlátozták, holott annak épen olyan komolysággal hozzá kell fordulnia a felnőttekhez, a családokhoz s általában bármely állásban levő emberekhez is. *Allamban, egyházban és társadalomban a mi legbensőbb viszonyaink teljes újjászületésére van szükség.* A tömeges romlottság közepette az Isten erejével felruházott egyháznak a belmissio munkájában kell fölemelkednie. Vázlatosan rajzolta azután Wichern a belmissio feladatait az említett három irányban. Az *állami* viszonyok tekintetében megmagyarázta, hogy a belmissiónak nem feladata az államformák fölött véleményt mondani s a politikai pártok, mint olyanok fölött itélkezni, hanem csak arra kell dolgoznia, hogy az állampolgárokat, bármilyen legyen is az államforma, keresztyén szellem hassa át. Ha az egyház nem ilyen értelemben munkálkodik, elpusztul az az állammal együtt. A kérdés *társadalmi* oldalát fejtegetve, nagy melegséggel vitatá, hogy a szabad egyesülés jogát használja fel az egyház. a saját feladatainak keresztyén szellemben való végeztetésére. Igyekeztek a nép szívéhez jutni, és az evangeliumot a néptömegek közjavává tenni. Az egyház nem nyugodhatik meg addig, míg mindenek el nem fogadják a Krisztusról való üzenetet. Ha az emberek nem jönnek az egyházhoz: az egyház menjen az emberekhez, követvén ebben Jézusnak a példáját. Új utakat kell keresni, új eszközöket megragadni, hogy Isten ígéjével a néptömegekhez lehessen jutni. A keresztyén könyörület összes eddigi munkáit új lelkesedéssel kell fölkarolni, és személyesen működő erők által kölcsönös segélynyújtásra kell azokat összekötni. Az evangyéliomi *egyház* pedig üsse reá ezen munkára a maga bélyegét, és hirdesse ezen tanokat: *a belmissio munkája az enyém! Enyém a szeretet épen úgy, mint a hit!* Krisztust nemcsak élő *istenségében*, hanem *istenes tetteiben* is kell prédikálni, és ezen tettek között legmagasabb a mentő szeretet. Ha a belmissio ígéjét ezen értelemben karolja fel az egyház, új jövő napja derül föl reá. De bűnbánat nélkül nem fog ez a nap eljöni. Alázzuk meg magunkat az Úr előtt, s ezen bűnbánatunk legyen a határkö egyházunk multja és jelene között. Azután az egyetemes papság, mely nem annyira jognak, mint inkább kötelességnek tekintendő, és a melynek középpontja és védelme az Istentől rendelt *lelkészi hivatal*,

működjek oda, hogy a belmissio csirája egy árnyas fáva nőjje ki magát, mely a mi egész népünknek hirdesse Jézus Krisztus mentő hatalmát. *«Így tekintem én, — végzé beszédét, — a belmissiót, és ezekre alapítom azon indítványomat, hogy azon tárgyak közé, melyekkel ez egyházszövetség a jövőben foglalkozni fog, vétessék föl a belmissio is.»*

Csak száraz vázlatban közölhattük Wichern beszédének lényegét. A meggyőződés teljessége, a hit győzedelmének bizonyossága s a lelkesedés tüze, mely beszédét eltöltötte, s személyiségének varázsa, melyen látszott, hogy igazságban jár: teljesen magával ragadták a hallgatóságot. A doctrinákból és reflexiókból az elhatározó tettek világába ragadtatott át az a hallgatóság, s a kedélyek mozgalma általános helyeslő kiáltásokban nyert kifejezést. Az elnök által a gyűlés nevében Wichernnek mondott hálás köszönet valóban mindenké szívéből jött, s a beszéd végén tett indítványt egyhangúlag elfogadták. De bármilyen fontos volt is ezen határozat, mi volt az azon mozgató hatalomhoz képest, mely e napon Wichern-től kiindult! Folyamhoz hasonlított, mely számtalan folyócskakra oszlik fel, a mely Németország evangéliumi egyházát elárasztotta. A hamburgi kandidátus, ki tizenöt évvel azelőtt három szegény gyermekkel egy szalmafedelű kunyhóban belmissiót kezdett, a nagy Németország evangélikus egyháza előtt a belmissio zászlóvivőjévé avatott föl, kire ezrek és ezrek tekintettek bizalommal. Wichern beszéde nyomán megalakult a németországi evangélikus egyház belmissiói ügyeit irányozó *központi választmány*, melynek szervezetét és hatáskörét már ismertettem ezen *Szemle* egyik korábbi évfolyamában. A *központi választmány* elnöki tisztét természetesen Wichern-re ruházta a közbizalom, a mivel új, csaknem áttekinthetetlen működési tér nyílt fel előtte, melyre hogy rá lépjen, Isten akaratának látta, holott másoldalról lelkiismeretében a «Rauhes Haus»-hoz érezte magát köttetve. Ekkor ezen lelkiküzdelmek közepette egy keresztyén lélek megnyilatkozása kísérette őt nehéz helyzetéből. Egy külföldi kereskedő nagyobb összeget bocsátott rendelkezésére, melynek birtokában, egyelőre 1849. végeig lemondhatott az intézetében elfoglalt előljárói állásról, hogy az eddiginél nagyobb szabadsággal szentelhesse minden idejét, egész hazájára kihatólag, a belmissio ügyeinek előbbvitelére.

Szinte elképzelhetetlen az a munkásság, melyet a belmissiói központi választmány szervezetének megállapításában s minden irányú tevékenysége megindításában kifejtett. Utazott folyton Hamburgból Berlinbe, Berlinből Hamburgba, majd Németország legkülönbözőbb városaiba, s el Angolországba is, min-

denütt szabad előadásokat, vagy felolvasásokat tartva a belmissióról, s ezek által terjesztve annak eszméit s egyleteket alapítva annak munkái végezésére. Többször érte Wichern-t a kitüntető szerencse, hogy *IV. Frigyes Vilmos* porosz király fogadta őt s beszélgetett vele belmissiói munkája felől. Az 1849. év végén Potsdamban egy előadását a királyi pár is meghallgatta. Másnap a királyné fogadta Wichern-t, s ekkor jutott hősünk azon rendíthetetlen bízalom birtokába, melyvel iránta a nemeslelkű fejedelemasszony haláláig viseltetett. Maga a királyné vezette át Wichern-t a király lakosztályába, ki az egyszerű embert a legnagyobb szívélyességgel fogadta s beható részletességgel kérdezősködött tőle a «Rauhes Haus» helyzete s az abból kibocsátott testvérek munkássága után, szellemesen kifejezván az egyházi diakonátusra vonatkozó saját nézeteit is, melyekre Wichern minden különösebb tartózkodás nélkül megtette tiszteletteljes ellenszerevételeit. Csakhamar ezután újra magához hívatta őt a király, s erről a találkozásról így ír feleségének Wichern: «Úgy gondold el őt, mint egy barátot, ki felsége által nem távoltart, de magához vonz téged és megnyeri szeretetedet, mielőtt megkérdezhetnéd magadtól, hogy vajjon meg akarod-e őt azzal ajándékozni».

De azért a Wichern által képviselt ügynek sok ellensége volt, különösen a szigorú lutheránus férfiak körében; másoldalról meg, terjedvén a belmissio munkássága, az ő barátainak száma is folyton nőtt, kik — a királynak is hozzájárulásával — egy nagyobb összeget hoztak össze s végleg fölmentették Wichern-t a «Rauhes Haus»-ban viselt tisztsége alól, sőt az intézet közvetlen közelében egy házacskát is vettek neki és azt szabad rendelkezésére bocsátották. Tényleg azonban ő maradt az intézet vezető atyja, s míg csak munkálkodni tudott, tisztét lelkiismeretes hűséggel töltötte be. 1852. június 3-án nagy öröm érte Wichern-t azáltal, hogy a hallei egyetem theologiai facultása e napon «szentírás doktora» címmel ruházta föl, s egy küldött-séget menesztett hozzá a tiszteleti diploma átadására. Nagyon érdekesek és tanulságosak a diploma ezen szavai: «A ki lelkészi hivatal nélkül lelkészi hűséget és gondosságot tanusított sok ezerek iránt, kik arra szorultak; a ki úgy példaadása, mint írásai és előszava által az összes német országok evangélikus egyházát régi diakoniájának felújítása és szaporítása által a belmissio neve alatt csodálatos módon felébresztette és azáltal a theologia fejlesztésében is nagy érdemeket szerzett, a mennyiben a szenvedélyvel folytatott küzdelmek teréről visszavezette azt ahhoz, a mire az egyháznak szüksége van». Ünneppnap volt Wichernre e kitüntetés, melyben — mint naplójában kifejezi —

felhívást látott: «Az Úrnak szolgálatában emberfélelem nélkül és magamagáról megfeledkezve, folytatni élete végéig az isteni könyörületesség munkáit, és mint «a szentírás doktora», teljes életerejének odaadásával szolgálni a szegényeknek és nyomorultaknak ügyeit!»

Wichern, a maga áldásos tevékenységével mindinkább magára vonta az állami hatóságok figyelmét is, hosszas tárgyalások s Wichern részéről, annak elfogadását illetőleg, mély tépelődések után jött létre a következő, meghívás gyanánt szolgáló királyi leirat: «Mi Frigyes Vilmos, Isten kegyelméből Poroszország királya stb., adjuk tudtul mindeneknek, hogy Mi legkegyelmesebb akaratumk szerint Dr. Wichernt Hornban, Hamburg mellett, főconsistoriumi tanácsossá és harmadosztályú tanácsosi ranggal az evangélikus főgyeháztanács tagjává nevezük ki. Azon bizalomban teszszük ezt, hogy az immáron főconsistoriumi tanácsos, Dr. Wichern, Nekünk és a Mi Királyi Házunknak törhetetlenül híve marad és a reábizott hivatal kötelességeit egész terjedelmökben mindig élénk buzgalommal teljesítendi, a miért a Mi legmagasabb oltalmunk mellett a hivatalával egybekötött jogokat is mind élvezendi stb. Kelt Charlottenburgban, 1857. január 14. Frigyes Vilmos. Ellenjegyezte: v. Raumer.» — A belügyministeriumban a büntető intézetek és a szegényügy előadó tanácsosi tiszttel ruháztatott föl Wichern, s a «Rauhes Haus» igazgató-tanácsa fölkérvén őt, hogy az intézethez való eddigi állását és viszonyát is tartsa fenn, ezentúl kettős lakása volt, a mennyiben télen inkább Berlinben, nyáron pedig inkább Hornban tartózkodott, de az a munka, mely olyan szorosan lelkéhez volt neki növe: a «Rauhes Haus» falain belől, a veszendőbe menő gyermekek megmentésének és a belmissio leendő munkásainak kiképzési nagy munkája, immáron teljesen szilárd alapokra helyezkedve, nyugodtan és zavartalanul folyt tovább.

Hogy mit tett és végezett az államhivatalnok Wichern Németországban például a börtönök reformálásának terén, arra nagyon hatalmas példa a berlini *Moabit*, a világ egyik legpompásabban berendezett börtöne, mely a «Rauhes Haus»-ban képzett börtönőrök, e valódi missionariusok felügyelete alatt áll, a kik teljes állami szolgálatot végeznek, de gondjok kiterjed a foglyok lelki életére is. Ma már föltétlen hitelességgel constatálva van, hogy a Moabitben nemcsak az egészségügyi állapotok a lehető legkielégítőbbek, hanem az erkölcsiek is olyanok, hogy a belőle kiszabadult rabokból esik legkevesebb arány vissza korábbi bűnös szenvedélyébe.

Az óriási sok munka azonban lassanként megtörte Wichern életerejét, s 1875. január 1-jével kezdődő állami pensióval nyu-

galomba bocsátatott, hű szolgálatai jutalmául a másodosztályú királyi koronarenddel is kitüntettetvén. A ministeri leirat, mely őt állásától fölmentette, ezen szavakkal végződött: «Nem mulaszt-hatjuk el, hogy Főtiszteletűségednek az államszolgálatból való kilépése alkalmából, az általa teljesített kitünő szolgálatokért különösebb köszönetünket s jóléteért való legjobb kívánatainkat is ki ne fejezzük».

Ezzel bezárult Wichern életének munkában oly gazdag korszaka. Ezután még hét évig élt, elbetegesedve, munkakép-telenül. Meghalt 1881. április 1-én.

Gyászoló családjához *I. Vilmos* német császár, valamint felesége *Augusta* császárné, s a német nagyhercegek írtak, őszinte és igaz részvét-leveleket, s «*a belmissio atyjá*»-nak életét rokonszenves czikkekből ismertették nemcsak az egyházi, de a politikai lapok is, és pedig nemcsak Németországban, hanem azonkívül is sokfelé, hol a keresztyén élet haladása iránt fogé-konyossággal bírnak az emberek. Észak-Amerikában például a «*New-York Observer*», leírván Wichern tevékenységét, úgy méltatja az elhunytat: «E férfiú befolyását egyáltalában nem lehet megmérni. Még most is működik és megszűnés nélkül működni fog az emberlelkek megmentésében itt a földön, és az örökkévalóságban, mert az újjászülés munkáját folytatják az újjászületettek. Halhatatlan ember ez, kinek szeretete olyan mély és olyan nagy volt, s kinek munkaterve isteni bölcseségből szü-letett. Mesteréhez hasonlóan azokat kereste, a kik mellett a világ, és sokszor bizony az egyház is egyszerűen csak elhaladt. A dán fővárosban legszebb látnivaló a Thorwaldsen-múzeum, e nagy mester kitünő műremekeinek gazdag kiállításával. A nyílt udva-ron, a művészet templomától körülveve, rózsá- és borostyánfák alatt fekszik a nagy művész eltemetve, kiről igazán el lehet mondani, hogy «az ő emléke körülötte vagyon». Ilyen emléket, de végtelenül becsebbet és tartósabbat állított magának Wichern János Henrik azon ezer és ezer szegény, nyomorék gyermek megtisztított szívében és megújított életében, kik egykoron a feltámadás nagy napján magasztalni fogják őt Isten előtt».

A «*Rauhes Haus*», Wichern nagy alkotású, ma egy hatal-mas nagy jótékonyági telep, mely szilárdul szervezett alapokon áll s ma is folyton fejlődik tovább. Falai közt évről-évre száz és száz, különben veszendőbe menő gyermeket gondoz és teszen emberré a keresztyén szeretet. . . . Missionáriusokat bocsát ki évről-évre a világba, hogy hintegessék a keresztyénség életadó erőit az elkeresztyéntelenült népek lelkeibe. Rátalálsz a «*Rauhes Haus*» neveltjeire a menházakban, az árvaházakban, a szegény gyermek-házakban, a hülye-intézetekben, a kórházakban, a sze-

gény- és dologházakban, a beszállókban és a belmissiói egyleti házakban, a hol ők az igazgatók, vezetők, intézők; vezetők ezenkívül az ipariskolákban, börtönőrök a fegyintézetekben, városi missionáriusok s tanítók, sőt Amerikában és Ausztráliában lelkipásztori tisztet is folytatnak többen közülök. A «Rauhes Haus», a maga dicsőséges példájával, több testvérintézetnek vetette meg az alapját, s ma mintegy 2000 olyan keresztyén férfiú végzi a belmissió lélekápoló nagy munkáját, kik ezen intézetekben nyerték kiképeztetésüket.

És mindezt Wichern alkotta, kinek neve Istenországának legjobbjai között tündököl.

Csiky Lajos.

BEYTHE ISTVÁN APOLOGIÁJA.

A munka, melyről szólani fogok, bár nyomtatásban nem jelent meg, nem épen ösmeretlen az irodalomban. Bauhoffer György,¹ Révész Imre,² Fabó András,³ Mokos Gyula⁴ és Ráth György⁵ ösmerik és idézik e nagyon érdekes Apológiát, de szerzőjéről nincsen biztos és helyes tudomásuk.

Az 1599-ben írott munkának eredeti példánya birtokomban lévén, azon szerencsés helyzetben vagyok, hogy a szerzőre is teljes biztossággal és határozottsággal rámutathatok.

A szóbanforgó munka mintegy záró kövéül tekinthető azon heves zsinati és irodalmi harcnak, melynek eredménye a dunántúli protestánsok végleges kettészakadása lett.

Német-Kereszturon, 1598-ban jelent meg az ágostai hitvallásúak részéről a következő könyv:

Svmma Azoknak az Articvlosoknak, kikrevl vetekeodesek tamadtanak az Augustana Confessioban valo tanettek között, es akkik. Ez keovetkeozendo irasban (mely az Eggyessegnek köniuebűl Magyar nieluen irattatott) lsten igeinek tanettasa zerent es az hűtnek egienlő folyasa zerent lsteni felelemmel meg magyaráztattanak. Ecclesiastici 4. Mind halalig viaskodgyal az igassagert es az Isten meg győzi erted az the ellensegidet. Anno M. D. XCVIII.⁶

E munkának jelenleg *egyetlen* példánya ismeretes, mely a kassai püspöki könyvtár birtoka.

¹ Geschichte der evang. Kirche in Ungarn. (Berlin, 1854.) 121. l.

² Dévay Biró Mátvás életrajza és művei (Pest, 1863.) 58. l.

³ Beythe István életrajza. (Pest, 1866.) Több helyen, főkép a 38. l.

⁴ A dunántúli ág. hitv. egyház 1598-iki törvénykönyve. (Budapest, 1892.) Több helyen, főkép a 11. lapon.

⁵ A felsőmagyarországi kryptokálvinisták hitvitázó irodalmáról. (Irodalomtörténeti Közlemények II. évfolyam, 310–324. l.) Idézve a 323. l.

⁶ A munka terjedelme A—L₄ = 10¹/₂ ív, vagyis 84 számozatlan levél, nyolczadrétben. Szabó Károly Régi Magyar Könyvtára az I. kötet 304. száma alatt sorolja fel.

Az első két ívet az előbeszéd foglalja el, mely «minden tisztességes és istenfélő rendeknek, kik egész Magyarországbans kiváltképen, Sopron, Vasvár és Zalavár megyékben vadnak» van intézve. Az előbeszéd előadja a keletkezett «visszavonás» okait, különösen kikelvén Beythe István ellen, a kit a legerősebben megtámad. Figyelemre méltó az előbeszéd azon pontja, mely Dunántúl reformáltatásának kezdetét határozottan 1538-ra teszi.²

Az előbeszéd után a híres *Formula Concordiae*-nak, illetve az 1577-ben létrejött «*bergeni könyvnek*» (Bergisches Buch) magyar fordítása következik, ezen cím alatt

Az rövid regu-
LARVL ES FORMA-
rul, mely zerent kól minden er-
telmeknek megprobaltatni es az
tamadott vetekődéseknek
magyaraztatni es
chõndezet-
tetni.
*

Legelőször, mintegy bevezetésül szó van a *szentírásról*, mint a hit egyedüli normájáról, a három őskeresztyén hitvallásról; a változatlan ágostai hitvallásról, az apologiáról, a schmalkaldi czikkekről és Luther két kátéjéről, mint symbolikus könyvekről. Azután jó a tulajdonképeni tárgyalás tizenkét szakaszban, úgymint

- I. Az eredendő bűnről.
- II. A szabad akaratról.
- III. Az Isten előtt való hitbeli igazságról.
- IV. A jó cselekedetekről.
- V. A törvényről és az evangéliomról.
- VI. A törvénynek harmadik hasznáról.
- VII. Az urvacsorájáról.
- VIII. A Krisztus személyéről.
- IX. A Krisztus pokolraszállásáról.
- X. Az anyaszentegyházi rendtartásokról.

¹ «Ebből az Istennek hozzánk való jóakaratából lett, hogy ez a mi édes hazánk nem maradt az evangéliomnak tündöklő világossága nélkül, hanem ezelőtt nem sokban, hatvan esztendővel (ab anno 1538.) kezdte itt is hirdettetni Isten az ő evangeliomát jámbor, istenfélő tudós emberek által.»

XI. Az Istennek öröktől fogván való elrendeléséről és választásáról.

XII. Egyéb eretnekekről és hittől szakadtakról, kik soha nem vöttek az Augustana Confessiot. (Szó van az anabaptistákról, schwenkfeldianusokról, az új arianusokról és az új szentháromságtagadókról.)¹

Végül azoknak a dunántúli lelkészeknek névsora következik, kik a Formulát aláírták. Az itt felsorolt 78 lelkész közül azonban többen önkényesen lettek az elfogadók közé sorozva, vagy visszavonták feltételekhez kötött aláírásukat.²

Az erős támadásra, melyet e könyv előbeszéde tartalmazott, nem soká késett a felelet. A következő (1599) év február hó 6-án kél az előbeszéde a Beythe mellett írt Apológiának, mely azonban — legalább tudunkra — nem nyomatott ki, hanem csak kéziratban ösmeretes. Két példányáról van tudomásom, az egyik — *bizonyára az eredeti* — könyvtáramban van, a másik példány a pápai főiskola könyvtárának birtoka.

Az én példányom sűrűn írott 100 kis nyolczadrét (156+100 mm.) lapra terjed. Czimlapja, hű másolatban a következő:

AZ IGAZ KÖRÖZTYÉNŐKTEVŐ
MEG HASONLÓT CONFSSIONARIVSOKNAK

rágalmazó Articulusok ellen
irattatott. Igazságság: kiket
eük Böythe István bozzuságára
egy kalandosságban, értetlenől,
rágalmazoyul, nagy hazugól
eltitkoltatot Mestör dolgából
földozgattanak özve, az má-
sonnét koldultatot Confessjok
zerént, ez végre:

Hogy az Vrsten várasa ázlaló
zent Igének tisztaságos folyását,
Irégységből el rekezténék, az
eü nékyök teozót (Isten Lel-
ke nélkeül valo) ahytatos

¹ A Formula Concordiae tartalmi beosztása több kézikönyvünkben közölve van, azonban szükségesnek láttam itt is közölni a fejezetek címeit, adalékul az akkori magyar theologiai műnyelvhez.

² Lásd Mokos Gyula idézett művének 20. lapját; hol azonban ez a kitétel: «Mégkészülvén 1598-ra hittanuk» nem szabatos, amennyiben ők nem készítették, csak fordították a kiadott Formulát, vagy mint ők nevezik: Summát.

kiuanságok zerént.

Eclesiast. 10

Mint az kigyó halgatuán mar meg;
akképpen az titkon rágalmazó.

1599

E példány provenientiájára nézve felvilágosítást nyújt a hozzá csatolt következő két feljegyzés.

I.

Ez a keseredett, de azért mégis keresztyén lélekkel készült Apologia oly talpra esett mentő írás a szerfelett buzgólkodó Flacianusok által szomorítottatott, sőt az Augustana Confessió szerint való evangyélika társaságból ok nélkül kiküszöböltetett tisztos örege pap és egyházi nagynevű vezér Beythe Istvánnak, hogy az a mi késő unokáinknak is leczkélül lehet, miként kelljen magokat a főpásztor Krisztus által meghagyatott szelidség — és egymás eltűrésbe foglalniok, a szórszál hasogatást távoztatniok, egymást csupa véleményekért meg nem vetniok, nem kárhozthatniok; a szentek egységét Formulákkal, hebehurgya írásokkal nem háborgatniok, emberséges előljáróra ok nélkül billyegeket nem sütniök, azzal ujjat nem vonniök, a józan keresztyénség botránkozására nem ortályozniök, fel nem fuvalkodniök; magokat a hitbéli szabadságban el nem bizniök, egymást jobban szeretniök és becsülniök; hogy különben cselekedvén, ne fel kelljen ébredniök, de későn eléggé megsirathatatlan károk után Sz. Pálnak amaz apostoli és intésére: *ha egymást marjátok és eszitek, meglássátok, hogy egymástól meg ne emésztessetek.* Irta Palotán, Veszprém vármegyében, 25. Novembr. 1816. Hrabovszky György Senior és Ekklesia Lelki Pásztora.

II.

E kéziratot 1860. január végén Bécsben létem alkalmával Schrott antiquariustól szerzettem, a hol az, egy csomó, mult századi prot. papi levelek közé vegyülve lappangott, megfosztva fedelétől tiszta papirba begöngyölve, Hrabovszkynak hátul ragasztott jegyzetével együtt.

Hogy ezen mű valaha nyomtatásban megjelent volna, sem Sándor Istvánnál, sem más indexeinkben semmi legkisebb nyoma nincs. Azonban a Berlinben, 1854. Merle d'Aubigné előbeszédével megjelent Geschichte der evang. Kirche in Ungarn, a 121. lapon emlíkszik egy 1599-ben Beythe mellett megjelent *«erschienen»*

Apológiáról, mely más nem lehet, mint ez. Én tehát megkérdeztem levélben nevezett Geschichte szerzőjét, ki így válaszol: »Kétséget nem szenved, hogy az a mű csak kéziratban közöltetett s erre vonatkozik a német »erschienen«, mert ezt Gamauf M.¹ s később eme sorok határozzák meg: Sie wurde nicht gedruckt; was darum zu bedauern ist, weil nun die Akten über Beythe unvollständig sind«. A Geschichte szerzőjének Gamaufra támaszkodó véleménye szerint ezen kézirati mű szerzője vagy Beythe fia András, vagy Báthai István kőszegi lelkes volt.

Nagyt. Fabó András agárdi lelkész úr, kit ez ügyben szinte megkérdeztem, hasonlóképen Gamaufra támaszkodva, annak szavait idézve a fentebbiekkel egyezőleg nyilatkozik, sőt még azt is mondja, hogy Gamauf hivatkozik Hrabovszky közleményére. Oka és alkalmá pedig ezen Apologia megjelenésének a Creutzer Concordiae Formulája volt Gamauf szerint, «in welcher auf das schamloseste auf den armen Beythe geschimpft war.» Azt is említi Hrabovszky, a dunántúli superintendensekről írott kézirati művében, hogy Gamauf a Stäudlin és Tzschirner folyóiratában ² írta le terjedelmesen Beythe életét. Bauhoffer is igéri hozzám írott levelében, hogy Beythe életrajzát Gamauf nyomain nem sokára ki fogja adni.

Nincs kétség, hogy ezen kézirat maga az eredeti s ugyanaz, melyet Hrabovszky s ő utána vagy tőle Gamauf is használt; de meg lehet, csak kivonatos közleményekből. 1860. Márcz. 4. Révész Imre.

Pótló jegyzet, ugyancsak Révész Imre kezével: «E kézirat, mint a vele együtt levő más kéziratok bélyege mutatja, Jankovich Miklós gyűjteményéből került Schrott bécsi antiquáriushoz.»

*

E feljegyzésekben nemcsak a provenientia kérdése áll tisztán előttünk, de a mű állítólagos szerzője is meg van nevezve Beythe András vagy Báthay István személyében.

Fabó András ³ a szerzőt illetőleg ezeket mondja: «A megmagyarított Formula Concordiae előszavában Beythe szemtelenül gyaláztatik. Ámde a 70 éves aggastyánnak is akadt megbozsolója s bebizonyította a rajta elkövetett méltatlanságokat és a Formula Concordiae értelmének tarthatatlanságát. Ez a már annyiszor említettett Apologia, melyet Révész Imre szivességé-

¹ Ez «M.» jelentése: manuscripta = kézirati.

² Archiv für alte und neue Kirchengeschichte.

³ Id. mű 38. l.

ből használtam. Sajnálunk kell, hogy az sem lett sajtó útján is közrebocsátva. Szerzője ismeretlen. Hrabovszky Pathay Istvánt azon időben pápai reform. papot állítja; Gamauf pedig vagy Beythe Andrást, a superintendens fiát, vagy Bathai István kőszegi papot gyanítja szerzőjéül. Bárki volt légyen ez, elvitázhatatlan, hogy a tudomány akkori színvonalán állt. Igaz, hogy nem simán ír.»

Mokos Gyula szerint ¹ «állítólag» Pathai István a szerző.

Mindezen véleményekkel szemben, saját példányom egyik igen érdekes pontjára támaszkodva, határozottan kimondhatom, hogy ezen Apologia szerzője *maga a megtámadott Beythe István*.

Igaz, hogy az egész műben Beythe Istvánról harmadik személyben van szó, sőt az előszóban (4. lap) a következőket olvassuk:

«O magátul senki választ ne várjon, azért, hogy az igaz lelki ismertet az hamis hírokkal nem gondol; más az, hogy ő immár az ő jámborul élt életének vénségére nem sokat is lát; ért ideje sem engedi, hogy bolondokkal kötődjék.»

Ezen állításommal ellenkező adatok magyarázatát abban találjuk, hogy az öreg Beythe Istvánnak érdekében állott egyfelől az, hogy *maga* feleljen meg az ellene intézett támadásokra; másfelől pedig az, hogy akkép tüntesse fel a dolgot, mintha *más valaki* kelt volna védelmére, hogy így *saját személyét* ne tegye ki a szintén élesen írott válasz következtében *újabb támadásoknak*.

Nem egyenes és nem őszinte eljárás, de épen nem példátlan. Elég csak *Pázmány Péterre* hivatkozni.

Az öregség miatt meggyöngült látású Beythe István telát valamelyik meghitt emberének — *nagy valószínűséggel fiának, Andrásnak* ² — diktálta tolla alá az «Igaz mentséget», gondosan vigyázzván, hogy mindig harmadik személyben szóljon magáról. Egyszer azonban kiesett szerepéből, a mit azonnal észrevettek és kiigazítottak ugyan, de nem úgy, hogy az eredetit is el ne lehessen olvasni.

Ez a hely a 16. lap elején van. Ötödfélsor csupán, de kulcsot ad az egész munkához. Nehány szó ki van igazítva, de látható az eredeti is. Eredetileg ez volt írva:

¹ Id. mű 11. l.

² A kézirat sajátságos és jellemző orthographiája feltűnően megegyezik a Beythe András «Fives könyv»-ének (Német-Újvár 1595.) írásmódjával.

«Vgyan nem illöt azoknak modgyát töletök kérdöz~~ny~~*em*. Mert akkor irtam azokat, a mikor tempus fuerat dicere, quae sentirem; Ideye volt előbeze~~llenem~~*em*, az mellyeket értenék».

E sorokban tehát Beythe István *első személyben* szolt magáról a felvett *harmadik személy* helyett. Azonnal észre-
vették a tévedést s a cursiv betűkkel kitüntetett helyeket követ-
kezőleg igazították ki, harmadik személyt tévén az első személy
helyett:

«Vgyan nem illöt azoknak modgyát töletök kérdöz~~ny~~*ny*. Mert akkor irta azokat, a mikor tempus fuerat dicere, quae sentiret; Ideye volt előbeze~~llenye~~*ye*, az mellyeket értené».

Az utolsó szó helyesen «értene» lenne, de az «értene~~k~~»-
ból csak a *k*-t törölte ki a leíró, az *e* felett a vonást ott
felejtette.

Ez a kijavított ötödfél sor tehát nemcsak azt bizonyítja,
hogy az én példányom az eredeti, de azt is kétségtelenül
elárulja, hogy *a munka szerzője maga Beythe István*.

Ennek bebizonyítása volt e sorokban főczélom. Mellesleg
fel akarom hívni az illetékes körök figyelmét a most ösmeretett,
szorosán egymáshoz tartozó két munkára. Az egyiknek, bár ki
van nyomtatva, egyetlen egy példánya ösmeretes; a másik kéz-
iratban, tudomásunk szerint csak két példányban maradt meg
korunkig. Mindkettő rendkívül nagybecsű munka nemcsak törté-
nelmi és dogmatikai, de — különösen a Beythe műve —
nyelvészeti szempontból is. *Olyan erőteljes, zamatos és tiszta
magyarsággal van írva, melynek aligha akad párja a
XVI. század alkonyáról.*

Mindezeknél fogva igen kívánatos lenne a két egymáshoz
tartozó munkának együttes kiadása, esetleg egy kis történelmi
bevezetés előrebocsátásával. Talán épen Irodalmi Társaságunk
is fog erre, a már tervbe vett kiadványok elkészülte után,
módot és alkalmat találni.

Révész Kálmán.

II. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

KRISZTUS MINDEN MINDENEKBE. Alkalmi és közönséges egyházi beszédek, írta *Mindszenti* Imre, debreczeni ev. ref. segédlelkész. Debreczen, 1895, nagy nyolczadrét, 219 lap. Ára? — Egyházi irodalmunk prédikáció ága, kétségkívül, még mindig a legtermékenyebb, külterjileg talán csak a gomba módra fölszaporodott időszakai sajtó vág elébe; de sem a prédikáció-, sem az egyházi lapirodalmunkról nem mondhatjuk, hogy minőségileg és belterjességben lépést tart a bőséges termeléssel. Kevés igazi jó prédikációs könyvünk van, valamint kevés a jó vallási és egyházi lapunk is, a miben nagy része lehet annak is, hogy nincs tudományos kritikánk, meg annak is, hogy maga a fogyasztó közönség se nagyon válogató. Élettelmes keresztyén egyházakban a prédikációs könyveket nem annyira a papok, mint inkább a hallgatók vásárolják. A paptól megvárják, hogy maga írja beszédeit, s idegen tollakkal ne ékeskedjék; a hívek pedig csak az igazi keresztyén és evangeliomi erejű beszédeket veszik meg, de ezeknek aztán óriási keletjük van. Az angol Spurgeon vagy Talmage, a francia Coquerel és Bersier, a német Gerock vagy Ahlfeld prédikációs könyvei bizony nem a pap-vásárlók, hanem a laikus-fogyasztók révén kerültek ki tíz-, ki húszezer példányban forgalomba. Csakhogy aztán a külföldi beszédgyűjtemények megítélésénél is nem az a főszempont, hogy elmondhatók, használhatók-e a beszédek akárhol, hanem az, hogy épül-e általuk a hívő lélek és tanulhat-e belőlök a tanulmányozó lelkész? A míg a papi és a laikus izlés ide nem fejlődik, addig nálunk továbbra is az lesz az egyházi beszédek közönséges mérték-zsinórja és kelendőségek fokmérője, hogy minél több helyen és minél többek által legyenek használhatók. — Mindszenti beszédei a használhatóság szempontjából nagy részben eléggé megütik a mértéket. A beszédek tárgya és hangja korunk szükségéhez van választva. Az evangeliomi keresztyénség nagy és örök igazságaival táplálja a lelkeket s főleg a Krisztus felséges személyiségével és munkájával foglalkozik. A megváltó és üdvözítő Krisztusban való hit felébresztésére és megerősítésére törekszik dicséretes buzgósággal. Az evangéliom világossága az ő igehirdető elméjének vezérszövétnéke és

Krisztus neki minden mindenekben. Sem a félhivőség szürke homályában nem lebeg, sem a poezis csalfa útvesztőjébe nem vetődik, sem a morализáló rationalismus hideg józansága és kétes értékű tudományos szele által nem engedi elméjét ide s tova hányatni. Isten igéjét törekszik prédikálni s hitet igyekszik kelteni és erősíteni. S míg ez a törekvése feltétlenül helyes, elismerésre méltó nála az is, hogy szorgalmasan eljár a külföldi, különösen az angol nagy prédikátorok iskolájába s tanulni igyekszik tőlök. Talmage és Maclaren után több beszéd található a 30 prédikációt tartalmazó gyűjteményben. Mindezek, valamint az elég könnyed és itt-ott szónoki erőre valló irány határozottan azt mutatják, hogy Mindszenti hívő lelkész, tanulmányozó és tehetséges fiatal ember. De fejletlen és kiforratlan még mind a hite, mind a tudása, mind az ízlése, mind a szónoki tehetsége. Mintha hiányoznék még hitéből a bensőség és erő, tudásából a jól szervezettség, ízléséből a biztosság, tehetségéből a teljes kifejelettség. Igazolással csak két dolgot említünk fel. Fejjel, értelemmel pl. jártas az evangéliom eszméiben, de az evangéliom még nem vált belső erejévé és hatalmává a lelkének. Vagy pl. mikor nagy szónokok után dolgozik, ítélete és ízlése csak néhány gondolat átültetésére szorítkozik, a fődolog azonban, t. i. annak a szónoknak egyéni karaktere s az ebben rejlő íz, szín és erő elbágyad a kezei között; átdolgozott beszédeiből nem érzik a Talmage hatalmas ereje, Mindszenti szólal meg a Talmage-beszédekből is. Irályában is van bizonyos folyékonyág, helyenként erő és szemléletesség, sőt néhol mûgond is; de hiányzik belőle a szavaknak a gondolatokhoz alkalmazkodása, a kifejezéseknek az eszmékhez és érzésekhez simulása, az a szinesség és szemléletesség, mi nélkül nincs jó szónoki stílus. Az egész gyűjteményt figyelemreméltó zsenének tartjuk, tehetséges kezdő jól indulásának, ki ha tovább tanul és többet tapasztal s különösen ha szigorúbb kritikával dolgozik, maradandó becsű alkotásokra is képes lesz. Mostani könyvében 30 prédikáció van, melyeknek mintegy felerészét Talmage és Maclaren után angolból dolgozott át a szerző. A beszédek közül 3 adventi, 1 karácsonyi, 2 ó-évi, 1 újévi, 1 téli, 1 farsangi, 1 bőjti úrvacsorai, 1 virágvasárnap, 1 nagypénteki, 1 husvét, 1 tavaszi, 1 confirmációi, 1 pünkösti, 1 nyári, 1 újkenyéri, 1 újbori, 1 őszi alkalmi és 9 közönséges egyházi beszéd.

UNITÁRIUS TÖRTÉNETÍRÁS ÉS KÁLVIN ORTHODOXIA. (Servet és Kálvin). Irta *Kanyaró* Ferencz. Kolozsvár, 1895. Ajtai K. Albert nyomdája, 159 nagy 8-adrét lap. — *Kanyaró* Ferencz kolozsvári unitárius tanár 1891-ben «Unitáriusok Magyarországon» című könyvet írt és adott ki, melyről a «Szemle» többek közt ezt írta: Történet akar lenni, de inkább csak röpirattá, mint tárgyilagos historiává válik a szerző czélzatosságával» (P. Sz. 1891. évfolyam 606. l.). A tendentiosus szerző a református egyház ellen is több éles támadást intéz, melyeket annak idején ref. egyházunk részéről mint alaptalan vádakat többen visszautasítottak. Ezeknek szól *Kanyaró* fent jelzett könyve. Első nagyobb felében a Kálvin-Servet ügyet mondja

el körülményesen s a hatvanas években Szilágyi Ferencz és Révész Imre közt lefolyt vitát ismerteti. Második kisebb felében, a könyv elején és végén S. Szabó József, Balogh Ferencz, a Protestáns Egyházi és Isk. Lap. Révész Kálmán s többek ellen intéz merész támadásokat. A tárgyilagosság teljes hiánya, a tények irányzatos előadása, a kalvinizmus iránt való féktelen gyűlölet, Kálvin, Méliusz, Révész I. s a többi elvhű kálvinisták szertelen ócsárlása, az unitarizmus silány elveinek és csekély alakjainak csömörletes magasztalása: ezek a vonások alkotják az «Unitárius történetírás» nem épen nemes tulajdonságait. Nagyszámú bírálói közül különösen Révész Kálmánnak ront neki leghevesebben, mint a ki leginkább elevenjére talált a heves temperamentumu szerzőnek. E második munkájáról még inkább áll az, a mit a «Szemle» annak idején az elsőről mondott. Kanyaró művében a tárgyilagosságtól helyett az a felekezeti czélatosságnak szolgáló, egyoldalú kritikus szólal meg, és a bölcsész helyett az a felekezeti szenvedélytől elvakított ember beszél, a ki a maga nézetein kívül a világon semmi mást sem méltányolni, sem elismerni nem is akar, nem is tud.

AZ UNITÁRIUS TÖRTÉNETÍRÁS LEGUJABB REMEKE. Nehány megjegyzés Kanyaró Ferencz «Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia» című munkájára. Irta Révész Kálmán. Debreczen, 1895, a Csokonai nyomda nyomása 35 nyolczadrétű lap. — Rövid, de érvekben gazdag válasz az előbb ismertetett Kanyaró-féle vitairatra. A Kálvin-Servet kérdésre nem reflektál, mert azt a komoly történetírás által már rég tisztázott ügynek tartja. De sorra czáfolja a Kanyaró által Révész Imrére és Révész Kálmánra szórt vádakot, valamint a kalvinizmus ellen intézett vakmerő támadásokat, és konkrét példákkal és találó idézetekkel bizonyítja rá Kanyaróra, hogy a polemiában is szüntelen fordít, gyanúsít és helytelenül idéz. Azután meggyőző idézetekkel kimutatja, hogy sem maguk az unitáriusok, sem elbarátjaik nincsenek egyértelemben és összhangban az unitarizmus elveire és rendszerére nézve. Tényeket sorol föl arra, hogy az unitáriusok, ha a szükség úgy hozta magával, eltitkolták, sőt megtagadták vallásukat. Végül az unitáriusok három legelső írójától (Ferencz József, Simén Domokos, Jakab Elek) vett bő idézetekkel bizonyítja, hogy a hetvenes évek közepéig még maguk az unitáriusok sem sorozták magukat a protestánsokhoz, csak a Baldácsy-alapítvány létrejötte óta veszik zokon, ha nem tekintik őket protestánsoknak; a M. Protestáns Irodalmi Társaság alakulása idején pedig valóságos elkeseredés fogta el őket azért, mert az orthodox kálvinista körökben erős ellenzék támadt a társaságban való részvételük ellen. A röpirat mindvégig élénken, de tárgyilagosan, erővel, de az irodalmi tisztesség hangján van írva.

THEOLOGIAI ISMERETEK TÁRA. Antal Géza, Rácz Kálmán és Tüdös István közreműködésével szerkeszti Zoványi Jenő tiszaföldvári lelkész, VI. füzet. Zoványi theologiai lexikona nemcsak hézagpótló és korszerű, hanem értékes irodalmi vállalat, melyről csak jót mondhatunk. Szerzők

gondosan s a mennyire az encyclopaedicus rövidség engedi, alaposan dolgoznak. Lényeges dolgokat nem hagynak el, lényegtelenekre nem pazarolnak tért. A kézalatti VI. füzet a *Gabler—Hegel* címűszók közötti theologiai anyag van feldolgozva. A külföldi tárgyú cikkekknél a Holtzmann—Zöppfel-féle német lexikont követik, de magyaros, szabad átdolgozásban és arányos tárgybeosztással. A magyar tárgyú és magyar vonatkozású cikkek kidolgozására, igen helyesen, kiváló gondot fordítanak, valamint az ide vágó irodalmat és az utalásokat is kellő figyelemben részesítik. A Theol. Ismeretek Tára az első magyar theologiai encyclopaedia, melyet haszonnal forgathat nemcsak a lelkészi és theologiai szakközönség, hanem az érdeklődő művelt laikus elem is. Sajnos, hogy, miként a szerző írja, a vállalat nem részesül kellő pártolásban, pedig nagyon megérdemli. Az egész mű (15—16 füzet) előfizetési ára 6 frt, füzetenként 30 kr., mely összeg a kiadó-szerkesztőhöz Tiszaföldvárra küldendő.

NEMZETI ÁLLAM ÉS NÉPOKTATÁS. Irta *Szathmáry György*. Budapest, 1896. Lampel R. kiadása, 261 l., ára ? — Szathmáry György kultuszminiszteri tanácsos népoktatási dolgozatainak második kiadását tartalmazza e könyv, melyet még újságíró korában írt a szerző. Tlzennégy különálló értekezés van benne, melyeket azonban szerves egésszé fűz össze a nemzeti iskolázás eszméje. Nemzeti oktatás, különösen nemzeti népoktatás által kielégíteni a magyar nemzeti államot: ez a szempont vezérli a szerző gondolkodását, ez irányozza tekintetét, ez lelkesíti erős fajszeretétét. Egy nagy és hatalmas Magyarország, nemzeti kulturintézményekkel megerősített Magyarország képe lebeg szerző előtt, ki égő fajszeretettel, sarkaló vágyakozásokkal és kecsegtető reményekkel csüng nemzeti eszményein. A dolgozatok címjegyzéke ez: A népoktatás jelentősége Magyarországon. Népiskola és tanítóság állami és nemzeti szempontból. Az 1848-ki egyetemes tanítógyűlés nemzeti és állami szempontjai. Népoktatásunk 1886—87-ben. Az ország határvidékei. A határvidék társadalmi viszonyairól. Helynevek és népfajok. Az erdélyi szászok és a magyarnyelv. Az írók és művészek Erdélyben. Magyar szempontok. Faji megizmosodás telepítés által. Faji érdek és közoktatás Hunyadmegyében. Képviselőházi beszédek. Történelmi emlékek és benyomások egy dunai utazás alatt. — A tanügy mindenféle munkásai, a nép vezetésére hivatott lelkészek, gondnokok s mindazok, a kik a nemzeti oktatás ügye iránt érdeklődnek, e könyvben eszmei tájékozódást nyerhetnek s nemes tettekre buzdító elhatározást meríthetnek.

KIS HITOKTATÓ. Tanyai vagy községi római kath. iskolába járó református gyermekek számára készítette *Lévay Lajos* sárkereszturi ref. lelkész, kiadja a dunamelléki egyházkerület, 77 kis 8-adrétű lap, ára kötve 15 kr. Budapest, 1895. Kókai Lajos bizománya. — A szórványok lelki gondozásának fontos érdeke indította szerzőt s bírta rá a dunamelléki egyházkerületet e hézagpótló vallási tankönyv kibocsátására. A gondolat nagyon életre való, mert az idegen iskolákba járó gyermekeknél nem

lehet sikeresen használni a rendszeres vallásoktatásban részesülő növendékeknek írt könyveket. Kevesebb a vallási órájok, meg aztán rendszeresen az értelmi fejlettségök is csekélyebb ezeknek a puszta vagy tanyai iskolás gyermekeknek. A «Kis Hitoktató» felöleli és a lehető legrövidebbre szorítva feldolgozza a népiskola mind a hat osztályára való vallási tananyagot. Az I. és II. osztály számára közli a «Miatyánk»-ot, néhány verses fohászt s több prózában írt rövid kenetes imádságot. A református énekes könyvből felveszi a legismertebb zsoltárok és dicséretnek első verseit; s végül rövid ismertetését adja a református keresztyének ünnepeinek. — A III-ik osztály tananyagaként szól a református isteni tiszteletről, megismerteti a legszebb ó- és újtestamentomi történetekkel s egy kis ismertetést nyújt a bibliáról. A IV-ik osztály tananyagául ad egy kis hittani ismeretet a főbb hitcikkekről, az Isten ígéről, a sakramentomokról és a túlvilágról. Az V. és VI-ik osztály tananyagául közöl egy kis keresztyén erkölcsant, ad egy kis keresztyén egyháztörténelmet, megismerteti dióhéjban a különböző keresztyén hitfelekezeteket s befejezésül szól a ref. egyház szervezetéről. Ez a könyv kerete és rendszere, melyet határozottan helyesnek és célravezetőnek tartunk. A keretbe öntött tartalom és szellem ellen sincs érdemleges kifogásunk: egészséges evangéliumi szellem lüktet benne. Egészben véve a kidolgozás is helyes, a stílus elég tiszta és világos, nehézkesség aránylag ritkán fordul benne elő. Mint, egészben véve sikerült, úttörő és a maga nemében hézagpótló munka, nemcsak figyelemre, de elismerésre és dicséretreméltó. Olyan vallási kalauz, melynek felnőtt korában is hasznát veheti az ember.

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE című tíz kötetes nagy munkának (millenniumi kiadás) a 45. 48. füzetét kaptuk. A második kötethez tartozó 47—48-ik füzetekben *Marczali* Henrik egyetemi tanár III. Béla uralkodását és családi összeköttetéseit és a következő V. fejezetben (III. könyv) Halics elfoglalását és a keresztes hadjáratok történetét ismerteti. A IV. könyv «A rendi alkotmány kezdete» címet viseli és Magyarország állami, társadalmi és gazdasági életének új korszakába vezet, leírva Imre király és Endre herceg életét, valamint a magyar állam területének a Balkán felé terjeszkedését; tüzetesen ismertetvén az akkori belső állapotokat, birtokviszonyokat, a rabszolgák helyzetét stb. A következő fejezetek az egyház és az állam közötti viszonyról. II. Endre adományozásairól, a magyar drámairodalom egyik legklasszikusabb alkotásának történelmi alapjáról, Gertrud királyné megöletéséről Bánk bán által, végül a II. Endre alatti keresztes hadjáratok történetéről szólnak. A 47-ik füzethez a budai várkapornában őrzött «Szent István jobbja ereklyetartójának» színes fénynyomata és a XIII. század legfontosabb okmányának, melyben «1290. augusztus 31-én Habsburgi Rudolf Magyarországot fiának Albertnek adományozza» — sikerült hasonmása van mellékelve; a 48-ik füzethez a derzsi unitárius templom XIII. századbéli falfestménye: «Szent László párbaja a kun vitézzel» — van csatolva remek kiállításban, s ugyancsak

itt találjuk «III. Béla és hitvese sírjában talált királyi jelvények» fényképét a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött eredetiek után. Az egyes füzetek ára 30 kr. Előfizetés negyedévre (12 füzet) 3 frt 60 kr., félévre (24 füzet) 7 frt 20 kr. Kapható minden hazai könyvkereskedésben.

AZ ATHENAEUM KÉPES IRODALOMTÖRTÉNETÉBŐL a 36-ik (utolsó előtti) füzetet küldték be hozzánk. Tartalma nagyon gazdag, illusztrációi gyönyörűek. Ebben a füzetben *Beöthy* Zsolt főszerkesztő befejezi Jókai Mór-ról s a forradalom utáni regényirodalomról az előbbi füzetben megkezdett szép értekezését. A 2-ik cikkben *Alexander* Bernát írt szép tanulmányt Madách Ember Tragédiájáról s azután a forradalom utáni drámai irodalomról rövidebb, összefoglaló cikket. A füzet utolsó cikkét: az 1830—1867. évek közé eső műfordításról — *Radó* Antal, az ismert műfordító írta. A szövegek közt vannak: Jókai svábhgyei nyaralójának s egy Beöthyhez írt legújabb levelének mása, továbbá Vas Gereben, Degré Alajos, Beöthy László, P. Szathmáry Károly, Vadnai Károly, Madách Imre, Szigeti József, Dobsa Lajos, Rákosi Jenő, Szabó István arcképei, egy címkép s Madách dolgozószobája. Külön mellékletként van a füzethez csatolva Jókai 1893-iki arcképe és Deák Ferencznek egy nagyérdékű Zichy Antalhoz intézett eddig kiadatlan levelének hasonmása.

MAGYAR ÍRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI. *Szinnyei* József e derék irodalomtörténeti munkájából megjelent a 34-ik füzet (IV. köt. 6. füzet), melyben a «Hermolaus—Hoffmann» című szók közötti anyag van az ismert módon és *Szinnyei* pedáns lelkiismeretességével feldolgozva. Nevezetesen betűrendben pontosan közli az egyes írók életrajzi adatait, munkáik jegyzékét s a róluk szóló dolgozatok sorozatát. A pótlékkötettel együtt 10 kötetre (100 füzet) terjedő munka egyelőre öt íves füzetekben negyedévenként jelenik meg. Az eddig kiadott 34 füzet 7945 életrajzot foglal magában. Előfizetési árak: 5 füzetre 2 frt 50 kr., 10 füzetre 5 forint, mely Hornyánszky Viktor könyvkereskedésébe (Budapest, Akadémia bérháza) küldendő.

b) Külföldi irodalom.

Er. Combe. GRAMMAIRE GRECQUE DU NOUVEAU TESTAMENT. Lehet-e új-szövetségi görög nyelvtant írni, van-e arra szükség? Némelyek azt mondják, hogy igen; az új-szövetség nyelve egy külön idioma, melyet a keresztyenség formált, melynek megvan a maga megkülönböztető és semmiképp nem ignorálható jelleme, mely következőképp attól, ki annak értelmét pontosan meg akarja ragadni és állapítani külön tanulmányt követel. Ezt kezdik is már mindenütt belátni, mert az új-szövetség kellő meg nem értésének okai a lexikológiának és az iratok különös syntaxisának nem ismerése. A keresztyén írók grammatikáján megérezhető azok zsidó rabbinikus vagy alexandriai neveltetése. Mások az ellenkezőt állítják; szerintök

az új-szövetség nyelve a görög; bármely görög nyelvtan, ha jó és ha azt jól ismerjük, elegendő minket a szöveg megértésére rávezetni. A különöségeket, melyek máskülönben csekély jelentőségűek, könnyen föl lehet ismerni és megmagyarázni, kivált, ha valaki ismeri egy kissé a hébert. Hiba, ha az új-szövetségi görög nyelvet nem úgy tekintjük, mint más görög nyelvet, ha bizonyos okoknak különös és önkényes jelentést akarunk adni, bizonyos állandó vagy esetleges konstrukciókat új és megdönthetetlen szabály jelentőségével ruházunk fel. Az evangelisták és az apostolok nem voltak grammatikusok; a görögöt nem értették szabatosan. Minek csináljunk szabálytalanságaikból szabályt? minek tulajdonítsunk azoknak sajátos és titokteljes értelmet, s ezzel esetleg kiforgassuk gondolataikat? E felfogásnak is van némi jogosultsága. Egy jó görög nyelvtannak tehát úgy az egyik, mint a másik irány híveit ki kell elégítenie. A Combe fentnevezett nyelvtana erre törekszik. A tudományos kérdéseken és a technikai részeken kívül, melyeket mesteri kézzel tárgyal, a mű tömve van a legigazságosabb és legemelkedettebb szempontokkal az apostolok nyelvének sajátosságai és szépségei felől. A mű mindenre kiterjeszkedik. Előbb az alphabet-tel ismertet meg (a középkori írásművészetre is kiferjeszkedve), azután jön a szók tana, s lassankint a nyelvtant végigtanuljuk, egyúttal megismerkedünk az evangeliom nyelvének minden eredetiségével, sajátosságával. Módszere világos, egyszerű, logikus. Annyi dolog, a mi máskor és másutt nehézkesnek, zavarosnak, önkényesnek tetszett, az ő vezetése mellett megvilágosodik, egyszerűvé válik, mindenütt biztosan tájékozunk magunkat, még a hol látszólag a legszabálytalanabb formákkal állunk is szemben. Végül jellemzi az új-szövetségi iratok irányát, figuráit, héber kölcsönzéseiket, végre a keresztyénség befolyását nyelvökre. Ily munkák segítségével lehetővé válik egyre jobban behatolni a mester örök igéibe.

(— z — s.)

Gustav Jensen EINFÜHRUNG IN DAS GEISTLICHE AMT. Vom Verfasser autorisierte Übersetzung von O. von *Harling*. Leipzig, Alfred Janssen, Verlagsbuchhandlung. 134 (X) S 8°. M. 1'50. — Egy norvég lelkésznek, a christianiai lelkészképző-intézet gyakorlati theol. tanárának kisdied műve ez német fordításban, mely ez eredetiben, valamint svéd és finn nyelven széles elterjedésnek örvend, s melyet a német lapok is egyhangúlag kiváló becsű, a fordításra érdemes, s minden lelkésznek, de különösen theologusoknak és kezdő papoknak eléggé nem ajánlható műnek mondtak. E bevezetés, melyet leghelyesebben *pastoralis theologiának* nevezhetnénk, két fejezetben (I. A szent hivatal az Úrtól ered. II. A szent hivatal magasztossága és felelőssége. III. A hivatott szolga. IV. Papias életmód. V. A lovagi küzdelem. VI. Isten gyülekezete — az én gyülekezetem. VII. A hivatal munkája.) 43, a szentírás egy-egy velős mondásához csatlakozó, imával egybekötött elmélkedést foglal magában a lelkészi hivatal helyes felfogása és vitele felől, melyek mély papi bölcseségről s a lelkészi hivatal iránt való lángoló lelkesedésről tanuskodnak s felette alkalmasak

arra, hogy a papjelölteket a lelkészi hivatalba bevezessék, de idősebbeknek is hivatásuk magasztos és nagy felelősséggel járó voltáról, s annak lelkiismeretes végzéséről — szóval az általános és különös lelki gondozásról — hasznos utasításokat adnak. E bevezetés ébreszt, óv, int, serkent, mélyít; minden szónál figyelemmel van a gyülekezet szükségleteire, a hű pásztornak az egyház építésénél érzett aggodalmaira és küzdelmeire. Úgy a lelkészi hivatal, mint a gyakorlati-theologiai tanító munkásság terén szerzett gazdag tapasztalat szól itt hozzánk. Az északi lutheránus egyházban uralkodó bensőség és mélység jellemzi az egész értekezést; sorain az ima lehelete érzik; a ki olvassa, el kell ismernie, hogy áldást árasztani van hivatva. Az egész eme lelkészi arany szabály illusztrációja: *oratio meditatio, tentatio, faciunt theologum*. Nyelve szép és nemes, melyben gyakran felcsillan a régibb és újabb egyházi atyák egy-egy bölcs mondása. Lelki épülést és megbecsülhetetlen kalauzt fog benne találni, a ki megszerzi, sokak hálájára tenné magát érdemessé, a ki magyarrá lefordítaná.

(—z—s.)

G. Uhlhorn, DIE CHRISTLICHE LIEBESTHÄTIGKEIT. 2-te verbesserte Auflage, Stuttgart, Gundert, 1895. 815 lap, ára eleg. kötésben 14 márka. — Uhlhorn híres belmissiótörténeti munkája második javított kiadásban áll itt előttünk. A javítás kivált szerkezetileg, nagyon jelentékeny, mert szerző kihagyta a terjedelmes tudós jegyzeteket és a részletes irodalmi utalásokat, továbbá az első kiadás három kötetét egy testes kötetbe vonta össze. Eme szerkezeti változtatásokkal Uhlhorn könyve megszabadult a tudós nehézségtől és a nem-theologus művelt közönség által is élvezhető formát és tartalmat nyert. A könyv iránya pozitív evangéliomi; szelleme üde, vonzó, emelő; stílusa kellemes, folyékony, melyet élvezettel lehet olvasni. Maga a tartalom is jelentékeny javításon ment át. Különösen a református egyház belmissiójának történetében. Uhlhorn ev. ember, de tárgyilagos író. Elismeri azt, a mit Simon idevágó műve óta különben egy elfogulatlan író sem tagadhat, hogy a református egyház a belmissió terén általában, de különösen a szegények gondozásában a többi egyházakat nemcsak megelőzte, de tényleg felül is multa. A munka részletes tájékoztatást nyújt a belmissiónak ó-, közép- és újkori történetéről az egész keresztény világban. Valóságos mesterműve a részleges egyház-történelemnek, nagyszabású monografiája a keresztény belmissiónak. Nem száraz adathalmaz, hanem a tények organikus összefűzése, kitűnő történeti feldolgozása. A jelenkori belmissiói törekvésekre és intézményekre a könyv harmadik részében kiváló gond van fordítva. s a teljesség kedvéért a római egyház, az állam és a társadalom humanitárius tevékenységét és alkotásait felöleli. A ki a belmissió terén helyes történelmi és elvi tájékozást kíván szerezni, az egy percig sem nélkülözheti Uhlhorn derek munkáját.

A YEAR OF BIBLE WORK. A brit és külföldi biblia-társaság 91-ik évi jelentése 1895-ből. — Dr. Duka Tivadar Londonban élő jeles hitfelünk és

hazánkfia szívésségéből kaptuk ezt a 478 nagy 8-adrétű lapra terjedő könyvet, melynek minden sora fényes tanubizonyságot tesz arról a bámulatos szeretetről, melylyel az angol protestánsok a biblia iránt viseltetnek. Nekik a biblia valóban az Isten ígéje és beszéde, az evangéliom igazán az Isten hatalma, mely egyedül képes az embert jóvá és nagygyá tenni. A kezeink közt levő «Report» szerint a lefolyt munkaév minden tekintetben áldásos, jó esztendő volt. A társulat bevételei növekedtek, a biblia kelendősege emelkedett, az új biblia-fordítások és a biblia-reviziók száma szaporodott. A társaság összes bevétele volt 233,363 font (mintegy 2.800,356 frt). összes kiadása 214,970 font (mintegy 2.578,640 frt). A bibliák forgalma volt: Angolországban 1.651,566 példány, a külföldön 2.185,656, összesen 3.837,222 példány, a mi 28,264 példánnyal több, mint az előző évben. A múlt évben 124 biblia-fordítás és revízió volt folyamatban, melyek közül mintegy 13 egészen új fordítás. A folyó évben egészen elkészül az afganisztáni, a persiai és malagasi új biblia-fordítás: a munkában levő revíziók közül a chinai és a különböző indiai nyelvű bibliák a legnevezetesebbek. A mi Károli-bibliánk revíziójáról azt írja a jelentés, hogy lassan halad, de a munkát késleltető nehézségek most már elhárítottak s ezentúl gyorsabban megy a dolog. A társaság ma már 326 nyelven terjeszti a bibliát s e nyelvek legnagyobb részére vagy maga fordíttatta le, vagy legalább revideáltatta a régi fordításokat. A jelentés szerint a biblia-terjesztés hazánkban évről-évre emelkedik, a mit a jelentés a belmissio iránti érdeklődés növekedésének s a keresztyén hitbuzgóság és tevékenység fokozódásának tulajdonít. Magyarországon és társországaiban a múlt évben a társaság 68 ezer példány bibliát adott el, miből azonban csak 37 ezer példány volt magyar nyelvű. Érdekes fötemlíteni, hogy a társaság hazánkban való működése óta eddigelé összesen 1.120,543 magyar bibliát hozott forgalomba. Az azonban már elszomorítóan érdekes, hogy a hazánkért és egyházi érdekeinkért ennyi áldozatot tanusító társulat Magyarország részéről még mindig nem részesül semmi anyagi támogatásban. Minden nemzet, még a legkisebb és legszegényebb is, juttat valamit a társaságnak az olcsó bibliákért; de a magyar még mindig csak elfogadja, de semmivel nem viszonzozza a derék angol társaság jóságát és s nagy áldozatait.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1895. október 1-től 1895. nov. 1-ig befolyt összegek
kimutatása:**

1. Alapító tagok alapítványi kötvényei után befolyt 5%-os kamatok
1894—95-re: Pokoly József Kolozsvár. 1895-re: Turkevei ev. ref. egyház,
Vecsey Oláh Miklós Tokaj, dr. Tüdös István Sárospatak, Baltik Frigyes dunán-
innyi ág. ev. püspök, Hajdúnánási ev. ref. egyháztanács.

2. Alapítványi tőkére befizetett: Baltik Frigyes dunáninnyi ág. ev.
püspök: IV-ik részlet 10 frt.

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1891-re: Farkas
Kálmán kecskeméti ev. ref. s.-lelkész. 1893-ra: Kiss István sámsonházi ág. ev.
lelkész. 1894-re: Szabó Károly paksi ref. lelkész. Jausz Vilmos soproni ev. theol.
tanár, Neupor Béla dereskei ref. lelkész, dr. Erdős József debreczeni theol. tanár.
1894—95-re: Fekete József átányi ref. lelkész, Jankó János Budapest, Soltész
János ondódi ref. lelkész, Domokos Antal Kolozsvár. 1893—94-re: Batizfalvi
István Budapest. 1895-re: Nagy Imre ugrai ref. lelkész, Piliby Ferdinánd Roz-
vágy, Budapesti ref. theol. tanári kar, Berey József N.-Ecsed, Mezősi ref.
egyház, Kármán Pál torzsai ref. lelkész, Szarka Boldizsár vetési ref. lelkész,
Kassai m. n. ev. egyház, Ruszkay Gyula jánosii ref. lelkész, Zitás Bertalan
pütrügyi ref. lelkész, Nagy Dániel vámospércsi ref. lelkész. 1895—96-ra: Karsay
Imre szilsárkányi ref. lelkész.

4. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1893-ra: Tróznér
Lajos marosvásárhelyi ref. s.-lelkész. 1894-re: Rác Károly etei ref. lelkész.
1895-re: Kozma Zsigmond Mezősas, Szekeres Mihály takácsii ref. esperes, F.
Varga Lajos majtisi ref. lelkész, Csizmadia Lajos lepsényi ref. lelkész, Hajdu
János zsegynei ref. lelkész. László János lábatlani ref. lelkész. 1893. 1894.
1895-re: Vattay László rimaszécsi ref. lelkész. 1894—95-re: Molnár Dénes
kényi ref. lelkész.

5. Népies kiadványokra: Turkevei ev. ref. egyház 5 frt.

6. Segélyző tagoktól: Majtisi ev. ref. egyház 3 frt.

Budapest, (Deák-tér 4. sz.) 1895. december 5.

Bendl Henrik,
pénztárnok.

Figyelmeztetés. Társaságunknak a folyó évben még nagyon
sok a fizetnivalója. A tagoknak nagy része pedig még semmit sem fize-
tett. Tisztelettel kérjük a Társaság tagjait, hogy tagsági díjokat, a
hátralékosokat, hogy hátralékukat minél előbb beküldeni sziveskedjenek.
Egyszersmind figyelmeztetjük tagtársainkat a Társaság igazg. választmá-
nyának f. évi október 15-iki eme határozatára: A késedelmező tagokat
«először általánosan a «Szemlében»-ben és az egyházi lapokban figyelmez-
tetjük, azután egyházi főhatóságuk és levél útján» is kell sürgetni a
hátralékok befizetésére.

„KOSZORÚ”,

a Társaság népies kiadványa.

ELSŐ SOROZAT I–X. FÜZET:

I.	Forgács Endre: Az ócska biblia	4 kr.
II.	Marton Sándor: A gályarabok története	4 »
III.	Csegey Gusztáv: A Barkóék árvája	4 »
IV.	Bitai Béla: A Vízözön. Légy hív mind halálig	4 »
V.	Vajda Ferencz: Bethlen Gábor fejedelem	4 »
VI.	I.-né Székely Lilla: A talált gyermek	4 »
VII.	S. Szabó József: Vége jó, minden jó } Sz. Kiss Károly: Az igaz és hamis gyöngy }	6 »
VIII.	Thúry Etele: Huszár Gál	4 »
IX.	Budai János: Dévai Biró Mátyás	4 »
X.	Kecskeméthy István: Testámentom	4 »

MÁSODIK SOROZAT XI–XX. FÜZET:

XI.	Kalocsa Róza: A bibliás asszony	4 kr.
XII.	Csegey Gusztáv: A vadosfalvi pap	4 »
XIII.	Payr Sándor: Nádasdy Tamás grófék háztája	4 »
XIV., XV.	Csiky Lajos: A vasárnap megünnepléséről	8 »
XVI.	Vajda Ferencz: Két püspök anyja } Csekme Ferencz: Névtelen hősök }	4 »
XVII.	Bányai Géza: Ilonka	4 »
XVIII.	Jámborné Székely Lilla: Egy öngyilkosjelölt	4 »
XIX.	Túri Farkas Imre: Egy eltépett biblialevél } V. Krüzselyi Bálint: Földi mennyország }	4 »
XX.	Szabó Aladár: Livingstone Dávid utazásai és felfedezései	4 »

E füzetek kívánatra utólagos elszámolásra a Társaság főbizománya : **Hornyánszky Viktor** könyvkereskedő által (Budapest, Akadémia-u.) bizományba is küldetnek a lelkész és tanító uraknak. Tíz füzetnél nagyobb megrendelés bérmentve küldetik.